।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् – २१

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

प्रकाशनम्
श्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्
जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्
श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा
परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् – २१

प्रथमं मुद्रणम् - ई.सन् २०१५

Śrīman-Nyāyasudhā
Parimaḷādyupetā

Volume - 21

First Edition -2015 A.D.

ISBN No. 978-81-928761-1-5

मन्मथसंवत्सरे, गतशके १९३७, निजआषाढकृष्णत्रयोदश्यां, गुरुवासरे परमपूज्यपीठाधिपतीनां १००८ श्री सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां तृतीयचातुर्मास्यव्रतग्रहणसमारम्भे प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः

Published by :

Śrī Gurusārvabhauma Saṁśodhana Mandiram
Jagadguru Śrīman Madvāchārya Mūla Mahāsamsthāna
Śrī Rāghavendra Swāmy Muṭha
Mantrālayam - 518 345
India.

✻ मुद्रकः ✻

धनंजयाचार्य बाळाचार्य वरखेडकरः

सुधा मुद्रणम्
शंकरपुरम्, बेंगळूर - ५६० ००४
दूरवाणी– २६६००६३०, ६५६० २८३६
मोबाइल– ९२४३० ७४४१४

SUDHA MUDRANA
Shankarpuram, Bangalore - 560 004
Phone : 2660 0630, 6560 2836
Mobile : 92430 74414

समर्पणपत्रिका

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत
सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य
श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक
जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां
श्रीमद्वैतसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
परमपूज्यानां कामधेनुकल्पवृक्षसदृशानां

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानां

हृत्कमलनिवासि-
श्रीमूलरघुपतिपादकमलयोः
समर्पितोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रीवेदान्तरसात्मकं भगवतो व्यासस्य हार्द्रानुगं
श्रीमन्मध्वसुतत्त्वबोधनचणं टीकार्यसङ्गुम्फितम् ।
श्रीमन्न्यायसुधाख्यग्रन्थनिचयं व्याख्यासमूहैर्युतं
श्रीशे श्रीसुबुधेन्द्रसंयमिमणिः भक्त्याऽर्पयन्मोक्षदम् ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत सर्वतन्त्रस्वतन्त्र
श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक
जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां
श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयवेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीचरणकरकमलसञ्जात
श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थवरकुमारकाणां

श्रीमत्सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां

अनुग्रहसन्देशः

अपौरुषेयवेदराशेः तात्पर्यार्थनिर्णयार्थं प्रवृत्तस्य, श्रीनारायणाभिन्नश्रीवेदव्यासमुनिना रचितस्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य, श्रीवेदव्याससम्मतमभिप्रायं मुमुक्षुजीविनां उपकारार्थं स्फुटीकर्तुं, पूर्णप्रज्ञा इति महिताः श्रीमदाचार्याः श्रीमध्वाचार्याः, 'सूत्रभाष्यं, अनुव्याख्यानं, न्यायविवरणं, अणुभाष्यमि'ति चत्वारि ग्रन्थरत्नानि व्यरीरचन् । तत्र परमतखण्डनपूर्वकस्वमतस्थापनोद्देशेन प्रवृत्तं परवादिगजसिंहायितं 'श्रीमदनुव्याख्यानं', विद्वज्जनस्य परमादरपात्रं सत् शोभतेतराम् ।

श्रीमदाचार्यभाववेत्तारः, 'श्रीमत्पूर्णप्रमतिकारुण्यसरणिं प्रपन्नाः', 'श्रीटीकाचार्या' इति प्रथितयशसः मिथ्यावादध्वान्तसन्तानभानुभूताः श्रीजयतीर्थमुनयः श्रीमदनुव्याख्यानाब्धिं निर्मथ्य निर्विषां तत्त्वज्ञानामृतरूपां 'श्रीमन्न्यायसुधां' उत्पाद्य, अन्वर्थनामधेयं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थं निर्माय, ज्ञानामृतपिपासुजनेभ्यः पातुं प्रददुः । इयं न्यायसुधा वस्तुनिष्ठविषयप्रतिपादनपरा, परमार्थबोधनचणा, विद्वन्मनीषानिकषायिता, परवादविध्वंसननिष्णाता सती विद्वत्प्रपञ्चे सर्वोच्चशास्त्रग्रन्थत्वेन रराजते ।

'टिप्पण्याचार्यचक्रवर्तिनः' इत्येव ख्याताः श्रीराघवेन्द्रतीर्थाः श्रीमन्न्यायसुधायाः अर्थगाम्भीर्यं अर्थवैशद्यं च जिज्ञासुभ्यः अवगमयितुं 'परिमळा'ख्यां टिप्पणीं विरचय्य, श्रीमन्न्यायसुधायाः क्षोणीगीर्वाणगम्यतां संसाधितवन्तः । परिमळाचार्याणां वाक्यगुम्फैरेव, परिमळस्य सार्थक्यमवगन्तव्यं यथा—

ये तु न्यायसुधापानकामुका रसिका बुधाः ।
आघ्रायेमं परिमळं सेवन्तां ते सुधामिमाम् ॥

विद्वत्परिज्ञेयमहाविशेषाः भाष्यटीकाद्यविरुद्धग्रन्थकर्तारः श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थस्य प्रौढिमामधिकृत्य, एवमुद्घोषयन्ति यथा—

प्रतिवाक्यं (प्रत्यक्षरं) प्रतिपदमनेकाकूतगर्भिता ।
प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रन्थाल्पत्वाय नोच्यते ॥

महान् सन्तोषावहो विषयः यत् अस्मत्पूर्वाश्रमपितृपादानां पण्डितप्रवराणां, महामहोपाध्यायादिबिरुदाङ्कितानां श्री राजा श्री गिरिआचार्याणां आध्यक्ष्ये सम्पन्नस्य परिश्रमस्य फलेन, श्रीमन्न्यायसुधायाः श्रीपरिमळसहितपञ्चविंशति-टिप्पणीनामुपलब्धिः सञ्जाता आसीत् । एवं परिमळादिपञ्चविंशतिटिप्पणीभिरलङ्कृतस्य श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थस्य संशोधन-पूर्वकं प्रकाशनकार्यं अस्माभिः पूर्वाश्रमे एव सङ्कल्प्य प्रारब्धमासीत् । अस्मत्परमगुरूणां परमपूज्य श्रीश्रीसुशमीन्द्रतीर्थ-श्रीपादानां श्रीमठस्य पीठाधिपतित्वसमये प्रथमदशसम्पुटानि प्रकाशितानि । अस्मद्गुरुपादानां परमपूज्य श्रीश्रीसुयतीन्द्र-तीर्थानां पीठाधिपतित्वसमये एकादशसम्पुटादारभ्य पञ्चदशसम्पुटपर्यन्तं, ग्रन्थानां प्रकाशनं विधाय लोकार्पणं संसाधित-मासीत् ।

अधुना, अस्माकं पीठाधिपतित्वसमये षोडशसम्पुटादारभ्य द्वाविंशतिसम्पुटपर्यन्तं प्रकाशनं विधाय, समग्र-सुधाग्रन्थस्य संशोधनप्रकाशनरूपमहत्कार्यं सम्पादितं, श्रीगुरुराजसन्निधौ समर्पितं च दृष्ट्वा, प्रमोमुदीत्यस्मच्चेतः । एतत्सर्वं महत् ज्ञानयज्ञकार्यं हंसनामकपरमात्मनः साक्षात्परम्परायामागतस्य अस्माकं विद्यामठस्य पीठाधिपतिभिः सम्पूजितस्य नित्यं अस्माभिरपि सम्पूज्यमान-चतुर्मुखब्रह्माराधितपादपङ्कजस्य, चतुर्युगमूर्तेः भगवतः श्रीरमारमणस्य श्रीमूलरामस्य, श्रीमध्वकरार्चितश्रीदिग्विजयरामस्य, श्रीजयतीर्थकरार्चितश्रीजयरामस्य च पूजासाधितपुण्यफलेन शक्यमभूदिति संस्मृत्य संस्मृत्य आत्मनः धन्यान् मन्यामहे ।

'सुधा वा पठनीया वसुधा वा पालनीया' इत्युक्तिरीत्या, श्री सुधाऽध्ययनस्य महत्तां, सुधाग्रन्थस्य श्रीकरत्वं च अनुसन्धाय, सर्वे सुधीजनाः परिमळादिपञ्चविंशतिटिप्पणीभूषितानां, श्रीमठेन प्रकाशितानां, समग्रश्रीसुधाग्रन्थानां गुरुमुखेन अध्ययनं विधाय, श्रीमध्वशास्त्रप्रमेयाणां, यथार्थज्ञानं सम्पाद्य श्रीगुरुराजानुग्रहपात्राणि भूत्वा, 'ज्ञानेनैव परं पदमि'त्युक्तरीत्या कृतार्थाः भवेयुरित्याशास्महे ।

श्रीमन्त्रालयक्षेत्रे, प्रतिदिनं एतान् ग्रन्थानेव उपयुज्य, विंशत्यधिकछात्रेभ्यः वयमेव श्रीमन्न्यायसुधापाठकरणे प्रवृत्ताः स्मः इति सामोदं कथयितुमभिलषामः । अनेन श्रीमठप्राकारस्य बौद्धिकाध्यात्मिकसुषमा नूनमभिवर्धिता चकास्ति । जिज्ञासवः सुधीजनाः श्रीमन्न्यायसुधाऽध्ययनस्य कक्ष्यासु भागं ग्रहीतुमर्हन्तीति उद्घोषयितुमुत्सुका वयम् ।

एतज्ज्ञानकार्ये कृतभूरिपरिश्रमाणां समेषां विदुषाम्, अध्यापकानां, सम्पादकमण्डलीसदस्यानां, तथा, पाठ-शोधने, प्रतिकृतिशोधने च सहकृतवतां अन्येषां विद्वज्जनानां च, कृतकार्यस्य आशंसनं कुर्वाणाः वयं, एते सर्वेऽपि अस्मदुपास्य-श्रीमूलरघुपत्यभिन्नवेदव्यासस्य, श्रीगुरुसार्वभौमस्य च अनुग्रहविशेषस्य पात्राणि भवन्तु, तद्बलेन उपो-द्बलिताः सन्तः एवमेव भविष्यत्कालेऽपि ज्ञानकार्येषु बद्धकङ्कणाः भवन्तु इति अस्मदुपास्यश्रीमूलरामे, श्रीगुरुराजे च, भक्त्या सम्प्रार्थयामः ।

अधुना एतद्भूरिप्रमाणस्य मुद्रणादिकार्यस्य बहुसमर्थरीत्या निर्वहणं कृतवद्भ्यः सुधामुद्रणाधिकारिभ्यः वरखेडकर धनञ्जयाचार्येभ्यश्च अस्माकं विशेषानुग्रहवचनानि ।

इति नारायणस्मृतिः ।

मन्त्रालयक्षेत्रम्,
मन्मथसंवत्सरम्, गतशके १९३७,
वैशाख शुक्ल पौर्णिमा ।

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थान-श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठाधीशानां

श्री श्री सुयतीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वरकुमारकाणां

श्री श्री सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां

परमानुग्रहेण सम्पादितोऽयं ग्रन्थः ।

प्रधानसम्पादकाः

महामहोपाध्यायाः राष्ट्रपतिप्रशस्तिपुरस्कृताः श्रीपादपुत्राः

श्री राजा श्री गिरिआचार्याः

सम्पादकविद्वन्मण्डली

विद्वान् डॉ. विद्यावाचस्पति श्री वादिराजाचार्य राघवेन्द्राचार्य पञ्चमुखी

निर्देशकः श्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्, श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

विद्वान् डॉ. श्री एन्. वादिराजाचार्यः

प्रांशुपालाः श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्, मन्त्रालयः

विद्वान् श्री कडप राघवेन्द्राचार्याः

विद्वान् श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्याः

विद्वान् आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्याः

प्रकाशनम्

जगद्गुरुश्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा – परिमळाद्युपेता

टिप्पणीनां क्रमः तथा सङ्क्षिप्तनामानि

क्र.सं.	कर्तृनाम	टिप्पणीनाम	सङ्क्षिप्तनाम
१	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः	बिन्दुः—
२	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमळः	परि०—
३	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रः	वाग्वज्रः—
४	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका	गु०दी०—
५	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी	यादु०—
६	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः	वं०प०—
७	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः	आनन्दः—
८	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः	कं०रा०—
९	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी	श्रीनिधि०—
१०	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका	वा०चं०—
११	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका	शे०चं०—
१२	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला	वा०र०—
१३	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः	स०व्र०—
१४	श्री कुण्डलगिरिआचार्याः	रसकूलङ्कषः	कुण्डल०—
१५	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः	स०ना०—
१६	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी	विठ्ठ०—
१७	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी	रस०—
१८	श्री अडवी कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी	ल०र०—
१९	श्री मन्नारी कृष्णाचार्याः	चषकः	चषकः—
२०	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः	ए०बा०—
२१	श्री काशी आचार्याः	काशी टिप्पणी	काशी०—
२२	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	गूढकर्तृका	गूढ०—
२३	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः	प्रदीपः—
२४	श्री पांग्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी	पांग्री०—
२५	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि	हुग्गि०—

टिप्पणीविषये स्पष्टीकरणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितं महामेरुतुल्यं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थमनेके व्याचख्युः । साम्प्रतमस्माभिः, उपलब्धाः श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्याः सङ्गृह्यैकत्र मुद्रापयितव्याः इत्येकमात्रोद्देशेन अनेकव्याख्यासहिततया श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थः मुद्रापितः ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थश्रीपादानां च सुधाव्याख्यानयोः इदानीं मुद्रापितायां यस्यां कस्याञ्चित् सुधाव्याख्यायां यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषये भिन्नाभिप्राये सति (विरुद्धाभिप्राये सति) सः तद्व्याख्यातॄणामभिप्राय एव । सः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वा परिमलकाराणां वा सम्पादकानां वा प्रकाशकानां वा सम्मत इति न मन्तव्यमिति एतन्मूलकतया स्पष्टीकुर्मः ।

इत्थम्

सम्पादकाः

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रकाशकीयम्

द्वापरे श्रीगौतममहर्षिभिः शप्तेषु साधुजनेषु व्याकुलीभूतेषु श्रीब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः प्रार्थितो भगवान्नारायणः श्रीवेदव्यासत्वेनावतीर्य राशीभूतान् वेदान् विभज्य, वेदार्थनिर्णायकानि चतुःषष्ट्यधिकपञ्चशत(५६४)ब्रह्मसूत्राणि व्यरचयत्।

एषां ब्रह्मसूत्राणां श्रीवाय्ववतारिणः सर्वज्ञाः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाः भाष्यम्, श्रीमदनुव्याख्यानम्, न्यायविवरणम्, अणुभाष्यं चेति ग्रन्थचतुष्टयं विरचय्य महदुपाकुर्वन्।

श्रीमदाचार्याणां प्रियान्तेवासिनां श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्याणां "व्यक्ततर्कतर्तिं कुरु" इति प्रार्थनामनुरुध्य श्रीमदाचार्याः उपर्युक्तग्रन्थेष्वन्यतमं श्रीमदनुव्याख्यानग्रन्थं रचयामासुः।

अनुव्याख्यानस्यास्य इन्द्रांशसंभूताः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीमन्न्यायसुधानाम्नीं मेरुतुल्यामनुपमां टीकां व्यरचयन्।

ग्रन्थोऽयं चित्रपदपुञ्जमण्डितः, महागाम्भीर्यवान् महापण्डितवरेण्यानामपि महान्तं गर्वपर्वतं खण्डयितुं दक्षश्चकास्ति।

अस्यामोघस्य ग्रन्थस्य महत्त्वम् एतद्ग्रन्थस्य एतदीयानामनेकासां व्याख्यानां सङ्ख्यैव व्यञ्जयति।

	व्याख्यातारो महाभागाः	व्याख्यानस्य नाम
१)	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रम्
२)	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः
३)	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका
४)	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमलः
५)	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी
६)	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः
७)	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः
८)	श्री कंबाळूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः
९)	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी

१०)	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका
११)	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला
१२)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका
१३)	श्री कुण्डलगिरि आचार्याः	रसकूलङ्कषः
१४)	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः
१५)	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः
१६)	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी
१७)	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि
१८)	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी
१९)	श्री अडवि कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी
२०)	श्री मन्नारि कृष्णाचार्याः	चषकः
२१)	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः
२२)	श्री काशी तिम्मण्णाचार्याः	काशी टिप्पणी
२३)	श्री गूढकर्तृकटिप्पणीकाराः	टिप्पणी
२४)	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः
२५)	श्री पांघ्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी
२६)	श्री रोट्टि वेङ्कटभट्टाः	सुधाविवृतिः
२७)	श्री ताम्रपर्णी आचार्याः	टिप्पणी
२८)	श्री उमर्जी प्रह्लादकृष्णाचार्याः	उमर्जी
२९)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	कुलिशम्
३०)	श्री महेश्वरसूरिः	टिप्पणी
३१)	श्री पुट्ट तंबि आचार्याः	टिप्पणी
३२)	श्री रत्नगर्भ ओडेयर्	टिप्पणी
३३)	श्री अनन्तभट्टाः	टिप्पणी
३४)	श्री सत्यनाथाचार्याः	टिप्पणी
३५)	श्री जयवेङ्कटाचार्याः	टिप्पणी
३६)	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	सुधासारसङ्ग्रहः
३७)	श्री गलगली गोविन्दाचार्याः	पञ्चरत्नस्तबकः
३८)	श्री श्रीमुष्णाचार्याः	पञ्चाधिकरणी

३९)	श्री लिङ्गेरि श्रीनिवासाचार्याः	सिद्धान्तप्रभा
४०)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	सुधावाक्यार्थविनोदः
४१)	श्री उडुपि राघवेन्द्रतीर्थाः (पुत्तिगे मठः)	टिप्पणी
४२)	श्री सत्यनाथाः	न्यायसुधापरशुः
४३)	श्री सुमतीन्द्रतीर्थाः	भावरत्नकोशः
४४)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	मञ्जरी
४५)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	लघुरसरञ्जनी
४६)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	गुरुरसरञ्जनी
४७)	श्री भीमराव् कुलकर्णी कुम्बारगेरी	टिप्पणी
४८)	श्री सत्यपराक्रमतीर्थाः	सुधाफक्किका
४९)	श्री हुलिगि श्रीपत्याचार्याः	टिप्पणी
५०)	श्री अहोबिलाचार्याः	टिप्पणी
५१)	श्री सत्यप्रज्ञतीर्थाः	टिप्पणी

एतादृशस्य अत्युत्तमग्रन्थस्य मुद्रणकार्यं श्रीमत्परमपूज्यानां प्रातःस्मरणीयानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थ-श्रीमच्चरणानामादेशं सदिच्छां चानुरुध्य सम्प्रति श्रीराघवेन्द्रस्वामि-मठीयपीठाधीश्वराः पूज्याः श्री १००८ श्रीमत्सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादाः कारयन्तीति अस्माकं परमं प्रमोदस्थानम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्ये अस्मद्विद्यापीठीयप्राच्यग्रन्थालयस्थाः अधोनिर्दिष्टाः टिप्पण्यः हस्तप्रति-कृतयोऽपि उपयोजिता इति निवेदयितुं नितान्तं तुष्यामः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं श्रीसुधाव्याख्यानं विठ्ठलभट्टीयं हस्तलिखितं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीउत्तरादिमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्पयामः । संशोधनादिकार्येष्वनुकूलयितुं श्रीसुधाव्याख्यानं श्रीनिधितीर्थीयं तालपत्रस्थं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीपुत्तिगेमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्प-यामः । एवमेव मुद्रणकार्येऽस्मिन् साक्षाद्वा परोक्षे वा सहकृतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीमठाधीश्वरेभ्यः सर्वेभ्यः सभक्तिप्रणामगणं कार्तज्ञ्यमाविष्कुर्मः । श्रीनिधितीर्थीयं व्याख्यानं तालपत्रस्थं तौलवलिपिगतं देवनागरिलिपिगतं कृतवतः विद्वान् श्री साणूरु भीमभट्टतनूजः श्री कृष्णमूर्ति महाशयान् सन्दर्भेऽस्मिन् सप्रश्रयं स्मरामः ।

ग्रन्थस्यास्य संपादनविषये महदुपकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः वैकुण्ठवासिभ्यः श्री आचार्य साणूरु भीमभट्ट महाशयेभ्यः तथा एतद्ग्रन्थसम्पादकेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्या-चार्येभ्यः, तथा विद्वद्भ्यः आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, एवं विठ्ठलभट्टीयां टिप्पणीं तथा एरी बाळाचार्याणां टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्येभ्यः, तथा पांग्री श्रीनिवासाचार्याणां टिप्पणीं

दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री पांग्री लक्ष्मणाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाख्यां टिप्पणीं, सत्यनाथतीर्थीयां टिप्पणीं, हुग्गिनामकटिप्पणीं च दत्वा उपकृतवद्भ्यः पंढरपुरीय पूर्णप्रज्ञमतोन्नाहिनीपाठशालाप्रांशुपालेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाटिप्पण्याः प्रतिकृत्यन्तरं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री के. टि. पाण्डुरङ्गि महाशयेभ्यः एवमेव प्रदीपटिप्पणीं दत्तवद्भ्यः मद्रपुरसर्वकारीयग्रन्थालयव्यवस्थापकेभ्यः श्रीमद्भ्यः, श्रीमन्न्यायसुधा-बिन्दुनाम्नीं टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः केरलराज्यीय तिरुवाङ्कूरु ग्रन्थभाण्डारव्यवस्थापकेभ्यः, तथा रसरञ्जनी-लघुरसरञ्जनी इति व्याख्यानद्वयं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, एवं ग्रन्थस्यास्य प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री कुर्डि सुशीलेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एन्. राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री अक्कि राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बण्डी शामाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बाळगारु रोचनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री के. वेङ्कटेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एल्. कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बि. मधुसूदनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री हेच्. श्रीकान्ताचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री ओडेयर् कनकाचलाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः डॉ. श्री डि. माधवाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः गरग जयरामाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बि. भास्कराचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री रमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री जगन्नाथाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री अर्चक वेदव्यासाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री श्रीनाथाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री मोहनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री प्रदीपसिंहाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पु. वंशी कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री उंडारु पांडुरंग श्रीनिवासमूर्ती आचार्येभ्यः, श्री कुर्डि पवनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुरोहित वेणुगोपालाचार्येभ्यश्च, एवं विशेषतः अल्पीयस्येव काले महता परिश्रमेण सश्रद्धं ग्रन्थानां प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः तथा सर्वाङ्गसौन्दर्येण मुद्राप्य दत्तवद्भ्यः 'सुधा मुद्रण'नेतृभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर धनंजयाचार्येभ्यः, तथा ग्रन्थस्यास्य अध्ययनाध्यापनादिकर्तृभ्यः सर्वेभ्यः श्रीभगवान् सीताजानिः श्रीमूलरघुपतिवेदव्यासः आयुरारोग्यै-श्वर्यादीनि चानुगृह्य संरक्षत्विति अनन्यया भक्त्या सम्प्रार्थयामहे।

अत्र मुद्रापितासु टिप्पणीषु काश्चन टिप्पण्यः प्राचीनहस्तप्रतिरूपेण शिथिलाः मध्ये मध्ये त्रुटिताः कदाचिदसमग्रा अपि तेनैव रूपेण पण्डितैः संशोध्य मुद्रापिताः। अत्र प्रकाशितभागे यदि कुत्रचित् स्खलितानि प्राज्ञैर्विद्वद्भिः विलोकितानि चेत् ते अस्मान्प्रति संसूचयेयुः। तेन वयं शुद्धिपत्रिकायाम् अग्रिमसम्पुटेषु वा तत्सर्वं समीकृत्य विदुषां पुरः उपस्थापयितुं शक्नुमः। येषां समीपे अस्माभिरमुद्रितटिप्पण्यः उपलभ्यन्ते ते कृपया तान् ग्रन्थान् अस्मभ्यं प्रेषयन्ति चेत् तत्सर्वमागामिसम्पुटेषु वयं सम्यक् संशोध्य मुद्रापयितुं महता सन्तोषेण स्वीकुर्मः।

इत्थम्।

भवदीयम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्,

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

।। श्रीमन्मूलरामो विजयते ।।

प्रस्तावना

यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ।
न क्षमन्ते विमतयः तमुपासे श्रियःपतिम् ।।

भूर्भुवस्स्वरादिचतुर्दशभुवनात्मकसङ्ख्यातिगब्रह्माण्डकोटीः रोमकूपे सन्निवेश्य सकललोकजनन्या श्रिया सह सर्पतल्पे शयानेन भगवता सृष्टेषु भूलोकखण्डेष्वन्यतमेऽस्मिन् भरतखण्डे जनिमतामस्माकं महद्भागधेयमिदं यदत्र भगवान् तत्तद्युगेष्ववतीर्य बलकार्यं ज्ञानकार्यं च सम्पाद्य स्वभक्तानन्वग्रहीत् । तत्रापीदमतिशयितं वक्तव्येष्वाद्यं वचनं यदत्र तद्भक्ताग्रणीः पावनः पवमानः अनेकधाऽवतीर्य तत्रापि तृतीयेऽवतारे श्रीमध्वनाम्नाऽत्र प्रकटीभूय सज्जनानुददीधरत् । तदीयभक्तानुग्रहकार्येषु आचन्द्रार्कं दीप्यमानानि बहूनि कार्याणि यद्यपि वक्तव्यानि सन्ति तथाऽपि समस्तशास्त्रार्थसारभूतानां श्रीबादरायणसंज्ञकेन श्रीवेदव्यासमहर्षिणा निर्मितानां ब्रह्मसूत्राणां भाष्य-अणुभाष्य-अनुभाष्य-न्यायविवरण-ग्रन्थानां निर्माणमतितरां सर्वैरपि अध्यात्मविद्यारसिकैः विचारविमर्शकैः प्रशंसनीयं सर्वदा स्मरणीयं कार्यमिति निश्चप्रचं दृढतरं वयं वक्तुं शक्नुमः ।

तत्र च सूत्रसम्बन्धिग्रन्थचतुष्टये ब्रह्मसूत्र-अनुव्याख्यान-ग्रन्थराजः नभसि नक्षत्रपुञ्जमध्ये चन्द्रमा इव चकास्ति । एतादृशस्य ग्रन्थराजस्य इन्द्रावतारभूतैः प्रातःस्मरणीयैः परमपूज्यश्रीजयतीर्थमस्करिवरैः रचितम् अनुव्याख्यानव्याख्यानं न्यायसुधानामकं नैकाभिष्टिप्पणीभिः समलंकृतं श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुवर्याणां प्रेरणया अनुग्रहेण च इदानीं सम्प्रकाश्य हरिगुरुभक्तानां करकमलयोः समर्पयितुं मोमुद्यते अस्माकं चेतः ।

उपनिषत्प्रस्थान-गीताप्रस्थान-सूत्रप्रस्थाननामकप्रस्थानत्रये सूत्रप्रस्थानमेव अन्तिमं निर्णायकं समस्तैः शिरसा धारणीयं च भवति । किं बहुना समस्तेषु वेदेषु समस्तेषु पुराणेष्वन्यत्राप्यभ्यर्हणीयवैदिकवाङ्मयेषु च उक्तानामर्थानां निर्णयाय सूत्राण्येव अस्माकमवलम्बभूतानि महार्णवे तरतामाधारभूतनौकास्थानीयानि । तेषां सूत्राणां व्याख्यानभूतानुव्याख्यानस्य व्याख्यानरूपा इयं सुधा देवलोकीयसुधातोऽप्यभ्यर्हिततमा जन्ममृत्यु-जरादिकं सर्वमपहृत्य स्वरूपानन्दाविर्भावरूपं मोक्षं दापयितुं समर्था । अस्य ग्रन्थस्य प्रशंसा कथं कार्या, कियती कार्या इत्यादिविषयाः आलोच्यमानाः अस्माकं जिह्वां पुरःसर्तुमेव न मुञ्चन्ति । यतो हि ग्रन्थकाराः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः पूर्वाश्रमे नाममात्रेण गृहस्थाश्रमप्रवेशं लब्ध्वा केनापि अनालोचनीयेन केवलं भगवता क्लृप्तेन घटनाविशेषेण संसारमिमं तुच्छीकृत्य स्वीये तरुणे वयसि संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य स्वगुरूणां विद्यारण्यारण्यच्छेदकानां श्रीमदक्षोभ्यतीर्थगुरुवर्याणां सविधे शुकवत् शिक्षिता भूत्वा स्वीयया अलौकिकप्रज्ञया आचार्याणां अनेकग्रन्थानां टीकाः विरचय्य प्रायः अन्ते इमां न्यायसुधां भक्तेभ्यः नाकेन्द्रः सुधां इव प्रादुः । अस्य ग्रन्थस्य माहात्म्यं शेषोऽपि वर्णयितुं नालम् । बाल्यादारभ्य यौवनपर्यन्तं प्रायः संस्कृतभाषायाः वेदादिशास्त्राणां च परिचयहीना अपि केवलं

गुर्वनुग्रहेण शास्त्राण्यभ्यस्य अनन्तरं किञ्चित्समयपर्यन्तं सरस्वतीं संसेव्य तदनुग्रहेण घण्टां (लेखनीं) पूगं च लब्ध्वा लेखनकार्यं प्रारभन्त श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः । तत्रापि गुहाया अन्तरुपविश्य पञ्चषशिष्यान् पाठयन्तः स्वयमेव वाणीकृपया लब्धया लेखन्या आचार्याणां ग्रन्थान् व्याख्यास्य, अनन्तरं तदुपरि पूगेन सम्मार्जनमात्रेण तत्सर्वं त्रुटिलेशरहितं भगवत्कृपया आविर्भावयन्तः ते लोके श्रीटीकाचार्याः इत्येव निरुपपदगौरवनाम्ना प्रथिताः बभूवुः ।

महानुभावाः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः मठीयवैभवादीन् हित्वा शिष्यैः भिक्षया आनीतेन यावनालान्नेन (भक्करि) जीवनं निरवहन् ।

महानुभावाः जयतीर्थश्रीमच्चरणाः गुरुभक्तिविषये अन्यादृशम् आदर्शम् अस्माकं पुरतः उपस्थापयामासुः । तद्यथा—

न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चतुरा
न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम् ।
परं श्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं
प्रपन्ना मान्याः स्मः किमपि च वदन्तोऽपि महताम् ॥

अनेन श्लोकेन प्रदर्शितः विनयः अनन्यसाधारणः लोकातिशायी सहृदयान् जिज्ञासून् रोमाञ्चयति । एतदपेक्षया अधिकः गुरुप्रवणः गुरोः दासानुदासः लोके यत्र कुत्रापि नोपलभ्येत इत्येवं सर्वैः सर्वथा अनुभूयते एव ।

अल्पीयसा अनेहसा स्वकीयप्रखरबुद्धिवैभवेन निर्मितस्य अस्य सुधाग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं वर्णयितुं सहस्रवदनः शेषोऽपि नालम्, किमुत अल्पप्रज्ञाः तृणकल्पाः वयम् । एतदीयग्रन्थस्य माहात्म्यं संवर्णयन् कविरेकः एवमुद्गिरति स्म । यथा—

आमूलाग्रनिबद्धतर्कजटिलं शब्दैकजीवातुकं
मीमांसानुनयं च शङ्करवचो हुङ्कारभङ्गप्रदम् ।
शास्त्रं तन्त्रचतुष्टयात्मकमिदं निस्स्वप्रतन्त्रान्तराः
व्याख्यास्यन्ति पठन्ति वा कथमहो किं वा कलौ दुर्घटम् ॥

'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' इति श्रीकृष्णोक्त्यनुसारेण अद्वितीयाध्यात्मविद्याख्य-सूत्रव्याख्यानरूपा इयं न्यायसुधा नैकाभिष्टिप्पणीभिः सह संयोज्य, संशोध्य, संमुद्र्य अत्र प्रकाशं नीयते । महदिदं साहसकार्यं महापुरुषोत्तमस्य श्रीहरेः अविच्छिन्नभक्ताग्रेसर-श्रीमन्मुख्यप्राणावताराणां श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादानां परमानुग्रहेणैव सम्पन्नः प्रह्लादावतारभूतानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानाम् आराधनासमये तत्करकमलाभ्यामेव श्रीमन्मूलरामचन्द्रदेवस्य पादकमलयोः तद्भक्तवृन्देन सप्रश्रयं सभक्ति समर्प्यतेतमाम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

आचार्याः साणूरु भीमभट्टाः
प्रथमपञ्चदशभागप्रधानसम्पादकाः

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता **श्रीमन्न्यायसुधा**

सम्पुटम् – २१

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

विषयानुक्रमणिका

विषयः	परिच्छेदः	पुटसङ्ख्या
पुरुषार्थाधिकरणम्	१-७	१०००१-१००१४
उपासनाजन्यज्ञानस्य मोक्षेतरस्वर्गादिफलेऽपि साधनत्वसमर्थनाय पादारम्भः	१	१०००१
अपरोक्षज्ञानस्य स्वयोग्यतानुसारेण अपेक्षितफलप्रापकत्वम्	२-३	१०००२-१०००६
जैमिनिमतविरोधपरिहारः	४-७	१०००६-१००१४
उत्तममध्यमाधमभेदभिन्नानां मानुषाणां विविधमतविषयत्वनिरूपणम्	४	१०००६
बादरायणजैमिनिमतयोः सामान्यविशेषविषयकत्वभेदेन अविरुद्धत्वम्	५	१०००९
देवादीनामेव ज्ञानस्य सकलपुरुषार्थसाधकत्वम्	६	१००१०
जैमिनिबादरायणमतयोः विभिन्नज्ञानविषयत्वेनापि अविरुद्धत्वम्	७	१००११
कामचाराधिकरणम्	८-९२	१००१५-१०१७७
ज्ञानिकृतकर्मणां फलविचारः	८-१२५	१००१५-१०२३४
ज्ञानिनां ज्ञानोत्तरं क्रियमाणकर्मभिः आनन्दादिगुणह्रासरूपः लेपः अस्त्येव	८	१००१५
हिरण्यगर्भेतरदेवानां ईषदसत्कर्मलेपः अल्पगुणहानिश्च	९	१००१७
असत्कर्मकरणेन देवानां नियतगुणहानिर्नैव भवति	१०	१००१८
देवानां विकर्मणा ईषद्गुणहानिरित्यस्य अभिप्रायनिरूपणम्	११	१००२०
महता विकर्मणा आधिक्येन सम्पादितानां आनन्दादीनां ह्रासः	१२	१००२१
स्वोत्तमापराधेन चन्द्रसुग्रीवयोः प्राप्तहानिरेव जाता	१३	१००२३
मनुष्यानां स्वोत्तमापराधेन नियतानन्दाभिव्यक्तिः नैव भवति	१४	१००२४
तदधिगमाधिकरणेन पौनरुक्त्यदोषशङ्कातत्परिहारश्च	१५-१६	१००२५-१००२६
अपरिहार्यत्वेन प्राप्तस्य किञ्चिद्भुक्तस्य प्रारब्धकर्मफलस्य ज्ञाननाश्यत्वम्	१७	१००२६

अधिकज्ञानवतां अधिकप्रारब्धकर्मफलनाशः	१८	१००२८
ब्रह्मज्ञानस्य सर्वप्रारब्धनाशकत्वमनुपपन्नम्	१९	१००२९
ब्रह्मज्ञानिनः सर्वात्मना प्रारब्धकर्मफलनाशे प्रायश्चित्तविधीनां व्यर्थताप्रसङ्गः	२०-२१	१००३०-१००३२
प्रायश्चित्तस्य कर्मफलनाशकत्वसमर्थनम्	२२	१००३२
प्रतिपादितार्थे प्रमाणोक्तिः	२३	१००३८
उक्तार्थस्य 'यावदधिकारमवस्थितिः.....' इति वक्ष्यमाणाधिकरणार्थेन पौनरुक्त्यशङ्का तत्परिहारश्च	२४	१००३८
मोक्षे आनन्दतारतम्यप्रतिपादनम्	२५	१००४०
श्रुत्युक्तानन्दतारतम्यस्य संसारिविषयत्वे 'अवृजिनत्व-अकामहतत्व'विशेषणयोः अनुपपन्नत्वम्	२६-२७	१००४२-१००४४
कामहतेः मुक्तादन्यत्र असम्भवेन 'अकामहतत्वं' संसारिणः अनुपपन्नम्	२८	१००४४
पर्याप्तेच्छायाः अभावात् कामोपद्रवः संसारे अस्त्येव	२९	१००४५
प्राप्तकामत्वाकामहतत्वयोः निमित्तनैमित्तिकभावः	३०	१००४६
संसारिषु अनुमानेन कामोपद्रवाभावः न सिद्ध्यति	३१	१००४८
निद्राद्यवस्थायामपि कामाः सन्त्येव	३२	१००४९
मुक्तानामपि कामवत्त्वाक्षेपः	३३	१००५१
मनोनिष्ठकामनानिवृत्तिरेव श्रुत्यभिप्रेता	३४	१००५३
सर्वकामानां न मनःपरिणामरूपता	३५	१००५४
अकामहतत्वं मुक्तलक्षणमित्युपसंहारः	३६	१००५६
वृथा मुख्यार्थत्यागः अयुक्तः	३७	१००५७
शब्दनिर्णयरीत्या 'अपापत्वं, अदुःखत्वं' च अवृजिनशब्दार्थः	३८	१००५८
ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धपापस्य दुःखस्य च सद्भावात् 'अवृजिनत्वं' मुक्तानामेव	३९	१००६०
आनन्दतारतम्यप्रतिपादकश्रुतेः मनुष्यगन्धर्वादिविषयकत्वनिरासः	४०	१००६१
श्रुतेः पुरुषान्तरविषयकत्वमपि अयुक्तम्	४१	१००६३
मुक्तानन्दतारतम्यस्यैव श्रुतिविषयत्वम्	४२-४३	१००६४-१००६८
एतादृशश्रुतिव्याख्याने न वाक्यभेददोषः	४४	१००६८
बृहदारण्यकभाष्यविरोधपरिहारः	४५	१००७०
'संसिद्धि'शब्दस्य मोक्षार्थकत्वात् 'राद्ध'शब्दस्य मुक्तार्थकत्वम्	४६	१००७१

तैत्तिरीयश्रुतिगत'युव-साधुयुवे'त्यादिशब्दानां मुक्तार्थकत्वम्	४७	१००७३
अमुक्तविवक्षया 'तस्येयं.....' इति वाक्यप्रवृत्तिः	४८	१००७८
अवस्थाभेदेन विशेषणव्यवस्थया एकार्थप्रतिपाद्यत्वं युक्तमेव	४९	१००७९
तारतम्यानुसारेण अधिकसुखस्वरूपत्वम्	५०-५२	१००७९-१००८५
साधनाधिक्येन देवादयः मनुष्याद्यपेक्षया अधिकमोक्षसुखवन्तः	५३	१००८५
मुक्तिगतफलाधिक्ये साधनाधिक्यमेव हेतुः	५४-५५	१००८७-१००८९
साध्ये मुक्तिगतफले आधिक्याभावे देवादीनां अधिकसाधनानुपपत्तिः	५६	१००८९
देवादीनां अधिकमोक्षसाधनानुष्ठानं प्रमाणप्रमितम्	५७	१००९१
बहुप्रयत्नेन साधनानुष्ठानात् न तस्य लीलात्मकत्वम्	५८	१००९२
रुद्रादीनां साधनतारतम्ये प्रमाणोक्तिः	५९-६१	१००९३-१०११२
बहुप्रमाणविरोधेन 'परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतेः न तारतम्यनिषेधार्थकत्वम्	६२-६३	१०११२-१०११४
साधनवैचित्र्यस्य सर्वग्रन्थप्रतिपाद्यत्वम्	६४-६८	१०११४-१०१३९
साधनतारतम्यस्य प्रामाणिकत्वात् मोक्षतारतम्ये न कश्चिद्दोषः	६९	१०१३९
साधनस्य वैविध्येऽपि साध्यस्यैकरूपत्वे ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिः	७०	१०१४१
वैषम्यादेः सूत्रविरुद्धत्वात् तस्य अनिष्टत्वमेव	७१	१०१४४
साध्यतारतम्यस्य साधनतारतम्यनिमित्तकत्वात् नेश्वरे वैषम्यादिकम्	७२	१०१४५
ईश्वरस्य साधनादिप्रयोजकत्वे वैषम्यप्रसङ्गः तत्परिहारश्च	७३-७४	१०१४६-१०१४८
तारतम्येन फलदातृत्वसाधकानुमानस्य बाधकप्रतिरोधनिराकरणम्	७५	१०१४८
फलस्य एकरूपत्वनिरासः	७६-७७	१०१५०-१०१५३
मुक्तेषु तारतम्यसत्त्वेऽपि दोषाभावात् न तेषु द्वेषादिकम्	७८	१०१५३
रागादिदोषाणामेव द्वेषादिप्रयोजकत्वम्	७९-८०	१०१५६-१०१५७
समदर्शनाभावस्यैव द्वेषाद्यभावप्रयोजकत्वे अन्यदर्शनाभावादेव अरत्यादिप्रसङ्गः	८१	१०१५८
ब्रह्मदृष्टान्तेन अन्यदर्शनाभावस्य अरतिहेतुत्वकथनम्	८२	१०१५९
मुक्तेषु इच्छारहितत्वकल्पनं निर्मूलम्	८३-८४	१०१६०-१०१६२
मुक्तेषु साम्यं अप्रामाणिकम्	८५	१०१६२
चेतनत्वहेतुना मुक्तेषु तारतम्यसिद्धिः	८६-८८	१०१६३-१०१६८
चेतनत्वहेतुना दुःखादिसाधने प्रमाणबाधः	८९	१०१६८
मुक्तानां दुःखाद्यभावे श्रुत्युपन्यासः	९०-९२	१०१७०-१०१७७

उभयलिङ्ग-आधिकारिताधिकरणे	९३-२४	१०१७७-१०३९८
जीवानां अनादियोग्यताप्रतिपादनम्	९३	१०१७७
अनादियोग्यताविषये अनुमानप्रमाणानि	९४	१०१८०
साध्यघटक'अन्य'शब्देन स्वाधमानां विवक्षा	९५	१०१८१
युक्त्या रुद्रादिष्वपि अनादियोग्यतासिद्धिः	९६	१०१८३
मुक्तेषु चतुर्मुखब्रह्मणः आधिक्यं नैव भवति	९७	१०१८४
बल-ज्ञान-भक्ति-वैराग्यादिगुणैः ब्रह्मण एव मुक्ताधिक्यम्	९८-९९	१०१८५-१०१८६
त्रिविधजीवानां स्वयोग्यतानुसारेण फलमित्यत्र श्रुतिप्रमाणम्	१००	१०१८७
श्रुत्या अधमानां मोक्षायोग्यत्वसमर्थनम्	१०१	१०१९१
श्रुत्या देवत्वासुरत्वयोः स्वाभाविकत्वसिद्धिः	१०२-१०३	१०१९२-१९४
जीवयोग्यताविषये स्मृत्युल्लेखः	१०४	१०१९४
स्वरूपयोग्यतायाः अनादित्वाभावे हिरण्यगर्भस्थसर्वोत्कृष्टत्वस्य इदानीं अनुपलब्धिप्रसङ्गः	१०५	१०२०१
अदृष्टस्य सर्वोत्कृष्टत्वप्रयोजकत्वाभावसमर्थनम्	१०६-१०८	१०२०२-२०८
भगवतः निर्दोषत्वसमर्थनम्	१०९	१०२०९
रामकृष्णादिभगवदवतारेषु 'भेद-वेधा'दिदर्शनात् न तस्य निर्दोषत्वम्	११०	१०२१०
जीवत्रैविध्यसद्भावात् भेदस्य देवप्रत्यक्षविषयत्वनिरासः	१११	१०२११
उत्तमजीवानां भगवद्रूपेषु ऐक्यविषयकप्रत्यभिज्ञैव भवति	११२	१०२१३
मध्यमजीवाः अपि भगवद्रूपेषु भेदं न पश्यन्ति	११३-११४	१०२१४-२१८
अनुमानेनापि न भगवद्रूपेषु भेदसिद्धिः	११५	१०२१८
आगमेनापि न भगवद्रूपेषु भेदसिद्धिः	११६	१०२१९
उत्तमानां अभेदविषयकप्रत्यक्षेण अधमानां भेदविषयकप्रत्यक्षस्य बाधः	११७	१०२२०
परीक्षितप्रत्यक्षस्य न कुतोऽपि बाध्यत्वम्	११८-११९	१०२२१-२२२
भेदप्रत्यक्षे प्रामाण्यनिश्चयस्य अभेदनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयाभावस्य च प्रतिपादनम्	१२०-१२१	१०२२३-२२६
भगवति छेद-वेधाद्यविषयकमहात्मप्रत्यक्षेण दोषावगाहिप्रत्यक्षस्य बाधः	१२२-१२३	१०२२६-२२७
महतां प्रत्यक्षस्य दोषाभावविषयकत्वे श्रुतिप्रमाणम्	१२४	१०२२८
दोषदर्शनस्य अपरीक्षितत्वे, तदभावदर्शनस्य परीक्षितत्वे श्रुतिः	१२५	१०२३०
ज्ञानप्रामाण्यविचारः	१२६-१४६	१०२३५-२५८
स्वप्रकाशभूतेन ज्ञानेनैव स्वप्रामाण्यसिद्धेः न तत्र परीक्षापेक्षेति प्राभाकरमतम्	१२६	१०२३५

साक्षिसिद्धे संशयाभावात् सिद्धान्ते न अनवस्थाप्रसङ्गः	१२७	१०२३६
दोषाणां मानसदर्शने सम्भवः, साक्षिप्रत्यक्षे न कदापि दोषसम्भवः	१२८	१०२३८
साक्षिणः सर्वदा बाधरहितनिर्णयात्मकत्वात् निर्दोषत्वम्	१२९	१०२३९
साक्षिसिद्धेषु इच्छा-ज्ञान-सुख-दुःखादिषु कस्यापि संशयः नैव जायते	१३०	१०२४०
बाधितदर्शनं मानसमेव भवति	१३१	१०२४०
साक्षिगृहीतप्रामाण्यकस्यैव वृत्तिज्ञानस्य प्रामाण्यम्	१३२	१०२४२
प्राभाकरोक्तज्ञानस्वप्रकाशत्वनिरासः	१३३-१३४	१०२४४-२४६
'ज्ञानप्रामाण्ययोः सहैव अनुमेयत्वमि'ति भाट्टवादनिरासः	१३५	१०२४६
प्रामाण्यस्य परीक्षानिरपेक्षसाक्षिवेद्यत्वपक्षः अयुक्तः	१३६	१०२४८
धर्मिज्ञानादीनां प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति पक्षनिरासः	१३७	१०२४९
साक्षिज्ञानप्रामाण्यस्य परीक्षानिरपेक्षत्वे कल्पकोक्तिः	१३८	१०२५१
साक्षिण एव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वात् न प्रामाण्यग्राहकानवस्था	१३९	१०२५२
वृत्तिज्ञानानां स्वतःप्रामाण्यसमर्थनम्	१४०	१०२५३
दोषाभावनिश्चयार्थमेव परीक्षा न तु प्रामाण्यग्रहणार्थम्	१४१	१०२५४
उक्तप्रक्रियायाः अनङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः	१४२	१०२५५
उक्तार्थसङ्क्षेपः	१४३	१०२५६
अपरीक्षितदोषदर्शनस्य अप्रामाण्योपसंहारः	१४४-१४६	१०२५७-२५८
उपजीव्यस्य प्राबल्यकथनम्	१४७-१८३	१०२५८-३१५
भगवद्रूपेषु दोषावगाहिप्रत्यक्षस्य उपजीव्यागमविरोधेन अप्रामाण्यम्	१४७	१०२५८
उपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात् ऐक्यपरश्रुतीनामप्रामाण्यं, उपजीव्यागमविरोधात् भगवति दोषदर्शनस्य अप्रामाण्यम्	१४८	१०२६०
रामकृष्णादौ विष्णुत्वस्य आगमैकसिद्धत्वात् आगमस्योपजीव्यत्वम्	१४९	१०२६०
विष्णुत्वं न प्रत्यक्षयोग्यम्	१५०-१५१	१०२६१-२६४
श्रुतिविरुद्धार्थकथने पुराणवाक्यस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गः	१५२-१५३	२६४-१०२६५
पुराणस्य श्रुत्युपजीवकत्वसमर्थनम्	१५४-१५५	२६५-१०२६९
अपरीक्षितज्ञानस्य न प्रामाण्यम्	१५६-१५७	२६९-१०२७०
'उपजीवकेनापि उपजीव्यो बाध्यते' इत्याक्षेपनिरासः	१५८	१०२७१
उक्तार्थस्य अभिप्रायाविष्करणम्	१५९	१०२७२
धर्मिण्यसिद्धे प्रतिषेधाभावात् धर्मिज्ञानमुपजीव्यं द्वितीयमुपजीवकमिति पक्षे दोषकथनम्	१६०	१०२७६

'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतीनां, 'अहं दुःखी' इत्यादिसाक्ष्यनुभवस्य सुपरीक्षितत्वात् नोपजीवकेन बाधः	१६१	२७७
'सुपरीक्षित' इत्यनुव्याख्यानाभिप्रायविशदीकरणम्	१६२	२८०
ऐक्यवाक्यानां धर्मिग्राहकविरोधः अपरिहार्यः	१६३	२८१
ऐक्यवाक्यानां यदि स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तिः तदा ऐक्यबोधनमेवानुपपन्नम्	१६४	२८३
तत्तांशे उपजीव्यत्वेऽपि ब्रह्माभेदज्ञानं दुष्करम्	१६५	२८६
पदान्तरासमभिव्याहृतानां तदादिशब्दानां सामान्यतोऽन्विताभिधायित्वम्	१६६	२८८
'सर्वलक्षणे'त्याद्यनुव्याख्यानस्य निष्कृष्टतात्पर्यार्थकथनम्	१६७	२८९
अनभिमतप्रमेयानङ्गीकारेण न प्रतिज्ञाहानिः	१६८	२९०
ब्रह्मणः निर्धर्मकत्वाङ्गीकारेण व्यावृत्तिरेव असम्भाविता	१६९	२९२
चिन्मात्रत्वांशे उपजीव्यत्वकथने दोषोक्तिः	१७०	२९३
तत्त्वमस्यादिवाक्यानां चिन्मात्राभेदप्रतिपादकत्वे सिद्धसाधनता	१७१	२९४
सर्वज्ञत्वादीनां मिथ्याभूतवियदादिसापेक्षत्वात् ब्रह्मस्वरूपत्वाभावे चिदानन्दादेरपि ब्रह्मस्वरूपाङ्गीकारायोगः	१७२	२९६
ब्रह्मणः स्वज्ञेयत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गापादनम्	१७३	२९९
स्वरूपमात्रमुपजीव्यमिति पक्षोऽप्ययुक्तः	१७४-१७५	३००-३०४
ज्ञानार्थकचैतन्यस्य ज्ञेयादिसापेक्षत्वात् ब्रह्मणः चैतन्यमपि नाङ्गीकर्तुं शक्यते	१७६-१७७	३०५-३०६
ज्ञानं ज्ञेयज्ञातृसापेक्षमेव भवति	१७८	३०६
ज्ञानस्य ज्ञेयादिसापेक्षताऽनङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः	१७९	३०८
अथ 'ज्ञातृज्ञेयविहीनं' इत्यनुव्याख्यानप्रतिपाद्यानुमानद्वयस्य कार्यत्वमुपाधिरिति शङ्का, 'नित्यवागपि' इत्यनुव्याख्यानभागेन तन्निरासप्रकारश्च	१८०	१०३०९
अकार्यस्य कारकाद्यनपेक्षत्वे नित्यस्य वेदस्यापि वाच्यवक्त्रराहित्यप्रसङ्गः	१८१	१०३१२
नित्येऽपि वेदे वाच्यादिसमर्थनम्	१८२	१०३१२
उक्तार्थस्योपसंहारः	१८३-१८४	१०३१४-३२३
जगन्मिथ्यात्वनिराकरणम्	१८५-१९४	१०३२४-३३६
जगन्मिथ्यात्वमप्रामाणिकम्	१८५	१०३२४
'नेह नाने'ति श्रुत्या प्रपञ्चनिषेधः असम्भावितः	१८६	१०३२४
'नेह नाने'ति श्रुतेः उक्तार्थकत्वे उपपत्तिविरोधनिरूपणम्	१८७	१०३२५
तात्पर्यलिङ्गेषु उपपत्तेः सर्वतः प्राबल्यप्रतिपादनम्	१८८	१०३२६

बहुप्रमाणविरोधेन 'नेह नाने'ति श्रुतेः जगन्मिथ्यात्वे न तात्पर्यम्	१८९	१०३२९
'नेह नाने'ति श्रुतेरपव्याख्याननिरासपूर्वकं अनुव्याख्यानवाक्ययोः सङ्गतिप्रदर्शनम्	१९०	१०३३१
उक्तार्थस्योपसंहारः	१९१-१९२	१०३३२-३३४
जीवानां अनादियोग्यतायाः प्रमाणसिद्धत्वात् न तेषां ब्रह्माभेदसिद्धिः	१९३	१०३३४
मुक्ततारतम्यस्यापि प्रमितत्वात् जीवब्रह्मैक्यप्रत्याशा अयुक्ता	१९४	१०३३५
मुक्तेषु तारतम्यसमर्थनम्	१९५-२०६	१०३३६-३५२
अपरोक्षज्ञानिनां शुभाशुभकरणपरित्यागे तारतम्यसद्भावात् मोक्षेऽपि तारतम्यसिद्धिः	१९५	१०३३६
'तारतम्यं न चेत्' इत्यनुव्याख्यानप्रतिपाद्यतर्कस्य विपर्ययपर्यवसानपुरस्सरं 'कृच्छ्रेणापि' इत्यनुव्याख्यानसार्थक्यनिरूपणम्	१९६	१०३३७
स्वभाववशात् ज्ञानिनां न एतादृशी प्रवृत्तिः	१९७	१०३३९
स्वभावेन प्रवृत्त्यङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः	१९८-१९९	१०३४०-३४१
ज्ञानिकर्मणामपि फलवत्त्वं प्रमाणसिद्धम्	२००	१०३४२
'स य आत्मानमेव' इति वाक्यस्य न उपासककर्मपरत्वम्	२०१-२०२	१०३४४-३४६
अपरोक्षज्ञानोत्तरकर्मणां अक्षयफलवत्त्वप्रतिपादनम्	२०३	१०३४६
परिशेषप्रमाणप्रतिपादनम्	२०४	१०३४७
ज्ञानपूर्वकालीनशुभकर्मणः ज्ञानमेव फलम्	२०५	१०३४९
नित्यनैमित्तिककर्मणामपि ज्ञानफलकत्वम्	२०६	१०३५१
भक्तिज्ञानशब्दार्थपरिशीलनम्	२०७-२४४	१०३५३-४०९
ज्ञानस्य भक्तेरेकदेशत्वात् लक्षणया मोक्षसाधनज्ञानस्य भक्तिरित्येवार्थः	२०७-२०९	१०३५३-३५८
रूढलक्षणाश्रयणेन न प्रयोजनानुसन्धानम्	२१०	१०३५८
ज्ञानभक्तिशब्दयोः सहप्रयोगसन्दर्भे पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ज्ञानपदस्य मुख्यार्थत्वमेव	२११	१०३५९
द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वशङ्का तन्निरासश्च	२१२	१०३६०
द्वेषस्य नित्यदुःखरूपमोक्षकारणत्वम्	२१३-२१४	१०३६१-३६५
द्वेषस्यापि मोक्षसाधनत्वे विष्णोः गुणोत्कर्षे विद्यमानस्य श्रुतिमहातात्पर्यस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गः	२१५	१०३६५
द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे द्वेषोत्पादनार्थं श्रुतिभिः दोषाः वक्तव्याः	२१६	१०३६६
'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः' इत्यादिवाक्यानां विष्णोः निरन्तरस्मरण एव तात्पर्यम्	२१७-२१९	१०३६८-३७४
पुराणवाक्यस्य प्रतीतार्थकत्वस्वीकारे स्वविरोधः बहुश्रुतिविरोधश्च	२२०-२२१	१०३७५-३७७

एतादृशवाक्यस्य यथाश्रुतार्थस्वीकारे सर्वागममहातात्पर्यविरोधः	२२२	१०३७७
'महातात्पर्य'शब्दार्थविवेचनम्	२२३-२२४	१०३७८-३८२
द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वनिराकरणोपसंहारः	२२५	१०३८२
भक्तेः परमपुरुषार्थसाधकत्वे प्रमाणोक्तिः	२२६	१०३८३
अनुमानेनापि भक्तेः मुक्तिसाधनत्वसिद्धिः	२२७	१०३८६
लोकविलक्षणे भगवति लौकिकदृष्टान्तेन अनुमानायोगशङ्का, तत्परिहारश्च	२२८	१०३८७
तारतम्यानुसारेण भगवद्भक्तेष्वपि अवश्यं भक्तिः कार्या	२२९-२३०	१०३८९-३९०
भक्तेषु भक्तिर्भवत्येवेत्यत्र व्यभिचारशङ्कानिरासः	२३१	१०३९१
भगवद्भक्तेषु तारतम्यानुसारेण भक्तेः कर्तव्यत्वे अनुमानप्रयोगः	२३२	१०३९२
प्रतिपादितार्थे प्रमाणोक्तिः	२३३	१०३९३
अनुमानान्तरैः उक्तार्थसमर्थनम्	२३४	१०३९६
फलश्रुत्यधिकरणम्	२३५-२४५	१०३९८-४११
कर्मकर्तृप्रेरकानां फलभाजनत्वविचारः	२३५-२५१	१०३९८-४२०
स्वातन्त्र्यतारतम्यानुसारेण देवानां ज्ञानकर्मादिफलयोगिता	२३६-२३६	१०३९८-४००
कर्मप्रेरकदेवानां भोगाय नान्येषामशुभफलम्	२३७	१०४००
नियामकत्वात् उत्तमदेवानां स्वापकृष्टदेवकर्मादीनां फलम्	२३८-२४०	१०४०१-४०४
तारतम्यानुसारेण देवानां फलप्राप्तौ प्रमाणोक्तिः	२४१	१०४०४
अशुभप्रेरककल्यादीनामपि तारतम्यानुसारेण पापफलभागित्वम्	२४२-२४३	१०४०६-४०७
कर्मकर्तॄणां फलयोग्यत्वसमर्थनम्	२४४	१०४०८
युक्त्याऽपि उक्तप्रमेयसिद्धिः	२४५	४०९
अनाविष्काराधिकरणम्	२४६-२५०	१०४११-४१७
उपदेशकगुरूणामपि ज्ञानदानफलम्	२४६	१०४११
शिष्यापेक्षया गुरोः अधिकफलवत्त्वे प्रमाणोक्तिः	२४७	१०४१४
उक्तार्थे गीतासंवादः	२४८	१०४१५
योग्यानामेव ज्ञानोपदेशः कर्तव्यः	२४९-२५०	१०४१६-४१७
ऐहिकाधिकरण-मुक्तिफलाधिकरणे	२५१	१०४१८-४२०
ऐहिक-मुक्तिफलाधिकरणयोः तात्पर्यसङ्ग्रहः	२५१	१०४१८

॥ इति तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

१॥ अथ उपासनाजन्यज्ञानस्य मोक्षेतरस्वर्गादिफलेऽपि साधनत्वसमर्थनाय पादारम्भः ॥

॥ अथ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

१ **सु०—** 'ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यत' इति पादप्रतिपाद्यं भाष्येऽभिहितम् । सङ्गतिस्तु प्रागुक्तैव । ननु च ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं सामर्थ्यम् । तच्च विद्यैव इत्युक्तम् । किमपरमवशिष्यते । यदर्थं पादारम्भः । उच्यते । सिद्धे(द्धं) स्वतन्त्रस्यैव ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे(त्वम्) । विषयान्तरे तु सामर्थ्यमत्र समर्थ्यते । यद्यपि साधकेन मोक्षार्थमेव इदं साधितं तथाऽपि स्वभावबलायातं तत्सामर्थ्यमुपपद्यते । यथा दहनार्थमुत्पादितोऽपि दहनः स्वभाववशात् प्रकाशयत्यपीति ।

परि०— न्यूनतापनुत्त्यर्थं वक्ष्यमाणचोद्यसमाध्यर्थं वा आह **ज्ञानेति** ॥ **प्रागुक्तैवेति** । 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमि'त्यादिना पूर्वपादोपक्रमे उक्तेत्यर्थः ।

गु०दी०— **दहनार्थमि**त्यत्र दाहार्थमित्यर्थः ।

यादु०— **प्रागुक्तैवेति** । 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् । आपरोक्ष्यं तया विष्णोरिति पादक्रमो भवेदि'त्यनेनेति शेषः ॥ **विषयान्तर इति** । स्वर्गादिरूपपुरुषार्थान्तर इत्यर्थः । तत्सामर्थ्यमित्यत्र विषयान्तर इत्यनुवर्तनीयम् ।

१ शे०चं०— यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

एकवाक्यत्वादिसिद्धयेऽवश्यवक्तव्यस्य पादप्रतिपाद्यस्यानुक्त्या प्रसक्तां मूले न्यूनतामनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरति **ज्ञानसामर्थ्यमित्यादिना** । तथाऽपि ज्ञानसामर्थ्यप्रतिपादकस्यास्य पादस्य कुतः पूर्वपादानन्तर्यमित्यतो ज्ञानोपासनयोः साध्यसाधनभावापन्नतया क्रमभावित्वात् तद्विषययोरनयोः पादयोरपि क्रमो युक्त इत्येवंरूपा सङ्गतिः 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् । आपरोक्ष्यं भवेद्विष्णोरिति पादक्रमो भवेदि'त्युपासनापादे लाघवायैकीकृत्योक्तैवेति न तदनुक्तिरप्यत्र दोष इत्याह **सङ्गतिस्त्विति** । **स्वातन्त्र्येणेति** । कर्मानपेक्षयेत्यर्थः। **विषयान्तर इति** । मोक्षेतरस्वर्गादिरूपपुरुषार्थविषय इत्यर्थः । अन्यार्थं सम्पादितस्यापि स्वभावबलायातमन्यार्थत्वमेव निदर्शयति **यथेति** ।

वा०र०— **एकवाक्यत्वादीति** । स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य पूर्वपदैर्भेदस्य च सिद्धय इत्यर्थः । **पूर्वपादानन्तर्यमिति** । का पूर्वपादसङ्गतिर्येन तदानन्तर्यमित्यर्थः । आनन्तर्यरूपैव पूर्वपादसङ्गतिरित्याशयेन तथोक्तमित्यप्याहुः । मूले **मोक्षसाधनत्वमिति** । संसारनिवृत्तिरूपमोक्षसाधनत्वमित्यर्थः ।

स०व्र०— **सङ्गतिस्त्विति** । आनन्तर्यलक्षणेत्यर्थः । **प्रागुक्ता** 'वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमि'त्यादिना उपासनापादे ।

चषकः— **स्वतन्त्रस्यैवेति** । कर्मसाचिव्यविनिर्मुक्तस्येत्यर्थः ॥ **विषयान्तरे त्विति** । मोक्षान्यफलेऽपीत्यर्थः । **साधकेन** मोक्षसाधनस्यानुष्ठात्रा ।

॥ इति उपासनाजन्यज्ञानस्य मोक्षेतरस्वर्गादिफलेऽपि साधनत्वसमर्थनाय पादारम्भः ॥

* * *

॥ अथ अपरोक्षज्ञानस्य स्वयोग्यतानुसारेण अपेक्षितफलप्रापकत्वम् ॥

ब्र०सू०— ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ॥

२ सु०— किं कर्मानुप्रवेशेन ज्ञानं मोक्षसाधनं किं वा स्वतन्त्रमेवेति संशये स्वतन्त्रस्यैव ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमनेन समर्थ्यत इति केचिद्व्याचक्षते । तदसत् । विद्यैवेत्यत्रैवास्यार्थस्य समर्थितत्वात् । किन्तु ज्ञानं किं मोक्षमेव साधयत्युतान्यमपि पुरुषार्थमिति संशये ज्ञानिनां पुरुषार्थान्तरे रागाभावान्मोक्षस्यैव साधकं ज्ञानमिति प्राप्ते सतीदमुच्यत इत्यायशवान् पुरुषार्थोऽत इत्येतावद्व्याचष्टे **एवमिति** ।

अनु०— एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात् सदा ।
अपेक्षितफलप्राप्तिः

अत इति ज्ञानपरामर्शो नोपपद्यते । पूर्वत्र प्राधान्येनोपासनस्यैव प्रकृतत्वादित्यत उक्तम् **एवमुत्पन्नेति** । न खलूपासनं स्वातन्त्र्येण प्रकृतं किन्नाम भगवद्दर्शनार्थत्वेन । अतः साध्यतया तदपि प्रकृतमेवेति भावः । एवमुक्तरूपोपासनोत्पन्नात् । भगवतो निर्दोषत्वसङ्कीर्तनं तदुपपादनाय पातनिकार्थं ज्ञातव्यम् ।

यद्वा **भगवद्दर्शनादित्येवोक्ते** दैत्यादीनां यदवतारदर्शनं तस्यापि पुरुषार्थहेतुत्वं स्यात् । एवमुत्पन्नेत्यनेनैव तत्परिहृतमिति चेन्न । तस्य प्रकृतताप्रदर्शन एव चरितार्थत्वात् । तन्न तेषां बिम्बदर्शनमिति चेत् । मा भूत् । तस्य मोक्षार्थत्वात् । अत्र तु पुरुषार्थान्तरस्य प्रस्तुतत्वात् । अतो निर्दोषाद्भगवद्दर्शनादित्युक्तम् । **भगवद्ग्रहणेन** अद्वैतज्ञानमत्र गृह्यत इति निराचष्टे । सदा ज्ञानोदयक्षणादारभ्य स्वोदयात्फलदं ज्ञानमिति वचनात् । **अपेक्षितफलप्राप्तिर्भवतीति** मोक्षमात्रं व्यावर्तयति ।

परि०— स्वतन्त्रस्यैवेति । कर्मासहकृतस्येत्यर्थः । परमतमनुवदति **किं कर्मानुप्रवेशोनेति** । कर्मसहायेनेत्यर्थः । **एवमित्यनुवादः** । **उक्तरूपोपासनोत्पन्नादिति** व्याख्या ॥ **तदुपपादनायेति** । 'भगवतो रूपं निर्दोषमि'त्यस्योत्तरत्र 'न चान्यभेदवद्विष्णौ भेदस्तद्दर्शिनामि'त्यत्रोपपादनाय प्रस्तावार्थमित्यर्थः । दर्शनविशेषणं तदित्युपेत्याह **यद्वेति** ॥ **इति वचनादिति** । 'तदोकोग्रज्वलनं' इत्यत्र न्यायविवरणोक्तादिति ज्ञेयम् ।

गु०दी०— यद्यपि विद्यैवेति प्रागुक्तविद्यापरामर्शोऽपि घटते । तथापि तत् प्रासङ्गिकतयैवोक्तम् । न साक्षात्पादप्रतिपाद्यम् । पादार्थेनाप्यस्य सङ्गतिं सूचयितुं **एवमुत्पन्नेत्युक्तम्** । **तदुपपादनाय पातनिकार्थमित्यत्र तदुपपादनाय** पुरुषार्थदातृत्वोपपादनाय पातनिकार्थं हेतुसूचनार्थम् ।

यादु०— कर्मानुप्रवेशोनेति । कर्मसाचिव्येनेत्यर्थः ॥ **पातनिकार्थमिति** । निर्दोषत्वोपपादकप्रकरणनिवर्त्यशङ्कोत्थापनार्थमित्यर्थः । उत्तरत्र निर्दोषत्वोपपादनाय भूमिकारचनरूपमिदमिति भावः ।

वं०प०— अत इतीति । सौत्रातःशब्देनेत्यर्थः ॥ **भगवद्दर्शनार्थत्वेनेति** । 'अपरोक्ष्यं तया विष्णोः' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **एवमुत्पन्नेत्यनेनैवेति** । दैत्यादीनां भगवदवतारदर्शनस्योक्तरूपोपासनोत्पन्नत्वा-

भावादिति भावः ॥ **प्रकृतताप्रदर्शन एवेति** । ज्ञानस्य पूर्वत्र प्राधान्येन प्रकृतत्वप्रदर्शन एव चारितार्थ्यं न तु तस्योपासनासाध्यत्व इत्यर्थः ॥ **तत्र तेषामिति** । बिम्बदर्शनस्यैव मोक्षरूपपुरुषार्थहेतुत्वेन दैत्यादीनां तदवतारदर्शनं न भवतीत्यर्थः ॥ **स्वोदयादिति** । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । स्वोदयमारभ्येत्यर्थः । नन्वपेक्षितफलप्राप्तिरित्युक्त्या मोक्षस्यापि प्राप्तेः पुनर्विद्यैवेत्यनेन भवतामपि पुनरुक्तिरित्यत आह **अपेक्षितफलेति** । तथा च मोक्षेतरापेक्षितपुरुषार्थप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । अतो न पुनरुक्तिरस्माकमिति भावः ।

शे०चं०—कर्मानुप्रवेशेनेति । कर्मशेषतयेत्यर्थः ॥ **स्वतन्त्रमिति** । स्वप्राध्यान्येनेत्यर्थः । ननु **निर्दोषभगवद्दर्शना**दित्यत्र निर्दोषत्वं न तावदव्यवहितभगवद्विशेषणम् । व्यावर्त्याभावेन वैय्यर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि व्यवहितस्य दर्शनस्य । उक्तादेव हेतोरित्यनर्थकमेव तदित्यतः पक्षद्वयमप्यत्राभिमतमित्यभिप्रेत्य भगवद्विशेषणत्वपक्षे व्यावर्त्याभावाद्व्यावर्तकविशेषणत्वासम्भवेऽपि स्वरूपकथनत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तद्वैयर्थ्यशङ्कां वारयति **भगवत इति** । 'न चान्यभेदवद्विष्णावि'त्यादि तन्निर्दोषत्वोपपादकप्रकरणनिवर्त्यशङ्कोत्थापनार्थमित्यर्थः। उत्तरत्र भगवतो निर्दोषत्वोपपादनाय भूमिकारचनरूपमिदम् । अन्यथोत्तरत्र तदुपपादनमसङ्गतं स्यादिति भावः । ज्ञानविशेषणमेतदिति द्वितीयमभ्युपेत्य तत्रोक्तदोषपरिहाराय तद्व्यावर्त्यमाह **यद्वेति** । ननु दैत्यानामवतारदर्शनस्य पुरुषार्थहेतुत्वशङ्का एवमुत्पन्नेत्यनेनैव परिहृता । तेषामवतारदर्शनस्योक्तरूपोपासनोत्पन्नत्वाभावात् तत्कथमेतन्निर्दोषग्रहणप्रयोजनं स्यादिति शङ्कते **एवमुत्पन्नेति** ॥ **तस्येति** । एवमुत्पन्नस्येत्यस्योक्तरूपज्ञानस्य अत इत्यनेन परामर्शोपपादकप्रकृतताप्रदर्शन एव चरितार्थत्वान्नोक्तशङ्कापरिहारकत्वमिति भावः । ननु बिम्बदर्शनमेव पुरुषार्थसाधनमिति स्थितम् । दैत्यानामवतारदर्शनं च न बिम्बदर्शनमिति कथं तस्य पुरुषार्थहेतुता स्यादिति शङ्कते **तन्नेति** ॥ **तस्येति** । बिम्बदर्शनस्येत्यर्थः ॥ **अत्र त्विति** । ज्ञानसामर्थ्यप्रतिपादके पाद इत्यर्थः । तथा च दैत्यानामवतारदर्शनस्याबिम्बदर्शनतया मोक्षहेतुत्वाभावेऽपि पुरुषार्थान्तरहेतुत्वसम्भवाद्युक्ता शङ्केति भावः ॥ **अत्रेति** । पुरुषार्थसूत्रेऽत इति शब्देनेत्यर्थः ।

वा०र०— कर्मशेषतयेत्यर्थ इति । कर्मणा स्वप्राधान्येन मोक्षे जननीये ज्ञानस्य कर्मसहकारित्वरूपपरार्थत्वेनेत्यर्थः । शेषः परार्थ इति मीमांसकव्याख्यानात् । शेषत्वं च कर्मणैवेत्युत्तरमूले स्पष्टमेतत् । असङ्गतं स्यादित्यनन्तरं ततो न व्यर्थमिति शेषः पूरणीयः । एवमुत्पन्नेत्यनेनैवेति पाठः ।

स०व्र०— ननु निर्दोषभगवद्दर्शनादिति निर्दोषत्वं भगवद्विशेषणमुक्तम् । तत्किमर्थमित्यत आह **निर्दोषत्वेति** । 'न चान्यभेदवद्विष्णावि'त्यादिना भगवतो निर्दोषत्वोपपादनाय **पातनिकार्थं** प्रसक्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यथोत्तरत्र तदुपपादनमसङ्गतमिति भावः । दैत्यानामवतारदर्शनस्य पुरुषार्थहेतुत्वशङ्का एवमुत्पन्नेत्यनेनैव परिहृता, दैत्यानामवतारदर्शनस्योक्तरूपोपासनोपपन्नत्वाभावात् । तथा च नैतन्निर्दोषग्रहणे प्रयोजनमिति शङ्कते **एवमुत्पन्नेति** ॥ **तस्येति** । एवमुत्पन्नेत्यस्य उक्तरूपज्ञानस्य प्रकृतताप्रदर्शन एव चरितार्थत्वेन नोक्तशङ्कापरिहारकत्वमिति भावः । ननु बिम्बदर्शनमेव पुरुषार्थहेतुः । दैत्यानामवतारदर्शनेऽपि न बिम्बदर्शनमिति कथं

तस्य पुरुषार्थहेतुत्वमुच्यत इति शङ्कते **तन्नेति** ॥ **तस्येति** । बिम्बदर्शनस्येत्यर्थः ॥ **अत्र त्विति** । तथा च अवतारदर्शनेन पुरुषार्थान्तरमस्त्वित्याशयः ॥ **अत्रेति** । पुरुषार्थोऽत इति सूत्रेऽतःशब्देनेत्यर्थः ।

चषकः— **रागाभावात्** पुरुषार्थान्तरगोचरेच्छाविरहात् । **ज्ञानपरामर्श इति** । अत इति तसिलन्तसमुदायघटकतसिलस्थानिभूतपञ्चमीप्रकृतिभूतसर्वनामैतच्छब्देन ज्ञानस्मृतिरित्यर्थः । **साध्यतया** उद्देश्यतया ।

* * *

३ **सु०— नन्वेतदसत् । ज्ञानिनामप्यभिप्रायस्य कदाचिन्मोघत्वदर्शनादित्यत आह आरब्धस्येति ।**

अनु०— आरब्धस्यानतिक्रमात् ।

प्रारब्धकर्मणोऽतिक्रममविधायेति पूर्वेणैव सम्बन्धः । प्रारब्धप्रतिबद्धं हि ज्ञानं मोक्षमपि न करोति । अतस्तत्प्रतिबन्ध(क)वशाज्ज्ञानिनामप्यभिप्राया मोघाः स्युः ।

ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वेऽपि विशेषोऽस्तीत्याह देवेति ।

देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्ज्ञात्यनुसारतः ।

जातिशब्देनात्र योग्यतोच्यते । अपेक्षितफलप्राप्तिर्भवतीति सम्बन्धः । एतेन नाविशेषादित्यस्यापि तात्पर्यमुक्तं भवति ।

परि०— इत्यस्यापीति । तत्राधिका(रिता)रतारतम्यस्योक्तेरिति भावः ।

यादु०— एतेन नाविशेषादिति । तत्र न सामान्येनाधिकारो देवादीनामित्युक्तत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— मोक्षमपीति । अपिशब्दात् तदितरपुरुषार्थग्रहणम् । तथा च न किमपि पुरुषार्थं करोतीत्यर्थः ।

शे०चं०— पूर्वेणैवेति । अपेक्षितफलप्राप्तिरिति पूर्वेणैवेत्यर्थः । नन्वेवमपि नोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **प्रारब्धेति** । ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वेऽप्युक्ततत्तद्योग्यतानुसारित्वरूपविशेषकथनस्यापि क उपयोग इत्यत आह **एतेनेति** । उक्तविशेषकथनेनेत्यर्थः ।

वा०र०— **अनतिक्रमादिति** ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी बुद्ध्या विवेकेन नञो ल्यबन्तेन सम्बन्ध अतच्छब्दादित्यत्रेवेति भावेनाह **अतिक्रममविधायेति** मूलम् । ज्योतिरुपक्रमादित्येतद्भाष्यादावुपक्रम्येति प्रयोगस्य ल्यब्लोपनिमित्तेत्याद्युक्तेश्च सत्त्वात्तदनुसारेणानतिक्रम्येत्येव ल्यबन्तं पदम् । तद्व्याख्यानमतिक्रममविधायेति प्रकारान्तरं योज्यमिति । **इत्यत आहेति** । इत्यतोऽभिप्रायमाहेत्यर्थः । **ज्ञानस्य पुरुषार्थेत्यादि** । अत्र ज्ञानस्येत्यादिकथनस्येत्यन्तं ज्ञानस्य पुरुषार्थेत्यादिमूलानुवादरूपम् । तथा च यदिदं विशेषकथनमित्युक्तं तद्विशेषकथनस्यापि क उपयोग इति योजना ।

॥ इति अपरोक्षज्ञानस्य स्वयोग्यतानुसारेण अपेक्षितफलप्रापकत्वम् ॥

* * *

॥ जैमिनिमतविरोधपरिहारः ॥

॥ अथ उत्तममध्यमाधमभेदभिन्नानां मानुषाणां विविधमतविषयत्वनिरूपणम् ॥

४ सु०— अत्र न ज्ञानं स्वतन्त्रमेव स्वर्गादिसाधनं किन्तु कर्मैव । ज्ञानं तु कर्मशेषत्वात् तत्साधनत्वेनोच्यते । शेषत्वं च कर्मणैव सिद्ध्यति पुरुषार्थेऽतिशयाधायकत्वमिति शेषत्वात् 'पुरुषार्थवादो 'यथाऽन्येष्विति जैमिनिरि'त्यादिसूत्रैः पूर्वपक्षयित्वा 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनादि'त्यादिना स्वतन्त्रस्यैव ज्ञानस्य स्वर्गादिसाधनत्वं पुनः सिद्धान्तितम् । तत्र पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणनिरासः स्फुटो भाष्ये । जैमिनिमतविरोधपरिहारस्तु कथमित्यत आह **जैमिन्युक्तमिति** ।

अनु०— जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन ।

ज्ञानशेषस्य कर्मण एव स्वर्गादिसाधनत्वं मानुषज्ञानिविषयम् । न केवलं **जैमिन्युक्तं** किन्तु स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुः । 'अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यते। इति केचिद्विदः प्राहुरि'त्यादिनोक्तास्तद्विशेषा जैमिनिमतैकदेशा ये केचन तेऽपि मानुषाणाम् । कथमेतेषां जैमिनिमतैकदेशत्वमिति चेत् । स्वतन्त्रस्य ज्ञानस्य न स्वर्गादिसाधनत्वमित्येतावत्यंशे साम्यादिति ब्रूमः । मानुषा अप्युत्तममध्यमाधमभेदभिन्ना यथायोग्यं विचित्रमतविषया भवन्त्येव ।

परि०— **इत्यादिसूत्रैरिति** । षड्भिः सूत्रैरित्यर्थः ॥ **पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणेति** । 'यदेव विद्यये'ति ज्ञानशेषत्वश्रुतेः देवानां कर्मानुष्ठानरूपाचारस्य कर्मैव देहमित्याद्यैहिकामुष्मिकदेहाद्यारम्भ-

कत्वश्रुतेः 'ज्ञानी च कर्मणी'ति ज्ञानिनः कर्मविधानस्य 'कुर्वन्नेवे'ति ज्ञानिनः कर्मानुष्ठाननियमस्य च प्रमाणस्य कर्मणः शेषपरत्वेनान्यथासिद्धिरूपनिरास इत्यर्थः । 'ज्ञानशेषस्ये'ति बहुव्रीहिः । 'किं तु' इत्यस्य जैमिनिमतैकदेशाश्चेत्यन्वयः ॥ **इत्यादिनेति** । एतदधिकरणभाष्योक्तवाक्येनेत्यर्थः । एकरूपमानुषाणां नानामतविषयत्वायोगादाह **उत्तममध्यमेति** । ज्ञानं शेषत्वेनोपादाय फलमार्जयति **कर्मेति** । जैमिनिमतमुत्तममानुषविषयम् । 'स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुरि'त्युक्तं कर्मैव सर्वत्र हेतुः, ज्ञानं तु क्वापि मोक्षेतरपुमर्थे हेतुर्नेति मतं मध्यमविषयम् । दृष्टं नैवेति मतं त्वधमविषय-मित्यर्थः ।

यादु०— पूर्वपक्ष्युपन्यस्तेति । जैमिनिमतावलम्बिना पूर्वपक्षिणा 'आचारदर्शनादि'त्यादिभि-र्नियमाच्चे'त्यन्तैः सूत्रैर्यानि प्रमाणान्युपन्यस्तानि तेषां निरासो भाष्ये स्फुटः । तत्र ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे कामाः सम्पद्यन्त इति ज्ञानस्यैवाशेषपुरुषार्थसाधने स्वातन्त्र्यमुक्त्वा तथाऽपि यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको भवतीति श्रुत्या कर्मणां ज्ञानशेषत्वप्रतिपादनेन पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणानां कर्मणां ज्ञानशेषत्व-प्रतिपादन एव तात्पर्यं न प्राधान्येन पुरुषार्थहेतुत्व इत्यभिप्रायस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः । **ज्ञानशेषस्ये**त्यत्र ज्ञानं शेषो यस्येति बहुव्रीहिः ॥ **जैमिनिमतैकदेशा इति** । यद्यप्युदाहृतप्रमाणे जैमिनिमतैकदेशौ द्वावेव प्रतीयेते तथाऽपि जैमिन्याद्याश्च केचनेति वचनेन उत्तममानुषविषयकजैमिन्यभिप्रेतमताङ्गीकारिणोऽपि केचित्तदेकदेशिनः सन्तीत्यवगमाद्बहुवचनोपपत्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ **मानुषा अप्युत्तमेति** । कर्मणैव सर्वं स्वर्गादिकं भवति ज्ञानेनाधिक्यमिति जैमिनेस्तदेकदेशिनां च केषाञ्चिन्मतमुत्तममानुषविषयं कर्मसाध्येऽदृष्टे स्वर्गादिके पुरुषार्थे ज्ञानमतिशयाधायकं, न तु दृष्ट इति तदेकदेशिमतं मध्यममानुषविषयम् । सर्वत्र कर्मैव हेतुर्ज्ञानस्य न क्वापि मोक्षेतरपुरुषार्थे हेतुत्वमित्यपरं तदेकदेशिमतमधममानुषविषयमित्यर्थः । अत एव **यथायोग्य**मित्युक्तम् ।

वं०प०— ज्ञानशेषस्येति । ज्ञानं शेषो यस्येति बहुव्रीहिः । **अदृष्टं** स्वर्गादि । **दृष्टं** पुत्रादि । एवं च ज्ञानं तेषां मोक्षेतरसमस्तपुरुषार्थसाधनं न भवतीत्यर्थः । **अपोदितं** व्यावृत्तम् । मनुष्येभ्य इति शेषः ।

शे०चं०— पूर्वपक्ष्युपन्यस्तेति । जैमिनिमतावलम्बिना पूर्वपक्षिणा आचारदर्शनादित्यादिभिर्नियमा-च्चेत्यन्तैः सूत्रैर्यानि प्रमाणान्युपन्यस्तानि तेषां निरास इत्यर्थः । **स्फुटो भाष्य इति** । तत्र 'ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे कामाः सम्पद्यन्त' इति ज्ञानस्यैव स्वातन्त्र्येणाशेषपुरुषार्थसाधनतायाः, कर्मणां च तथाऽपि 'यथा यथा कर्म करोति तथा तथाऽधिको भवती'ति श्रुत्यवलम्बनेन ज्ञानशेषतायाश्च प्रतिपादितत्वेन तद्विरोधेन पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणानां स्वातन्त्र्येण कर्मणां पुरुषार्थसाधनत्वाभिप्रायकत्वानुपपत्त्या तेषां ज्ञानशेष-त्वाभिप्रायकत्वसिद्धेरिति भावः । 'जैमिन्युक्तं मानुषाणामि'त्युक्तम् । तत्र किं तत् जैमिन्युक्तमित्यपेक्षायामाह **ज्ञानशेषस्येति** । ज्ञानं शेषो यस्येति बहुव्रीहिः । ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं च कर्मणैव सिद्ध्यति । पुरुषार्थे तस्या-

तिशयाधायकत्वमेव । अत एवोक्तं 'ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुरि'तीत्यवधेयम् । तद्विशेषाश्चेति (अदृष्टं स्वर्गादि, दृष्टं पुत्रादि । एवं च ज्ञानं तेषां मोक्षेतरसमस्तपुरुषार्थसाधनं न भवतीत्यर्थः ।) चशब्दार्थमाह **न केवलमिति** । तथा च न केवलं जैमिन्युक्तमेव मानुषविषयं किन्तु तद्विशेषा अपि तद्विषया इत्युक्तं भवति । यद्यप्युदाहृतप्रमाणे द्वावेव जैमिनिमतैकदेशौ प्रतीयेते इति द्विवचनमेव प्रयोगार्हं न तु तदेकदेशा इति बहुवचनं तथाऽपि जैमिन्याद्यास्तु केचनेत्याद्यपदसङ्गृहीतजैमिनिमतानतिभिन्नतदेकदेशमतमादाय बहुत्वसम्भवाद्बहुवचनमुपपन्नमित्यवधेयम् । मतत्रयस्य परस्परमत्यन्तविलक्षणत्वान्न जैमिनिमतैकदेशत्वमिति शङ्कते **कथमिति** । नन्वेकप्रकाराणां मानुषाणां कथं विचित्रमतविषयत्वमित्यत आह **मानुषा अपीति** । अव्यवस्थया यस्यकस्यचिद्यत्किञ्चिन्मतविषयत्वमिति भ्रमनिरासायोक्तं **यथायोग्यमिति** । 'ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुर्जैमिन्याद्यास्तु केचने'त्युक्तम् । ज्ञाने विशेषस्य कर्मण एव स्वर्गादिसर्वपुरुषार्थसाधनतेति जैमिनिमतम् । आदिपदोपात्ततदभिन्नतदेकदेशमतं च उत्तममानुषविषयम् । कर्मसाध्येऽदृष्टे स्वर्गादिके पुरुषार्थ एव ज्ञानमतिशयाधायकं न तु कर्मसाध्ये दृष्टे फल इति । अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यत इत्युक्ततदेकदेशिमतं तु मध्यममानुषविषयम् । मोक्षेतरदृष्टादृष्टपुरुषार्थे कर्मैव हेतुः न तु ज्ञानमिति । 'स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुरि'त्युक्तं मुनिमतं त्वधममानुषविषयमिति यथायोग्यमित्यर्थः ।

वा०र०— जैमिनिमते ज्ञानस्य कर्मशेषत्वाङ्गीकारात् तत्पुरुषायोग इत्यतो बहुव्रीहिमाश्रित्याह **ज्ञानं शेष इति । अत एवोक्तमिति** । तुल्यं तु दर्शनादित्येतद्गुणसूत्रीयभाष्ये उक्तमित्यर्थः । **चशब्दार्थमिति** । तदर्थं समुच्चयं दर्शयतीत्यर्थः । प्राहुरित्यादिनोक्ता इति मूले आदिपदेन 'व्यासशिष्या इमेऽखिला' इति वाक्यशेषस्यैव ग्रहणम् । सूत्रभाष्ये स्वर्गादय इत्येतद्वाक्यानन्तरं ज्ञानेनाधिक्यमित्यस्योदाहृतत्वेऽपि तस्य जैमिनिमततया ज्ञानशेषस्येत्यनेनैव तस्योक्तत्वात् तत्सङ्ग्रहायोगः ततश्च अनेन मतद्वयमेवोक्तं भवतीति भावेन आशङ्कते **यद्यपीति**। जैमिनिमतप्रदर्शनपरस्यापि ज्ञानेनाधिक्यमित्यस्याद्यपदसङ्गृहीतवाद्यन्तरमतप्रदर्शनपरताया अपि सिद्धेर्ज्ञनित्यनेनैव मतान्तरमप्युक्तमेवेति तद्विवक्षया बहुवचनमिति समाधत्ते **तथाऽपीति । आद्यपदसङ्गृहीतेति** । जैमिनिराद्यो येषां ते तेऽपि केचन ज्ञानेनाधिक्यमित्यप्याहुरित्येवमाद्यपदसहकृतपूर्ववाक्येन सङ्गृहीतेत्यर्थः । आद्यपदसङ्गृहीततदेकदेशिनो जैमिनिमतानतिभिन्नमतमादायेति पाठस्तु स्वरस एव । जैमिनिमतानतिभिन्नं यत्तदेकदेशिमतमिति सम्बन्धनिश्चयात् सङ्गृहीतपदं सामर्थ्यादेकदेशविशेषणमित्यप्याहुः । एतेन मतस्याद्यपदेन सङ्ग्रहायोग इति शङ्कानवकाशः । ज्ञानेनाधिक्यमित्यस्य जैमिनिमततया तदेवान्यस्य मतं चेत् तदुक्तिवैयर्थ्यं प्रकारान्तरत्वाभावादित्यत उक्तं **जैमिनिमतानतिभिन्नमिति** ।

अयमाशयः । आद्यपदोपादानं तावन्मतान्तरविवक्षयेति सिद्धम् । तत्र च ज्ञानेनाधिक्यमात्रप्रतिपादने मतान्तरत्वायोगप्रसङ्गात् प्रधानप्रमेयांशे एकरूपत्वेऽपि कञ्चनावान्तरविशेषमाश्रित्यैव मतान्तरत्वमपि सिद्धमेवेति प्रकारान्तरत्वं युक्तमिति तत्सङ्ग्रहोऽपि युक्त एवेति । स्वर्गादय इत्यादिनोक्तमतद्वयापेक्षयोक्तैकदेशिमतस्य जैमिनिमतानतिभिन्नत्वाविशेषमाश्रित्यैव मूले तन्मताप्रतिपादनम् । एकदेशिमतत्वमात्रविज्ञानपरिहाराय च मध्ये उक्तस्यापि ज्ञानेनेत्येतदर्थस्य परित्यागेन पूर्वोत्तरवाक्यमात्रप्रदर्शनं च मूले इत्यादि ज्ञेयम् । केचित्तु तथापीत्यनन्तरं

ज्ञानेनाधिक्यमित्यादिपदसङ्गृहीतवाक्ये इति शेषं पूरयति । **उपपन्नमिति** । अत एवेत्यादिनेति मूले आदिपदं तदेकदेशसङ्ग्रहाशयेनेति भावः । यथाक्रमेण मतत्रयमुत्तमादिविषयतया शङ्कितव्यवस्थापरिहारकमिति प्रतीति-निरासायाह **ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुरित्यादिना** ॥ **आदिपदोपात्तेति** । आद्यपदस्यार्थानुवादः **आदीति** । आद्येति पाठस्तु स्वरस एव । आदिपदोपात्तत्वं च आदिपदोपेतज्ञानेनेति पूर्ववाक्यप्रतिपाद्यत्वमिति पूर्ववज्ज्ञेयम् ।

स०व्र०— जैमिन्युक्तं मानुषाणामित्यत्र किं तज्जैमिन्युक्तमित्यतस्तदाह **ज्ञानशेषस्येति** । ज्ञानं शेषो यस्येति बहुव्रीहिः । तद्विशेषाश्चेति चशब्दार्थमाह **न केवलमिति** । तथा च न केवलं जैमिन्युक्तमेव मानुषविषये तद्विशेषा अपि तद्विषया इति चशब्दार्थ उक्तो भवति । मतत्रयस्यापि परस्परमत्यन्तविलक्षणत्वात् कथं जैमिनि-मतैकदेशत्वमिति शङ्कते **कथमिति** । नन्वेकप्रकाराणां मानुषाणां कथं विचित्रमतविषयत्वं तत्राह **मानुषा अपीति** ।

चषकः— **कर्मशेषत्वादिति** । तत्पुरुषप्रकृतिको भावप्रत्ययः । ज्ञानशेषस्येति बहुव्रीहिः । **भेदभिन्ना इति** । उत्तमत्वमध्यमत्वाधमत्वरूपभेदकधर्मवन्त इत्यर्थः ।

॥ इति उत्तममध्यमाधमभेदभिन्नानां मानुषाणां विविधमतविषयत्वनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ बादरायणजैमिनिमतयोः सामान्यविशेषविषयकत्वभेदेन अविरुद्धत्वम् ॥

५ **सु०— एवं जैमिनिमतविषयमुक्त्वा सूत्रकारमतविषयं दर्शयति सामान्यमिति ।**

अनु०— सामान्यं भगवत्प्रोक्तं

ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनं भवतीति सामान्यमेव भगवता प्रोक्तम् । न तु पुरुष-विशेषनिष्ठं ज्ञानमिति । अतः सामान्यविशेषनियतत्वान्नैतयोर्मतयोर्विरोधः ।

गु०दी०— **सामान्यमेव भगवता प्रोक्तमि**त्यत्र 'पुरुषार्थोऽतः शब्दादि'ति सूत्रे सामान्यमेव पुरुषार्थसाधकत्वमेवोक्तम् । न तु मानुषाणामपीति विशेषोऽप्युक्तः । एवं च जैमिन्यादिमतयोः मानुषविषय-त्वेनापवादे सामान्यवचनं 'न हिंस्यादि'तिवत् तदतिरिक्तविषयं भवेत् । अतः कुतो विरोध इति भावः ।

॥ इति बादरायणजैमिनिमतयोः सामान्यविशेषविषयकत्वभेदेन अविरुद्धत्वम् ॥

* * *

॥ अथ देवादीनामेव ज्ञानस्य सकलपुरुषार्थसाधकत्वम् ॥

६ **सु०—** ननु सामान्येनापि क्वचिद्विशेषेऽवस्थातव्यम् । तदिदमपि क्वावतिष्ठत इत्यत आह **देवादीनामिति** ।

अनु०— देवादीनां विशेषतः ।

भगवन्मतं विशेषतोऽपवादैरपोदितं देवादिविषयं व्यवतिष्ठते । यद्यप्ययमर्थो लोकत एव सिद्धः । यदपवादविषयं परित्यज्य सामान्यं व्यवतिष्ठत इति । तथाऽपि मन्दप्रबोधनाय आचार्यैरभिहितः ।

परि०— 'विशेषतो देवादीनामि'त्यस्य फलितार्थोक्तिरपवादैरपोदितं **देवादिविषयमिति** । **विशेषत** इत्यस्यापवादविषयभिन्नविषयसम्बन्धीत्यर्थः । स विषयः क इत्यतो विवरणं **देवादीनामिति** । षष्ठ्यर्थः विषयविषयीभाव इति भावः ।

यादु०— **अपवादैरपोदितमिति** । अनेन विषयशब्दोऽपवादविषयपरः । ल्यब्लोपनिमिता पञ्चमी । देवादीनामिति षष्ठी विषयविषयिभावे । तथा च अपवादविषयं परित्यज्य देवादिविषयमित्येतावल्लभ्यत इति ज्ञातव्यम् ।

शे०चं०— **अपवादैरपोदितमिति** । बाधकैर्मनुष्येभ्यो व्यावृत्तम् । अनेन मूले विशेषशब्दोऽपवादपरः । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । देवानामिति षष्ठ्यर्थसम्बन्धश्च विषयविषयिभाव इत्युक्तं भवति ।

वा०र०— **ल्यब्लोपेति** । विशेषपदोक्तापवादमनुसृत्येति ल्यबन्तलोपनिमित्तेत्यर्थः । यद्यपि मूले ल्यबन्तप्रयोगो नास्ति । तथापि विशेषैरपोदितमित्युक्तेऽपवादमनुसृत्य देवादिविषयमित्यर्थप्रतिपादनस्य फलतः प्रतीतेरनुसृत्येति पदविवक्षालाभ इति ज्ञेयम् । अन्यथाख्यातौ त्वपवादविषयं परित्यज्येत्युत्तरमूलानुसारेण विषयलक्षणामाश्रित्य व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ।

॥ इति देवादीनामेव ज्ञानस्य सकलपुरुषार्थसाधकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ जैमिनिबादरायणमतयोः विभिन्नज्ञानविषयत्वेनापि अविरुद्धत्वम् ॥

७ **सु०—** प्रकारान्तरेण मतयोर्विषयभेदं दर्शयति **बलवदिति** ।

अनु०— बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते ॥

अत्रापि सामान्यं भगवत्प्रोक्तमिति वर्तते । भगवता ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनमिति सामान्येनोक्तम् । जैमिन्यादयस्तु **बलवत्प्रतिबन्धककर्मसद्भावे** ज्ञानस्य पुरुषार्थासाधनत्वमभिप्रेत्य न स्वतन्त्रज्ञानात् स्वर्गादिप्राप्तिर्भवतीत्युक्तवन्तः । ततश्च सामान्यविशेषविषयत्वान्न विरोधः । तथाच अप्रतिबद्धज्ञानविषयं भगवन्मतं व्यवतिष्ठते । यथोक्तम् । आरब्धस्यानतिक्रमादिति ।

ननु नायं जैमिन्यादिमतस्य विषयो वक्तुं शक्यते । बलवद्विरोधसद्भावे कर्मणोऽपि स्वर्गादिसाधनत्वानुपपत्तेः । मैवम् । न हि यज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म तत्कर्मणोऽपीत्यस्ति नियमः । लोकेऽन्यथा दर्शनात् । फलप्रतिबन्धककर्मसद्भावे कथमिति चेत् । तदा स्वर्गादिसाधनं कर्मैव नोत्पद्यते । उत्पन्नं वा प्रतिबद्धं तिष्ठतीति को विरोधः । न हि बलवद्विरोधिसद्भावे सर्वत्रैव जैमिन्याद्युक्तिरिष्यत इत्युक्तम् । इयं च व्यवस्था पूर्वव्यवस्थयोपस्कर्तव्या । अन्यथा विरोधापत्तेरिति ॥ ३-४-१ ॥

परि०— यथोक्तमिति । प्राचीनानुव्याख्यान इति योज्यम् ॥ **लोकेऽन्यथादर्शनादिति** । ज्ञानप्रतिबन्धकदुरदृष्टवतोऽपि गृहारामनिर्माणादिरूपकर्मफलदर्शनादिति भावः ॥ **सर्वत्रैवेति** । प्रतिबन्धफलस्थलेऽपीत्यर्थः । **जैमिन्याद्युक्तिः** अवश्यं फलमार्जयति कर्मेत्येवं रूपोक्तिः न हीत्यर्थः । नन्वेवं 'बलवद्विरोधी'ति वाक्योक्ताप्रतिबद्धज्ञानविषयं भगवन्मतम् । प्रतिबद्धज्ञानविषयं जैमिनिमतं इत्येषा व्यवस्था 'जैमिन्युक्तिर्मानुषाणामि'त्यादिना विरुध्यते । मानुषेष्वप्रतिबद्धज्ञानत्वस्य, देवेषु प्रतिबद्धज्ञानत्वस्य च सम्भवेन तेषामपि यथाक्रमं भगवन्मतजैमिनिमतविषयतापत्तेरित्यत आह **इयं चेति** । 'बलवदि'त्यादिनोक्तव्यवस्था 'देवादीनामि'ति प्रागुक्तव्यवस्था परिष्कर्तव्या । देवादीनामित्यनुवृत्त्याऽप्रतिबद्धज्ञानदेवादिविषयं भगवन्मतं प्रतिबद्धज्ञानदेवादिविषया जैमिन्याद्युक्तिरित्येवं देवेष्वेवाप्रतिबद्धप्रतिबद्धविषयतया व्यवस्था ध्येयेत्युक्तं भवति । तेन जैमिनिमतं मानुषपरम् । भगवन्मतं देवपरमिति प्रागुक्तं न विरुध्यते । अन्यथा तु विरोधापत्तेरित्यर्थः ॥ ३-४-१ ॥

गु०दी०— इयं च व्यवस्था पूर्वव्यवस्थयोपस्कर्तव्येत्यत्र इयं व्यवस्था प्रतिबन्धके सति ज्ञानात् पुरुषार्थो न भवतीति प्रतिबन्धकनिरसनाय कर्मैव कर्तव्यमिति व्यवस्था । **पूर्वव्यवस्थया** पूर्वोक्तसामान्यविशेषरूपव्यवस्थयोपस्कर्तव्या । व्यासेन तु सामान्यत एव पुरुषार्थसाधनत्वमुक्तम् । एतैस्तु प्रतिबन्धके सति ज्ञानं पुरुषार्थसाधनं न भवतीत्युच्यते । अतः को विरोधः । विशेषमतानुसारेण सामान्यमतस्याप्यप्रतिबद्धज्ञानविषयकत्वकल्पनोपपत्तेः । अत एव भाष्यकृता 'प्रारब्धस्यानतिक्रमादि'ति तत्रैवोक्तम् । यद्यपि ज्ञानिनां पुरुषार्थान्तरे रागो नास्ति । सारासारविवेकवत्त्वात् । भगवतोऽन्यत्र दृढनिरूढवैराग्यसद्भावाच्च । तथाऽपि ज्ञानिभिरेवास्माभिः सत्यस्वर्गादिलोकपरिपालनव्याजेन सतां रक्षणेऽसतां शिक्षणे भगवद्धर्मपरिपालने च कृते सति निरुपाधिसेवाव्यसत्कर्मणा तुष्टो भगवान् मुक्तावानन्दवृद्धिं करोतीत्याशया । पुरुषार्थसाधने ज्ञाने उपसर्जनतया प्रतिबन्धककर्मनिवर्तकतया वा सत्कर्मकरणसम्भवात् । मानुषाणां तु स्वर्गस्थितज्ञानिभिः सहवासेन ज्ञानस्थिरीकरणार्थं स्वोत्तमदेवगन्धर्वादीनां सदा दर्शनार्थं च स्वर्गसाधनकर्मकरणोपपत्तेरिति ॥ ३ । ४ । १,२,३, ॥

यादु०— लोकेऽन्यथेति । प्रतिबन्धकदुरितसद्भावात् तत्त्वज्ञानजन्यसंशयनिवृत्त्यादिरूपफलशून्येन त्रैविद्येन कृतस्य पुत्रकामेष्ट्यादेः कर्मणः फलदर्शनादित्यर्थः ॥ **सर्वत्रैवेति** । फलप्रतिबन्धककर्मसद्भावकालेऽपीत्यर्थः । किन्तु ज्ञानस्यैव स्वर्गादिहेतुत्वे यत्प्रतिबन्धकं तत्काल एवेति शेषः । नन्वेवं यद्यप्रतिबद्धज्ञानमात्रविषयं भगवन्मतं तदाऽप्रतिबद्धज्ञाना मानुषा अपि तन्मतविषयाः स्युः । तथा च जैमिन्युक्तं मानुषमित्युक्तं विरोध इत्यत आह **इयं च व्यवस्थेति** । प्रतिबन्धकसदसद्भावदशामाश्रित्योच्यमानेयं व्यवस्था । भगवन्मतं देवादिविषयं जैमिनिमतं तु मानुषविषयमिति पुरुषविशेषमाश्रित्य या पूर्वमुक्ता व्यवस्था तया व्यवस्थया कर्तव्येत्यर्थः । यथा च अप्रतिबद्धज्ञाना मानुषव्यतिरिक्ता देवादय एव भगवन्मतविषयाः तादृशा मानुषास्तु जैमिनिमतविषया एवेति पूर्ववदत्रापि विवक्षितम्, अतो नोक्तविरोध इति भावः । इयांस्तु विशेषः । अस्यां व्यवस्थायां प्रतिबद्धज्ञाना देवादयोऽपि जैमिनिमतविषयतया लभ्यन्त इति । उक्तं हि *तत्त्वप्रकाशिकायाम्* । 'प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषयत्वोपपत्तेश्चे'ति। नन्वेवं प्रतिबद्धज्ञानानां मानुषाणामुक्तमतद्वयविषयता न प्राप्तेतीति चेत्। सत्यम्। तेषां 'स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुरि'ति स्मृत्युक्तजैमिनिमतैकदेशविषयत्वोपपत्तेः । अत एवैतत्सूचनाय मूले जैमिन्याद्युक्तिरिष्यत इत्यादिपदम् ॥ ३-४-१ ॥

वं०प०— कर्मैवेति । अदृष्टमेवेत्यर्थः । ननु फलप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूतबलवद्विरोधिसद्भावदशायां कर्मणः स्वर्गादिफलसाधनत्वं गतमेवेति कथं जैमिन्याद्युक्तिरित्यत आह **न हीति** ॥ **सर्वत्रैवेति** । सर्वकालेऽपीत्यर्थः । फलप्रतिबन्धककर्मसद्भावकालेऽपीति यावत् ॥ ३-४-१ ॥

शे०चं०— जैमिन्यादिमतविषयोक्तावपि सूत्रकारमतविषयस्यानुक्तत्वात् कथमियं प्रकारान्तरेण विषयभेदोक्तिः स्यादित्यत आह **अत्रापीति** । ननु सामान्येनापि क्वचिद्विशेषेऽवस्थातव्यमेव तदिदं क्वावतिष्ठत इत्यत आह **तथा चेति** ॥ **लोकेऽन्यथेति** । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य दुरितस्य पुत्रकामेष्ट्यादिकर्मप्रतिबन्धक-

त्वादर्शनात् । अन्यथा तदपि स्यादिति भावः । ननु न कर्मणो ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुच्यते किन्तु फलप्रतिबन्धकत्वमेव । तथा च कर्मणः फलसाधनमात्रप्रतिबन्धकत्वेन कथं सति तस्मिन् कर्मदिरपि स्वर्गसाधनत्वमित्यभिप्रेत्य शङ्कते **फलेति** । ननु फलप्रतिबन्धकीभूतबलवद्विरोधसद्भावदशायां कर्मणः स्वर्गादिसाधनत्वं गतमेवेति कथं जैमिन्याद्युक्तिरित्यत आह **न हीति** ॥ **सर्वत्रैवेति** । फलप्रतिबन्धककर्मसद्भावकालेऽपीत्यर्थः । किन्तु ज्ञानस्यैव स्वर्गादिसाधनत्वे यत्प्रतिबन्धकं तत्काल एवेति शेषः ॥ **इयं च व्यवस्थेति** । अप्रतिबद्धज्ञानविषयं भगवन्मतं व्यवतिष्ठत इत्युक्तव्यवस्थेत्यर्थः ॥ **पूर्वेति** । ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनमिति भगवन्मतम् । मानुषेष्वपवादैरपोदितं देवादिविषयं व्यवतिष्ठत इति पुरुषविशेषाश्रयणेनोक्तपूर्वव्यवस्थेत्यर्थः ॥ **उपस्कर्तव्येति** । देवादीनामप्रतिबद्धज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनमित्यप्रतिबद्धज्ञानदेवताविषयं भगवन्मतमित्युपस्कर्तव्यमित्यर्थः । उपस्कारे नियामकमाह **अन्यथेति** । उक्तप्रकारेणोपस्काराभावे ज्ञानमेव सकलपुरुषार्थसाधनमिति भगवन्मतस्य मानुषेष्वपवादैरपोदितत्वादपवादविषयमानुषपरित्यागेन तदतिरिक्तदेवादिमात्रविषयत्वात् भगवन्मतस्य मानुषविषयत्वाभावः पूर्वव्यवस्थया लब्धः । अप्रतिबद्धज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिति भगवन्मतं व्यवतिष्ठत इत्युक्तव्यवस्थया त्वप्रतिबद्धज्ञानत्वरूपसामान्यधर्माक्रान्तदेवतादिविषयत्ववत् तदाक्रान्तमानुषविषयत्वं च लब्धम् । तथा च भगवन्मतस्य मानुषविषयत्वं नास्त्यस्ति चेति प्राप्त्या व्यवस्थाद्वयस्य परस्परविरोधापत्तेरित्यर्थः । देवादीनामप्रतिबद्धं ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनमित्युपस्कारे तु भगवन्मतस्य मानुषव्यतिरिक्तदेवादिमात्रविषयत्वलाभादविरोधः । ज्ञानं न पुरुषार्थसाधनं किन्तु कर्मैवेति जैमिनिमतं तु प्रतिबद्धज्ञानमानुषविषयम् । प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषयं चाभिमतं न तु मानुषमात्रविषयम् । तथा सति 'प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषयत्वोपपत्तेरि'ति भाष्यटीकया 'ज्ञानिसामान्यविषयमपि भगवन्मतं जैमिनिमतानुरोधेन देवादिषु व्यवस्थाप्यते । जैमिनिमतं तु ज्ञानवन्मनुष्यविषयकं देवादिष्वपि प्रबलप्रारब्धप्रतिबन्धकवज्ज्ञानिविषयकं चे'ति *सन्न्यायरत्नावल्या* च विरोधापातादिति ध्येयम् ॥ ३-४-१ ॥

वा०र०— फलसाधनमात्रेति । साधनत्वाभिमतज्ञानादिप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वं च साधनगतशक्त्यादिविघटकतयैव विषयसम्बन्ध्यावरणात्करणमात्रप्रतिबन्धकत्वं विज्ञेयम् । उपलक्षणं चैतत् । तदतिरिक्तदेवादिमात्रविषयत्वादिति वक्ष्यमाण*भाष्यसन्न्यायरत्नावल्य*नुसारेण देवादिष्वपि बन्धकयुक्तदेवतापरित्यागेनाप्रतिबन्धदेवताविषयत्वादित्यपि ज्ञेयम् । देवादीनामप्रतिबद्धं ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनमित्युपस्कारेण योजनायां भगवन्मतविषयो लब्धः । जैमिनिमतं प्राङ्मानुषमात्रविषयतया सङ्कोचितम् । तद्वदत्रापि जैमिनिमतस्य विषय इति प्रतीतिनिरासाय इयं चेत्यादि प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **ज्ञानं न पुरुषार्थसाधनमित्यादि** । कुतो देवताविषयत्वमपि मानुषमात्रतयैव किं न स्यादित्यत आह **तथा सतीति** ॥ ३-४-१ ॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

स०व्र०— लोक इति । एकसाधनप्रतिबन्धकस्यासाधनान्तराप्रतिबन्धकत्वस्यापि लोके दृष्टत्वादिति भावः । ननु कर्मणः साधनप्रतिबन्धकत्वे एकसाधनप्रतिबन्धकस्यापि साधनान्तरप्रतिबन्धकत्वेऽपि तदनभ्युपगमात् फलप्रतिबन्धकतास्वीकाराच्च तत्प्रतिबन्धकस्य फलसाधनमात्रप्रतिबन्धकत्वात् कथं कर्मणोऽपि स्वर्गादि-

साधनत्वमिति शङ्कते **फलेति** । ननु जैमिनिमतभगवन्मतपूर्वोत्तरव्यवस्थयोर्विरोधः । ज्ञानं न पुरुषार्थसाधनं किन्तु कर्मैवेति जैमिनिमतम् । मनुष्यविषयज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनकर्मेति भगवन्मतम् । तथा च भिन्नविषयत्वान्न मतद्वयस्य विरोध इति पूर्वव्यवस्था । प्रतिबद्धज्ञानं न पुरुषार्थसाधनमिति जैमिनिमतं, अप्रतिबद्धज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिति भगवन्मतं इत्युत्तरव्यवस्था । तत्र देवानामिव मनुष्याणामपि अप्रतिबद्धज्ञानत्वे तेनैवाशेषपुरुषार्थापत्त्या ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमिति भगवन्मतविषयत्वापत्त्या कर्मणैव साध्यमिति जैमिनिमतस्य मनुष्यविषयकत्वानुपपत्तेः । एवं देवानामपि मनुष्याणामिव प्रतिबद्धज्ञानत्वे प्रतिबद्धं न पुरुषार्थसाधनमिति जैमिनिमतविषयत्वापत्त्या देवानां ज्ञानमेव पुरुषार्थस्य साधनमिति भगवन्मतविषयत्वानुपपत्तेः । तथा च व्यवस्थाद्वयस्य परस्परविरोध इत्यत आह **इयं चेति** । प्रतिबद्धज्ञानं न पुरुषार्थसाधनमिति जैमिनिमतं अप्रतिबद्धज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिति भगवन्मतं इतीयं व्यवस्थेत्यर्थः ॥ **पूर्वव्यवस्थयेति** । मनुष्याणां कर्मैव मोक्षसाधनं न ज्ञानमिति जैमिनिमतं देवानां ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनं न कर्मेति भगवन्मतमिति पूर्वव्यवस्थयेत्यर्थः । मानुषाणां ज्ञानं प्रतिबद्धमेव न पुरुषार्थसाधनं देवानां तु ज्ञानमप्रतिबद्धमेवेति । तदेवं पुरुषार्थसाधनं इत्युपस्कर्तव्येत्यर्थः । अन्यथेत्युक्ताभिप्रायम् । अत्र ब्रूमः । प्रतिबद्धज्ञानं न पुरुषार्थसाधनमिति जैमिनिमतस्य प्रतिबन्धन इत्युक्तवद्देवविषयत्वं मनुष्यविषयत्वं चाभिमतम् । न मनुष्यमात्रविषयम् । तथा सति जैमिनिमतस्य 'प्रतिबन्धकवद्देवताविषयत्वोपपत्तेश्चे'ति *तत्त्वप्रकाशिकया* 'ज्ञानिसामान्याविषयमपि भगवन्मतं जैमिनिमतानुरोधेन देवादिषु व्यवस्थाप्यते । जैमिनिमतं तु ज्ञानवन्मनुष्यविषयं देवादिष्वपि प्रबलप्रारब्धप्रतिबन्धकवज्ज्ञानिविषयं चे'ति *सन्न्यायरत्नावल्या* च विरोधापातात् । न च मनुष्याणां ज्ञानस्य पुरुषार्थसाधनत्वस्यैवाभावात् प्रतिबद्धत्वकल्पनमयुक्तम् । अन्यथा क्वचिज्ज्ञानेनापि पुरुषार्थप्रसङ्गादिति वाच्यम् । योग्यतारूपसर्वकालानुगतप्रतिबन्धकसद्भावेन कदाचिदपि तदनापत्तेः भगवन्मतं तु देवादिमात्रविषयमिति ।

॥ इति जैमिनिबादरायणमतयोः विभिन्नज्ञानविषयत्वेनापि अविरुद्धत्वम् ॥

॥ इति जैमिनिमतविरोधपरिहारः ॥

॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

६५ **सु०**— तानि वाक्यानि पठति **दुर्ज्ञेयमिति** ।

अनु०— दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य त्रैलोक्यध्वंसिनः प्रभोः ।
दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ।

प्रभोः नृसिंहस्य ध्यानचक्रं देवतादिभिः **दुर्ज्ञेयम्** । कुतो घोरं भयङ्करं रूपमस्येति तथोक्तः । त्रैलोक्यं ध्वंसितुं शीलमस्येति । एवशब्देन न संज्ञामात्रेण महायोगिनः किन्तु अर्थत एवेत्याह तदेवोक्तं **नित्ययुक्तैरित्यादिना** ।

नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमोहक्लेशसाध्वसैः ।
महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वस्थैर्व्यवसायिभिः ।
अतीतानागतज्ञानप्रभवाप्ययवेदिभिः ।
शौचस्वाध्यायसन्तोषतपःसत्त्वदयान्वितैः ।
किमु मर्त्यैर्भयभ्रान्तिध्वंसमोहरुजान्वितैः ।
अल्पायुवीर्यधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रतैः ।

सर्वदा ध्यानाद्युद्योगवद्भिः । **भागो** भाग्यमिन्द्रियजयादि । **मोहो** मिथ्याज्ञानम् । **क्लेशा** अविद्याद्याः । **साध्वसं** विघ्नादिभयम् । न केवलं सदोद्युक्ताः किन्तु स चोद्योगो महानित्युच्यते **महोत्साहैरिति** । **सत्त्वस्थैः** सदा तत्त्वगुणप्रचुरैः । **व्यवसायो** निश्चयः । **ज्ञानशब्देन** ज्ञेयमुपलक्ष्यते । अतीतानागतानि ज्ञानानि प्रभवाप्ययौ सृष्टिसंहारौ च वेत्तुं शीलमेषामिति तथोक्ताः । प्रभवाप्ययज्ञानस्य महाफलत्वात् पृथगुक्तिः । मर्त्यैर्दुर्ज्ञेयमिति किमु वक्तव्यम् । **ध्वंसः** मनोविशरणम् । **मोहः** अज्ञानम् । **श्रुतिः** श्रवणम् । अत्र वैहायससंहितावाक्ये देवादिभ्यो मनुष्याणामल्पं साधनमिति स्फुटं प्रतीयते । मानुषत्वापगमानन्तरमाधिकं भविष्यतीति चेन्न । मानुषत्वादेरनपगमस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— ध्यानचक्रं प्रवक्ष्यामीत्युपक्रमे श्रवणादाह **ध्यानचक्रमिति** । ध्यानावर्तनमाहात्म्यम् । सर्वतृतीयान्तानामित्यर्थः **देवतादिभिरिति** । **कुत इति** । घोररूपत्वं कुत इत्यर्थः ॥

अविद्याद्या इति । रागादय **आद्य**पदार्थः ॥ **ज्ञानानीति** । ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ **वेत्तुमिति** । वेदितु-मित्यर्थः । आगमशासनमनित्यमितीडागमो न कृतः । तथा च माघे प्रयोगः 'चिक्रंसया कृत्रिम-पत्रिपङ्क्तीरि'ति । चिक्रमिषयेति वाच्यत्वात् **शीलमिति** । ताच्छीलिकोऽयं णिनिरिति भावः । ज्ञेयो-पलक्षकज्ञानपदेनैव लाभात् पृथगुक्तौ हेतुमाह **प्रभवाप्ययेति** । **भ्रान्ति**पदेन अपौनरुक्त्यार्थमाह **मोहोऽज्ञानमिति** ॥ **अनन्तरमेवेति** । तारतम्यप्रकरणसमाप्त्यनन्तरमेव । 'सर्वथाऽपि तु त एवोभय-लिङ्गादि'त्यादि सूत्रार्थोक्तिप्रस्तावे । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'अनादियोग्यतां चैवे'त्यादिग्रन्थव्याख्या-वसरे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

गु०दी०— दुर्ज्ञेयं घोररूपस्येत्यत्र सङ्कोचे कारणाभावान्मानुषोत्तमानामप्युक्तभयादिदोषप्रचुरत्वात् तेषामपि सङ्ग्रहे देवादिषूक्तसाधनसम्पद्वैधुर्यस्य कैमुत्येन स्मृतावेवोक्तत्वाच्च मुक्तियोग्यजीवेष्वेव तारतम्यं सिद्ध-मिति भावः । **इयं विसृष्टि**रित्यत्र मूले 'योऽस्याध्यक्षः' इति ब्रह्मणः सर्वोत्कृष्टत्वकथनादिन्द्रादिभ्यः आधि-क्येनेति लभ्यते, तथापि न वेदेत्युक्त्या कात्स्न्र्येन च जानासि चेति सिद्ध्यति । आधिक्यं च तेषां ज्ञानित्वे सत्येव । न घटादधिकं सुखं चेतनस्येति कोऽपि ब्रूत इति भावः ।

यादु०— ध्यानचक्रमिति । कृत्यल्युटो बहुलमिति स्मरणाद् ध्यानशब्दोऽत्र ध्येयपरः । चक्रशब्दश्च रूपपरः । सन्न्यायरत्नावल्यां नृसिंहस्य रूपमित्युक्तत्वात् । तथा च ध्येयं रूपमित्यर्थः पर्यवस्यतीति ज्ञात-व्यम् । 'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानचक्रमि'त्युपक्रमे प्रकृतं अत्रान्वेतीत्यभिप्रायः ॥ **क्लेशा अविद्याद्या इति** । आद्यपदेनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां ग्रहणम् । इदं मदीयमित्यभिमानोऽस्मिता । भयमभिनिवेशः भ्रान्तेः पृथ-गुक्तत्वादाह **मोहोऽज्ञानमिति** ॥ **अनन्तरमेवेति** । तारतम्यप्रकरणसमाप्त्यनन्तरमेवेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वा-दिति** । 'अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिमि'त्यादिनेति शेषः ।

वं०प०— ननु ज्ञानशब्देन ज्ञेयस्योपलक्षितत्वादतीतानागते ज्ञेयमध्ये प्रभवाप्ययोरपि पतितत्वात् पुनः प्रभवाप्ययग्रहणे पुनरुक्तिः स्यादित्यत आह **प्रभवाप्ययज्ञानस्येति** ॥ **श्रोतुरिति** । उपश्रोतुरित्यर्थः ।

शे०चं०— ध्यानचक्रमिति । ध्यानविषयीभूतं रूपमित्यर्थः । नृसिंहरूपमिति सन्न्यायरत्नावल्यनु-रोधात् । यद्यपि ध्यानचक्रमित्यत्र न श्रुतं तथाऽप्यथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानचक्रमित्युपक्रमे प्रकृतत्वात् किमा-काङ्क्षानिवर्तकत्वेन योग्यत्वाच्च तदेवात्रान्वीयत इति भावेन तथाऽन्वयो दर्शितः । मूले घोररूपत्वत्रैलोक्यध्वंसि-त्वविशेषणयोरानर्थ्यमाशङ्क्य घोररूपस्य दुर्ज्ञेयत्वोपपादकत्वात् त्रैलोक्यध्वंसित्वस्य घोररूपत्वोपपादकत्वान्न तदित्यभिप्रायेण पूर्वपूर्वविशेषणार्थोपपादकतयोत्तरोत्तरविशेषणार्थमाह **घोरमित्यादि** । अत एव क्वचित् कुतो घोरं भयङ्करं रूपमस्येति तथोक्तः । कुतस्त्रैलोक्यध्वंसितुं शीलमस्येत्यपि पाठः । अविद्याद्या इत्याद्यपदेनास्मितादि-

परिग्रहः । तत्स्वरूपं च प्राक् साङ्ख्याधिकरणे प्रपञ्चितमिति नेह प्रपञ्च्यते । टीकायां वेत्तुं शीलमित्यत्र शब्दसाधुत्वप्रकारः शोकं तरत्यात्मविदित्यत्र टीकाकृता स्वयमेव वक्ष्यमाणोऽनुसन्धेयः । पृथगत्र भ्रान्तिग्रहणेन पूर्ववन्मोहशब्दस्य मिथ्याज्ञानपरत्वासम्भवादाह **मोहोऽज्ञानमिति** ॥ **अनन्तरमेवेति** । सर्वथाऽपि तु त एव उभयलिङ्गादित्यनन्तराधिकरणे 'अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिमि'त्यादिना अनादियोग्यतासाधनेनेति शेषः ।

वा०र०— ध्यानशब्दोऽत्र लक्षणया ध्येयपर इत्याशयेन शक्यसम्बन्धमाह **ध्यानविषयीभूतमिति** । अथ ध्यानस्य चक्रं ध्यानचक्रं, षष्ठ्यर्थः सम्बन्धो विषयविषयिभाव इत्याशयेनेदं व्याख्यानम् । एतेन बहुल-वचनेन ल्युटोऽन्यत्राप्यनुसन्धानात् प्रकृते ध्येये ल्युडित्यन्यथाख्यातीयं निरस्तम् । उक्तरीत्योपपत्तौ बाहुलका-श्रयणानर्थक्यात् । **ध्यानचक्रमित्यत्रेति** । ध्यानचक्रमित्येतदत्र दुर्ज्ञेयमिति वाक्य इत्यर्थः । 'अथातः सम्प्रव-क्ष्यामि ध्यानचक्रमि'त्यादिकम् । **प्राक् साङ्ख्याधिकरणे प्रपञ्चितमिति** । 'क्लेशकर्मादिवर्जित' इत्यनुव्याख्यान-व्याख्यानावसरे क्लेशनिरूपणाय प्रवृत्तः । तत्राविद्याऽस्मितारागद्वेषेत्यादिमूलग्रन्थे तद्वाक्यव्याख्यानावसरे तत्र के त इत्यादिना च प्रपञ्चित इत्यर्थः । मूले विमोहपदस्य मिथ्याज्ञानार्थतायां मिथ्याज्ञानाद्यभावासिद्धिः निषेधार्थक-स्यान्यस्याभावादित्यतो मोहादिनिषेधलाभाय वीत्यनेन विगता इत्यर्थकेनेत्याशयेन विगतानि मोहक्लेशसाध्वसानि येभ्य इति विग्रहसिद्धं कृत्वा मोहादित्वेन तत्पदार्थानाह **मोहो मिथ्याज्ञानमित्यादिना** । वेदितुमिति वक्तव्ये वेत्तुमिति तु कथमित्यतः वेत्तेत्येतदुपपादनावसरेऽनिट्त्वं छान्दसत्वाद्याश्रयणेनोपपादयिष्यते तदनुसारेणात्रा-प्युपपत्तिः । छान्दसत्वादिना भविष्यतीत्याशयेनाह **टीकायामिति** । मिथ्याज्ञानपरत्वासम्भवे हेतुः **पृथगत्र भ्रान्तिग्रहणेनेति** ॥ **प्रभावाप्ययज्ञानस्य महाफलत्वादिति** मूलम् । ......प्रमाणादिति भावः ।

स०व्र०— ध्यानचक्रं ध्यानविषयीभूतं स्वरूपम् । **अनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गादि'त्यत्र अनादियोग्यतासाधनेनेति शेषः ।

* * *

अनु०— कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ।
ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चन ।

६६ **सु०— कस्तमिति** श्रुतिर्यमवाक्यम् । सुरासुराणां सुखदुःखहेतुत्वात् **मदामदः** । अनेन यमस्यान्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमुच्यते । **ब्रह्मैव** इत्यनेन ब्रह्मणः । अत एव मदन्य इति ब्रह्मादीन्विनेति व्याख्येयम् ।

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते ।

मुक्तानामिति भागवतवाक्ये **मुक्तानां** शरीराद्यभिमानरहितानां **सिद्धानां** ज्ञानिनां कोटिष्वपि **नारायणपरायणः प्रशान्तात्मा सुदुर्लभः** कश्चिदेव । 'नारायणायनाः शान्तात्मानस्तु सर्वेऽपीति' स्फुटं साधनतारतम्यं प्रतीयते । अत्र विशेषणद्वयेन वैराग्यभक्ती कथ्येते ।

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥

इयं विसृष्टिः इति मन्त्रस्यायमर्थः । इयं प्रत्यक्षादिसिद्धा विविधा सृष्टिः **यतो** हिरण्यगर्भादासमन्ताद्बभूव । यश्चास्य प्रपञ्चस्याध्यक्षोऽधिपतिः सोऽपि परमात्मानं **परमे व्योमन्** व्योम्नि हृदयाकाशे **यदि वा दधे यदि वा न** तथा वेद यदि वा न । अङ्गेति कस्यचित्सम्बुद्धिः । इतरापेक्षयाऽऽधिक्येन ध्यायति जानाति च कार्त्स्न्येन तु न ध्यायति न जानाति चेति । व्योमन्निति सप्तम्या लुक् । यो अस्य सो अङ्गेति प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावः ।

यः स्वात्ममायाविभवं स्वयं गतो
नाहं नभस्वांस्तमथापरे कुतः ।
ब्रह्मापि यं वेत्ति न चेह सम्य-
गन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्त्याः ॥

यः स्वात्ममायेत्यादिषु भागवतवचनेषु कैमुत्योक्त्या ज्ञानतारतम्यमवगम्यते । **यो** भगवान् **स्वात्ममायाया विभवं** स्वरूपमहिम्नो विस्तरं **स्वयमेव गतो** ज्ञातवान् । ब्रह्म-वाक्यमिदम् । **यं** हरिम् इह जीवेषु ।

नमस्तेऽमिततत्त्वाय ब्रह्मादीनां च सूतये ।
निर्गुणाय च सत्काष्ठां नाहं वेदापरे कुतः ।

तत्त्वं स्वरूपम् । सूतिः कारणम् । यस्य सत्काष्ठां सम्यग्दिङ्मात्रम् । ब्रह्मवाक्यमिदम् ।

नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या
जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसङ्घाः ।
यन्मायया मुषितचेतस ईशदैत्य-
मर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥

नाहं परायुरिति शिववचनम् । यद्विरचितं यस्य चरित्रम् । ईशेति भगवत्सम्बुद्धिः ।

अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः
सोमोऽग्निरीशःपवनोऽर्को विरिञ्चः ।
आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या
मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥
अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा
भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ।
यस्येहितं न विदुः स्पष्टमायाः
सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥
सर्वस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः ।
जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ॥

अहमिति यमवचनम् । **ईहितं** चेष्टितम् । **सर्वस्य** प्रपञ्चस्य **आदौ स्मृतः** आद्यतया प्रमितः । **अतो** ज्ञानिवर्गात् । **भूयोऽधिकम्** अतिशयेनाधिकम् ।

न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन ।
मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि ॥
यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।
तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने ॥
सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः ।
तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति तारतम्यं हि साधने ॥
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

न त्वामिति ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यम् । **अत्र** संसारे । **लिङ्गभेदने** लिङ्गशरीरभङ्गे जाते सति । **सिद्धये** ज्ञानाय । **यततामपि** मध्ये केचित्सिद्धा भवन्ति । सिद्धानां मध्य इति योज्यम् । **तत्त्वतः** प्राचुर्येण । एकं च **तत्त्वतो** ज्ञातुमिति यथा ।

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तश्शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणा ॥

य इममिति व्याख्यातुरध्येतुः श्रोतुश्च तारतम्यमुच्यते । व्याख्यानादिप्राचुर्यं च प्रत्येकं मोक्षसाधनमित्यन्यत्रोक्तम् ।

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥

ध्यानेनेत्यस्य भगवत्पादकृतं गीतातात्पर्यगतं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति ।
स्वात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥
सर्वत्र चान्यदप्येवं तेनादृष्टं न हि क्वचित् ।
सर्वत्र सर्वदैवेशं पश्यत्येव रमाऽपि तु ॥
न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् ।
स्वात्मानमन्यच्चाशेषं पश्यत्येव हि सर्वदा ॥
ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् ।
न तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः ॥
मुक्तस्तु सर्वदा पश्येत् सर्वगत्वेन चापि तु ।
न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्क्वचित् ॥
स्वात्मानमन्यच्च सदा विशेषैरखिलैरपि ।
पश्यत्यज्ञस्तथा वाणी विशेषांस्तावतो न तु ।
त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्यासं शतगुणं हरिम् ॥

सुसूक्ष्मैरित्यादिना सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यते । स्वतोऽन्यद्विश्वमप्येवं पश्यति । **अपि तु** किन्तु । तर्हि भगवत्समाना **किमिति** प्रश्नार्थः । **अन्यतः** ज्ञानवर्गात् **अधिकं** पश्यन्त्यपि **सर्वैर्विशेषैः** युक्तं तं नैव पश्यति विष्णोः स्वस्माच्चान्यदशेषम् । **अन्यतः** सरस्वत्यादेरधिकं पश्येत् । ब्रह्मणोऽप्यवस्थाभेदेन विशेष उच्यते न तु सर्वेष्विति । तथा **सर्वगतत्वेन** सरस्वत्यादिदृष्टाधिकगुणत्वेन सर्वगतत्वेन चेति । चशब्देनोक्तगुणवत्त्वं समुच्चिनोति । तर्हि मुक्तस्य ब्रह्मणो रमासाम्यं किमिति प्रश्नः **अपि** त्विति । दर्शनं कर्तुम् । **अन्यत्** भगवतः । यथा ब्रह्मा रमादृष्टान्न पश्यति तथा । यावन्तो ब्रह्मदृष्टाः **तावतः** ।

गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ।
पश्येद्विशेषानपि हि वाणीदृष्टान्न पश्यति ॥
उमा सुपर्णी च महत्तत्त्वं यावत्प्रपश्यति ।
रुद्रदृष्टान्विशेषांश्च नैव पश्येत्कदाचन ॥
स्वरूपमन्यरूपं च मुक्ता देवाः समस्तशः ।
जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहङ्कृतिः ॥
पश्यन्तो मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ।
पश्यन्ति सोमसूर्यौ तु मनस्स्थं परमेश्वरम् ॥
अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ।
बहुसाहस्रवर्षेण महत्तत्त्वे क्वचित्क्वचित् ॥
अन्ये चैव यथायोगमण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ।
श्वेतद्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचन ।
कदाचिदेव तत्रापि केचित्पश्यन्ति केशवम् ॥

तमोगुणमात्रगतमेवेति सम्बन्धः । **पश्येदित्यादेः प्रत्येकं सम्बन्धः । अन्यरूपं** स्वाधमरूपम् । **बहुसाहस्रवर्षेणेति** । बहुसहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन । **क्वचित्क्वचिदिति** महत्तत्त्वप्रविभागानभिप्रैति । **यथायोगमेव केचन (तु) श्वेतद्वीपपतिमेव । तत्रापि हृद्यपि ।**

परि०— मदन्य इत्यस्य सुबोधायाह **यमवाक्यमिति** ॥ **ब्रह्मण इति** । अन्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमित्यनुषङ्गः । व्याघातशान्त्यर्थमाह **अत एवेति** । प्रकृतोपयोगाय मुक्तपदार्थमाह **मुक्तानामिति** । 'सुदुर्लभ' इति सामान्यनिषेधभ्रान्तिं वारयितुमर्थमाह **कश्चिदेवेति** । 'कश्चिन्मुच्यते', 'सिद्ध्यती'ति षष्ठस्कन्धस्थपूर्ववाक्यात् कश्चिदित्यनुषङ्गो वा । साधनतारतम्यस्यास्फुटत्वादाह **अत्र विशेषणद्वयेनेति** । 'नारायणपरायणः प्रशान्तात्मे'ति विशेषणद्वयेनेत्यर्थः । आद्येन विष्णुपादैकसंश्रयत्वोक्त्या वैराग्यस्य, 'शमो मन्निष्ठते'त्युक्त्या प्रशान्तः आत्मा मनो यस्येत्युक्त्या ज्ञानस्नेहरूपभक्तेर्लाभात् स्नेहाभावे तत्र बुद्धिप्रवेशायोगादिति वा **प्रवेश**शब्देन स्नेहस्य, शान्तात्मेति **ज्ञानस्य**, लाभादिति वाऽभिप्रायः ॥ **परमात्मानमिति** । 'आनीदवातं स्वधया तदेकमि'त्यादिना तस्य प्रकृतत्वादिति भावः । हृदि धारणं ध्यानं वेदनं तु ज्ञानमित्युपेत्य व्याहतिनिरासाय तात्पर्यमाह **इतरापेक्षयेति** ॥ **सप्तम्या लुगिति** । 'सुपां सुलुक्-पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति सूत्रेण लुकि सति न ङिसम्बुद्ध्योरिति नलोपाभावे व्योमन्निति रूपमिति भावः ।

ननु 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वरूपेण भाव्यमित्यत आह **प्रकृत्येति** । ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या भवति अति परे वकारे यकारे च परे अति इति षष्ठाद्यपादे पाणिन्युक्त्या सन्ध्यभाव इत्यर्थः । नाहमिति वक्तृज्ञानायाह **ब्रह्मवाक्यमिति** । 'ब्रह्मापी'ति वाक्यान्तरेऽयमित्यनुवादेनार्थोक्तिः **यं हरिमिति** । **यस्येति** शेषोक्तिः । **सत्काष्ठामित्यनुवादः** । **सम्यक् दिङ्मात्रमिति** व्याख्या । यस्यैकदेशमपीत्यर्थः । 'सिद्धानामि'त्यनुवादबलात् 'यततामपी'त्यनन्तरं शेषमाह 'यततामपि मध्ये केचित्सिद्धा भवन्ती'ति । तत्तु 'अत' इत्यस्य 'यथार्थत' इत्युक्तौ 'सिद्धय इति सिद्धा इति' च पूर्वोक्तज्ञानमयथार्थमिति धीः स्यादत आह **प्राचुर्येणेति** । तत्र चतुर्थगीताभाष्योक्तां स्मृतिं संवादयति **एकं चेति** । 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेदि'त्यत्र 'यावदपेक्षितं तावज्ज्ञानित्वरूपसर्वज्ञतां विना तत्त्वतो ज्ञातुं न समर्थ' इत्युक्त्या 'तावत' इत्यनेन प्राचुर्यलाभो यथा तथेत्यर्थः ॥ **व्याख्यानादिप्राचुर्यं चेति** । सकृदनुष्ठितव्याख्यानाध्ययनश्रवणानामपरोक्षज्ञानाहेतुत्वादिति भावः ॥ **अन्यत्र** गीतातात्पर्ये अष्टादशेऽध्याये 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतः ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचिदि'त्यादिनोक्तमित्यर्थः । तथा च साधनतारतम्यस्य मुक्तितारतम्यहेतुत्वप्राप्त्या तत्र नासङ्गतिरिति भावः ॥ **गीतातात्पर्येति** । त्रयोदशेऽध्याये

'अनादियोग्यताभेदात् पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः । स्वयं विज्ञायत' इत्यादिना कृतं व्याख्यानमित्यर्थः । इत्थं हि तत्र व्याख्यातम् । केचिन्नारदादिभ्योऽन्ये ऋषयः आत्मना = मनसा, आत्मानं = विष्णुम्, आत्मनि = स्वहृदये, ध्यानेन उपलक्षणं स्वप्रतिभया, श्रवणेन च, ज्ञात्वा पश्यन्तीत्यर्थः । श्रवणप्रतिभयोरल्पत्वादनुक्तिः । नारदादेर्बहिरपि द्रष्टृत्वात् आत्मनीत्यस्योपपत्तये नारदाद्यन्यर्षिग्रहणाय 'केचिदि'त्युक्तिः । अन्ये देवाः साङ्ख्येन स्वप्रतिभारूपेण योगेनोपायेन विनाऽपि ध्यानेन विष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभयैव ध्यानरूपयोगेन च द्वेधाऽपि आत्मानं बहिरन्तः स्वस्वयोग्यतानुरोधेन पश्यन्ति, अपरे राजानः कर्मयोगेन अश्वमेधादि-कर्माख्योपायेन पश्यन्ति, श्रवणेन स्वप्रतिभया च नित्यं विष्णुं स्मरन्तो राजवराः यज्ञानुष्ठानसमये यज्ञभागार्थमागतं हरिं पश्यन्तीत्यर्थः । श्रवणप्रतिभयोरल्पत्वादनुक्तिः । अन्ये मानुषोत्तमा एवं स्वप्रतिभादिनाऽजानन्तोऽन्येभ्यः = स्वोत्तमेभ्यः श्रुत्वा उपलक्षणं मत्त्वेत्यपि ज्ञातव्यं उपासते उपास्य ध्यात्वेति यावत् । आत्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । सर्वेषां श्रवणसत्त्वेऽपि मानुषाणां श्रवण-बाहुल्यमावश्यकम् । प्रतिभाया अप्यल्पत्वादिति भावेन **श्रुतिपरायणा** इत्युक्तमिति । एवं बहु-वक्तव्यमित्यन्यत्रोक्तं ज्ञेयमित्युक्तम् ।

'तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते' इत्यन्तग्रन्थस्य अस्फुटत्वात् तात्पर्यमाह **सुसूक्ष्मैरित्यादिनेति** । 'अन्यदि'त्यत्रावध्यप्रतीतेराह **स्वत इति** । स्वस्मादन्यदित्यर्थः । तस्या-प्यर्थो **विश्वमिति** । 'एवं'पदसमुच्चेयमाह **पश्यतीति** । समुच्चयार्थत्वधीनिरासायापि त्वित्यनूद्य प्रति-पदमाह **किन्त्विति** । दर्शनमित्यनूद्य शेषमाह **दर्शनं कर्तुमिति**। 'तथे'तिपदस्यार्थोक्तिः **यथेत्यादि**। **पश्येदित्यादेरित्यादि**पदेन न पश्यतीत्यस्य ग्रहः । महत्तत्त्वस्यैकत्वात् क्वचित्क्वचिदित्युक्तिः कथ-मित्यत आह **महत्तत्त्वविभागानिति** । बहुकालोपचितसाधनानुष्ठानबलेन महत्तत्त्वांशपर्यन्तं व्याप्तं हरिं इन्द्रादिदेवाः कदाचित्पश्यन्तीत्यर्थः । महत्तत्त्वशब्दस्य साधुत्वमुक्तं वैशेषिकनये 'न महत्तत्त्व-गुणत एतावानिति हीश्वरे' इत्येतद्व्याख्यावसरे । अन्ये चैवेत्येवकारस्यान्वयमाह **यथायोगमेवेति** । योग्यतामनतिक्रम्येत्यर्थः । 'श्वेतद्वीपपतिं चैवे'त्यत्र कर्त्रुक्तिपूर्वमेवकारान्वयमाह **केचन त्विति** । **तत्रापी**त्यनुवादः । **हृद्यपी**ति व्याख्या । हृद्यपि कदाचिदेव केचन पश्यन्तीत्यर्थः ।

गु०दी०— प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इत्यत्र अव्यपरे व्यपरत्वाभावे अन्तःपादं पादमध्ये छन्दसि प्रकृत्या भवतीत्यर्थः । **नाहं नभस्वानि**ति मुख्यप्राणस्यापि स्वकक्ष्यायां निवेशादुभयोः साम्यं च गम्यते । **यत्काष्ठां नाहं वेदापरे कुत** इत्यस्य सर्वथा न वेदेत्यस्य बाधितत्वात् सम्यक् न वेदेति लभ्यते । ततश्च दिङ्मात्रं वेदेति लभ्यत इति भावः । काष्ठाया स्थितेः दुरधिगमत्वबोधनाय योग्यतया सदिति विशेषणं लभ्यत

इति भावेनाह **सत् काष्ठामिति** । **सतीं** निरवधिकामित्यर्थः । **मद्भक्तेष्वभिधास्यतीत्यनेन** व्याख्यातुरिति लभ्यते । **अध्येष्यत** इत्यनेन अध्येतुरिति विभज्य नामान्यभिप्रेत्योक्तं **व्याख्यातुरिति** ।

यादु०— नन्वत्र साधनतारतम्यं न प्राप्तमित्यत आह **अत्र विशेषणद्वयेनेति** । अत्राद्यविशेषणेन नारायण एव परं मुख्यमयनमुपजीव्यो न विषयसमूहो यस्येत्यर्थकेन वैराग्यप्राप्तिः । द्वितीयेन प्रकर्षेण शान्तो माहात्म्यज्ञानेन स्निग्ध, आत्मा मनो यस्येत्यर्थकेन भक्तिप्राप्तिरिति ध्येयम् ॥ **सप्तम्या लुगिति** । सुपां सुलुगिति सूत्रादिति भावः ॥ **प्रकृत्याऽन्तःपादमिति** । ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादतिपरे न तु वकार यकार इति सूत्रार्थः । 'उपप्रयन्तोऽध्वरं सुदाते अश्वसूनृते' इत्याद्युदाहरणम् ॥ **प्रकृतिभाव इति** । 'एङः पदान्तादती'त्यनेन पूर्वरूपं न भवतीत्यर्थः । केचित्सिद्धा भवन्तीति शेषोक्तिः । ततः सिद्धानामित्यनुवादोपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ **मध्य इति योज्यमिति** । अन्यस्य षष्ठ्यर्थस्यात्रासम्भवान्निर्धारणे षष्ठीत्यर्थः । तत्त्वत इत्यस्य याथार्थ्येनेति व्याख्याने इतरेषां सिद्धानां वेदनं न यथार्थमिति प्राप्तम्, अतो व्याचष्टे **प्राचुर्येणेति** ॥ **एकं च तत्त्वत इति**। 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात् सर्वत्र जिज्ञसेदि'त्यत्र यथा तत्त्वत इत्यस्य प्राचुर्येणेत्येवार्थः, अन्यथैतद्वाक्यापर्यवसानात्, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ **तारतम्यमुच्यत इति** । तथा चात्र व्याख्यानादिसाधनानामपि परस्परं तारतम्यमर्थाल्लभ्यत इति नासङ्गतिरिति भावः । नन्वेवं व्याख्यानादिकं प्रत्येकं मोक्षसाधनमित्यायातम् । न च तद्युक्तम् । कुत्राप्यनुक्तत्वादित्यत आह **व्याख्यानादिप्राचुर्यं चेति** । अत्र सकृदनुष्ठितव्याख्यानादेः न मोक्षसाधनत्वमभिप्रेतं किन्नाम प्राचुर्येणानुष्ठितस्यैवेत्यभिप्रेत्य प्राचुर्यं चेत्युक्त-मिति ध्येयम् ॥ **अन्यत्रोक्तमिति** । 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छ्रुत्वा शास्त्रं ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचिदि'ति गीतातात्पर्ये उक्त-मित्यर्थः ॥ **गीतातात्पर्यगतमिति** । 'अनादियोग्यताभेदात् पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैवे'त्यादि गीतातात्पर्य-गतप्रमाणानुसारेण व्याख्यानं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तथा हि । केचिदृषयो ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति । केचिन्नारदादयो बहिरप्यात्मानं परमात्मानमात्मना बुद्ध्या पश्यन्ति । अन्ये देवाः साङ्ख्येन योगेन स्वप्रतिभानुसारेण तारतम्येन पश्यन्ति । अपरे राजानः कर्मयोगेन यजन्तो यज्ञभागार्थमागतं श्रवणप्रतिभाभ्यां विष्णुं स्मरन्तः पश्यन्ति । अन्ये मनुष्या अल्पप्रतिभावत्त्वादन्येभ्यः श्रुत्वोपासते । तेऽपि च श्रवणनिरता मृत्युमतितरन्त्येव । अन्येषां किञ्चि-च्छ्रवणसत्त्वेऽपि मनुष्याणामल्पप्रतिभावत्त्वात् 'श्रुत्वाऽन्येभ्य' इति वचनम् । अत एवैतेषां श्रुतिपरायणा इति विशेषणमिति ॥ **ज्ञानतारतम्यमुच्यत इति** । अत्र विष्णुरमामुक्तज्ञानानामसाधनानामपि तारतम्यं प्रसङ्गा-देवोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **तमोगुणमात्रगतमिति** । महत्तत्त्वस्यावरणभूतस्तद्दशोत्तरो यस्तमोगुणस्तद्देशपर्यन्तमेव व्याप्तमित्यर्थः । ननु महत्तत्त्वस्यैकत्वात् कथं क्वचित्क्वचिदिति निर्देश इत्यत आह **महत्तत्त्वप्रविभागानिति** । तथा च महत्तत्त्वे विद्यमाना ये प्रविभागा अंशाः तद्देशपर्यन्तमेव व्याप्तमपि इन्द्रकामाद्याः सर्वे कदाचिद्बहुसहस्र-वर्षानुष्ठितसाधनेन पश्यन्ति न समग्रमहत्तत्त्वव्याप्तमित्यर्थः । सदा त्वहङ्काराद्युक्तदेशपर्यन्तं व्याप्तं पश्यन्ति । अत एव सदेत्येतद्यावदहङ्कृतीत्यादावपि योजनीयमिति ।

वं०प०— उक्तगुणवत्त्वमिति । सरस्वत्यादिदृष्टाधिकगुणवत्त्वमित्यर्थः । बहुसाहस्रवर्षेणेत्यनेनेन्द्र-कामयोरहङ्कारात्परमहत्तत्त्वस्थपरब्रह्मदर्शनमुक्तं, मन्वादीनां च बुद्धितत्वात्पराहङ्कारतत्त्वपरमहत्तत्त्वस्थब्रह्मदर्शन-मुक्तम् । तदयुक्तम् । मन्वादीनामिन्द्रकामापेक्षयाऽधिकव्याप्तिदर्शनप्रसङ्गात् । इन्द्रकामयोरत्यल्पदर्शनप्रसङ्गात् । तयोरहङ्कारतत्त्वादव्यवहितपरमहत्तत्त्वदर्शनस्यैव सद्भावादित्यत आह **महत्तत्त्वप्रविभागानिति** । अहङ्कारादि-तत्त्वांशानां सत्त्वेन सविशेषस्तपआद्यनुष्ठानाभावकाले महत्तत्त्वविकाराहङ्कारादितत्त्वगतमेव पश्यन्ति । तदनुष्ठान-काले त्वहङ्कारबुद्धितत्त्वान्तः सूक्ष्मरूपेणस्थितमहत्तत्त्वांशगतं पश्यन्तीत्यर्थः । एतावत्सूक्ष्मभागव्यापितया परब्रह्म-दर्शनस्य बहुकालानुष्ठिततपआदिसाधनसाध्यत्वादित्याशयः ।

शे०चं०— मदन्य इत्यस्यार्थप्रतिपत्त्यर्थमाह **यमवाक्यमिति** ॥ **सुरासुराणामिति** । यद्यपि येषां च विरोधः शाश्वतिक इति स्मरणात् सुरासुरमित्येव वक्तव्यत्वात् सुरासुराणामित्येतदसाध्वित्याभाति । तथाऽपि सतोऽपि शाश्वतिकविरोधस्याविवक्षया कादाचित्कविरोधविवक्षया (अङ्गीकृतवादेन) चैवमुक्तम् । देवासुरैरमृत-मम्बुनिधिर्ममन्त इत्याद्यभियुक्तप्रयोगदर्शनेन तद्विवक्षाया आवश्यकत्वादिति ध्येयम् । ब्रह्मण इत्यतःपरं अन्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमुच्यत इत्यनुवर्तते ॥ **अत एवेति** । ब्रह्मादीनामन्येभ्यो ज्ञानाधिक्यस्य वाक्यान्तरेण सिद्धत्वा-देवेत्यर्थः ॥ **व्याख्येयमिति** । अन्यथा ब्रह्मादीनां ज्ञानाधिक्यबोधकवाक्यविरोधप्रसङ्गादिति भावः ।

नन्वत्र साधनबोधकं पदमेव नास्ति तत्कथं तत्तारतम्यावगमकत्वमस्य वाक्यस्येत्यत आह **अत्रेति** । नारायणपरायणः प्रशान्तात्मेति विशेषणद्वयेनेत्यर्थः । आद्येन वैराग्यं द्वितीयेन भक्तिरिति विवेकः ।

'यदि वा दधे यदि वा ने'ति तथा 'वेद न वेदे'ति च विप्रतिषिद्धमित्यतो विरोधं परिहरति **इतरा-पेक्षयेति** ॥ **सप्तम्या लुगिति** । सुपां सुलुगिति स्मरणादिति भावः । नन्वेङः पदान्तादतीति पदान्तस्यैङोऽति परे पूर्वरूपविधानात् पूर्वरूपे सति योऽस्याध्यक्ष इति सोऽङ्ग वेदेति च भवितव्यम् । तत्कथं यो अस्या इति सो अङ्ग इति च निर्देश इत्यतो ऋक्पादमध्यस्येङः सन्ध्यभावस्य विधानान्नानुपपत्तिरिति भावेन तद्विधायकं पठन्नेवोक्तनिर्देशमुपपादयति **प्रकृत्येति** ।

अहमित्यस्यार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह **ब्रह्मवाक्यमिति** । तथा च ब्रह्मैवात्राहंशब्दार्थ इति भावः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । भगवतः सम्यग्भगवज्ज्ञानसद्भावेन सम्यक् तज्ज्ञाननिषेधानुपपत्तेर्मूले इहेत्युक्तम् । तत्रेहेत्यस्य चेतनाचेतनसाधारण्येन जगन्मात्रपरतायां चेतनमात्रपरतायां च तदुभयान्तर्गतत्वादीश्वरस्य पुनरस्त-दोषतादवस्थ्यमेवेत्यतो जीवमात्रपरतया तद्व्याचष्टे **जीवेष्विति** । ततश्च जीवान्तरापेक्षयाऽधिकं वेत्ति कार्त्स्न्येन न वेत्तीत्यतो न विरोध इति भावः ।

तत्त्वं स्वरूपमिति । यद्यपि तस्य भावस्त्वतलाविति स्मरणाद्भावे स्मृतस्त्वप्रत्ययः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावमाह । तथाऽपि जातिगुणक्रियाद्रव्याणामिवाकाशत्वं चन्द्रत्वमित्यादौ स्वरूपस्यापि तद्धितवाच्यशब्दप्रवृत्ति-निमित्तभावत्वदर्शनात् स्वरूपार्थत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेत्येदं तत्त्वशब्दव्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मादीनां तत्कृतजगज्ज्ञानित्वेन तन्निषेधानुपपत्त्या विरचितशब्दस्य कृतार्थत्वानुपपत्तेराह **यस्य चरित्रमिति** । ईशदैत्यमर्त्यादय इत्येकपदत्वभ्रान्तिनिरासायाह **ईशेति भगवत्सम्बुद्धिरिति** ।

सर्वप्रपञ्चस्येति । ब्रह्माऽतो ज्ञानिवर्गाद् भूयोऽधिकमतिशयेनाधिकमेव देवप्रवरं जानाति न तु सामस्त्येन । तत्कुत इत्यतो यतः सर्वस्य प्रपञ्चस्याद्यतया प्रमितोऽपि ब्रह्मा यतस्तस्माद्देवाद्भगवतोऽनन्तर एव न तु तद्वदेव प्रवरोऽपि । अतो न तस्य सामस्त्येन तज्ज्ञानमिति श्लोकयोजना अनेन सूचिता भवति ।

अत्र संसार इति । तस्यैव लिङ्गशरीरभङ्गात्पूर्वावस्थात्वादिति भावः । अधिकरणसप्तमीत्वानुपपत्तेराह **लिङ्गेति** । नन्वत्र सिद्धानां मध्ये कस्यचिदधिकवेदनमुच्यते न तु ज्ञानिनां मध्ये तत्कथमेतज्ज्ञानिनां साधनतारतम्याभिधानमित्यतोऽत्र सिद्धपदस्य ज्ञानिपरत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सिद्धिपदं ज्ञानपरतया व्याचष्टे **सिद्धये ज्ञानायेति** । पूर्वं सिद्धत्वस्याविधानात्सिद्धानामित्यनुवादानुपपत्तिरित्यतस्तदध्याहारेण योजयति **यततामपि मध्ये केचित्सिद्धा भवन्तीति** ॥ **मध्य इति** । अनेनेयं निर्धारणषष्ठीत्युक्तं भवति । अन्येषामपि सिद्धानां भगवद्वेदनस्यायाथार्थ्यप्राप्त्या तत्त्वत इत्यस्य याथार्थ्यार्थताया अनुपपत्तेस्तदर्थमाह **तत्त्वतः प्राचुर्येणेति** । कुतस्तस्य प्राचुर्यार्थत्वमित्यतो याथार्थ्य इव प्राचुर्येऽपि प्रयोगप्रतीत्योरविशेषादिति भावेन प्राचुर्ये प्रयोगं दर्शयति **एकं च तत्त्वतो ज्ञातुमिति यथेति** । यथा च 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात् सर्वत्र जिज्ञसेदि'त्यत्र तत्त्वत इत्यस्य प्राचुर्येणेत्येवार्थः, अन्यथैतद्वाक्यार्थापर्यवसानात्, तथा प्रकृतेऽपीत्याशयः ।

तारतम्यमुच्यत इति । तच्च व्याख्यानादितारतम्यं विना न सम्भवतीत्यर्थाद्व्याख्यानादितारतम्यसिद्धौ साधनतारतम्याभिधायकत्वसिद्धिरिति भावः । भवेद्व्याख्यानादितारतम्यगमकतया प्रकृतोपयोगित्वमुक्तवाक्यस्य यदि व्याख्यानादेर्मोक्षसाधनत्वं सिद्धं स्यात् तदेव कुत इत्यत आह **व्याख्यानादीति** । प्राचुर्यपर्यन्तधावनं तु सकृद्व्याख्यानादेरमोक्षसाधनत्वज्ञापनार्थम् ॥ **अन्यत्रोक्तमिति** । 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छ्रुत्वा शास्त्रं ततोऽधिकम् । मुक्तौ सौख्यं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचिदि'त्यादिना गीतातात्पर्ये उक्तमित्यर्थः ।

गीतातात्पर्यगतमिति । 'अनादियोग्यताभेदात् पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः । स्वयं विज्ञायते किञ्चिच्छ्रूयते किञ्चिदन्यतः । तथा ध्यात्वा हरिं ज्ञात्वा स्वान्तः पश्यन्ति केचन। ऋषयः, केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपि । देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्प्रतिभाबलात् । सर्वं क्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यन्ति बहिरन्तश्च विष्णुं ध्यानमृतेऽपि तु । येषां ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम् । स्यादेव साङ्ख्ययोगास्ते देवा ब्रह्माधिकोऽत्र च । केचित्तु क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिः । यजन्तो भक्तिमन्तश्च यज्ञभागार्थमागतम् । श्रवणप्रतिभाभ्यां च स्मरन्तः पुरुषोत्तमम् । पश्यन्त्यन्ये तथाऽन्येभ्यः सर्वं

श्रुत्वाऽनुमत्य च । उपास्यैव तु पश्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन । ऋषीन् राज्ञस्तथाऽऽरभ्य प्रतिभाऽभ्यधिका क्रमात् । यावद् ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम् । विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो भवेत् (हरेः)। अन्येषां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो मानुषोत्तरम् । अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मनुष्याः श्रुतवेदिनः । सर्वे ते दर्शनात्तस्मा- त्स्वयोग्यान्मुक्तिगामिन' इत्यादिना विवरणं कृतं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तथा हि । विष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभयाऽन्यतः श्रवणेन चोत्पन्नं यज्ज्ञानं तत्पूर्वकध्यानेन ऋषय आत्मानं भगवन्तं स्वान्तः पश्यन्ति । ऋषयोऽन्तःप्रकाशा इति श्रुतेः । अयं चोत्सर्गो न तु नियमः । नारदादीनामृषीणां स्वान्तरिव बहिरपि भगवद्दर्शनसत्त्वात् । न चैवं ध्यानातिरिक्तसाधनान्तरप्राप्त्या ध्यानेनेति विशेषग्रहणानुपपत्तिः । साधनान्तरस्य सत्त्वेऽपि तस्याल्पत्वेन ध्यान- प्राचुर्याभिप्रायेण तदुपपत्तेः । अन्ये देवाः साङ्ख्येन विष्णुप्रसादलब्धप्रतिभारूपेण योगेन ज्ञानसाधनेन सर्वं काल- क्रमेण विज्ञाय प्रतिभातारतम्यक्रमेण भगवन्तमन्तर्बहिश्च पश्यन्ति । यद्यपि च तेषां भगवद्ध्यानेऽपि तद्दर्शन- मस्त्येव तथाऽपि ध्यानमृते तद्दर्शनात् साङ्ख्ययोगित्वमुपपन्नम् । अपरे क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिर्भक्तिपूर्वकं यजन्तो यज्ञभागार्थमागतं श्रवणप्रतिभाभ्यां विष्णुं स्मरन्तः पश्यन्ति । अन्ये च मनुष्या विष्णुप्रसादलब्ध- प्रतिभाविरहात् तथाऽजानन्तोऽप्यन्येभ्यः श्रुत्वा मत्त्वोपास्य च भगवन्तं पश्यन्ति । ते च श्रवणरता मृत्यु- मतितरन्त्येव । न च ध्यानादियोगिनामपि श्रवणादिसद्भावाद्विशिष्यमनुष्याणां श्रुतवेदित्वकथनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अत्यल्पप्रतिभानत्वाभिप्रायेण श्रुतवेदित्वकथनोपपत्तेः । न च मनुष्याणामत्यल्पप्रतिभाभ्युपगमे श्रुति- परायणा इति श्रवणैकाश्रयत्वोक्त्यनुपपत्तिः । अस्वतन्त्रेऽसाधुनि चासत्त्वोक्तिदर्शनेन तत्प्रतिभायाश्च मूलप्रमाणा- पेक्षत्वेन अस्वतन्त्रत्वाभिप्रायेण असम्यक्त्वाच्च असत्त्वविवक्षया श्रुत्येकाश्रयत्वोक्तिसम्भवादिति ।

सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यत इति । यद्यपि साधनतारतम्यकथनप्रस्तावे ब्रह्मादिदर्शनतारतम्यमेव वक्तुं युक्तम् । तस्य स्वयं साधनत्वेन साधनायत्तत्वेन च तत्तारतम्यस्य साधनतारतम्यत्वसाधनतारतम्यायत्तत्वयोः सत्त्वात् । न तु विष्णुलक्ष्म्योर्दर्शनतारतम्यम् । तद्दर्शनस्य स्वयमसाधनत्वेनासाधनायत्तत्वेन च तत्तारतम्यत्वस्य साधनतारतम्यत्वसाधनतारतम्यायत्तत्वयोरभावेन तत्कथनस्य च प्रस्तावविरुद्धत्वात् । तथाऽपि प्रसङ्गादेवात्र तदुक्तिरित्यवधेयम् । अन्यदप्येवमित्यत्र अन्यशब्दस्यान्यमात्रपरत्वे स्वस्यापि तत्कोटिनिविष्टत्वेन तदंशे पौन- रुक्त्या तद्विशेषपरत्वमेव वाच्यम् । तत्र प्रतियोग्यादिकथनेन कस्मादन्यत्किं च तदिति शङ्काद्वयं परिहरन्नेव पूर्वक्रियानुवृत्तिप्रदर्शनेन साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तां वाक्याभासतां परिहरति **स्वत इत्यादिना** । एवं सुसूक्ष्मैरशेषैर्विशेषैः सह सदेत्यर्थः । स्वापेक्षया स्वस्याधिकदर्शित्वासम्भवेन अन्यशब्दस्यान्यमात्रपरत्वासम्भवात् ईश्वरादधिक- दर्शित्वानुपपत्त्या स्वान्यमात्रपरताया अप्यनुपपत्तेरधिकारिवर्गमात्रपरतया अन्यशब्दं व्याख्याति **अन्यतो ज्ञानि- वर्गादिति** । अधिकारिवर्गादित्यर्थः । अन्यशब्दस्यान्यमात्रपरतायां स्वस्यापि यत्किञ्चिदन्यत्वेन तत्कोटिनिवि- ष्टत्वापत्त्याऽन्यत्पश्यन्तीत्यनेन पौनरुक्त्यं स्वान्यपरत्वेऽपि भगवतस्तथात्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वापत्त्या अन्य- त्पश्यन्तीत्यस्य 'न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यती'त्यनेन भगवदंशे विरोधः स्यादित्यतः तदुभयान्यपरतया अन्यशब्दं व्याचष्टे **विष्णोः स्वस्माच्चान्यदिति** । स्वस्माद्विष्णोर्लक्ष्म्याश्च सकाशादधिकगुणदर्शनस्य बाधितत्वेनान्य-

॥ अथ ब्रह्मज्ञानस्य सर्वप्रारब्धनाशकत्वमनुपपन्नम् ॥

१९ **सु०—** प्रारब्धकर्मणां भोगेन विना न क्षयः । किन्तु ब्रह्मज्ञानेन फलह्रासो भवतीत्युक्तम् । तत्रैके मन्यन्ते । अचिन्त्यो हि ब्रह्मज्ञानस्य महिमा । अतः तत्सामर्थ्यादप्रारब्धानीव प्रारब्धान्यपि कर्माण्यभुक्तफलानि क्षीयन्ते । 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यादिवाक्यानि त्वज्ञानिविषयाणि । ततश्च ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति सर्वशब्दोऽप्यपीडितः स्यादिति । अन्ये तु परमेश्वरेच्छोपोद्बलितानि प्रारब्धानि भोजयन्त्येव सर्वं स्वफलम् । न कश्चिदपि फलह्रासोऽस्तीति ।

तत्राद्यं मतं तावदपाकरोति **सर्वात्मनेति** ।

अनु०— सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ।
न ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यात्

ब्रह्मदर्शिनोऽपि प्रारब्धस्य कर्मणः सर्वात्मना त्वभोगो न स्यादेव । विना भोगेन ब्रह्मज्ञानादेव प्रारब्धान्यपि कर्माणि क्षीयन्त इति मतमनुपपन्नमित्यर्थः । तथा सति ब्रह्मविदां संसारावस्थानं न स्यात् । निर्बीजत्वात् । लोकानुग्रहार्थमेव विग्रहांस्ते बिभ्रतीति चेन्न । शापादिनिमित्तानामापदामपीतिहासपुराणेषु बहुलमुपलम्भात् । तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुत्या च अवगम्यते कर्मावस्थानमिति हिशब्दार्थः ।

परि०— **शापादिनिमित्तानामिति** । इन्द्रप्रभृतेर्दुर्वाससशापेन ऐश्वर्यहीनत्वादेः, ब्रह्मादिशापेन मुद्गलप्रभृतेरुत्तमस्त्रीसङ्गादेः, (आ)अणिमाण्डव्यादेर्वसिष्ठसाम्येच्छाप्रयत्नाभ्यां शूलप्राप्त्यादेः, राजन्येषु वसिष्ठशापेन कल्माषपादादेः रक्षस्त्वस्य, निमिप्रभृतेर्विदेहत्वादेश्च भारतादौ श्रवणादित्यर्थः ।

गु०दी०— **शापादिनिमित्तानामापदामित्यत्र** माण्डव्यशापेन यमस्य शूद्रयोनिप्राप्तेः, उर्वशीशापेन अर्जुनस्य च शिखण्डित्वप्राप्तेः, अहल्यागमनेन च इन्द्रस्य सहस्राण्डत्वदर्शनात् वृत्रहननेन प्राप्तब्रह्महत्याया इन्द्रस्य कमलनालान्तःप्रवेशनादित्यादि ज्ञेयम् ।

शे०चं०— **ततश्चेति** । अप्रारब्धानामिव प्रारब्धानामपि ज्ञानेन विनाश्यत्वे सतीत्यर्थः ॥ **अपीडित इति** । अप्रारब्धानामेव ज्ञानेन विनाश्यत्वे प्रारब्धातिरिक्तकर्मपरत्वात् सर्वशब्दस्य सङ्कुचितार्थतया पीडितत्वेऽप्यत्र पक्षे प्रारब्धाप्रारब्धकर्ममात्रपरतया असङ्कुचितार्थत्वान्न सर्वशब्दपीडित इत्यर्थः ।

स०व्र०— अपीडितः असङ्कुचितः ।

॥ इति ब्रह्मज्ञानस्य सर्वप्रारब्धनाशकत्वमनुपपन्नम् ॥

* * *

॥ अथ ब्रह्मज्ञानिनः सर्वात्मना प्रारब्धकर्मफलनाशे प्रायश्चित्तविधीनां व्यर्थताप्रसङ्गः ॥

२० सु०— द्वितीयं मतमपाकर्तुमाह **फलेति** ।

अनु०— फलह्रासस्तु विद्यते ।

प्रारब्धस्य कर्मण इति वर्तते । 'ॐ इत्युच्चार्य अन्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं च काममाचरन्तो ब्रह्मानुव्रजन्ती'त्यागमादिति भावः ।

यस्त्वागममप्रारब्धविषयं व्याख्याय प्रारब्धकर्मफलस्येषदपि ह्रासो नास्तीति ब्रूयात् तं प्रत्याह **सर्वात्मनेति** ।

सर्वात्मना फलह्रासो यदि नारब्धकर्मणः ।
स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यम्

ईषदपि इत्यर्थः । ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थाः प्रायश्चित्तविधयोऽत्र काम्यविधयो विवक्षिताः ।

परि०— **इत्यागमादिति** । 'उपमर्दं चे'त्यत्र भाष्योक्तादिति ज्ञेयम् । **ब्रह्महत्यादि-कर्मविपाकेति** । ब्रह्महत्यादिकर्मफलभूतक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्था इत्यर्थः ।

शे०चं०— 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादिकाम्यविधीनामप्रारब्धकर्मणः सर्वात्मना फलह्रासा-भावेऽपि वैयर्थ्यानापत्तेः कथं तदापादनमित्यत आह **ब्रह्महत्यादीति** । ब्रह्महत्यादिरूपं यत्कर्म तस्य विपाकभूतं फलभूतं यत्क्षयरोगादि तन्निवृत्त्यर्था इत्यर्थः ।

स०व्र०— **ब्रह्महत्येति** । ब्रह्महत्यारूपं यत्कर्म तस्य योऽयं विपाकः फलं क्षयरोगादीति यावत् । तन्निवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । सर्वथा ईषदपीत्यर्थः । अनुपमर्दः संविन्नाश्यत्वाभावलक्षणः । **प्रायश्चित्तविधय इति** । कर्मविपाकप्रायश्चित्तविधय इत्यर्थः ।

२१ **सु०— अयमत्रोत्तरक्रमः । 'ब्रह्महा क्षयरोगी स्यादि'ति स्मरणात् क्षयादिकं तावत् ब्रह्महत्यादेः फलम् । तत उत्पादितक्षयादिकं ब्रह्महत्यादिप्रारब्धमेव । तस्य च प्रारब्ध-कर्मफलस्य क्षयादेः प्रायश्चित्तकरणे निवृत्तिर्दृश्यते । तत्कथं प्रारब्धकर्मकफलस्य सर्वथा-ऽप्यनुपमर्दः ।**

परि०— इतिस्मरणादिति । 'ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः । हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः' इति स्मरणादित्यर्थः ॥ **ब्रह्महत्यादिप्रारब्धमेवेति** । ब्रह्महत्यादिफलं भोक्तुं प्रारब्धमेवेत्यर्थः ॥ **प्रायश्चित्तकरण इति** । द्वादशवत्सरादिरूपप्रायश्चित्तकरण इति वा । 'अयुतामृतसमिद्धोमाद्गोघृतक्षीरसंयुतात् । सर्वे रोगा विनश्यन्ति विमुखो न हरेर्यदी'त्याद्युक्तप्रायश्चित्त-करण इति वा अर्थः ।

यादु०— ब्रह्महा क्षयरोगीति । 'ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः । हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः । यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायत' इति याज्ञवल्क्यस्मरणादित्यर्थः । श्यावदन्तकः स्वभावतः कृष्णदशनः ॥ **प्रायाश्चित्तकरण इति** । षडब्दव्रताचरणादिरूपप्रायश्चित्तकरण इत्यर्थः । ' प्राय-श्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चे'ति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । 'ब्रह्महा द्वादशाब्दव्रतं चरेदि'त्यादि यन्मुख्यं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तं तदर्धमित्यर्थः ॥ **निवृत्तिर्दृश्यत इति** । अनेन क्षयरोगादिनिवृत्तेः प्रायश्चित्तफलत्वं तन्नियतपश्चाद्भावित्वेन दृष्टत्वादिति हेतुसिद्धमिति सूचितम् ।

वं०प०— भोक्तुमारब्धं प्रारब्धमिति निर्वचनोपपादनायोत्पादितक्षयादिकमित्युक्तम् । **सर्वथाऽप्यनुप-मर्द इति** । तथा च अज्ञानिनामप्रारब्धस्य यथा प्रायश्चित्तेन फलह्रासः, एवं ज्ञानिनामपि प्रारब्धस्य ज्ञानेनोपमर्दः फलह्रासोऽस्तीति भावः ।

शे०चं०— ननु च ब्रह्महत्यादिकर्मणः क्षयरोगादिफलकत्वं प्रारब्धत्वं च कुतः । तत्त्वेऽपि कुतः प्रायश्चित्तस्य तत्फलक्षयरोगादिनिवर्तकत्वं येन प्रारब्धकर्मणोऽपि फलह्रासः सिद्ध्येदित्यत आह **अयमत्रेति** ॥ **ब्रह्महा क्षयरोगीति** । 'ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः । हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः। यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायत' इति याज्ञवल्क्यस्मरणादित्यर्थः । **प्रायश्चित्तकरण इति** । ब्रह्महा द्वादशाब्दं व्रतं चरेदिति वचनाद् द्वादशाब्दव्रताचरणादिरूपं मुख्यं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तम् । 'प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चे'ति याज्ञवल्क्यस्मरणात् तदर्धभूतं षडब्दव्रताचरणादिरूपममुख्यं तत्प्रायश्चित्तम् । अधि-कारिभेदेन तदुभयानुष्ठान इत्यर्थः ॥ **निवृत्तिर्दृश्यते इति** । अनेन क्षयरोगादिनिवृत्तिः प्रायश्चित्तफलं नियतं तत्पश्चाद्भावित्वादित्यनुमानमुक्तं भवति ।

वा०र०— श्यावदन्तक इति पाठः । स्वभावत एव यः कृष्णदन्त इति च तदर्थः । यो येन संवसतीति पाठः । येषां मध्ये येन केनचित्संवासं यः कुर्यात्सोऽपि तत्समानो भवतीत्यर्थः । स्मृत्यनुसारेण विवेकमाह **ब्रह्महेति** ।

।। इति ब्रह्मज्ञानिनः सर्वात्मना प्रारब्धकर्मफलनाशे प्रायश्चित्तविधीनां व्यर्थताप्रसङ्गः ।।

* * *

।। अथ प्रायश्चित्तस्य कर्मफलनाशकत्वसमर्थनम् ।।

२२ **सु०**— अथ मन्येत । प्रायश्चित्तं न क्षयनिवृत्तिहेतुः किन्तु भोगनिमित्तकर्मक्षय एवेति । तदा प्रायश्चित्तविधयो व्यर्थाः स्युः । गृहदाहेष्ट्यादिवत् प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वं भविष्यतीति चेन्न । क्षयादिसंयोगेन विधीयमानानामेषां तद्विघातफलसम्भवे फलान्तर-कल्पनानुपपत्तेः । किञ्चात्र नियतपश्चाद्भावित्वमसमाहितमेव । तदिदमुक्तं काम्येति । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानं न तदर्थं विहितमिति चेन्न । फलश्रवणेनैव विधिकल्पनात् ।

अनेनैव न्यायेन प्रायश्चित्तानां कर्मक्षयहेतुत्वाभावोऽपि निरस्तः । तथा सति प्राय-श्चित्तविधीनां वैयर्थ्यापत्तेः । नैमित्तिकत्वपक्षस्य च दृष्टादृष्टहानोपादानप्रसङ्गेन निरस्त-त्वात् ।

अथ कर्मणो द्वयी शक्तिः । एका तावत्फलजननी अपरा त्वसंव्यवहार्यत्वहेतुः । तत्र प्रायश्चित्तैर्द्वितीयाऽपाक्रियत इति चेत् । एवं तर्हि कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामपीयमेव गतिरिति कथं नोपमर्दः । किञ्च न सर्वे रोगः सर्वं च दुरितमसंव्यवहार्यताहेतुरिति तत्र प्रायश्चित्तवैयर्थ्यमेव स्यात् । अपि च क्षयकुष्ठाद्युपहतोऽपि न प्रायश्चित्ताचरणमात्रेण संव्यवहार्यः । किन्तु क्षयाद्यपगम एवेति तत्कारणत्वमेव प्रायश्चित्तानामङ्गीकार्यम् । मरणान्तिकप्रायश्चित्तानामानर्थक्यं च स्यात् । श्राद्धादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं तदिति चेन्न । परिव्राजकानां तदभावापातादित्यलम् ।

उपसंहरति **इत्युक्तेति** ।

अनु०— इत्युक्तनियमो भवेत् ।

इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः तथाऽपि फलह्रासोऽपि विद्यत इत्युक्तनियमो भवेदुपपन्न इति शेषः ।

परि०— भोगनिमित्तकर्मेति । क्षयरोगभोगे निमित्तं यत्कर्म तस्य क्षय इत्यर्थः ॥ **व्यर्था इति** । रोगानिवर्तकत्वादिति भावः ॥ **गृहदाहेति** । 'यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि'त्यग्निहोत्रगृहदाहे सति अष्टाकपालपुरोडाशद्रव्यकक्षामवत्त्वविशेषणयुक्ताग्निदेवताकेष्टेर्गृहदाहनिमित्तकत्वेन विधानात् 'स्कन्ने जुहोति', 'भिन्ने जुहोती'त्यादेः कपालभेदनादिनिमित्तकत्वेन विधानान्निमित्तकृतदोषानिर्हरणफलकत्वेन वा फलान्तरार्थत्वेन वा सार्थक्यात् तद्विधीनां न व्यर्थतेति भावः ॥ **किञ्चात्रेति** । फलान्तरकल्पनापक्षे क्षयरोगादौ सति तन्निवृत्तिकामनया तत्पश्चाद्भावेन नियमेन अनुष्ठानं यत्तदसमाहितमेव स्यात् तेनैव तन्निवृत्तिफलकत्वस्यैवावगमादिति भावः । यद्वा प्रायश्चित्तकरणानन्तरं नियमेन जायमानरोगनिवृत्तेः पश्चाद्भावित्वेन निवृत्तिर्दृश्यत इति प्रागुक्तमसमाहितमित्यर्थः ॥ **तदिदमुक्तमिति** । काम्यपदेन रोगनिवृत्तेः प्रायश्चित्तपश्चाद्भावित्वेन रोगिणां तत्कामनया प्रायश्चित्तानुष्ठानेन प्रायश्चित्तरोगनिवृत्त्योर्नियतपौर्वापर्यसूचनादिति भावः ॥ **तथाऽपीति** । प्रायश्चित्तस्य विधिबलेन रोगनिवृत्तिफलकत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **फलश्रवणेनेति** । 'इयमात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं चे'ति फलश्रवणेन पुण्यपापोपमर्दकामः आत्मानमभिपश्येदिति विधिकल्पनादित्यर्थः । तदुद्देशेनाविहितस्य तत्फलकत्वायोगादिति भावः । 'अनेनैव' इत्युक्तं व्यनक्ति **तथा सतीति** ॥ **कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामिति** । ब्रह्महत्यादिकर्मफलभूतरोगादिनिवृत्त्यर्थप्रायश्चित्तानामपीत्यर्थः । इयमेव गतिरित्युपेत्योक्तमेवंरूपेणाप्युमर्द इति । वस्तुतो रोगनिवृत्तिरेव फलमिति वाच्यमिति भावेनाह **किञ्च न सर्व इति** ॥ **दुरितमिति** । निषिद्धकर्मजनितपापमित्यर्थः ।

गु०दी०— तदभावापातादित्यलमिति चोपलक्षणम् । वृत्रहत्यादीनां ज्ञानोत्तरकृतत्वेनाप्रारब्धत्वात् । ज्ञानात्पूर्वं कृतानि कर्माणि हि प्रारब्धानीत्युच्यन्ते । एवं च ज्ञानोत्तरकृतकर्मणां कथं लोपः । 'उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावि'ति सूत्रस्य निर्विषयत्वापाताच्च । अतः प्राचीनकर्मफलान्येव शिखण्डित्वसहस्राण्डत्वादीनि । उर्वशीशापादिकं तु तस्य सूचकमेव । अत एव 'इन्द्रो वृत्रं हत्वा महानभवदि'त्यत्याद्या इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

यादु०— शङ्कते **गृहदाहेष्ट्यादिवदिति** । 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि'त्यनेनाभिधायमाना गृहदाहेष्टिः न गृहदाहजनितप्रत्यवायपरिहारार्था, किन्तु गृहदाहरूपनिमित्ते सति दग्धगेहेऽधिकारिणि लब्धे तेनानुष्ठीयमानाऽन्यफलैव । ज्योतिष्टोमोपक्रमेऽनुष्ठीयमानकेशश्मश्रुवपनादिवद् गृहदाहे-

ष्ट्यादेरपि पुरुषार्थत्वस्य तृतीये निर्णीतत्वात् । आदिपदात् 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदि'ति वाक्योक्तहविरार्तिनिमित्तकेष्टिर्ग्राह्या । उभयं दधि पयश्च । तथा ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तविधयोऽपि क्षयादिरोगे निमित्ते सति रोगिण्यधिकारिणि प्राप्ते तेनानुष्ठीयमाना न तत्पापजनितक्षयादिनिवृत्त्यर्थाः किन्तु फलान्तरार्था एव भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ **क्षयादिसंयोगेनेति** । क्षयरोगादिसम्बन्धनिमित्तेनेत्यर्थः ॥ **तद्विघातेति** । यथा क्षयादिसम्बन्धेन विधीयमानानां रसौषधादीनां रोगिकामनाविषयतयोपस्थितत्वात् क्षयरोगादिविघात एव फलतया कल्प्यते तथैवेति भावः । नियतपश्चाद्भावित्वमित्यत्र क्षयादिनिवृत्तेरिति शेषः । तथा च प्रायश्चित्तानां फलान्तरार्थत्वे क्षयादिनिवृत्तेरुक्तप्रायश्चित्तानुष्ठाननियतपश्चाद्भावित्वं दृश्यत इति यदुक्तं तन्न समाहितमिति भावः। **काम्येतीति** । काम्यफलका विधयः काम्यविधय इति मध्यमपदलोपी समासः । काम्यपदं च रोगिकामना-विषयीभूतक्षयरोगादिनिवृत्तिपरम् । तथा च क्षयरोगादिनिवृत्तिरेव रोगिकामनाविषयतयोपस्थितत्वात् प्रायश्चित्त-फलमित्येतदनेन मूलेनोक्तमिति ज्ञायत इति भावः । अत एवैतन्मूलं पूर्वं क्षयरोगादिनिवृत्त्यर्था इति व्याख्यातम्। **तदर्थमिति** । प्रारब्धफलनाशार्थमित्यर्थः ॥ **फलश्रवणेनेति** । 'ओमित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं चे'त्यार्थवादिकफलश्रवणेनेत्यर्थः । न च अस्याः प्रारब्धविषयत्वम् । उपमृद्येत्यस्यास्वारस्यप्रसङ्गात् । सर्वात्मना नाशे उपमर्दशब्दप्रयोगादर्शनात् । ननु सर्वेषामपि दुष्कर्मप्रायश्चित्तानां एनस्विनाधिकारिप्राप्तिमात्रेण विधीयमानानां गृहदाहेष्ट्यादिवत् नैमित्तिकत्वेन फलान्तरार्थत्वमेव वाच्यम् । अन्यथा न हि कर्म क्षीयते । नाभुक्तं क्षीयते कर्म इत्यादिवाक्यविरोधप्रसङ्गात् । अतस्तद्वत् क्षयरोगादिप्रायश्चित्तानामपि नैमित्तिकतया फलान्तरमेव वक्तव्यम् । अन्यथा प्रायश्चित्तविधिषु द्वैरूप्यकल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यत आह **अनेनैव न्यायेनेति** । कर्मविपाक-प्रायश्चित्तानां क्षयरोगादिनिवृत्तिफलकत्वसमर्थनन्यायेनेत्यर्थः ॥ **कर्मक्षयेति** । दुष्कर्मक्षयहेतुत्वाभाव इत्यर्थः । **दृष्टादृष्टेति** । प्रायश्चित्ताचरणकाले कामनाविषयतयोपस्थितदुरितनिवृत्तेरेव फलत्वोपपत्तावकामितादृष्टफलान्तर-कल्पनायां दृष्टहानादृष्टकल्पने स्यातामिति भावः ॥ **इयमेव गतिरिति** । यथा प्रसिद्धदुष्कर्मप्रायश्चित्तानां दुष्कर्म-प्रयुक्तासंव्यवहार्यतामात्रनिवर्तकत्वं तथा कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामपि क्षयरोगादिप्रयुक्तासंव्यहार्यतामात्रनिवर्तकत्व-मपीत्यस्त्वित्यर्थः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तूभयत्र दुरितस्य रोगस्य वा निवृत्तिरेव फलत्वेन वक्तव्या। अन्यथा प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापरिहारादित्याह **किञ्च सर्वो रोग इति** । दग्धगेहेष्टेरप्यग्निनाशप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारेण दृष्टैव फलेनोपपत्तावदृष्टफलकल्पनायां गौरवमेव । न च पूर्वमीमांसाविरोधः । तत्राप्यस्मदुक्तार्थस्यैव सूत्र-काराभिप्रेतत्वात् तद्भाष्यकारादीनां च अन्यथाज्ञानादिसम्भवेन तद्व्याख्यानविरोधस्य अकिञ्चित्करत्वादित्याशयेन आह **इत्यलमिति** ।

वं०प०— गृहदाहेष्ट्यादिवदिति । न हीष्टिकरणेन गृहदाहो निवर्तते । किं नाम तादृशेष्टिकरणे गृहदाहवानधिकारी सम्पद्यते । एवं द्वादशाब्दव्रताचरणे क्षयरोगी अधिकारी सम्पन्न इत्येव न तु तेन स रोगो निवर्तत इति भावः । **तत्कारणत्वं** क्षयापगमकारणत्वम् । दूषणान्तरमाह **मरणान्तिकेति** । प्रायश्चित्तैरसंव्यव-

हार्यताहेतुशक्तिनिवर्तने सति संव्यवहार्यत्वं सम्पद्यत इति न वक्तुं शक्यते । तस्य मृतत्वादित्यर्थः । ननु प्रायश्चित्तैरसंव्यवहार्यताहेतुशक्तिर्निवर्तत इत्येतन्मरणान्तिकप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तविषयम् । मरणान्तिक-प्रायश्चित्तेन पापिनो मृतस्य पुत्रकृतश्राद्धादिभोक्तृत्वायोगाच्छ्राद्धाद्यभ्यवहारसिद्ध्यर्थमेव तत्प्रायश्चित्तं, न तु संव्यवहारार्थम् । येनोक्तदूषणं स्यादित्याशङ्कते **श्राद्धादीति** । व्यवहारोऽदनादिरूपः ॥ **पारिव्राजकानामिति** । यदि पापी गृहस्थोऽकृतप्रायश्चितो मृतः स्यात् तदा श्राद्धादिभोक्तृत्वायोगात् तदधिकारसिद्ध्यर्थं मरणान्तिकं प्रायश्चितं युक्तं स्यात् । यदा संन्यासी पापी सन् मरणान्तिकप्रायश्चित्तमाचरितवांस्तत्र प्रायश्चित्तस्य न श्राद्धादि-व्यवहारसिद्धिः प्रयोजनम् । संन्यास्युद्देशेन श्राद्धस्य पुत्रं प्रत्यविहितत्वेन संन्यासिनः श्राद्धाऽदनाभावेन तत्कृत-प्रायश्चित्तस्याव्यवहार्यतानिवृत्तिहेतुत्व एव वाच्ये प्रत्यविहितत्वेन संन्यासिनः श्राद्धाऽदनाभावेन तत्कृतप्रायश्चित्त-स्यासम्भव्यवहार्यतानिवृत्तिहेतुत्व एव वाच्ये मरणान्तिकप्रायश्चित्तानामानर्थक्यं यदुक्तं तद्युक्तमेवेति भावः ॥ **तदभावेति** । मरणान्तिकप्रायश्चित्ताचरणेत्यर्थः ।

शे०चं०— प्रायश्चित्तविधय इति । कर्मविपाकप्रायश्चित्तविधय इत्यर्थः ॥ **गृहदाहेष्ट्यादिवदिति** । यथा 'यस्याहिताग्नेरग्निगृहान् दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि'ति विधीयमाना गृहदाहेष्टिः न गृह-दाहपरिहारार्था । नापि तज्जनितप्रत्यवायपरिहारार्था किन्तु गृहदाहादिरूपे निमित्ते सति दग्धगेहेऽधिकारिणि लब्धे तेनानुष्ठीयमानाऽन्यफलैव । ज्योतिष्टोमोपक्रमेऽनुष्ठीयमानकेशश्मश्रुवपनादिवद् गृहदाहेष्ट्यादेरपि (अ)पुरुषार्थत्वस्य तृतीये निर्णीतत्वात् । आदिपदात् 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदि'ति वाक्योक्त-हविरार्तिनिमित्तकेष्टिपरिग्रहः । तथा ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तविधयोऽपि क्षयरोगादिके निमित्ते सति रोगिण्यधिकारिणि प्राप्ते तेनानुष्ठीयमाना न तत्पापजनितक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थाः किन्तु फलान्तरार्था एवेत्यर्थः ॥ **क्षयादिसंयोगेनेति**। क्षयरोगादिसम्बन्धनिमित्तेनेत्यर्थः ॥ **तद्विघातेति** । यथा क्षयादिसम्बन्धेन विधीयमानानां रसौषधादीनां रोगि-कामनाविषयतयोपस्थितत्वात् क्षयरोगादिविघात एव फलतया कल्प्यते तथैवेति भावः । **नियतपश्चाद्भावित्व-मिति** । क्षयरोगादिनिवृत्तेरिति शेषः । **काम्येतीति** । अनेन काम्यफलका विधयः काम्यविधय इति मध्यम-पदलोपी समासः । काम्यपदं च रोगिकामनाविषयीभूतक्षयरोगादिनिवृत्तिपरम् । तथा च क्षयरोगादिनिवृत्तिरेव रोगिकामनाविषयतयोपस्थितत्वात् प्रायश्चित्तफलमित्येतदनेन मूलेनोक्त इति ज्ञायत इति भावः । अत एवैतन्मूलं पूर्वं क्षयरोगादिनिवृत्त्यर्था इति व्याख्यातम् ॥ **तदर्थमिति** । प्रारब्धफलनाशार्थमित्यर्थः ॥ **फलश्रवणेनेति** । 'ओमित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य यत्पुण्यं च पापं चे'त्यर्थवादिकफलश्रवणेनेत्यर्थः । न चैतदनारब्ध-कर्मविषयमिति वाच्यम् । सङ्कोचे कारणाभावात् । उपमृद्येत्यस्यास्वारस्यप्रसङ्गाच्च । सर्वात्मना नाशे उपमर्द-शब्दप्रयोगादर्शनादिति भावः ।

ननु सर्वेषामपि दुष्कर्मप्रायश्चित्तानां तत्तदधिकारिप्राप्तिमात्रेण विधीयमानानां गृहदाहेष्ट्यादिवन्नैमित्तिकत्वेन फलान्तरार्थत्वमेव वाच्यम् । अन्यथा 'न हि कर्म क्षीयते नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यादिवाक्यविरोधापातात् । तथा

च क्षयरोगादिप्रायश्चित्तानामपि नैमित्तिकत्वात् तद्वदेव फलान्तरमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा प्रायश्चित्तविधिषु केषाञ्चित् फलान्तरार्थत्वं केषाञ्चिन्नेति द्वैरूप्यकल्पनाप्रसङ्गादित्यत आह **अनेनैव न्यायेनेति** । कर्मविपाक-प्रायश्चित्तानां क्षयरोगादिनिवृत्तिफलकत्वसमर्थनन्यायेनैवेत्यर्थः ॥ **कर्मक्षयेति** । दुष्कर्मजन्यदुरितक्षयहेतुत्वाभाव इत्यर्थः । अनेनैव न्यायेनेत्युक्तन्यायमेव दर्शयति **तथा सतीति** ॥ **दृष्टादृष्टेति** । प्रायश्चित्ताचरणकाले कामना-विषयतयोपस्थितदुरितनिवृत्तेरेव फलत्वोपपत्तावकामितादृष्टफलान्तरकल्पनायां दृष्टहानादृष्टकल्पने स्यातामिति भावः ।

कर्मेति । ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकक्षयरोगादिप्रायश्चित्तानामित्यर्थः ॥ **इयमेव गतिरिति** । यथा प्रसिद्ध-दुष्कर्मप्रायश्चित्तानां दुष्कर्मप्रत्युक्तासंव्यवहार्यत्वादिमात्रनिवर्तकत्वं तथा च कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामपि क्षयरोगा-दिप्रयुक्तासंव्यवहार्यत्वादिमात्रनिवर्तकत्वमपीत्यस्त्वित्यर्थः । तावताऽपि प्रायश्चित्तानां कर्मफलनिवर्तकता प्राप्तैव क्षयादेरिवासंव्यवहार्यत्वादेरपि तत्फलत्वादिति भावः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तूभयत्रापि दुरितस्य रोगस्य वा निवृत्तिरेव फलतया वक्तव्या । अन्यथा प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापरिहारादित्याह **किञ्च न सर्व इति** । दग्धगेहेष्टेरप्यग्निनाशप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारेण दृष्टेनैव फलेनोपपत्तावदृष्टफलकल्पनायां गौरवमेवेत्यभिसन्धायाह **अलमिति** । न चैवं पूर्वमीमांसाविरोधः । तत्राप्यस्मदुक्तार्थस्यैव सूत्रकृदभिमतत्वादित्याशयात् ।

वा०२०— कर्मविपाकेति । दुष्कर्मविपाकेत्यर्थः । यागादावनुष्ठेयप्रायश्चित्तविधिव्यावृत्त्यर्थमेतत् । विपाकश्च तत्फलभूतं रोगादिकम् । ततश्च दुष्कर्मफलीभूतरोगादिनिवृत्त्यर्थप्रायश्चित्तविधय इत्यर्थः । **गृहान्दहे-दिति** । गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेत्यभिधानाद्गृहशब्दोऽयं पुलिङ्गो बहुवचनान्त इति गृहानिति प्रयोगो युक्तः । **अन्यफलैवेति** । पुरुषसंस्काररूपादृष्टार्थेत्यर्थः । कुतोऽन्यफलत्वमित्यत आह **ज्योतिष्टोमोपक्रम इति** ॥ **केशश्मश्रुवपनादिवदिति** । केशश्मश्रुवपनादेः पुरुषार्थवदित्यर्थः । तृतीयस्य सप्तमे 'फलसंयोगात्तु स्वामिसंयुक्तं प्रधानस्ये'त्यधिकरणे केशश्मश्रुवपनादीनामङ्गप्रधानार्थत्वं नास्ति किन्तु प्रधानेनैव जननीयम् । यत्फलं तद्भोग्य-योग्यतार्थत्वमिति प्रधानोपस्कारकता प्रधानजन्यभोक्त्रुपकारकता च तेषाम् । यथा हि क्षेत्रसंस्काराः बीजावाप-जन्यविशिष्टाङ्कुरोत्पत्त्यर्था अपि बीजावापार्था भवन्ति । तथा चैते संस्कारा न क्रत्वर्थास्तथा सति तेषां कर्तृ-पुरुषार्थत्वापत्त्या यजमानवदृत्विजामपि ते प्राप्नुयुरित्यादेर्निरूपितत्वेन तेषां पुरुषार्थत्वस्य लाभादिति भावः । अधिकरणशरीरं संशोध्य लेखनीयमस्ति । **तृतीय इति** । शोध्यमेतदस्ति । गृहान्दहेदित्यस्याग्नये क्षामवते-ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति वाक्यशेषः । तत्र दहेदिति विधिविभक्तिर्यच्छब्दता गृहदाहलक्षणनिमित्तपरा । आर्च्छेदिति विधिविभक्तिः स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं शेषेऽभिधारणमाननिर्वापनिमित्तहविरार्तिमनुवदति । उभयं दधि पयश्च । **चन्द्रिकाटीकायामग्निर्गृहानिति** वाक्यमुपादायाधिकारलक्षणे विचारः कृत इत्युक्तम् । तद्व्याख्यानं शोध्यमस्ति ।

यस्योभयं हविरार्तिमिति । एतदिष्टेरपि पुरुषार्थत्वं क्व निरूपितमिति शोध्यम् । अत्र वाक्ये विधिशक्तिप्रतिबन्धादिविचारस्तु द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे **विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमेकशब्दादि**त्यधिकरणे कृतः । पश्चाद्धाविप्रायश्चित्यां तु गृहदाहे प्रियवियोगो च इयमेवेष्टिरित्युक्तम् । एतत्प्रकरणं संशोध्यैकवाक्यतया योज्यमस्ति । अनेन मूले नोक्तमिति ज्ञायते इत्युक्तं भवतीति पाठः । **अनेनेति** । वाक्योपक्रमस्थानेनेत्युक्तं भवतीति सम्बन्धः । भाव इति लेखकागतम् । **दुष्कर्मप्रायश्चित्तानामिति** । प्रकृतक्षयरोगाद्यापादकब्रह्महत्यादिव्यतिरिक्तदुष्कर्मेत्यर्थः । सङ्कोचस्याभिप्रेतत्वादेव तद्दृष्टान्तेन क्षयरोगादिप्रायश्चित्तविधीनामपि फलान्तरार्थत्वानुमानमुत्तरवाक्योक्तं युक्तम् । अन्यथा तदयोगप्रसङ्गेन शङ्कानिर्विषयत्वापातादिति बोध्यम् । **फलान्तरार्थत्वमेवेति** । गृहदाहेष्टिनैमित्तिकेन्द्रबाहुबन्धनज्योतिष्टोमोपक्रमेऽनुष्ठेयकेशादिवपनादिष्वदृष्टार्थताया दृष्टत्वात् प्रकृतकर्मणां प्रायश्चित्तानामदृष्टार्थत्वमेवेत्यर्थः । **पूर्वमीमांसेति** । गृहदाहेष्ट्यधिकरणरूपमीमांसाविरोध इत्यर्थः । **सूत्रकृदिति** । उक्तसूत्रकृदित्यर्थः ।

स०व्र०— गृहदाहेति । गृहदाहनिमित्तकगृहदाहेष्टेर्गृहनिवृत्तिहेतुत्वाभावेऽपि तन्निमित्तकप्रत्यवायपरिहारहेतुत्वेन नैमित्तिकत्ववत् प्रायश्चित्तविधीनां कर्मफलक्षयनिवृत्तिहेतुत्वाभावेऽपि तन्निमित्तकप्रत्यवायपरिहारहेतुत्वेन नैमित्तिकत्वमित्यर्थः ॥ **क्षयादीति** । न च क्षयादिसंयोगेन विधीयमानानां प्रायश्चित्तविधीनां क्षयादिविघातफलत्वे गृहदाहसंयोगेन विधीयमानगृहदाहेष्टेर्गृहदाहविघातफलकत्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्र गृहदाहस्य परिहर्तुमशक्यत्वेन तत्फलत्वाभावेऽपि प्रकृते क्षयादिनिवृत्तिहेतुत्वसम्भवात् तत्फलकत्वोपपत्तेः । अत एवोक्तं **सम्भव इति** । प्रायश्चित्तस्य क्षयनिवृत्तिहेतुत्वाभावे तदन्वयव्यतिरेकविरोधश्च स्यादित्याह **किञ्चेति** । ननु प्रायश्चित्तादिविधीनां कर्मक्षयादिनिवर्तकत्वेन विधानेन तत्फलकत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य प्रारब्धकर्मफलह्रासजनकत्वं तद्धेतुत्वेनाविधानादित्यत आह **तथापीति** ॥ **अनेनैवेति** । प्रायश्चित्तविधेर्ब्रह्महत्यादिरूपकर्मफलक्षयनिवृत्तिसाधनत्वोपपादनन्यायेनैवेत्यर्थः ॥ **कर्मक्षयहेतुत्वाभावः** कर्मजन्यदुरितक्षयहेतुत्वाभाव इत्यर्थः । ननु प्रायश्चित्तस्य फलजनककर्मशक्तिनिवर्तकत्वाभावेऽपि असंव्यवहार्यत्वहेतुभूतशक्तिनिवर्तकत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशङ्कते **अथेति** ॥ **कर्मेति** । ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकक्षयरोगादिप्रायश्चित्तानामित्यर्थः । तत्रापि कर्मणो द्वयी शक्तिः तत्र प्रायश्चित्तानां क्षयादिरूपफलजनकत्वाभावेऽपि असंव्यवहार्यत्वहेतुशक्तिनिवर्तकत्वमिति समैव गतिः । तथा च प्रायश्चित्तानां कर्मफलनिवर्तकत्वं प्राप्तमेव क्षयादेरिवासंव्यवहार्यत्वस्यापि तत्फलत्वादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु न प्रायश्चित्तस्यासंव्यवहार्यत्वं हेतुशक्तिनिवर्तकत्वमात्रमित्याह **किञ्चेति** । कर्मविपाकप्रायश्चित्ताभिप्रायेण सर्वे रोग इत्युक्तम् । कर्मप्रायश्चित्ताभिप्रायेण दुरितमित्युक्तम् ।

॥ इति प्रायश्चित्तस्य कर्मफलनाशकत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ प्रतिपादितार्थे प्रमाणोक्तिः ॥

२३ सु०— 'एवमुत्पन्ननिर्दोषे'त्यादिनोक्तार्थे स्मृतिसम्मतिमाह **एवमादीति** ।

अनु०— एवमाद्यपि सम्प्रोक्तं तन्त्रभागवते स्फुटम् ।

आदिपदेनैतदुपयुक्तमन्यत् । भाष्यादावुदाहृतैर्वचनैरपीत्यपेरर्थः । यद्वा 'एवमादी'-त्येतदधिकरणप्रमेयं तदुपयुक्तं च गृह्यते । **अपिपदेन** प्रथमाधिकरणप्रमेयस्य समुच्चयः । अथवा अधिकरणप्रमेयस्य समुच्चयः । अथवाऽधिकरणद्वयार्थ एवमादीत्यनेन गृहीतः । द्वितीयाद्यधिकरणार्थग्रहणाय **अपिशब्दः** ।

परि०— **एतदुपयुक्तमन्यदिति** । ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकं वा 'येन स्यात् केन स्यादि'त्यादे-रुक्तार्थानुगुणत्ववर्णनादिकं वा 'असार्वत्रिकी'त्यादिनोक्ताधिकरणादिकं वेत्यर्थः ॥ **तदुपयुक्तमिति** । अपौनरुक्त्यादिकमित्यर्थः ॥ **अधिकरणद्वयेति** । आद्याधिकरणस्तुत्यधिकरणार्थ इत्यर्थः ॥ **द्वितीयेति** । असार्वत्रिकीत्याद्यधिकरण इत्यर्थः ।

वं०प०— **अधिकरणद्वयेति** । आद्यतृतीयेत्यर्थः ॥ **द्वितीयादीति** । द्वितीयचतुर्थादीत्यर्थः ।

शे०चं०— **वचनैरपीत्यपेरर्थ इति** । अनेन तन्त्रभागवतेऽपि सम्प्रोक्तमित्यपिशब्दो भिन्नक्रमतया व्याख्यातो भवति ॥ **यद्वेति** । ततश्चापिशब्दो न भिन्नक्रम इति भावः ॥ **प्रथमाधिकरणेति** । पुरुषार्थाधि-करणेत्यर्थः ॥ **अधिकरणद्वयेति** । पुरुषार्थाधिकरणस्तुत्यधिकरणरूपाधिकरणद्वयेत्यर्थः । **द्वितीयादीति** । पुरुषार्थाधिकरणस्तुत्यधिकरणमध्यस्थद्वितीयतृतीयाधिकरणेत्यर्थः ।

॥ इति प्रतिपादितार्थे प्रमाणोक्तिः ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य 'यावदधिकारमवस्थिति.....' इति वक्ष्यमाणाधिकरणार्थेन पौनरुक्त्यशङ्का तत्परिहारश्च ॥

२४ सु०— पुरुषार्थाधिकरणे स्तुत्यधिकरणे च ज्ञानफलस्य तारतम्यमभिहितम् । तत्सांसारिकफलस्य न विप्रतिपन्नमिति मुक्तिगतस्य साधयितुमुत्तरो ग्रन्थः । ये मोक्षे

भेदमेव नाङ्गीकुर्वते ये च अङ्गीकृत्यापि भेदमानन्दादिकं नाभ्युपयन्ति न तान्प्रति तारतम्य-साधनस्य अवकाशः । किन्तु भेदादिसाधनमेव कर्तव्यम् । करिष्यते च चतुर्थेऽध्याये । ये पुनर्भेदमानन्दादिकं च अङ्गीकृत्यापि तारतम्यं न मन्यन्ते तान्प्रत्ययं प्रयत्नः क्रियते । यावदधिकारमित्यधिकरणार्थस्यैवायं प्रपञ्च इति न दोषः ।

परि०— श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थमाह **पुरुषार्थेति** । पुरुषार्थनयानुव्याख्याने 'तत्तज्जात्यनुसारतः' इति स्तुतिनये 'देवादीनां यथाक्रममि'ति चोक्त्या 'नाविशेषादि'ति मध्ये पठितस्य पूर्वोत्तरशेषत्व-मभिप्रेत्य एतदर्थवर्णनमिति पूर्वत्र सुधायां व्यक्तत्वात् **अभिहितमित्युक्तम्** ॥ **चतुर्थेऽध्याय इति** । आद्यपादे 'यदि जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यत' इत्यादिना भेदसाधनं 'सुखादिधर्महानौ तु मुक्तेः किं च प्रयोजनमि'त्यादिना च द्वितीयपादे आनन्दादिसाधनं करिष्यत इति भावः । उत्सूत्रत्वेना-भाष्यत्वमाशङ्क्याह **यावदिति** । 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामि'त्युपासनापादीयविंशाधि-करणार्थस्य अत्र प्रपञ्चनस्य सङ्गतत्वादिति भावः ।

यादु०— पुरुषार्थाधिकरण इति । पुरुषार्थाधिकरणे 'तत्तज्जात्यनुसारत' इत्युक्तत्वात् । स्तुत्यधि-करणे च 'देवादीनां यथाक्रममि'त्युक्तत्वादिति भावः ॥ **अन्यत्रेति** । 'सर्वश्रुतिफलं मुक्तैः प्राप्यं नान्येन केन-चित् । अतस्ते श्रोत्रिया मुक्ता ह्यन्यः श्रोत्रियको भवेदि'ति बृहदारण्यकभाष्य इत्यर्थः ।

वं०प०— नाभ्युपयन्ति तार्किकाः । **न मन्यन्ते** रामानुजाः ।

शे०चं०— पुरुषार्थाधिकरणस्तुत्यधिकरणे चेति । पुरुषार्थाधिकरणे 'तत्तज्जात्यनुसारत' इति स्तुत्यधिकरणे च देवादीनां यथाक्रममित्युक्तत्वादिति भावः । **भेदादिसाधनमि**त्यत्र आदिपदेन आनन्दादि-परिग्रहः । तर्हि तदेव क्रियतामित्यत आह **करिष्यते चेति** । 'कालेऽप्यसौ नैक्ययुतः परेणे'त्यादिना भेदस्य 'सुखादिधर्महानौ न मुक्तेः किञ्च प्रयोजनमि'त्यादिना आनन्दादेश्च साधनं करिष्यत इत्यर्थः । ननु 'अधिकार-विशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः । विशेषो देवतादीनां मोक्षे चैव विशेषत' इत्युक्तरीत्या 'यावदधिकारमवस्थिति-राधिकारिकाणामि'त्यादिना गुणोपसंहारपादे मुक्तिसंसारयोर्देवादीनामानन्दादितारतम्यसाधनात् पुनः तत्साधने पौनरुक्त्यं स्यादित्यत आह **यावदिति** ।

वा०र०— इत्यादिनेत्यादिपदेन परिग्रहः । कथं तेन तारतम्यसाधनमित्यत उक्तमित्युक्तरीत्येत्यन्तम् । **गुणोपसंहारपाद इति** । उपासनापाद इत्यर्थः ।

सं०व्र०— करिष्यते । चतुर्थे ।

॥ इति उक्तार्थस्य 'यावदधिकारमवस्थितिः.....' इति वक्ष्यमाणाधिकरणार्थेन पौनरुक्त्यशङ्का तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ मोक्षे आनन्दतारतम्यप्रतिपादनम् ॥

२५ सु०— तत्र तावच्छ्रुत्या मुक्तावानन्दतारतम्यमुपपादयति **तारतम्यमिति** ।

अनु०— तारतम्यं फले नो चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः ।
अवृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्य च ।
आनन्दतारतम्यं च तेषां ब्रूयात् पृथक् पृथक् ।

ब्रह्मादीनां ज्ञानफले मुक्तिगामिन्यानन्दे यदि **तारतम्यं नो भवेत्** तर्हि **कथं** 'स यो ह वै मनुष्याणां राद्ध' इत्यादिका वाजसनेयिनां 'सैषाऽनन्दस्य मीमांसा भवती'त्यादिका तैत्तिरीयाणां च श्रुतिः तेषां ब्रह्मादीनामानन्दस्य तारतम्यं ब्रूयात् । सर्वेऽप्युत्तरोत्तरं शत-गुणानन्दा इत्यनभिधाय पृथक्पृथगेव ब्रवीति । तेन तत्र तात्पर्यसद्भावश्चावगम्यते । ब्रह्मा-दीनामानन्दस्य तारतम्यं श्रुतिर्ब्रवीति मुक्तानां तु तत्साध्यत इति किं केन सङ्गतमित्यत उक्तम् **अवृजिन इति** । 'यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इत्याद्या । श्रोत्रियस्य चाकाम-हतस्येति द्वितीया । यद्यपि श्रोत्रियत्वमपि मुक्तिज्ञापकमित्यन्यत्रोक्तम् । तथाऽपि बहुसंवि-धानसाध्यं तदिति न सङ्कीर्तितम्। मुक्तिं च निगद्य तेषां मुक्तानामानन्दतारतम्यं च ब्रवीति। चशब्दौ मिथः समुच्चये । तैत्तिरीयश्रुतिरप्यत्रोपलक्षितेत्युत्तरत्र ज्ञास्यते ।

परि०— वाजसनेयिनामिति । षष्ठे अध्याये 'आद्ये'ति वाजसनेयश्रुतिः ॥ 'द्वितीये'ति तैत्तरीयश्रुतिः ॥ **अन्यत्रेति** । मुक्तानां चायं विशेषः । 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति विशेषणादि'-त्यादिना षष्ठाध्यायवाजसनेयभाष्ये 'यस्य श्रुतिफलं प्राप्तं स श्रोत्रिय उदाहृतः' इत्यादिना तैत्तिरीय-भाष्ये चोक्तमित्यर्थः ॥ **बहुसंविधानेति** । बृहद्भाष्याद्युक्तदिशा मुख्यत्वयुक्त्यादिनोपपादनसापेक्ष-त्वादित्यर्थः । श्रुत्यन्तरमनुक्तं कुत उपादाय व्याख्यायत इत्यत आह **तैत्तिरीयेति** । 'साधुना विष्णुना युक्त' इत्यादिनाऽग्रे तच्छ्रुतिव्याख्यानादिति भावः ।

यादु०— बहुसंविधानेति । ननु श्रोत्रियशब्दश्छन्दोऽधिगतिनिमित्तोऽवगतः । 'श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीत' इति वचनात् । तत्कथमेतदित्याशङ्कायां पुरुषार्थप्रकरणत्वात् मुख्ये सत्यमुख्यग्रहणायोगादुदाहृतविशेषप्रमाणाच्चेदं मुक्तिज्ञापकमङ्गीकार्यमिति बहुयत्नसाध्यमस्य मुक्तिज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । 'साधुना विष्णुना युक्त' इत्युत्तरत्र तच्छ्रुतिव्याख्यानादिति भावः ।

शे०चं०— तत्र तावच्छ्रुत्येति । 'युक्तं च साधनाधिक्यादि'त्यादिना उत्तरत्र अनुमानस्यापि कथनात् तदपेक्षया तावच्छब्दः । **इत्याद्येति** । वाजसनेयिनां श्रुतेरित्यर्थः ॥ **इति द्वितीयेति** । तैत्तिरीयाणां श्रुतिरित्यर्थः। **अन्यत्रोक्तमिति** । श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानां मुक्तेष्वेव भावादित्यादिना बृहद्भाष्य इति शेषः ॥ **बहु-संविधानेति** । बृहद्भाष्योक्तदिशा मुख्यत्वयुक्त्यादिनोपपादनसापेक्षत्वादित्यर्थः । अयमाशयः । यद्यपि 'श्रोत्रिय-ञ्छन्दोऽधीत' इति स्मरणाच्छ्रोत्रियशब्दश्छन्दोऽध्ययनस्य कर्तारमाह । तथाऽप्यत्र पुरुषार्थप्रसङ्गादध्ययनमात्रस्य च अपुरुषार्थत्वादध्ययनफलप्राप्तेर्लक्षको वर्णनीयः । फलमपि न यत्किञ्चित् किन्तु मुक्तिरेव, मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायात् । अत एव बृहद्भाष्ये 'सम्यक् श्रुतिफलं प्राप्ता' इत्यमुक्तानामपि श्रुतिफलसद्भावात् तद्व्यावृत्त्यर्थतया सम्यक्पदप्रयोगः । तथा च सम्यगध्ययनफलावाप्तेर्मुक्तिं विनाऽन्यत्रायोगात् मुक्त एव श्रोत्रिय इत्युच्यते । उक्तं च 'प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तु श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिण' इति । ततश्चोक्तरूपश्रोत्रियत्वस्य मुक्तत्वज्ञापक-त्वेऽपि तस्य मुख्यार्थानुपपत्त्यादिव्युत्पादनसापेक्षत्वेन बहुसंविधानसाध्यत्वादत्रासङ्कीर्तनम् । अत एव बृहद्भाष्ये 'न ह्यमुक्ता अवृजिना अकामहता वे'त्यवृजिनत्वाकामहतत्वयोरमुक्तेष्वसम्भवमुक्त्वा, व्युत्पादनसापेक्षत्वात् 'न च श्रुतिफलं सम्यक् प्राप्ता' इति श्रोत्रियत्वस्यामुक्तेषु पृथगसम्भवमुक्त्वा श्रुतिफलप्राप्तिर्हि श्रोत्रियत्वमित्यादिना तस्यैवोत्तरत्र व्युत्पादनं कृतमिति ॥ **उत्तरत्रेति** । 'साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः साधुयुवा मतः' इत्यादिनोत्तरत्र तच्छ्रुतिव्याख्यानादन्यथा च तदयोगादिति भावः ।

वा०र०— कथं तस्य बहुसंविधानसापेक्षत्वमित्यत आध्यायकशब्दस्य मुक्तपरत्वोपपादक**साधुना विष्णुना** इति वक्ष्यमाणभाष्यमूलोक्तरीत्या तदुपपादयति **अयमाशय इति** । **स्मरणादिति** । पाणिनि-स्मरणादित्यर्थः । 'छन्दोऽधीते' इत्यस्मिन्नर्थे श्रोत्रियन् इत्येतन्निपात्यत इति च तदर्थः । श्रोत्रियन् छन्दोऽधीत इति स्मरणादित्युत्तरमूलस्याप्ययमेवार्थः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽणि'ति पञ्चमाध्यायमञ्जर्यां यदा श्रोत्रियन् छन्दो-ऽधीत इत्यत्र छान्दसः श्रोतृभाव इत्यादिकं निरूपितम् । इदं च जिज्ञासाधिकरणेऽस्माभिरुपपादितम् । **उक्तं चेति** । श्रोत्रियञ्छब्दार्थकथनावसरेऽव्याकृतब्राह्मणभाष्य इति शेषः ।

स०व्र०— अन्यत्रेति । बृहदारण्यकभाष्य इत्यर्थः । **उत्तरत्रेति** । साधुना विष्णुना युक्त इत्या-द्युत्तरत्रेत्यर्थः ।

॥ इति मोक्षे आनन्दतारतम्यप्रतिपादनम् ॥

* * *

॥ अथ श्रुत्युक्तानन्दतारतम्यस्य संसारिविषयत्वे 'अवृजिनत्व-अकामहतत्व'विशेषणयोः अनुपपन्नत्वम् ॥

२६ **सु०—** श्रुतिद्वयोक्तमानन्दतारतम्यं संसारविषयमेव न मुक्तिविषयमित्याशङ्क्य परिहरति **संसार एवेति** ।

अनु०— संसार एव चेदेतत्तारतम्यं न मुख्यतः ।
अकामहतशब्दार्थोऽवृजिनत्वं च नो भवेत् ।

एतच्छ्रुत्युक्तं **तारतम्यं संसार** इत्येवोक्ते सिद्धान्तिनो नानिष्टम् । मुक्तामुक्तविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अत **एव** इत्युक्तम् । तस्यैव विवरणं **न मुख्यत इति** । सप्तम्यर्थे तसिः । एतत्तारतम्यं संसार एव न तु मुख्ये पुरुषार्थे मोक्षे इति चेदित्यर्थः । तर्ह्यकामहतशब्दार्थः **अकामहतत्वमवृजिनत्वं च नो भवेत्** । युक्तमिति शेषः । तथाहि । 'यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इति 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति चोक्ताकामहतत्वादिकं किं प्रकृतानां संसारिणामेव विशेषमुत संसार्यन्तरसमुच्चयार्थम् । नाद्यः । यतः सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् । न च ब्रह्मादयः केचिदश्रोत्रियत्वादिगुणाः सन्ति । येन व्यभिचारनिवारणार्थमेतत् स्यात् । नापि संसारिष्वकामहतत्वादिकं सम्भवति । अत एव द्वितीयोऽपि परास्तः ।

यादु०— सम्भवे व्यभिचार इति । यस्य विशेषणस्य विशेष्ये सम्भवः । विशेष्यतावच्छेदकधर्मेण तत्सजातीये व्यभिचारो व्यतिरेकश्च तदेव विशेषणं सजातीयव्यावर्तकतया सार्थकमित्यर्थः । यथा नीलोत्पलमित्यादौ नैल्यादि ।

वं०प०— सम्भवे व्यभिचारे चेति । यस्य विशेषणस्य विशेष्ये सम्भवो यत्परित्यागे च व्यभिचारोऽतिव्याप्तिः तदेव विशेषणमर्थवत् प्रयोजनवदित्यर्थः । सम्भवव्यभिचारयोः प्रकृतेऽभावं व्युत्क्रमेणोपपादयति **न च ब्रह्मादय इति** । श्रोत्रियत्वादीनां संसारिष्वसम्भवादेव संसारिपक्षोऽपि निरस्त इत्याह **अत एवेति** ।

शे० — वक्ष्यमाणत्वादिति । 'स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः । श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मतामि'त्यादिनेति शेषः ॥ **सप्तम्यर्थे तसिरिति** । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानादिति भावः ॥ **सम्भवे व्यभिचारे चेति** । यद्विशेषणं लक्ष्यमात्रे सम्भवति यदनुपादाने व्यभिचारश्च भवति तदेव विशेषणमर्थः।

तत्र यद्विशेषणं लक्ष्यमात्रे सम्भवतीत्यसम्भवाव्याप्तिवारकत्वसूचनं यदनुपादाने व्यभिचार इत्यतिव्याप्तिवारकत्व-सूचनमित्यवधेयम् । अस्त्वेवंविधं विशेषणं श्रोत्रियत्वादिकमपि चैवंविधमेवेति भवेदेव प्रकृतसंसारिविशेषण-मित्यतः श्रोत्रियत्वादेरनेवंविधतां दर्शयति **न च ब्रह्मादय इत्यादिना** ॥ **नापीति** । संसारिष्विति हेतुगर्भं विशेषणं संसारित्वादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । संसारिष्वकामहतत्वाद्यसम्भवादेवेत्यर्थः ।

वा०र०— उपसङ्ख्यानादिति । 'तस्यादित' इति सूत्रीयादावित्यादित इति सप्तम्यर्थे तसिप्रयोग-ज्ञापितोपसङ्ख्यानादित्यर्थः । 'आदिमध्यपृष्ठपार्श्वादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'त्यस्यायमर्थानुवादः । टीकाकृतापि गीता-भाष्यटीकायस्थाद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमित्येतद्व्याख्यानावसरे उक्तसङ्ग्रह इत्युक्तत्वादिति ज्ञेयम् । 'तृजकाभ्यामि'-त्येतत्सूत्रीयकाशिकायां सामर्थ्यादिकस्य विशेषणार्थमित्युक्तं, तद्व्याख्यानरूपसम्भवे व्यभिचारे चेत्येतन्मञ्जरी-व्याख्यानकुसुमविकासानुसारेणाह **यद्विशेषणमिति** । नापि संसारिष्वकामहतत्वादिकमित्येतन्मूलव्याख्यानावसरे मूलकोशे चर्चाभिधानानन्तरं सर्वे विमोहितधियस्तवेति प्रमाणं चोक्तम् । स ग्रन्थोऽत्र लिखितः । ततस्त-त्परामर्शेनावश्यकत्वं निर्णयमस्ति ।

स०व्र०— वक्ष्यमाणत्वादिति । 'स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः । श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मतामि'त्यादिनेति शेषः ॥ **सप्तम्यर्थ इति** । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानादिति भावः । **न च ब्रह्मादय इति** । संसारिणां ब्रह्मादीनां द्वैविध्ये तन्मध्ये एकविधानां ब्रह्मादीनामश्रोत्रियत्वादिके सति अपरेषां ब्रह्मादीनां श्रोत्रियत्वादिकं वक्तुमुचितम् । तथा नास्तीति भावः ॥ **अत एवेति** । संसारिष्वकामहतत्वा-सम्भवादेवेत्यर्थः ।

* * *

२७ **सु०— ननु संसारिष्वप्यकामहतत्वादिकं कथञ्चित्सम्भवति । सत्यम् । मुख्यतो न सम्भवतीति ब्रूमः । न च विना बाधकेनामुख्याङ्गीकारो युक्तः । एतेनावृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्येत्येतद्विवृतं भवति ।**

परि०— मुख्यत इत्येतत्सप्तम्यन्तमुपेत्य पूर्वान्विततया व्याख्यातमपि यथाश्रुतं उत्तरेणा-प्यन्वेतीति भावेनाह **मुख्यतो न सम्भवतीति ब्रूम इति** ।

वं०प०— एतेनेति । मुख्यतोऽकामहतत्वादेः संसारिष्वसम्भववचनेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— कथञ्चित्सम्भवतीति । कामनिमित्तबहुतरोपद्रवाभावाद्ब्रह्मादिसंसारिष्वमुख्यं सम्भवती-त्यर्थः ॥ **एतेनेति** । अकामहतत्वादेः संसारिष्वसम्भवोपपादनेनेत्यर्थः ।

स०व्र०— **कथञ्चित्सम्भवतीति** । कामनिमित्तबहुतरोपद्रवाभावात् ब्रह्मादिसंसारिष्वमुख्यं सम्भवतीत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । संसारिष्वसम्भवोपपादनेनेत्यर्थः ।

॥ इति श्रुत्युक्तानन्दतारतम्यस्य संसारिविषयत्वे 'अवृजिनत्व-अकामहतत्व' विशेषणयोः अनुपपन्नत्वम् ॥

* * *

॥ अथ कामहतेः मुक्तादन्यत्र असम्भवेन 'अकामहतत्वं' संसारिणः अनुपपन्नम् ॥

२८ **सु०**— कथमकामहतत्वादेः संसारिष्वसम्भव इत्यतोऽकामहतत्वस्य तावदुपपादयति **कामस्येति** ।

अनु०— कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि ।
इति यल्लक्षणं मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसी ।
कामाहतिः कुतोऽन्यत्र

यत्र लोके कामस्येच्छायाः कामा विषया **आप्ताः** पर्याप्ताः **तत्र माममृतं** मुक्तं **कृधि** कुर्विति वायुं प्रति प्रार्थनम् । 'यद्यस्मादि'ति श्रुतिरित्याप्तकामत्वं मुक्तेर्लक्षणत्वेनाह । विशेषणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वात् । निरवकाशत्वादिना बलीयस्याः श्रुतेरन्यथयितुमशक्यत्वात् । तस्मात् **कामाहतिः** अकामहतत्वं मुक्तात् **अन्यत्र कुतः** सम्भवेत् । आप्तकामत्वस्य मुक्तलक्षणत्वेन श्रुत्युक्तत्वे तदेवं संसारिष्वसम्भवि स्यात् । अकामहतत्वं तु कथमसम्भवीत्यत आह **प्राप्तेति** ।

प्राप्तकामस्य सा भवेत् ।

सा कामाहतिः । अकामहतत्वस्याप्तकामत्वं हेतुः । न च निमित्ताभावे नैमित्तकस्य सम्भवोऽस्ति । तत्र निमित्तं चाप्तकामत्वं संसारिषु न सम्भवतीत्युक्तम् । ततो नैमित्तिकमकामहतत्वमपि तत्रासम्भवीति ।

परि०— **विशेषणस्येति** । 'यत्राप्ताः कामा' इत्यत्र यच्छब्दार्थमनिर्दिष्टं लोकं प्रत्याप्तकामत्वादिविशेषणस्यामुक्तव्यावृत्त्यर्थत्वादिति भावः । श्रुतिरन्यथाव्याख्यातव्येत्यत आह **निरव-**

काशत्वादिनेति । स्पष्टार्थत्वम् **आदिपदार्थः** ॥ **इत्युक्तमिति** । 'अकामहतशब्दार्थ' इत्यादि पूर्ववाक्य इति भावः ।

शे०चं०— तावदिति । 'अपापत्वं च नैवास्ती'त्यादिनोत्तरत्रावृजिनत्वस्याप्यसम्भवप्रतिपादनात् तदभिप्रायेण तावच्छब्दः । नन्वाप्तकामत्वस्य मुक्तलक्षणत्वेन श्रुत्युक्तत्वेऽपि कुतः संसारिषु तदसम्भवः । येन तत्प्रयुक्तो कामहतत्वाभावस्तेषामित्यतो लक्षणस्येतरव्यावृत्ततया लक्ष्यबोधार्थत्वात् स्वयमितरसाधारणस्य तदनुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या संसारिभ्यस्तस्य व्यावृत्तत्वसिद्धेः न तत्साधारण्यं तस्येत्याशयेनाह **विशेषणस्येति** । ननु तथाऽप्याप्तकामत्वस्य लोकलक्षणत्वप्रतिपादकतया श्रुतेर्व्याख्यातुं शक्यत्वान्न तस्या मुक्तिलक्षणतया तत्प्रतिपादकत्वमित्यत आह **निरवकाशत्वादिनेति** । आदिपदेन मुक्तिप्रकरणपरिग्रहः ॥ **उक्तमिति** । अन्यथा संसारिष्वतिव्याप्ततया तस्य मुक्तलक्षणत्वायोगादिति भावः ।

वा०र०— 'कामस्य यत्राप्ता' इत्येतच्छ्रुतेर्गीतातात्पर्यटीकोक्तरीत्या व्याख्यानं निष्कास्यमस्ति । **कृधीति** विकरणप्रत्ययश्छान्दस इति भावेन कृधीत्यनूद्य कुर्विति व्याख्यानम् ।

॥ इति कामहतेः मुक्तादन्यत्र असम्भवेन 'अकामहतत्वं' संसारिणः अनुपपन्नम् ॥

* * *

॥ अथ पर्याप्तेच्छायाः अभावात् कामोपद्रवः संसारे अस्त्येव ॥

२९ **सु०—** आप्तकामत्वस्याकामहतत्वं प्रति निमित्तत्वं विवृणोति **अप्रयत्नेनेति** ।

अनु०— अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत् ।
तदैवाकामहतता कुत एवान्यथा भवेत् ।

सा अकामहततेति सम्बन्धः । याऽकामहतशब्दात् प्रतीयते सेत्यर्थः । **अन्यथा** अप्रयत्नेन कामानामवाप्त्यभावे **कुत एव** कारणात् सा **अकामहतता भवेत्** न कुतोऽपीत्यन्वयव्यतिरेकावुक्तौ । एतदुक्तं भवति । कामेनोपद्रवो हि कामहतता तदभावश्चाकामहतता । कामनिमित्तोपद्रवाभावश्चानायासेन तत्तद्विषयप्राप्तावेव भवति नान्यथेत्यनुभवसिद्धम् । अतः प्राप्तकामत्वाकामहतत्वयोर्निमित्तनैमित्तिकभावो युक्त एवेति ।

॥ इति पर्याप्तेच्छायाः अभावात् कामोपद्रवः संसारे अस्त्येव ॥

* * *

॥ अथ प्राप्तकामत्वाकामहतत्वयोः निमित्तनैमित्तिकभावः ॥

३० **सु०—** नायमस्ति नियमः, यदाप्तकामस्यैव, कामनिमित्तोपद्रवाभावो नान्यथेति । कामाभावेऽपि तन्निमित्तोपद्रवाभावसम्भवादिति चेत् । किमनेनोक्तस्य व्यभिचारमात्रं चोद्यते किंवा प्रकृतेषु संसारिष्वप्याप्तकामत्वाभावेऽप्यकामत्वेनाकामहतता सम्भवतीत्याशास्यते । नाद्यः । वक्ष्यमाणन्यायेन विशेषणप्रक्षेपात् । न द्वितीयः । ब्रह्मादयो न कामरहिता असुप्तामूढचेतनत्वाद्देवदत्तवदित्यनुमानविरोधादित्याशयवाननुमानस्य व्याप्तिमुपपादयति **चेतनस्येति** ।

अनु०— चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता ।

घटादौ व्यभिचारपरिहाराय **चेतनस्य** इत्युक्तम् । सुप्तमुग्धयोस्तत्परिहाराय **असुप्तस्येति** । अमुग्धस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु सुप्तौ मोहे च न चेतयत एव । अतश्चेतनस्येत्यनेनैव तद्व्यवच्छेदसिद्धेर्व्यर्थं विशेषणमिति । मैवम् । चेतनशब्देनात्मत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् । चैतन्ययोगे हि विवक्षिते कामाभावाङ्गीकारसाहसादबिभ्यत्परश्चैतन्याभावमपि ब्रह्मादीनामङ्गीकुर्यादित्यसिद्धिः स्यात् । तदिदमुक्तं तुशब्देन **कुत्र** इत्याक्षेपे । **हि**शब्दो यस्माद्व्याप्तिः सिद्धेति शेषः । नोपादेयमेव वा हेतावसुप्तत्वादिविशेषणम् । न च तथा सति व्यभिचारापातः । सुप्त्यादावपि आत्मनः कामसद्भावात् । न चैवं सति 'यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत' इत्यादिश्रुत्याऽनुपलम्भेन च विरोधः । विद्यमानानामपि कामानां तदानीमव्यक्तत्वेन श्रौताभावव्यवहारस्यानुपलम्भस्य चोपपत्तेः ।

परि०— **कामाभावेऽपीति** । जडे विरक्ते मुग्धादौ च तथादृष्टेरिति भावः ॥ **व्यभिचारमात्रमिति** । आप्तकामत्वाभावेऽप्यकामहतत्वमस्तीति व्यतिरेकव्यभिचारमात्रं न तु ब्रह्मादिष्वकामहतत्वेनाकामहतत्वमपीति **मात्र**पदार्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । उत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणदिशा असुप्तामूढचेतनस्य अकामहतत्वमाप्तकामनिमित्तकमित्युक्तविशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः । 'असुप्ते'त्यादिहेतौ विशेषणकृत्यं व्यक्तम् । 'चेतनत्वादि'त्यस्य मनोवृत्तिरूपचेतनादित्यर्थमुपेत्य शङ्कते **नन्विति** । **मोहे** मूर्च्छायामित्यर्थः । 'न चेतयत एवे'त्यत्र सुप्तमूढाविति योज्यम् ॥ **तुशब्देनेति** । सुप्त्यादावपि अनुवृत्तिमत इति विशेषसूचकत्वात् तस्येति भावः ।

यादु०— कामभावेऽपीति । अचेतने सुप्ते मुग्धे चेतने चेत्यर्थः । **उक्तस्य व्यभिचारेति** । उक्तस्य निमित्तनैमित्तिकभावस्य व्यतिरेकव्यभिचारश्चोद्यत इत्यर्थः । मात्रपदेन वक्ष्यमाणद्वितीयकल्पनिरासः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । 'चेतनस्य त्वसुप्तस्ये'त्यत्रेति शेषः । तथाच असुप्तामूढचेतनानां कामाहतिराप्तकामत्वेनैवेति विवक्षायां नोक्तव्यतिरेकव्यभिचार इति भावः ॥ **आत्मत्वमात्रस्येति** । रूढ्येति शेषः । योगाङ्गीकारे बाधकमाह **चैतन्ययोगे हीति** ॥ **तुशब्देनेति** । चेतनशब्दार्थविशेषसूचकेनेत्यर्थः ।

वं०प०— कामाभावेऽपीति । सर्वथा कामाभावेऽपीत्यर्थः ॥ **सम्भवादिति** । जडेषु दर्शनादित्यर्थः । तथा च कामनिमित्तोपद्रवाभावरूपाकामहतत्वे कामाभाव एव प्रयोजको नाप्तकामत्वमिति भावः । त्वयोच्यमानं निमित्तं ब्रह्मादिषु नास्तीत्याह **ब्रह्मादय इति** । ननु चेतयते जानातीति व्युत्पत्त्या ज्ञानवत्त्वमेव चेतनत्वम् । एवं च सुप्त्याद्यवस्थायां ज्ञानवत्त्वाभावेन व्यभिचारस्यैवाभावेनासुप्तामूढपदं व्यर्थमित्याशङ्कते **ननु सुप्ताविति** ॥ **चैतन्ययोग इति** । चेतनस्य ज्ञानवतो भावश्चैतन्यं ज्ञानं तद्योगस्तद्वत्त्वं चेतनत्वमिति विवक्षिते सतीत्यर्थः ।

शे०चं०— उक्तस्येति । आप्तकामत्वस्याकामहतत्वं प्रति यन्निमित्तत्वमुक्तं तस्येत्यर्थः ॥ **व्यभिचारमात्रमिति** । आप्तकामत्वाभावेऽकामहतत्वाभाव इति व्यतिरेकेऽकामे व्यभिचारः । तत्राप्तकामत्वाभावे सत्यप्यकामहतत्वाभावाभावात् । तथा च निमित्तनैमित्तिकभावस्तयोर्युक्त इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । 'चेतनस्य त्वसुप्तस्येत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणेत्यर्थः । तथा च सकामत्वे सति यत्राप्तकामत्वाभावः तत्र अकामहतत्वाभाव इति विवक्षितव्यतिरेकशरीरे न व्यभिचार इति भावः । नन्वेवमपि न मुग्धे व्यभिचारपरिहार इत्यत आह **अमुग्धस्येत्यपीति** । ननु चेतयते जानातीति व्युत्पत्त्या ज्ञानवत्त्वमेव चेतनत्वम् । एवं च सुप्त्याद्यवस्थायां ज्ञानवत्त्वाभावेन व्यभिचारस्यैवाभावेनासुप्तामूढपदं व्यर्थमित्याशङ्कते **ननु सुप्ताविति** ॥ **न चेतयत इति** । न जानातीत्यर्थः । चित सञ्चेतन इत्यस्माच्चुरादित्वाण्णिचि लघूपधगुणे च निष्पन्नचेतिशब्दस्य सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वाल्लडात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने सति तस्मिन्परतश्शपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अयादेशे टेरेत्वे च सत्येतद्रूपसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **आत्मत्वमात्रस्येति** । 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुर्जन्यशरीरिणः' इत्यभिधानसिद्धरूढोऽयमिति शेषः । यौगिकत्वे बाधकमाह **चैतन्येति** । चेतनस्य ज्ञानवतो भावश्चैतन्यं ज्ञानं तद्योगस्तद्वत्त्वं चेतनत्वमिति विवक्षिते सतीत्यर्थः ॥ **तदिदमिति** । चैतन्यशब्दो न चैतन्ययोगनिमित्तकः । किन्तु आत्ममात्रपर इति यदुक्तं तदिदं विशेषार्थेन चेतनस्य त्विति तुशब्देनोक्तमित्यर्थः ।

वा०र०— अतो लोप इति । अकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके पर इति सूत्रार्थः । अकारान्तेषु कथादिधातुषु अकार उच्चारणार्थो न भवति । किन्त्वन्त्यावयवः । अनुनासिकत्वप्रतिभासाभावान्नेत्संज्ञकः । किन्तूपधावृध्यभावार्थमिति विश्वकर्म्यादौ । चित इति धातुरपि क्वचिददन्तेषु पठित इत्यतो लोप उक्तः । बहुलमेतन्निदर्शनमित्युक्तेरनेकार्थत्वादित्यादि शोध्यम् । 'अग्ने पत्नीवतस्कृधी'त्यत्र व्युत्पादनं लेख्यमस्ति ।

धातुत्वादिति । ततश्च धातोरित्यधिकारे विहितस्य लटस्तिबादेशो योग्यतया प्रथमपुरुषैकवचनेति तस्मिन्परतः शबित्यर्थः । सार्वधातुकसंज्ञादिकं यथायोग्यतया ग्राह्यम् । **एतद्रूपेति** । चोरयत इत्यादिवदिति ज्ञेयम् । इदं च व्याख्यानमेकश्चेतति अन्यस्तं प्रेरयतीति हेतुमण्णिजन्तत्वप्रतीतिपरस्मैपदि इत्संज्ञा न इत्येतद्धातुजत्वे आत्मने-पदानुपपत्तिदूषणं च निवारयितुमिति ध्येयम् । **मूलेऽबिभ्यदिति** । 'नाभ्यस्ताच्छतुरि'ति नुम्निषेधादबिभ्यन्निति नोक्तम् ।

स०व्र०— उक्तस्येति । आप्तकामत्वस्याकामहतत्वं प्रति निमित्तत्वं यदुक्तं तस्येत्यर्थः । **व्यभि-चारमात्रमिति** । संसारिणोऽकामहतता न अनाप्तकामत्वादित्यनुमाने सुप्त्यादावनाप्तकामत्वेऽपि अकामहतत्व-सद्भावेन तत्र व्यभिचार इति व्यभिचारमात्रमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । 'चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामते'ति वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः । तथाच विशिष्टहेत्वभावात् न सुप्त्यादौ व्यभिचार इति भावः ।

चषकः— अमूढेति । मुह वैचित्य इत्यस्मात् निष्ठायां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु निष्पन्नोऽयमिति मोहविशेषितेतर इत्यर्थः ॥ **अमुग्धस्येतीति** । वा द्रुहमुहष्णु ष्णिहाम् । एषां हस्य वा घः स्यादिति वैकल्पिके घत्वे 'झुषस्तथोर्धोध' इति धत्वे जश्त्वे च मुग्धशब्दनिष्पन्नतया पर्युदासनञा समासे मोहविशेषितेतरस्ये-त्यर्थः ॥ **अबिभ्यदिति** । 'नाभ्यस्ताच्छतुरि'ति नुम्निषेधः ।

॥ इति प्राप्तकामत्वाकामहतत्वयोः निमित्तनैमित्तिकभावः ॥

* * *

॥ अथ संसारिषु अनुमानेन कामोपद्रवाभावः न सिद्ध्यति ॥

३१ **सु०— व्यक्तकामाभिप्रायेण प्राग्विशेषणमुपात्तमित्याशयवानाह अव्यक्तिरेवेति** ।

अनु०— अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोः ।

नाशः अभावः । **सुप्तं** सुप्तिः । नपुंसके भावे क्तः ।

परि०— कर्त्रर्थत्वेनान्वयादाह **सुप्तं सुप्तिरिति** ।

वं०प०— ननु सुप्तौ मोहे च कामसद्भावे चेतनत्वहेतोर्व्यभिचाराभावेनासुप्तामूढेति विशेषणोपादानं व्यर्थमित्यत आह **व्यक्तेति** । तथा च ब्रह्मादयो नाभिव्यक्तकामरहिता इति साध्यं विवक्षितम् । तस्य च सुप्त्यादावभावेन चेतनत्वहेतोर्व्यभिचारप्राप्तेऽसुप्त्यादिविशेषणमुपात्तम् । इदानीं तु कामराहित्यं नास्तीति सामा-न्येनोच्यते । सुप्त्यादौ त्वनभिव्यक्तकामसद्भावेन साध्याभावाभावान्न व्यभिचार इति विशेषणमनुपादेयमेवेति भावः । ध्वंसस्य परेणानाशङ्कितत्वादाह **नाशोऽभाव इति** ।

शे०चं०— तर्हि सुप्त्यादावप्यात्मनः कामसद्भावात् कामरहितत्वाभावरूपसाध्यस्यापि सत्त्वेना-व्यभिचारात् असुप्तस्येत्यादिविशेषणोपादानमनर्थकमित्यत आह **व्यक्तेति** । अवस्थावाचकमोहशब्दसमभि-व्याहारात् कुतः सुप्तावकामतेत्युत्तरग्रन्थानुसाराच्च सुप्तशब्दोऽप्यवस्थावाचक एवेत्याशयेनाह **सुप्तं सुप्तिरिति** ।

वा०र०— **विशेषणोपादानमिति** । पूर्वत्राविशेषणोपादानमित्यर्थ इत्याशयेनाह **सुप्तं सुप्तिरितीति** । भावे क्तमाश्रित्याहेत्यर्थः ।

॥ इति संसारिषु अनुमानेन कामोपद्रवाभावः न सिद्ध्यति ॥

* * *

॥ अथ निद्राद्यवस्थायामपि कामाः सन्त्येव ॥

३२ **सु०— स्यादेतत् । सुप्त्यादौ कामसद्भावे सिद्धे युक्तमव्यक्तिकल्पनम् । स एव तु कुतः सिद्ध इत्यत आह यत्काम इति ।**

अनु०— यत्कामः स्वापमाप्नोति तदेवोत्थापितः पुनः ।
अवशोऽपि व्याहरति कुतः सुप्तावकामता ।

मोहोऽत्रापि ग्राह्यः । व्याहरतीत्यतःपरं यतस्तस्मादित्यध्याहार्यम् । यद्भोजनादिकं कामयमानो देवदत्तः स्वापादिकमाप्नोत्युत्थापितः पुनस्तदेव । कदाचिद्व्याहरतीति ताव-दनुभवसिद्धम् । तस्माद्व्याहरणविशेषाच्च तस्य तदा तत्र कामोऽस्तीत्यनुमीयते । स च न तावदुत्थानानन्तरमुत्पन्नः । तदा देवदत्तस्यावशत्वात् । वस्तुदर्शनेऽनुमानादिनेष्टसाधनता-ज्ञाने च सति खलु कामोदयः स्यात् । न च अवशस्य एषा कामसामग्री कल्पयितुं शक्यते ततः प्राक्तन एव कामः सुप्त्यादौ सन्नतरो(ऽव्यक्तो)ऽनुवर्तमानः पुनः सहकारिलाभक्रमेण व्यज्यत इत्येवाङ्गीकार्यम् । तथा चाह पतञ्जलिः । 'अविद्याक्षेत्रत्वमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छि-न्नोदाराणामि'ति । यत एवं तस्मात् कुतः सुप्त्यादावात्मनोऽकामता स्यात् ।

परि०— अवशत्वेऽपि कुतो न काम इत्यत आह **वस्तुदर्शन इति** । वाक्यम् आदि-पदार्थः ॥ **सुप्त्यादाविति** । मोह **आदि**पदार्थः । **सन्नतरः** सूक्ष्मतमः । कामोऽस्तीत्यत्र सम्मतिमाह **तथा चाह पतञ्जलिरिति** । साङ्ख्यैकदेशी । **अविद्याक्षेत्रत्वम**विद्याहेतुकत्वं, **उत्तरेषां** काममोह-प्रभृतीनां, **प्रसुप्तत्वं** अव्यक्तत्वं, **तनुत्वं** सन्नतत्वं, **विच्छिन्नत्वं**, सुन्दरनानाविधवस्तुषु विक्षिप्तत्वं, उदारत्वं अत्यन्ताभिव्यक्ततैवेति ज्ञेयम् ।

यादु०— अनुमानादिनेत्यत्रादिपदेनाप्तवाक्यग्रहणम् । **सन्नतरो**ऽतिशयेन सूक्ष्मः ॥ **अविद्याक्षेत्रत्वमिति** । **उत्तरेषां** रागद्वेषमोहानाम् अविद्याक्षेत्रत्वमज्ञानकारणत्वं कथम्भूतानामुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदराणाम् । **प्रसुप्ता** अव्यक्ता रागादयो गर्भे । **तनव** ईषद्व्यक्ता बाल्ये तदा स्तन्यादिमात्रकामादेर्दर्शनात् । **विच्छिन्ना** नानापदार्थविषयकतया व्यक्ताः कैशोरादौ । उदारा उत्कृष्टतया व्यक्ता यौवनादाविति द्रष्टव्यम् । अत्र यद्यपि सुप्त्यादौ कामावस्थानं नोक्तं तथाऽपि गर्भमारभ्य यौवनपर्यन्तं रागादेरनुवृत्त्युक्त्या सुप्त्यादावपि तदनुवृत्तिरागतैवेति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— **तदेति** । उत्थानाव्यवहितोत्तरक्षणे । **अवशत्वात्** परवशत्वात् । सम्यग्जागरणाभावादिति यावत् ।

शे०चं०— यादृशो व्यवहारविशेष इच्छानुमापकस्तस्मादिच्छाऽस्तित्वमनुमीयत इत्याह **व्याहरणविशेषाच्चेति** । सन्नतरोऽव्यक्तः ॥ **अविद्याक्षेत्रत्वमिति** । उत्तरेषां रागद्वेषमोहानामविद्याक्षेत्रत्वमविद्याकार्यत्वम् । किम्भूतानां तेषामित्यत उक्तं **प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति** । प्रसुप्ता अव्यक्ता रागादयो गर्भे । **तनव** ईषद्व्यक्ता बाल्ये । तदा स्तन्यादिमात्रकामादेर्दर्शनात् । **विच्छिन्नाः**, नानापदार्थतया व्यक्ताः कैशोरादौ । **उदाराः**, उत्कृष्टतया व्यक्ता यौवनादाविति विवेकः ।

वा०र०— सन्नतर इत्यनूद्य व्याचष्टे **सन्नतरोऽव्यक्त इति** । **तथा चाह पतञ्जलिरिति** मूलम् । पतञ्जलिश्च योगानुशासनस्य प्रणेता । 'कणादयोगाक्षपादा' इति विद्यैवेत्युपासनापादीयानुव्याख्यानमूले योगशब्देन योगानुशासनस्य प्रणेता पतञ्जलिरुपलक्ष्यत इत्युक्तेः । प्रमाणमालोदाहृतैतद्वाक्यव्याख्यानरूपतट्टीकानुसारेण व्याचष्टे **उत्तरेषां रागद्वेषेति** । यद्यप्यविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति तत्पूर्वसूत्रानुसारेणोत्तरेषामस्मितादीनामित्येव वक्तुमुचितम् । तथापि रागद्वेषादेरेव प्रधानतया तेषामुपादानम् । रागस्यैवात्र प्रकृतत्वाच्च तदादित्वेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् । अत एवोदाहरिष्यमाणतत्त्वनिर्णयटीकाव्याख्याने अस्मितादीनामित्येवोक्तम् । वक्ष्यते च विमोहक्लेशसाध्वसैरित्येतदनुभाष्यमूलव्याख्यावसरेऽविद्याद्या इत्यादिपदेन अस्मितादिपरिग्रह इति । **अविद्याक्षेत्रत्वमविद्याकार्यत्वमिति** । इदं च व्याख्यानं अविद्याक्षेत्रत्वमिति क्वाचित्कपाठानुसारेण । वस्तुतस्तु अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषामित्येव पतञ्जलिसूत्रात् प्रमाणमालादौ तत्सूत्रस्य तथैवोदाहृतत्वात्तट्टीकासु अविद्याक्षेत्रं प्रसवभूमिरित्येव व्याख्यानात् टीकाकृतापि तत्त्वनिर्णयटीकाव्याख्याने 'उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या । उत्तरेषामस्मितादीनां क्षेत्रं प्रसवभूमिरि'त्यर्थ इति व्याख्याततत्वाच्चेति ज्ञेयम् । प्रसुप्ताश्च ते तनवश्च ते उच्छिन्नाश्च ते उदाराश्च तेषामिति विग्रहं मनसि निधाय प्रसुप्तादीन् लक्षणकथनपूर्वकमुदाहरति **प्रसुप्ता अव्यक्ता इत्यादिना** । कैशोरः नातिबलो न पूर्णप्राप्तयौवनः ।

स०व्र०— **सन्नतरो**ऽव्यक्तः ।

॥ इति निद्राद्यवस्थायामपि कामाः सन्त्येव ॥

३३ **सु०**— नन्वयं केवलो विशिष्टो वा चेतनत्वहेतुर्मुक्तेष्वनैकान्तिकः । तेषां कामाभावादित्यत आह **सर्वेति** ।

अनु०— सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः ।
पर्येति तत्र जक्षंश्च क्रीडन् रतिमवाप्नुयात् ।
कामान्नी कामरूपी सन्निमाँल्लोकांश्च सञ्चरन् ।
आस्ते गायन् साम मुक्त इत्यादिश्रुतिसद्बलात् ।
अकामः स्यात् कथं मुक्तः

अनेन 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतिमुपादत्ते । **पर्येतीत्यनेन** 'स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्नममाण' इति । **जक्षन्निति** वैदिकत्वात् साधुः । **कामान्नीत्यनेन** 'इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यमनुसञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्त' इति । **आदिपदेन** 'स एकधा भवती'त्यादेः सङ्ग्रहः । बलात्कामसद्भावावगतेरिति शेषः । यद्यप्येताः श्रुतयो न साक्षान्मुक्तस्य कामसद्भावमाचक्षते । तथाऽपि सामर्थ्यात् तं गमयन्त्येव । तदिदमुक्तं **श्रुतिबलादिति** । तच्च सामर्थ्यमव्यभिचरितमेव न तु सम्भावनामात्रमिति **सच्छब्देनाह** । तथा हि । कामकर्मत्वाद्धि विषयाः कामाः । कर्मणि घञो विधानात् । तया च 'सोऽश्नुते सर्वान्कामानि'त्यत्र सन्निधेः तत्कामकर्मभूतान्विषयानश्नुत इत्युक्तं स्यात् । निष्कामस्य शिलासमस्य कामावाप्तिः कीदृशी स्यात् । पर्यटनादिकं च कामकार्यं न विना कामेन सम्भवति । स्त्रीभिर्निष्कामस्य रमणमत्यन्तासम्भावितम् । अन्नादीनां च कामत्वं काम्यतयैवेति पूर्ववत् कामावगतिः । यद्यपि स यदि पितृलोककामो भवतीत्याद्या विस्पष्टाः श्रुतयोऽत्र सन्ति तथाऽपि शिष्यैर्न्यायमनुसन्दधानैर्भाव्यमित्येतासामुदाहरणम् । मुक्तस्याकामत्वाभावान्नानैकान्त्यं हेतोरिति ।

परि०— **नन्वयमिति** । ब्रह्मादयो न कामरहिता इत्यत्रोक्तो हेतुरित्यर्थः । ननु जक्षित्यादयः 'षडि'ति सूत्रेण जक्ष भक्षहसनयोरिति धातोः अभ्यस्तसंज्ञायां शतृप्रत्यये 'उगिदचामि'ति

प्राप्तनुमागमस्य 'नाभ्यस्ताच्छतुरि'ति प्राप्तनिषेधेन जक्षदिति भाव्यमित्यत आह **जक्षन्निति** ॥ **वैदिकत्वादिति** । वेदगतत्वादित्यर्थः । तदनुकरणत्वाद्भाष्यकृत्प्रयोगोऽपि साधुरेवेति भावः ॥ **स एकधेति** । 'स एकधा भवति स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चे'त्यादि सप्तमाध्यायगत-छन्दोगश्रुतिसङ्ग्रह इत्यर्थः ॥ **कामकर्मत्वादिति** । कामं प्रति कर्मकारकत्वादित्यर्थः । काम्यमान-त्वादिति यावत् । **विषयाः** स्रक्चन्दनवनितादयः ॥ **कर्मणीति** । 'कमु कान्तावि'ति धातोः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'ति कर्मणि घञ्प्रत्यये 'अत उपधाया' इति उपधावृत्तौ काम इति रूपसिद्धिरिति भावः । ननु 'कामानि'त्यस्य काम्यमानानित्यर्थत्वेऽप्यन्येन काम्यमानान् इत्यर्थकत्वे तदश्नतोऽपि मुक्तस्य कामो न सिद्ध्यतीत्यत आह **सन्निधेरिति** । अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥ **तत्कामेति** । यो ह्यश्नुते तत्कामेत्यर्थः ॥ **कीदृशी स्यादिति** । काकुस्वरेण न काऽपि कामावाप्ति-रित्यर्थः ॥ **पर्यटनादिकमिति** । 'पर्येती'त्युक्तं पर्यटनजक्षणादिकमित्यर्थः । 'कामान्नी'त्यस्य प्रकृ-तोपयोगितां व्यनक्ति **अन्नादीनां चेति** । **पूर्ववत्** पूर्वत्रेव । 'सर्वान्कामानि'ति श्रुतौ कामावगति-प्रकारसमर्थनदिशेति भावः ॥ **न्यायमिति** । स च न्यायस्तथाहीत्यादिना दर्शितः । प्रकृतमुपसंहरति **मुक्तस्येति** ॥ **हेतोरिति** । असुप्तामूढचेतनात्वादिति हेतोरित्यर्थः ॥ *मुक्तानां कामवत्त्वोक्तिः ॥*

यादु०— ननु जक्षित्यादयः षडित्यनेन जक्षतेरभ्यस्तत्वा'न्नाभ्यस्ताच्छतुरि'त्यनेनाभ्यस्तात्परस्य शतु-र्नुम्निषेधेन जक्षदिति भवेज्जक्षन्निति कथमित्यत आह **जक्षन्नितीति** । छान्दसोऽत्र नुमिति भावः ॥ **स एकधा भवतीत्यादेरिति** । 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः । शतं च दश चैकं च सहस्राणि च विंशतिरि'ति छान्दोग्यवाक्यसङ्ग्रह इत्यर्थः ॥ **कर्मणि घञिति** । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'त्यनेनेति शेषः । पर्यटनादिकं चेत्यत्रादिपदेनैकरूपत्वमपि गृहीतमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— **सन्निधेरिति** । कामशब्देनैव प्रतिपाद्यतया सन्निहितत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु जक्षतेर्जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्ततया ततः परस्य शतुर्नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमो निषिद्धत्वेनोगिदचामिति नुमोऽप्राप्तेर्जक्षदित्येव भवितव्यं जक्षन्निति तु कथमित्यतः 'सर्वे विधयश्छन्दसि विक-ल्प्यन्त' इति वचनाच्छान्दसोऽत्र नुमित्याशयेनाह **जक्षन्नितीति** ॥ **कर्मणीति** । 'अकर्तरि च कारके संज्ञा-यामि'ति सूत्रेणेति शेषः ॥ **सन्निधेरिति** । सोऽश्नुत इति तच्छब्दार्थस्य सन्निहितत्वात् तत्कामकर्मभूतानि-त्यर्थलाभ इति भावः ॥ **पूर्ववदिति** । सोऽश्नुत इति पूर्ववाक्य इवेत्यर्थः । फलितमाह **मुक्तस्येति** ।

वा०र०— **सर्वे विधयश्छन्दसीति** । 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वे'ति सूत्रे छन्दसि वेति योगान्तरं व्याच-क्षाणेन हरदत्तेन यच्च यावच्च कार्यं शास्त्रे तत्सर्वं छन्दसि विकल्पेन भवति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त

इत्यर्थः । उभयत्र विभाषेयम् । बहुलं छन्दसीत्यादिकस्तु अस्या एव प्रपञ्च इत्युक्तम् । तथा च छन्दसि वेति योगार्थभूतसर्वे विधयः इत्येतत् तद्व्याख्यातृवचनादित्यर्थः ।

स०व्र०— ननु जक्षित्यादयः षडित्यनेन जक्षतेरभ्यस्ताच्छतुरित्यभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम्निषेधेन प्रकृते नुमोऽभावे जक्षदित्येन भवितव्यम् । जक्षन्निति तु कथमित्यत आह **जक्षन्नितीति** ॥ **सन्निधेरिति** । पूर्ववदिति सोऽश्रुत इति पूर्ववाक्य एवेत्यर्थः । फलितमाह **मुक्तस्येति** ।

चषकः— ननु जक्षितेर्जक्षित्यादयः षडिति योगविहिताभ्यस्तसंज्ञतया ततः शतृप्रत्यये 'उगिदचामि'ति विहितनुमो 'नाभ्यस्तादि'ति निषेधे जक्षदिति न्यासेन भवितव्यमित्यत आह **जक्षन्निति** ।

॥ इति मुक्तानामपि कामवत्त्वाक्षेपः ॥

* * *

॥ अथ मनोनिष्ठकामनानिवृत्तिरेव श्रुत्यभिप्रेता ॥

३४ **सु०**— ननु मुक्तानां कामाभावेऽपि 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्याद्या श्रुतिरस्ति । तत्कथं कामवत्त्वनिश्चय इत्यत आह **कामा येऽस्येति** ।

अनु०— कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
इत्यन्तःकरणस्थानां कामानां मोक्षमेव हि ।
आह श्रुतिः

इति श्रुतिरित्यन्वयः । **अन्तःकरणस्थानां** एवेति च । न तु सर्वथाऽपीत्येवार्थः । **हिशब्दो यस्मादित्यर्थे** । तस्मादकामः स्यात् कथं मुक्त इति सम्बन्धः ।

कुतः श्रुतेरर्थसङ्कोचः क्रियत इत्यत आह **हृदीत्येवेति** ।

हृदीत्येव न चेद्व्यर्थं विशेषणम् ।

न चेत् एषा श्रुतिः उक्तरीत्या व्याख्यायेत । सर्वथाऽपि कामाभावपरेति व्याख्यायेत इति यावत् । तदा 'हृदि श्रिता' इति कामानां **विशेषणं व्यर्थमेव** स्यात् । व्यावर्त्याभावात् ।

अतो विशेषणं प्रयुञ्जाना श्रुतिरन्तःकरणपरिणतीनां कामानामेव मुक्तावभावोऽन्तःकरणस्यैवाभावान्न तु सर्वेषां स्वरूपभूतानां कामानामवस्थानादित्येतमर्थं गमयतीति ।

परि०— व्यवधानादाह **इति श्रुतिरित्यन्वय इति** । एवशब्दस्यान्वयप्रदर्शनपूर्वं व्यावर्त्यमाह **अन्तःकरणेति** । मूलोक्तव्यतिरेकस्य व्यर्थतारूपायाऽऽद्येन व्याप्तेरस्फुटत्वादन्वयरूपमापादकमाह **इति ॥ व्याख्यायेतेति यावदिति** ॥ **प्रयुञ्जाना श्रुतिरि**त्यस्य गमयतीत्यन्वयः ।

वं०प०— **उक्तरीत्येति** । अन्तःकरणस्थानां कामानामित्युक्तरीत्येत्यर्थः । ननु कथं सावकाशत्वं विशेषणस्य स्वरूपकथनपरत्वादिति चेत् तत्राह **विशेषणेति** । विशेषणस्येत्यर्थः । स्वरूपकथनपरत्वस्याद्याप्यनिश्चितत्वेन निरवकाशत्वनिश्चय इति भावः ।

शे०चं०— **इति श्रुतिरित्यन्वय इति** । इत्यन्तःकरणस्थानमित्यत्रत्यस्येतिशब्दस्य व्यवहितेन श्रुतिरित्यनेनान्वय इत्यर्थः ॥ **अन्तःकरणस्थानामेव चेति** । अन्वय इति वर्तते । अन्तःकरणस्थानामित्यस्य व्यवहितेन मोक्षमेवेत्यत्रत्यैवकारेणान्वय इति भावः ॥ **व्यावर्त्याभावादिति** । सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणस्यार्थवत्त्वादिति भावः ।

स०व्र०— **श्रुतिः पूर्वोदाहृतेति** । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यादिरूपा पूर्वोक्तेत्यर्थः ।

॥ इति मनोनिष्ठकामनानिवृत्तिरेव श्रुत्यभिप्रेता ॥

* * *

॥ अथ सर्वकामानां न मनःपरिणामरूपता ॥

३५ **सु०— भवेदेतत् । यदीदं विशेषणं स्यात् । न चैवम् । व्यावर्त्याभावात् । एतत्सर्वं मन एवेति श्रुत्या सर्वेषामपि कामानां मनःपरिणाम(वत्)त्वमेव न त्वात्मधर्मः कामोऽस्तीत्यवगमात् । अतो हृदि श्रिता इत्येतत्स्वरूपकथनमात्रमित्याशयेनाशङ्क्य निषेधति हृद्येवेति ।**

अनु०— हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते ।

अन्तःकरण एव । **तेषां** कामानाम् । **भासते** शोभते । कुतो न भासत इत्यत आह **मुक्तानामिति** ।

मुक्तानां कामितामाह पृथक् शाखासु यच्छ्रुतिः ।

अन्तःकरणविधुराणामपीत्यर्थः । यद्यस्मात्तस्मान्न शोभत इति सम्बन्धः । श्रुतिः पूर्वोदाहृता । नन्वेतदयुक्तम् । प्रागुदाहृतश्रुतेः प्रतिपक्षतयोद्भाविताया अस्याः श्रुतेस्तयैव बाधस्योच्यमानत्वात् । मैवम् । प्रागुदाहृतश्रुतेः प्रबलत्वेन बाधकत्वोपपत्तेः । तथा हि । कामश्रुतिस्तावन्निरवकाशा । तदभावश्रुतिस्तूक्तरीत्या सावकाशा । विशेषणस्वरूपकथनत्वसन्देहेऽपि न निरवकाशत्वम् । 'एतत्सर्वं मन एवे'त्यपि सावकाशश्रुतिरिति साङ्ख्याधिकरणेऽभिहितम् । किञ्च कामश्रुतिः सर्वास्वपि शाखास्वस्ति । तथैवोदाहृतत्वात् । तदभावश्रुतिस्तु क्वचिदेवेति कथं न बाध्यबाधकभावः । तदिदमुक्तं पृथक् शाखास्विति ।

परि०— एतत्सर्वमिति । 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा ह्रीर्धीर्भीरि'ति पूर्वभागोक्तधर्मपरामर्शः हृच्छब्दस्य गोलकार्थकत्वभ्रमनिरासायोक्तम् **अन्तःकरण एवेति** । प्रकृतोपयोगाय **अपि**शब्दाध्याहारेण मुक्तशब्दार्थमाह **अन्तःकरणविधुराणामपीति** ॥ **पूर्वोदाहृतेति** । 'कामस्य यत्राप्ताः कामाः', 'सर्वकामानवाप्नोती'त्याद्येऽर्थः । ननु हृदि (श्रिता) इत्यस्य स्वरूपोक्तिमात्रपरत्वसन्देहान्न सावकाशतेत्यत आह **विशेषणेति** । प्रत्येकं त्वप्रत्ययान्वयः । ननु 'एतत्सर्व मन एवे'ति श्रुतिबलात् 'हृदी'ति स्वरूपोक्तिरिति आह **एतत्सर्वमिति** । 'उभयात्मकता यतः', 'कामस्य तु मनः कामः प्रियाप्रियविभेदतः । द्वैविध्यं दृश्यत' इत्येतद्व्याख्यावसरे निरीश्वरसाङ्ख्यनयेऽभिहितमित्यर्थः ।

यादु०— ननु कामाभावश्रुतिः कथं सावकाशा, हृदीत्यस्य विशेषणताया अद्याप्यनिश्चयादित्यत आह **विशेषणस्वरूपकथनत्वेति । न निरवकाशत्वं** न निरवकाशत्वनिश्चयः । तथा च निश्चितनिरवकाशत्वं कामश्रुत्या तदभावश्रुतेर्बाधोपपत्तिरिति भावः । नन्वेतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिबलात् स्वरूपकथनपरतानिश्चयोऽस्त्वित्यत आह **एतत्सर्वमिति** । 'उभयात्मकतया यतः । कामस्य तु मनः कामः प्रियाप्रियविभेदतः । द्वैविध्यं दृश्यते चास्ये'त्यत्रेति शेषः ।

वं०प०— ननु कामः सङ्कल्प इत्याद्युक्त्वैतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेर्नात्मधर्मः कामोऽस्ति । अतो व्यावर्त्याभावान्न विशेषणं हृदीत्येतत्किन्तु स्वरूपकथनपरमेवैतदिति न तदभावश्रुतिः सावकाशा । अपि तु निरवकाशैवेत्यत आह **एतत्सर्वं मन एवेत्यपीति** ।

शे०चं०— पूर्वोदाहृतेति । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यादिके'त्यर्थः ॥ **उक्तरीत्येति** । हृदि श्रिता इति विशेषणं प्रयुञ्जाना श्रुतिरन्तःकरणतत्परिणतानामेवाभावं वदति । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्युक्तरीत्ये-

त्यर्थः । ननु तदभावश्रुतेः कथं सावकाशत्वं, हृदीत्यस्य विशेषणतयाऽव्याप्यनिश्चयादित्यत आह **विशेषण-स्वरूपकथनत्वेति** । विशेषणत्वस्वरूपकथनत्वेत्यर्थः । **न निरवकाशत्वं** न निरवकाशत्वनिश्चयः । तथा च निश्चितनिरवकाशतया श्रुत्या तदभावश्रुतेर्बाधोपपत्तिरिति भावः । ननु 'एतत्सर्वं मन एवेति' श्रुतिबलात् स्वरूप-कथनपरतानिश्चयो भविष्यतीत्यत आह **एतत्सर्वं मन एवेत्यपीति** । द्विविधो हि कामः । एक आत्मधर्मः अपरोऽन्तःकरणधर्मः । तत्रान्तःकरणधर्मं काममभिप्रेत्य 'एतत्सर्वं मन एवे'ति श्रुतिः प्रवृत्ता नात्मनः कामवत्तां बाधते । अन्यथा देवदत्तो गोमानित्यनेनापि यज्ञदत्तस्य गोसम्बन्धबाधापातात् । विषम उपन्यासः । यावता देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्यापि गोस्वामितायाः प्रमाणेन सिद्धेः न प्रमिततन्निषेधकत्वं वाक्यस्य कल्पयितुं शक्य-मित्यतो वाक्यस्य तत्र देवदत्तस्य गोसम्बन्धप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यं कल्प्यते । न चैवम् । कामद्वैविध्ये प्रमाणमस्ति । येन मनोधर्मकाममभिप्रेत्य श्रुतिः सावकाशा भवेदित्यतः श्रुत्यनुभवबलात् तद्वैविध्यसिद्धेर्युक्तमत्रापि सावकाशत्ववर्णनमिति साङ्ख्याधिकरणे उभयात्मकता यत इत्यादिनाऽभिहितमित्यर्थः ।

वा०र०— मूले विशेषणं च स्वरूपकथनं चेति द्वन्द्वात्परो भावशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति भावेनाह **विशेषणत्वेति** । सन्देहस्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेणाह **निरवकाशत्वनिश्चय इति** ॥ **श्रुत्येति**। कामश्रुत्येत्यर्थः ।

॥ इति सर्वकामानां न मनःपरिणामरूपता ॥

* * *

॥ अथ अकामहतत्वं मुक्तलक्षणमित्युपसंहारः ॥

३६ **सु०— कामस्य यत्रेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति अत इति ।**

अनु०— अतोऽकामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः ।

कामनिमित्तोपद्रवाभावस्य अकामहतत्वस्य अकामत्वाप्तकामत्वाभ्यामेव उपपत्तेः कामत्वस्य चेतनमात्रेऽसम्भवात् आप्तकामत्वस्य च मुक्तलक्षणत्वेन तत्रैव सम्भवादमुक्ते-ष्वसम्भवादित्यर्थः । मुक्तानामेव धर्म इति सिद्धमिति शेषः ।

परि०— अतःपदार्थमाह **कामनिमित्तेति** ।

वं०प०— उपद्रवाभावस्योपद्रवाभावरूपस्याकामहतत्वस्येत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । तत्कारणत्वादिति वचनेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— कामनिमित्तोपद्रवाभावस्येति । तद्रूपस्येत्यर्थः ॥ **मुक्तानामेवेति** । मुक्तानामेवेत्यतःपरं धर्म इति सिद्धमिति शेषः पूरणीय इत्यर्थः ।

वा०र०— तद्रूपस्येत्यर्थ इति । अनेन समानाधिकरणषष्ठ्यावित्युक्तं भवति ।

॥ इति अकामहतत्वं मुक्तलक्षणमित्युपसंहारः ॥

* * *

॥ अथ वृथा मुख्यार्थत्यागः अयुक्तः ॥

३७ **सु०— सत्यम् । मुख्यया वृत्त्याऽकामहतत्वं मुक्तेष्वेव सम्भवति । तथाऽपि कामनिमित्तबहुतरोपद्रवाद्ब्रह्मादिष्वप्यमुख्यं युज्यत एव । अतः संसारिण एव श्रुतिप्रतिपाद्याः किन्न भवन्तीति चेत् । किं मुख्यार्थपरिग्रहे बाधकसद्भावात् तत्परित्यागः क्रियते किंवा वृथैव । नाद्यः । तदभावात् । बाधकाभासानां च निराकरिष्यमाणत्वात् । द्वितीयं दूषयति मुख्यार्थस्येति ।**

अनु०— मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो मायिनामेव भूषणम् ।

अपरीक्षका एव मायावादिप्रभृतयो विना बाधकेन मुख्यार्थं त्यजन्ति । वाच्यार्थपरमेश्वरपरित्यागेन निर्गुणलक्षणाङ्गीकारात् । न तु न्यायविद इति ।

परि०— निराकरिष्यमाणत्वादिति । मुक्तविषयत्वे ज्ञापकाभावादित्यादिबाधकाभासस्य 'राद्धः संसिद्ध' इत्यादिना पृथिवीपतित्वादेश्च 'तस्येयं पृथिवी'त्यादिपूर्वभाविव्यपेक्षयेत्यादिना चात्रैवोपरितनग्रन्थेनेति भावः ।

यादु०— निराकरिष्यमाणत्वादिति । 'तस्येयं पृथिवीत्यादिपूर्वभावित्वव्यपेक्षये'त्यादिनेति शेषः ।

शे०चं०— ननु 'तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादि'ति तैत्तिरीयश्रुत्युक्तस्य 'वित्तपूर्णपृथिवीपतित्वस्यान्येषामधिपतिरि'ति वाजनसेयश्रुत्युक्तस्यान्याधिपतित्वस्य मुक्तेष्वसम्भव एव बाधकः । तत्कथमुच्यते बाधकाभावादितीत्यत आह **बाधकाभासानामिति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । तस्येयं पृथिवीत्यादिपूर्वभाविव्यपेक्षयेत्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— 'तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादि'ति श्रुतिपाठः ।

स०व्र०— **बाधकाभासानां चेति** । तस्येयं पृथिवीत्यादिपूर्वभावव्यपेक्षयेत्यादिनेति शेषः ।

॥ इति वृथा मुख्यार्थत्यागः अयुक्तः ॥

* * *

॥ अथ शब्दनिर्णयरीत्या 'अपापत्वं, अदुःखत्वं' च अवृजिनशब्दार्थः ॥

३८ **सु०— एवमकामहतत्वस्यामुक्तेष्वसम्भवमभिधाय अवृजिनत्वस्याप्यभिधास्यन्नवृजिनत्वं तावद्व्याख्याति अपापत्वमिति ।**

अनु०— अपापत्वमदुःखत्वं चावृजिनत्वमिहोदितम् ।

इहोदितमवृजिनत्वं तावत् अपापत्वमदुःखत्वं चेति योजना । कुत एतदित्यत आह अप्रियमिति ।

अप्रियं वृजिनं दुःखमकं तोद इतीर्यते ।
तत्कारणत्वात् पापं वा वृजिनं नाम कथ्यते ।
इत्युक्तः स्वयमीशेन नामार्थः शब्दनिर्णये ।

दुःखमप्रियमित्यादिशब्दैः ईर्यत इति सम्बन्धः । तत्कारणत्वाद् दुःखकारणत्वात् । दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वर इति यथा । एतेन वृजिनशब्दो दुःखे मुख्यः । पापे तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यमित्युक्तं भवति । अत एव वाशब्दः । नामार्थो वृजिननामार्थः । वृजिनशब्दस्य दुःखाद्यर्थत्वेऽवृजिनशब्दस्यादुःखाद्यर्थत्वं सिद्धमेवेति भावः ।

परि०— तद्धेतौ तच्छब्दप्रयोगोऽस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह **(त्रपु)दधित्रपुसमिति** । उक्तं हि महाभाष्ये प्रथमपादे 'द्विर्वचनेऽची'त्यत्र 'दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः नड्वलोकं पादरोग' इति । व्याख्यातं च कैयटे 'दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमि'ति । अन्ये तु 'दशरात्रात्पूर्वं दध्यात्मना विक्रियमाणं पयो दधित्रपुसमि'ति । तत्र यथा ज्वरहेतौ ज्वरशब्दस्तथेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । न्यूनवृत्तित्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा हि चशब्दमेव ब्रूयादिति भावः ।

यादु०— कारणे कार्यवाचकशब्दः क्व दृष्ट इत्यत आह **त्रपुसमिति** । **त्रपुसं** मण्डम् । अत एव क्वचिद्दधित्रपुसमिति पाठः । एवं च यथा ज्वरकारणत्वात् त्रपुसे ज्वरशब्दः तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥ **अत एवेति** । उभयत्र वृत्तिसाम्याभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा पापं चेति निर्देशः स्यादिति भावः ।

वं०प०— **ताच्छब्द्यं** तच्छब्दवाच्यत्वम् ।

शे०चं०— ईर्यत इति लक्षणयेति शेषः ॥ तत्कारणत्वात् इति लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धकथनम् । रूढलक्षणात्वान्न स्वायत्तन्यायविरोध इत्याशयेनाह **दधित्रपुसमिति** ॥ दधित्रपुसमिति समाहारद्वन्द्वः। त्रपुसमिति फलविशेषस्य संज्ञा कर्मधारयो वा । दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमित्युच्यत इति ध्येयम् । दशरात्रात्पूर्वं दध्यात्मना विक्रियमाणं पयो दधित्रपुसमित्यन्ये ॥ **अत एवेति** । उभयोरप्येकप्रकारेणार्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा पापं चेत्येव ब्रूयादिति भावः । वाशब्द इत्युपलक्षणम् । तत्कारणत्वादित्यप्यनर्थकमिति द्रष्टव्यम् । (कारणे कार्यवाचकः शब्दः क्व दृष्ट इत्यत आह । तथा च अदुःखत्वं च नैवास्तीत्यपि द्रष्टव्यम् ।)

वा०र०— ईर्यत इतीति प्रतीकोपादानं न भवति । किन्तु मूलकारीयाशयप्रदर्शनपरमेव ईर्यत इतीत्यारभ्य इत्याशयेनेत्यन्तमेकं वाक्यम् । तस्य चायमर्थः । प्रमाणवाक्ये ईर्यत इत्यत्र लक्षणयेति शेषः । **तत्करणत्वादिति** । यदधिकमुक्तं तत्पापलक्षणबीजशक्यसम्बन्धप्रदर्शनार्थरूढलक्षणत्वाच्च स्वायत्तन्यायविरोधाभाव इति प्रमाणवाक्ययोजनामभिप्रेत्य तदनुरूपं दृष्टान्तमाह **न स्वायत्तेति** । वृजिनकारणोपायकारणत्वेन व्यवहर्तव्ये वृजिनत्वेन व्यवहारायोगः । न च लक्षणया प्रयोगः । स्वायत्तशब्दप्रयोगे सत्यवाचकशब्दप्रयोगेऽप्रेक्षावत्वप्रसङ्ग इत्येव विरोधो नेत्यर्थः । **इत्याशयेनाहेति** । कार्यवाचकशब्दस्य कारणपरत्वं दृष्टान्तेनोपपादयतीत्यर्थः । 'द्विर्वचनेऽची'ति सूत्रे द्विर्वचनं प्रति निमित्तभूतेऽचीति व्याख्यानपक्षे निमित्तशब्द उपायः । न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दनिमित्तार्थो गम्यत इत्याशङ्क्यान्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद्यथा दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः ज्वरनिमित्तमिति गम्यत इति भाष्यकारेण समाधानमभिहितम् । तत्र दधित्रपुसमित्यत्र कैयटकारीयव्याख्याद्वयमप्याह **दधित्रपुसमितीति** । **संज्ञेति** । त्रपंसंरङ्गं वङ्गरूपकं तु गुरुत्रपुयोगिष्टं कृष्यकं बीजं सीसकं नागसंज्ञितम् । त्रपुसं मूत्रलञ्चैव जगदन्तफलं च तदिति षड्रसनिघण्टावुक्तिः । अन्यत्रापि वास्तुजो रक्तो वातशब्देन गृह्यत इति प्रतिपाद्य तत्र दृष्टान्ततया दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वर इत्युदाहृतम् । तस्य व्याख्यानं च स्थलमूर्वारुकं त्रपुसं तद्बीजसहितदधिभक्षणे प्रत्यक्षो ज्वरो भवति । आर्यभाषया काकडी-वालुकमिति व्यवहार इति ज्ञेयम् । कैयटानुसारेणाह **दध्येवेति** । अवस्थामण्डम् । अन्यथा पापञ्चेत्येवेति शब्दयुक्तः पाठः । अत एवेति वाक्ये अन्यथा वाशब्दो व्यर्थ इति पर्यवसानाभिप्रायेणोपलक्ष्याह **तत्कारणत्वादित्यनर्थकमितीति** । क्वचित्कारणत्वादित्यपीति द्रष्टव्यमित्येव पाठः । अपापत्वस्येवादुःखत्वस्याप्यवश्यवक्तव्यस्यानुक्तिः अयुक्तेत्यतः प्रारब्धेति वाक्ये दुःखं चास्तीति प्रतिपादनेन तस्य च अत्र अदुःखत्वाभावप्रतिपादन एवोपपत्त्याऽदुःखत्वमप्यत्र गृहीतं चशब्देनेति वाच्यम् । ततश्च नोक्त दोष इत्याशयेन वक्ष्यमाणेति पदं मूले प्रयुक्तम् । तच्च लक्षणया वक्ष्यमाणप्रतियोगिकदुःखाभावपरम् ।

स०व्र०— ननु वृजिनकारणत्वेन वृजिनशब्दावाच्यत्वं पापस्योक्तम् । तत्कथम् । कार्यवाचकस्य शब्दस्य कारणवाचकतायाः कुत्राप्यदृष्टत्वादित्यत आह **त्रपुसमिति** । फलविशेषस्य संज्ञा । त्रपुसस्य ज्वर-कारणत्वेन ज्वरशब्दवाच्यत्ववत् प्रकृतेऽपि पापस्य वृजिनशब्दवाच्यत्वं सम्भवतीति भावः ।

॥ इति शब्दनिर्णयरीत्या 'अपापत्वं, अदुःखत्वं' च अवृजिनशब्दार्थः ॥

* * *

॥ अथ ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धपापस्य दुःखस्य च सद्भावात् 'अवृजिनत्वं' मुक्तानामेव ॥

३९ **सु०—** ततः किं यद्यपापत्वादिकमवृजिनशब्दार्थ इत्यत आह **अपापत्वं चेति** ।

अनु०— अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ।
आरब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि ।

चशब्दो वक्ष्यमाणसमुच्चयार्थः । **अस्य** जीवस्य । **हिशब्दः** संसारित्वादिति हेतुसूचनार्थः । तद्यथा 'इषीकातूलमि'त्यादिश्रुतेर्ज्ञानिनः पापाभावात् कथमेतदित्यत उक्तम् **आरब्धेति** । अनारब्धविषया श्रुतिरिति भावः । ज्ञानिनोऽप्यारब्धपापमस्त्येवेति सम्बन्धः । दुखं चास्त्येव पापसद्भावादिति **हिशब्दार्थः** । तस्मादवृजिनत्वमपि मुक्तेभ्योऽन्यत्रासम्भवीति सिद्धम् ।

परि०— वक्ष्यमाणेति । 'दुःखं च ज्ञानिनोऽपि ही'ति वक्ष्यमाणदुःखित्वसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ईशशब्दार्थपरामर्शभ्रमं निराह **अस्य जीवस्येति** । 'यश्च श्रोत्रिय' इत्यादेर्मुक्ततारतम्योक्तिपरत्वम् ।

यादु०— वक्ष्यमाणेति । 'दुःखं च ज्ञानिनोऽपि ही'त्यत्र वक्ष्यमाणदुःखसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ईशेनेति प्रकृतेशपरामर्शवारणायाह **अस्य जीवस्येति** ।

वं०प०— वक्ष्यमाणेति । तथा च 'अदुःखत्वं न चैवास्ती'त्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— वक्ष्यमाणेति । 'आरब्धपापमस्त्येवे'त्युत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणादुःखत्वसमुच्चायार्थ इत्यर्थः ।

वा०र०— तद्रूपमेव चादुःखत्वमिति तत्सङ्ग्रहो युक्तश्चशब्देनेत्याशयेन वक्ष्यमाणपदं दुःखाभाव-रूपादुःखत्वपरतया व्याचष्टे **वक्ष्यमाणदुःखत्वेति** । केचित्त्वपापत्वं नैवास्तीत्यस्य पापाभावो नास्तीत्यर्थः ।

ततश्चारब्धेति वाक्ये दुःखमस्तीति प्रतिपादनात् अत्र वक्तव्यस्य दुःखाभावो नास्तीत्यस्य वक्ष्यमाणस्य च अनतिभिन्नत्वाद् दुःखमस्तीति वक्ष्यमाणदुःखसद्भावप्रतिपादनपरस्य दुःखाभावो नास्तीत्यर्थकत्वमिति वक्ष्यमाणं निषिध्य तया यददुःखत्वं तत्समुच्चयार्थ इति वाक्यार्थमाहुः । वक्ष्यमाणस्य दुःखमस्त्येवेति वचनेन अर्थतः दुःखाभावो नास्तीति निषेध्यमानस्यादुःखत्वस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः । न च पौनरुक्त्यं दोषः । प्राक्पापदुःखाभावौ न स्त इति प्रतिज्ञामात्रम् । तदुपपादनाय चकारात् पापतज्जन्यदुःखयोरवश्यम्भाव उच्यते । तेन च अर्थात् तदुभयाभावाभावोऽपीत्याशयेनैतद्ग्रन्थप्रवृत्तिरित्यप्याहुः ।

स०व्र०— वक्ष्यमाणेति । 'प्रारब्धपापमस्त्येवे'त्युत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणदुःखत्वसमुच्चयार्थ इत्यर्थः ।

॥ इति ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धपापस्य दुःखस्य च सद्भावात् 'अवृजिनत्वं' मुक्तानामेव ॥

* * *

॥ अथ 'आनन्दतारतम्यप्रतिपादकश्रुतेः मनुष्यगन्धर्वादिविषयकत्वनिरासः ॥

४० **सु०**— केचिदेतां श्रुतिं अन्यथा व्याचक्षते । 'यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति च वाक्यं न मुक्तसङ्ग्रहार्थम् । किन्नाम प्रकृतमनुष्यगन्धर्वादि-विषयमेव । न च तत्रासम्भवः । 'श्रोत्रियञ्छन्दोऽधीत' इति स्मरणाच्छ्रोत्रियशब्दस्य छन्दो-ऽधिगतिनिमित्तत्वात् । मनुष्यगन्धर्वादीनां च सर्वज्ञकल्पत्वात् प्रारब्धपापसद्भावेऽपि न ते तदा पापमाचरन्तीत्यवृजिना एवोच्यन्ते । विषयवैराग्योपेतत्वादकामहताश्च भवन्तीति । न च व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्यमिति युक्तम् । न हि वयं श्रोत्रियत्वादिकं विशेषणत्वेन ब्रूमः । किन्तु मनुष्येभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां शतगुणानन्दत्वेऽभिहिते तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामिदमुच्यते । एवं मनुष्यगन्धर्वेभ्यो देवगन्धर्वाणां शतगुणानन्दाभिधाने कुत इत्याकाङ्क्षायां श्रोत्रियत्वादि-हेतुरुच्यते । एवमुत्तरत्रापि । न च वाच्यं सर्वेष्वपि विद्यमानं श्रोत्रियत्वादिकमानन्दातिशये कथं हेतुः स्यादिति । मनुष्यादप्यतिशयेन मनुष्यगन्धर्वः श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतश्च यतः। एवं पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादप्यतिशयेनोत्तरोत्तरः श्रोत्रियत्वादिमान् यस्मादिति व्याख्यानादिति ।

तदेतन्निराचष्टे **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मात्तस्मादकामत्वमिति चाश्रुतकल्पना ।

चस्त्वर्थः । **तस्मात्तस्मात्** पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादतिशयेनोत्तरोत्तरस्याकामत्वम् । उप-लक्षणमेतत् । श्रोत्रियत्वादिकं चेति व्याख्याने त्वश्रुतकल्पनं स्यात् । तस्मादित्यतिशयेनेति चाश्रुतस्य कल्पनीयत्वात् । अन्यथा विवक्षितार्थस्यालाभात् ।

दोषान्तरमाह **अकामेति** ।

अकामहत इत्युक्तेः श्रुतहानिरपि स्फुटा ।

श्रुतौ **अकामहत इत्युक्तेः** परेण चाकाम इति व्याख्यातत्वाच्छ्रुतस्य हतशब्दस्य **हानिरपि स्फुटा** आपद्यते । न हि हतशब्दस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अतः श्रुताश्रुतत्यागोपादानप्रसङ्गादयुक्तमिदं व्याख्यानमिति ।

परि०— इति स्मरणादिति । व्याख्यातमेतत् जिज्ञासासूत्रार्थोक्तिप्रस्तावे 'ओतत्ववाची'त्यादि व्याख्यानपरसुधापरिमळे । श्रुतौ यच्छब्दाध्याहारेण योजनां दर्शयति **अकामहतश्च यत इति** । **चस्त्वर्थ** इत्युक्तस्यान्वयमाह **इति व्याख्याने त्विति** । इति च अश्रुतस्येत्युपलक्षणं यत इत्यपि कल्प्यत्वात् ॥ **इति व्याख्यातत्वादिति** ॥ वैराग्योपेतत्वादकामहताश्चेति व्याख्यानानुवादस्य पूर्वकृतत्वेऽपि तत्पक्षे अकामा इत्येव पूर्तेर्हतपदासार्थक्यं मत्त्वोक्तमिति व्याख्यातत्वादिति । शाखाद्वयगतवाक्योक्तिश्च 'श्रोत्रिय इति', 'श्रोत्रियस्य चे'ति ।

वं०प०— व्यावर्त्येति । न हि मनुष्यगन्धर्वादिषु केचिदश्रोत्रियाः सन्ति येन तद्व्यावर्त्यर्थं श्रोत्रियत्वादिविशेषणं सार्थकं स्यादित्यर्थः। **विशेषणत्वेन** व्यावर्तकत्वेन । यावदायासान्मुक्त इत्यत्र मुक्तो जीवन्मुक्तः। आनन्दोत्कर्षो दृश्यत इत्यत्र दृश्यत इत्युक्त्या तत्त्वस्यैवोक्तत्वेन तत्त्वं न मार्गणीयमित्युक्तमसदित्यर्थः ।

शे०चं०— केचिदित्यादि स्पष्टम् ॥ **अन्यथेति** । तस्मादिति अतिशयेनेति च अकल्पने । **विविक्षितार्थस्य** पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादतिशयेनोत्तरोत्तरः श्रोत्रियत्वादिमानिति विवक्षितार्थस्येत्यर्थः । तथा च सर्वेष्वपि विद्यमानस्य श्रोत्रियत्वादेः साधारणत्वान्न तस्य पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरस्यानन्दातिशये हेतुत्वमिति भावः ।

अकाम इति व्याख्यातत्वादिति । विषयवैराग्योपेतत्वादिति हेतूक्त्याऽकामत्वस्यैव लाभात् तदभिप्रायेणैवायमनुवादः । अतो विषयवैराग्योपेतत्वादकामहताश्च भवन्तीति न पूर्वग्रन्थानानुगुण्यमिति ध्येयम् ।

वा०र०— इष्टापत्तिं मन्वानं प्रत्याह **तथा च सर्वेष्वपीति** । तथा स्पष्टं व्याख्यानस्याकरणादाह **विषयवैराग्योपेतत्वादिति** । **हेतूक्त्येति** । यश्चापरः श्रोत्रियो वृजिन इति मूलम् । अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे सर्वेष्वपि समे अकामहतत्वमात्रं पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादुत्तरोत्तरेषामानन्दो हर्षभूतहेतुम् । न तु पूर्वमत इवात्र त्रयाणामपि शतानन्दत्वे हेतुता । अत एवोत्तरत्र तत्तत्पदकामनाभावेनैव तारतम्यसमर्थनमिति ज्ञेयम् । अत एव च *तैत्तिरीयभाष्ये* प्रथमे त्वकामहतताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामानभिहितस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनानन्दो-

त्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थ इत्यनन्तरं 'साधु युवाध्यायक' इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्येते। ते ह्यविशिष्टे चेत् सर्वत्र आकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतत्सुखोत्कर्षाय विशिष्यते इत्याद्युक्तम् । तथा बृहदारण्यकभाष्ये च । अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्येऽकामहतत्वकृतो विशेष आनन्दशतगुणवृद्धिहेतुः । तथा च तत्र तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वकर्मणी अधरभूमिष्वपि समाने इति नोत्तरानन्दप्राप्तिसाधनेऽभ्युपेयेते । अकामहतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेरुत्तरोत्तरभूम्यानन्दप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यत इति ध्येयम् । एवं तत्सम्बन्धि-व्याख्यानभूतानन्दगिर्यादावप्युक्तिविशेषो ज्ञेयः ।

॥ इति 'आनन्दतारतम्यप्रतिपादकश्रुतेः मनुष्यगन्धर्वादिविषयकत्वनिरासः ॥

* * *

॥ अथ श्रुतेः पुरुषान्तरविषयकत्वमपि अयुक्तम् ॥

४१ **सु०—** अपरे तु व्याचक्षते । 'यश्च श्रोत्रिय' इति 'श्रोत्रियस्य चे'ति च न मुक्त-विषयं नापि प्रकृतमनुष्यगन्धर्वादिविषयं किन्तु पुरुषान्तरविषयम् । तथा हि । मनुष्येभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां शतगुणस्तावदानन्दः । यश्चापरः श्रोत्रियोऽवृजिनो मनुष्यगन्धर्वपदे काम-रहितश्च । तस्यापि मनुष्येभ्यः शतगुणो मनुष्यगन्धर्वसमान एवानन्दो भवतीत्येवं तेषु तेषु पदेष्वकामस्य तत्तत्समानानन्दत्वमत्रोच्यते । न च वाच्यं विरक्तानां सर्वत्र कामाभावात् कथमियं तारतम्योक्तिरिति । तदतिरिक्तपदेषु कामसद्भावस्य विवक्षितत्वात् । यो यो याव-दायासान्मुक्तोऽसावसौ तावदानन्दवानित्यर्थो ह्यत्र प्रतिपिपादयिषित इति ।

एतदपि श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादेव निरस्तम् । अत्रापि हतशब्दस्य प्रयोजना-भावेन हातव्यत्वात् । तस्मिन्पद इत्यस्यान्यत्र सकाम इत्यस्य च कल्पनीयत्वात् ।

परि०— **यावदायासादिति** । कामरूपादित्यर्थः ।

यादु०— **तदतिरिक्तपदेष्विति** । तदुत्तमपदेष्वित्यर्थः । **आयासात्** कामरूपात् ।

शे०चं०— **सर्वत्रेति** । मनुष्यगन्धर्वपदे कामाभावात् तत्समानानन्दत्ववद्देवगन्धर्वादिपदेष्वपि कामा-भावेन तत्तत्समानानन्दत्वस्यापि प्राप्तेरित्यर्थः ॥ **तदतिरिक्तपदेष्विति** । तदुत्तमपदेष्वित्यर्थः । अस्तु मनुष्य-गन्धर्वपदे कामनारहितस्य तदुत्तमपदे कामना तावताऽपि कथं तारतम्यनिर्वाह इत्यत आह **यो य इति** ॥ **आयासात्** कामरूपात् । तथा च यो यत्पदाकामस्तस्य तत्समानानन्दप्राप्तिनियमान्मनुष्यगन्धर्वपदे कामना-रहितस्य न देवगन्धर्वादिसमानानन्दप्राप्तिः तत्पदे कामनारहितत्वाभावात् । ततश्च तारतम्योपपत्तिरेवेति भावः ।

वा०र०— आयासान्मुक्तः तच्छून्य इत्यर्थं मनसि निधायाह **यो यत्पदाकाम इति** । अनेन श्रोत्रियत्वादिगुणकः मनुष्यगन्धर्वसमानानन्दो भवितुमर्हति तत्पदविरक्तत्वाद्राजपदकामनारहितवदित्यनुमानं सूचितं भवति । **तारतम्योपपत्तिरेवेति भाव इति** । यो मनुष्यगन्धर्वपदाकामस्तस्य मनुष्येभ्य उत्तमत्वं देवगन्धर्वेभ्यश्च नीचत्वमिति तारतम्यमित्यर्थः । अत्र मनुष्यगन्धर्वपदाकामस्य देवगन्धर्वपदाकामादपि नीचत्वमित्यपि तारतम्यमभिप्रेतम् । अत एवोत्तरत्र तन्निन्दाकरणमिति ध्येयम् ।

॥ इति श्रुतेः पुरुषान्तरविषयकत्वमपि अयुक्तम् ॥

* * *

॥ अथ मुक्तानन्दतारतम्यस्यैव श्रुतिविषयत्वम् ॥

४२ **सु०**— अधिकं दोषमाह **कुत्रचिदिति** ।

अनु०— कुत्रचित्कामिनः पुंसः कामाभावात्क्वचित्क्वचित् ।
इन्द्रादिसुखभोगोऽस्तीत्यनुभूतिर्हि कुप्यति ।

कुत्रचित् इन्द्रादिपदव्यतिरिक्ते **कामिनः पुंसः क्वचित्क्वचित्** इन्द्रादिपदे कामाभावादिन्द्रादिसमानसुखानुभवोऽस्तीति व्याख्यानेऽनुभवविरोधः स्यात् । राज्यमकामयमानस्य राजसमानसुखानुभूतेरनुभवबाधितत्वस्य स्पष्टत्वात् । वैराग्यप्रशंसातो न तत्त्वं मार्गणीयमिति चेन्न । निरवधिकानन्दस्वरूपोऽयमात्मा कामाद्युपद्रवावरणात्तु तथा न भासते । अतो यावद्यावत्कामक्षयस्तावत्तावदानन्दोत्कर्षो दृश्यत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमस्य प्रकरणस्यावतारितत्वात् । आनन्दोत्कर्षे(ऽत्र) तु तात्पर्यं शतगुणत्वे तु न निर्भरः कार्य इति चेन्न। देवपदाकामादिन्द्रपदाकामस्यानन्दविशेषादर्शनादिति ।

परि०— **इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमिति** । प्रशंसापरत्वे चैतन्न स्यादिति भावः । प्रशंसात्वेनानुभवविरोधानिरासेऽपि प्रकारान्तरेण तन्निरास इति भावेन शङ्कते **आनन्दोत्कर्ष इति** ॥ **आनन्दविशेषादर्शनादिति** । तथा च अनुभवविरोध एवेति भावः ।

यादु०— **इन्द्रादिपदव्यतिरिक्ते** इन्द्रादिपदोत्तमे ॥ **निर्भर इति** । तथा च नानुभवविरोध इति भावः। एवमप्यनुभवविरोधस्तदवस्थ एवेत्याह **देवपदाकामादिति** ।

वं०प०— स्वावतारिकानुसारेणानन्दोत्कर्षो दृश्यत इत्युक्तमङ्गीकृत्य शङ्कते **आनन्दोत्कर्ष इति** ॥ **देवपदाकामादिति** । देवपदाकामाद्विरक्तपुरुषादिन्द्रपदकामस्य विरक्तपुरुषस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— **वैराग्येति** । यस्येन्द्रादिपदे कामो नास्ति तस्यापीन्द्रादिसमं सुखं भवतीति वैराग्यस्य प्रशंसैव न त्वियं वस्तुतत्वोक्तिरतो नानुभवविरोध इत्यर्थः ॥ **निरवधिकेति** । तथा च तत्त्वमार्गणार्थमेव प्रवृत्तत्वाद्वस्तुतत्वोक्तिरियम् । न वैराग्यप्रशंसेत्यनुभवविरोधोऽपरिहार्य इति भावः । ननु नास्माभिस्तत्तत्पदविरक्तस्य तत्तत्समानानन्दत्वं साध्यते येन राज्यमकामयमानस्य तत्समसुखानुभूतेरनुभवबाधितत्वस्य स्पष्टत्वात् साध्यवैकल्यं स्यात्किन्नाम पूर्वस्मादानन्दोत्कर्षमात्रम् । श्रुतेरपि तत्रैव तात्पर्यमिति शङ्कते **आनन्दोत्कर्ष इति** । यदि तत्तत्पदे विरक्तस्य पूर्वस्मादानन्दोत्कर्षः साध्यः स्यात् तर्हीन्द्रादिपदाद्विरक्तस्य सकाशाद्ब्रह्मपदविरक्तस्य सुखविशेषः स्यात् । न च सोऽप्यस्ति । लोके राज्यपदाकामस्यामात्यपदाकामात् सुखविशेषस्यादर्शनात् तथा च अनुभवविरोधो दुष्परिहर इत्याशयेनाह **देवपदाकामादिति** । अत्र टीकायां देवपदाकामादिन्द्रपदाकामस्य सुखविशेषादर्शनादित्येव पाठो मूलकोशेषु तथैव दृष्टत्वात् । बृहद्भाष्यतैत्तिरीयभाष्याद्यनुसाराच्च । अन्यादृशस्तु लेखकदोषपतित इति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— **मूले राज्यमकामयमानस्येति** । ननु यो यत्पदाकामस्तस्य तदुत्तमपदे कामनावत एव तत्समानसुखानुभव इत्यङ्गीकारेण अमात्यपदाकामस्य राजपदं कामयमानस्य च अमात्यसमानसुखानुभवाङ्गीकारेऽनुभवविरोधानवकाशः । राजाधिराजपदकामिनो राज्यमकामयमानस्य राजसमानसुखानुभवस्य सुखेन वक्तुं शक्यत्वाद्राजसमानसुखानुभवोऽपि निर्बाध एव । तत्कथमेतदिति चेन्न । तथा सति इन्द्रपदकामस्य मनुष्यगन्धर्वपदाकामिनः तत्समानसुखवद्देवगन्धर्वादिपदाकामितया तत्समानसुखस्याप्यापत्त्य इन्द्रपदकामस्य मनुष्यगन्धर्वादिपदस्थसमानसुखापत्त्या देवगन्धर्वपदाकामस्य मनुष्यगन्धर्वपदाकामात्तारतम्यमित्यादेः सिद्धवभावप्रसङ्गात् । राजाधिराजस्थानापन्नहिरण्यगर्भपदकामनारहितस्य तदुत्तमपदकामनाभावेन हिरण्यगर्भसाम्यापाताभावाच्चेति भावः । अत्र पक्षे गन्धर्वादिपदाकामिनां तत्समानभोगानभ्युपगमेनानुभवविरोधाभावेऽपि मानुषेभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां शतगुणतारतम्येऽपि तत्पदाकामानामानन्दोत्कर्षमात्रेण तारतम्योपपत्त्या तदनुपपत्त्यभावेऽपि देवगन्धर्वाणां मनुष्यगन्धर्वेभ्य इव तत्पदाकामेभ्योऽपि तारतम्योपपत्तावपि च तद्वदेव प्राप्तस्य मनुष्यगन्धर्वपदाकामिभ्यो देवगन्धर्वपदाकामिनामपि तारतम्यस्यानुपपत्तिरेव । मनुष्यगन्धर्वपदाकामिनः सकाशाद्देवगन्धर्वपदाकामिन आनन्दोत्कर्षे प्रमाणाभावादित्याशयेन विशेषपर्यवसानेन दूषयति **यदि तत्तत्पद इति** । न च देवादिपदाकामानामिन्द्रादिपदाकामानां चेति बृहदारण्यकभाष्यानुसारेण देवपदादिकामादित्यादिकं लक्षणया योजयति **तर्हीन्द्रादिपदादिति** । देवपदादिति वाक्यं न च देवपदाकामस्य सकाशादिन्द्रपदाकामस्येति तैत्तिरीयभाष्यानुवादरूपमित्यतस्तदनुसारेणेन्द्रादिपदाद्विरक्तस्य सकाशादिति योजनया तदनुवादत्वं प्रकटीकृतम् । अत्र देवादीत्येव वक्तव्ये इन्द्रादिवचनं तत्तत्पदकामिता तत्र तत्रास्तीति चतुर्मुखपर्यन्तं सर्वेषु विशेषादृष्टिप्रतिपादनाय।

अत्रायं निष्कर्षः— 'सति च प्राजापत्यादिकाम' इति तैत्तरीयभाष्यानुसारादत्रापि प्राजापत्यादिपद-कामानां देवादिपदाकामनावदिन्द्रादिपदकामिताऽपि प्राप्यत एव । ततश्च देवादिपदाकामिभ्य इन्द्रादिपदाकामिनां को विशेषः । देवादिपदाकामानामिन्द्रादिपदाकामिनां च तत्तदुत्तमचतुर्मुखादिपदकामितायाः सत्त्वेनेन्द्रादिपदा-कामिनां देवादिपदाकामिभ्यो विशेषकल्पकाभावात् । देवादिपदाकामानां तत्समानानन्दस्य त्वयैव त्याजितत्वेन विशेषत्वायोगात् । न च कश्चिदानन्दोत्कर्षः तथैव प्रमाणाभावादित्युच्यमानत्वात् । ततश्च यो यत्पदे कामना-रहितस्तदुत्तमपदेषु अकामनावांश्च तस्य स्वकाम्योत्तमपदकामनारहिता ततोऽप्युत्तमपदकामवतश्च सकाशा-न्नीचत्वस्य कल्पकाभावेन लोके च उत्तमभूतराजपदयोग्यताभावेन तदकामयमानस्य कस्यचित् योग्यताभावेनैव राजपदापेक्षयाऽधमामात्यपदमकामयमानात्कस्मिंश्चित्पुरुषादुत्तमत्वस्यादर्शनेन च तारतम्यायोगः । अन्यथोभावपि राजामात्यरूपपदद्वये अपोढावेहया । तत्रैकः कदाचिद्राजपदं मास्त्विति राजपदमेवाकामयते अपरोऽपि कदाचि-दमात्यपदं मास्त्विति तत्पदमात्राकामीत्येवमुभौ कालविशेषव्यवस्थितौ भवतस्तदा अधमभूतामात्यपदकामिनः सकाशादुत्तमभूतराजपदकामिनोऽप्युत्कर्षः स्यात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं टीकायां **लोके राजपदाकामस्येत्यादीति**। अत्र बृहदारण्यकभाष्यतृतीयाध्याये न चान्यस्य कस्यचिच्छ्रोत्रियस्येत्यादि । न चेन्द्रपदाद्विरक्तस्येत्यादिकमन्यत्र ब्रह्मपदाद्विरक्तस्येत्यादिकमुक्तम् । तद्व्याख्यानरूपभावबोधानुसारेणात्र टीकाग्रन्थ इति ध्येयम् । **बृहद्भाष्येति** । ते च प्रागुदाहृते । **अन्यादृश इति** ॥ **पदकामस्येत्यादि** । न च देवपदकामस्य सकाशादिन्द्रपदकामस्य शता-नन्दो दृश्यते सति च प्राजापत्यादिकामे । न च मानुषाः प्रायस्तदिच्छा इति तैत्तिरीयभाष्यम् । केषाञ्चित् पदस्थिताश्चक्रवर्तिमनुष्यगन्धर्वस्य शतगुण आनन्दः चक्रवर्तिपदाकामिनो मनुष्यगन्धर्वपदकामनारहितस्योत्तरपद-कामनावतः श्रौत्रियस्य शतगुण आनन्द इत्यादिका व्याख्या, तां दूषयति **न चेति** । ननु देवपदेन्द्रपदकाम-रहितयोरभावात् कथं देवपदाकामस्य सकाशादिन्द्रपदाकामस्य शतगुण आनन्दो न दृश्यत इत्युक्तिरित्यत आह। न चैतानि तट्टीका तैत्तिरीयपरभाष्ये तु प्रथमे त्वकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामनाभिहितस्य श्रोत्रियस्य मनुष्याच्छतगुणेनानन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थम् । तट्टीकायां तु प्रथममकामहतग्रहणस्य तात्पर्यमाह **प्रथममिति** । यदि प्रथमपर्याय एवाकामहते गृह्येत तदा तस्य सार्वभौमानन्देन तुल्यमानन्दः स्यात्। तथा च व्याघातो भवेन्मनुष्यानन्दे निस्पृशो मानुषानन्दविरोधात् ततो मनुष्यगन्धर्वानन्देन तुल्यमानन्दं तत्स्पर्श-यितुं प्रथमपर्याये तदग्रहणमित्यर्थ इति । तद्वार्तिकं मर्त्यादित्यादि तट्टीका तु प्रथमे पर्याये श्रोत्रियत्वादेरग्रहणे कारणमाह **मर्त्यादिति** । मनुष्यसम्बन्धिनां सुखभोगाच्छत्यं अनादि च विरक्तस्य तदपेक्षया उत्तरत्र मनुष्य-गन्धर्वानन्दे तत्प्राप्तिसाधनानुष्ठानव्यतिरेकेणात्रैव प्राप्तिमिच्छतो न मनुष्यादानन्दाच्छतगुणतो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यः सन्नाहो भवेदित्येतस्यार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थमकामहतत्वादेरग्रहणं प्रथमे पर्याये कृतम् । ततश्च मानुषा-द्भोगाद्वैराग्यहेतोर्मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यानन्दलाभान्मानुष्याद्विरक्तस्य मनुष्यापेक्षया सुखविवृद्धिसिद्ध्यर्थं श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यादौ नोक्तम् । यदि प्रथमपर्याय एवाकामहतो गृह्येत तदा तस्य सार्वभौमानन्देनानन्दः स स्यात्ततश्च व्याघातः मानुषानन्दे विरक्तो मानुषानन्दभोगभागी चेति । ततो मनुष्यगन्धर्वानन्दे तुल्यमानन्दं मानुषानन्दाद्विरक्तस्य दर्शयितुं प्रथमपर्याये श्रोत्रियत्वादेरग्रहणमित्यर्थ इति । उत्तरत्रापि स यश्चायं पुरुष इत्येत-

द्व्याख्यानपर्यन्तं भाष्याद्यवलोकनीयम् । बृहदारण्यके षष्ठाध्याये भाष्येऽपि यश्च श्रोत्रिय इत्येतद्व्याख्यानवसरे तत्र च श्रोत्रियत्ववृजिनत्वलक्षणे कर्मणी अधरभूमिष्वपि समाने इति नोत्तरानन्दप्राप्तिसाधने अभ्युपेयेते । अकामहतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेरुत्तरोत्तरभूम्यानन्दप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते । स एष परम आनन्दो वितृष्णः श्रोत्रियप्रत्यक्षोऽधिगतः । तथा च व्यासः । 'यच्छक्यमसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामितीति । एवं च मनुष्यानन्दोक्तावकाशहतानुक्तिप्रयोजनकथनानुसारेण मनुष्यगन्धर्वसुखाभिधानेऽकामहतो नाम मनुष्यपदे कामनारहितो मनुष्यगन्धर्वपदेऽपि तद्रहित इति चायाति । उत्तरपदसुखस्य साधनानुष्ठानं विनाऽत्रैव प्राप्तिकाम इत्यादिप्रतिपादनानुसारेणोत्तरपदे कामनावानिति चायाति । उत्तरपदसुखस्य *तैत्तिरीयव्यासतीर्थ्यां* तु पूर्वपदे कामनाहीन उत्तरपदे च तद्धीनस्तदुत्तरपदे कामनावानिति परग्रन्थानुवादः कृतः । इदं सर्वं परभाष्यनिष्कर्षसाध्यम् । सुधाग्रन्थे न लभ्यते । परकीयग्रन्थान्तरे तत्त्वप्रदीपिकादौ च कथमुक्तिरस्ति। अप्राकृतसंसारिपरत्वे तु बाधः । चतुर्मुखाद्यानन्दस्यान्यस्मिन् संसारिण्यदर्शनात् । अपि च अप्राकृतश्रोत्रियः सर्वत्राप्येकश्चेन्मनुष्यादिभ्यः सावधारणं शतगुणितमनुष्यगन्धर्वायते । आनन्दाः एकस्मिन् विरुद्धाभिन्नश्चेदकामहतत्वादेरेकरूपतया श्रुतस्याव्यवस्थापकत्वादानन्दव्यवस्थायोगः । अथ व्यवस्थार्थं तत्र तत्र तत्तत्पदाकामस्तदितरपदकामश्च विवक्ष्यते । तदाऽश्रुतकल्पना बाधश्च । न हीन्द्रादिपदे वा निष्कामस्य भिक्षुकस्येन्द्राद्यानन्दानुभवोऽस्ति । उक्तं हि कुत्रचिदित्यादि न्यायामृते । तत्तरङ्गिणी तु— अप्रकृतेति मनुष्यगन्धर्वादिभिन्नो यः कश्चित् संसारी श्रोत्रियपदेन बोध्यत इत्यङ्गीकारे इत्यारभ्याथेतीत्यन्तानन्तरं मनुष्यगन्धर्वपदाकामस्य देवगन्धर्वपदकामस्य श्रोत्रियस्य मायानन्दशतगुणितानन्दः । एवं देवगन्धर्वपदाकामस्याजानजादिपदकामस्य मनुष्यगन्धर्वानन्दशतगुणितानन्द एवमुत्तरत्रापीत्यानन्दव्यवस्था सिद्ध्यतीत्यर्थ इत्यन्ता । तत्सर्वं संशोध्य निष्कर्षः कार्योऽस्ति ।

स०व्र०— वैराग्येति । यस्येन्द्रादिपदे कामो नास्ति तस्यापीन्द्रादिसमं सुखं भवतीति वैराग्यस्य प्रशंसैवेत्यर्थः ॥ **निरवधिकेति** । तत्त्वमार्गणार्थमेव प्रकृतत्वेन वैराग्यप्रशंसैवमित्यर्थः । ननु नास्माभिस्तत्तत्पदविरक्तस्य तत्तत्समसुखत्वे साधिते येन राज्यकामयमानस्य तत्समसुखानुभूतेरनुभवबाधितत्वस्य स्पष्टत्वात् साध्यवैकल्यं स्यात् किन्तु पूर्वस्मादानन्दोत्कर्षमात्रं श्रुतेरपि तत्रैव तात्पर्यमिति शङ्कते **आनन्दोत्कर्ष इति** । यदि तत्तत्पदविरक्तस्य पूर्वस्मादानन्दोत्कर्षः साध्यः स्यात् तर्हि इन्द्रादिपदाद्विरक्तस्य सकाशात् ब्रह्मपदाद्विरक्तस्य सुखविशेषः स्यात् न च सोऽस्ति । लोके राजपदाकामस्यामात्यपदाकामस्य च सुखविशेषादर्शनादित्याह **देवपदाकामादिति** ॥ अत्र देवपदाकामादिन्द्रपदाकामस्यानन्दविशेषदर्शनादित्येव पाठः । मूलकोशेषु तथैव दृष्टत्वात् । बृहद्भाष्यतैत्तिरीयभाष्यानुसाराच्चेति बोध्यम् ।

चषकः— राज्यमकामयमानस्येति । राज्यकर्मककामनाविनिर्मुक्तस्येत्यर्थः ।

* * *

४३ **सु०**— तर्हि कः श्रुत्यर्थ इत्यत आह **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्मादमुक्तसुखगं तारतम्यं पृथक् पृथक् ।
उक्त्वा यश्चेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः ।
आहेति पेशलं

अर्थान्तरप्रतीतेर्निरस्तत्वात् । अमुक्तमनुष्यादिसुखसम्बन्धितारतम्यं 'ते ये शतमि'-त्यादिवाक्यैः **पृथक् पृथगुक्त्वा** 'यश्चेति श्रोत्रियस्य चे'ति च वाक्येन **मुक्तानां** मनुष्य-गन्धर्वादीनां **सुखे तारतम्यं** श्रुतिरतिदेशेनाहेति व्याख्यानमेव पेशलम् ।

परि०— **इति च वाक्येनेति** । वाक्यपदस्य यश्चेत्यत्राप्यन्वयार्थं चशब्दः । मूले 'यश्चे'ति काण्ववाक्योक्तिरुपलक्षणमिति भावः ॥ **पेशलमिति** । समीचीनमित्यर्थः ।

चषकः— **पेशलं** सुन्दरम् । 'चारौ दक्षेऽपि पेशल' इति नानार्थवर्गे लान्ते अभिधानात् ।

॥ इति मुक्तानन्दतारतम्यस्यैव श्रुतिविषयत्वम् ॥

* * *

॥ अथ एतादृशश्रुतिव्याख्याने न वाक्यभेददोषः ॥

४४ **सु०**— नन्वेवं सति वाक्यभेदो दोषः स्यात् । नैवम् । ज्ञापकसद्भावादित्याह **तच्चेति** ।

अनु०— तच्च चशब्दादेव गम्यते ।

यश्चेति वाक्यस्य प्रकृतादन्यो विषय इत्येतच्च **चशब्देनैव गम्यते** । किमुतैकवाक्य-तायामुक्तानुपपत्त्येत्येवार्थः । चशब्दो ह्ययं समुच्चयस्य द्योतकः प्रतीयते । देवदत्तो धनिको यज्ञदत्तश्चेति यथा । न चैकविषयतायामेवं युज्यते । न हि भवति वसिष्ठो ब्रह्मिष्ठोऽरुन्धती-पतिश्च तथेति प्रयोगः । विशेषणसमुच्चये चशब्दः किन्न स्यादिति चेन्न । मुख्यार्थे बाधका-

भावेन त्यागायोगात् । वचनव्यत्ययश्चैकवाक्यतायां स्फुट एव । तथात्वे खलु 'ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आजान(ज)देवानामानन्दो' ये श्रोत्रिया अवृजिना अकामहताश्चेति स्यात् । तथा 'ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः' श्रोत्रियाणामकामहतानामिति भवेत् ।

परि०— 'एव'शब्दसूचितमाह **किमुतेति** ॥ **एकवाक्यतायामिति** । प्राक्प्रदर्शितापव्याख्यानरीत्येति भावः ॥ **उक्तेति** । श्रुतहानाश्रुतकल्पनानुभवविरोधादिरूपानुपपत्त्येत्यर्थः । श्रौतचशब्दस्य वाक्यभेदद्योतकत्वं व्यनक्ति **चशब्दो हीति** ॥ **मुख्यार्थ इति** । 'यश्चे'तिविशेष्यसमुच्चायकतया व्युत्पत्तिबलेन प्रतीतस्य विशेषणसमुच्चयार्थत्वममुख्यमिति भावः । स्फुट एवेत्युक्तं व्यनक्ति **तथात्व इति** ।

यादु०— **मुख्यार्थ इति** । धर्मिसमुच्चयरूप इत्यर्थः । अत्र धर्मिसमुच्चयस्यैव स्वरसतः प्रतीयमानत्वेन मुख्यार्थत्वमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— **विशेषणेति** । एकवाक्यतामङ्गीकृत्य श्रोत्रियत्वादिति विशेषणानां परस्परसमुच्चय इत्यर्थः। **मुख्यार्थे** धर्मिसमुच्चयरूपे । बृहदारण्यके वचनव्यत्यासं दर्शयति **ये शतमिति** । तैत्तिरीयके तं दर्शयति **तथा ते ये शतमिति** ।

शे०चं०— **ज्ञापकेति** । वाक्यभेदज्ञापकेत्यर्थः । चशब्देनैवेत्येवशब्दसूचितमर्थमाह **किमुतेति** । चशब्देनैव गम्यत इति प्रतिज्ञातं चशब्दस्य भिन्नविषयत्वावगमकत्वं प्रकटयति **चशब्द इति** ॥ **विशेषणेति**। 'यः श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतश्चे'ति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वादिविशेषणानां समुच्चयस्य प्रतिपादकोऽयं चशब्द इत्यर्थः ॥ **मुख्यार्थ इति** । धर्मिसमुच्चयरूप इत्यर्थः । तस्यैव स्वरसतः प्रतीयमानत्वान्मुख्यार्थत्वमिति भावः। कथमेकवाक्यतायां वचनव्यत्यय इत्यतो वाजसनेयश्रुतौ तमुपदर्शयति **तथात्व इति** । तैत्तिरीयश्रुतावपि तमुपदर्शयति **तथेति** ।

वा०र०— यश्चेत्यनुव्याख्याने वाक्येनेति शेषपूरणं मनसि निधाय यश्चेति वाक्येन श्रोत्रियस्य चेति वाक्येनेत्येकं सम्बन्धाभिप्रायान्न द्विवचनमावश्यकम् । तथा यच्चेतीत्यत्र वाक्येनेति पूरणे अनुव्याख्याने शब्दमर्यादया यश्चेति वाक्ये नेत्येवार्थो लक्ष्यत इति दर्शयितुं चैकवचनान्तेन प्रयोगः । उपलक्षणाभिप्रायं प्रकटीकर्तुं द्वितीयवाक्योपादानम् । अत एव तत्समुच्चयार्थं चशब्दानुपादानमिति ज्ञेयम् । **चशब्देनैवेत्येवशब्देति** । अनुव्याख्यानस्थचशब्दादेवेत्येतदनुवादरूपचशब्देनैवेत्येतन्मूलानुसारेण चशब्देनैवेत्येवशब्दसूचितेत्युक्तिर्न दोषाय इति ध्येयम् ।

चषकः— समुच्चयस्य समभिव्याहृतपदार्थान्वितविशेषणान्विततत्वरूपस्य ॥ **देवदत्त इति** । देवदत्त-पदोपस्थाप्यान्वितधनिकत्वान्विततत्वस्य यज्ञदत्तेऽपि चशब्देन प्रत्यायनात् । **एकविषयतायां** विशेष्यवाचक-पदयोरेकधर्मिप्रतिपादकतायाम् । वसिष्ठारुन्धतीपतिपदयोरेकधर्मिप्रत्यायकतया विशेष्यभेदनियन्त्रिततादृशसमु-च्चयस्य दुरुपपादत्वादिति भावः ॥ **विशेषणसमुच्चय इति** । चैत्रः कुण्डली वासस्वीत्यादाविव समभिव्याहृत-पूर्वपदोपस्थाप्यविशेषणधर्मितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नधर्मिताकतादृग्विशेषणतुल्यकक्ष्यापन्नविशेषणान्तरा-न्वयित्वरूपविशेषणसमुच्चय इत्यर्थः ।

॥ इति एतादृशश्रुतिव्याख्याने न वाक्यभेददोषः ॥

* * *

॥ अथ बृहदारण्यकभाष्यविरोधपरिहारः ॥

४५ सु०— नन्वेवं तर्हि कथं बृहदारण्यकवाक्यं भाष्ये मुक्तमात्रविषयं व्याख्यातम् । यश्चेति विशेषणसमुच्चयपरमुक्तम् । अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य । सर्वथा वाक्यद्वयमेवेदं भिन्नविषयम् । एकवाक्यताश्रद्धायामपि मुक्तमात्रविषयमस्तु । तत्रानुपपत्तीनामल्पत्वात् । नामुक्तमात्रविषयम् अनुपपत्तिबाहुल्यादिति ।

परि०— भाष्य इति । षष्ठाध्यायबृहदारण्यकभाष्ये 'चशब्दस्तु श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकाम-हतत्वानां गुणानां मुक्तौ समुच्चयार्थमि'त्यादिना ग्रन्थेन विशेषणसमुच्चयपरत्वमुक्त्वा 'राद्धो मुक्त' इत्यादिना मुक्तमात्रपरं च व्याख्यातमित्यर्थः ॥ **अल्पत्वादिति** । **चशब्दास्वारस्यद्विरूपवचनव्यत्य-**यादेरनुभवविरोधश्रोत्रियत्वासम्भवाद्यपेक्षयाऽल्पत्वादिति भावः ।

शे०चं०— एवं तर्हीति । ज्ञापकसद्भावेनैकविषयत्वानुपपत्तावित्यर्थः ॥ **कथमिति** । यश्चेतिवाक्यस्य प्रकृतादन्यो विषय इत्येतदर्थज्ञापकचशब्दसद्भावेन वाक्यभेदस्यैवावश्यकत्वादिति भावः ॥ **विशेषणसमुच्चयपर-मुक्तमिति** । अत्राप्येवं तर्हि कथमिति सम्बध्यते । अत्र चशब्दस्य मुख्यार्थे बाधाभाववचनव्यत्ययदोषप्रसङ्गेन विशेषणसमुच्चयार्थत्वानुपपत्तावित्यर्थः । उक्तबाधकादेव विशेषणसमुच्चायकत्वस्यैवाश्रयणीयत्वादिति भावः । मानुषानन्दनिर्देश इत्यत्र मानुषशब्देन क्षितिप उच्यते । अन्येभ्योऽपि मनुष्येभ्य आनन्दश्चक्रवर्तिनामित्यादिना अत्रत्यमानुषशब्दस्य क्षितिपपरतया निर्णीतत्वादिति ज्ञेयम् ।

वा०र०— चशब्दो हीति प्रतीकोपादानपाठः स्वरसः । यश्चेतीति वाक्ये अनुवृत्तैवं तर्हीत्यस्य न पूर्ववदर्थ इत्याशयेनात्रोपयुक्तमर्थान्तरमाह **अत्र चेति** । यद्यप्यत्रैवं तर्हि कथमित्यस्य पूर्ववाक्यतानुवृत्तिरिव

चशब्दस्याध्याहारोऽपि व्याख्यानोक्तयोः समुच्चयाय व्याख्यातव्यष्टीकायां तथापि स्पष्टत्वात् तदव्याख्यानमिति ज्ञेयम् ।

॥ इति बृहदारण्यकभाष्यविरोधपरिहारः ॥

* * *

॥ अथ 'संसिद्धि'शब्दस्य मोक्षार्थकत्वात् 'राद्ध'शब्दस्य मुक्तार्थकत्वम् ॥

४६ **सु०—** मानुषादिहिरण्यगर्भान्तानाममुक्तानां मुक्तानां च उत्तरोत्तरं शतगुणानन्दत्वं श्रुतिद्वयमाहेत्ययुक्तम् । मानुषानन्दनिर्देशो मुक्तज्ञापकाभावात् । न हि तत्राकामहतत्वादिकमन्यद्वा किमपि श्रूयते इत्याशङ्कां निराकुर्वन् श्रुत्यर्थं विवृणोति **राद्ध** इत्यादिना **अभिवीक्षत** इत्यन्तेन । तत्र तावत् बृहदारण्यके मनुष्यमुक्तस्य ज्ञापकं दर्शयति **राद्ध इति** ।

अनु०— राद्धः संसिद्ध इत्येव मुक्त एवावगम्यते ।

स यो मनुष्याणां **राद्धः** समृद्धो भवतीत्युपक्रमवाक्ये राद्ध इति पदेन मुक्त एव गृह्यते नामुक्तः । कया वृत्त्याऽभिधयैव न तूपचर्यते । येन मुख्यार्थानुपपत्त्यादिकं व्युत्पादनीयं स्यात् । कथम् ? **संसिद्ध इति** । एतदुक्तं भवति । राध साध संसिद्धाविति पठ्यते। राधधातोश्च 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थाऽऽसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चे'त्यकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः । ततो राद्धः संसिद्ध इत्युक्तं भवति । संसिद्धिश्च मुक्तिरेव नित्यत्वेन दुःखासम्भिन्नत्वेन च समीचीनसिद्धित्वात् । नेतरा, अनित्यत्वेन दुःखसम्भिन्नत्वेन चासमीचीनत्वात् । न च मुख्ये सम्भवत्यमुख्यार्थोऽङ्गीकर्तुं शक्यत इति । एवं समृद्धशब्दोऽपि मुक्तस्यैव वाचकः । मुक्तिं विना समयगृद्धेरभावात् । अन्येषामधिपतिरित्यादिकं तु मुक्तामुक्तसाधारणम् । यथा च मुक्ते सम्भवति तथोक्तं भाष्ये ।

परि०— मुख्यार्थानुपपत्त्यादिकमिति । प्रयोजनम् आदिपदार्थः ॥ **गत्यर्थेति** । तृतीयस्य चतुर्थे सूत्रम् । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चे'ति पूर्वस्मात् क्त इति वर्तते । गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यः अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः श्लिषादिभ्यश्च कर्तरि कर्मणि भावे च क्तप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः ॥ **कर्तरि क्त इति** । राध्नोतीत्यर्थे क्तप्रत्यये 'लशक्वतद्धित' इति ककारापगमे 'झषस्तथोर्धोऽध' इति तस्य

धत्वे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिती'डभावे राद्ध इति सिद्धेरिति भावः ॥ **नेतरेति** । ऐश्वर्यादिरूपे-त्यर्थः ॥ **अन्येषामिति** । 'अन्येषामधिपतिर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्न' इति वाक्यं षष्ठे बृहद्भाष्ये 'स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिरि'त्यादिग्रन्थेन मुक्ते यथा सम्भवति तथोक्तमित्यर्थः । राद्ध इति श्रुत्यर्थः ।

यादु०— गत्यर्थाकर्मकेति । गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराद्भावकर्मणोश्चेति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु गत्यर्थे गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मके । आशितो भवान् आशितं भवतेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

कर्तरि क्त इति । क्तप्रत्यये ककारलोपे तकारस्य च दकारे राद्ध इति रूपमिति भावः ॥ **अन्येषा-मधिपतिरित्यादिकमिति** । अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः । सम्पन्नतम इति वाक्यमित्यर्थः ॥ **तथोक्तं भाष्य इति** । 'स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिरि'त्यादिना बृहदारण्यकभाष्य उक्तमित्यर्थः ।

वं०प०— मानुषानन्दनिर्देश इत्यत्र मानुषशब्देन क्षितिप उच्यते । 'अन्येभ्योऽपि मनुष्येभ्य आनन्दश्चक्रवर्तिनामि'त्यादिना अत्रत्यमानुषशब्दस्य क्षितिपपरतया निर्णीतत्वादिति ज्ञेयम् । **इतरा** संसृतिः ।

शे०चं०— कर्तरि क्त इति । गत्यर्थेति सूत्रेण गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिष्यादिभ्यश्च कर्तरि क्तप्रत्ययविधानादकर्मकतयाऽस्मात् क्तप्रत्यये ककारलोपे झषस्तथोर्धोऽध इति झषः परतया तकारस्य धकारे 'झलां जश्' इति जश्त्वेन पूर्वधकारस्य दकारे च सति राद्ध इति शब्दनिष्पत्तिरिति भावः । अन्येषामधिपति-रित्यादिकमित्यादिपदेन सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतम इति वाक्यशेषपरिग्रहः । नन्वन्येषामधिपतिरित्यस्य न मुक्तामुक्तसाधारणत्वं सम्भवति । मुक्तस्यामुक्ताधिपतित्वासम्भवेनामुक्तमात्रविषयताया अवश्याश्रयणीयत्वा-दित्यत आह **यथा चेति** ॥ **तथोक्तं भाष्य इति** । 'स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेशत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिरि'त्यादिना मुक्तस्यान्याधिपतित्वं बृहद्भाष्ये उक्तमित्यर्थः ।

वा०र०— गत्यर्थेभ्य इति । गत्यर्था ये धातवः अकर्मका ये धातवः तेभ्य इति प्रत्येकं सम्बन्धः। वृत्तावेतेभ्यो यः क्तः स कर्तरीति व्याख्यानानुसारेण कर्तरि क्तप्रत्ययविधानादित्युक्तम् । 'झषस्तथोरि'ति सूत्रे दधातिं विना झषः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशविधानमित्यभिप्रेत्योक्तं झषः परतया तकारस्येति । यथा च मुक्त इति मूलव्यावर्त्यशङ्कायां तद्व्याख्याने च वाक्यशेषोक्तं सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः भोगसम्पन्नतम इति सम्पन्न-तमत्वमप्युपलक्षणतया योज्यम् । तस्यापीत्यादिकमित्यादिपदेन मूले अभिप्रेतत्वात् इत्यादिना बृहद्भाष्येऽपि उपपादितत्वाच्च । एवमेव टीकायामित्यादिनेत्यादिपदम् । अनेनैव न्यायेनान्येषामधिपतिरित्यादिकमित्युत्तर-मूलानुसाराच्चोपलक्षणता ज्ञायते इति ज्ञेयम् । **उक्तमित्यर्थ इति** । उपपादितमित्यर्थ इत्येके । मूलस्थयथा-

तथादिपदसमभिव्याहारेणोक्तमित्यस्य योजनायां उपपादितमित्यर्थस्यैव प्रतीतेरुक्तमित्येतद्यथास्थितमेव साध्विति तत्त्वम् ।

स०व्र०— कथमन्येषामधिपतिरिति मुक्तामुक्तसाधारणत्वं उक्तं मुक्तस्य तदसम्भवेनामुक्तमात्रविषयताया वाच्यत्वादित्यत आह **यथा चेति** ॥ **तथोक्तं भाष्य इति** । स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिरित्यादिना मुक्तस्याप्यन्याधिपतित्वं बृहद्भाष्ये उक्तमित्यर्थः ।

॥ इति 'संसिद्धि'शब्दस्य मोक्षार्थकत्वात् 'राद्ध'शब्दस्य मुक्तार्थकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ तैत्तिरीयश्रुतिगत'युव-साधुयुवे'त्यादिशब्दानां मुक्तार्थकत्वम् ॥

४७ सु०— इदानीं तैत्तिरियश्रुतौ मुक्तमनुष्यज्ञापकं दर्शयन् 'युवा स्यादि'त्यादीनि पदानि व्याचष्टे **साधुनेति** ।

अनु०— साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः साधुयुवा मतः ।
यौवनं नित्यमेतस्य मुक्तस्येति युवा स च ।
फलमध्ययनस्याप्तं तेनाध्यायक ईरितः ।
निर्ह्रासानन्दसम्प्राप्त्या चाशिष्ठ इव गीयते ।
स्थितस्यानन्यथाप्राप्तेर्द्रढिष्ठ इति चोदितः ।
बलिष्ठश्च स्वभावेन मुक्तो भवति केवलम् ।

निर्दोषो हि साधुरित्युच्यते । न च विष्णोरितरो निर्दोषोऽस्ति । अतः **साधुना विष्णुना** इत्युक्तम् । तृतीयान्ते साधुशब्द उपपदे तु मिश्रण इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति क्वनिप्प्रत्यये कृते **साधुयुवेति** भवति । यद्वा 'युजिर् योग' इत्यस्येदं रूपम् । दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरन्तरलोपः । तथा च भगवत्सामीप्यलक्षणमोक्षवानित्युक्तं भवति । युवशब्दादप्यतिशयेन साधुयुवशब्दो मुक्तस्य ज्ञापक इति क्रममतिलङ्घ्यादौ व्याख्यातः । यद्यपि युवशब्दो यौवननिमित्तः तथाऽपि मुख्यामुख्ययोर्मुख्यो सम्प्रत्यय इति नित्ययौवन-

मङ्गीकार्यम् । तच्चैतस्य मनुष्यस्य मुक्तस्यैव युज्यते न संसारिण इति हेतोर्युवा च स मुक्त एव । आध्यायकशब्दो यद्यप्याङधिपूर्वादिङध्ययन इत्यस्मात् ण्वुलि प्रत्यये सति निष्पन्नः सम्यगध्ययनस्य कर्तारमाह । तथाऽप्यत्र पुरुषार्थप्रसङ्गादध्ययनस्यापुरुषार्थत्वादध्ययनफल-प्राप्तेर्लक्षको वर्णनीयः । अध्ययनस्य फलं च तेन मुक्तेनैवाप्तम् । मुक्तेरेव तत्फलत्वात् । तेन कारणेन मुक्त एवाध्यायक ईरितः । आ सम्यक् समन्ताच्च शमस्येत्याशः । अतिशये-नाश आशिष्ठः । सम्यक्त्वादि च ह्रासाभावादिकमेव । ततो निर्ह्रासस्य योग्यतानुसारेण पूर्णस्यानन्दस्य सम्प्राप्त्या कारणेन मुक्त एवाशिष्ठ इति च गीयते । अविकारो हि दृढो नाम । अतिशयेन दृढो दृढिष्ठः । छान्दसत्वात् 'र ऋतो हलादेर्लघोरि'त्येतन्न भवति । मुक्त एव स्थितस्यानन्यथाप्राप्तेः अतिशयेन निर्विकारत्वात् । दृढिष्ठ इति चोदितः । बलमस्य अस्तीति बली । अतिशयेन बली बलीष्ठः । अतिशयश्च स्वाभाविकत्वम् । स्वभावेन बलिष्ठश्च केवलं मुक्तो भवति । नामुक्तः । अतो बलिष्ठ इति स एवोच्यत इति ।

परि०— न च विष्णोरितर इति । श्रियोऽपि पारतन्त्र्यादिदोषित्वादिति भावः ॥ **अन्ये-भ्योऽपीति** । 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चे'ति क्वनिप्प्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति सूत्रम् । आकारान्तादन्येभ्योऽपि धातुभ्यो मनिनादयः प्रत्यया दृश्यन्त इत्युक्तेः क्वनिप्प्रत्ययेकारस्योच्चा-रणार्थत्वेन ककारपकारयोः 'लशक्वतद्धिते हलन्त्यमि'ति आद्यन्तव्यञ्जनयोर्लोपे 'सार्वधातुकार्ध-धातुकयोरि'ति प्राप्तगुणस्य 'क्ङिति चे'ति निषेधे युवशब्दात्स्वाद्युत्पत्तौ 'सर्वनामस्थाने चे'ति दीर्घे 'हल्ङ्याब्भ्य' इति सुलोपे 'न लोपः प्रातिपादिकान्तस्ये'ति नलोपे 'आगमशासनमनित्यमि'ति ह्रस्वस्येति प्राप्ततुगभावे युवेति रूपमिति भावः । युक्त इत्युक्तिस्वारस्यादाह **यद्वा युजिरिति** । 'अन्येभ्योऽपी'त्यनेन निष्प्रत्यये रूपमिति भावः । तर्हि युग्वेति स्यादित्यत आह **दृशिग्रहणेति** । जकारलोप इत्यर्थः । अन्येभ्योऽपीत्येतावता पूर्तौ दृश्यन्त इत्युक्तिः कार्यान्तरमपि स्यादित्येत-दर्थमिति दृशिग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तम् । युवशब्दार्थोक्तिपरमुत्तरार्धं व्याचष्टे **यद्यपीति** ॥ **ण्वुलि प्रत्यय इति** । 'ण्वुल्तृचावि'ति सूत्रेण ण्वुल्प्रत्यये 'चुटू' इति 'हलन्त्यमि'ति चाद्यन्तव्यञ्जनयोर्लोपे 'युवोरनाकावि'त्यकादेशे 'अचोञ्णिती'ति वृद्धावायादेशे च रूपसिद्धिरिति भावः ॥ **पुरुषार्थप्रसङ्गा-दिति** । 'आनन्दस्य मीमांसे'ति प्रस्ताव्य तत्तारतम्यस्यात्रोक्तेरिति भावः । आ इत्यनुवादेन अर्थद्वयं **सम्यगिति समन्ताच्चेति** । दुःखासम्भिन्नत्वं सम्यक्त्वं समन्तादिति तत्तद्योग्यतानुसारिणी पूर्तिः । **शमिति** सुखम् । 'अतिशायने तमबिष्ठनावि'ति सूत्रादिष्ठन्प्रत्यये यस्येत्यकारलोपे रूपम् । एवं दृढिष्ठ

इत्याद्यपि ध्येयम् । ननु 'र ऋत' इति सूत्रेण हलादेर्लघोर्ऋकारस्य 'रः स्यादिष्ठेमेयःसु परत' इति ऋकारस्य रत्वे द्रढिष्ठ इति स्यादित्यत आह **छान्दसत्वादिति** ॥ *मुक्तिपरत्वे ज्ञापकोक्तिः ॥*

गु०दी०— दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरन्तलोप इत्यस्यान्तो जकारः । **इङ् अध्ययन इत्यस्मात् ण्वुलिप्रत्यये सतीत्यत्र** णित्करणमहिम्ना उकारस्यैवाकाररूपवृद्धौ कृतायां तस्य चायादेशे कृते आध्यायक इति भवति । स्वार्थे कप्रत्यय इति भावः । **र ऋतो हलादेर्लघो**रित्यत्र हलादे ऋकारस्य रेफो भवतीत्यर्थः ।

यादु०— ननु आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्चेत्यादन्तत्वात् क्वनिपो विधानात् कथमत्र क्वनिप् अत आह **अन्येभ्योऽपीति** । क्वनिप्प्रत्यये ककारेकारयकाराणामितां लोपे कित्त्वाद्गुणाभावे साधुयुवनिति प्रातिपदिकसिद्धिः ततः स्वाद्युत्पत्तौ साधुयुवेति भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **अन्तलोप इति** । जकारलोप इत्यर्थः । इरित्यस्यानुबन्धतया लोपः सिद्ध एवेति भावः ॥ **यौवननिमित्त इति** । युनि रूढ इत्यर्थः ॥ **ण्वुलीति** । ण्वुल्तृचाविति धातुमात्राण्ण्वुलो विधानादिति भावः । तथा च ण्वुल्प्रत्यये युवोरनाकावित्यकादेशे णित्त्वाद्वृद्धौ आयादेशे च सति आध्यायकशब्दो निष्पन्न इति ज्ञातव्यम् ॥ **अतिशयेनेति** । अतिशायने तमबिष्ठनावित्यतिशायने इष्ठन्प्रत्ययविधानादिति भावः । तथा चेष्ठन् प्रत्यये टेरित्यनेन टिलोपे आशिष्ठ इति रूपमिति द्रष्टव्यम् ॥ **र ऋतो हलादेरिति** । हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यादिष्ठे मेयस्स्विति सूत्रार्थः । तथा च अनेन ऋकारस्य रेफे जाते द्रढिष्ठ इति भवितव्यम् । पृथोर्भावः प्रथिमेत्यादिवत् । तदत्र रत्वं न भवति छान्दसत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— अधीत्यादि । आङधिपूर्वकादिङ् अध्ययनेऽस्मात् ण्वुल्प्रत्यये वकारस्याकादेशे आ अधि इ अकेति जाते णित्वाद्धात्विकारस्यैकाररूपवृद्धावायादेशे आधि आय् अकेति जाते आधि आय् इत्यत्र यणादेशे आध्याय् अक आध्यायकेति रूपम् ।

शे०चं०— 'आतो मनिन् क्वनिप् वनिपश्चे'ति आकारान्तेभ्यो धातुभ्य एव क्वनिबादीनां विधानादनाकारान्ततया यु मिश्रणे इत्येतस्मात् तेन क्वनिबनुपपत्तावप्यनाकारान्तेभ्यो धातुभ्यस्तद्विधायकेनान्येभ्योऽपि दृश्यन्त इत्यनेन अत्र क्वनिप्प्रत्यय इत्याह **तृतीयान्त इति** । सुप्युपपदेऽनाकारान्तेभ्योऽपि धातुभ्यो मनिन् क्वनिप् वनिप् विच्च इत्येते प्रत्यया भवन्तीत्युदाहृतसूत्रार्थः । अत्र क्वनिपः कित्त्वाद्गुणाभावः । न च ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्विधानादत्र तुक्प्रसङ्गः । दृश्यन्त इति दृशिग्रहणसामर्थ्यात् तदभावोपपत्तेरित्याशयात् । अत एव वक्ष्यति दृशिग्रहणसामर्थ्यादितीति द्रष्टव्यम् । यद्वैतदस्वरसादाह **यद्वेति** ॥ **दृशिग्रहणसामर्थ्यादिति**। दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थमिति वृत्तिकृता तत्सामर्थ्याश्रयणादिति भावः । **अन्तलोप इति** । जकारलोप इत्यर्थः। **युवशब्दादप्यतिशयेनेति** । युवशब्दस्य मुक्तज्ञापकत्वेऽपि यद्यपीत्यादिवक्ष्यमाणन्यायापेक्षयैव तद्गमकत्वं साधुयुवशब्दस्य च तदनपेक्षेति भावेनेयमतिशयोक्तिः । केचित्तु यद्यपि यु मिश्रण इति वा युजिर् योग इति वा धातोः क्वनिपि दृशिग्रहणसामर्थ्यादेव तुगभावधात्वन्तलोपयोर्युवन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिः सम्भवति । न च

निरुपपदात् क्वनिप्प्रत्ययायोगः । धीवा पीवेत्यादाविव निरुपपदादपि तत्सम्भवात् । अत एवोक्तं वृत्तिकृता 'अपिः सर्वविधिव्यभिचारार्थः । तेन निरुपपदादपि भवती'ति । तथा च सामीप्यलक्षणमोक्षवानित्यर्थलाभाद्युवशब्दस्यापि मुक्तत्वज्ञापकत्वादतिशयोक्तिरनुपपन्नेवाभाति । तथाऽप्युक्तरीत्या सामीप्यवत्त्वमात्रस्यैव तेन लाभात् साधुयुव-शब्दादिव भगवत्सामीप्यालाभात् तदभिप्रायेणेयमतिशयोक्तिः । अत एव भगवत्सामीप्यलक्षणेति पूर्वत्र भगव-त्पदप्रयोगः कृत इत्यभिप्राय इत्याहुः ॥ **क्रममतिलङ्घ्येति** । युवा स्यात् साधु युवाध्यायक इति श्रौतक्रममति-लङ्घ्येत्यर्थः ॥ **यौवननिमित्त इति** । तथा च भाष्ये नित्यत्वाभिधानमनर्थकमिति भावः ।

ण्वुलीति । ण्वुल्तृचाविति कर्तरि ण्वुलि वृद्ध्याऽऽयादेशाकादेशसवर्णदीर्घयणादेशेषु सत्स्वाध्यायक-शब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **अपुरुषार्थत्वादिति** । सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादित्यर्थः ।

अतिशयेनेति । अतिशायने तमबिष्ठनावित्यतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे इष्ठन्प्रत्ययविधानादाशशब्दादिष्ठन्प्रत्यये तस्मिन् परतष्टेरिति टिलोपविधानादाशशब्दान्ताकारलोपे आशिष्ठेति रूपनिष्पत्तिरिति भावः ।

दृढो नामेति । यद्यपि दृढः स्थूलबलयोरित्यनेन स्थूले बलवति चार्थे दृंहेः क्तप्रत्यये इडभावस्य हकारनकारयोर्लोपस्य परस्य ढत्वस्य च निपातनेन दृढशब्दो निष्पादितः स्थूलं बलवन्तं चाह न तु निर्विकारम्, तथाऽपि तत्र प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्याद्रूढ्या स निर्विकारपर इत्याशयेनेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वतिशयार्थे दृढ-शब्दादिष्ठन्प्रत्यये सति तस्मिन्परतो 'र ऋतो हलादेर्लघोरि'ति हलादेरङ्गस्य लघो ऋकारस्य रेफादेशविधानात् प्रथिष्ठः प्रथिमेत्यादाविव द्रढिष्ट इति ऋकारस्य रेफादेशेन भवितव्यम् । अत एवोक्तं वृत्तिकृता । 'पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । परिपूर्णं दृढं चैव षडेवात्र विधौ स्मरेदि'ति । कथं दृढिष्ठ इति रूपनिष्पत्तिरित्यत आह **छान्दसत्वादिति** ।

बलमस्यास्तीत्यादि । अस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनावि'ति इनिप्रत्यय इति भावः । बलिष्ठशब्द-निष्पत्तिस्त्वाशिष्ठशब्दनिष्पत्तिवद्द्रष्टव्या ।

वा०२०— क्वनिबादीनामिति । क्वनिब्वनिप्प्रत्ययानां मनिनश्चेत्यर्थः । **अत एव वक्ष्यतीति** । यद्यप्युत्तरत्र दृशिग्रहणसामर्थ्यमन्त्यलोपार्थमेवोक्तमिति न तस्य तुगभावे हेतूकरणं युक्तम् । तथाप्यलाक्षणि-कान्तलोपो यथा दृशिग्रहणसामर्थ्यादङ्गीक्रियते तथा अलाक्षणिक एव प्रयोगानुसारेण तुगभावोऽपीत्याशयान्न दोषः । **यद्वेति** । यद्यपि पूर्वपक्ष इव उत्तरपक्षेऽपि दृशिग्रहणसामर्थ्याश्रयणमावश्यकं कृतं च मूले । पूर्वत्र तुगभाववदुत्तरत्र अन्तलोप इति तु वैषम्यमात्रम् । तलोपानन्तरं प्राप्ततुगभावस्यापि दृशिग्रहणसामर्थ्यादिवा-श्रयणीयत्वात्तथापि अन्तलोपात्प्रागेव विद्यमानस्तुगभाव लोपोत्तरमपि यथास्थितः । पूर्वव्याख्याने तु सामर्थ्य-

निबन्धन इत्येव तात्पर्यमित्याहुः । अलोपस्य तदुत्तरं प्राप्ततुगभावस्य च सामर्थ्यमूलकत्वेऽपि भगवद्योगरूप-मुक्तिप्रतीतिर्द्वितीयपक्ष इव न पूर्वत्रेति भावष्टीकाकारस्येति तु तत्त्वम् । मूले द्वितीयपक्षकथनमपि सहयोगरूप-सामीप्यलाभायेति ज्ञेयम् । **नित्यत्वाभिधानमनर्थकमितीति** । अपदार्थतया अर्थत्वेन नित्यत्वोपन्यासायोग इत्यर्थः ॥ **वृध्याऽऽदेशेत्यादि** । अत्र क्रमस्याविवक्षया कर्तव्याकार्याणामेव निरूपणम् । अत अकादेशोत्तर-मायादेशप्रवृत्तावपि न दोषः । विवक्षितक्रमस्त्वेवम् । इङ्धातोर्ण्वुलि णकारलकारलोपे यु इत्येतस्य युवोरनाका-वित्यनेनाकादेशे अचो ञ्णितीति ञिति णिति परतः वृद्धौ ऐकारस्य एचोऽयवायाव इति आयादेशे आयक इति स्थिते धातूपसर्गकार्यस्यान्तरङ्गत्वानाश्रयणेन पश्चादधीत्युपसर्गयोस्सवर्णदीर्घे आधि इतीकारस्य यकारे आध्या-यक इति सिद्ध्यतीति ।

अत्र आङधीत्युपसर्गयोः सवर्णदीर्घोत्तरं धातूपसर्गयोः सवर्णदीर्घे पश्चाद्वृद्धिप्रसङ्गे आधाय इत्यापत्ति-रित्यतः धातुप्रत्ययकार्यान्तरङ्गत्वपक्षमाश्रित्यायक इत्येतत्प्रथमतो निष्पद्य पश्चादुपसर्गसन्धियणादेशौ द्रष्टव्या-वित्याशयेन वृध्यादिकं प्रथमत अभिधाय पश्चात्सवर्णदीर्घाद्यभिधानम् । 'न धातुलोप आर्धधातुक' इति सूत्री-यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति भाष्यकैयटे 'यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोग' इत्यादेरुक्तिः । तद्विवरणे च पूर्वं धातुः साधनेनान्वेतीति पश्चादाश्रयणेनेत्यर्थ इति पश्चाद्भाविधातूपसर्गसम्बन्धनिमित्तत्वादित्यर्थ इति चोक्तेः । एवमन्यत्राप्यधिकं वायवायाहीत्यृक्सम्बन्धिप्रपञ्चेऽस्माभिर्निरूपितम् । तथा स्कन्दिर् गतिशोषणयोरिति धातु-व्याख्यान*सिद्धान्तकौमुद्या*मुक्तमिति ज्ञेयम् । तेन प्रकृष्यमाणवाचिनः सुबन्ताद्विधिः सम्पद्यमानः स्वार्थे भवती-त्यादिवृत्तिशेष्यनुसारेणाह **अतिशायनविशिष्ट इति** । अतिशयस्य प्रत्ययार्थत्वाभावादिकं शेष्यादित एव प्रति-पत्तव्यम् । **आशशब्दादिति** । उक्तप्रातिपादिकरूपात्स्वार्थे इति पूरणीयम् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकतया सुपो धात्वित्यनेन सुप्लोपे चेत्यपि ज्ञेयम् । **टेरितीति** । लोपः स्यादिष्टेमेयस्स्विति टेरिति सूत्रार्थः । ततश्च प्रकृते इष्टन् प्रत्यये परतः आश इत्यकारलोप इति भावः । श्रेष्ठः ज्येष्ठ इत्यादौ तु टिलोपाभावं यस्येति चेत्यनेना-कारलोपाभावं वा स्वीकृत्य गुण आश्रितः । तत्र प्रकृत्यैकाच्त्वेन प्रकृतिभावेऽङ्गकार्याणामेव प्रकृतिभावेन निषेधेऽपि गुणस्यानिषेधाद्गुणे च सति श्रेष्ठ इत्यादेः सम्भवात् । प्रकृते आशशब्दस्यानेकाच्त्वेन प्रकृतिभावस्य प्रसङ्गेन टेरित्यनेन टिलोपे आशिष्ट इति रूपसिद्धेरप्रत्यूहत्वादित्याशयात् । आशिष्टेति प्रातिपदिकेति पाठः । रूपेति पाठेऽपि प्रातिपदिकेत्यर्थः ॥ अत्रेदमवधेयम् । एते सर्वे आशा एषामाशानां मध्येऽयमतिशयेनेति आशिष्ट इति विग्रहोऽभिप्रेतः । तथा सत्येव समानजातीयापेक्षो अतिशयो युज्यत इतीष्टन् भवति । अन्यथैते सर्वे-ऽपटवोऽयमेषामतिशयेन पटुरेते सर्वे श्रुन्ल्मारयमेषामतिशयेन कृष्ण इत्यादाविवेष्टनोऽभावः स्यात् । यद्यनयोरिति विगृह्येत तर्ह्येकदेशविभागापत्त्या द्विवचनविभज्येति सूत्रेणेष्टन्बाधया तरबादिप्रसङ्गः । एवमेव लघिष्ट इत्यादौ हरदत्तादिभिर्व्युत्पादितमित्यवधेयम् । बलमस्यास्तीति बल इति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वमाश्रित्य सौत्रबलपद-व्याख्यानं **बलवन्तमितीति** । **दृंहेरिति** । दृहि वृद्धावित्यस्य निर्देशोऽयमस्यैवेदित्वेनेदित इत्यनेन सम्भवात् । न तु दृहेरनिदित इति ध्येयम् ।

क्तप्रत्यय इति। निष्ठेत्यनेन कर्मणि क्तप्रत्यय इत्यर्थः। इडभावस्येत्यादीनां निपातनेनेत्यनेन सम्बन्धः। तत्रार्धधातुकस्येडित्यनेन प्राप्तस्येडभावो निपात्यते परस्य तकारस्येत्यर्थः । एतच्च वार्तिकमतेन । भाष्यमते तु दृहदृहि वृद्धाविति दृंहेरिव दृहेरपि पाठः । तत्रेदित्वाभावेन नुमोऽप्रसङ्गात् लोपनिपातनं व्यर्थम् । अन्यत्समानम्। स्थूलबलाभ्यामन्यत्र दृहे दृहित इत्युदाहरणं द्वितीयस्य दृंहित इतीति ध्येयम् । यथा चैतत्तथा शेष्यादौ स्पष्टम्। नन्विडभावनकारलोपयोर्निपातनस्यावश्यकत्वेऽपि न हलोपतकारढत्वयोर्निपातनमावश्यकम् । 'हो ढ' इत्यनेन हस्य ढत्वे सति 'झषस्तथोर्धोध' इत्यनेन तकारस्य धत्वे 'ष्टुना ष्टुरि'त्यनेन ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे 'ढो ढे लोप' इत्यनेन प्रथमढस्य लोपे दृढ इति रूपसिद्धेः सम्भवादिति चेन्न । तथा सति द्रढिष्ठमित्यत्र ऋकारस्य ऋतो हलादेरित्यनेन रेफादेशायोगः । पूर्वत्रासिद्धमिति ढलोपस्यासिद्धतायां संयोगे परतो गुरुत्वेन लघुत्वाभावेन लघो ऋकारस्यासत्त्वात् । व्युत्पादितं चैतद्भाष्यादौ एतत्सूत्रीये शेष्यादौ चेति न तथाश्रितम् । तेनान्यत्र तु यथातथा। प्रकृते तु रेफादेशानाश्रयणान्न तदर्थं हलोपाश्रयणमावश्यकमिति शङ्कनमप्यपास्तम् । छान्दसत्वाद्रेफादेशाभावं वर्णयतो ग्रन्थकारस्य दृढ इत्यत्रापि ऋत इत्येतसूत्रप्रवृत्तेरभिप्रेतत्वेन तदर्थं हलोपाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा लघुत्वाभावान्न रेफादेश इत्येव वक्तव्यत्वापत्त्या छान्दसत्वाश्रयणोक्त्ययोगापातादिति ज्ञेयम् । **बलिष्ठ-शब्दनिष्पत्तिस्त्विति** । बलं विद्यते यस्यासौ बली इति बलीशब्दं व्युत्पाद्य सर्व एते बलिनः अयमेषामतिशयेन बली इति बलिष्ठ इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्येत्यर्थः ।

स०व्र०— अन्तलोप इति । ज(त)कारलोप इत्यर्थः ।

॥ इति तैत्तिरीयश्रुतिगत'युव-साधुयुवे'त्यादिशब्दानां मुक्तार्थकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ अमुक्तविवक्षया 'तस्येयं.....' इति वाक्यप्रवृत्तिः ॥

४८ **सु०**— ननु मुक्तस्य 'तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादि'ति वित्तपरिपूर्ण-पृथिवीपतित्वमुच्यमानं कथं युज्यत इत्यत आह **तस्येति** ।

अनु०— तस्येयं पृथिवीत्यादि पूर्वभावव्यपेक्षया ।

पूर्वभावोऽमुक्तत्वं मुक्तामुक्तमनुष्ययोर्विवक्षया हि युवा स्यादित्यादिकमारब्धम् । तत्र युवा स्यादित्यादिना मुक्तं प्रतिपाद्यामुक्तविवक्षया तस्येत्यादिवाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । अनेनैव न्यायेनान्येषामधिपतिरित्यादिकममुक्तविषयं प्रतिपत्तव्यम् ।

परि०— अनेनैव न्यायेनेति । पूर्वभावापेक्षयेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । काण्ववाक्यमप्युक्तपरं ज्ञेयमित्यर्थः । तद्भाष्ये केवलमुक्तमात्रपरत्वोक्तेः तात्पर्यं प्रागेवोक्तम् ।

शे०चं०— अनेनैव न्यायेनेति । 'तस्येयं पृथिवी'त्यादि तैत्तिरीयवाक्यान्मुक्तपरत्वोपपादक-न्यायेनेत्यर्थः ।

वा०र०— पृथिवीत्यादीति । आदिपदेन स्यादित्यन्तपरिग्रहः । तैत्तरीयवाक्यानां मुक्तामुक्तपरत्वेति पाठः । वाक्यानां मुक्तेति पाठे वाक्यस्य यदमुक्तपरत्वं तदुपपादकेत्यर्थः । मुक्तामुक्तेति तु तात्पर्यम् ।

स०व्र०— अनेनैव न्यायेनेति । तस्येयं पृथिवीत्यस्य वाक्यस्य मुक्तपरत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः ।

॥ इति अमुक्तविवक्षया 'तस्येयं.....' इति वाक्यप्रवृत्तिः ॥

* * *

॥ अथ अवस्थाभेदेन विशेषणव्यवस्थया एकार्थप्रतिपाद्यत्वं युक्तमेव ॥

४९ **सु०—** नन्वेवं युवा स्यादित्यादेः मुक्तामुक्तविषयताऽङ्गीकृतावेकविषयताप्रतीति-विरोध इत्याशङ्कानिरासायामुक्तेति वक्तव्ये पूर्वभावेत्युक्तम् । एक एव चेतनो युवादिशब्दैः प्रतिपाद्यते । तस्य चावस्थाभेदेन विशेषणानि व्यवस्थाप्यन्ते । तस्मादेकविषयताप्रतिभासो नानुपपन्न इति ।

॥ इति अवस्थाभेदेन विशेषणव्यवस्थया एकार्थप्रतिपाद्यत्वं युक्तमेव ॥

* * *

॥ अथ तारतम्यानुसारेण अधिकसुखस्वरूपत्वम् ॥

५० **सु०—** एवं वाजसनेयश्रुतौ 'स यो ह वै मनुष्याणामि'त्यादेः 'सम्पन्नतम' इत्य-न्तस्य, तैत्तिरीयश्रुतौ च 'युवा स्यात्' इत्यादेः 'पूर्णा स्यात्' इत्यन्तस्य मुक्तामुक्तपरत्व-वर्णनेन 'स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ (ते) ये शतं मनुष्याणामानन्दा' इत्येतत् 'स एको मानुष आनन्दस्ते ये शतं मानुषा आनन्दा' इत्येतच्च मुक्तामुक्तविषयमिति सिद्धे तैत्तिरीय-श्रुतिगतं 'स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्येतावद्व्याचष्टे स एक इतीति ।

अनु०— स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः ।
श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् ।

संसारगतं सुखमुक्त्वेति संसारिमनुष्यसुखाच्छतगुणं संसारिणो मनुष्यगन्धर्वस्य सुखमुक्त्वेत्यर्थः । मुक्ताच्छतगुणात्मतामिति मुक्तमनुष्यस्य सुखान्मुक्तमनुष्यगन्धर्वस्य शतगुणसुखात्मतां वदतीत्यर्थः । श्रुतिरिति शेषः । स एक इति वाक्येन श्रोत्रियस्येति वाक्येन ।

परि०— 'स एक' इति 'श्रोत्रियस्ये'ति वाक्यद्वये शेषमाह **इति वाक्येनेति** ।

गु०दी०— परम आनन्द इत्यत्र त्रेतायुगे सप्तद्वीपपतीनां चक्रवर्तिनामानन्दा अपि बहुसङ्ख्याकाः सन्ति । अत एक इत्यस्य परमानन्द इति व्याख्यानम् । शतं शतसङ्ख्याकाः ये मानुषा आनन्दाः स तादृशः मनुष्यगन्धर्वाणामेकः प्रधान आनन्दः । मनुष्यगन्धर्वाणां ये शतं शतपरिमितानन्दाः स देवगन्धर्वाणामेकः प्रधान आनन्दः । एवमुत्तरत्रापि योजना ।

शे०चं०— स एक इत्यस्य वा श्रोत्रियस्य चेत्यस्य वा तत्तदर्थमात्रप्रतिपादकत्वाभावादुक्त्वा वदतीति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिः । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति समानकर्तृक एव क्त्वाप्रत्ययविधानात् प्रकृते च तदभावादित्यतः स एक इत्यस्य श्रोत्रियस्य चेत्यस्य वाऽत्र न कर्तृत्वं किन्तु श्रुतिवाक्यस्यैव । तथा च श्रुतिवाक्यमेवेत्युक्त्वा वदतीति समानकर्तृकत्वाद्युक्तस्तदर्थकः क्त्वाप्रत्ययः । न चैवं स एव इत्यादेर्वैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । श्रुतिरेव स एक इत्यंशेनार्थविशेषमुक्त्वा श्रोत्रियस्येत्यंशान्तरेणार्थान्तरं वदतीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वादिति भावेनापेक्षितं शेषं पूरयति **श्रुतिरिति शेष इति** ।

वा०र०— स एक इत्यंशेनेति । अनेन वक्ष्यमाणवाक्येनेत्येतद्वाक्यैकदेशेनेति विवृतं भवति ।

* * *

५१ **सु०— अनेनैव न्यायेन 'ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दा' इत्यादिकं व्याख्येय-मित्याशयवानाह संसारगादिति ।**

अनु०— संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम् ।
मुक्तान्मुक्तस्य

संसारिमनुष्यगन्धर्वादिसुखादित्यर्थः । संसारगतस्य देवगन्धर्वादेः शताधिकं शतगुणाधिकं सुखमुक्त्वेति वर्तते । मुक्तान्मुक्तस्य इति मुक्तमनुष्यगन्धर्वादिसुखाच्छतगुणं मुक्तदेवगन्धर्वादेः सुखं वदतीत्यर्थः । अनेन ते ये शतमित्युभयमेकोक्त्या परामृश्य स एक इति श्रोत्रियस्येति च यथायोग्यं पृथक् शतगुणानन्दत्वमुच्यत इत्युक्तं भवति ।

अनयैव रीत्या 'स एकः पितॄणामि'त्यादि वाजसनेयश्रुतिवाक्यमपि व्याख्येयम् । उपक्रमे मुक्तश्रवणादाजान(ज)देवादौ 'यश्च श्रोत्रिय' इत्यादिना तच्छ्रवणान्मध्येऽपि यश्च श्रोत्रिय इति अनुवर्तनीयम् । श्रुतिद्वयविसंवादस्तु भगवत्पादैरन्यत्र परिहृत इति ।

परि०— ननु संसारिगतसुखात्संसारिगतसुखस्य मुक्तगतसुखान्मुक्तगतसुखस्य शतगुणितत्वं श्रुतिर्वक्तीति 'स एक' इतीत्यादिना कृतं व्याख्यानमयुक्तम् । तथात्वे हि 'ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । ते ये शतं मुक्तिगमानुषा आनन्दाः । स एकः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्यादिरूपेण सर्वत्र 'ते ये शतमि'त्यस्य 'स एकः' इत्यस्य च वाक्यस्य द्विद्विवारं श्रवणप्रसङ्गादित्यत आह **अनेनेति** । संसारिगतमुक्तेत्यादिभाष्यकारीयव्याख्यानेनामुक्तमुक्तगतं शतगुणितमानन्दं 'ते ये शतमि'त्येकोक्त्या परामृश्य तद्वाक्यपरामृष्टं चोभयं 'स एक' इति तच्छब्देन परामृश्य संसारिमनुष्यगात् संसारिमनुष्यगन्धर्वगतसुखस्य मुक्तमनुष्यगात् मुक्तमनुष्यगन्धर्वगस्य तथा संसारिमनुष्यगन्धर्वगात्संसारिदेवगन्धर्वगसुखस्य मुक्तमनुष्यगन्धर्वगान्मुक्तदेवगन्धर्वगतसुखस्य शतगुणत्वमित्येवंरूपेण यथायोगं पृथक् मुक्तानाममुक्तानां च प्रत्येकं शतानन्दत्वमुच्यते श्रुतावित्युक्तं भवतीत्यर्थः ।

अनयैवेति । ते ये शतमित्युभयमेकोक्त्येत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । ननु मध्येऽश्रवणस्य पूर्वोत्तरश्रवणरूपसन्देशेन मध्येऽप्यनुषङ्गेण परिहारेऽपि श्रुत्योर्नैकविषयताऽस्ति । काण्वश्रुतौ चक्रवर्तिपितृगन्धर्वाणां पूर्वपूर्वापेक्षया शतानन्दत्वमुत्तरोत्तरेषामुच्यते । तैत्तिरीयश्रुतौ च नृपमनुष्यगन्धर्वपितॄणामुत्तरोत्तरं शतानन्दत्वं श्रूयते । अतो विवादसंवाद इत्यत आह **श्रुतिद्वयविसंवादस्त्विति** ।

अन्यत्रेति । बृहद्भाष्ये षष्ठेऽध्याये तैत्तिरीयादिश्रुतिविरोधमाशङ्क्य शतशब्दस्यायुतदशलक्षादावपि समत्वाच्चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः शताधिकाः ततो देवगन्धर्वा अयुताधिकाः । पितरो दशलक्षाधिका इत्यविरोधः । उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो गन्धर्वाणामाधिक्यं युज्यत इत्यादिना परिहृत इत्यर्थः ।

यादु०— ननु 'ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दः । स एकः पितृणां चिरलोकानामानन्दः' इति तैत्तिरीयश्रुतौ मनुष्यपदवाच्यचक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां तेभ्यो देवगन्धर्वाणां तेभ्यः पितॄणां शतगुणानन्दत्वमुक्तम् । बृहदारण्यकश्रुतौ त्वथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां चिरलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितृणां चिरलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्द इति चक्रवर्तिभ्य एव पितॄणां शतगुणानन्दत्वमुक्त्वा तदपेक्षया गन्धर्वाणां शतगुणानन्दत्वमुच्यते अतः श्रुत्योर्विसंवाद इत्यत आह **श्रुतिद्वयेति** । **अन्यत्र** बृहदारण्यकभाष्ये । तत्र न च तैत्तिरीयादिश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य शतशब्दस्यायुतदशलक्षादावपि समत्वात् । अतश्चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः शताधिकाः । देवगन्धर्वा अयुताधिकाः पितरो दशलक्षाधिका इत्यविरोधः । उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो गन्धर्वाणामाधिक्यं च युज्यत इत्यादिना परिहृतत्वात् । एवमन्येऽपि श्रुतिद्वयविसंवादास्तत्रैव परिहृता द्रष्टव्याः ।

वं०प०— **उभयं** मुक्तममुक्तं चेत्यर्थः ॥ **अनुवर्तनीयमिति** । वाजसनेयक इति शेषः ।

शे०चं०— **उपक्रमे मुक्तश्रवणादिति** । राद्धः समृद्ध इत्यादिनेति शेषः ॥ **मध्येऽपीति** । गन्धर्वादावपीत्यर्थः ।

ननु 'ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्द' इति तैत्तिरीयश्रुतौ मनुष्यपदवाच्यचक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां तेभ्यो देवगन्धर्वाणां तेभ्यः पितॄणां शतगुणानन्दत्वमुक्तम् । बृहदारण्यकश्रुतौ तु 'अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः, स एकः पितृणां चिरलोकानामानन्द' इति चक्रवर्तिभ्य एव पितॄणां शतगुणानन्दत्वमुच्यते । अतः श्रुत्योर्विसंवाद इत्यत आह **श्रुतिद्वयविसंवादस्त्विति** । **अन्यत्र** बृहद्भाष्ये । न च तैत्तिरीयश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य शतशब्दस्यायुतदशलक्षादावपि समत्वात् अतः 'चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः शताधिका देवगन्धर्वा अयुताधिकाः पितरो दशलक्षाधिका' इत्यादिना श्रुतिद्वयविरोधः परिहृत इत्यर्थः । अयं भावः । यत्र चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां शतगुणानन्दत्वमुच्यते तत्रैव शतशब्दस्य शतपरत्वं यत्र च चक्रवर्त्यपेक्षया देवगन्धर्वाणां शतगुणानन्दत्वमुच्यते तत्रैव शतशब्दस्यायुतपरत्वं बृहच्छ्रुतौ च दशलक्षार्थत्वमिति न श्रुतिद्वयविसंवाद इति । ननु तैत्तिरीयश्रुतौ पितॄणां गन्धर्वापेक्षयाऽऽधिक्यमुक्तं बृहच्छ्रुतौ च पित्रपेक्षया गन्धर्वाणामित्यतो विरोध इत्यतो वाऽऽह **श्रुतिद्वयेति** । तुम्बुरुप्रमुखानां गन्धर्वाणामाजानदेवतासमानत्वेऽपि पितृभ्यस्तेषामाधिक्योपपत्तेः । तदुक्तम् 'उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो गन्धर्वाणामाधिक्यं च युज्यत इत्य'तो न तदंशेऽपि विरोध इति भावः । ननु तथाऽपि बृहच्छ्रुतावाजानदेवानां कर्मदेवोत्तमत्वस्य तैत्तिरीयश्रुतौ तदवरत्वस्योक्तेर्विरोध इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम् **श्रुतिद्वयेति** । बृहच्छ्रुत्युक्तानां जातेभ्योऽवराणामजानदेवानामिन्द्रादीनां कर्मदेवोत्तमत्वेऽपि तैत्तिरीयश्रुत्युक्तानामाजानदेवेभ्य इन्द्रादिभ्यो जातानामनाख्यातानां कर्मदेवावरत्वोक्तेरविसंवादः । तदुक्तं बृहद्भाष्ये । अजानदेवेभ्यो जाता

आजानजा इत्यतस्तत्राप्यविरोध इति । ननु यत्र वाक्ये आजानजा इत्येव कर्मदेवानामुपरि पाठस्तद्वाक्यस्य तैत्तिरीयादिश्रुतिविरोधः स्यादेव । तत्राजानजानां कर्मदेवावरत्वोक्तत्वादित्यत आह **श्रुतीति** । स्यादयं विरोधो यदि तैत्तिरीयादिश्रुतावाजानजशब्दोक्ता इन्द्रादिदेवेभ्यो जाता अनाख्याता देवता एवोच्येरन् । न चैवं किन्नामाजानेभ्यो जातेभ्यो वरेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो जाता इन्द्राद्या एवाजानजशब्देनोच्यन्ते । तेषां च कर्मदेवोत्तमत्वं सम्भवतीत्यविरोधः । तदुक्तं बृहद्भाष्ये । यत्राजानजा इत्येवोपरि पाठः तत्राजानेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो जाता इति भवतीति ॥ ननु तैत्तिरीयश्रुतौ देवेभ्य इन्द्रस्येन्द्राद् बृहस्पतेः तस्माच्च प्रजापतेः शतगुणानन्दत्वमुक्तम् । बृहच्छ्रुतिवाक्ये आजानशब्दवाच्येभ्यो देवेभ्य एव प्रजापतेः शतानन्दत्वम्, अतो विरोध इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम् **श्रुतिद्वयेति** । तैत्तिरीयवाक्यस्य विशेषवचनत्वाद् बृहच्छ्रुतिवाक्यस्य सामान्यवचनत्वात् तैत्तिरीयवाक्योक्तविशेषस्य बृहच्छ्रुतावङ्गीकार्यत्वादविरोधसम्भवाददोषः । तदुक्तं बृहद्भाष्ये । इन्द्रबृहस्पत्यादीनां विशेषस्तु विशेषवचनत्वादत्राप्यङ्गीकर्तव्य इति ।

वा०र०— बृहद्भाष्य इति । अष्टमाध्याय इति शेषः । **न च तैत्तिरीयादिश्रुतिविरोध इति** । बृहद्भाष्यानुसारेणात्रापि तैत्तिरीयादिश्रुतीत्येव पाठः । अत एवात्र चक्रवर्त्यपेक्षयेति आदिपदसङ्ग्राह्यविरोधस्य परिहारो दर्शितः । पितरो दशलक्षाधिका इति पाठः । मूलकोशे सत्त्वाद्युक्तत्वाच्च । इत्यतो विरोध इत्यतो वेति पाठः । आदिपदमधिकं लेखकप्रमादात् । *भावबोधा*नुसारेणोपयुक्तं बृहद्भाष्यव्याख्यानमाश्रित्यात्र श्रुतिद्वयविसंवादपरिहाररूपभाष्यानुसारेण च चतुर्थमुत्तरो ग्रन्थ इति ज्ञेयम् । 'तुम्बुरमुखा ये च तथोर्वश्यादिका अपी'त्यादि तृतीयाध्यायभाष्यं मनसि निधायाह **तुम्बुरुप्रमुखानामिति** । युज्यत इतीत्येवं इतिशब्दद्वययुक्तः पाठः । इतीत्यावर्तते । एकस्य पूर्वेण सम्बन्धः । हेत्वर्थेकेतरस्योत्तरत्र इति सम्बन्ध इति वा । इतीत्यनन्तर इति पाठोऽपि । बृहच्छ्रुतौ ह्याजानदेवानामिति पठ्यते । तत्र जाना जाताः । जनेभ्यो आ समीचीना उत्तमा इति यावत् । ते आजानाः इन्द्रादयस्तेषामेव कर्मदेवोत्तमत्वमुक्तम् । तैत्तिरीये त्वाजानजानामिति पठ्यते । तत्रोक्तरीत्या जानभूतेन्द्रादिभ्यो जातानामनाख्यातदेवानामेव कर्मदेवावरत्वोक्तेर्न तैत्तिरीयश्रुतेरप्येतद्विरोध इत्याशयेन परिहरति **बृहच्छ्रुत्युक्तानामिति** । कर्मदेवावरत्वान्न विसंवाद इति पाठः । तत्राप्यविरोधः तैत्तिरीयेऽप्यविरोध इत्यर्थः । **अजानजा इत्येवेति** । तथा च पाठभेद इति भावः । तद्वाक्यस्येत्युक्त्या बृहच्छ्रुत्यतिरिक्तवाक्यमपि गृहीतमिति ज्ञायते । अत्र श्रुतिद्वयशब्देन बृहत्तैत्तिरीयश्रुत्योरिव तैत्तिरीयश्रुतिश्रुत्यन्तरयोरपि गृहीतत्वेन तद्विरोधपरिहारस्यावश्यकत्वादिति भावः । **तैत्तिरीयश्रुतावाजानजेति** । तैत्तिरीयश्रुतौ ये आजानशब्देनोक्ता इत्यर्थः । देवता एव तत्रोच्येरन्निति पाठः । तत्र तद्वाक्ये । आजानेभ्य इत्यनूद्य जातेभ्योऽवरेभ्य इति व्याख्यानम् । तथा च जातेभ्य उत्तमेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो जातानामिन्द्रादीनामाजानजशब्देन ग्रहणान्न विरोध इत्यर्थः । **विशेषस्याङ्गीकार्यत्वादिति** । सामान्यवचने विशेषवचनोक्तं ग्राह्यम् । कुतः । प्रबलानुसारेण दुर्बलस्य नेयत्वादित्याशयः । प्राबल्ये प्रमाणं तु सामान्यधर्मो बलवानित्यादिना बृहद्भाष्ये उक्तं ज्ञेयम् । इतिशब्दोऽनेकव्याख्यानसमाप्तौ ।

स०व्र०— उपक्रमे मुक्तश्रवणादिति । राद्धः समृद्ध इत्यादिनोपक्रमे मुक्तश्रवणादित्यर्थः । **मध्येऽपीति** । गन्धर्वादावपीत्यर्थः । ननु 'ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः' इति तैत्तिरीयश्रुतौ 'क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः' इति श्रुत्यन्तरे च मनुष्यपदवाच्यचक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां तेभ्यः पितॄणां शतगुणानन्दत्वमुक्तम् । क्वचित्तु चक्रवर्तिभ्य एव देवगन्धर्वाणां अत्र तु चक्रवर्तिभ्य एव पितॄणां शतगुणानन्दत्वमुच्यते । अतः श्रुतिद्वयस्य विसंवाद इत्यत आह **श्रुतिद्वयविसंवादस्त्विति** । **अन्यत्र** बृहद्भाष्ये । न च तैत्तिरीयश्रुतिविरोध इत्यादिना परिहृत इत्यर्थः । तथा च यत्र देवगन्धर्वाणामेव चक्रवर्तिभ्यः शतगुणानन्दत्वमुच्यते तत्र शतशब्दो मुख्यार्थः । अत्र तु दशलक्षार्थ इति तु विसंवाद इति भावः । ननु तैत्तिरीयश्रुतौ पितॄणां गन्धर्वापेक्षयाधिक्यमुक्तम् । बृहदारण्यके च पित्रपेक्षया गन्धर्वाणाम् । अतो विरोध इत्यत्रापि एतदेवोत्तरम् । **श्रुतिद्वयेति** । तुम्बुरुप्रभृतीनां गन्धर्वाणां आजानदेवता-समत्वेन पितृभ्यस्तेषामाधिक्यं युज्यत इति भावः । नन्वत्राजानदेवानां कर्मदेवोत्तमत्वमुच्यते । तैत्तिरीयश्रुतौ कर्मदेवावरत्वमित्यतो विरोध इत्यतोऽप्याह **श्रुतिद्वयेति** । तथा च बृहदारण्यकश्रुत्युक्तानां जातेभ्यो वराणां आजानदेवानां इन्द्रादीनां कर्मदेवोत्तमत्वेऽपि तैत्तिरीयश्रुत्युक्तानां आजानदेवेभ्य इन्द्रादिभ्यो जातानामनाख्यात-देवानां कर्मदेवावरत्वं युज्यत इति न विरोधः । ननु यत्र वाक्ये आजानजा इत्येव कर्मदेवानामुपरि पाठः तद्वाक्यस्य तैत्तिरीयादिश्रुतिविरोधः स्यादेव । तत्राजानजानां कर्मदेवावरत्वेनोक्तत्वादित्यत आह **श्रुतिद्वयेति** । स्यादयं विरोधः यदि तैत्तिरीयादिश्रुतौ आजानजशब्दोक्ता इन्द्रादिदेवेभ्यो जाता अनाख्याता देवा एवात्रोच्येरन्। न चैवम् । किं नाम आजानेभ्यो जातेभ्यो वरेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो जाता इन्द्राद्या एवाजानजशब्देनोच्यन्ते । तेषां च कर्मदेवोत्तमत्वं सम्भवतीति न विरोध इति भावः । ननु तैत्तिरीयश्रुतौ इन्द्रस्येन्द्राद् बृहस्पतेः तस्माच्च प्रजापतेः शतगुणानन्दत्वमुक्तम् । अत्र त्वाजानजशब्दवाच्येभ्यो देवेभ्य एव प्रजापतेः शतगुणानन्दत्वम् । अतो विरोध इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम् । **श्रुतिद्वयेति** । तैत्तिरीयवाक्यस्य विशेषवचनत्वादस्य च सामान्यवचनत्वात् तत्रोक्तविशेषस्य बृहच्छ्रुतावप्यङ्गीकार्यत्वान्न विरोधः । तदेतत्स्पष्टं बृहद्भाष्ये । न च तैत्तिरीयश्रुतिविरोधः । शतशब्दस्यायुतदशलक्षादावपि समत्वात् । अतश्चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः शताधिकाः मनुष्यगन्धर्वेभ्यो देवगन्धर्वा अयुताधिकाः पितरो दशलक्षाधिका इत्यविरोधः । उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो देवगन्धर्वाणामाधिक्यं च युज्यते । आजानदेवेभ्यो जाता आजानजा इत्यतस्तत्राप्यविरोधः । यत्राजानजा इत्येवोपरिपाठः, तत्राजानेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो जाता इति भवति । इन्द्रबृहस्पत्यादीनां विशेषस्तु विशेषवचनादवगन्तव्यः ।

* * *

५२ **सु०— श्रुतिद्वयव्याख्यानमुपसंहरति युक्तं स्यादिति ।**

अनु०— **युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिवीक्षतः ।**

श्रुत्युक्तम् अभिवीक्षतः अभिवीक्षमाणस्य सम्यग्विचारयतो मतेनैतदेव व्याख्यानं **युक्तं स्यात्** । अथवाऽभिवीक्षोऽभिवीक्षणं सम्यग्विचारस्तस्मादिदमेव श्रुत्युक्तं युक्तं स्यादिति ।

परि०— ईक्षतेरात्मनेपदत्वादाह **अभिवीक्षमाणस्येति** । 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमि'ति साङ्ख्यनयेऽभिधानान्मूले शत्रन्तप्रयोगः साधुर्ज्ञेय इति । भावे घञन्तात्तसिलन्तोऽयं न शत्रन्त इत्याह **अथवेति** । विवृतश्चायं श्रुत्यर्थो न्यायामृतचतुर्थपरिच्छेदे ॥ *आनन्दतारतम्यश्रुत्यर्थोक्तिः ॥*

शे०चं०— अत्र पक्षे मतेनेत्यादि शेषः पूरणीयो भवतीत्यरुचिं मनसि निधाय पक्षान्तरमाह **अथवेति** ।

वा०र०— ईक्षधातोरात्मनेपदित्वेन तदुत्तरसादेशानुपपत्तिरित्यतो व्यत्ययेन शत्रुपपत्तिमभिप्रेत्य शत्रन्तमभिवीक्षत इति पदमनूद्य शानजन्तत्वेन व्याचष्टे **अभिवीक्षत इत्यादिना** । व्याख्यानस्य मुक्तत्वोपपादकं यथा स्यात्तथा तत्पदोत्तरं शेषं पूरयति **मतेनेति** । अन्यथा विचारयतो व्याख्यानं युक्तमित्युक्तमुक्तत्वोपपादकान्तरापेक्षं स्यात् । मतेनेत्युक्ते तु मतं प्रमाणमुक्तं मतेनेत्यादीति । उपलक्षणं चेदम् । व्यत्ययेन शत्राश्रयणं भवतीत्यादि ज्ञेयम् । यद्यप्युत्तरपक्षेऽपि मतेनेत्यस्यापूरणेऽपि शेषपूरणं समानमेव । तथापि मतेनेत्यादिबहुशेषाभावाभिप्रायेणैव पूर्वत्रास्वरससूचनम् । न सिद्धमेवेत्यस्याप्यभावाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । **अभिवीक्ष इति** मूलम् । अभिवीत्युपसर्गद्वयपूर्वक ईक्ष दर्शनाङ्कनयोरिति धातोभवि धातोरित्यनेन घञि पुलिङ्गो निष्पन्नोऽभिवीक्षशब्दो विचारवाचीति ज्ञेयम् । मनसा चान्यदाकाङ्क्षादित्येतदनुव्याख्यानस्थाकाङ्क्षशब्दस्य कर्मणि घञन्तस्य प्राग्व्युत्पादनं कृतमस्ति तद्वच्छिष्टमुपपादनं ज्ञेयम् ।

॥ इति तारतम्यानुसारेण अधिकसुखस्वरूपत्वम् ॥

* * *

॥ अथ साधनाधिक्येन देवादयः मनुष्याद्यपेक्षया अधिकमोक्षसुखवन्तः ॥

५३ **सु०**— एवं श्रुत्या मुक्तौ तारतम्यमुपपाद्य युक्त्याऽप्युपपादयति **युक्तं चेति** ।

अनु०— युक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ।

सुरादिषु मानुषादिभ्यः **साध्याधिक्यं** मुक्तिगतफलाधिक्यं **साधनाधिक्यात्** हेतोर्युक्तमनुमितं चेत्यर्थः । देवादयो मानुषादिभ्योऽधिकमौक्तफलभाजः तदपेक्षयाऽधिकतत्साधनवत्त्वादित्युक्तं भवति ।

विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यत आह **नाधिक्यमिति** ।

नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः साधने कुतः ।

सुरादिष्विति वर्तते । मानुषादिभ्य इति च । **साधने** साधनाधिक्ये । **यदि** देवादयो मानुषादिभ्योऽधिकमौक्तफलभाजो न स्युः तदा तदधिकतत्साधनार्थप्रयत्नवन्तो न स्युः । अनधिकफलाय चाधिकं प्रयत्नमातिष्ठमाना न प्रेक्षावन्तो भवेयुरिति विपक्षे बाधकान्नाप्रयोजको हेतुः ।

परि०— 'युक्तं चे'त्यस्यार्थः **अनुमितं चेति** । न केवलं पूर्वोक्तश्रुतिसिद्धमिति चार्थः ॥ **मानुषादिभ्य इति चेति** । वर्तत इत्यनुषङ्गः । पूर्वत्र मानुषादिभ्य इति अध्याहारेण निवेशितत्वादिति भावः । तर्केऽप्यप्रयोजकत्वं निराह **अनधिकफलाय चेति** ।

शे०चं०— नन्वत्र साधनाधिक्येन साध्याधिक्यं सुरादिषु साध्यते न तु मुक्तगतफलाधिक्यम् । तत्कथमस्य ग्रन्थस्य युक्त्या मुक्तौ तारतम्योपपादकत्वं स्यात् । किञ्च न तावत् सुरादिषु साध्यसाधनयोः स्वागतसाध्यसाधनापेक्षयाऽऽधिक्यं वक्तुं युक्तम् । तस्य बाधितत्वात् । नाप्यधिकार्यन्तरगततदपेक्षया तस्यात्रानुपादानादित्यतोऽधिकार्यन्तरगतसाध्यसाधनापेक्षयैवाधिक्यं विवक्षितम् । स्पष्टत्वाच्च तदनुपादानं भाष्यकाराणां न दोषमावहति । साध्याधिक्यपदं च मुक्तिगतफलाधिक्यपरमिति युक्तमस्य युक्त्या मुक्तौ तारतम्योपपादकत्वमित्याशयेनापेक्षितं पूरयन्नेव युक्त्या मौक्ततारतम्योपपादकतया वाक्यं योजयति **सुरादिष्विति** ॥ **इति चेति** । वर्तत इति सम्बन्धः । यथास्थितमूलग्रन्थस्यैव प्रयोगप्रकारताभ्रान्तिनिरासायाभिमतमनुमानप्रयोगं दर्शयति **देवादय इति** ॥ **तत्साधनेति** । मौक्तफलसाधनेत्यर्थः ॥ अत्राप्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति **अनधिकेति** ॥ **आतिष्ठमाना इति** । ननु तिष्ठतेः परस्मैपदित्वात् सोपसर्गस्यात्मनेपदत्वेऽपि 'समवप्रविभ्यः स्थ' इति स्मरणात् समवाद्युपसर्गपूर्वकस्यैवात्मनेपदित्वेन सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते इत्यादेरुपपत्तावपि आङ्पूर्वकस्य तदप्राप्तेरातिष्ठमाना इत्यात्मनेपदप्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत् । आङः स्थः प्रतिज्ञाने इति तत्सूत्रीयवार्तिके आङ्पूर्वादपि तिष्ठतेरात्मनेपदविधानात् तदुपपत्तेः । तथा चातिष्ठमाना इत्यस्य करिष्याम इति प्रतिजानाना इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । कुर्वाणाश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— सुरादिषु मानुषादिभ्य इति मूले मानुषेभ्यो मनुष्यगन्धर्वेष्वित्येवं यथायोग्यं सम्बन्धिनिरूपणमभिप्रेतमिति न दोषः । **इति स्मरणादिति** । अत्रोपलक्षणया 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चे'त्याद्युत्तरचतुःसूत्र्यपि ग्राह्या । तथा च समाद्युपसर्गपूर्वकादेव तिष्ठतेरुक्तसूत्रपञ्चके आत्मनेपदितेति । तङानावात्मनेपदमिति सूत्रेण पाठः । उपेत्येतन्मात्रं लेखकदोषात् । इत्यात्मनेपदविधानेन तस्यैवात्मनेपदित्वमित्यर्थः । अत्र स्मरणादित्यतःपरं समवाद्युपसर्गेति तङानयोरात्मनेपदसंज्ञाविधानेनात्मनेपदभूतशानचः परस्मैपदितिष्ठतेरप्रवृत्त्या आतिष्ठमाना इति प्रयोगो न युक्त इति भावः । नन्वत्र ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानति चानश एवाङ्गीकारः किं न स्यात् । तस्य लादेशत्वाभावेन लादेशभूतानस्यात्मनेपदसंज्ञाविधायकतङानाविति सूत्रेणात्मनेपदसंज्ञाभावात् । उक्तं च रमायाम् । शक्रन्निघ्नाना इत्युदाहरणोपपादनव्याजेन चानशो लादेशत्वाभावेनात्मनेपदित्वात्परस्मैपदिभ्योऽपि विधानमिति ध्वनयन्नाहेतीति चेन्न । तथा सत्याने मुगित्यनेन मुगागमाभावात् शक्रं निघ्नाना इत्यादिवदातिष्टाना इत्येव प्रसङ्गात् । आन इत्येतच्चानशोऽपि सङ्ग्राहकमिति तु न वाच्यम् । तस्य शानज्चानिज्मात्रपरत्वात् । अन्यथा कतीह निघ्नानाः शक्रं नैते निघ्नाना नैते निघ्नाना इत्यादावपि मुगागमापत्त्या निघ्नमान इत्यापातात् । यदि च नात्र मुगागमानुपपत्तिर्वाच्या । ताच्छील्याद्यर्थेषु द्योत्येषु किलायं चानश् । तत्सूत्रे उक्तरीत्या अतो येय इत्यतोऽनुवृत्तस्यात इति पञ्चम्यन्तस्याने इति सप्तमीबलादङ्गभूतस्येति षष्ठ्यन्ततया विपरिणामेन निघ्नाना इत्यत्र च प्रकृतिभूतहन्तेर्नकारान्ततयाऽदन्तत्वाभावाद्गमहनेत्युपधालोपे सति च निपूर्वकहन्तेर्निघ्न इति स्थिते मुक्प्रसङ्गाभावादनेन च सन्धौ निघ्नाना इत्येवापत्तावपि प्रकृते तिष्ठेत्यस्याङ्गभूताकारतया ततो मुकि तिष्ठमाना इत्यस्योपपत्तिसम्भवादिति मन्यसे तदपि न युक्तम् । न चात्र वयःशक्त्योर्द्योत्यत्वम् । स्पष्टत्वात् । अथ ताच्छील्यस्य । तदपि न । अनधिकफलायाधिकं प्रयत्नं प्रतिष्ठमाना इत्यत उक्तप्रयत्नकरणप्रवृत्तिमेव प्रतीत्य तावन्मात्रवतामनर्थाभिधानाय प्रवृत्तवाक्ये तच्छीलानां तदभिधानासङ्गत्या ताच्छील्यार्थत्वायोगादित्याशयात् । इति चेन्नेति पाठः । **आङ् इति** । आङ् पूर्वात्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानेऽर्थे विवक्षिते आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः । नित्यं शब्दमातिष्ठते इत्युदाहरणम् । मीमांसको नित्यं शब्दं प्रतिजानीत इत्यर्थः । तथा च प्रकृतेऽप्याङ्पूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदे शानचादेशः सम्भवतीति भावः । **प्रतिजानाना इति** । अदन्तस्यैवाने परतो मुमागमविधेरत्र च जानेत्यस्य श्रान्तत्वेन मुगामगमाभाव इति ध्येयम् (बोध्यम्) ।

॥ इति साधनाधिक्येन देवादयः मनुष्याद्यपेक्षया अधिकमोक्षसुखवन्तः ॥

* * *

॥ अथ मुक्तिगतफलाधिक्ये साधनाधिक्यमेव हेतुः ॥

५४ **सु०— प्रमाणाभावात् स्वरूपासिद्धोऽस्त्वित्यत आह यत्नश्चेति ।**

अनु०— यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मनाम् ।

महात्मनां महाफलभाक्त्वेनानुमेयानां तेषां देवादीनां मानुषादिभ्यो **महान्यत्नोऽधिकं मोक्षसाधनानुष्ठानं च दृश्यत एव प्रमाणैः । तान्यपि वक्ष्याम इति** भावः ।

परि०— वक्ष्याम इति । 'दशाकल्पमि'त्याद्युत्तरग्रन्थे वक्ष्याम इत्यर्थः । **महात्मना-मित्यनुवादः** । **महाफलभाक्त्वेने**त्यादि व्याख्या ॥ **महान् यत्न** इत्यनुवादः । **अधिकं मोक्षे**त्यादि व्याख्या ।

यादु०— वक्ष्याम इति । 'दशाकल्पं तपश्चीर्णमि'त्यादिनेति शेषः ।

शे०चं०— महात्मनामित्येतत्प्रकृतानुपयोगपरिहाराय तदुपयुक्ततया व्याचष्टे **महात्मनामिति** । ननु तदीयस्य महतो यत्नस्यात्र प्रमाणदृश्यत्वमुच्यते न त्वधिकमोक्षसाधनानुष्ठानस्य तत्कथमनेन स्वरूपासिद्धिपरिहार इत्यतः तत्तात्पर्यमाह **महान् यत्न इति** । प्रमाणैर्दृश्यत इत्युक्तम् । तत्र कानि तानि प्रमाणानीत्यत आह **तान्यपीति** ॥ **वक्ष्याम इति** । दशाकल्पं तपश्चीर्णमित्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— दशाकल्पं तपश्चीर्णं इत्यादिनेति शेष इति । अत्रादिपदेन ब्रह्मविदोऽपि हीत्यन्तवाक्य-शेषस्यैव साधनवैचित्र्यमपीत्याद्युत्तरानुव्याख्यानोक्तदुर्ज्ञेयमित्यादिप्रमाणस्यापि सङ्ग्रहोऽभिप्रेतः । वक्ष्यति च तद्व्याख्यावसरे मूलकारः । साधनतारतम्यप्रमाणैर्दृश्यन्त इत्युक्तम् । कानि तानीत्यतः कृच्छ्रेणानुष्ठानं प्रदर्शयितुमुदाहृतं तावदेकमिति । टीकाकृता चैतन्मूलगतमुदाहृतमित्येतद्दशाकल्पं तपश्चीर्णमित्येतदर्थ इत्येव व्याकृतम् । तेनादिपदेन दुर्ज्ञेयमित्यादिप्रमाणवाक्यसङ्ग्रहोऽवश्यं व्याख्येयः । दशाकल्पं तपश्चीर्णमित्येतदेव ब्रह्मविदोऽपि हीत्यन्तसम्पूर्णवाक्यसङ्ग्रहरूपम् । आदिपदेन तु दुर्ज्ञेयमित्यादि वाक्योपादानमिति । विशिष्टं समानम् ।

स०व्र०— तान्यपि वक्ष्याम इतीति । दशाकल्पं तपश्चीर्णमित्यादिनेति शेषः ।

* * *

५५ **सु०— व्याप्तिमुपपादयति यत्रेति** ।

अनु०— यत्र साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च ।
दृष्टं नियमतो

यत्र पुरुषे यदपेक्षया साधनाधिक्यमस्त्यत्र तदपेक्षया साध्याधिक्यं च **नियमेन दृष्टम्** । कर्षकवणिग्राजपुरुषादिषु लोके, वेदे चाग्न्याहितादिषु; यो यदधिकसाधनवानसौ तदधिकसाध्यवानिति नियमेन तत्तत्प्रमाणैरुपलब्धमेवेत्यर्थः ।

परि०— तृतीयायास्तसिरिति भावेन **नियमेन दृष्टमित्यनुवादः** ॥ **अग्न्याहितादिष्विति** । आहिताग्न्यादिष्वित्यर्थः । वाहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः । अध्ययनादिसम्पत्तिमन्त **आदि**पदार्थः । दृष्टमित्यस्यार्थः **तत्तत्प्रमाणैरुपलब्धमेवेति** । यथायोगं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरित्यर्थः ।

यादु०— साधनाधिक्यसाध्याधिक्यस्तदुभयनिष्ठत्वेन सुराद्यनिष्ठत्वादुक्तप्रयोगानानुगुण्यमित्यतोऽस्य तात्पर्यमाह **यो यदधिकेति** । कारणान्तरायत्तमित्यत्र कारणान्तरं वृष्ट्यादिकं वा धर्मादिकं वा ज्ञेयम् ॥

शे०चं०— साधनाधिक्यसाध्याधिक्ययोस्तदुभयनिष्ठत्वेन पक्षीकृतसुराद्यनिष्ठत्वात् तदुक्तप्रयोगानानु-गुण्यमित्यतोऽस्य तात्पर्यमाह **यो यदधिकेति** ।

वा०र०— **तदुभयेति** । साधनसाध्येत्यर्थः ।

॥ इति मुक्तिगतफलाधिक्ये साधनाधिक्यमेव हेतुः ॥

* * *

॥ अथ साध्ये मुक्तिगतफले आधिक्याभावे देवादीनां अधिकसाधनानुपपत्तिः ॥

५६ **सु०— यस्त्वग्न्याधानादिफलानां तारतम्यमजानानः कृष्यादिफले च धान्यादौ तारतम्यं कारणान्तरायत्तं न कृष्यादिसाधनतारतम्याधीनमिति मन्यमानो दृष्टान्तेष्वपि विप्रतिपद्यते तं प्रत्याह नो चेदिति ।**

अनु०— नो चेन्न यत्नं कुर्युरञ्जसा ।

यदि लोके वेदे च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं नो भवेत् । तदा केऽप्यञ्जसा **यत्नं साधनातिशयानुष्ठानं न कुर्युः सममेव कुर्युः । इतरथा प्रेक्षावन्तो न भवेयुः । न ह्यग्न्या-धानेन यावान् स्वर्गोऽश्वमेधेनापि तावत एव लाभेऽश्वमेधे कश्चित् प्रवर्तेत । प्रवर्तमानो वा अबुद्धिमान् भवेत् । द्रो(णावा)णवापमात्रकर्षणेन यावान् धान्यलाभः तावत एव खा(र्यावा)रीवापकर्षणेन भावे न कश्चित् तत्र प्रवर्तेत । तथात्वे च मन्दः स्यात् । दृष्टं वृष्ट्यादिकमदृष्टं धर्मादिकं च साधनान्तर्भूतमेवेति न व्यभिचारः शङ्कनीयः ।**

परि०— बुद्धिमान् भवेदिति । न हीत्यनुषज्यते । 'द्रोणे'ति 'खारी'ति च धान्यपरिमाण-विशेषः ॥ **तावत एवेति** । भावे इत्यन्वयः । ननु क्वचित्कर्षकादिषु अधिकसाधनभावेऽपि दृष्टा-

दृष्टाभावादिना अधिकफलानुपलब्धेरसाधनत्वादधिकफलवत्त्वमिति नास्तीत्यत आह **दृष्टं वृष्ट्यादिकमिति** । तथा च तत्र हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः ।

गु०दी०— दृष्टं वृष्ट्यादिकमदृष्टं धर्मादिकमित्यत्र दृष्टं वृष्ट्यादिकं अदृष्टं पुण्यादिकं तदुभयमजानानः कृषीवलः स्वयोग्यबहुसाधनानुष्ठानेऽपि फलमलभमानो दृश्यते इति भावेनोक्तं **दृष्टमिति** ।

यादु०— द्रोणावापेत्यादि । अत्र द्रोणवापेत्येव पाठो न द्रोणावापेति । 'अस्त्रियामाढकद्रोणे खारीवाहो निकुञ्चकः । कुडुपः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथगि'त्यभिधानात् । द्रोणाढकौ नपुंसके चेति लिङ्गानुशासने द्रोणाढकशब्दौ पुंसि नपुंसके च भवत इत्युक्तत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । उप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या वापशब्दः क्षेत्रपरः ।

वं०प०— कारणान्तरायत्तमिति । साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यमित्यनुमाने हेतोरप्रयोजकत्वमिति भावः । ननु कृष्यादिफले धान्यादौ तारतम्ये कारणान्तरायत्तं न कृष्यादिसाधनतारतम्याधीनमिति साध्यतारतम्येऽप्रयोजकान्तरशङ्कायाः किमुत्तरं जातमित्यत आह **दृष्टमिति** । 'न व्यभिचारः शङ्कनीयः' इत्यत्र व्यभिचारशब्देन अप्रयोजकत्वं ग्राह्यम् । साध्यं विनाऽपि हेतुरस्त्वित्यप्रयोजकताशङ्काया व्यभिचारशङ्कारूपत्वादिति भावः ।

शे०चं०— कारणान्तरायत्तमिति । वृष्ट्यादिरूपदृष्टधर्माधर्मादिरूपदृष्टकारणान्तरायत्तमित्यर्थः ॥ **इतरथेति** । अनधिकफलायाधिकप्रयत्नानुष्ठान इत्यर्थः ॥ **द्रोणावापेति** । (धान्यपरिमाणविशेषः) । द्रोण आ सम्यक् उप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या द्रोणावापशब्दः क्षेत्रपरः । क्वचित् द्रोणवापेत्यपि पाठः । तत्र द्रोण उप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स क्षेत्रपरः ॥ **खार्यावापेति** । खारी आ सम्यक् उप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स क्षेत्रपरः । ननु यत्र केनचित् द्रोणावापमात्रकर्षणं कृतं वृष्ट्यादिरूपदृष्टवशेन धर्माधर्मादिरूपादृष्टकारणवशेन चाधिकं सस्याद्युत्पन्नं यत्र केनचित्खार्यावापकर्षणे कृतेऽप्यविशिष्टवृष्ट्यादिना धर्मादिवशेन चाल्पमेव सस्याद्युत्पद्यते तत्र खार्यावापकर्षकस्य द्रोणावापकर्षकापेक्षयाऽधिकसाधनवत्त्वेऽपि तदपेक्षयाऽधिकसाध्यवत्त्वाभावाद्व्यभिचार इत्यत आह **दृष्टं वृष्ट्यादीति** । अनुकूलतर्कादिकं चेत्यादिपदेन स्वरूपासिद्धिपरिहारसङ्ग्रहः ।

वा०र०— वृष्ट्यादीति । वृष्ट्यादिरूपं यद्दृष्टं कारणान्तरं धर्माधर्मादिरूपं यद्दृष्टं कारणान्तरं तदायत्तमित्यर्थः । 'तस्य वाप' इति सूत्रे तस्येति कर्मषष्ठीसमर्थाद्वाप इत्यस्मिन्नर्थे ठञि प्रास्थिकमित्यादि भवति । तत्र चोप्यतेऽस्मिन्निति वाप इति क्षेत्रमुच्यते । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकमित्यत्र वापकर्मभूतप्रस्थस्य वाप इत्यत्र ठञि प्रास्थिकमिति रूपसिद्धिः । एवं द्रौणिकमित्यादि । देवदत्तस्य वाप इत्यत्र तु वापकर्माभिधायकषष्ठीसमर्थत्वाभावान्न तस्य वाप इत्यर्थे ठञ्प्रसङ्ग इति स्थितमाकरे । तथा च तस्य वाप इति वापार्थविवक्षायां ठञ् प्रत्ययस्य प्रसङ्गेऽपि यदा द्रोणवाप इत्येवं वापपदेनैव वापार्थप्रतिपादनविवक्षा तदा चित्रगोस्वामीत्यादिबहुव्रीहिविषयार्थवाक्यवद् द्रोणवाप इत्येव भवतीति द्रोणवापमात्रकर्षणेनेत्येव भवितव्यम् । तथा च उक्तरीत्यैव

खारीवापमात्रकर्षणेनेत्येव भवितव्यम् । तत्त्वार्थमूले द्रोणावापेति च पाठ इत्यतो नात्र वापपदमात्रम् । किन्त्वाङुपसर्गपूर्वकम् । तथा तस्मिन्निति आवापः द्रोणस्यावापः द्रोणावाप इति विग्रहीतव्ये यद्द्रोण आ उप्यत इति विग्रहप्रदर्शनं तद्वापं प्रति द्रोणस्य कर्मताऽस्तीति दर्शयितुमिति न काशिकाद्युक्तविग्रहविसंवादः । एवं खारी आ सम्यगित्यत्रापि । एतेनैव तस्य वाप इत्यर्थे ठञ् इत्यर्थे ठञ्प्रसङ्गे द्रोणिकेत्याद्येव मूले आपद्यतेत्यपि निरस्तम्। द्रोणावाप इत्यत्र वापपदेनैव तदर्थप्रतिपादनविवक्षया द्रोणावाप इत्येव प्राप्तेः । न ह्ययमलौकिको विग्रहः । येन कुम्भकार इत्यादौ कुम्भस्य कार इत्यादिरूपेण विग्रहो न प्राप्यते । तथा वाक्यकालेऽप्रयोगात् । किन्तु कुम्भं करोतीति तिङन्तेनैव विगृह्यत इत्यादेर्दर्शनिन प्रकृतेऽपि द्रोणावाप इत्यादेरप्रयोगः स्यात् । किन्तु देवदत्तस्यापत्यमिदमित्यादिवदलौकिक एव तिङ्वाक्यसद्भावोपपत्तेः । अतो न कश्चिद्दोष इत्यवधेयम् । यद्वा द्रोण आ उप्यत इत्यादि विगृह्णानस्यायमाशयः । नात्र प्रास्थिकं द्रौणिकमित्यादिवट्ठञ् प्रसज्यते । तस्य वाप इत्यर्थस्य विवक्षाभावात् । नापि केवलं वापपदम् । किन्तु द्रोण आ उप्यते तस्मिन्निति द्रोणावापशब्दोऽधिकरणे घञन्तः क्षेत्रविशेषस्यैव संज्ञा । एवं खार्यावापशब्दोऽपि क्षेत्रविशेषस्यैव संज्ञेति । तथा आङुपसर्गपूर्वकं च वापपदमिति । उप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या वापशब्दः क्षेत्रपर इत्येतन्मात्रोऽन्यथाख्यातिग्रन्थेऽस्ति । तत्राधिकव्युत्पादनं कथमिति प्रतीयते । **दृष्टं वृष्ट्यादीतीति** । तथा च साधनाधिक्ये राज्याद्याधिक्यमिति वदतां वृष्ट्यादिकमपि साधनमेवाभिप्रेतमिति तदाधिक्येन साध्याधिक्यमिष्टमेव न बाधकमिति न व्यभिचार इति भावेनाहेत्यर्थः ।

स०व्र०— नन्वदृष्टादिवशेन दृष्टवशेन खारीपरिमितधान्यावापकर्त्रपेक्षया द्रोणपरिमितधान्यावापकर्तुरिव फलाधिक्यात् तत्र व्यभिचारादित्यत आह **दृष्टं वृष्ट्यादीति** । अनुकूलतर्कादीत्यादिपदेन स्वरूपासिद्धिसङ्ग्रहः ।

॥ इति साध्ये मुक्तिगतफले आधिक्याभावे देवादीनां अधिकसाधनानुपपत्तिः ॥

* * *

॥ अथ देवादीनां अधिकमोक्षसाधनानुष्ठानं प्रमाणप्रमितम् ॥

५७ सु०— एवं मानुषादयो देवादिभ्योऽल्पमुक्तिफलभाजस्तदपेक्षयाऽल्पसाधनवत्त्वाद्यो यदपेक्षयाऽल्पसाधनवान् स ततोऽल्पफलवान् दृष्टः यथा सम्मतः । देवादयो मानुषान्ता मुक्तौ फलतारतम्यवन्तः साधनतारतम्योपेतत्वाद्ये यत्साधनतारतम्यवन्तः ते तत्साध्यतारतम्यवन्तो यथा सम्मताः । ब्रह्मादिमानुषान्तैरनुष्ठितानि मोक्षसाधनानि तारतम्यवत्फलवन्ति तारतम्यवत्त्वात्सम्मतवत् । ब्रह्मादीनां मानुषान्तानां मोक्षफलानि तारतम्यवन्ति तारतम्यवत्साधनसाध्यत्वात्सम्मतवदित्यनुमानान्यप्यत्र द्रष्टव्यानि । अनुकूलतर्कादिकं च पूर्ववदूहनीयमिति ।

परि०— मूले 'यत्रे'ति सामान्यव्याप्त्युक्त्या लब्धप्रयोगादाह **एवं मानुषादय इत्यादिना** ॥ **अनुकूलतर्कादिकमिति** । अल्पसाधनेऽपि महाफले महाफलार्थिनां महासाधनानुष्ठानं न स्यात् । साधनतारतम्येऽपि फलतारतम्याभावे निरुपाधिसहचारोपलम्भाविरोधरूपादिः तर्कः । **आदिपदेन** व्यभिचाराभावश्च ऊह्य इत्यर्थः ।

॥ इति देवादीनां अधिकमोक्षसाधनानुष्ठानं प्रमाणप्रमितम् ॥

* * *

॥ अथ बहुप्रयत्नेन साधनानुष्ठानात् न तस्य लीलात्मकत्वम् ॥

५८ **सु०— स्यादेतत् । मुक्ता अप्युपासनं कर्म चानुतिष्ठन्तीति गुणोपसंहारपादे समर्थितम् । न चैकप्रकारमेव तेषामनुष्ठानमिति नियामकमस्ति । तथा च तेषामुपासनादितारतम्ये सत्यपि यत्प्रयुक्तफलतारतम्याभावादयुक्तान्येव सतर्काण्यनुमानानि । मुक्तैरनुष्ठितं साधनमेव न भवति साध्याभावादिति चेत् । अमुक्तै(मुमुक्षुभि)रनुष्ठितस्याप्यधिकस्य तथात्वोपपत्तेः । अनुष्ठानं च मुक्तवल्लीलात्मकं भविष्यतीत्यत आह कृच्छ्रेणेति ।**

अनु०— कृच्छ्रेण साधनादेव न मुक्तवदुदीर्यते ।

मुमुक्षुभिः **कृच्छ्रेणैव** साधनानां **साधनात्** अनुष्ठानात् कारणात् **मुक्तवत्** मुक्तानामिव लीलया अनुष्ठानं न भवति । अनेन विशेषणप्रक्षेपादनैकान्त्यादि परिहृतम् । मुक्तानां कृच्छ्राभावाल्लीलावैलक्षण्यदर्शनादन्यथासिद्धिरप्यपास्ता । न हि कृच्छ्रवती लीला भवतीत्युक्तं भवति । कृच्छ्रेण मुमुक्षूणां साधनानुष्ठाने किं प्रमाणमित्यत आह **उदीर्यत इति** । एतदागमेनोदीर्यत इत्यर्थः ।

परि०— **गुणोपसंहारेति** । पूर्वपादे 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्', 'छन्दत उभयाविरोधादि'त्यधिकरणद्वये यथाक्रममुपासनं कर्म चेति ज्ञेयम् । प्रागुक्तहेतूनां मुक्तेषु तत्फलादिषु च व्यभिचारमुक्त्वा असिद्धिमन्यथासिद्धिं वा प्रतिबन्द्या चोदयति **मुक्तैरित्यादिना** ॥ **अनेनेति** । अनेनेत्यस्येत्युक्तं भवतीत्यनेनान्वयः । **अनेन** मूलेनेत्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । कृच्छ्रेणानुष्ठीयमानाधिकसाधनवत्त्वादित्येवं विशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः । कृच्छ्रेणेत्युक्तत्वेनालीलात्वादधिकस्यासाधनत्वमपि निरस्तमित्यसिद्धिरपि परिहृतेत्यर्थः ॥ **अन्यथासिद्धिरिति** । लीलात्वेनोपपन्नतारूपेत्यर्थः ।

यादु०— गुणोपसंहारपाद इति । उपासनापादे 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादि'त्यत्र मुक्तानामुपासनं 'छन्दत उभयाविरोधादि'त्यत्र तेषां कर्म च समर्थितमित्यर्थः ॥ **विशेषणप्रक्षेपादिति** । साधने कृच्छ्रेणानुष्ठीयमानत्वरूपविशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः ।

वं०प०— तथात्वोपपत्तेरिति । साध्याभावेन साधनत्वाभावोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अन्यथासिद्धिरपीति** । साध्याभावेऽप्यनुष्ठानस्य मुक्तवल्लीलयाऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः ।

शे०चं०— समर्थितमिति । 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादि'त्यादावुपासनस्य, 'छन्दत उभयाविरोधादि'त्यादौ कर्मणश्च कर्तव्यत्वं समर्थितमित्यर्थः । **तथात्वोपपत्तेरिति** । साध्याभावेन साधनाभावोपपत्तेरि'त्यर्थः ॥ **मुक्तानामिवेति** । अनेन मुक्तवदिति षष्ठीसमर्थात् 'तत्र तस्येवे'त्यनेन वतिरित्युक्तं भवति । **विशेषणप्रक्षेपादिति** । साधने कृच्छ्रेणानुष्ठीयमानत्वरूपविशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः । अनैकान्त्यादीत्यादिपदेन अन्यथासिद्धिसङ्ग्रहः । कथं विशेषणप्रक्षेपेणानैकान्त्यपरिहार इत्यत आह **मुक्तानामिति** ॥ **अन्यथासिद्धिरपीति** । साध्याभावेऽप्यनुष्ठानस्य मुक्तवल्लीलयाऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः । ननु माऽस्त्वनैकान्त्यमन्यथासिद्धिपरिहारस्तु कथमित्यत आह **लीलेति** ।

स०व्र०— अनैकान्त्यादीत्यादिपदेनान्यथासिद्धिसङ्ग्रहः । कथमनैकान्त्यादिपरिहार इत्यत आह **मुक्तानामित्यादि** ।

॥ इति बहुप्रयत्नेन साधनानुष्ठानात् न तस्य लीलात्मकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ रुद्रादीनां साधनतारतम्ये प्रमाणोक्तिः ॥

५९ **सु०—** तदागमं पठति **दशकल्पमिति** ।

अनु०— दशकल्पं तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ।
त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन लवणाम्भसा ।
शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ।
वर्षायुतं च सूर्येण तपोऽर्वाक्शिरसा कृतम् ।
सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाशशायिना ।

पीता मरीचयो वर्षसाहस्रमतिसादरम् ।
अतिकृच्छ्रेण कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च ।
इति

कल्पो ब्रह्मणो दिवसः । पात्रादित्वात् नपुंसकत्वम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । यद्वा दशकल्पमिति बहुव्रीहिः । तपसो विशेषणम् ।

सहस्रं परिमाणमस्येति साहस्रः सङ्घः । तदस्य परिमाणमित्यर्थे शतमानविंशतिकसहस्रवसनादणित्यणो विधानात् । अन्येऽप्यतिकृच्छ्रेण यत्नं कुर्वन्ति किमैहिकफलार्थं नेत्युच्यते **ब्रह्मविदोऽपीति** । विषयवैराग्यमनेनोपलक्ष्यते । ब्रह्मज्ञानोत्त(र)रं साधनानुष्ठानेन मोक्षतारतम्यस्योपरि साधयिष्यमाणत्वादत्र सामान्यमात्रं विवक्षितम् । **इति**शब्दो वाक्यसमाप्तौ ।

परि॰— महाकल्पभ्रमनिरासाय दैनन्दिनकल्पपरोऽयमित्याह **कल्पो ब्रह्मणो दिवस इति** । ननु 'दशकल्पमि'त्यत्र दशानां कल्पानां समाहार इत्यत्र पक्षे 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरि'ति द्विगुसंज्ञायामकारान्तोत्तरपदो 'द्विगुः स्त्रियामिष्ट' इति स्त्रीत्वे 'द्विगोरि'ति ङीषि सति दशकल्पीति स्यादित्यत आह **पात्रादित्वान्नपुंसकत्वमिति** । पात्रादौ नेति पात्राद्युत्तरपदे स्त्रीत्वं नेति निषेधेन स्त्रीत्वाभावे ङीषोऽप्राप्तौ 'सनपुंसकमि'ति सामान्यतः प्राप्तं नपुंसकत्वमित्यर्थः ॥ **कालाध्वनोरिति** । अन्तशब्दोऽत्र विरामवाची अन्तमतिक्रान्तः अत्यन्तः स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः गुणाक्रियादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे अविच्छिन्नसम्बन्धे विवक्षिते द्वितीया भवतीति द्वितीयाध्यायतृतीयपादे कर्मणि द्वितीयेत्यनुवर्त्य द्वितीयाविधानादत्र 'मासं गुडधानाः', 'मासमधीते', 'क्रोशं कुटिला नदी', 'क्रोशमधीते' इत्यादाविव द्वितीयेत्यर्थः । दशकल्पमध्ये तपोहीनकालः कोऽपि नेत्यर्थो लभ्यत इति ज्ञेयम् । एतेन 'वर्षकोटीरि'त्यादिद्वितीयाऽपि व्याख्याता । **वर्षसाहस्रं** वर्षाणां समूहमित्यर्थलाभायाह **साहस्रमिति** । तत् 'अस्ये'ति पञ्चमस्य आद्यपादे तत्परिमाणमस्येत्यर्थे यथाविधानं प्रत्यया भवन्तीत्युक्तम् । तत्र को वाऽत्र प्रत्ययो विहित इत्यत आह **शतमानेति** । शतमानादिशब्देभ्योऽण्प्रत्ययो भवतीत्यणि आदिवृद्धौ साहस्रमिति सिद्धेरिति भावः । 'अतिकृच्छ्रेणे'त्यत्र कर्त्राकाङ्क्षां पूरयति **अन्येऽपीति** ॥ **उपलक्ष्यत इति** । वैराग्यसाध्यत्वाद्ब्रह्मवेदनस्येति भावः । कुत एवं

लक्षणेत्यतो पौनरुक्त्यायेति भावेनाह **ब्रह्मज्ञानोत्तरेति** ॥ **उपरीति** । 'ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि । तारतम्यं च मुक्तौ तु तेनैव अध्यवसीयत' इत्यत्रेति भावः । तावता कथमपौनरुक्त्यमित्यत आह **अत्र सामान्यमात्रमिति** । ज्ञान्यज्ञानिसाधारण्येन साधनतारतम्यान्मुक्तितारतम्यमित्येव अत्र विवक्षितम् । ज्ञानोत्तरसाधनतारतम्यात् मुक्तितारतम्यमित्येतत् उपरीति भावः ।

यादु०— ननु दशानां कल्पानां समाहारे विवक्षितेऽस्य सङ्ख्यापूर्वकत्वात् सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायामकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट इत्युक्तत्वेनास्य स्त्रीलिङ्गत्वात् द्विगोरिति ङीषि दशकल्पीति भवितव्यं दशकल्पमिति तु कथमित्यत आह **पात्रादित्वादिति** । पात्रादौ नेत्यनेन पात्राद्युत्तरपदे द्विगोः स्त्रीत्वनिषेधाद् द्विगोरित्यनेन ङीषोऽप्राप्तौ स नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वमित्यर्थः । पात्रादिराकृतिगण इत्युक्तत्वेन पात्रादित्वादित्युपपन्नम् ॥ **कालाध्वनोरिति** । गुणक्रियादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया स्यादिति सूत्रार्थः । अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगो निरन्तरः सन्निकर्ष इत्यर्थः । स च सामर्थ्यादनयोर्गुणादिभिरेव सम्भवतीति तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । उदाहरणं तु मासं कल्याणी, मासमधीते, मासं गुडधानाः, क्रोशं कुटिला नदी, क्रोशमधीते, क्रोश गिरिरित्यादि ज्ञेयम् ॥ **तदस्य परिमाणमिति** । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं तच्चेत् परिमाणं भवतीति सूत्रार्थः । नन्वितः-पूर्वमस्मिन्नर्थे कः प्रत्ययो विहितो येन यथाविहितमित्युच्यत इत्यत आह **शतमानेत्यादि** । शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण्प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेष्विति सूत्रार्थः । शातमानं वैशातिकं साहस्रं वासनमित्युदाहरणम् । तदस्य परिमाणमित्युक्तोऽप्यर्थ आर्हीयतयैव विवक्षित इति ज्ञातव्यम् । ननु विषयवैराग्यमनेन किमर्थमुपलक्षणीयम् । ब्रह्मविदामेव साधनतारतम्येन मोक्षतारतम्यसाधनेन परमेवैतत्किं न स्यादित्यत आह **ब्रह्मज्ञानोत्तरेति** ॥ **उपरीति** । 'ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि । तारतम्यं च मुक्तौ तु तेनैवाध्यवसीयत' इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **सामान्यमात्रमिति** । जिज्ञासुज्ञानिसाधारणं यद्विषयवैराग्यादिसाधनजातं तत्तारतम्यमेव मोक्षतारतम्यसाधकतयाऽत्र विवक्षितमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मविदोऽपीत्येतदुक्तार्थमेवेति भावः ।

शे०चं०— मूले कल्पशब्दो द्विपरार्धात्मकमहाकल्पार्थकश्चेद्रुद्रशब्दानुपपत्तिः । न हि दशसु महाकल्पेष्वयं रुद्रशब्दवाच्यः किन्त्वेकस्मिन्नेव ततः पूर्वं तूग्रतपःशब्दवाच्य एव । 'शुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः' इति चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात् । 'महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यते' इति प्रमाणाच्च । अतः कल्पशब्दं दैनन्दिनकल्पपरत्वेन व्याख्याति **कल्पो ब्रह्मणो दिवस इति** । ननु दशानां कल्पानां समाहारो दशकल्पमित्यस्य सङ्ख्यापूर्वकत्वेन द्विगुत्वादकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वाद् द्विगोरिति ङीषि दशकल्पीति भवितव्यम् । दशकल्पमिति तु कथमित्यतः पात्राद्युत्तरपदकस्य द्विगोरकारान्तोत्तरपदस्यापि स्त्रीत्वभावस्य पात्रादौ नेत्येतद्वार्तिकसिद्धत्वात् पात्रादेश्चाकृतिगणत्वेन कल्पशब्दस्यापि पात्रादित्वसम्भवान्न दोष इत्यभिप्रायेणाह **पात्रादित्वादिति** । तथाच पञ्चपात्रमित्यादाविवात्रापि ङीषेऽप्राप्तौ स नपुंसकमिति नपुंसकत्वमुपपन्नमिति भावः । ननु ब्रह्मणो दशदिवसात्मककालस्याधिकरणत्वादधिकरणे सप्तमीति सप्तम्या भवितव्यम् । दशकल्पमिति द्वितीया

तु कथमित्यतो मासमधीतेत्यादौ त्रिंशदहोरात्रात्मककालस्याध्ययनेनात्यन्तसंयोगात् कालवृत्तेर्मासशब्दान्मासमिति द्वितीयावद्ब्रह्मणो दशदिवसात्मककालस्य तपश्चरणेनात्यन्तसंयोगसद्भावाद्युक्ता कालवृत्तेर्दशकल्पशब्दाद्दशकल्पमिति द्वितीयेत्यभिप्रेत्य कालस्य गुणक्रियादिभिरत्यन्तसंयोगे सति कालवृत्तेः शब्दाद् द्वितीया भवतीत्येतद्विधायकलक्षणं पठन्नेव तामुपपादयति **कालाध्वनोरिति** । अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगश्चेत्यत्यन्तसंयोगो निरन्तरसन्निकर्ष इति यावत् । स च सामर्थ्यात् कालाध्वनोर्गुणादिभिरेव सम्भवति । ततश्चायं सूत्रार्थः । गुण-क्रियादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे सति कालाध्ववृत्तिभ्यां शब्दाभ्यां द्वितीया स्यादिति । अस्मिन्पक्षे नपुंसकत्वद्वितीयोपपादनप्रयासो भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ।

ननु सहस्रशब्दात् तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्राग्वतेष्ठञिति ठञि वर्षसाहस्रिकमिति भाव्यम् । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तस्मिन्नेवार्थे कनः ठञ्बाधकत्वात् तत्प्रसङ्गेन वर्षसहस्रकमिति भवितव्यम् । वर्ष-साहस्रमिति तु कथमित्यतः शतमानेति तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्राप्तठञ्कनोरपवादेनाण्विधानात् तस्मिन्सति वर्षसाहस्रमित्यस्योपपत्तेरित्याशयेनाह **तदस्येति** ॥ **परिमाणमित्यर्थ इति** । उपाधावित्यर्थः ॥ **अणित्यण इति** । अणित्यतोऽनुवर्तमानस्याण इत्यर्थः । **विधानादिति** । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति सूत्रेण सङ्घेऽर्थे विधानादित्यर्थः । तथाच सहस्ररूपपरिमाणोपाधिके सङ्घरूपेऽर्थे सङ्ख्यावाचिनः सहस्रशब्दात् सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसत्राध्ययनेष्वित्यनेन अण्प्रत्यये णित्वादादिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे साहस्रशब्दनिष्पत्तिरित्युक्तं भवति । कथमनेनैहिकफलार्थत्वाभावसिद्धिरित्यत आह **विषयवैराग्यमिति** । विषयविरक्तानामैहिकफलाकाङ्क्षि-तत्वं विप्रतिषिद्धमिति भावः । अपरोक्षज्ञानिनां तारतम्येन साध्यतारतम्यप्रतिपादकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रतीतार्थे तात्पर्येऽनुपपत्तिं सूचयन्नेवान्यत्र तात्पर्यमाह **ब्रह्मज्ञानोत्तरेति** ॥ **उपरीति** । 'ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि । तारतम्यं च मुक्तौ तु तेनैवाऽध्यवसीयते' इत्यादिनेति शेषः ॥ **सामान्यमात्रमिति** । जिज्ञासु-ज्ञानिसाधारणं यद्विषयवैराग्यादिसाधनजातं तत्तारतम्यमेव मोक्षतारतम्यसाधकतया विवक्षितमित्यर्थः । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेरित्यर्थः ।

वा०२०— इति प्रमाणाच्चेति । उपलक्षणं चैतत् । दशदैनन्दिनकल्पपर्यन्तं तपश्चरणं इत्यादि स्पष्ट-प्रमाणसिद्धं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **दशानां कल्पानां समाहार इति** । इदं च समाहरणं समाहार इति भावसाधनत्वं समाहारशब्दस्याश्रित्य व्युत्पादनम् । वस्तुतस्तु दश कल्पाः समाह्रीयन्त इत्येव कर्मसाधनतामाश्रित्य व्युत्पत्ति-रभिप्रेता । अत एव च तिस्रः पञ्च वा शाखाः समाहृता इति सर्वशाखाधिकरणे विगृहीतम् । साधुत्वव्युत्पा-दनादिकं तु तद्व्युत्पादनावसर एवास्माभिः कृतम् । तत एव प्रतिपत्तव्यम् । **इत्यस्येति** । इत्येवं तद्धितार्थो-त्तरपदसमाहारे चेति सूत्रेण प्राप्तस्य समासस्येत्यर्थः । **कालवृत्तेरिति** । कालवाचिन इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि कालस्य गुणक्रियादिभिरित्येतदुक्तं सूत्रारूढं कर्तुमुपयुक्तं वदन्नेव सूत्रार्थमाह **अन्तं विराममित्यादि** । **बहुव्रीहि-रिति** मूलम् । दश कल्पा यस्येति दशकल्पं तप इति बहुव्रीहिपक्षे दशकल्पानुष्ठेयत्वं दशकल्पपदस्यार्थ इति

भावः । **द्वितीया स्यादितीति** । अस्येतिशब्दस्येत्ययं सूत्रार्थ इति सम्बन्धः । **साहस्रः सङ्घ इति** मूलम् । ततश्च वर्षाणां साहस्रः वर्षसहस्र इति स्थिते कालाध्वनोरित्यनेन विरिञ्चियानाधिकरणवर्षसाहस्रस्य यत्क्रियया-ऽत्यन्तसंयोगसद्भावात् द्वितीयायां सत्यां वर्षसाहस्रमिति भवतीति भावः ।

ननु साहस्रः सङ्घ इति सत्त्वात् सङ्घार्थे कन एव 'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वि'त्यनेन विधानेन तथैव च पञ्चकः सङ्घ इत्यादिरूपेण भाष्यादावुदाहरणेन च सङ्घार्थे कन्प्रसङ्गादित्यतोऽत्राणप्रत्ययाङ्गीकारान्नानुप-पत्तिरित्याशेन **तदस्य परिमाणमित्यर्थ** इति मूलं प्रवृत्तम् । तत्राणप्रत्ययः प्रथमत एव न प्राप्तः, किन्तु ठञादिप्रक्रमेणेति भावेनाणप्रवृत्तिप्राग्भाविप्रत्ययान्तरागतितत्परिहारादिकं दर्शयितुमाशङ्कामुत्थाप्याणप्रवृत्तिमुपपाद्य तत्परत्वेन मूलं योजयति **ननु सहस्रशब्दादित्यादिना** ॥ **तदस्य परिमाणमित्यर्थ इति** । अनेन तदस्य परिमाणमित्यनेन तदिति प्रथमासामर्थ्यादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितप्रत्ययो भवतीत्यर्थकसूत्रेण ठञ्प्रत्यय इत्युक्तं भवति । यथाविहितप्रत्ययविधायकत्वादेतत्सूत्रस्य कथमनेन सूत्रान्तरेण विहितठञ्विधानमित्यत उक्तं **प्राग्वते-ष्ठञितीति** । अत्र प्राग्वतेष्ठञितीति पाठः । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'ति वक्ष्यतीति काशिकाद्यनुसारात् । प्राग्वतेष्ठगिति ठगधिकारे तु तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गमित्ययमवधिरिति ज्ञेयम् । वहतेरिति लेखकागतः । अत्र च सूत्रे वतिप्रत्ययपर्यन्तं ठञोऽधिकार इत्येवोक्तावप्यपवादविषयं विनाऽन्यत्र ठञ्भवतीत्युक्ते सङ्कोचं विना सर्वत्र ठञो विधानासिद्धिः । ठञित्येतावन्मात्रेणाधिकारसिद्धेः प्राग्वतेरिति व्यर्थमित्याशङ्क्य मध्यमाधिकारस्यानपवादः सर्व-भूमिपृथिव्याभ्यामणञौ शीर्षछेदाद्यच्चेत्येवमादिशब्देषु विच्छेदेऽपि पारायणतुरायणेत्येवमादौ ठञेव यथा स्यादि-त्येवमर्थमिति **मञ्जर्या**मुक्तत्वात् । अत एव 'शतमाने'तिसूत्रीयठक्ठञोरपवाद इति काशिकाव्याख्यानावसरे शत-मानं परिमाणं सहस्रं सङ्ख्याताभ्यां ठञोऽपवाद्यत्वाद्युक्तम् । तेन च सामान्योक्त्या सहस्रशब्दादपि ठञ्युक्त एव। अर्हादगोपुच्छेत्यादि तदुत्तरसूत्रविहितठकोऽपि ठञोऽपवादतायाः काशिकादौ स्पष्टत्वाच्च । ततोऽधिकारसूत्रस्यैव ठञ्विधायकत्वम् । एतेन 'प्राग्वतेष्ठञि'त्यस्य ठञ्विधायकत्वाभावात् कथमनेन सहस्रशब्दाट्ठञिति परास्तम् । तथा तत्सूत्रे तदस्य परिमाणमित्यस्योत्तरसूत्रगतस्यानुवृत्तेरभावेन तदस्य परिमाणमित्यर्थ इत्युक्तयोग इति च परास्तम् । उक्तरीत्या तदस्य परिमाणमित्यनेन यथाविहितप्रत्ययविधानात् प्रकृते तेन ठञ्सिद्ध्यर्थमेव प्राग्वते-रित्यनेन ठञुक्त्यार्थान्तराश्रयणात् । अत एवोक्तरीत्या कुसृष्ट्या मञ्जर्युक्तपक्षे ठञ् आनेयो भवतीत्यपरितोषा-न्नवीनेन ठञ्ठकनामपवाद इति *सिद्धान्तकौमुदी*वाक्यमुपादाय शतमानादिशब्देभ्यष्ठक्ठञोः प्रवृत्तिमुपपाद्य सहस्रं सङ्ख्या ततः 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कनि'ति कन्प्राप्त इति तदपवादेनायमणप्रत्यय इति व्याख्यातं च अयुक्तम् । उक्तसूत्रीयकाशिकामञ्जर्यनुसारेण कथञ्चिट्ठञ्प्राप्तेवर्णनीयत्वात् । ताभ्यामुक्तस्यानुपपन्नत्वाभिप्रायेण कनपवादकता मयोक्तेति चेन्न । तथा सति 'सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' इति सूत्रे कन् ठञोऽपि व्याख्यातव्य-त्वापातात् । प्राग्वतेरिति सूत्राधिकारोक्तेः । उक्तं च काशिकायां **ठञोऽपवाद इति** । तस्माट्ठञ्पूर्वक एव कन्निति सिद्धेर्युक्तं प्रवृत्तिवर्णनमिति । **साहस्रिकमिति** । ठञि तस्येकादेशे ञित्तद्धितपरत्वात्तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे साहस्रकमिति भवतीति भावः । **तस्मिन्नेवार्थ इति** । अत्रापि तदस्य परिमाण-

मित्येतेन यथाविहितप्रत्यये विधायकेन प्रकृते कनः प्राप्तिं प्रत्युपयुक्ततया 'सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' इत्येतत्सूत्रोपन्यासः । न तु 'तदस्य परिमाणमि'त्युत्तरसूत्रस्य सङ्ख्याया इत्यत्रानुवृत्यभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । एवं प्रत्ययान्तरप्रसक्तिं तत्परिहारं चोपपाद्य विवक्षितप्रत्ययप्रवृत्तिप्रकारप्रदर्शनपरतया मूलं योजयति **शतमानेतीति** ॥ **तदस्य परिमाणमित्यर्थ इति** । अत्रापि तदस्य परिमाणमित्यनेन यथाविहितप्रत्ययविधायकेन प्राप्तौ यौ ठञ्कनौ तदपवादेन शतमानेति सूत्रेणाणो विधानादित्यर्थोऽभिप्रेतः । न तु ठञ्कन्विधायकयोस्तदस्य परिमाणमित्यस्यानुवृत्त्याशयेनेति ज्ञेयम् । **तस्मिन्सति** अणि सतीत्यर्थः ।

परिमाणमित्यर्थ इति । मूर्तदृशार्थेऽण्प्रत्यय इत्युक्त्याऽण्प्रत्ययार्थस्तदस्य परिमाणमित्येषोऽर्थ इति भ्रान्तिः स्यात् । तां परिहर्तुमर्थपदं व्याचष्टे **उपधावित्यर्थ इति** । इत्येतन्निमित्ते सतीत्यर्थः । संज्ञासङ्घादीनामेव प्रत्ययार्थत्वादिति भावः । अत्र च ठञ्कनोरिवाणोऽपि तदस्य परिमाणमित्यनेनैव यथाविहितप्रत्ययविधायकेन प्राप्तिरिति पूर्वन्यायेन प्राप्तं भवति । मूले तु शतमानेत्यनेन सूत्रेणैवाण्प्राप्तिरिति प्रतीयते । तदुभयं न मन्तव्यम् । अण्प्रसक्तिपर्यन्तं प्रत्ययान्तरादिप्रसक्त्यादिप्रदर्शनार्थमेव प्राचीनास्मदीयमूलस्य प्रवृत्तत्वात् । मूलस्य विधायकसूत्रप्रदर्शनमात्रार्थकत्वेन प्रकृते विधायकतयोपन्यासाभावादित्याशयेन नाणित्यादि व्याचष्टे **अणित्यत इत्यादिना** ॥ **अनुवर्तमानस्येति** । स्वात्मानमनुसरतो विधेर्वर्तमानः यथाविहितविधानोपयुक्ततया स्थितो यस्तस्येत्यर्थः । अयमर्थः । नात्र तदस्य परिमाणमित्यनेन ठगादिकमङ्गीकुर्मः । येनोक्तप्रकारेण प्रकारान्तरेण रूपापत्तिः स्यात् । किन्तु सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रेण यथाविहितप्रत्ययविधायकेनाण्प्रत्ययमङ्गीकुर्मः । तत्र च विधानसूत्रं शतमानेत्येतदिति मूले तदुपन्यासः । न तु विधायकतया । तेन सूत्रेण शतमानेन क्रीतमित्यादिरूपेण क्रीताद्यर्थे एवाण्विधानात् । नापि तदस्य परिमाणमित्यनेन । तस्य संज्ञाद्यर्थेषु प्रत्ययनियोजकत्वाभावात् । उक्तं च तेन प्रोक्तमिति सूत्रीयकाशिकायाम् । ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामितःप्रभृति प्रत्ययार्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्त इति । तेन तत्र तत्रार्थविशेषानुसारेणैव प्रत्ययविधायकत्वं तेषां तेषां सूत्राणामिति सिद्धम् । अत एव प्रथमासमर्थस्य साधारण्ये तत्र ग्रहणमत्र च सङ्ख्याया इति सङ्ख्यारूपस्य । किन्तु सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रे तदस्य परिमाणमित्यनुवृत्तावपि अनुवृत्तपरिमाणशब्दस्य न रूढः सर्वतो मानार्थत्वम् । किन्तु परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति यौगिकत्वमेव । तेन परिच्छेदकत्वमात्रलाभेन सङ्ख्या स्वयं रूपपरिमाणरूपाऽपि परिच्छेदिका प्रभवतीति तादृशसङ्ख्यावाचिप्रातिपदिकात्प्रत्ययविधायकेनैवात्र अण्प्रत्ययाश्रयणमुक्तम् । उक्तं च मञ्जर्याम् । नात्र रूढं परिमाणं गृह्यते । किं तर्हि क्रियाविशेषः । परिमीयतेऽनेनेति तत्परिमाणम् । सङ्ख्ययापि च परिमीयत इत्यादि । तदस्य परिमाणमिति सूत्रे चेह परिच्छेदहेतुमात्रं परिमाणम् । न सर्वतो मानमेव । उत्तरसूत्रे सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणादिति । मञ्जर्यनुसारेण साधारणं परिमाणमुक्तम् । सङ्ख्याया इवोन्मानादीनामपि परिच्छेदकत्वरूपेण परिमाणत्वात् । ततोऽपि सङ्ख्यारूपविशेषाश्रितमेव कार्यमात्रस्पष्टं च सङ्ख्यापरिमाणयोर्भेदेन प्रतिपादनमाशङ्कासमाधानाभ्यामार्हादगोपुच्छेतिसूत्रीयसङ्ख्यापरिमाणयोः को विशेष इत्यादि काशिकातन्मञ्जर्योः । तथा तत्रैव 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः' इति

श्लोकवार्तिकं चोदाहृतम् । तत्र मञ्जर्यां व्याख्यातप्रकारेण व्याख्येयम् । 'सङ्ख्या सर्वतः पूर्वोक्तादुन्मानादेर्बाह्या तत्रानन्तर्भावादि'ति मञ्जर्यां तद्व्याख्यावसरे उक्तेरित्यलं विस्तरेण । पुनः शोध्यमेतत् ।

सङ्घेत्यर्थ इति । यद्यपि 'सङ्घेऽर्थे सङ्ख्या' इति सूत्रेण पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः सप्तकः दशक इत्यादिरूपेण कनेव विहित इति ज्ञायते । भाष्यादौ कन एवोदाहृतत्वात् । तथापि सङ्ख्याया इति सूत्रस्य यथा विहितप्रत्ययविधायकतया सङ्ख्याया अतिशयदन्तायाः कनिति कन इव शतमानेत्यनेनाणोऽपि विहितत्वात् तदभ्यनुज्ञापकताया अप्युपपत्तेः । भाष्यादौ चोपलक्षणतयोदाहरणैकदेशप्रदर्शनोपपत्त्या तेनोदाहरणान्तराभाव-लाभायोगादण्यपि वर्षसाहस्रमित्यादेरुदाहरणोपपत्तेः । अत एव 'तदस्य परिमाणमि'त्यादिसूत्रेषु यथाविहित-मित्युक्तापि ठगादेरेकैकस्यैवोदाहरणेऽपि 'तदस्मिन्वृध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत' इत्येतत्सूत्रीयकाशिकादौ पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते पञ्चकः सप्तकः शत्यः शतिकः साहस्रमित्येव कन् यत् ठन् अण्रूपचतुष्टयोदाहरणमित्याशयात् । एतेन सङ्ख्याया इति सूत्रस्य विधायकत्वं च सिद्धम् । समर्थविभक्तिविशेषप्रत्ययार्थविशेषयोः प्रत्ययविधायकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । न हि तादृशस्थले प्रत्ययस्यान्यतः प्राप्तिरस्ति येन विध्ययोगापत्तेः । अत एव शताच्च ठन्यतावशत इति सूत्रीयकाशिकायाशत इति किम् । शतं परिमाणमस्य शतं निदानम् । प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घ इत्युक्तम् । तन्मञ्जर्यां च सङ्घ एव समूहः शतमायपरिमाणमस्य सूत्रस्येति सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति सूत्रेण प्रत्यय इत्युक्तम् । ननु तथापि सङ्घ इत्यनुपपन्नम् । सङ्ख्याया इति सूत्रगतसङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वस्यैव न्याय्यत्वेन वर्षसहर्षपक्षोक्तसङ्घस्य च प्राणिसमूह-रूपत्वाभावात् । अत एव च तत्सूत्रे सङ्घशब्देन सूत्रस्याप्राप्त्या पृथक्सूत्रग्रहणम् । अन्यथा तन्न स्यात् । तदुक्तं काशिकायाम् । नन्वध्यायसमूहः सूत्रसङ्घ एव भवति । नैतदस्ति प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो रूढ इति । अत एव 'शताच्च ठनि'तिसूत्रीयार्थोऽत्र सङ्घ इत्येतत्काशिकामञ्जर्यां प्रत्यय इत्यन्तपूर्वमुदाहरणानन्तरं न सङ्घे प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो रूढ इति तत्र वक्ष्यतीत्युक्तम् । तत्कथं सङ्घेऽर्थ इति टीकाकारीयोक्तिः । न च सङ्घ इति मूलानु-वादरूपत्वान्न दोष इति वाच्यम् । उक्तानुपपत्तेर्मूलेऽपि तुल्यतया स्वयमलब्धात्मनो मूलस्य टीकानिर्वाहकत्वा-योगादिति चेत् सत्यम् । एतन्मूलटीकयोः सङ्घशब्दस्य मुख्यसङ्घार्थत्वानाश्रयणेन दोषाभावात् । न च तर्हि कथममुख्यसङ्घार्थे प्रत्ययप्राप्तिरिति वाच्यम् । शताच्चेति सूत्रीयाशत इत्येतद्व्यावृत्त्यकथनाय प्रवृत्तेन काशिकाकृता शतं परिमाणमस्य शतकं निदानं प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घ इति प्राणिसमूहभिन्नेऽपि समूहमात्रे सङ्घसादृश्यमात्रेण सङ्घे विहितकन्प्रत्ययस्याश्रिततया तद्वदेव सङ्घसादृश्यभूतसमूहत्वमात्रेण सङ्घे विहितप्रत्ययोपपत्तेः । उदाहृतमञ्जरी-ग्रन्थोऽपि नास्माकममुख्यसङ्घत्वमङ्गीकुर्वतां बाधकः । प्रत्युतानुकूल एव । सङ्घ इव समूह इत्यनेनेनामुख्य-सङ्घतायाः न सङ्घे प्राणसमूहे सङ्घशब्दो रूढिरिति वक्ष्यतीत्यनेन च मुख्यसङ्घत्वाभावस्य च तद्वचनादेव प्रतीतेः। यदि चामुख्यं सङ्घत्वमाश्रित्य सङ्घत्वाश्रितं कार्यं तदभिमतं स्यात् तर्हि कथं तत्सूत्रेण सङ्घार्थे प्रत्ययमुप-पादयेत् । नवीनेनापि शताच्चेति सूत्रेऽशतपदव्यावर्त्यकथनाय शतपरिमाणमस्य शतकः सङ्घ इति सङ्घाश्रित-कार्याश्रयणेनोक्तम् ।

न च मञ्जर्यां सूत्रे प्रत्ययमाश्रित्य शतकमित्येतदुपपादनात् काशिकोक्तसङ्घपदस्य सूत्रपरत्वसिद्धे-र्नामुख्यार्थमादाय सङ्घे प्रत्ययस्तदभिमत इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणरीत्या प्राणिसमूहे रूढे कल्पनीयतया तद्बलेन मञ्जर्युक्ते भारानाश्रयणात् । अत एव नवीनेन सङ्घ इत्युक्तेरपि रमायां मञ्जर्यामिव सङ्घपदविचाराभावः । पङ्क्ति-विंशतीतिसूत्रीयमञ्जरी च अनुकूला । निपातनस्याभियुक्तप्रयोगसंरक्षणाय प्रवृत्त्याऽन्यत्रापि तथात्वस्याभ्युपगम-सम्भवात् । तस्मान्मुख्यसङ्घत्वाऽभावेऽप्यमुख्यसङ्घत्वाश्रयणेन सङ्ख्याया इत्येतत्सूत्रेण सङ्घार्थे शतकं निदानम् । शतक इत्यादौ सङ्घार्थकन्प्रत्ययवत् प्रकृतेऽपि मुख्यसङ्घत्वाभावेऽप्यमुख्यस्य तस्याश्रयणाद्युक्तं सङ्घार्थे वर्षसहस्रशब्दादणप्रत्ययाभिधानं मूलटीकयोरिति बहवः । वयं तु ब्रूमः— सङ्ख्याया इति सूत्रे सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढिः कुत आश्रयणीया । न च समूहमात्रग्रहणे अध्यायसमूहरूपसूत्रस्यापि सङ्घपदेनैव लाभात् पृथक्सूत्रपदोपादानायोग इत्यनुपपत्त्या तदाश्रयणमिति वाच्यम् । अध्यायसमुदायरूपपाणिनीयवैयाघ्रपादीय-काशकृत्स्नादिसूत्रव्यतिरिक्तसमूहपरत्वाश्रयणमात्रेणोक्तानुपपत्तिशान्तिसिद्धौ सूत्रातिरिक्तसमूहेतरव्यावृत्तिस्वीकारे निमित्ताभावेन शतकनिदानमिति काशिकायामुदाहरणेन वृत्तशतकं श्लोकशतकं इत्यादेरधिकरणपञ्चकं दशकम् । त्रिकं प्रातिपदिकार्थः । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्याद्यनेकप्रयोगराशेः सत्त्वेन च सङ्घशब्दार्थतया सूत्रातिरिक्त-समूहमात्रविवक्षोपपत्त्या रूढिकल्पनाया निर्निबन्धनत्वात् । काशिकास्थरूढ्योक्तेरपि सूत्रातिरिक्तसमूहार्थत्व एव तात्पर्यस्य संज्ञेयत्वाच्च । अन्यथा सूत्रग्रहणानर्थक्यशङ्कापरिहाराय प्राणिसमूहे रूढ्याऽभिधानपर्यन्तधावनमनर्थकं कथं न स्यात् । मञ्जरीकारेण त्वङ्गीकृत्यैव सङ्घ इव समूह इति शताच्चेति सूत्रे सङ्घश्च समुदायमात्रम् । न प्राणि-नामेव । किं तर्हि निपातनालभ्यमिति निपातनबलेन मुख्यार्थत्याग इति पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे चोक्तमिति ज्ञेयम् । अथवा सङ्घशब्देन समूहमात्रप्राप्तावपि प्रपञ्चार्थं सूत्रग्रहणमित्यभिप्रायकतया व्याख्येयमेतत्सूत्रम् । काशिकादौ तु प्रकारान्तरमुक्तमित्याशयेन मूलटीकयोर्वचनमिति । **परिमाणोपाधिक इति** । एतच्चाण्प्रत्ययविशेषणम् । तथा च तदस्य परिमाणमित्यनुवृत्तेरयमण्प्रत्ययः परिमाणोपाधिक इत्यनेन तदस्य परिमाणमित्यर्थ इति मूलोक्तानुवादः । सङ्घ इति पूर्वमूलमनुसृत्य सङ्घरूपेऽर्थ इति अणोर्विधानादित्यत्राभिप्रेतविधायकसङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रप्रवृत्तिप्रदर्शनं सङ्ख्यावाचिन इत्यादीति सकलमकलङ्कम् ।

एवं सङ्घमूलमनुसृत्य व्याख्यानप्रकारशिक्षणेनैवान्यथाख्यातीयं तदस्य परिमाणमित्यर्थ इति मूलस्य तदस्य परिमाणमित्यनेनैवाण्प्रत्यय इति व्याख्यानम् । इतःपूर्वमस्मिन्नर्थे कः प्रत्ययो विहितो येन यथा विहित-मित्युच्यत इत्याशङ्कावारकतया शतमानेति वाक्यप्रवृतिवर्णनं चायुक्तमिति सूचितम् । तथा हि । वाक्यभेदा-श्रयणं तावद्दोषः । तदस्य परिमाणमित्यर्थ इत्यस्यैवेत्यनेन सूत्रेण प्रत्यय इत्येतोऽबन्तोर्थस्य प्रतीत्ययोगः । सङ्घ इति मूलास्वारस्यम् । प्रागुक्तरीत्या सङ्ख्याया अर्थविशेषे प्रत्ययविधानपरसङ्ख्याया इति सूत्रग्रहणसम्भवे तत्परित्यागेन तदस्य परिमाणमिति सामान्यसूत्राश्रयणायोग इत्यादिदूषणसद्भावादिति ।

एवं सहस्रशब्दीयमूलटीकाविचारणम् ।
कृतं बुद्धिविशुद्ध्यर्थं तेन प्रीतोऽस्तु मे गुरुः ॥

'उद्धृत्य पञ्चसाहस्रं कृतवानि'ति तज्जिज्ञासाधिकरणभाष्यमूले पञ्चसहस्राणि परिमाणस्येति पञ्चसाहस्र-ग्रन्थमित्युक्तम् । तट्टीकायां पञ्चसाहस्रमिति । तदस्य परिमाणमित्यण् । अत्र सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य चेति सूत्रे सङ्ख्याया उत्तरस्य संवत्सरपदस्य सङ्ख्यायाश्च ञिति णिति किति प्रत्यये परतोऽचामादेरचस्स्थाने वृद्धिविधानादुत्तरपदवृद्धिरिति द्रष्टव्यमित्युक्त्वा तदनुसारेणेहापि उत्तरपदवृद्धिर्ज्ञेया । अधिकं विषयभेदव्युत्पादनं प्रागेव कृतम् । **प्रतीतार्थ इति** । अपरोक्षज्ञानिनां साधनतारतम्येन साध्यतारतम्यप्रतिपादनरूपेऽर्थ इत्यर्थः । **अनुपपत्तिमिति** । उपरि साधयिष्यमाणत्वोक्त्या पुनरत्र तदभिधानं व्यर्थमित्यनुपपत्तिसूचनादिति भावः । **अन्यत्रेति** । जिज्ञासुज्ञानिसाधारणं यद्विषयवैराग्यादिसाधनं तत्तारतम्येन मोक्षे तारतम्यप्रतिपादनेत्यर्थः । ततश्चात्र ब्रह्मज्ञानपदेन विषयवैराग्योपेतानां ग्रहणेन जिज्ञासूनां च तादृशत्वेन तेषामेवेदं साधनतारतम्यादिप्रतिपादनं पर्यवसितं ध्येयम् । अत एव ज्ञानिन इत्युत्तरानुव्याख्यानरूपं मूले प्राङ्मोक्षसाधनानां तारतम्यान्मोक्षतारतम्य-मुक्तम् । इदानीं तु ज्ञानेन निश्चितमोक्षाणामपि शुभाशुभकारणरूपपरित्यागतारतम्यादुच्यत इतीति ।

४१ **स०व्र०—** ननु दशानां कल्पानां समाहारो दशकल्पमित्यत्र सङ्ख्यापूर्वकत्वेन द्विगुत्वे अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट इति स्त्रीलिङ्गत्वे द्विगोरिति ङीपि दशकल्पीति भवितव्यम् । दशकल्पमिति तु कथमित्यतः पात्राद्युत्तरपदकस्य द्विगोरकारान्तोत्तरपदकत्वेऽपि स्त्रीत्वाभावश्च पात्रादित्वेनेत्यत्र वार्तिकसिद्धत्वान्न दोष इत्यभि-प्रायेण तद्वार्तिकमर्थतोऽनुवदति **पात्रादित्वादिति** । तथाच पञ्चपात्रमित्यादाविव ङीबभाव इति भावः ॥ **उपरि साधयिष्यमाणत्वादिति** । 'ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव ही'त्यादिनेति शेषः ।

* * *

६० **सु०— अनुमानमुपसंहरति एतदिति ।**

अनु०— एतदखिलं मोक्षविशेषाभावतः कथम् ।

एतदखिलं कृच्छ्रेण साधनानुष्ठानम् । विशेषो वैचित्र्यम् । सप्तम्यर्थे तसिः । कथं युज्यते । ततोऽनेन मोक्षविशेषः सिद्ध इति शेषः ।

परि०— अनुमानमिति । युक्तं चेत्यादावुक्तमित्यर्थः ॥ **तसिरिति** । 'आद्यादिभ्य उप-सङ्ख्यानमि'त्युक्तेरिति भावः ।

शे०चं०— सप्तम्यर्थ इति । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानादिति भावः ।

वा०र०— आद्यादिभ्य इति । तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति सूत्रे आदावित्यादित इति सप्तम्यर्थे तसेर्व्याख्यानात् तन्मूलकस्य प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरिति सूत्रसम्बन्धिकाशिकादावादिमध्यपृष्टपार्श्वादिभ्य उप-

सङ्ख्यानमित्युदाहृतस्य वार्तिकस्य सङ्ग्रहोऽयमाद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति । अत एव तृतीय षष्ठाध्यायगीता-भाष्यटीकाप्रपञ्चे टीकाकृता सङ्गृह्य तत्त्वमुक्तमेतट्टीकायामपि तथोक्तमिति ज्ञेयम् ।

* * *

६१ सु०— स्यादेतत् । मुक्तौ तारतम्यानुमानं कालात्ययापदिष्टम् । परमं साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादिति । मैवम् । श्रुतेः श्रुतिस्मृतिबाधिततत्वेन बाधकत्वासम्भवादित्याशयवान् मोक्षतारतम्यवादिनीः श्रुतिस्मृतीस्तावत्पठति **दैवीति** ।

अनु०— दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
इति मोक्षविशेषश्च स्वयं भगवतोदितः ।

तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ।
अमायिनः कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धये ।
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ।

इत्यादीनि च वाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिगम् ।
व्यक्तं वदन्ति

सम्पद् योग्यता । **विमोक्षो** विशिष्टमोक्षः । **निबन्धो** नीचस्थाने अन्धेतमसि बन्धः । तादर्थ्ये चतुर्थी । चशब्दः एवार्थे । भगवता स्वयमेवोक्त इति सम्बध्यते । अन्यथा वीत्युपसर्गस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

तमेवेति मुनीन्प्रति पृथोर्वाक्यम् । तं विष्णुमेव । आत्मवृत्तिभिरित्यस्यैव विवरणं **मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिरिति** । **अमायिनः** छद्मरहिता निष्कामाः । यथाधिकारं योग्यतानुसारेणावसितस्य निश्चितार्थस्य मोक्षस्य सिद्धय इति मोक्षतारतम्योक्तिः । **अमायिन** इत्युक्तत्वादर्थशब्देन मोक्षस्यैवोक्तेः ।

अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः । अनो नुडिति नुट् । **कर्णवन्तः** प्राप्तसमस्तेन्द्रियफलाः । परस्परं **सखायो** मुक्ताः । **मनोजवेषु** मनोजवः प्रज्ञातिशयो बहुवचनमाद्यर्थे ज्ञानादिगुणेषु असमास्तारतम्योपेता बभूवुः ।

भगवत्सामीप्ये च तारतम्यमुच्यते । तेषु केचिदादघ्नास आस्यशब्दस्याऽऽभावः । आस्यं परिमाणस्येत्यादघ्नममृतं तदेतेषामस्ति स्थानमित्यर्शं आदिभ्योऽच् । आस्यपरिमाणे सुधानिधौ विहरन्त इति दूरत्वमुच्यते । यद्वा तरतमशब्द इव दघ्नशब्दोऽप्रत्ययोऽप्यस्ति । ततश्च असम्यग्दघ्ना मग्ना इत्यर्थः । त्वे केचिदुपगताः कक्षं वनमुपकक्षाः । उशब्द एवार्थः। श्वेतद्वीपगतवनक्रीडारता एवेति मध्यत्वमुच्यते । आज्जसेरसुगित्यसुक् । **त्वे** (एव) एके **स्नात्वाः** स्नातव्याः । कृत्यार्थे 'तवैकेन् केन्यत्वन' इति त्वन् ।

ह्रदा इव गम्भीराः परमेश्वरं **ददृश्रे** ददृशुः । इरयोरे । अनेनातिसामीप्यमुच्यते । 'श्रुत्वा विष्णुं कर्मफलमि'त्यादिस्मृत्याऽस्य मन्त्रस्यैवं व्याख्याततत्वान्नार्थान्तरं कल्पनीयम् ।

इत्यादीनि चेति । चशब्देन प्रागुदाहृतकाण्वतैत्तिरीयश्रुती समुच्चिनोति । **व्यक्तं** निरवकाशम् ।

ततः किमित्यत आह **तत्केनेति** ।

तत्केन साम्यं मुक्तेषु गम्यते ।

तत् तस्मात् निरवकाशश्रुतिस्मृतिबाधितत्वात् **केन** न केनापि । यदुदाहृतं वाक्यं तन्न तत्परमिति भावः ।

परि०— श्रुतियुक्तिभिः पूर्वं मुक्तितारतम्यस्य साधितत्वात् पुनस्तत्र श्रुतिस्मृत्युक्तिः कुत इत्यतो युक्तौ विशेषशङ्कामाह **स्यादेतदिति** ॥ **विशिष्टेति** । सुखविशेषानुभवरूपमोक्षायेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । मोक्षे विशेषबोधनाभावे विमोक्षायेत्यत्रत्यवीत्युपसर्गस्येत्यर्थः । 'यूयमि'त्युक्तानां ज्ञानायाह **तमेवेति मुनीन्प्रतीति** । चतुर्थस्कन्धे पृथुचरिते वाक्यमेतत् ॥ **इत्युक्तत्वादिति** । अमायिपदस्य निष्कामत्वार्थकत्वेन व्याख्यानादिति भावः ॥ **अनो नुडितीति** । अन्नन्ताच्छब्दात् मतुपो नुडागमो भवति छन्दसीति अष्टमाध्यायद्वितीयपादस्थसूत्रार्थः । अक्षन्शब्दात् मतुपो नुडागमे

'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति पूर्वनकारलोपे 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी'ति नुटो णत्वे मतुपो मकारस्य 'मादुपधायाश्चे'ति वकारे अक्षण्वन्त इति सिद्धेरिति भावः । अक्षिशब्दस्येकारान्तत्वे-नान्नन्तभावेऽपि अक्षिशब्दपर्यायोऽक्षन्शब्दोऽयमन्य एव । दघ्नशब्दोऽप्रत्ययोऽप्यस्तीत्यग्रेऽभिधानेन तुल्यन्यायादित्येके । अन्ये तु सप्तमाद्यपादे 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति सूत्रे दृशिग्रहणसामर्थ्यात् तृतीयाद्यज्विभक्तिपरत्वाभावेऽपि 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनुङुदात्त' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तानङादेशे ङित्त्वादन्त्यस्य कृते अक्षन् शब्द एवेति नुट्प्राप्तिसम्भवादनो नुडिति कथमुक्तमिति न शङ्क्यमिति समादधुः । विद्यारण्यस्तु 'छन्दस्यपी'त्यपिपदादनङ् अनो नुडिति नुडित्याह । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः इत्युपलक्षणं मत्त्वाह **प्राप्तसमस्तेति** । अन्यथा 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः' कर्णवन्त इत्युक्तिर्व्यर्था-पद्येतेति भावः । आदघ्नास इति श्रुतेस्तात्पर्यमाह **भगवदिति** । भगवत्सामीप्यलक्षणमोक्षेऽपी-त्यर्थः । **उच्यते** उत्तरार्धेनेति योज्यम् ।

आस्यशब्दस्याऽऽभाव इति । आस्यशब्दस्य स्थाने **आभावः** आत्वं आकारादेश इति यावत् । छन्दस्त्वादिति भावः । आस्यं परिमाणमस्येति प्रमाणे 'द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच' इति परिमाण-रूपप्रमाणार्थे दघ्नञ्प्रत्ययस्य विधानादिति भावः । **आदघ्नमिति** । आस्यपर्यन्तविद्यमानममृतमित्यर्थः। **स्थानमिति** स्थानत्वे नास्तीत्यर्थः । इतिशब्दानन्तरमादघ्नास इति शेषः ।। **अर्शआदिभ्योऽजिति**। अर्शस्प्रभृतिभ्यः शब्देभ्यो मत्वर्थेऽच्प्रत्ययो भवतीति पञ्चमतृतीयपादस्थसूत्रार्थः । तस्याकृति-गणत्वादिति मत्वर्थेऽच्प्रत्यये 'यस्ये'ति सूत्रेण पूर्वाकारलोपे आदघ्नः आदघ्नवानित्यर्थो भवति । बहुवचनस्य 'आज्जसेरसुगि'ति असुगागमे सवर्णदीर्घे चादघ्नास इति भवतीति भावः ।। **इतिदूर-(स्थ)त्वमिति** । इत्यर्थकेन 'आदघ्नास' इत्यनेन हर्यपेक्षया मुक्तानां दूरस्थत्वमुच्यते इत्यर्थः ।। **अप्रत्यय इति** । दघ्नच्प्रत्ययभिन्नसुबन्तशब्दरूप इत्यर्थः ।। एवमग्रेऽपि । 'द्वितीयाश्रितातीतपतित-गतात्यस्तप्राप्तापन्नैरि'ति द्वितीयातत्पुरुषमुपेत्याह **उपगताः कक्षमिति** ।। **आज्जसेरिति** । आकारा-न्तात्परस्य दसेर्बहुवचनस्यासुगित्यागमो भवतीत्यर्थः । सवर्णदीर्घः ।। **त्वे इति** । केचनेत्यर्थः ।। **स्नातव्या इति** । ह्रदा इत्यस्य विशेषणं स्नानार्हा इत्यर्थः ।। **कृत्यार्थ इति** । तृतीयस्यान्त्यपादे सूत्रं 'कृत्यार्थ' इत्यादि पूर्वत्र हि 'अर्हेकृत्यतृचश्चे'त्यर्हार्थकृत्प्रत्ययो विहितः । कृत्प्रत्ययस्यार्थे तवैकेन्-केन्यत्वन इत्येते प्रत्यया भवन्तीत्युक्तेः त्वन्प्रत्यय इत्यर्थः । नकारो ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्त-स्वरार्थ इत्संज्ञकः । ददशिरे इति वक्तव्ये कथं 'ददृशे' इत्युक्तिरित्यतः षष्ठान्त्यपादीयसूत्रमेव पठति **इरयोरे इति** । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'ति पूर्वसूत्रात् छन्दसीति वर्तते । इरे इत्यस्य स्थाने रे

इत्ययमादेशो भवति छन्दसीति सूत्रार्थः । रेभावविधानसामर्थ्यात् 'आर्धधातुकस्येड्वलादेरि'ति इडागमो नेति भावः । ननु विद्यारण्यादिना ब्रह्मज्ञानस्तुत्यादिपरत्वेन व्याख्यानात् कथं मुक्ततारतम्य-परत्वमित्यत आह **श्रुत्वेति** । ऐतरेयभाष्ये द्वितीयप्रघट्टके 'श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलं प्राप्तत्वात् कर्णसंयुताः । अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्ताश्च ये गणाः । तारतम्यं च तेषां च श्रुतावुदित-मञ्जसा । क्षीरसागरदघ्नास्तु केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः । उपस्थिता ब्रह्मवनं केचिदश्वत्थमण्डलम् । ऐरे ह्रदे केचिदपि देवा एव सदा हरिम् । नागभोगशयं मुक्ता ददृशेऽधिकमोदिनः । सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव हि ।' इत्युक्तस्मृत्येत्यर्थः । श्रुत्युक्तमुपलक्षणमुपेत्य 'ऐरे ह्रदे केचिदि'ति स्मृति-शेषः । अमृतकल्पमध्यह्रदे केचित् स्थिता इत्यर्थः ॥ **उदाहृतं वाक्यमिति** । परमं साम्यमुपैतीति वाक्यमित्यर्थः ।

गु०दी०— इरयोर इत्यत्र ददृशिर इत्यत्र विद्यमानयोरिकाररेफयो रेफ एव स्यादित्यर्थः ।

यादु०— अन्यथेति । मोक्षे विशेषाप्रतिपादकत्व इत्यर्थः ॥ **अनो नुडितीति** । अन्नन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अक्षण्वन्तं यदनवस्था बिभर्ती-त्याद्युदाहरणम् । नन्वक्षिशब्दस्येकारान्तत्वेनान्नन्तत्वाभावात् कथमनो नुडित्यस्य प्राप्तिः । न चास्थिदधिसक्थ्य-क्ष्णामनङुदात्त इत्यनेन ङित्त्वादन्त्येकारस्यानङादेशे अनन्तत्वसिद्धिः । तृतीयादिविभक्तिष्वजादिष्वेव परतस्तत्रा-नङ्विधानादिति चेदुच्यते । छन्दस्यपि दृश्यत इति तदुत्तरसूत्रेणात्रानङादेशविधानसम्भवात् । तत्र दृशिग्रहण-सामर्थ्यात् यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवतीत्युक्तत्वेनाचि अनचि विभक्तावपि परत इत्यभिप्रेतत्वात् । ननु तथाऽपि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यनेन नकारलोपेऽन्नन्तत्वं गतमेवेति चेत् । सत्यम् । भूतपूर्वगत्या-ऽत्रान्नन्तत्वोक्तिसम्भवात् । न च कृते नुटि तस्यापि प्रातिपदिकान्तत्वेन नलोपप्राप्तिः । तस्य मतुबागमस्य तद्भक्तत्वेन तदादितया प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् । अत एवान्नन्तत्वे पुनर्नुड्विधानं व्यर्थमिति चोद्यानवकाशः । पूर्वस्य नकारस्य लुप्तत्वात् । अत्र च लोपप्रसक्त्यभावात् । ततश्चाक्षिशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्यये इकारस्याङादेशे मादुपधायाश्च मतोर्वोयवादिभ्य इति मकारस्य वकारे प्रातिपादिकान्तनलोपे मतोर्नुडागमे नकार-स्याट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति णत्वेऽक्षण्वदिति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः । न च नुटा व्यवधानात् कथं वकार इति वाच्यम् । त्त्वाविधिं प्रति नुटोऽसिद्धत्वेनाव्यवधायकत्वात् ॥ **आस्यशब्दस्येति** । पृषोदरादि-त्वादिति भावः ॥ **अर्शआदिभ्य इति** । एभ्यो मत्वर्थेऽच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अर्शांसि विद्यन्ते-ऽस्येत्यर्शस इत्याद्युदाहरणम् । आकृतिगणोऽयमिति भावः ॥ **अप्रत्ययोऽपीति** । यथा तरसमप्प्रत्ययभिन्न-स्तरतमशब्दोऽस्ति । अन्यथा तारतम्यशब्दस्यानिष्पत्तिप्रसङ्गात् । तथा प्रमाणार्थकदघ्नच्प्रत्ययभिन्नो दघ्नशब्दो कश्चिदस्तीत्यर्थः । स च मग्नशब्दपर्याय इत्याशयेनाह **मग्ना इत्यर्थ इति** । अत्र योग्यतया सुधानिधाविति लभ्यत इति भावः ॥ **आज्जसेरिति** । अकारान्तात्परस्य जसेरसुगागमः स्यादिति सूत्रार्थः । ब्राह्मणास

इत्याद्युदाहरणम् ॥ **कृत्यार्थ इति** । धातोरेते स्युः कृत्यानामर्थे भावकर्मणोरिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु अन्वेतवै अवगाहे दिदृक्षेण्यः कर्त्वमित्यादि । तथा च ष्णा शौच इत्यस्मात्त्वन्प्रत्यये धात्वादेः षस्य सकारे स्नात्वेति रूपमिति भावः ॥ **इरयोरे इति** । अत्र इरयोः रे इति पदच्छेदः । इरे इत्येतस्य छन्दसि बहुलं रे इत्ययमादेशो भवतीति सूत्रार्थः । 'तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आप' इत्युदाहरणम् । क्वचिन्न भवति । कर्माणि चक्रिरे इति । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामार्धधातुकस्येड्वलादेरितीटि कृते पुना रेभावः क्रियते । तदर्थमिरयोरिति द्विवचननिर्देशः कृतः । आदेशविधानसामर्थ्याच्च न पुनरिड्विधानप्रवृत्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ **श्रुत्वा विष्णुमिति** । 'श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलं प्राप्तत्वात् कर्णसंयुताः । अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्ताश्च ये गणाः । तारतम्यं च तेषां हि श्रुतावुदितमञ्जसा । क्षीरसागरदघ्नास्तु केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः । उपस्थिता ब्रह्मवनं केचिदश्वत्थमण्डलम् । ऐरे ह्रदे केचिदपि देवा एव सदा हरिम् । नागभोगशयं मुक्ता ददृशेऽधिकमोदिनः । सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव ही'त्यैतरेयभाष्योदाहृतस्मृत्येत्यर्थः । अत्र ऐरे ह्रदे केचिदपीत्येतद्व्याख्येयोंऽश उक्तरीत्या श्रुतिव्याख्याने यद्यपि नोपलभ्यते तथाऽपि सन्न्यायरत्नावल्युक्तरीत्या अमृतह्रदेषु स्नाताः केचिद्ददृशे केचिच्च स्नातव्या ह्रदा इव गम्भीराः सदा ददृशे इत्यर्थद्वयस्याप्यत्र विवक्षितत्वान्न कोऽपि दोष इति ज्ञातव्यम् ॥ **अर्थान्तरमिति** । विदितवेद्यानाममुक्तानां बृहस्पतिशिष्याणां स्तुतिरूपमर्थान्तरमित्यर्थः ।

वं०प०— अन्यथेति । मोक्षविशेषाप्रतिपादकत्व इत्यर्थः ॥ **इरयोर इति** । इरे इत्यस्य षष्ठी इरय इति । तथा च इरयइरे इत्ययमादेशो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च ददृशिर इत्यत्र इरे इत्यस्य रे इत्यादेशे जाते ददृश्रे इति भवतीत्याहुः । **उदाहृतं वाक्यमिति** । परमं साम्यमिति वाक्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— अत्र टीकायां श्रुतिस्मृतिबाधितत्वेनेति स्वरसः पाठः । श्रुतिस्मृतिभिर्बाधितत्वेनेति च तदर्थः । मोक्षतारतम्यवादिनीः श्रुतिस्मृतीस्तावदुदाहरतीत्युत्तरग्रन्थानुरोधात् । श्रुतिस्मृतिभ्यां बाधितत्वेनेति तु लेखकदोषपतितः पाठ इति द्रष्टव्यम् । नन्वागन्तुकसम्पत्साध्यत्वे मोक्षतारतम्यस्य स्वभावनिबन्धनत्वाभावात् तत्स्वाभाविकत्वसिद्धान्तभङ्ग इत्यतः स्वभावाख्ययोग्यतापरत्वेन सम्पत्पदं व्याख्याति **सम्पद्योग्यतेति** । तथाऽपि मोक्षस्य स्वभावसाध्यताया अनेन लाभेऽपि मोक्षतारतम्यस्य तदलाभात् कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यतो विशिष्टमोक्षस्य देवस्वभावसाध्यत्वकथनेन मोक्षनानात्वलाभात् प्रकृतोपयोगोपपत्तिरिति भावेन विमोक्षपदं विशिष्टमोक्षपरतया व्याचष्टे **विमोक्ष इति** । ननु ततो यान्त्यधमां गतिमित्यादिना असुरस्वभावस्यान्धन्तमसहेतुतायाः श्रवणात् कथं निबन्धायासुरी मतेति तस्य संसारहेतुत्वमुच्यत इत्यतो नात्र तस्य संसारहेतुत्वमुच्यते किन्त्वतिनीचान्धतमससाधनत्वमेवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण निबन्धपदं व्याख्याति **निबन्ध इति** । तथाऽपि सम्पत्पदोक्तस्वभावस्य मोक्षादितारतम्यस्य च साध्यसाधनभावप्रत्यायकस्यात्राभावात् कथमनेन तत्सिद्धिरित्यतश्चतुर्थ्यैव तद्गमिकाऽस्तीत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह **तादर्थ्य इति** । मोक्षविशेषश्चेति चशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धमाश्रित्य वा भगवता स्वयं चेति वा भिन्नक्रमतामाश्रित्य वा समुच्चयार्थताया बाधितत्वात् चशब्दमेवार्थतया व्याचष्टे **चशब्द इति** । नन्वेवार्थस्यापि चशब्दस्य न यथाश्रुतसम्बन्धः सम्भवतीत्यत आह

भगवतेत्यादि । ननु विमोक्षपदस्य कुतो विशिष्टमोक्षार्थतेत्यतो विमोक्षायेत्युपसर्गादेव च मोक्षनानात्वं ज्ञायत इति गीतातात्पर्यीयभगवत्पादीयोक्तिं मनसि निधाय तल्लब्धं तदनङ्गीकारे बाधकमाह **अन्यथेति** ।

तं विष्णुमेवेति । तद्भजनस्यैव मोक्षसाधनत्वात् यत्पादसेवेति पूर्वश्लोके यच्छब्दार्थतया प्रकृतत्वाच्च तमिति विष्णोरेव परामर्श इति भावः । नन्वत्र मोक्षस्यैवाश्रयणात् तत्तारतम्यस्य सर्वथैवानेनासिद्धेः कथं तत्तारतम्योपपादकतया अन्योपन्यास इत्यतो यथाऽधिकारेत्यादेरेव तत्प्रत्यायकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन मोक्षतारतम्यप्रतिपादकतया तद्व्याचष्टे **यथाऽधिकारमिति** । ननु चार्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजन इति स्मरणाद्विषयाद्यनेकार्थस्यार्थशब्दस्य कुतो विषयादिपरित्यागेनात्र मोक्षमात्रार्थता येनोक्तरीत्या मोक्षतारतम्योक्तिता अस्य स्यादित्यतो विषयाद्यर्थताया अमायिन इत्युक्तनिष्कामताविरुद्धतयाऽसम्भवात् मोक्षमात्रपरत्वसिद्धेर्युक्तमेव अस्य तत्तारतम्यगमकत्वमित्याशयेनाह **अमायिन इत्युक्तत्वादिति** ।

अनो नुडिति । (अनो नुडिति । अत्र परिमलेऽक्षिशब्दस्यान्नन्तत्वाभावात् कथमनो नुडित्युक्तमिति शङ्कायाः समाधानं यादुपत्योक्तम् । अन्ये त्वित्यनूदितम् । उपगताः कक्षमित्यत्र द्वितीयाश्रितेति समास इति परिमले मुद्रितपुस्तकपरं स लेखकप्रमादः । तस्मिन्सूत्रे कक्षशब्दाभावात् तेन समासे द्वितीयान्तस्य कक्षशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । अत्र अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इत्यनेन समासो बोध्यः ।) नुडिति छन्दसि विषयेऽन्नन्तादुत्तरस्य मतुपो नुडागमः स्यादिति सूत्रार्थः । नन्वक्षिशब्दस्येकारान्ततयाऽन्नन्तत्वाभावात् कथमत्रान्नन्तादुत्तरस्य मतुपो नुड्विधायकस्यानो नुडित्यस्य प्राप्तिः । न चास्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यनेन ङित्त्वादन्त्येकारस्यानङादेशेनान्नन्तत्वसम्भवाद्युक्तैव ततः परस्य मतुपो नुट्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तृतीयाद्यजादिविभक्तिपरत्व एव तस्यानङादेशविधायकतया असति तस्मिन्ननङादेशस्य तेनाप्यत्रानुपपत्तेरिति चेन्न । छन्दस्यनङ्विधानार्थं प्रवृत्ते 'छन्दस्यपि दृश्यत' इति सूत्रे दृशिग्रहणसामर्थ्याद्यतो विहितस्ततोऽन्यस्मादप्यजादाविवानजादावपि तृतीयादाविवातृतीयादावपि विभक्ताविवाविभक्तावपि परतश्छन्दस्यनङादेशविधानसिद्ध्या असत्यप्यजादितृतीयादिविभक्तिपरत्वे अक्षिशब्देकारस्यानङादेशसम्भवेन अन्नन्तत्वोपपत्त्या तत्परस्य मतुपोऽनो नुडिति नुड्विधानसम्भवात् । ननु चात्र विधीयमानोऽपि नुट् नुगिति कित्त्वात्कित्पूर्वान्ततयाऽभिमतः किंवा नुटो वेति टित्त्वात्परादितया । नाद्यः । तथा सति प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च नुटो नकारस्य 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति लोपप्रसङ्गात्। 'पदान्तस्ये'ति पदान्तनकारस्य णत्वनिषेधेन तत्प्रसङ्गाच्च । नान्त्यः । तथा सति यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति न्यायेन तस्य मतुप्भक्ततया तद्ग्रहणेन गृहीतत्वात् 'मादुपधाया' इति वत्त्वप्रसङ्गात् । नुटा व्यवहितत्वान्मतुपो मकारस्य वत्त्वाभावप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । उभयत्राप्यदोषात् । तथा हि । अस्तु तावत् पूर्वान्त एवेत्याद्यः । न चैवं 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नुटो नकारस्य लोपप्रसङ्ग इति वाच्यम् । नुटोऽसिद्धत्वेन तत्पूर्वनकारस्यैव 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति लोपसम्भवेन तदप्राप्तेः । न चैवमन्नन्तत्वाभावान्नुडनुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । इदानीमन्नन्तत्वाभावेऽपि पूर्वं तत्सद्भावेन भूतपूर्वगत्या अन्नन्तत्वाश्रयणेन नुडुत्पत्तेरप्रत्यूहत्वात् ।

न चैवमपि पदान्तस्येति नुटो नकारस्य णत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः । भत्वाश्रयणेन णत्वोपपत्त्या तदप्रसङ्गात् । अस्तु वा द्वितीयः । न चैवं यदागमा इति न्यायेन मतुप्ग्रहणेन ग्रहणात् तस्य मादुपधाया इति वत्त्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न्यायेन तत्र सूत्रनिर्दिश्यमानमतुप्परित्यागेन अनिर्दिश्यमानस्य नुटस्तदप्रसङ्गात् । न च निर्दिश्यमानस्य मतुपो नुटा व्यवहितत्वात् कथं वत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । नुटोऽसिद्धतया तदव्यवधानसम्भवेन मतुपो मस्य वत्त्वसम्भवात् । न च नुटः परादित्वे णकारस्य पूर्वपदान्तत्वाभावादक्षण्वन्त इत्यक्षण् वन्त इति णन्तस्य पदकाले अवग्रहानुपपत्तिरिति वाच्यम् । पदस्यानित्यतया पदकारैरेव लक्षणानुवर्त्यतया लक्षणेन पदकाराणामननुवर्तनीयत्वाद् इत्यन्यत्र विस्तरः । ततश्चाक्षिशब्दात् तदस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे मतुप्प्रत्यये छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनाङादेशोऽनो नुडिति नुटि नुटोऽसिद्धतया पूर्वनकारलोपे तत एव च मादुपधाया इति मतुपो मकारस्य वत्त्वे भूतपूर्वगत्या अन्नन्तत्वान्नुटि तस्य णत्वे चाक्षण्वत्प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः ।

अक्षादिमत्त्वस्य संसारिसाधारणत्वाद्विशिष्य मुक्तेषु तदुक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह **प्राप्तेति** । ननु मनोजवस्यैकत्वान्मनोजवेष्विति बहुवचनानुपपत्तिरित्यतोऽत्र मनोजवपदस्य लक्षणया तत्सहचरितगुणान्तरपरत्वस्यापि सत्त्वेन शक्त्या मनोजवमात्रपरत्वाभावान्न बहुवचनानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य मनोजवप्रातिपदिकस्याद्यर्थे लक्षणैव कुत इत्यतस्तत्र ज्ञापकमाह **बहुवचनमिति** । मनोजवप्रातिपदिकस्याद्यर्थे लक्षणायां बहुवचनं ज्ञापकमित्यर्थः । प्रपञ्चस्तु युक्तिचरणे कृतोऽत्रानुसन्धेयः ।

अभाव इति । पृषोदरादित्वादिति भावः ॥ **आस्यपरिमाणमिति** । प्रमाणे द्वयसच् दघ्नञ् मात्रच् इति दघ्नञ्प्रत्यय इति भावः । नन्वेवमादघ्नवन्त इति मत्त्वर्थीयप्रत्ययश्रवणप्रसङ्ग इत्यतोऽत्र मत्त्वर्थीयमतुबाश्रयणीये तत्प्रसक्तावपि तदर्थकाच्प्रत्ययान्तत्वे यस्येति चेति तस्मिन्परतोऽकारलोपे आदघ्नशब्दनिष्पत्त्या तदश्रवणोपपत्तिरिति भावेनाह **अर्शआदिभ्य इति** । तस्याकृतिगणत्वादिति भावः । तत्तात्पर्यं वदन्नेव कथमनेन भगवत्सामीप्यमुक्तं भवतीत्याशङ्कां च परिहरति **आस्यं परिमाणमिति** । अत्र आस्यपरिमाण इत्यादघ्नशब्दार्थकथनं **सुधानिधाविति** । अस्येति पदार्थकथनं विहरन्त इति तदेषामस्तीत्युक्तसम्बन्धनिरूपणमित्यवधेयम् ॥ **अप्रत्ययोऽपीति** । यथा तरप् तमप् प्रत्ययभिन्नस्तरतमशब्दोऽस्ति । अन्यथा तरतमस्य भावस्तारतम्यमिति तरतमशब्दात् ष्यञनुपपत्त्या तारतम्यशब्दस्यासाधुत्वप्रसङ्गात् । तथा प्रमाणार्थकदघ्नञ्प्रत्ययभिन्नो मग्नशब्दपर्यायो दघ्नशब्दोऽपि कश्चिदस्तीत्यर्थः । नन्वेवमुक्तनिर्वचनानुसारेणादघ्ना उपकक्षा इति भवितव्यम् । आदघ्नास उपकक्षास इति तु कथमित्यत आह **आज्जसेरिति** । उभयत्रेति शेषः । छन्दसि विषये अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवतीति सूत्रार्थः ॥ **कृत्यार्थ इति** । स्नातेरिति शेषः । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि तस्मिन्नकृत्यार्थे छन्दसि विषये तवै केन् केन्य त्वन इत्येते प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थः । तथा च भावकर्मणोरिहार्हे कृत्यतृचश्चेत्याहार्थेऽपि कृत्यस्मरणदहार्थे त्वन् इति भावः ।

दृशेः परस्मैपदित्वेऽपि व्यत्ययेन ददृश्र इत्यात्मनेपदमित्याशयेनाह **ददृशुरिति** । नन्वेवमपि लिट-स्तझयोरिति झस्येरे इत्यादेशे सति ददृशिर इति भवितव्यम् । ददृश्र इति तु कथमित्यतो झादेशस्येरे इत्यस्य छन्दसि विषये रेभावे सति ददृश्र इत्यस्योपपत्तेरित्यभिप्रेत्य तस्य रेभावविधायकं सूत्रं पठति **इरयोर इति** । इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थः । झादेशभूतः स्वारसिकः । एक इरेच् झादेशस्य तस्यैव रेभावे पुनरिटप्राप्तावपरो लाक्षणिक इरेच् तस्यापि रेभावसिद्ध्यर्थं सूत्र इरयोरिति द्विवचननिर्देशः । असति तु द्विवचननिर्देशे स्वारसिकस्य रेभावसिद्धावपि तस्यैव पुनरिड्विधानेन सम्पन्नो यो लक्षणिक इरेच् तस्य रेभावाभावप्रसङ्गात् । न चेरे इत्यादेशस्य रेशब्दस्य पुनरिट् प्रसज्यते । तथा सति रेभाववैयर्थ्यप्रसङ्गादिति वाच्यम् । कृसृभृप्रभृतिष्वनिट्सु तदप्रसङ्गेन तत्रैव रेभावस्य चरितार्थतयाऽन्यत्र पुनरिट्प्राप्तावपि तद्वैयर्थ्यप्रस-ङ्गात् । सति तु द्विवचननिदेशे तस्यापि रेभावसिद्धेर्नानुपपत्तिरिति भावः । नन्वक्षण्वन्तोऽक्षिमन्तः सर्वदर्शन-साधनाक्षियुक्ताः कर्णवन्तः सखायः समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति सखायस्ते मनोजवेषु मनसा जायन्त इति मनोजवाः प्रज्ञाद्यास्तेष्वसमा अतुल्या बभूवुर्भवन्ति । तेषु केचिदादघ्नास आस्यदघ्ना आस्यपरिमाणोदका ह्रदा इवाल्पोदकाः । अनेनाल्पाधमप्रज्ञानाह । अथ त्वे एके उपकक्षासः कक्षसमीपप्रमाणोदका ह्रदा इवाल्पोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पाधमप्रज्ञानाह । तथात्वे एके स्नात्वा स्नानार्हा अक्षोभ्योदका ह्रदा इव ददृश्रे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाहेति । अक्षिमन्तः कर्णवन्तोऽभिचष्टेरित्यादियास्कनिरुक्तानुसारिवेदापभाष्यरीत्या विदितवेद्यानाममुक्तानां बृहस्पतिशिष्याणां स्तुतिरूपाऽन्यार्थत्वादस्य वाक्यस्य न विवक्षितार्थसाधकतेत्यतः 'श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलं प्राप्तत्वात् कर्णसंयुताः । अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्तास्तु ये गुणाः। तारतम्यं च तेषां च श्रुतावुदितमञ्जसा। क्षीरसागरदघ्नास्तु केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः । उपस्थिता ब्रह्मवनं केचिदश्वत्थमण्डलम् । एके ह्रदे केचिदपि देवा एव सदा हरिम् । नागभोगशयं मुक्ता ददृश्रेऽधिकमोदिनः । सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव ही'त्य-क्षण्वन्त इति श्रुतिव्याख्यानरूपागमे बहुशो मुक्तपदश्रवणात् तस्य मन्त्रस्य अस्मदुक्तरीत्या व्याख्याततत्वात् तद्विरुद्धमपव्याख्यानमुपेक्षणीयमित्याशयेनाह **श्रुत्वेत्यादि** । टीकायां काण्वतैत्तिरीयश्रुती समुच्चिनोतीति सरसः पाठः । श्रुतीः समुच्चिनोतीति तु लेखकदोषपतित एव । श्रुतिद्वयस्यैव पूर्वमुपन्यस्ततया श्रुतीरिति बहुवचन-स्याश्लिष्टत्वादित्यवधेयम् । वचनानां व्यक्तत्वकथनस्यानर्थक्यमाशङ्क्योक्तेर्बाधकत्वोपयोगिनिरवकाशत्वसूच-नार्थत्वान्न तदिति भावेन तदर्थतया व्यक्तपदं व्याचष्टे **व्यक्तमिति** ।

उत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादाक्षेपार्थतया किंशब्दं व्याचष्टे **केनेति** । ननु परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेरेवात्र प्रमाणत्वात् कथं न केनापीत्याक्षेप इत्यतोऽभिप्रायमाह **यदुदाहृतमिति** ।

वा०र०— मूले **उपैतीत्यादीति** । आदिपदेन ग्राह्यां श्रुतिं सोऽश्नुते सर्वान्कामानिति वक्ष्यते । श्रुते-रित्युत्तरवाक्ये श्रुतीनामित्यर्थः । **श्रुतिस्मृती इति** मूले स्मृते प्रथमतः उदाहरणेऽपि क्रमाविवक्षया श्रुतेः प्रथम-ग्रहणम् । **स्वरसः पाठ इति** । स्वरस इति वदता पाठान्तरेऽपि जात्येकवचनताश्रयणकल्पनया कथञ्चिदुपपत्तिः

सम्भवतीति सूचितमिति ज्ञेयम् । **ततो यान्त्यधमां गतिमितीति** । आसुरीं योनिमापन्ना इति षोडशाध्याये दैवीत्यत उत्तरग्रन्थ इत्यर्थः । **सम्बन्धमाश्रित्य वेत्यादि** । अत्र यथाश्रुतसम्बन्धमाश्रित्येवेति भिन्नक्रमतामाश्रित्येति वा शब्दद्वयस्य परस्परं समुच्चयः । भिन्नक्रमताप्रदर्शनं भगवता चेति वेद्यादेर्वाशब्दद्वयस्यापि परस्परं समुच्चय इति ज्ञेयम् । **गीतातात्पर्यीयेति** । षोडशस्थेत्यर्थः । **यत्पादसेवेति पूर्वश्लोक इति** । चतुर्थस्यैकविंशेऽध्याये विद्यमानपूर्वश्लोकेत्यर्थः । **स्मरणादिति** । अर्थोऽभिधेयेत्यमरोक्तौ मोक्षार्थत्वानुक्तेस्तपरित्यागेन वाक्यान्तरोदाहरणमिति ज्ञेयम् । **ङित्वादन्त्येकारस्येति** । ङिच्चेति सूत्रेण तथाविधानादिति भावः । **विभक्तिपरत्व एवेति** । विभक्तेः परत्वे सत्येवेत्यर्थः । छन्दसि चेत्येव सिद्धेऽपि दृश्यत इति सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमन्यथारम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः शङ्क्येत तदिदमुक्तं यत्र पूर्वविहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इतीति हरदत्तोक्तिं मनसि निधायोपपादयति **छन्दस्यनङ्विधानार्थमिति** । हरदत्तेनापि दृशिग्रहणयोः सामर्थ्याभिधानेऽप्यन्येष्वपि दृश्यत इत्यादौ दृशिग्रहणमात्रसामर्थ्याभिधानात् तद्वदत्रापि तावन्मात्राभिधानम् । अन्नन्तत्वोपपत्त्येति पाठः ।

नुडितीति । टित्वपरित्यागेन कित्वमङ्गीकृत्य पूर्वान्तत्वमित्यर्थः । तदुक्तं पदमञ्जर्याम् । यदि पुनरयं नुक् पूर्वान्त इति वक्ष्यति च नुडेवेतीति । अष्टमाध्यायीयद्वितीयपादस्थानो नुडिति सूत्रीयभाष्यपदमञ्जर्याद्यनुसारेण पूर्वान्तत्वपरादित्वविचारोऽयमिति ज्ञेयम् । अक्षण्वन्त इत्यक्षण्वन्त इति णन्तस्येति पाठः । अक्षण्वन्त इति णकारो व्यञ्जनभूत एवाङ्गीकार्यः । अकारान्तस्तु न । अत एव रमायामुक्तम् अक्षण्णिति णान्तद्वव गृह्णन्ति। अक्षेत्यकारान्तमवगृहीतुमुचितमिति चेदिति पदकाराणां लक्षणाननुवृत्तिः स्पष्टा । तथाऽन्यत्र प्रतिपादनादित्याशयेनाह **अन्यत्र विस्तर इति** । देवयन्तः । ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनाप्यवगृहो बहुलं क्रियते । पूर्वेभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वेऽवग्रहो न क्रियते इत्यादिकमनो नुट् इत्येतत्सूत्रीयरमायामन्यत्र च द्रष्टव्यमित्यर्थः । **प्रपञ्चस्तु युक्तिचरण इति** । यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृता इत्येतद्व्याख्यानमूलेऽपि बहुवचनमाद्यर्थे युक्त्यादय इत्यर्थ इत्येतद्वाक्यमस्ति । तद्व्याख्यानावसरे छत्रिणो गच्छन्ति सप्तशौण्डैः कडाराः कर्मधारय इत्यादावछत्र्यादिसहचरितच्छत्र्यादिषु छत्र्यादिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया प्रवर्तते । तत्र लक्षणाज्ञापकं बहुवचनमित्यादिरूपेण प्रपञ्चः कृत इत्यर्थः । पृषोदरादित्वादाकारादेश इत्यादिभाष्यानुसारेणाह **पृषोदरादित्वादित्यादि** ॥ **प्रमाणे द्वयसजिति** । तालप्रमाणा इत्यादौ प्रमाणशब्दः परिमाणार्थ एव । तथा च प्रमाणशब्दस्य परिमाणे रूढत्वात् तत्र विहितोऽपि दघ्नच् परिमाणवाच्यस्य शब्दाद्युक्तः । यथा चैतत्तथा स्पष्टम् । **आस्यपरिमाणमस्येति** मूलम् । आस्यपर्यन्तमिति यावत् । योग्यतयाऽमृतमिति पूरणम् । **आदघ्नवन्त इतीति** । आदघ्नित इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । **तस्येति** । अर्श इत्यादेरित्यर्थः । **सुधानिधावितीति** । अस्येत्यादघ्नमित्यत्रत्यास्येति पदस्यार्थकथनमित्यर्थः । दघ्नशब्दस्य मग्नपर्यायविवक्षितार्थलाभाय सुधानिधावित्यस्यानुवृत्तिर्बोध्या । योग्यतया वा सम्बन्धः ॥ **स्नातेरिति** । ष्णाधातोः शौचार्थकादित्यर्थः । **दृशेः परस्मैपदित्वेऽपीति** । परस्मैपदिषु गणनादनुदात्तङित्वादेरभावाच्चेति भावः । यद्यपि भावकर्मणोरात्मनेपदमप्यस्ति तथापि कर्तरि तन्नास्तीति ज्ञेयम् । **व्यत्ययेति** । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे बहुलग्रहणेन सङ्गृह्य कथनार्थं प्रकृते सुप्ति-

ङुपग्रहलिङ्गनराणामिति श्लोके आत्मनेपदादन्यः कश्चिदर्थः प्रतीयते । अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यते तमुपसङ्गह-मित्युत्तरोक्तोपग्रहशब्देन आत्मनेपदपदयोर्गृहीतत्वेन तयोर्व्यत्ययाभिधानादिति भावः । विद्ययैवेत्यधिकरणीय-'न तस्येश' इति भाष्यमूलगतेश ईष्टे तद्व्याख्यानावसरेऽन्यत्रापि तत्र तत्र प्रपञ्चितमिति नेह प्रपञ्चितम् । मूलकृतापि तदनुक्तत्वात्तदुपपादनाभावष्टीकायामिति ज्ञेयम् ।

एतत्सूत्रं षष्ठचतुर्थपादीयम् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'ति पूर्वसूत्रात् छन्दसि बहुलमित्यनुवृत्तमित्या-शयेन व्याचष्टे **इरे इत्यस्येति** । अत्रेरेश्च इरेश्च इरयाविति विग्रहोऽभिप्रेतः । अन्यथेरयोरिति द्विवचनायोगः । लिटस्तझयोरित्येतद्विहितेरेच्व्यतिरिक्तेरचोऽभावादित्यतः काशिकाद्यनुसारेण द्विवचनमुपपादयति **झादेशभूत इति**। अत्रेरेजिति र इत्यस्यापि चान्तत्वं सुबन्तम् । एकारान्तशब्दाभावस्याकरसिद्धत्वादित्याहुः । इरयोरिति सूत्र-निर्देशादेव तत्सिद्धिरिति तु प्रतिभाति । काशिकाद्यनुसारेण तु चान्तनिर्देशोपपत्तेः । नन्विरेचिति रेभावविधान-मात्रेण चारितार्थ्यात्पुनर्लाक्षणिकस्य तद्विधानमनर्थकमित्यतः अत्र रेशब्दस्येत्यादिकाशिकाव्याख्यानरूपम् । नन्वेवमपि रेभावे कृते इत्यादि पदमञ्जर्यानुसारेणाशङ्क्य निराकारोति **असति त्वित्यादिना** ॥ **तस्यापि रेभावे इति** । न चैतस्यापि पुनरिट्प्रसङ्गपरिहारः । इडनन्तरमप्यादेशविधानसामर्थ्येन तदप्रवृत्तेर्ज्ञापनादिति ज्ञेयम् । अष्टमस्य द्वितीयाध्यायचतुर्विंशवर्गस्थाक्षण्वन्त इत्येतद्व्याख्यातमुपयुक्तमनुवदति । अक्षण्वन्त इति पाठः तद्भाष्यमूलकोशेष्वुक्तेश्चेति ज्ञेयम् । मनसा गम्यते ज्ञायत इति भाष्यमत्र तु जायन्त इति वचनं मनःपरिणामितया जन्यत्वमेवार्थो वक्तव्य इत्याशयेन तद्भाष्यकारेण स्वोक्तार्थसंवादितयाऽक्षण्वन्तः कर्णवन्त इत्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यमित्युक्तत्वादित्याशयेनोक्तं **यास्कनिरुक्तेति** । अत्र यास्कग्रहणं निरुक्तकारप्रसिद्धिमात्रार्थम् । बृहस्पते प्रथममिति सूक्तमारभ्यैतत्पर्यन्तं बृहस्पत्यादिशिष्याणां बालत्वादिना प्रतत्वाभिप्रायेणोक्तं **विदितवेद्यानाममुक्ता-नामिति** । विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यन्तमित्येतत् खण्डव्याख्यानीयैतरेयभाष्यानुसारेणाह **श्रुत्वा विष्णु-मित्यादि** ॥ **रूपागम इति** । ब्रह्मसारस्थेत्यर्थः । प्रमाणे ऐरे हृदेत्यादिकं तु व्यर्थमिति न वाच्यम् । सन्न्याय-रत्नावल्युक्तरीत्याऽमृतहृदेषु स्नाता इत्यप्यर्थोऽङ्गीकार्य इत्यविरोधः । ननु परमं साम्यमिति प्राक्परमं साम्यमुपैती-त्यादिपदेनापेक्ष्योपायवैषम्यमित्येतदमुष्य व्याख्यानमूलगतपरमं साम्यमित्यादेरित्यादिपदेन च अन्यतरसङ्ग्रहस्य प्रतीयमानत्वात् कथं तदुदाहरणाभावष्टीकायामिति चेन्न । अत्र मूले उदाहृतं वाक्यमिति प्राक्श्रुतेरित्येकवचनस्यैव प्रयोगेणादिशब्दस्य यथासम्भवं पूर्वोत्तरभागसङ्ग्राहकतयैव योजनीयतयैकस्यैव श्रुतिवाक्यस्य मूलकाराभिप्रेतत्व-मिति ज्ञायत इत्याशयेन श्रुत्यन्तराभावं सिद्धवत्कृत्यैव टीकाकारप्रवृत्तेर्न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इत्याहुः । वस्तुतस्तु कल्पनामात्रवादिन इत्युत्तरानुभाष्यमूले श्रुतानामन्यार्थत्वादित्युक्तेः परमं साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतीनामित्यर्थ इति टीकोक्तेश्च । परमसाम्यप्रतिपादकमस्त्येव सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यादिकं किञ्चिच्छ्रुत्यन्तरम् । तथापि तदनु-दाहरणमात्रं न दोषायेति ज्ञेयम् । अत एव निःशङ्कं मायिनो नाम यथेति चतुर्थद्वितीयानुव्याख्यानमूले परमं साम्यमुपैति सोश्नुते सर्वान्कामानित्यादेरित्युक्तम् । मूलादौ दुःखाद्यभावेत्यत्रादिपदेन वक्ष्यमाणलिङ्गशरीरं शोकादिकं च ग्राह्यम् ।

स०व्र०— सामान्यमिति । यत्र साधनाधिक्यं तत्र साध्याधिक्यमिति सामान्यमित्यर्थः । तथा च न पौनरुत्त्यमिति हृदयम् ।। **अनो नुडिति नुडिति** । अक्षिशब्दाच्छन्दस्यापि दृश्यत इति दृशिग्रहणात् । अचि अनचि अनङादेशो भवतीत्यनङादेशः । स च ङिच्चेति ङिदन्तस्येकारस्य भवति । ततश्चाक्षन्शब्दात् अस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे मतुप् अनोनुट् अन्नन्तादुत्तरस्य मतुपो नुडागमः स्यादिति नुट् । स च पूर्वान्तो वा परादिर्वा । यदि पूर्वान्तः तदा पदान्तत्वाच्च प्रातिपदिकान्तत्वान्नुटो नकारस्य लोपे प्राप्ते इतःपरमप्युत्तरोत्तरकार्यं पूर्वपूर्वकार्यं प्रत्यसिद्धमिति नुटोऽसिद्धत्वे पूर्वनकारस्य लोपे सति भूतपूर्वगत्या नर्नुट् तस्य च रषाभ्यामिति णत्वे मादुपधाया इति नकारस्य च वकारे च अक्षण्वन्त इति भवति। न च पूर्वान्तत्वे पदान्तस्येत्यनेन णत्वनिषेध इति वाच्यम्। भत्वाण्णत्वोपपत्तेः । यदि परादिस्तदापि पूर्वनकारलोपे सति नुटो नस्य णत्वं भवति । न च तदागमा इति न्यायेन नुटो वत्त्वं स्यात् । नुटा व्यवहितत्वात् मतुपो न स्यादिति वाच्यम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति एवं न भविष्यति । एवं तर्हि निर्दिश्यमानमतुपो न स्यात् । नुटा व्यवहितत्वात् । नुट्सिद्धत्वात् मतुपो भविष्यतीति द्रष्टव्यम् । **बहुवचनमाद्यर्थ इति** । 'कडाराः कर्मधारये' इति सूत्रे बहुवचननिर्देशादाद्यर्थेऽवगम्यत इत्याह **कडारा इतीति** । पदमञ्यर्यामुक्तत्वादित्यर्थः । **अप्रत्ययोऽपीति** । प्रत्ययव्यतिरिक्तो भवतीत्यर्थः । ननु ददृशिर इति भवितव्यम् । ददृश्र इति तु कथमित्यत आह **इरयोरे इति** । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिति कृते पुना रेभावः क्रियते । तदर्थं इरयोरिति द्विवचननिर्देशः । इरे चेरे चेरयौ तयोः । लिटस्तझयोरेशिरेजितिसूत्रविहित एक इरे अपरश्च सेट् रे । तयोः रे इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थः । **उदाहृतं** परमं साम्यमुपैतीत्येतत् ।

।। इति रुद्रादीनां साधनतारतम्ये प्रमाणोक्तिः ।।

* * *

।। अथ बहुप्रमाणविरोधेन 'परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतेः न तारतम्यनिषेधार्थकत्वम् ।।

६२ **सु०— तर्हि कस्तस्यार्थ इत्यत आह दुःखादीति ।**

अनु०— दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयते ।

चशब्दोऽवधारणे परमानन्दसाम्यसमुच्चये वा । यथोक्तम् । 'दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समा मता' इति ।

परि०— यथोक्तमिति । गीताभाष्ये द्वितीयेऽध्याये ।

यादु०— परानन्द इति । अलम्बुद्धिविषयस्वरूपानन्द इत्यर्थः ।

शे०चं०— चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वे दुःखाद्यभावसाम्यमपि साम्यवाक्यार्थ इति पर्यवसानेन सर्वसाम्यस्य वाक्यार्थत्वाभावसिद्धेरुदाहृतवाक्यस्य प्राक् प्रतिज्ञातस्तत्परत्वाभावेन सिद्ध्यतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमवधारणार्थतया चशब्दं व्याचष्टे **चशब्द इति** । परमानन्दसाम्यस्यापि सद्भावाद् दुःखाद्यभावसाम्यमेवेत्यवधारणानुपपत्तेराह **परमानन्देति** ॥ **यथोक्तमिति** । नारायणाष्टाक्षरकल्प इति शेषः । यद्यपि ज्ञानवैचित्र्यादानन्दोऽपि विचित्र एवेति न तत्साम्यं तथाऽपि परमानन्दस्यालम्बुद्धिगोचरतामात्रेण तत्साम्यविवक्षयेयं तत्साम्योक्तिरिति ध्येयम् ।

वा०र०— **प्राक्प्रतिज्ञात इति** । केन साम्यं न केनापीत्यर्थः । **नारायणाष्टाक्षरकल्प इति शेष इति** । अस्य वाक्यस्य तद्गतत्वेनोक्तत्वादेवं शेषपूरणम् ।

* * *

६३ सु०— किञ्च नेदमनुमानमुत्प्रेक्षितम् । किन्त्वागमसिद्धम् । तत्र कथं कालातीताशङ्केत्याशयेनाह भक्त्यादीति ।

अनु०— भक्त्यादिगुणसद्भावे ह्यतुल्यत्वं च भारते । उक्तं

तारतम्येन भक्त्यादिगुणसद्भावे सति भक्त्यादिसाधनगुणानां तारतम्येन हेतुनेति यावत् । अतुल्यत्वं मोक्षफलस्य । न केवलमस्माभिः किन्तु भारते च उक्तम् । हीति तद्वाक्यस्य प्रसिद्धतां सूचयति । यथा सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यतामिति । सति साधौ गुणे भक्त्यादावतुल्ये सति फलस्याप्यतुल्यतां वदन्ति हीत्यर्थः ।

परि०— **कालातीतेति** । साम्यश्रुतिबाधितत्वशङ्केत्यर्थः । शेषोक्त्या मूलं योजयति **तारतम्येनेति** । फलितमाह **भक्त्यादीति** ॥ **प्रसिद्धतामिति** । शान्तिपर्वणीति योज्यम् । किं तद्वाक्यमित्यत आह **सति हीति** । तद्वाक्यार्थमाह **सतीति** । तस्य व्याख्या **साधाविति** ॥

यादु०— **यथा सति हि गुण इति** । 'न भवति विदुषां महद्भयम् । न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यतामि'ति भारतश्लोकः ।

शे०चं०— **इदमनुमानमिति** । युक्तं च साधनाधिक्यादित्यादिनोक्तमनुमानमित्यर्थः । नन्वत्रातुल्यत्वमात्रत्वस्य भक्त्यादिगुणसद्भावनिमित्तत्वमुच्यते । न तु मुक्तिगतानन्दादितारतम्यस्येति कथमनेनोक्तानु-

मानस्यागमसिद्धत्वलाभः । अतुल्यत्वपदस्य मौक्तताारतम्यपरत्वाश्रयणेऽपि तस्य भक्त्यादिगुणसाध्यत्वकथनेन तत्तारतम्यसाध्यत्वानुक्तेरुक्तार्थलाभ एवेत्यतो विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थमपेक्षितपूरणेन वाक्यं व्याचष्टे **तारतम्येने-त्यादिना** । अतुल्यत्वमन्यच्च भारते उक्तमिति यथाश्रुतचशब्दसम्बन्धमङ्गीकृत्य समुच्चयस्य बाधितत्वात् तत्परि-त्यागेन समुच्चयं दर्शयन्नेव भिन्नक्रमतामाह **न केवलमिति** । **उक्तं** शान्तिपर्वणीति शेषः । नन्वत्र नानागुणाना-मतुल्यतायाश्च निमित्तनैमित्तिकभावमात्रमुच्यते न तु साधनतारतम्यसाध्यतारतम्ययोरिति कथमनेन तत्सिद्धिर्येनो-क्तानुमानस्यैतदागमसिद्धत्वं स्यादित्यतः प्रकृतोपयोगितया तद्व्याख्याति **सतीति** ।

वा०र०— भक्त्यादिगुणेति । सद्भावो निमित्तं यस्येति तन्निमित्तकः तस्य भावस्तत्त्वं निमित्तत्व-कत्वमिति यावत् । क्वचित्तथैव पाठः ॥ **कथमनेनेति** । कथनेनेति स्वरसः पाठः । **शान्तिपर्वणीति शेष इति**। 'न भवति विदुषां ततो भयं यदविदुषां समूहाद्भयं भवेत् । न हि गतिरधिकास्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रव-दन्त्यतुल्यतामि'ति मोक्षधर्मेष्वन्यथाभावादिति भावः । गुणेऽतुल्यतामित्यत्रैकस्य गुणस्य तुल्यतासाधकतायोगा-दुक्तं **नानेति** ।

॥ इति बहुप्रमाणविरोधेन 'परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतेः न तारतम्यनिषेधार्थकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ साधनवैचित्र्यस्य सर्वग्रन्थप्रतिपाद्यत्वम् ॥

६४ **सु०—** साधनतारतम्यं प्रमाणैर्दर्श्यत इत्युक्तम् । कानि तानि इत्यतः कृच्छ्रेणानुष्ठानं प्रदर्शयितुमुदाहृतं तावदेकं वाक्यम् । अन्यान्यपि सन्तीत्याह **साधनेति** ।

अनु०— साधनवैचित्र्यमपि सर्वत्र कथ्यते ।

साधकानां साधनवैचित्र्यं सर्वत्रापि ग्रन्थेषु ।

परि०— उदाहृतमिति । 'दशकल्पमि'त्यादिकम् । **साधकानां** साधनानुष्ठातॄणाम् ।

शे०चं०— उदाहृतमिति । 'दशकल्पं तपश्चीर्ण'मित्येतदित्यर्थः ।

स०व्र०— उदाहृतं तावदेकमिति । दशकल्पमित्येतदित्यर्थः ।

* * *

६५ **सु०—** तानि वाक्यानि पठति **दुर्ज्ञेयमिति** ।

अनु०— दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य त्रैलोक्यध्वंसिनः प्रभोः ।
दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ।

प्रभोः नृसिंहस्य ध्यानचक्रं देवतादिभिः **दुर्ज्ञेयम्** । कुतो घोरं भयङ्करं रूपमस्येति तथोक्तः । त्रैलोक्यं ध्वंसितुं शीलमस्येति । एवशब्देन न संज्ञामात्रेण महायोगिनः किन्तु अर्थत एवेत्याह तदेवोक्तं **नित्ययुक्तैरित्यादिना** ।

नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमोहक्लेशसाध्वसैः ।
महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वस्थैर्व्यवसायिभिः ।
अतीतानागतज्ञानप्रभवाप्ययवेदिभिः ।
शौचस्वाध्यायसन्तोषतपःसत्त्वदयान्वितैः ।
किमु मर्त्यैर्भयभ्रान्तिध्वंसमोहरुजान्वितैः ।
अल्पायुवीर्यधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रतैः ।

सर्वदा ध्यानाद्युद्योगवद्भिः । **भागो** भाग्यमिन्द्रियजयादि । **मोहो** मिथ्याज्ञानम् । **क्लेशा** अविद्याद्याः । **साध्वसं** विघ्नादिभयम् । न केवलं सदोद्युक्ताः किन्तु स चोद्योगो महानित्युच्यते **महोत्साहैरिति** । **सत्त्वस्थैः** सदा तत्त्वगुणप्रचुरैः । **व्यवसायो** निश्चयः । **ज्ञानशब्देन** ज्ञेयमुपलक्ष्यते । अतीतानागतानि ज्ञानानि प्रभवाप्ययौ सृष्टिसंहारौ च वेत्तुं शीलमेषामिति तथोक्ताः । प्रभवाप्ययज्ञानस्य महाफलत्वात् पृथगुक्तिः । मर्त्यैर्दुर्ज्ञेयमिति किमु वक्तव्यम् । **ध्वंसः** मनोविशरणम् । **मोहः** अज्ञानम् । **श्रुतिः** श्रवणम् । अत्र वैहायससंहितावाक्ये देवादिभ्यो मनुष्याणामल्पं साधनमिति स्फुटं प्रतीयते । मानुषत्वापगमानन्तरमाधिकं भविष्यतीति चेन्न । मानुषत्वादेरनपगमस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— ध्यानचक्रं प्रवक्ष्यामीत्युपक्रमे श्रवणादाह **ध्यानचक्रमिति** । ध्यानावर्तनमाहात्म्यम् । सर्वतृतीयान्तानामित्यर्थः **देवतादिभिरिति** । **कुत इति** । घोररूपत्वं कुत इत्यर्थः ॥

अविद्याद्या इति । रागादय **आद्य**पदार्थः ॥ **ज्ञानानीति** । ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ **वेत्तुमिति** । वेदितु-मित्यर्थः । आगमशासनमनित्यमितीडागमो न कृतः । तथा च माघे प्रयोगः 'चिक्रंसया कृत्रिम-पत्रिपङ्क्तीरे'ति । चिक्रमिषयेति वाच्यत्वात् **शीलमिति** । ताच्छीलिकोऽयं णिनिरिति भावः । ज्ञेयो-पलक्षकज्ञानपदेनैव लाभात् पृथगुक्तौ हेतुमाह **प्रभवाप्ययेति** । **भ्रान्ति**पदेन अपौनरुक्त्यार्थमाह **मोहोऽज्ञानमिति** ॥ **अनन्तरमेवेति** । तारतम्यप्रकरणसमाप्त्यनन्तरमेव । 'सर्वथाऽपि तु त एवोभय-लिङ्गादि'त्यादि सूत्रार्थोक्तिप्रस्तावे । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'अनादियोग्यतां चैवे'त्यादिग्रन्थव्याख्या-वसरे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

गु०दी०— दुर्ज्ञेयं घोररूपस्येत्यत्र सङ्कोचे कारणाभावान्मानुषोत्तमानामप्युक्तभयादिदोषप्रचुरत्वात् तेषामपि सङ्ग्रहे देवादिषूक्तसाधनसम्पद्वैधुर्यस्य कैमुत्येन स्मृतावेवोक्तत्वाच्च मुक्तियोग्यजीवेष्वेव तारतम्यं सिद्ध-मिति भावः । **इयं विसृष्टि**रित्यत्र मूले 'योऽस्याध्यक्षः' इति ब्रह्मणः सर्वोत्कृष्टत्वकथनादिन्द्रादिभ्यः आधि-क्येनेति लभ्यते, तथापि न वेदेत्युक्त्या कात्स्न्येन च जानासि चेति सिद्ध्यति । आधिक्यं च तेषां ज्ञानित्वे सत्येव । न घटादधिकं सुखं चेतनस्येति कोऽपि ब्रूत इति भावः ।

यादु०— ध्यानचक्रमिति । कृत्यल्युटो बहुलमिति स्मरणाद् ध्यानशब्दोऽत्र ध्येयपरः । चक्रशब्दश्च रूपपरः । सन्न्यायरत्नावल्यां नृसिंहस्य रूपमित्युक्तत्वात् । तथा च ध्येयं रूपमित्यर्थः पर्यवस्यतीति ज्ञात-व्यम् । 'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानचक्रमि'त्युपक्रमे प्रकृतं अत्रान्वेतीत्यभिप्रायः ॥ **क्लेशा अविद्याद्या इति** । आद्यपदेनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां ग्रहणम् । इदं मदीयमित्यभिमानोऽस्मिता । भयमभिनिवेशः भ्रान्तेः पृथ-गुक्तत्वादाह **मोहोऽज्ञानमिति** ॥ **अनन्तरमेवेति** । तारतम्यप्रकरणसमाप्त्यननन्तरमेवेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वा-दिति** । 'अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिमि'त्यादिनेति शेषः ।

वं०प०— ननु ज्ञानशब्देन ज्ञेयस्योपलक्षितत्वादतीतानागते ज्ञेयमध्ये प्रभवाप्ययोरपि पतितत्वात् पुनः प्रभवाप्ययग्रहणे पुनरुक्तिः स्यादित्यत आह **प्रभवाप्ययज्ञानस्येति** ॥ **श्रोतुरिति** । उपश्रोतुरित्यर्थः ।

शे०चं०— ध्यानचक्रमिति । ध्यानविषयीभूतं रूपमित्यर्थः । नृसिंहरूपमिति सन्न्यायरत्नावल्यनु-रोधात् । यद्यपि ध्यानचक्रमित्यत्र न श्रुतं तथाऽप्यथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानचक्रमित्युपक्रमे प्रकृतत्वात् किमा-काङ्क्षानिवर्तकत्वेन योग्यत्वाच्च तदेवात्रान्वीयत इति भावेन तथाऽन्वयो दर्शितः । मूले घोररूपत्वत्रैलोक्यध्वंसि-त्वविशेषणयोरानर्थ्यमाशङ्क्य घोररूपस्य दुर्ज्ञेयत्वोपपादकत्वात् त्रैलोक्यध्वंसित्वस्य घोररूपत्वोपपादकत्वान्न तदित्यभिप्रायेण पूर्वपूर्वविशेषणार्थोपपादकतयोत्तरोत्तरविशेषणार्थमाह **घोरमित्यादि** । अत एव क्वचित् कुतो घोरं भयङ्करं रूपमस्येति तथोक्तः । कुतस्त्रैलोक्यध्वंसितुं शीलमस्येत्यपि पाठः । अविद्याद्या इत्याद्यपदेनास्मितादि-

परिग्रहः । तत्स्वरूपं च प्राक् साङ्ख्याधिकरणे प्रपञ्चितमिति नेह प्रपञ्च्यते । टीकायां वेत्तुं शीलमित्यत्र शब्दसाधुत्वप्रकारः शोकं तरत्यात्मविदित्यत्र टीकाकृता स्वयमेव वक्ष्यमाणोऽनुसन्धेयः । पृथगत्र भ्रान्तिग्रहणेन पूर्ववन्मोहशब्दस्य मिथ्याज्ञानपरत्वासम्भवादाह **मोहोऽज्ञानमिति** ॥ **अनन्तरमेवेति** । सर्वथाऽपि तु त एव उभयलिङ्गादित्यनन्तराधिकरणे 'अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिमि'त्यादिना अनादियोग्यतासाधनेनेति शेषः ।

वा०र०— ध्यानशब्दोऽत्र लक्षणया ध्येयपर इत्याशयेन शक्यसम्बन्धमाह **ध्यानविषयीभूतमिति** । अथ ध्यानस्य चक्रं ध्यानचक्रं, षष्ठ्यर्थः सम्बन्धो विषयविषयिभाव इत्याशयेनेदं व्याख्यानम् । एतेन बहुलवचनेन ल्युटोऽन्यत्राप्यनुसन्धानात् प्रकृते ध्येये ल्युडित्यन्यथाख्यातीयं निरस्तम् । उक्तरीत्योपपत्तौ बाहुलकाश्रयणानर्थक्यात् । **ध्यानचक्रमित्यत्रेति** । ध्यानचक्रमित्येतदत्र दुर्ज्ञेयमिति वाक्य इत्यर्थः । 'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानचक्रमि'त्यादिकम् । **प्राक् साङ्ख्याधिकरणे प्रपञ्चितमिति** । 'क्लेशकर्मादिवर्जित' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे क्लेशनिरूपणाय प्रवृत्तः । तत्राविद्याऽस्मितारागद्वेषेत्यादिमूलग्रन्थे तद्वाक्यव्याख्यानावसरे तत्र के त इत्यादिना च प्रपञ्चित इत्यर्थः । मूले विमोहपदस्य मिथ्याज्ञानार्थतायां मिथ्याज्ञानाद्यभावासिद्धिः निषेधार्थकस्यान्यस्याभावादित्यतो मोहादिनिषेधलाभाय वीत्यनेन विगता इत्यर्थकेनेत्याशयेन विगतानि मोहक्लेशसाध्वसानि येभ्य इति विग्रहसिद्धं कृत्वा मोहादित्वेन तत्पदार्थानाह **मोहो मिथ्याज्ञानमित्यादिना** । वेदितुमिति वक्तव्ये वेत्तुमिति तु कथमित्यतः वेत्तेत्येतदुपपादनावसरेऽनिट्त्वं छान्दसत्वाद्याश्रयणेनोपपादयिष्यते तदनुसारेणात्राप्युपपत्तिः । छान्दसत्वादिना भविष्यतीत्याशयेनाह **टीकायामिति** । मिथ्याज्ञानपरत्वासम्भवे हेतुः **पृथगत्र भ्रान्तिग्रहणेनेति** ॥ **प्रभावाप्ययज्ञानस्य महाफलत्वादिति** मूलम् । ......प्रमाणादिति भावः ।

स०व्र०— **ध्यानचक्रं** ध्यानविषयीभूतं स्वरूपम् । **अनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गादि'त्यत्र अनादियोग्यतासाधनेनेति शेषः ।

* * *

अनु०— कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ।
ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चन ।

६६ **सु०— कस्तमिति** श्रुतिर्यमवाक्यम् । सुरासुराणां सुखदुःखहेतुत्वात् **मदामदः** । अनेन यमस्यान्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमुच्यते । **ब्रह्मैव** इत्यनेन ब्रह्मणः । अत एव मदन्य इति ब्रह्मादीन्विनेति व्याख्येयम् ।

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते ।

मुक्तानामिति भागवतवाक्ये **मुक्तानां** शरीराद्यभिमानरहितानां **सिद्धानां** ज्ञानिनां कोटिष्वपि **नारायणपरायणः प्रशान्तात्मा सुदुर्लभः** कश्चिदेव । 'नारायणायनाः शान्तात्मानस्तु सर्वेऽपीति' स्फुटं साधनतारतम्यं प्रतीयते । अत्र विशेषणद्वयेन वैराग्यभक्ती कथ्येते ।

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥

इयं विसृष्टिः इति मन्त्रस्यायमर्थः । इयं प्रत्यक्षादिसिद्धा विविधा सृष्टिः **यतो** हिरण्यगर्भादासमन्ताद्बभूव । यश्चास्य प्रपञ्चस्याध्यक्षोऽधिपतिः सोऽपि परमात्मानं **परमे व्योमन्** व्योम्नि हृदयाकाशे **यदि वा दधे यदि वा न** तथा वेद यदि वा न । अङ्गेति कस्यचित्सम्बुद्धिः । इतरापेक्षयाऽऽधिक्येन ध्यायति जानाति च कार्त्स्न्येन तु न ध्यायति न जानाति चेति । व्योमन्निति सप्तम्या लुक् । यो अस्य सो अङ्गेति प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावः ।

यः स्वात्ममायाविभवं स्वयं गतो
नाहं नभस्वांस्तमथापरे कुतः ।
ब्रह्मापि यं वेत्ति न चेह सम्य-
गन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्त्याः ॥

यः स्वात्ममायेत्यादिषु भागवतवचनेषु कैमुत्योक्त्या ज्ञानतारतम्यमवगम्यते । **यो** भगवान् **स्वात्ममायाया विभवं** स्वरूपमहिम्नो विस्तरं **स्वयमेव गतो** ज्ञातवान् । ब्रह्म-वाक्यमिदम् । **यं** हरिम् इह जीवेषु ।

नमस्तेऽमिततत्त्वाय ब्रह्मादीनां च सूतये ।
निर्गुणाय च सत्काष्ठां नाहं वेदापरे कुतः ।

तत्त्वं स्वरूपम् । **सूतिः** कारणम् । यस्य **सत्काष्ठां** सम्यग्दिङ्मात्रम् । ब्रह्मवाक्य-मिदम् ।

नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या
जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसङ्गाः ।
यन्मायया मुषितचेतस ईशदैत्य-
मर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥

नाहं परायुरिति शिववचनम् । **यद्विरचितं** यस्य चरित्रम् । **ईशेति** भगवत्सम्बुद्धिः ।

अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः
सोमोऽग्निरीशःपवनोऽर्को विरिञ्चः ।
आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या
मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥
अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा
भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ।
यस्येहितं न विदुः स्पष्टमायाः
सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥
सर्वस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः ।
जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ॥

अहमिति यमवचनम् । **ईहितं** चेष्टितम् । **सर्वस्य** प्रपञ्चस्य **आदौ स्मृतः** आद्यतया प्रमितः । **अतो** ज्ञानिवर्गात् । **भूयोऽधिकम्** अतिशयेनाधिकम् ।

न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन ।
मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि ॥
यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।
तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने ॥
सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः ।
तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति तारतम्यं हि साधने ॥
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

न त्वामिति ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यम् । **अत्र** संसारे । **लिङ्गभेदने** लिङ्गशरीरभङ्गे जाते सति । **सिद्धये** ज्ञानाय । **यततामपि** मध्ये केचित्सिद्धा भवन्ति । सिद्धानां मध्य इति योज्यम् । **तत्त्वतः** प्राचुर्येण । एकं च **तत्त्वतो** ज्ञातुमिति यथा ।

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तश्शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणा ॥

य इममिति व्याख्यातुरध्येतुः श्रोतुश्च तारतम्यमुच्यते । व्याख्यानादिप्राचुर्यं च प्रत्येकं मोक्षसाधनमित्यन्यत्रोक्तम् ।

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥

ध्यानेनेत्यस्य भगवत्पादकृतं गीतातात्पर्यगतं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति ।
स्वात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥
सर्वत्र चान्यदप्येवं तेनादृष्टं न हि क्वचित् ।
सर्वत्र सर्वदैवेशं पश्यत्येव रमाऽपि तु ॥
न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् ।
स्वात्मानमन्यच्चाशेषं पश्यत्येव हि सर्वदा ॥
ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् ।
न तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः ॥
मुक्तस्तु सर्वदा पश्येत् सर्वगत्वेन चापि तु ।
न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्क्वचित् ॥
स्वात्मानमन्यच्च सदा विशेषैरखिलैरपि ।
पश्यत्यञ्जस्तथा वाणी विशेषांस्तावतो न तु ।
त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्याप्तं शतगुणं हरिम् ॥

सुसूक्ष्मैरित्यादिना सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यते । स्वतोऽन्यद्विश्वमप्येवं पश्यति । **अपि तु** किन्तु । तर्हि भगवत्समाना **किमिति** प्रश्नार्थः । **अन्यतः** ज्ञानवर्गात् **अधिकं** पश्यन्त्यपि **सर्वैर्विशेषैः** युक्तं तं नैव पश्यति विष्णोः स्वस्माच्चान्यदशेषम् । **अन्यतः** सरस्वत्यादेरधिकं पश्येत् । ब्रह्मणोऽप्यवस्थाभेदेन विशेष उच्यते न तु सर्वेष्विति । तथा **सर्वगतत्वेन** सरस्वत्यादिदृष्टाधिकगुणत्वेन सर्वगतत्वेन चेति । चशब्देनोक्तगुणवत्त्वं समुच्चिनोति । तर्हि मुक्तस्य ब्रह्मणो रमासाम्यं किमिति प्रश्नः **अपि** त्विति । दर्शनं कर्तुम् । **अन्यत्** भगवतः । यथा ब्रह्मा रमादृष्टान्न पश्यति तथा । यावन्तो ब्रह्मदृष्टाः **तावतः** ।

गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ।
पश्येद्विशेषानपि हि वाणीदृष्टान्न पश्यति ॥
उमा सुपर्णी च महत्तत्त्वं यावत्प्रपश्यति ।
रुद्रदृष्टान्विशेषांश्च नैव पश्येत्कदाचन ॥
स्वरूपमन्यरूपं च मुक्ता देवाः समस्तशः ।
जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहङ्कृतिः ॥
पश्यन्तो मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ।
पश्यन्ति सोमसूर्यौ तु मनस्स्थं परमेश्वरम् ॥
अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ।
बहुसाहस्रवर्षेण महत्तत्त्वे क्वचित्क्वचित् ॥
अन्ये चैव यथायोगमण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ।
श्वेतद्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचन ।
कदाचिदेव तत्रापि केचित्पश्यन्ति केशवम् ॥

तमोगुणमात्रगतमेवेति सम्बन्धः । **पश्येदित्यादेः प्रत्येकं सम्बन्धः । अन्यरूपं** स्वाधमरूपम् । **बहुसाहस्रवर्षेणेति** । बहुसहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन । **कचित्कचिदिति** महत्तत्त्वप्रविभागानभिप्रैति । **यथायोगमेव** केचन (तु) श्वेतद्वीपपतिमेव । **तत्रापि** हृद्यपि ।

परि०— मदन्य इत्यस्य सुबोधायाह **यमवाक्यमिति** ॥ **ब्रह्मण इति** । अन्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमित्यनुषङ्गः । व्याघातशान्त्यर्थमाह **अत एवेति** । प्रकृतोपयोगाय मुक्तपदार्थमाह **मुक्तानामिति** । 'सुदुर्लभ' इति सामान्यनिषेधभ्रान्तिं वारयितुमर्थमाह **कश्चिदेवेति** । 'कश्चिन्मुच्यते', 'सिद्ध्यती'ति षष्ठस्कन्धस्थपूर्ववाक्यात् कश्चिदित्यनुषङ्गो वा । साधनतारतम्यस्यास्फुटत्वादाह **अत्र विशेषणद्वयेनेति** । 'नारायणपरायणः प्रशान्तात्मे'ति विशेषणद्वयेनेत्यर्थः । आद्येन विष्णुपादैकसंश्रयत्वोक्त्या वैराग्यस्य, 'शमो मन्निष्ठते'त्युक्त्या प्रशान्तः आत्मा मनो यस्येत्युक्त्या ज्ञानस्नेहरूपभक्तेर्लाभात् स्नेहाभावे तत्र बुद्धिप्रवेशायोगादिति वा **प्रवेश**शब्देन स्नेहस्य, शान्तात्मेति **ज्ञानस्य**, लाभादिति वाऽभिप्रायः ॥ **परमात्मानमिति** । 'आनीदवातं स्वधया तदेकमि'त्यादिना तस्य प्रकृतत्वादिति भावः । हृदि धारणं ध्यानं वेदनं तु ज्ञानमित्युपेत्य व्याहतिनिरासाय तात्पर्यमाह **इतरापेक्षयेति** ॥ **सप्तम्या लुगिति** । 'सुपां सुलुक्-पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति सूत्रेण लुकि सति न ङिसम्बुद्ध्योरिति नलोपाभावे व्योमन्निति रूपमिति भावः ।

ननु 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वरूपेण भाव्यमित्यत आह **प्रकृत्येति** । ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या भवति अति परे वकारे यकारे च परे अति इति षष्ठाद्यपादे पाणिन्युक्त्या सन्ध्यभाव इत्यर्थः । नाहमिति वक्तृज्ञानायाह **ब्रह्मवाक्यमिति** । 'ब्रह्मापी'ति वाक्यान्तरेऽयमित्यनुवादेनार्थोक्तिः **यं हरिमिति** । **यस्येति** शेषोक्तिः । **सत्काष्ठामि**त्यनुवादः । **सम्यक् दिङ्मात्रमिति** व्याख्या । यस्यैकदेशमपीत्यर्थः । 'सिद्धानामि'त्यनुवादबलात् 'यततामपी'त्यनन्तरं शेषमाह 'यततामपि मध्ये केचित्सिद्धा भवन्ती'ति । तत्तु 'अत' इत्यस्य 'यथार्थत' इत्युक्तौ 'सिद्धय इति सिद्धा इति' च पूर्वोक्तज्ञानमयथार्थमिति धीः स्यादत आह **प्राचुर्येणेति** । तत्र चतुर्थगीताभाष्योक्तां स्मृतिं संवादयति **एकं चेति** । 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेदि'त्यत्र 'यावदपेक्षितं तावज्ज्ञानित्वरूपसर्वज्ञतां विना तत्त्वतो ज्ञातुं न समर्थ' इत्युक्त्या 'तावत' इत्यनेन प्राचुर्यलाभो यथा तथेत्यर्थः ॥ **व्याख्यानादिप्राचुर्यं चेति** । सकृदनुष्ठितव्याख्यानाध्ययनश्रवणानामपरोक्षज्ञानाहेतुत्वादिति भावः ॥ **अन्यत्र** गीतातात्पर्ये अष्टादशेऽध्याये 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतः ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचिदि'त्यादिनोक्तमित्यर्थः । तथा च साधनतारतम्यस्य मुक्तितारतम्यहेतुत्वप्राप्त्या तत्र नासङ्गतिरिति भावः ॥ **गीतातात्पर्येति** । त्रयोदशेऽध्याये

'अनादियोग्यताभेदात् पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः । स्वयं विज्ञायत' इत्यादिना कृतं व्याख्यानमित्यर्थः । इत्थं हि तत्र व्याख्यातम् । केचिन्नारदादिभ्योऽन्ये ऋषयः आत्मना = मनसा, आत्मानं = विष्णुम्, आत्मनि = स्वहृदये, ध्यानेन उपलक्षणं स्वप्रतिभया, श्रवणेन च, ज्ञात्वा पश्यन्तीत्यर्थः । श्रवणप्रतिभयोरल्पत्वादनुक्तिः । नारदादेर्बहिरपि द्रष्टृत्वात् आत्मनीत्यस्योपपत्तये नारदाद्यन्यर्षिग्रहणाय 'केचिदि'त्युक्तिः । अन्ये देवाः साङ्ख्येन स्वप्रतिभारूपेण योगेनोपायेन विनाऽपि ध्यानेन विष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभयैव ध्यानरूपयोगेन च द्वेधाऽपि आत्मानं बहिरन्तः स्वस्वयोग्यतानुरोधेन पश्यन्ति, अपरे राजानः कर्मयोगेन अश्वमेधादि-कर्माख्योपायेन पश्यन्ति, श्रवणेन स्वप्रतिभया च नित्यं विष्णुं स्मरन्तो राजवराः यज्ञानुष्ठानसमये यज्ञभागार्थमागतं हरिं पश्यन्तीत्यर्थः । श्रवणप्रतिभयोरल्पत्वादनुक्तिः । अन्ये मानुषोत्तमा एवं स्वप्रतिभादिनाऽजानन्तोऽन्येभ्यः = स्वोत्तमेभ्यः श्रुत्वा उपलक्षणं मत्त्वेत्यपि ज्ञातव्यं उपासते उपास्य ध्यात्वेति यावत् । आत्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । सर्वेषां श्रवणसत्त्वेऽपि मानुषाणां श्रवण-बाहुल्यमावश्यकम् । प्रतिभाया अप्यल्पत्वादिति भावेन **श्रुतिपरायणा** इत्युक्तमिति । एवं बहु-वक्तव्यमित्यन्यत्रोक्तं ज्ञेयमित्युक्तम् ।

'तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते' इत्यन्तग्रन्थस्य अस्फुटत्वात् तात्पर्यमाह **सुसूक्ष्मैरित्यादिनेति** । 'अन्यदि'त्यत्रावध्यप्रतीतेराह **स्वत इति** । स्वस्मादन्यदित्यर्थः । तस्या-प्यर्थो **विश्वमिति** । 'एवं'पदसमुच्चेयमाह **पश्यतीति** । समुच्चयार्थत्वधीनिरासायापि त्वित्यनूद्य प्रति-पदमाह **किन्त्विति** । दर्शनमित्यनूद्य शेषमाह **दर्शनं कर्तुमिति**। 'तथे'तिपदस्यार्थोक्तिः **यथेत्यादि**। **पश्येदि**त्यादेरित्या**दि**पदेन न पश्यतीत्यस्य ग्रहः । महत्तत्त्वस्यैकत्वात् क्वचित्क्वचिदित्युक्तिः कथ-मित्यत आह **महत्तत्त्वविभागानिति** । बहुकालोपचितसाधनानुष्ठानबलेन महत्तत्त्वांशपर्यन्तं व्याप्तं हरिं इन्द्रादिदेवाः कदाचित्पश्यन्तीत्यर्थः । महत्तत्त्वशब्दस्य साधुत्वमुक्तं वैशेषिकनये 'न महत्तत्त्व-गुणत एतावानिति हीश्वरे' इत्येतद्व्याख्यावसरे । अन्ये चैवेत्येवकारस्यान्वयमाह **यथायोगमेवेति** । योग्यतामनतिक्रम्येत्यर्थः । 'श्वेतद्वीपपतिं चैवे'त्यत्र कर्त्रुक्तिपूर्वमेवकारान्वयमाह **केचन त्विति** । **तत्रापी**त्यनुवादः । **हृद्यपी**ति व्याख्या । हृद्यपि कदाचिदेव केचन पश्यन्तीत्यर्थः ।

गु०दी०— प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इत्यत्र अव्यपरे व्यपरत्वाभावे अन्तःपादं पादमध्ये छन्दसि प्रकृत्या भवतीत्यर्थः । **नाहं नभस्वानि**ति मुख्यप्राणस्यापि स्वकक्ष्यायां निवेशादुभयोः साम्यं च गम्यते । **यत्काष्ठां नाहं वेदापरे कुत** इत्यस्य सर्वथा न वेदेत्यस्य बाधितत्वात् सम्यक् न वेदेति लभ्यते । ततश्च दिङ्मात्रं वेदेति लभ्यत इति भावः । काष्ठाया स्थितेः दुरधिगमत्वबोधनाय योग्यतया सदिति विशेषणं लभ्यत

इति भावेनाह **सत् काष्ठामिति** । **सतीं** निरवधिकामित्यर्थः । **मद्भक्तेष्वभिधास्यतीत्यनेन** व्याख्यातुरिति लभ्यते । **अध्येष्यत** इत्यनेन अध्येतुरिति विभज्य नामान्यभिप्रेत्योक्तं **व्याख्यातुरिति** ।

यादु०— नन्वत्र साधनतारतम्यं न प्राप्तमित्यत आह **अत्र विशेषणद्वयेनेति** । अत्राद्यविशेषणेन नारायण एव परं मुख्यमयनमुपजीव्यो न विषयसमूहो यस्येत्यर्थकेन वैराग्यप्राप्तिः । द्वितीयेन प्रकर्षेण शान्तो माहात्म्यज्ञानेन स्निग्ध, आत्मा मनो यस्येत्यर्थकेन भक्तिप्राप्तिरिति ध्येयम् ॥ **सप्तम्या लुगिति** । सुपां सुलुगिति सूत्रादिति भावः ॥ **प्रकृत्याऽन्तःपादमिति** । ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादतिपरे न तु वकार यकार इति सूत्रार्थः । 'उपप्रयन्तोऽध्वरं सुदाते अश्वसूनृते' इत्याद्युदाहरणम् ॥ **प्रकृतिभाव इति** । 'एङः पदान्तादती'त्यनेन पूर्वरूपं न भवतीत्यर्थः । केचित्सिद्धा भवन्तीति शेषोक्तिः । ततः सिद्धानामित्यनुवादोपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ **मध्य इति योज्यमिति** । अन्यस्य षष्ठ्यर्थस्यात्रासम्भवान्निर्धारणे षष्ठीत्यर्थः । तत्त्वत इत्यस्य याथार्थ्येनेति व्याख्याने इतरेषां सिद्धानां वेदनं न यथार्थमिति प्राप्तम्, अतो व्याचष्टे **प्राचुर्येणेति** ॥ **एकं च तत्त्वत इति**। 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात् सर्वत्र जिज्ञासेदि'त्यत्र यथा तत्त्वत इत्यस्य प्राचुर्येणेत्येवार्थः, अन्यथैतद्वाक्यापर्यवसानात्, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ **तारतम्यमुच्यत इति** । तथा चात्र व्याख्यानादिसाधनानामपि परस्परं तारतम्यमर्थाल्लभ्यत इति नासङ्गतिरिति भावः । नन्वेवं व्याख्यानादिकं प्रत्येकं मोक्षसाधनमित्यायातम् । न च तद्युक्तम् । कुत्राप्यनुक्तत्वादित्यत आह **व्याख्यानादिप्राचुर्यं चेति** । अत्र सकृदनुष्ठितव्याख्यानादेः न मोक्षसाधनत्वमभिप्रेतं किन्नाम प्राचुर्येणानुष्ठितस्यैवेत्यभिप्रेत्य प्राचुर्यं चेत्युक्तमिति ध्येयम् ॥ **अन्यत्रोक्तमिति** । 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छ्रुत्वा शास्त्रं ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचिदि'ति गीतातात्पर्ये उक्तमित्यर्थः ॥ **गीतातात्पर्यगतमिति** । 'अनादियोग्यताभेदात् पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैवे'त्यादि गीतातात्पर्यगतप्रमाणानुसारेण व्याख्यानं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तथा हि । केचिदृषयो ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति । केचिन्नारदादयो बहिरप्यात्मानं परमात्मानमात्मना बुद्ध्या पश्यन्ति । अन्ये देवाः साङ्ख्येन योगेन स्वप्रतिभानुसारेण तारतम्येन पश्यन्ति । अपरे राजानः कर्मयोगेन यजन्तो यज्ञभागार्थमागतं श्रवणप्रतिभाभ्यां विष्णुं स्मरन्तः पश्यन्ति । अन्ये मनुष्या अल्पप्रतिभावत्त्वादन्येभ्यः श्रुत्वोपासते । तेऽपि च श्रवणनिरता मृत्युमतितरन्त्येव । अन्येषां किञ्चिच्छ्रवणसत्त्वेऽपि मनुष्याणामल्पप्रतिभावत्त्वात् 'श्रुत्वाऽन्येभ्य' इति वचनम् । अत एवैतेषां श्रुतिपरायणा इति विशेषणमिति ॥ **ज्ञानतारतम्यमुच्यत इति** । अत्र विष्णुरमामुक्तज्ञानानामसाधनानामपि तारतम्यं प्रसङ्गादेवोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **तमोगुणमात्रगतमिति** । महत्तत्त्वस्यावरणभूतस्तद्दशोत्तरो यस्तमोगुणस्तद्देशपर्यन्तमेव व्याप्तमित्यर्थः । ननु महत्तत्त्वस्यैकत्वात् कथं क्वचित्क्वचिदिति निर्देश इत्यत आह **महत्तत्त्वप्रविभागानिति** । तथा च महत्तत्त्वे विद्यमाना ये प्रविभागा अंशाः तद्देशपर्यन्तमेव व्याप्तमपि इन्द्रकामाद्याः सर्वे कदाचिद्बहुसहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन पश्यन्ति न समग्रमहत्तत्त्वव्याप्तमित्यर्थः । सदा त्वहङ्काराद्युक्तदेशपर्यन्तं व्याप्तं पश्यन्ति । अत एव सदेत्येतद्यावदहङ्कृतीत्यादावपि योजनीयमिति ।

वं०प०— उक्तगुणवत्त्वमिति । सरस्वत्यादिदृष्टाधिकगुणवत्त्वमित्यर्थः । बहुसाहस्रवर्षेणेत्यनेनेन्द्रकामयोरहङ्कारात्परमहत्तत्त्वस्थपरब्रह्मदर्शनमुक्तं, मन्वादीनां च बुद्धितत्वात्पराहङ्कारतत्त्वपरमहत्तत्त्वस्थब्रह्मदर्शनमुक्तम् । तदयुक्तम् । मन्वादीनामिन्द्रकामापेक्षयाऽधिकव्याप्तिदर्शनप्रसङ्गात् । इन्द्रकामयोरत्यल्पदर्शनप्रसङ्गात् । तयोरहङ्कारतत्त्वादव्यवहितपरमहत्तत्त्वदर्शनस्यैव सद्भावादित्यत आह **महत्तत्त्वप्रविभागानिति** । अहङ्कारादितत्त्वांशानां सत्त्वेन सविशेषस्तपआद्यनुष्ठानाभावकाले महत्तत्त्वविकाराहङ्कारादितत्त्वगतमेव पश्यन्ति । तदनुष्ठानकाले त्वहङ्कारबुद्धितत्त्वान्तः सूक्ष्मरूपेणस्थितमहत्तत्त्वांशगतं पश्यन्तीत्यर्थः । एतावत्सूक्ष्मभागव्यापितया परब्रह्मदर्शनस्य बहुकालानुष्ठिततपआदिसाधनसाध्यत्वादित्याशयः ।

शे०चं०— मदन्य इत्यस्यार्थप्रतिपत्त्यर्थमाह **यमवाक्यमिति** ॥ **सुरासुराणामिति** । यद्यपि येषां च विरोधः शाश्वतिक इति स्मरणात् सुरासुरमित्येव वक्तव्यत्वात् सुरासुराणामित्येतदसाध्वित्याभाति । तथाऽपि सतोऽपि शाश्वतिकविरोधस्याविवक्षया कादाचित्कविरोधविवक्षया (अङ्गीकृतवादेन) चैवमुक्तम् । देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्त इत्याद्यभियुक्तप्रयोगदर्शनेन तद्विवक्षाया आवश्यकत्वादिति ध्येयम् । ब्रह्मण इत्यतःपरं अन्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमुच्यत इत्यनुवर्तते ॥ **अत एवेति** । ब्रह्मादीनामन्येभ्यो ज्ञानाधिक्यस्य वाक्यान्तरेण सिद्धत्वादेवेत्यर्थः ॥ **व्याख्येयमिति** । अन्यथा ब्रह्मादीनां ज्ञानाधिक्यबोधकवाक्यविरोधप्रसङ्गादिति भावः ।

नन्वत्र साधनबोधकं पदमेव नास्ति तत्कथं तत्तारतम्यावगमकत्वमस्य वाक्यस्येत्यत आह **अत्रेति** । नारायणपरायणः प्रशान्तात्मेति विशेषणद्वयेनेत्यर्थः । आद्येन वैराग्यं द्वितीयेन भक्तिरिति विवेकः ।

'यदि वा दधे यदि वा ने'ति तथा 'वेद न वेदे'ति च विप्रतिषिद्धमित्यतो विरोधं परिहरति **इतरापेक्षयेति** ॥ **सप्तम्या लुगिति** । सुपां सुलुगिति स्मरणादिति भावः । नन्वेङः पदान्तादतीति पदान्तस्यैङोऽति परे पूर्वरूपविधानात् पूर्वरूपे सति योऽस्याध्यक्ष इति सोऽङ्ग वेदेति च भवितव्यम् । तत्कथं यो अस्या इति सो अङ्ग इति च निर्देश इत्यतो ऋक्पादमध्यस्येङः सन्ध्यभावस्य विधानान्नानुपपत्तिरिति भावेन तद्विधायकं पठन्नेवोक्तनिर्देशमुपपादयति **प्रकृत्येति** ।

अहमित्यस्यार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह **ब्रह्मवाक्यमिति** । तथा च ब्रह्मैवात्राहंशब्दार्थ इति भावः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । भगवतः सम्यग्भगवज्ज्ञानसद्भावेन सम्यक् तज्ज्ञाननिषेधानुपपत्तेर्मूले इहेत्युक्तम् । तत्रेहेत्यस्य चेतनाचेतनसाधारण्येन जगन्मात्रपरतायां चेतनमात्रपरतायां च तदुभयान्तर्गतत्वादीश्वरस्य पुनस्तद्दोषतादवस्थ्यमेवेत्यतो जीवमात्रपरतया तद्व्याचष्टे **जीवेष्विति** । ततश्च जीवान्तरापेक्षयाऽधिकं वेत्ति कार्त्स्न्येन न वेत्तीत्यतो न विरोध इति भावः ।

तत्त्वं स्वरूपमिति । यद्यपि तस्य भावस्त्वतलाविति स्मरणाद्भावे स्मृतस्त्वप्रत्ययः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावमाह । तथाऽपि जातिगुणक्रियाद्रव्याणामिवाकाशत्वं चन्द्रत्वमित्यादौ स्वरूपस्यापि तद्धितवाच्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभावत्वदर्शनात् स्वरूपार्थत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेत्येदं तत्त्वशब्दव्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मादीनां तत्कृतजगज्ज्ञानित्वेन तन्निषेधानुपपत्त्या विरचितशब्दस्य कृतार्थत्वानुपपत्तेराह **यस्य चरित्रमिति** । ईशदैत्यमर्त्यादय इत्येकपदत्वभ्रान्तिनिरासायाह **ईशेति भगवत्सम्बुद्धिरिति** ।

सर्वप्रपञ्चस्येति । ब्रह्माऽतो ज्ञानिवर्गाद् भूयोऽधिकमतिशयेनाधिकमेव देवप्रवरं जानाति न तु सामस्त्येन । तत्कुत इत्यतो यतः सर्वस्य प्रपञ्चस्याद्यतया प्रमितोऽपि ब्रह्मा यतस्तस्माद्देवाद्भगवतोऽनन्तर एव न तु तद्वदेव प्रवरोऽपि । अतो न तस्य सामस्त्येन तज्ज्ञानमिति श्लोकयोजना अनेन सूचिता भवति ।

अत्र संसार इति । तस्यैव लिङ्गशरीरभङ्गात्पूर्वावस्थात्वादिति भावः । अधिकरणसप्तमीत्वानुपपत्तेराह **लिङ्गेति** । नन्वत्र सिद्धानां मध्ये कस्यचिदधिकवेदनमुच्यते न तु ज्ञानिनां मध्ये तत्कथमेतज्ज्ञानिनां साधनतारतम्याभिधानमित्यतोऽत्र सिद्धपदस्य ज्ञानिपरत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सिद्धिपदं ज्ञानपरतया व्याचष्टे **सिद्धये ज्ञानायेति** । पूर्वं सिद्धत्वस्याविधानात्सिद्धानामित्यनुवादानुपपत्तिरित्यतस्तदध्याहारेण योजयति **यततामपि मध्ये केचित्सिद्धा भवन्तीति** ॥ **मध्य इति** । अनेनेयं निर्धारणषष्ठीत्युक्तं भवति । अन्येषामपि सिद्धानां भगवद्वेदनस्यायाथार्थ्यप्राप्त्या तत्त्वत इत्यस्य याथार्थ्यार्थताया अनुपपत्तेस्तदर्थमाह **तत्त्वतः प्राचुर्येणेति** । कुतस्तस्य प्राचुर्यार्थत्वमित्यतो याथार्थ्य इव प्राचुर्येऽपि प्रयोगप्रतीत्योरविशेषादिति भावेन प्राचुर्ये प्रयोगं दर्शयति **एकं च तत्त्वतो ज्ञातुमिति यथेति** । यथा च 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात् सर्वत्र जिज्ञसेदि'त्यत्र तत्त्वत इत्यस्य प्राचुर्येणेत्येवार्थः, अन्यथैतद्वाक्यार्थापर्यवसानात्, तथा प्रकृतेऽपीत्याशयः ।

तारतम्यमुच्यत इति । तच्च व्याख्यानादितारतम्यं विना न सम्भवतीत्यर्थाद्व्याख्यानादितारतम्यसिद्धौ साधनतारतम्याभिधायकत्वसिद्धिरिति भावः । भवेद्व्याख्यानादितारतम्यगमकतया प्रकृतोपयोगित्वमुक्तवाक्यस्य यदि व्याख्यानादेर्मोक्षसाधनत्वं सिद्धं स्यात् तदेव कुत इत्यत आह **व्याख्यानादीति** । प्राचुर्यपर्यन्तधावनं तु सकृद्व्याख्यानादेरमोक्षसाधनत्वज्ञापनार्थम् ॥ **अन्यत्रोक्तमिति** । 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छ्रुत्वा शास्त्रं ततोऽधिकम् । मुक्तौ सौख्यं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचिदि'त्यादिना गीतातात्पर्ये उक्तमित्यर्थः ।

गीतातात्पर्यगतमिति । 'अनादियोग्यताभेदात् पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः । स्वयं विज्ञायते किञ्चिच्छ्रूयते किञ्चिदन्यतः । तथा ध्यात्वा हरिं ज्ञात्वा स्वान्तः पश्यन्ति केचन। ऋषयः, केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपि । देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्प्रतिभाबलात् । सर्वं क्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यन्ति बहिरन्तश्च विष्णुं ध्यानमृतेऽपि तु । येषां ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम् । स्यादेव साङ्ख्ययोगास्ते देवा ब्रह्माधिकोऽत्र च । केचित्तु क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिः । यजन्तो भक्तिमन्तश्च यज्ञभागार्थमागतम् । श्रवणप्रतिभाभ्यां च स्मरन्तः पुरुषोत्तमम् । पश्यन्त्यन्ये तथाऽन्येभ्यः सर्वं

श्रुत्वाऽनुमत्य च । उपास्यैव तु पश्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन । ऋषीन् राज्ञस्तथाऽऽरभ्य प्रतिभाऽभ्यधिका क्रमात् । यावद् ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम् । विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो भवेत् (हरेः)। अन्येषां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो मानुषोत्तरम् । अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मनुष्याः श्रुतवेदिनः । सर्वे ते दर्शनात्तस्मात्स्वयोग्यान्मुक्तिगामिन' इत्यादिना विवरणं कृतं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तथा हि । विष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभयाऽन्यतः श्रवणेन चोत्पन्नं यज्ज्ञानं तत्पूर्वकध्यानेन ऋषय आत्मानं भगवन्तं स्वान्तः पश्यन्ति । ऋषयोऽन्तःप्रकाशा इति श्रुतेः । अयं चोत्सर्गो न तु नियमः । नारदादीनामृषीणां स्वान्तरिव बहिरपि भगवद्दर्शनसत्त्वात् । न चैवं ध्यानातिरिक्तसाधनान्तरप्राप्त्या ध्यानेनेति विशेषग्रहणानुपपत्तिः । साधनान्तरस्य सत्त्वेऽपि तस्याल्पत्वेन ध्यानप्राचुर्याभिप्रायेण तदुपपत्तेः । अन्ये देवाः साङ्ख्येन विष्णुप्रसादलब्धप्रतिभारूपेण योगेन ज्ञानसाधनेन सर्वं कालक्रमेण विज्ञाय प्रतिभातारतम्यक्रमेण भगवन्तमन्तर्बहिश्च पश्यन्ति । यद्यपि च तेषां भगवद्ध्यानेऽपि तद्दर्शनमस्त्येव तथाऽपि ध्यानमृते तद्दर्शनात् साङ्ख्ययोगित्वमुपपन्नम् । अपरे क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिर्भक्तिपूर्वकं यजन्तो यज्ञभागार्थमागतं श्रवणप्रतिभाभ्यां विष्णुं स्मरन्तः पश्यन्ति । अन्ये च मनुष्या विष्णुप्रसादलब्धप्रतिभाविरहात् तथाऽजानन्तोऽप्यन्येभ्यः श्रुत्वा मत्त्वोपास्य च भगवन्तं पश्यन्ति । ते च श्रवणरता मृत्युमतितरन्त्येव । न च ध्यानादियोगिनामपि श्रवणादिसद्भावाद्विशिष्यमनुष्याणां श्रुतवेदित्वकथनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अत्यल्पप्रतिभानत्वाभिप्रायेण श्रुतवेदित्वकथनोपपत्तेः । न च मनुष्याणामत्यल्पप्रतिभाभ्युपगमे श्रुतिपरायणा इति श्रवणैकाश्रयत्वोक्त्यनुपपत्तिः । अस्वतन्त्रेऽसाधुनि चासत्त्वोक्तिदर्शनेन तत्प्रतिभायाश्च मूलप्रमाणापेक्षत्वेन अस्वतन्त्रत्वाभिप्रायेण असम्यक्त्वाच्च असत्त्वविवक्षया श्रुत्येकाश्रयत्वोक्तिसम्भवादिति ।

सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यत इति । यद्यपि साधनतारतम्यकथनप्रस्तावे ब्रह्मादिदर्शनतारतम्यमेव वक्तुं युक्तम् । तस्य स्वयं साधनत्वेन साधनायत्तत्वेन च तत्तारतम्यस्य साधनतारतम्यत्वसाधनतारतम्यायत्तत्वयोः सत्त्वात् । न तु विष्णुलक्ष्म्योर्दर्शनतारतम्यम् । तद्दर्शनस्य स्वयमसाधनत्वेनासाधनायत्तत्वेन च तत्तारतम्यत्वस्य साधनतारतम्यत्वसाधनतारतम्यायत्तत्वयोरभावेन तत्कथनस्य च प्रस्तावविरुद्धत्वात् । तथाऽपि प्रसङ्गादेवात्र तदुक्तिरित्यवधेयम् । अन्यदप्येवमित्यत्र अन्यशब्दस्यान्यमात्रपरत्वे स्वस्यापि तत्कोटिनिविष्टत्वेन तदंशे पौनरुक्त्या तद्विशेषपरत्वमेव वाच्यम् । तत्र प्रतियोग्यादिकथनेन कस्मादन्यत्किं च तदिति शङ्काद्वयं परिहरन्नेव पूर्वक्रियानुवृत्तिप्रदर्शनेन साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तां वाक्याभासतां परिहरति **स्वत इत्यादिना** । एवं सुसूक्ष्मैरशेषैर्विशेषैः सह सदेत्यर्थः । स्वापेक्षया स्वस्याधिकदर्शित्वासम्भवेन अन्यशब्दस्यान्यमात्रपरत्वासम्भवात् ईश्वरादधिकदर्शित्वानुपपत्त्या स्वान्यमात्रपरताया अप्यनुपपत्तेरधिकारिवर्गमात्रपरतया अन्यशब्दं व्याख्याति **अन्यतो ज्ञानिवर्गादिति** । अधिकारिवर्गादित्यर्थः । अन्यशब्दस्यान्यमात्रपरतायां स्वस्यापि यत्किञ्चिदन्यत्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वापत्त्याऽन्यत्पश्यन्तीत्यनेन पौनरुक्त्यं स्वान्यपरत्वेऽपि भगवतस्तथात्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वापत्त्या अन्यत्पश्यन्तीत्यस्य 'न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यती'त्यनेन भगवदंशे विरोधः स्यादित्यतः तदुभयान्यपरतया अन्यशब्दं व्याचष्टे **विष्णोः स्वस्माच्चान्यदिति** । स्वस्माद्विष्णोर्लक्ष्म्याश्च सकाशादधिकगुणदर्शनस्य बाधितत्वेनान्य-

मात्रपरत्वस्य स्वान्यमात्रपरत्वस्य वा अनुपपन्नत्वात् स्वापकृष्टसरस्वत्यादिपरतया व्याचष्टे **अन्यतस्सरस्वत्यादेरिति** ॥ **उक्तगुणत्वमिति** । सरस्वत्यादिदृष्टगुणाधिकगुणत्वमित्यर्थः । अन्यशब्दस्य अन्यमात्रपरत्वे स्वस्यापि तत्कोटिनिविष्टत्वादन्यत्पश्यतीत्यस्य स्वात्मानं पश्यतीत्यनेन स्वांशे पौनरुक्त्यम् । स्वान्यपरत्वे च भगवतोऽपि तत्कोटिनिविष्टत्वापत्त्याऽन्यदशेषविशेषविशिष्टं पश्यतीत्यस्य भगवदंशे सरस्वत्यादिदृष्टगुणाधिकगुणत्वेन भगवद्द्रष्टृत्वेऽपि न सर्वविशेषविशिष्टभगवद्द्रष्टृत्वमित्यर्थतात्पर्यकेण 'गुणानप्यन्यतोऽधिकमि'ति पूर्वग्रन्थेन विरोधो भवतीत्यतोऽन्यशब्दं व्याचष्टे **अन्यदिति** । भगवत इत्युपलक्षणम् । स्वस्माच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा वाणीत्यत्र यथा ब्रह्मा स्वात्मानमन्यच्च विशेषैरखिलैरपि पश्यति तथा वाण्यपि स्वात्मानमन्यच्च विशेषैरखिलैरपि पश्यतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह **यथेति** । तावच्छब्दस्य यावच्छब्दसापेक्षत्वादाह **यावन्त इति** । मूले त्रैगुण्यात्परतः पश्येदित्यस्यायमर्थः । ब्रह्मा जगदन्तर्बहिःस्थितं विष्णुमव्यवच्छेदेन सदा पश्यति । सरस्वती तु पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णब्रह्माण्डपरिमितदेशमारभ्य महदाद्यावरणरूपात्त्रैगुण्यात्परतरस्तच्छतोत्तरपरिमितदेशपर्यन्तं स्थितं विष्णुं सदा, कदाचित्सर्वगतत्वेन च पश्यतीति ।

तमोगुणमात्रगतमेवेति । महत्तत्त्वस्यावरणभूतस्तद्दशोत्तरं यस्तमोगुणः तेन परिमितदेशपर्यन्तमेव व्याप्तमित्यर्थः । तमोमात्रगतत्वेन सन्दर्शनस्य सार्वकालिकत्वद्योतनाय तमोमात्रगतमेवेत्येवशब्दोपादानम् । ननु गिरिशो गरुडश्च पश्यत इति द्विवचनेन भवितव्यम् । पश्येत् पश्यतीत्येकवचनं तु कथमित्यत आह **पश्येदित्यादेरिति** ॥ **प्रत्येकमिति** । गिरिशः पश्येद्गरुडः पश्येदित्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **मूले उमेति** । उमासुपर्ण्यौ तमोगुणात् परिमाणतो दशहीनेन महत्तत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तं स्थितं विष्णुं पश्यत इत्यर्थः । उत्तमाधमसाधारण्येनान्यदर्शनस्य बाधितत्वात् स्वाधममात्रपरतयाऽऽप्यन्यशब्दं व्याचष्टे **स्वाधमरूपमिति** । मूले इन्द्रश्च कामश्चेतीन्द्रकामौ तु महत्तत्त्वात्परिमाणतो दशहीनेनाहङ्कारेण परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं पश्यत इत्यर्थः। मनुदक्षबृहस्पत्यादयोऽहङ्कारात्परिमाणतो दशहीनेन बुद्धितत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं पश्यन्ति । सोमसूर्यौ तु बुद्धितत्त्वात्परिमाणतो दशहीनेन मनस्तत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तं विष्णुं पश्यतः । वरुणादयस्त्वाकाशादिभूतैः क्रमेण परिमाणतो दशहीनैः परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं योग्यतानुसारेण पश्यन्तीत्यर्थः । ननु महत्तत्त्वस्यैकत्वात् कथं क्वचित्क्वचिदिति तद्भेदनिर्देश इत्यत आह **महत्तत्त्वप्रविभागानिति** । तथा च महत्तत्त्वे विद्यमाना ये प्रविभागा अंशाः तद्देशपर्यन्तमेव व्याप्तमपीन्द्राद्याः सर्वे कदाचिद्बहुसहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन पश्यन्ति । अत एव सदेत्यतद्यावदहङ्कृतीत्यादावपि योजनीयमिति द्रष्टव्यम् । अन्ये चैवेत्यत्र चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वादुभयोर्यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेरेवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धमङ्गीकृत्य चशब्दस्य स्थानान्तरे सम्बन्धस्याप्यनुपपत्तेश्चशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धमङ्गीकृत्य एवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति **यथायोगमेवेति** । योग्यतानुसारेणैवेत्यर्थः । तथा च भूतेभ्यो परिमाणतो दशहीनेन ब्रह्माण्डेन परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं केचन पश्यन्तीत्युक्तं भवति । **श्वेतद्वीपपतिमेवेति** । केषाञ्चिच्छ्वेतद्वीपवर्तित्वेन भगवत्सन्दर्शनमेव सार्वकालिकमिति दर्शयितुमेवशब्दः । तथा च ब्रह्माण्डात्परिमाणतो दशहीनेन श्वेतद्वीपेन परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं केचन

पश्यन्तीत्यण्डान्तर्वर्तिभगवद्दर्शनापेक्षयाऽपकृष्टकक्ष्यान्तरमुक्तं भवति । ततोऽप्यपकृष्टं कक्ष्यान्तरमाह **मूले हृद्येवेति** । सर्वकालं हृदयवर्ति भगवद्द्रष्ट्रपेक्षयाऽप्यपकृष्टं कक्ष्यान्तरमाह **मूले कदाचिदेवेति** । तद्यथाऽपकृष्टकक्ष्यान्तरसूचकं स्यात् तथा व्याचष्टे **तत्रापि हृद्यपीति** । सर्वकालं हृदयवर्तित्वेन भगवद्दर्शनात् कादाचित्कं हृदयवर्तित्वेन भगवद्दर्शनमपकृष्टमिति भावः ।

वा०र०— स्मरणादित्यादीति । 'येषामि'ति सूत्रेण ययोर्वैरं शाश्वतिकं तद्वाचकशब्दयोर्द्वन्द्व एकवद्भवतीति प्रतीपादनात् प्रकृते एकवद्भावप्रसङ्गे सुरासुरमित्येव वक्तव्यम्, सुरासुराणामिति बहुवचनं तु न युक्तमिति भावः । एकवद्भावे नपुंसकतायां सुरासुरमिति प्रथमैकवचनस्य भवितव्यत्वोक्तेः षष्ठ्येकवचनस्य सुरासुरस्येत्येव भवितव्यत्वे तात्पर्यान्न कश्चिद्दोषः । सुरासुरस्येत्येवेति पाठस्तु स्वरस एव । **अभियुक्तेति** । भारवीत्यर्थः । **तद्विवक्षायामिति** । कादाचित्कविरोधविवक्षायामित्यर्थः । इदं च रक्षितमतेन समाधानमुक्तम् । दुर्घटवृत्तौ तथैवोक्तेः । मन्थनकाले देवानामसुराणां च विरोधाभावेन देवासुरैरिति द्वन्द्वस्य विरोधाभिधानकत्वाभावात् तेन तदभिधानस्थल एव चास्य सूत्रस्य प्रवृत्तेर्देवासुरैरित्यत्र न तत्सूत्रप्राप्तिरिति दुर्घटवृत्तिकृतोक्तप्रकारान्तरं तु कल्पनमात्रम् । सौत्रशाश्वतिकपदोक्तविरोधनित्यताविरोधात् । मार्जारमूषकमित्यादौ विरोधस्य शाश्वतिकत्ववद्देवासुरैरित्यत्रापि तदवश्यम्भावाच्च । स्वभावविरोधमात्राश्रयणेन तत्सूत्रप्रवृत्त्युपपत्तौ द्वन्द्वेन तद्विरोधाभिधानपर्यन्तानुधावनानर्थक्याच्च । देवासुरैरिति बहुवचनस्य विरोधकादाचित्कत्वमात्रविवक्षयैवोपपत्तेश्च । मथनकालेऽपि पुच्छभागपरित्यागेन मुखभागस्याभावेन द्वन्द्वेनाभिधानस्याप्यावश्यकतया द्वन्द्वेन विरोधाभिधानकल्पनायाः प्रतिकूलत्वापाताच्चेत्याशयेन तत्समाधानं प्रकृते नाश्रितं टीकाकृतेति ज्ञातव्यम् । अनीदवातमित्यादिना प्रकृतः परमात्मा को अद्धा वेदेत्यादिना दुर्ज्ञेयत्वेन प्रकृतोऽत्र कर्म भवतीत्याशयेनोक्तं **परमात्मानमिति** मूले । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन ऋक्पादग्रहणमिष्यते न तु श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरेऽतिपरतः एङ् प्रकृत्या भवतीत्यर्थः । तेऽग्रेऽश्वमायुञ्जन् उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूनृते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतमित्यादिषु प्रकृतिभावसिद्ध्यर्थं तथात्वस्य प्रतिपादनादिति भावः । मूले एङिति सूत्रानुवृत्तमेङिति पदं प्रथमान्तं ग्राह्यम् । ततश्चैङः प्रकृत्या अपि परत इत्यर्थः । शिष्टं पूर्वोक्तम् । ब्रह्मापि यं वेत्ति न चेहेति वाक्यममुकीयमिति मूले कुतो नोक्तम् । न चैतत्पूर्वशेषः । पौनरुक्त्यात् । तत्राहमिति पदेन चतुर्मुखप्रत्ययोपपत्तावपि अत्र ब्रह्मापि न वेत्तीति अन्यदीयवचनेन चतुर्मुखप्रत्ययायोगात् । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा प्राक्प्रकृतविभवपरामर्शनिरासाय मूले यं हरिमिति व्याख्यानमनुपपन्नं स्यात् । नाहं न यूयमित्यादेरेव द्वितीयस्कन्धभागवते यः स्वात्ममायेत्यादिपूर्वार्धानन्तरं उत्तरार्धस्य सत्त्वाच्च नाप्युत्तरशेषः । छन्दोभेदात् । प्रागुक्तपरोक्षनिर्देशायोगाच्च । नाहं वेदेत्यादिना पौनरुक्त्यापाताच्च तत्कथमेतदिति चेत् । अत्र भाति । पूर्वोत्तरवाक्ययोर्ब्रह्मवाक्यत्वोक्त्याऽत्र तद्वाक्यत्वं स्पष्टप्रतिभासमित्याशयेन मूले तदनुक्तिः । न हि भागवतवाक्येषु ब्रह्मवाक्यमितरवाक्यसन्दृष्टमुत्तरत्रास्ति । येन व्यभिचारः शङ्क्येत । तथा च अस्य तद्वाक्यत्वमेव । न चैवम् । परोक्षनिर्देशायोगः । ब्रह्माप्यहमिति व्याख्यानात् । न च प्रथमपुरुषायोगः । व्यत्ययेन तत्सम्भवस्य सुखेन वक्तव्यत्वात् । भागवते तृतीयस्य षष्ठेऽध्याये

'त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः' इत्यादिवाक्येषु तद्व्यत्ययाङ्गीकारेण व्याख्यानस्य ऋग्भाष्यटीकादौ स्पष्टत्वादित्यलम् । किं स्कन्धगतवाक्यमिति शोध्यम् ।

भागवत इति । अयमाशयः । यं हरिं ब्रह्मा न वेत्ति । अन्ये देवाः कुतो ज्ञास्यन्तीत्युक्ते ह्यन्यत्वेन सङ्गृहीतेश्वरस्यापि नात्मज्ञानित्वम् । न च तच्छङ्काङ्गीकारम् । अतस्तद्व्यतिरिक्तानां देवादीनामेव लाभायेहेत्युक्तमिति ॥ **तद्दोषेति** । सम्यग्ज्ञाननिषेधानुपपत्तिरूपेत्यर्थः । **जीवमात्रपरतयेति** । इहेत्यस्य जीवमात्रपरतया व्याख्याने जीवेषु मध्ये ब्रह्मा वेत्ति अन्ये न जानन्तीत्युक्तौ ईश्वरस्य सम्यग्ज्ञाननिषेधालाभान्न तदनुपपत्तिरित्याशयः । नन्वस्तु तावतेश्वरस्य सम्यग्ज्ञाननिषेधानुपपत्तिर्दोषः । हिरण्यगर्भस्य सम्यग्ज्ञानसद्भावतदभावयोर्विप्रतिषिद्धतया वेत्ति न वेत्ति वचनायोगस्तु स्यादेवेत्यतो 'यदि वा दध' इत्यादौ पूर्वत्र मूलकृतोक्तं समाधिमाह **ततश्च जीवान्तरेति** ॥ **तद्धितेति** । तद्धितवाच्यो यः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तो भावस्तत्त्वदर्शनादित्यर्थः । यथा चैतत् तथा रमातत्त्वबोधिन्योः स्पष्टमिति भावः । सत्काष्ठामित्यादेरनन्वयपरिहाराय यस्येत्यध्याहारेण योजयति **यस्य सत्काष्ठामिति** मूलम् । **आह यस्य चरित्रमितीति** । चरित्रशब्दस्तु तद्धर्मविशेषवाचक इति भावेनाहेत्याहेत्यर्थः । सिद्धपदं ज्ञानपरतया व्याचष्ट इति पाठः । सिद्धत्वस्याविधानादिति पाठः । **अयाथार्थ्यप्राप्तेति**। विशेषविधेः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञापकत्वादिति भावः । **अन्यथेति** । सर्वज्ञं विना कोऽपि यथार्थतः एकमपि ज्ञातुं न समर्थ इत्युक्तेः सर्वज्ञजिज्ञासां प्रति हेतुत्वाभावात् पर्यवसानायोगः । प्राचुर्येण ज्ञातुमसमर्थत्वं तु सर्वत्र जिज्ञासोपपादकमिति युक्तं पर्यवसानमिति भावः । व्याख्यानादितारतम्यसिद्धाविति पाठः । आदिपदेनाध्ययनश्रवणयोः परिग्रहः । **प्राचुर्यपर्यन्तेति** । अनेन प्रचुराणां व्याख्यानश्रवणानां मोक्षसाधनतेति सूचनार्थं प्राचुर्यपर्यन्तं धावनमित्युक्तम् । इत्यादिनेत्यादिपदेन ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यव्याख्याकृतो यत इति शेषपरिग्रहः । मुख्यव्याख्याकृत इत्यन्येषां व्याख्यातृत्वे मुख्यकारणभूता इत्यर्थ इति अष्टादशान्ते मूलकारः । **उक्तमिति** । अष्टादशान्त इति शेषः । अनादियोग्यताभेदादित्यादेरनेन ध्यानेनेत्युक्तार्थं भवतीत्यादिविनियोगस्य तात्पर्यटीकायां प्रदर्शितत्वादनादीत्यारभ्य मुक्तिगामिन इत्यन्तमुदाहृतम् । तत्र यद्यप्यृषीन् राज्ञस्तथारभ्येत्यादि न व्याख्यानरूपं तथाऽपि श्रुतिपुरायणा इत्येतद्विशेषणस्य मनुष्येषूपपत्त्यर्थं श्रुतदैवित्वं भाष्योक्तं तत्तत्प्रकारेणोपपादनीयमित्याशयेन तदुदाहरणम् । अत एवोत्तरत्र तदुपपादयिष्यति । तात्पर्यवाक्येषु योगास्तद्देवा ब्रह्मेति श्रवणप्रतिभाभ्यां चेति मनुष्याश्रुतावेदिन इति च पाठः । तद्ग्रन्था तन्मूलकोशाश्चेति ज्ञेयम् । अनादियोग्यताभेदादित्यादिवाक्यानां कथं व्याख्यानरूपत्वमित्यतो ध्यानेनेत्येतदुक्तवाक्यानुसारेण तात्पर्यटीकोक्तरीत्या योजयति । **तथाहि विष्णुप्रसादेत्यादिना** । विष्णोः प्रसादात्स्वयं विज्ञायत इत्युक्त्या लब्धार्थस्य कथनं विष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभयेति ।

मूले **पश्यन्तीति** । पश्यतीति यत्र यथा स्यात्तथा टीकायां पाठः । अनुव्याख्याव्यत्ययो लेखकप्रयुक्तः । तत्र पश्यन्तीति सुबन्तमेकवचनम् । पश्यतीति तिङन्तमिति विवेकः । स्वस्मादित्यादिकाः व्यधिकरणपञ्चम्यः । **सरस्वत्यादेरितीति** । ननु यदि संसारिब्रह्मणः संसारिसरस्वत्यधिकगुणद्रष्टृत्वाभावस्तर्हि तदंशे

उभयोः साम्यं स्यात् । ततश्च विशेषास्तावतो न त्वित्येतद्विरोधः । न चैतन्मुक्तब्रह्मविवक्षयेति वाच्यम् । तथा व्याख्यानात् । मुक्तब्रह्मदृष्ट्यावद्विशेषाज्ञानं सरस्वत्याः सरस्वतीज्ञानगुणाधिकगुणज्ञानं मुक्तब्रह्मण इत्यादि बहोः कल्पनापाताच्चेति चेत् । **अधिकगुणत्वमिति** । अधिकगुणवत्त्वमित्यर्थः । क्वचित्तथैव मूलटीकयोः पाठः । **प्रतीतिनिरासायार्थमाहेति** । अनेन 'तथा वाणी'त्यत्र प्रत्येकमर्थप्रत्यायकमपि तु विशेषानित्युत्तरशेषभूतमिति ध्वनितं भवति । तत्र ब्रह्मा जगदन्तर्बहिःस्थितमित्यादि **सन्न्यायरत्नावल्य**नुसारेणाह **मूले त्रैगुण्यादिति** । पर्यन्तं स्थितं विष्णुमित्येतावत्तत्रस्थम् । सदेत्यादि तु प्रमाणान्तरानुसारेण संयोज्य कथितम् । उमा यावदनन्तांशानित्यत्रैतदुपपादनं भविष्यतीति ज्ञेयम् । गिरिशगरुडौ तु महत्तत्त्वस्यावरणेनेत्यादि सन्यायरत्नावल्यनुसारेणाह **महत्तत्त्वस्यावरणभूतेनेति** । सरस्वत्यामिवात्रापि शतगुणतारतम्यसिद्धयेऽवधारणतात्पर्यमाह **ततो मात्रेति** । एवमुत्तरत्रापि तदनुसारेण व्याख्येयेति ध्येयम् । मूले **बहुसहस्रवर्षानुष्ठितेति** । बहुसाहस्रपदे कीदृशं प्रकृतिप्रत्ययविभागमाश्रित्यैतदर्थनिरूपणं कृतमिति विचार्यम् । अण्डान्तर्वृत्तिभगवद्रूपदर्शनापेक्षया श्वेतद्वीपपरिमितदर्शिनामिव तदपेक्षया हृद्येव पश्यतां सार्वकालिकहृदयस्थविष्णुदर्शिभ्यः कदाचिद्दर्शित्वं किन्त्विति न्यूनभागदेशस्थदर्शित्वम् । एवं कदाचिदेव हृदि विष्णुं पश्यतां सार्वकालिकहृदयस्थविष्णुदर्शिभ्यः कदाचिद्दर्शित्वमेव विशेषः । न तु देशो नेत्यादि प्राचीनः प्रकार इति ज्ञेयम् । उक्ताशयज्ञापकं दर्शयति **अत एवेति** । अनेन तत्राप्ययमेवोपपादानप्रकार इत्युक्तं भवति ।

स०व्र०— अत एवेति । ब्रह्मैवेत्यनेन ब्रह्मणो ज्ञानाधिक्यप्रतिपादनादेवेत्यर्थः । **अन्यत्रोक्तमिति** । 'मुक्तिर्ज्ञात्वापि विष्णुं स्याच्छ्रुत्वा शास्त्रं ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतस्ततोऽभ्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ मुखं नास्त्यस्य कस्यचित् । ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यव्याख्याकृतो यतः' इति गीतातात्पर्ये उक्तमित्यर्थः । **ध्यानेनेत्यस्यापीति** । 'अनादियोग्यताभेदात् पुंसो दर्शनसाधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं पुनः । स्वयं च ज्ञायते किञ्चिच्छ्रूयते किञ्चिदन्यतः । तथा ज्ञात्वा हरिं ध्यात्वा स्वान्तः पश्यन्ति केचन । ऋषयः केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपि । देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्प्रतिभाबलात् । सर्वं क्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यन्ति बहिरन्तश्च विष्णुं ध्यानमृतेऽपि तु । येषां ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम् । स्यादेव साङ्ख्ययोगास्तु देवा ब्रह्माधिकोऽत्र च । केचित्तु क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिः । यजन्तो भक्तिमन्तश्च यज्ञभागार्थमागतम् । श्रवणप्रतिमाभ्यां च स्मरन्तः पुरुषोत्तमम् । पश्यन्त्यन्ये तथाऽन्येभ्यः सर्वं श्रुत्वाऽनुमत्य च । उपास्यैव तु पश्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन । ऋषीन् राज्ञस्तथारभ्य प्रतिभाभ्यधिका क्रमात् । यावद्ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम् । विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो हरेः । अन्येषां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो मानुषोत्तरम् । अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मानुषाः श्रुतवेदिनः । सर्वे ते दर्शनात् तस्मात् स्वयोग्या मुक्तिगामिनः' इत्यादिना कृतं विवरणं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

* * *

६७ **सु०—** परिमाणदर्शनवद्विशेषदर्शने तारतम्यं न विस्पष्टमुक्तमत आह **उमेति** ।

अनु०— उमा यादवनन्तांशान्पूर्वदृष्टेभ्य एव तु ।
विशेषान् वासुदेवस्य पश्चादुक्ता विचक्षते ॥
शक्रकामादयश्चैव विशेषान् ब्रह्मणि स्थितान् ।
उमादिभिः प्रबुद्धेभ्यः शतांशानेव चक्षते ॥

उमापर्यन्तं तु पश्चात् पश्चादुक्ताः पूर्वपूर्वैर्दृष्टेभ्यो **दृष्टानामनन्तांशानेव वासुदेवस्य विशेषान्विचक्षते । शक्रकामादयश्चेति चस्त्वर्थः । एवशब्दस्य उमादिभिरेवेत्यन्वयः । प्रबुद्धेभ्य** इति पूर्ववत् **षष्ठ्यर्थे । चक्षते** पश्यन्ति ।

परि०— पञ्चमी षष्ठ्यर्थ इत्युपेत्याह **दृष्टानामिति** । निर्धारणे षष्ठी । ईशधर्माणामिति योज्यम् ।

गु०दी०— पूर्वपूर्वदृष्टेभ्यो दृष्टानामिति निर्धारणे षष्ठी । पूर्वपूर्वदृष्टानां गुणांशानां मध्ये इत्यर्थः । स्वरवर्णपदवाक्यात्मकानन्तवेदोक्तगुणानां द्रष्टा ब्रह्मा सरस्वती च बहुतरानन्तांशान् वित्त इत्यर्थाल्लभ्यते । अनन्तक्रियाणां त्रिविक्रमत्वकंसहननादीनां ब्रह्मणा विशिष्य दृष्टानां सरस्वत्या सामान्यक्रियासु शक्तिरूपक्रियासु वा अन्तर्भाव्यैव दर्शनेन ब्रह्मवद्विशिष्य दर्शनाभावाच्च तयोर्दर्शनेऽपि तारतम्यम् । रुद्रस्य तु सरस्वतीदृष्टभावरूपगुणानामपि केषाञ्चिद्दर्शने शक्त्यभावात् तद्दृष्टबहुतरानन्तांशानां मध्ये कतिपयानन्तांशानेव पश्यति । उमा तु रुद्रदृष्टबहुलानन्तांशानां मध्ये एकमेवानन्तांशं पश्यति । न त्वनन्तसङ्ख्यातो न्यूनां पश्यतीति **उमा यावदनन्तांशान् पश्यती**त्यस्य भावः । एवं च सर्वेषामनन्तांशदर्शित्वेऽपि उक्तविधयाऽवान्तरविभागोऽप्यस्ति । अन्यथा ज्ञानतारतम्यभङ्गादिति भावः । उत्तरोत्तरतः शतगुणत्वेन तारतम्यं तु श्रुत्युक्तरीत्या संसारे मुक्तौ च तद्भोग्यसुखाख्यफलतारतम्यमेव । तत्साधनव्याप्त्यादिगुणज्ञानतारतम्यं तु यथा यथा श्रुत्योक्तं तथैवेति भावः । अत्रापि तैत्तिरीयोपनिषद्युक्तं शतपदमुपनिषदन्तरपर्यालोचनया योग्यस्यैव सङ्ख्याविशेषस्य वाचकम् । न यथाश्रुतशतस्यैव । तथाहि । छन्दोगोपनिषदि विष्णुस्मरणाभिमानितया स्मरणशब्दोक्तरुद्राद्विष्णुभक्त्यादिसाधनाशायाः तत्साध्यमोक्षाशायाश्चाभिमानितया आशाशब्दवाच्यभारत्याः 'आशावावास्माद्भूयसी'ति भूयस्त्वमुक्त्वा तस्याः सकाशादपि 'प्राणो वा आशाया भूयानि'ति प्राणस्य भूयस्त्वमुच्यते । प्राणवादिनोऽतिवादिन्या श्रुत्या 'इयदामननादि'ति मोक्षाधिकारिणां प्राणपर्यन्ततां निर्णयता सूत्रकारेण च प्राणस्यैवाधिकारिकमण्डलेश्वरत्वमुक्तम् । आशायाश्च प्राणादवरत्वं रुद्रादधिकत्वं चोक्तम् । तैत्तिरीयोपनिषदि च 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवती'ति

मीमांसां प्रस्ताव्य कथितत्वात् ब्रह्मण एवाधिकारिकमण्डलेश्वरत्वमुदितम् । स च ब्रह्मा न प्राणादवरत्वार्हः । श्रुतिसूत्रविरोधात् । नापि तदाधिक्यार्हः । किन्तु प्राणसमान एवेत्यर्थाल्लभ्यते । अतः श्रुत्युक्तसमयोस्तयोरेकतरपरित्यागः न श्रुतिद्वयस्याप्युचित इति छन्दोगश्रुतौ 'वायुर्ह्येव प्रजापतिः । तदुक्तमृषिणा पवमानः प्रजापतिरि'ति । ऋक्शाखाब्राह्मणस्यानुशासनात्पूर्वकल्पे प्राणत्वात् प्राणपदेन तत्समो ब्रह्मापि ग्राह्यः । तैत्तिरीयश्रुतौ च तत एव भविष्यद्ब्रह्मत्वात् ब्रह्मपदेन प्राणोऽपि गृहीत इति गम्यते । तद्वदेवाशापदोदितौ ब्रह्माणीभारत्यौ । तैत्तिरीयशाखायामेकस्याप्यनुक्तेरुभे अपि अध्याहर्तव्ये इति च समाख्याबलादेव लभ्यते । एवं च प्रजापतिशब्दोक्तरुद्रात् शताधिकानन्दायाः सरस्वत्या अपि शतानन्दाधिकस्य ब्रह्मणो रुद्रादपि शतानन्दाधिकत्वमयुक्तमिव प्रतीयते । न च श्रुतिरयुक्तवादिनी भवितुमर्हति । अत एव 'दशदश तच्छतं दश शतानि तत्सहस्रं तत्सर्वमि'त्यैतरेयोपनिषदि शतशब्दस्य कयाचन विवक्षया द्विशतमारभ्य सहस्रपर्यन्तवाचित्वस्य कयापि विवक्षया च नवतिमारभ्य दशपर्यन्तवाचित्वस्य च श्रुतत्वात् तदनुसारेण शतश्रुतिरियं द्विशतवाचिनीति च सिद्ध्यति । एवमन्यत्रापीति । तस्मात् श्रुतिमीमांसानिपुणेन मध्वमुनिना यद्यदुक्तम् तत्सर्वं श्रुतीनां हृदयमिति गम्यते ।

यादु०— अनन्तांशानेवेति । ननु भगवद्दृष्टानां गुणानामनन्तानन्तधा विभक्तानामेकमेव भागं रमा पश्यति । रमादृष्टानां भगवद्गुणानां कोटिधा विभक्तानामेकं भागमजः पश्यति । अजदृष्टानां गुणानां शतधा विभक्तानामेकं भागं वाणी, तद्दृष्टानां शतधा विभक्तानामेकं भागं गरुडशेषरुद्राः तद्दृष्टानां गुणानां शतधा विभक्तानामेकं भागमुमेत्येवं उमापर्यन्तमपि शतांशन्यूनमेव ज्ञाने तारतम्यं ग्रन्थान्तरसिद्धम् । अतः कथमनन्तांशानेवेति घटत इति चेदुच्यते । अत्र उमाज्ञानपर्यन्तं यदनन्तांशन्यूनत्वमुक्तं तत्पूर्वपूर्वज्ञानानामतिस्फुटत्वापेक्षयैव वस्तुतस्तूक्तरीत्यैव न्यूनत्वम् । यथोक्तं तैत्तिरीयभाष्ये 'अथवा सहस्रगुणिता अनन्तगुणितास्तथा । परिमाणे शतगुणेऽप्यानन्दस्फुटतावशादि'ति । अत्रानन्दपदं ज्ञानाद्युपलक्षकम् । अतो न कोऽपि विरोध इति । अत्र केचित् । उमा यावदनन्तांशानिति ग्रन्थस्वारस्येन उमाज्ञानपर्यन्तमनन्तांशन्यूनत्वं वास्तवमेव विवक्षितं न स्फुटत्वप्रयुक्तम् । अन्यत्र शतांशन्यूनतया तारतम्यकथनं त्वानन्दमात्रविषयं न ज्ञानविषयम् । अत एव 'त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्याप्तं शतगुणं हरिमि'त्यत्र ब्रह्माण्या भगवत्परिमाणविषयकं ज्ञानमपरिच्छिन्नतत्परिमाणविषयकब्रह्मज्ञानापेक्षया अनन्तांशन्यूनमित्यर्थाल्लभ्यते । तथा च 'समान एवं चाभेदादि'त्यत्र वेदोक्तत्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां सदा ब्रह्मोपास्यानां विशेषतोऽनुपासनादिकं ब्रह्मण्या उक्तम् । तेनापि ब्रह्माणीज्ञानं ब्रह्मज्ञानापेक्षया अनन्तांशन्यूनमिति प्राप्तमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उमा यावदित्यस्योक्तरीत्या सावकाशत्वात् । 'यथाऽऽनन्दे तथा ज्ञाने विष्णुभक्तौ बलादिके । सर्वैर्गुणैः शतगुणाः क्रमेणोक्तेन तेऽखिला' इत्यादिनिरवकाशप्रमाणविरोधप्रसङ्गेन शतांशन्यूनत्वेन तारतम्योक्तीनामानन्दमात्रविषयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । त्रैगुण्यात्परत इत्यस्य सदेत्यनुवृत्त्या त्रैगुण्यात्परतः शतगुणं व्याप्तं सदा पश्येत् । कदाचित्तु सर्वगत्वेनापि पश्येदिति व्याख्याने अनन्तांशोनत्वालाभात् । समान एवं चेत्यत्रापि ब्रह्माण्याः भगवत्क्रियाणां विशेषोपासनायाः सर्वदा निषेधेऽपि कादाचित्कं तथोपासनमनुमतमेवेति न तेनाप्युक्तार्थलाभ इति । उक्तं च तत्त्वप्रकाशिकायाम् । 'ब्रह्माण्याश्च नित्यं तदुपास्तियोग्यताभावादि'ति ।

वं०प०— 'उमा यावत्' इत्यस्यायमर्थः । 'उमापर्यन्तम्' अनन्तांशानेव पश्यन्ति । भगवद्दृष्टगुणानामनन्तांशानेव रमा पश्यति । रमादृष्टगुणानामनन्तांशान् ब्रह्मा पश्यति । अत्रानन्तांशशब्देन कोटिधा विभक्तानामेको भागो ग्राह्यः । वाण्यपि ब्रह्मदृष्टानां गुणानामनन्तांशानेव पश्यति । रुद्रोऽपि वाणीदृष्टानां गुणानामनन्तांशानेव पश्यति । उमाऽपि रुद्रदृष्टानां गुणानामनन्तांशानेव पश्यति । इन्द्रकामौ तूमादृष्टानां गुणानां शतांशानेव पश्यत इत्येवमुमापर्यन्तमानन्त्यद्रष्टारः । न चैवमानन्त्यद्रष्टृत्वेन ब्रह्माद्युमान्तानां साम्यापात इति वाच्यम् । आनन्त्येऽपि तारतम्यसद्भावादित्यवधेयम् ।

शे०चं०— 'गुणानप्यन्यतोऽधिकमि'त्यादिना विशेषदर्शनेऽपि तारतम्यस्योक्तत्वात् कथमनुक्तिरित्यत उक्तं **विस्पष्टमिति** । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति परस्परार्थे छन्दसि षष्ठीचतुर्थ्योर्विधानात् षष्ठ्यर्थे पूर्वदृष्टेभ्य इति चतुर्थीत्याशयेनाह **दृष्टानामिति** । अत एव प्रबुद्धेभ्य इति पूर्ववत् षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वक्ष्यतीति ध्येयम् । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थतया यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेः पूर्ववद्भिन्नक्रमतया तदुभयसम्बन्धाभ्युपगमेऽप्युमादिभिरेव प्रबुद्धानामित्यर्थलाभादुमादिभिरिव ब्रह्मादिभिरपि प्रबुद्धानां शतांशानित्यर्थलाभेन बाधितार्थत्वप्रसक्त्यैवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्त्योमादिभिरित्यनेन सम्बन्धस्यावश्यकत्वाच्चशब्दस्यैव यथाश्रुतसम्बन्धसिद्ध्या समुच्चयार्थत्वे तदयोगान्निर्देशार्थतया तं व्याचष्टे **चस्त्वर्थ इति** ।

पश्यन्तीति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । नन्वनेन ग्रन्थेन भगवान् स्वगतानशेषानपि विशेषान् पश्यति रमा तु भगवद्दृष्टानां विशेषाणामनन्तधा विभक्तानामेकमेव भागं पश्यति । रमादृष्टानां भगवद्गुणानामनन्तधा विभक्तानामेकमेव भागं ब्रह्मवायू पश्यतः । ब्रह्मवायुदृष्टस्यापि भागस्यानन्तधा विभक्तस्यैकमेव भागं ब्रह्माणीभारत्यौ पश्यतः । तद्दृष्टस्यापि भागस्यानन्तधा विभक्तमेकमेव भागं रुद्रगरुडौ पश्यतः । तस्यापि भागस्यानन्तधा विभक्तस्यैकमेव भागमुमासुपर्ण्यौ पश्यतः । इत्युमापर्यन्तं पूर्वपूर्वदर्शनात् पश्चादुक्तानां ज्ञानेऽनन्तांशन्यूनं तारतम्यमुक्तम् । उमा यावतो नारायणस्य गुणान् पश्यति तावतां शतधा विभक्तानामेकमेव भागं शक्रः पश्यतीत्यनेन क्रमेण शक्रादीनामुमादिज्ञानापेक्षया शतगुणितं च तारतम्यमुक्तम् । तदेतत् कथम् । रमाया भगवद्दृष्टानां गुणानामनन्तधा विभक्तानामेकभागमात्रदर्शनसद्भावेऽपि ब्रह्मवाय्वो रमादृष्टानां कोटिधा विभक्तानामेकभागदर्शनस्य ब्रह्माणीभारत्योश्च ब्रह्मवायुदृष्टानां कोटिधा विभक्तानामेकभागदर्शनस्य तद्दृष्टानां शतधा विभक्तानां रुद्रगरुडयोरेकभागविषयदर्शनस्य तद्दृष्टशतधाविभक्तैकभागविषयदर्शनवत्त्वादुमासुपर्ण्योस्तत्पर्यन्तं शतांशन्यूनस्यैव ज्ञाने तारतम्यस्य ग्रन्थान्तरसिद्धतया अनन्तगुणितज्ञानतारतम्यकथनस्य तद्विरुद्धत्वात् । न च अत्र शतांशन्यूनतारतम्यकथनमानन्दमात्रविषयकं न ज्ञानविषयकम् । 'त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्ब्रह्मास्तं शतगुणं हरिमि'ति ब्रह्माण्या भगवत्परिमाणविषयकज्ञानस्य परिच्छेदोक्त्या अपरिच्छिन्नतत्परिमाणविषयकब्रह्मज्ञानापेक्षया अनन्तांशन्यूनताया अर्थतो लब्धत्वात् । 'समान एवञ्चाभेदादि'त्यत्र सदा ब्रह्मोपास्यत्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां ब्रह्माण्या विशेषतोऽनुपासनाद्युक्त्याऽपि ब्रह्माणीज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानापेक्षयाऽनन्तांशन्यूनताया लब्धत्वात् । ततश्च शतगुणिततारतम्यस्य ज्ञानविषयत्वाभावान्न ज्ञानेऽनन्तगुणिततारतम्यकथनपरस्यास्य ग्रन्थस्य ग्रन्थान्तरविरोध इति

वाच्यम् । 'यथाऽऽनन्दे तथा ज्ञाने विष्णुभक्तौ बलाधिके । सर्वैर्गुणैः शतगुणाः क्रमेणोक्तेन तेऽखिला' इत्यादि-निरवकाशतैत्तिरीयभाष्योदाहृतप्रमाणविरुद्धत्वेन शतांशन्यूनत्वेन तारतम्योक्तीनां गुणमात्रविषयत्वसिद्ध्याऽऽनन्द-मात्रविषयतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् । त्रैगुण्यात्परत इत्यत्रापि पूर्वोत्तरग्रन्थसन्दर्भानुरोधेन सदेत्यस्यानुवृत्ति-सिद्ध्या त्रैगुण्यात्परतः शतगुणस्य भगवतो दर्शनं सार्वकालिकम् । सर्वगतत्वेन तु तद्दर्शनं न ब्रह्मवत् सार्व-कालिकं किन्तु कादाचित्कमित्यर्थसिद्ध्या ततोऽनन्तांशोनत्वस्यार्थतोऽप्यलाभात् । 'समान एवञ्चाभेदादि'त्यत्रापि ब्रह्माण्याश्च नित्यं तदुपास्तियोग्यत्वाभावादिति त्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां सर्वदा विशेषत उपासनानिषेधपर-भाष्यटीकानुसारेण ब्रह्माण्यास्त्रिविक्रमत्वादिभगवत्क्रियाणां विशेषतः कादाचित्कोपासनाया अनुमतत्वलाभेन ततोऽप्यनन्तांशन्यूनत्वालाभात् । तथा च शतगुणिततारतम्यस्य गुणमात्रविषयत्वात् ज्ञाने अनन्तगुणिततारतम्य-कथनपरस्यास्य ग्रन्थस्य ग्रन्थान्तरविरोधो दुष्परिहर इति चेत् । अत्र गुरवः प्राहुः । इहापि टीकायां ज्ञाने शतगुणिततारतम्यमेवाभिमतम् । उमापर्यन्तं ज्ञानेऽनन्तांशन्यूनत्वकथनं तु पूर्वपूर्वज्ञानानां पश्चात्पश्चादुक्तज्ञाना-पेक्षया अतिस्फुटत्वाभिप्रायम् । 'अथवा सहस्रगुणिता अनन्तगुणितास्तथा । परिमाणे शतगुणेऽप्यानन्दस्फुटता-वशादि'ति तैत्तिरीयभाष्यानुसारात् । न चैवं शक्रादिज्ञानानामपि पश्चात्पश्चादुक्तज्ञानापेक्षया आनन्दस्फुटतावशात् तथा व्यवहारापत्तिः । सिद्धप्रयोगानुसारेण निमित्तस्य कल्प्यतया निमित्तानुरोधेन प्रयोगापादनस्यान्याय्यत्वादिति।

वा०२०— लब्धार्थानुवादश्चतुर्थीत्याधिक इति न दोषः । चैवशब्दयोर्विरुद्धेति पाठः । **पूर्ववद्भिन्न-क्रमतयेति** । श्वेतद्वीपपतिं चैवेत्यत्रेवेत्यर्थः । तत्र हि चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वाद्यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्त्याभिन्न-क्रमत्वेन योजनामङ्गीकृत्य चशब्दस्यान्ये तु केचनेत्यत्र केचनेत्यनेन सम्बन्धमङ्गीकृत्य तस्य त्वर्थत्वं चाभ्युपेत्य केचन श्वेतद्वीपपतिमेवेति सम्बन्धाङ्गीकारादिति भावः । एतेन श्वेतद्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचनेत्यत्र केचने-त्यनेन त्वर्थचशब्दसम्बन्धमङ्गीकृत्य एवशब्दस्य श्वेतद्वीपपतिमित्यनेन सम्बन्धमङ्गीकृत्य केचन श्वेतद्वीपपतिमेवेति प्रागभिहितम् । अन्ये तु हृद्येवेति पक्षः स्पष्टत्वान्नोक्त इति प्रागभिधेयमिति सूचयति । तथा च श्वेतद्वीपपति-मेवेत्येवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धः । चशब्दस्य त्वन्यत्र सम्बन्ध इतिवच्छक्रकामादय एवेति सम्बन्धस्ताव-त्प्राप्तः । चशब्दस्य तुशब्दार्थतया विशेषांस्त्विति कथञ्चित्सम्बन्धाभ्युपगमेऽपीत्यर्थः । बाधितार्थत्वोपपादन-मुमादिभिरेवेत्यादि । तल्लाभे निमित्ताभिधानमुमादिभिरेवेत्याद्यलाभादित्यन्तम् । **चशब्दस्यैवेति** । विरुद्धार्थकयो-रेकत्रान्वयानुपपत्त्या हि चशब्दस्यान्यत्रान्वयः प्रसक्तः । एवशब्दस्यान्यत्रान्वये तु चशब्दस्य बाधकाभावेन यथाश्रुत एव सम्बन्धः सिद्ध इति भावः ॥ **तदयोगादिति** । समुच्चयार्थस्य तस्य शक्रकामादयश्चेति सम्बन्धा-योगादित्यर्थः । केचित्पूर्ववद्भिन्नक्रमतयेत्यस्यान्ये चैव यथायोगमित्यत्रान्ये तु यथायोगमेवेति भिन्नक्रमतये-त्यादियोजनामाहुः । चक्षधातोर्व्यक्तवागर्थत्वाद्दर्शनार्थतया कथं तद्व्याख्यानमित्यतस्तदुपपादयति **धातूनामिति** । 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इत्युक्तेरिति भावः । शतगुणितं च तारतम्यमुक्तमिति पाठः । चशब्दरहितपाठेऽपि तदर्थान्तर्भावेन व्याख्यातव्यम् । **तदेतदिति** । एतद्वैषम्यं कथम्। उमामारभ्य उक्तादीनामिवोमापर्यन्तमपि शततारतम्यस्यैव वक्तव्यत्वाद्वैषम्यानुपपत्तिरिति भावः।

कुतः साम्यं वाच्यमित्यतो वैषम्यस्य तद्विरुद्धादित्याशयेनोमापर्यन्तमनन्तांशन्यूनतारतम्यस्य प्रमाणविरुद्धत्वमुपपादयति **रमाया भागवदित्यादिना** । केचित्तु तदेतदित्यस्योमापर्यन्तमनन्तांशन्यूनतारतम्यं कथमित्यर्थः । शिष्टं समानमित्याहुः । **अनन्तधा विभक्तानामेकभागेति** । विभक्तानां मध्ये य एको भाग इति योजनीयम् । एकभागस्येत्यादौ सम्भवेनेति विवेकेन वर्तते । एवमुत्तरत्रापि । **रुद्रगरुडयोरिति** । अत्रापि विभक्तानां मध्ये एको भाग इति योजनाया अविशेषाद्रुद्रगरुडयोरित्यनेन व्यवधानेऽपि नानुपपत्तिः । **तद्दृष्टेति** । अत्रोमासुपर्ण्योस्तद्दृष्टेत्यादिसम्बन्धः । रुद्रगरुडदृष्टान्तानां शतधा विभक्तानां मध्ये एको यो भाग इति योजना शतांशन्यूनस्यैव ज्ञाने तारतम्यस्य । **ग्रन्थान्तरेति** । द्वितीयारण्यके शत एष इममित्यैतरेयखण्डव्याख्यावसरे 'मुक्तावुक्ताः शतगुणबलज्ञानसुखादिभिरि'त्यादिभाष्योदाहृतमहासंहितावचनेन 'यथानन्द' इत्यादि तैत्तिरीयोदाहृतयजुःसंहितावचनेन च सिद्धतयेत्यर्थः । तारतम्यप्रकरणीयप्रमाणसङ्ग्रहस्थूलतारतम्यटीकोक्तप्रमाणान्यपि ज्ञेयानि । तत्र श्रियःसकाशादनन्तगुणधामत्वं ब्रह्मवाचोरित्यस्यापि प्रतिपादनात् । उक्तविरोधपरिहारः कर्नाटकस्थैः कैश्चित्कृतस्तं पक्षं दूषयितुमाशङ्कते **न चान्यत्रेति** । अत्र कथा । प्रदक्षिणां कुर्वन्तः सत्यव्रतस्वमिनो यदुपत्याचार्यैरुमा यावदित्यादिवाक्यात् कथमिति पृष्टाः सुमुखेन वाक्यार्थं कथयितुं प्रवृत्ता यदुपत्याचार्यैः स्वामिलिखितपत्रमेव प्रदर्शनीयमिति पुनः प्रार्थिताः स्वकीयं कर्नाटकसम्प्रदायप्राप्तसमाधानावेदकं पत्रं दत्तवन्तस्तत एतैस्तदवलोक्यैनं पक्षं केचिदाहुरित्यनूद्य मूलभूतगुरुकृतपञ्चटिप्पणोक्तरीत्या तच्चिन्त्यमित्यादिना स दूषित इति ।

निरवकाशतैत्तिरीयेति । उपलक्षणं चेदम् । प्रागुक्तैतरेयभाष्योदाहृतप्रमाणानि चतुर्थाध्यायगत "मोक्षे सुखे ज्ञाने विष्णुभक्त्यादिकेष्वपि । सर्वेभ्यश्चाधिकौ ..... ब्रह्ममारुतयोः । ब्रह्मवायू च तद्वार्ये" इत्याद्युक्त्वा ज्ञानानन्दबलाद्येषु विष्णुभक्तौ च सर्वशः । हीनाः शतगुणेनैवे'ति अव्याकृतब्राह्मणे भाष्ये सरस्वत्या ब्रह्मावरत्वमुक्तम् । ऋग्भाष्ये ऋष्यादिकथनस्थले ज्ञानभक्तिबलैश्वर्येति । अधिकारिकमण्डलस्थोक्तेरित्येतद्भाष्ये 'नित्यानन्देव ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च ..... । सर्वज्ञान्तगुणोद्रिक्ता..' इति चोक्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । त्रैगुण्यात्परत इत्यादिना प्रागुक्तमनन्तांशोनत्वस्यार्थतो लाभमपाकरोति **त्रैगुण्यात्परत इत्यत्रापीति** ॥ **पूर्वोत्तरेति** । पूर्वत्र हि 'मुक्तास्तु सर्वदा पश्येदि'ति ब्रह्मणः सर्वदा दर्शनप्रतिपादनादुत्तरत्रापि 'भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा । बहुसाहस्रवर्षेण महत्तत्त्वे क्वचित्क्वचिदि'ति सार्वकालिकदर्शनकादाचित्कदर्शनयोः प्रतिपादनान्मध्येऽपि तत्तदंशेनाज्ञानद्वयमभिप्रेतमिति भावः । स्पष्टं चेदं तमोमात्रगतमेवेत्येवकारस्य सर्वदा पश्यन्ति । महत्तत्त्वे क्वचित्क्वचिदित्येतदभिप्रायप्रदर्शनपरप्राचीनटीकायामित्यवगन्तम् । **न ब्रह्मवत्सार्वकालिकमिति** । यद्यपि ब्रह्मणोऽपि सर्वगतत्वेन दर्शनं न सार्वकालिकम् । न तु सर्वेषु कालेष्विति पूर्वमुक्तत्वात् । तथापि मुक्तस्य सर्वदा तद्दर्शनमस्त्येव । न च सरस्वत्या मुक्ताया अपि तदस्तीति भावेनैवमुक्तमित्याहुः । वस्तुतस्तु ब्रह्मणः कदाचिद्दर्शनेऽपि न सरस्वतीवत् । किन्तु तदधिकं दर्शनम् । ततो बहुकालेषु दर्शनं संसारे । मुक्तौ तु सर्वदित्येवं प्रायिकं सर्वगतत्वेन भगवद्दर्शनं ब्रह्मण इत्यभिप्रेत्य सार्वकालिकत्वोक्तिः । सरस्वत्यास्तु संसारमोक्षयोर्मेलनेऽपि न प्रायिकम् । किन्तु कदाचिदेवेति न कश्चिद्दोष इति ज्ञेयम् । समान एवञ्चेत्यादिना प्रागुक्तं साधकमप्यपा-

करोति । **समान एवं चेति** ॥ **नित्यं तदुपास्तीति** । यथा 'शक्तिस्मृतान्धात्रा गुणान्विष्णोः सरस्वती । स्मरेत्त्रैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकैः ॥ कदाचिल्लोपयेद्देवी स्थानैक्यं न गुणैस्ततः । साम्यं तयोर्यथा विष्णोर्गुणोपासा फलं भवेदि'ति **न्यायविवरणो**दाहृताध्यात्मवचने हि कदाचिन्नित्यविक्रान्तिपूर्वकैस्त्रैविक्रमाद्यांस्तु लोपयेदित्युक्त्या कालान्तरे त्रैविक्रमत्वाद्यानामपि लोपाभावः सिद्ध्यतीति भावेनैव नित्यं तदुपास्तियोग्यताभावादिति **तत्त्वप्रकाशिकायामु**क्तेः । अत एव पूर्वत्र कादाचिदभिव्यक्तक्रियोपसंहारः सदा पृथक्त्वेन नास्तीत्येवोक्तमिति भावः ।

विशेषत इति । सामान्यक्रियानन्तर्भूतत्वेन पृथगेवेत्यर्थः । उक्तं च **तत्त्वप्रकाशिकाभावबोधे** । कदाचिल्लोपयेदित्युक्तत्वात्सदेत्युक्तम् । पृथक्त्वेन त्रिविक्रमत्वादिविशेषाकारेणेत्यर्थ इति ज्ञेयम् । नन्वेवं परिमाणदर्शने त्रिविक्रमत्वादिदर्शने च ब्रह्मब्रह्माण्योः साम्याङ्गीकारे मुक्तिविशेषायोगः । प्राणो वा आशाया भूयानिति छान्दोग्ये वाणी च मारुत इति प्रागुक्तबृहत्संहितावचनेन च प्रमिततारतम्यभङ्गः स्यादिति चेन्न । 'समान एव चे'ति सूत्रीयभाष्याद्युक्तरीत्योभयोरपि सायुज्यभाक्त्वेन स्थानैक्ये विद्यमाने मोक्षविशेषस्यैवाभावात् । गुणतारतम्यस्य चोक्तविशेषद्वयाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मवत् सर्वदा परिमाणदर्शनाभावेन त्रिविक्रमत्वादीनां सर्वदोपासनाभावेनैवोपपत्तेः । उपासनायास्तरतमभावेनैव तारतम्यस्य 'समान एव चे'ति सूत्रीयभाष्यादौ स्पष्टत्वात् । अत एव विद्यैवेत्यधिकरणं प्रमेयकथनपरम् । 'ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्चरं गीरि'त्येतदनुभाष्यव्याख्यानमूले उक्तम् । वेदोक्तसमस्तगुणक्रियोपेततयाऽनन्तरूपं हरिमुपासितुं ब्रह्मैव योग्यः । सरस्वती तु सकलवेदोक्तगुणोपेततयाऽन्तरूपं हरिमुपास्ते । त्रिविक्रमत्वादिक्रियास्तु नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावयतीति । विशेषांस्तावतो न तु इति पूर्वोक्तविशेषान्तरदृष्टत्वाभावः । सरस्वत्याः सर्वगतत्वेन चापि तु इत्यपिपदेन समुच्चितं च सरस्वतीदृष्टगुणाधिकदृष्टत्वं च ब्रह्मणः । आनन्दतारतम्यं च तारतम्यापादकं स्पष्टमेवेत्यलम् ।

* * *

६८ **सु०— उदाहृतानां वचनानां प्रयोजनमाह इत्यादीति** ।

अनु०— इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथार्थतः ।
तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते ॥

यथार्थत इति । **न परमतानुवादरूपेणेत्यर्थः । मुक्तानां च साधनानां चेति योजना। साधनतारतम्यप्रतिपादनाय उदाहृतेष्वेव केषुचिद्वाक्येषु मुक्तानां तारतम्यं प्रतीयते । तदपि प्रकृतत्वाद् ग्राह्यमित्यर्थः ।**

यादु०— केषुचिद्वाक्येष्विति । 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने । सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः । तारतम्याद्धि तिष्ठन्ती'त्यादिष्वित्यर्थः ॥ **प्रागिति** । 'नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात् प्रयत्नः साधने कुतः' इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **व्याप्तेरुक्तत्वादिति** । 'सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम्', 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते परमेश्वरे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि', 'तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति', 'तारतम्यं हि साधने' इत्यादिभिः कैश्चिद्वाक्यैः साधनतारतम्यवत् स्वेव मोक्षतारतम्यस्याप्युक्तत्वेन 'गौः न पदा स्प्रष्टव्ये'त्यादिवाक्यानामिव तेषां व्याप्त्यभिधायकत्वमिति ज्ञातव्यम् ।

शे०चं०— केषुचिद्वाक्येष्विति । 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने । सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः । तारतम्याद्धि तिष्ठन्ती'त्यादिष्वित्यर्थः । **प्रकृतत्वादिति** । साधनतारतम्यसाध्यत्वेनेति शेषः ।

वा०र०— आदिदेवादयोऽखिला इति पाठः ।

॥ इति साधनवैचित्र्यस्य सर्वग्रन्थप्रतिपाद्यत्वम् ॥

* * *

॥ अथ साधनतारतम्यस्य प्रामाणिकत्वात् मोक्षतारतम्ये न कश्चिद्दोषः ॥

६९ **सु०— अस्तु मुमुक्षूणां साधनेषु तारतम्यं मा च भून्मोक्षे तारतम्यमित्याशङ्कायां प्राग्बाधकमुक्तम् । इदानीं शङ्कैवैषा नोपपद्यते दूरे दूषणाभिधानमित्याह साध्येति ।**

अनु०— साध्यसाधनवैरूप्यम्

साध्यमविचित्रं साधनं विचित्रमिति साध्यसाधनयोर्वैरूप्यं केन बीजेन कल्प्यते शङ्क्यते न केनापि । अयमभिसन्धिः । पक्षे विपक्षत्वशङ्का खलु केनचिद्बीजेन स्यात् । निर्बीजं शङ्कमानो न लौकिको नापि परीक्षक इत्युन्मत्त इवोपेक्षणीयः । बीजं च व्यभिचारदर्शनं वोपाधिदर्शनं वा तयोः अन्यतरशङ्का वा । तत्राद्यं तावदिह नास्ति । तदिदमाह अदृष्टमिति ।

अदृष्टं केन कल्प्यते ।

नापि द्वितीयम् । पक्षे साध्यसद्भावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वेन यस्यकस्यचिदाशङ्क्यमानस्यावश्यं साध्यव्यापकत्वाभावेनोपाधित्वासम्भवात् । पक्षेऽपि तद्वृत्तौ साधनव्यापकत्वात् । अत एवोपाधिशङ्काऽपि निरस्ता । ततो व्यभिचारशङ्काऽपि । उदाहृतवाक्यैर्व्याप्तेरुक्तत्वात् । अतो बीजाभावाच्छङ्कैवैषाऽनुपपन्नेति ।

परि०— प्राग्बाधकमुक्तमिति । 'नाधिक्यं यदि साध्ये स्यादि'त्यादिना 'इत्येतदखिलं मोक्षे विशेषाभावतः कथमि'त्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः । साधनवैचित्र्येऽपि साध्ये तन्माऽस्त्विति शङ्काया उत्तरस्यास्पष्टत्वादाह **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **पक्ष इति** । देवादयो मानुषादिभ्यः अधिकमौक्तफलभाजः तदपेक्षयाऽधिकसाधनत्वादिति । 'युक्तं चे'त्यत्र प्रागुक्तप्रयोगे यः पक्षस्तत्रेत्यर्थः । उपाधेः पक्षे असत्त्वे सत्त्वे चोभयत्र क्रमाद्दोषमाह **साध्यव्यापकत्वाभावेनेत्यादिना** ॥ **तत इति**। उपाधिशङ्काभावादित्यर्थः । अविपक्षत्वनिश्चयोपायं चाह **उदाहृतेति** । 'विचित्रे'त्यादिद्वितीयहेतौ विशिष्टभेदात् । न साध्याविशिष्टतेति भावः ।

वं०प०— अदृष्टमितीति । कुत्रापि व्यभिचारादर्शनादिति भाव इति तदर्थः ॥ **अत एवेति** । उक्तरीत्योपाधिदर्शनाभावेन तच्छङ्काऽपि तद्रीत्यैवापास्ता इत्यर्थः ॥ **तत इति** । व्यभिचारशङ्काया उपाधिशङ्काधीनत्वेन तदभावे तस्याप्यभावादिति भावः ।

शे०चं०— प्रागिति । 'नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात् प्रयत्नः साधने कुत' इत्यादिनेति शेषः । ननु शङ्काया बीजापेक्षत्वनियम एवासिद्ध इति न तदभावेन शङ्काया अनुपपत्तिः प्रसज्यते । उक्तनियमसिद्धावपि वा प्रकृते व्यभिचारादिदर्शनस्यैव बीजत्वसम्भवेन तदभावासिद्धेः न तन्मूलकशङ्काया अनुपपत्तिरित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । उपाधित्वेनाशङ्क्यमानो धर्मः किं पक्षावृत्तिरभिमतः किंवा तद्वृत्तिरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **पक्ष इति** । पक्षेऽवृत्ताविति शेषः । द्वितीयं दूषयति **पक्षेऽपीति** ॥ **अत एवेति** । पक्षे साध्यसद्भावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वेन तत्रोपाध्यवृत्तौ साध्याव्यापकत्वेन वृत्तौ च साधनव्यापकत्वेनोपाध्यभावस्य निश्चितत्वादेवेत्यर्थः ॥ **तत इति** । उपाधिशङ्काऽनुपपत्तेरित्यर्थः । व्यभिचारशङ्काया उपाधिशङ्काप्रयुक्ततया प्रयोजकीभूतोपाधिशङ्काविरहे तत्प्रयुक्तशङ्काया (व्यभिचारशङ्काया) अप्यनुपपत्तेरिति भावः । साधनतारतम्यस्य साध्यतारतम्येन व्याप्तेरागमेन निश्चितत्वाच्च नोपाध्यादिशङ्का सम्भवतीत्याह **उदाहृतेति** । सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुलतामित्युदाहृतवाक्यैरित्यर्थः । तत्र साधनतारतम्यवत् साध्यतारतम्यकथनेन गौः न पदा स्प्रष्टव्येत्यादिवाक्यानामिव तेषामपि व्याप्त्यभिधायकत्वादिति भावः ।

वा०र०— उक्तनियमसिद्धावपि वेति पाठः । **अवृत्ताविति शेष इति** । अनेन मूले पक्ष इति पदमावर्तते । पूर्वस्मिन्पक्ष इत्यत्रावृताविति शेषः । पक्षे तद्वृत्यावृत्तावित्युत्तरवाक्यानुसारात् । द्वितीयस्य पक्षे

साध्यसद्भावस्येत्यादिसम्बन्ध इति योजनां सूचयति । मूले **अवश्यमिति** । इतश्च साध्यव्यापकत्वविशेषणम् । तथा चावश्यकं यत् साध्यव्यापकत्वं तदभावेनैवेत्यर्थात् अवश्यपदानर्थक्यमिति शङ्कानवकाश इति ध्येयम् । 'गौर्न पदा स्पृष्टव्ये'त्यादीत्यादिना 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादेः सङ्ग्रहः । या गौः सा न पदा स्पृष्टव्येति व्याप्तिप्रतिपादकत्वादिति भावः ।

स०व्र०— प्रागिति । 'नो चेन्न यत्नं कुर्युरञ्जसा' इत्यादौ ॥ **अत एवेति** । साध्यव्यापकत्व-साधनाव्यापकत्वाभावादेवेत्यर्थः ।

॥ इति साधनतारतम्यस्य प्रामाणिकत्वात् मोक्षतारतम्ये न कश्चिद्दोषः ॥

* * *

॥ अथ साधनस्य वैविध्येऽपि साध्यस्यैकरूपत्वे ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिः ॥

७० **सु०— ईश्वरो मुमुक्षुभ्यो विचित्रं फलं ददाति विचित्रसाधनैराराधितत्वात् । विचित्रसाधनान्यपेक्ष्य फलदातृत्वादित्यनुमानान्तरं हृदि निधायान्यथासिद्धिनिरासार्थं विपक्षे बाधकमाह वैषम्यमिति ।**

अनु०— वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन स्यातां परस्य च ।

तेन साध्यसाधनवैरूप्येण । द्वितीयश्चशब्दः प्रमाणान्तरसूचनार्थः । यदीश्वरोऽनुष्ठि-तात्पसाधनायानुष्ठितमहासाधनसमानफलं दद्यात्, तदाऽसौ विषमः प्रसज्येत । यदि वा अनुष्ठितमहासाधनायानुष्ठिताल्पसाधनसमानफलं दद्यात्, तदा निर्घृणः स्यादित्यर्थः ।

परि०— अन्यथासिद्धीति । उक्तहेत्वोरिति योज्यम् । अप्रयोजकतानिरासायेत्यर्थः ॥ **प्रमाणान्तरेति** । युक्तं च 'साधनाधिक्यादि'त्यादावुक्तप्रमाणापेक्षया ईश्वरेत्यादिनोक्तप्रमाणान्तरे-त्यर्थः । 'तेने'त्यादिनोक्तापादकापाद्यभावं व्यनक्ति **यदीति** ।

यादु०— प्रमाणान्तरसूचनार्थ इति । एतत्तर्कमूलकोक्तानुमानरूपप्रमाणान्तरसूचनार्थ इत्यर्थः । अत एवोक्तम् **अनुमानान्तरं हृदि निधायेति** ।

शे०चं०— ननु 'वैषम्यं निर्घृणत्वं चे'त्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विपक्षे बाधकथनेन अप्रयोजकता-शङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । उक्तं च साधनाधिक्यादिति प्रागुपन्यस्तानुमाने अप्रयोजकताशङ्काया

नाधिक्यं यदि साध्ये स्यादित्यादिना विपक्षे बाधककथनेन निरासात् । बीजाभावेन तच्छङ्काया एवानुदयस्य समर्थनात् तत्परिहारार्थं बाधककथनपरत्वायोगाच्च । न च अनुमानान्तरे तच्छङ्कानिवर्तकत्वेन सार्थक्यम् । ब्रह्मादिपक्षकमानुषादिपक्षकसाधनपक्षकफलपक्षकानुमानव्यतिरेकेण विवक्षितार्थसाधकानुमानाभावात् । भावे वा तस्यानुपन्यस्ततया तत्राप्रयोजकताशङ्काऽनुदयाच्चेत्यतस्तादृशानुमानस्यानुपन्यस्तत्वेऽपि हार्दत्वात् तत्राप्यप्रयोजकताशङ्कानिरासाय विपक्षे बाधककथनपरस्योत्तरग्रन्थस्य नानर्थक्यमिति भावेन तादृशानुमानप्रकारं दर्शयन्नेव तत्राप्रयोजकत्वशङ्कानिवर्तकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **ईश्वर इत्यादि** ॥ **साधनसाध्यवैरूप्येणेति** । साधनं विचित्रं साध्यमविचित्रमिति साधनसाध्यवैरूप्येणेत्यर्थः ॥ **प्रमाणान्तरसूचनार्थ इति** । वैषम्यं निर्घृणत्वं चेत्युक्ततर्कमूलकोदाहृतानुमानरूपप्रमाणान्तरसूचनार्थ इत्यर्थः । अनुष्ठिताल्पसाधनानुष्ठितमहासाधनसमानफलदाने वैषम्यप्रसक्तावप्यनुष्ठितमहासाधनायानुष्ठिताल्पसाधनफलदाने वैषम्याप्रसङ्गात् । अनुष्ठितमहासाधनायानुष्ठिताल्पसाधनसमानफलदाने नैर्घृण्यस्यैवानुष्ठिताल्पसाधनायानुष्ठितमहासाधनसमानफलदाने नैर्घृण्यस्य च अप्रसङ्गात् । तयोरव्यवस्थितयत्किञ्चित्पक्षविषयकत्वानुपपत्त्या व्यवस्थिततत्पक्षविषयतया वैषम्यादिप्रसङ्गकथनपरतया ग्रन्थं योजयति **यदीश्वर इत्यादि** ।

अन्यत्रानिरस्ततयेत्यपि निवारिताविति समुच्चयार्थकचशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतया तं योजयति **तौ चेति सम्बन्ध इति** । ननु दुःखाद्यहेतुत्वाद्वैषम्यादेः कथं तस्यानिष्टत्वमित्यतस्तदभावेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वात् तदुपपत्तिरिति भावेन कुतः प्रमाणविरुद्धत्वेऽप्यनिष्टत्वं कथं च तस्य प्रमाणविरुद्धत्वमित्यतः तदुभयमुपपादयति **यद्धीति** । सूत्रकारेण निवारितत्वेऽपि वैषम्यादेः कुतः प्रमाणविरुद्धत्वं तस्येत्यतः किमेतदवधृतसूत्रकाराप्तभावस्य चोद्यं किंवाऽनवधृततद्भावस्येति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **अङ्गीकृतेति** । द्वितीयमनूद्य दूषयति **ये त्विति** ॥ **अन्यथेति** । वेदाप्रामाण्यहेतुत्वेन वैषम्यादेर्दूषणत्वसूचनस्य पुलिङ्गनिर्देशप्रयोजनस्याभाव इत्यर्थः ॥ **ते वैषम्येति** । ते वैषम्यनैर्घृण्ये निवारिते इत्यन्वयेन निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । नपुंसकेन निर्देष्टव्यस्य पुलिङ्गेन निर्देशे तु कुत एतदिति प्रयोजनजिज्ञासायामुक्तार्थविशेषस्योहसम्भवादिति भावः ।

वा०र०— न तदितीति । अनर्थपदप्रकृतमानर्थक्यं तदिति परामृश्यते । तदा तस्येति शेषः । यद्वा अनर्थकमेव परामृश्यते । तथा च परिहारार्थत्वान्नानर्थकमित्येव सिद्ध्यतीति ज्ञेयम् । **व्यवस्थिततत्पक्षेति** । तत्तत्पक्षेत्यर्थः । तत्पक्षविषयतया वैषम्यादिप्रसङ्गकथनं तत् पक्षविषयम् । यो वैषम्यादिप्रसङ्गः तत्कथनपरतयेति योजना । तत्पक्षविषयतया वैषम्यादिप्रसङ्गकथनपरग्रन्थं योजयतीति तु पाठः स्वरस एव । इत्यपि निवारितवाविति समुच्चयेति पाठः । अनुपपत्तौ हेतुः **अन्यत्रानिरस्ततयेति** ॥ **कथं तस्यानिष्टत्वमित्यत इति** । इत्युक्तशङ्कापरिहारायेत्यर्थः । **तदभावेऽपीति** । दुःखादिहेतुत्वाभावेऽपीत्यर्थः । **तदुपपत्तिः** अनिष्टत्वोपपत्तिरित्यर्थः । इति भावेनेत्यतःपरं प्रवृत्ते उक्तभाष्ये इति शेषः । तथा पाठस्तु स्वरस एव । तत्रेति भावेनेति वदता सूत्रकृन्निवारितत्वमात्राभिधानस्योक्तशङ्कानिरासक्षमतया तदभिधानमात्रं भाष्येऽसङ्गतमिति शङ्का निरस्तेति सूचि-

तम् । **कुतः प्रमाणेति** । यद्यपि कथं तस्य प्रमाणविरुद्धत्वं कुतश्च प्रमाणेत्यादिरूपेणैव शङ्काद्वयं निर्देश्यम् । तथापि कथं प्रमाणेति शङ्कोत्तरं सूत्रकृता वारितत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वमित्युक्त्यनन्तरं प्राप्ताया अपि शङ्काया उपोद्घातसङ्गत्या मूले प्रथमतो निरासात् तदनुसारेण शङ्काव्युत्क्रम इत्यदोषः । **विरुद्धत्वमित्यत इति** । इति शङ्काद्वयं प्राप्नोतीत्यत इत्यर्थः । तत्परिहारायेति शेषः । **उपपादयतीति** । स्पष्टतया भाष्यकृतानुपपादितं स्वयमुपपादयतीत्यर्थः । यद्यपि सूत्रकृद्वारितत्वमुक्तं भाष्ये, तथापि तस्यैव प्रमाणविरुद्धत्वे हेतुत्वसमर्पकतया योजनाया मूलापेक्षत्वादुपपादयतीति तदंशे युक्तमेवेति ज्ञेयम् । एवं शेषपूरणेन व्याख्यानस्याभिप्रेतत्वादेवापाततः प्रतिपन्नार्थावष्टम्भेन प्राप्तशङ्कानामवकाशः । तद्यथा दुःखाद्यहेतुत्वादित्यादिशङ्कायाः मूल एवाभिधानात् स्वयं तदभिधानानर्थक्यं तच्छङ्कायाः भाष्योत्थापकत्वेन मूलोत्थापकतया वर्णनायोगः । तच्छङ्कापरिहारकभावस्य भाष्यकारीयतथाभावमुपपादयतीत्युपपादनं भावयोः समानाधिकरणतयोक्त्ययोगः । टीकायां शङ्कादिप्रदर्शनोपपत्तये भावेनेत्यनन्तरं प्रवृत्तोक्तभाष्य इति शेषपूरणविवक्षणेऽपि कुत इत्यादिशङ्काद्वयस्य भाष्यकारं प्रति प्रवृत्त्या तत्परिहृतत्वस्यैव वर्णनीयतया स्वयमुपपादनायोग इतीति ज्ञातव्यम् । किञ्चिदुदाहृतदोषपरिहाराय दुःखाद्यहेतुत्वाद्वैषम्यादेः कथं तस्यानिष्टत्वमित्याशङ्क्य परिहाराय तदभावेऽपि प्रमाणाविरुद्धत्वमिति प्राप्तशङ्काद्वयपरिहाराय तदुभयं स्वयमुपपादयतीति पाठ इत्याहुः ।

अपरे तु कथं तस्यानिष्टत्वमित्याशङ्कायाः भाष्यकारीयसूत्रकृन्निवारितत्वोक्तिमात्रेण कथं परिहार इत्यतः तदुक्तेः दुःखादिहेतुत्वाभावेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वात्तदुपपत्तिरित्यभिप्रायकत्वात् न दोष इति भावेनोक्तभाष्याभिप्रायमाविष्कर्तुं कुतः प्रमाणविरुद्धत्वेऽपि अनिष्टत्वं कथं च प्रमाणविरुद्धत्वमिति शङ्काद्वयपरिहाराय तदुभयं स्वयमुपपादयतीति पाठ इत्याहुः । टीकाकारस्य सङ्कोचेन प्रवृत्तेरनभिमतत्वात् स एव सम्मत इति मन्यमानास्तु ननु दुःखाद्यहेतुत्वात् वैषम्यादेः कथं तस्यानिष्टत्वमित्याशङ्कायाः सूत्रकृन्निवारितत्वमात्रेणानिष्टत्वसिद्ध्या तदुक्त्या परिहारानुपपत्तेः । भाष्ये तदुक्त्याऽनर्थक्यमित्यतोऽत्र भाष्ये निवारितत्ववचनस्य प्रमाणविरुद्धत्वातात्पर्यकत्वात् दुःखादिहेतुत्वाभावेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वेनैवानिष्टत्वसिद्ध्युपपत्त्या युक्तो येन परिहारः इत्याशयेन कुतः प्रमाणविरुद्धत्वेऽपि अनिष्टत्वमित्यतः तत्र हेतुं वदन्नेवानिष्टत्वसाधकप्रमाणविरुद्धत्वसाधकतया भाष्योक्तं सूत्रकृन्निवारितत्वं योजयतीति पाठः सम्मतः इत्याहुः । यथाश्रुतपाठे शेषपूरणमेव । अयं तु उक्तटीकावाक्यात् फलितोऽर्थ इति तु तत्त्वम् ।

एवं दुःखाद्यहेतुत्वादित्यादेः परिशोधनम् ।
अकारि दृढया बुद्ध्या तत्सन्तो द्रष्टुमर्हथ ॥

वेदाप्रामाण्येति । 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमि'त्यादि वेदाप्रामाण्येत्यर्थः । मूलेऽपि वेदपदेनोदाहृतवाक्यानामेव ग्रहणम् । **प्रयोजनस्याभाव इत्यर्थ इति** । भाष्यकारीयपुलिङ्गनिर्देशस्योक्तसूचनप्रयोजकत्वाभाव इत्यर्थः । उक्तसूचनतात्पर्यकत्वाभाव इति यावत् । **कुत एतदिति** । नपुंसके पुलिङ्गप्रयोगः

कुतः किं प्रयोजनार्थमिति जिज्ञासायामित्यर्थः । **उक्तार्थेति** । पुलिङ्गघटनाय हि तादृशं विशेष्यमध्याहार्यम् । ततश्च वैषम्यनैर्घृणत्वरूपौ पदार्थावित्याद्यध्याहारो निराकरणनिमित्तप्रतिभासानुपपत्त्या दोषावित्युक्ते च निवारण-निमित्तभूतदोषत्वप्रतिभाससौलभ्यायोग्यतया वेदाप्रामाण्यहेतुतया दोषभूताविति विशिष्टार्थोऽत्र विवक्षित इति तर्कसम्भवादित्यर्थः ।

स०व्र०— प्रमाणान्तरेति । पूर्वोक्तप्रमाणापेक्षया यदन्यत् प्रमाणं ईश्वरो मुमुक्षुभ्यः फलं ददाती-त्येवंरूपं तत्सूचनार्थमित्यर्थः ।

॥ इति साधनस्य वैविध्येऽपि साध्यस्यैकरूपत्वे ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिः ॥

* * *

॥ अथ वैषम्यादेः सूत्रविरुद्धत्वात् तस्य अनिष्टत्वमेव ॥

७१ **सु०— ईश्वरस्य वैषम्याद्यापत्तिर्नानिष्टा** । दुःखाद्यहेतुत्वादित्यत आह **सापेक्षत्वा-दिति** ।

अनु०— सापेक्षत्वादिति च तौ विद्याधीशेन वारितौ ।

अनेन 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' इति सूत्रमुपादत्ते । **तौ चेति** सम्बन्धः । **तौ वैषम्यनैर्घृण्यलक्षणौ दोषौ । यद्धि प्रमाणविरुद्धं अप्रामाणिकं वा तदुच्यते अनिष्टमिति । वैषम्यं(ादिकं) चे(मी)श्वरस्य सूत्रकारेण वारितत्वात् प्रमाणविरुद्धमिति कथं नानिष्टम् । अङ्गीकृतसूत्रप्रामाण्यान्प्रत्ययं यत्न इति नासङ्गतिः । ये तु सूत्रप्रामाण्यमनङ्गीकृत्येश्वरस्य वैषम्याद्यापत्तेरिष्टत्वं मन्यन्ते । तान्प्रति वेदाप्रामाण्यहेतुत्वेन वैषम्यादेः दोषत्वं सूचयितुं पुलिङ्गनिर्देशः । अन्यथा प्रकरणात् ते वारिते इत्यवक्ष्यत् । नपुंसकप्रयोगेऽपि दूषणे इति शक्यते ज्ञातुमिति चेन्न । 'ते वैषम्यनैर्घृण्ये' इति निराकाङ्क्षत्वात् ।**

परि०— दुःखाद्यहेतुत्वादिति । सर्वविध्याद्यतिदूरत्वेनेश्वरस्य प्रत्यवायाभावादिति भावः । दोषापेक्षया तावित्युक्तेर्भावं व्यनक्ति **ये त्विति** ॥ **निराकाङ्क्षत्वादिति** । ते इत्युक्तौ ते वैषम्यनैर्घृण्ये वारिते इत्यन्वयेनैव आकाङ्क्षाशान्तेर्दोषत्वं तयोर्न ज्ञापितं स्यात् । तावित्युक्तौ तु वैषम्यनैर्घृण्ययोः नपुंसकत्वेन परामर्शायोगात् तौ कावित्याकाङ्क्षोदये दोषाविति वाच्यत्वादिति भावः ।

गु०दी०— ते वैषम्यनैर्घृण्ये इत्यत्र ते वैषम्यनैर्घृण्ये **विद्याधीशेन वारिते** इत्येतावतैव पूर्ते दूषणे इत्यस्याध्याहारकारणाभावादित्यर्थः । ताविति पुल्लिङ्गप्रयोगे तु पूर्वोक्तनपुंसकघटनाय दोषावित्यध्याहारस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः ।

यादु०— साधनसंस्कारेत्यत्र साधनशब्दः प्रयत्नपरः । त्रयाणां ग्रहणेन मूले साधनानामिति बहुवचनमाद्यर्थ इत्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यम् । अत एव साधनादावित्यग्रेतनं मूलम् ।

वं०प०— वेदाप्रामाण्येति । 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमि'ति वेदाप्रामाण्यहेतुत्वेनेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । दोषत्वसूचनाभाव इत्यर्थः ॥ **निराकाङ्क्षत्वादिति** । वारितावित्यनेनान्वयायोगेनाकाङ्क्षासम्पूर्तिर्नास्तीत्यर्थः । उक्तस्य कश्चनाभिप्रायो वर्णनीय इति भावेनैवेदम् । अन्यथा वारिते इत्युक्तौ सुखेन दूषणे इत्यस्याकाङ्क्षाऽपि सम्भवत्येवेति द्रष्टव्यम् ।

स०व्र०— अन्यथेति । वेदाप्रामाण्यहेतुत्वेन वैषम्यादेर्दोषत्वसूचनस्य पुल्लिङ्गनिर्देशे प्रयोजनाभाव इत्यर्थः ॥ **ते वैषम्येति** । वैषम्यनैर्घृण्ये निवारिते इत्यन्वयेन विना साकाङ्क्षत्वादित्यस्य व्यर्थत्वान्नपुंसकनिर्देष्टव्यस्य पुल्लिङ्गेन निर्देशे हि कुत एतदिति प्रयोजनजिज्ञासायामुक्तार्थविशेषस्योहसम्भवादिति भावः ।

॥ इति वैषम्यादेः सूत्रविरुद्धत्वात् तस्य अनिष्टत्वमेव ॥

* * *

॥ अथ साध्यतारतम्यस्य साधनतारतम्यनिमित्तकत्वात् नेश्वरे वैषम्यादिकम् ॥

७२ **सु०— प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानमुपपादयति तारतम्यादिति ।**

अनु०— तारतम्यात्साधनानां साध्यतादृक्त्वमीशतः ।
अवैषम्यादिहेतुः स्यात् सदैव परमेश्वरे ॥

साधनानां तारतम्यात् सदैव नियमेन ईशतो भवतः साध्यस्य तारतम्यं **परमेश्वरेऽवैषम्यादिहेतुः स्यात्** । आपादकविपर्ययस्य खल्वापाद्यविपर्ययं प्रति निर्वाहकत्वे भवेत् प्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसानम् । निरग्निकत्वविपर्ययो हि निर्धूमत्वविपर्ययं घटयति । अस्ति चैतत्प्रकृत इति ।

यद्वा कथं वैषम्यादि सूत्रकारेण वारितमित्यतः सापेक्षत्वस्य वैषम्याद्यभावेन सह हेतुहेतुमद्भावं व्युत्पादयति तारतम्यादिति । पूर्वैव योजना ।

परि०— साध्यताद्दत्त्वम् इत्यत्र साध्यस्येति बुद्ध्या विभक्तेन भवत इत्यध्याहृतस्य अन्वयः । कस्माद्भवत इत्यत **ईशात** इत्यन्वेतीति योजयति **ईशतो भवतः साध्यस्येति** । तादृत्त्वमित्यस्यार्थः **तारतम्यमिति** । उपपादयतीत्युक्तं व्यनक्ति **आपादकेति** ॥ **प्रकृत इति** । साध्यसाधनवैरूप्यरूपापादकस्य विपर्ययो हि वैषम्याद्यापत्तिरूपापाद्यस्य विपर्ययं निर्वहतीत्यस्ति विपर्यये पर्यवसानमित्यर्थः । **साधनानामिति** ।

वं०प०— अस्ति चैतदिति । अनुष्ठिताल्पसाधनानां समफलदानरूपापादकस्य विपर्ययः । साधन-वैचित्र्यमपेक्ष्य विचित्रफलदानरूपस्तस्य वैषम्याद्यापत्तिरूपापाद्यस्य यो विपर्ययः तदभावरूपः तं प्रति निर्वाह-कत्वमस्त्येवेत्यर्थः ।

शे०चं०— किं तद्विपर्यये पर्यवसानोपपादकं कुतश्च तस्य तदुपपादकत्वं कथं च तस्य प्रकृते सद्भावो येन तदभिधायकतया अस्य विपर्ययपर्यवसानोपपादकता स्यादित्यत आह **आपादकेत्यादिना** । सापेक्षत्वेन वैषम्यादिनिवारणोपपादकस्य सापेक्षत्ववैषम्याद्यभावयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य व्युत्पादकतया साक्षात्प्रकृतग्रन्थसङ्गति-सम्भवे प्रतिपत्तिगौरवग्रस्तविपर्ययपर्यवसानोपपादकत्वाश्रयणमनुचितमित्याशयेन पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ।

वा०र०— निरग्निकत्वेति मूलम् । निरग्निकत्वविपर्ययो ह्यग्निः । निर्धूमत्वविपर्ययभूतो धूमोऽग्निं विनाऽनुपपद्यमानोऽग्निसद्भावे ह्युपपद्यत इति भवत्यग्निर्धूमस्य घटक इत्यर्थः ।

॥ इति साध्यतारतम्यस्य साधनतारतम्यनिमित्तकत्वात् नेश्वरे वैषम्यादिकम् ॥

* * *

॥ अथ ईश्वरस्य साधनादिप्रयोजकत्वे वैषम्यप्रसङ्गः तत्परिहारश्च ॥

७३ सु०— व्यर्थमिदं सूत्रकारस्य साधनसंस्कारपूर्वकमपेक्षाऽङ्गीकारेण वैषम्यादि-निवारणम् । फले तत्परिहारेऽपि साधनादौ परिहर्तुमशक्यत्वात् । तथा हि । साधनादौ परमेश्वरस्य प्रयोजकत्वमस्ति न वा । नेति पक्षे परमेश्वरत्वहानिः । आद्ये निर्निमित्तं विचित्राणि साधनानि प्रयोजयतः कथं न वैषम्यादीत्यतोऽनुपपन्नस्य सूत्रस्य कथं बाधक-त्वमिति । मैवम् । अस्याक्षेपस्य सूत्रकृतैव निरस्तत्वादित्याह स्वातन्त्र्य इति ।

अनु०— स्वातन्त्र्ये विद्यमानेऽपि साधनादौ परेशितुः ।
अपेक्ष्यानादिवैचित्र्यं न दोष इति तद्वचः ।

स्वातन्त्र्यं प्रयोजककर्तृत्वम् । **वैचित्र्यं** साधनादेः । **अपेक्ष्य** प्रेरणादिति शेषः । **दोषो** वैषम्यादिः । **तद्वचः** सूत्रकृतो वचोऽस्ति ।

परि०— 'पूर्वकर्मप्रयत्नं च संस्कारं चाप्यपेक्ष्य तु' इत्यादिस्मृत्यनुरोधादाह **साधनेति** । साधनभूतसंस्कारपूर्वकर्मेत्यर्थः । प्रयत्नस्याप्युपलक्षणम् । **साधनपदेन** वा प्रयत्नस्य ग्रहः । एतेन साधनादाविति **आदिपदार्थो** विवृतः । ल्यबन्तनिर्वाहायाह **प्रेरणादिति** ।

वं०प०— **प्रयोजकत्वं** प्रेरकत्वम् ।

शे०चं०— बहुवचनं सप्तमी शौण्डैरित्यादिवदाद्यर्थ इत्याशयेनाह **साधनसंस्कारेति** । अत एव साधनादावित्येवोत्तरत्र वक्ष्यतीति ध्येयम् । उक्ताक्षेपस्य सूत्रकृता निरस्तताया मूलारूढतासिद्ध्यर्थं तत्पदं प्रकृतसूत्रकृत्परतया व्याचष्टे **सूत्रकृत इति** ।

वा०र०— **आद्यर्थ इत्याशयेनेति** । आद्यर्थलक्षणायां ज्ञापकमित्याशयेनेत्यर्थः । एवमेव मनोजवेष्विति बहुवचनमाद्यर्थ इति मूलव्याख्यानावसरे प्राग्व्याख्यातत्वाद्युक्तयः स्मृता इति नविलक्षणत्वाधिकरणीयाणुभाष्यमूलटीकायामुपपादनाच्चेति ज्ञेयम् । **प्रकृतसूत्रकृदिति** । प्रकृतो यः सूत्रकृदित्यर्थः ।

* * *

७४ **सु०— नन्वेवं सर्वत्र सापेक्षस्य** हरेः स्वातन्त्र्यहानिर्दोषः स्यादित्यत आह **स्वातन्त्र्य इति** । अयमपि दोषो नास्ति । कथम् । **परेशितुः साधनादौ** विद्यमानेऽपि स्वेच्छयाऽनादिवैचित्र्यमपेक्ष्य प्रेरकत्वमित्येतदर्थप्रतिपादकं तद्वचोऽस्ति यत इति । किं तद्वच इत्यतः क्रमेण सूत्रद्वयं पठति **नानादित्वादिति** ।

अनु०— नानादित्वादिति ह्युक्तमुपपद्यत इत्यपि ।

तत्राद्यदोषपरिहाराय 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादि'ति सूत्रं(मनेनो) उपादत्ते । द्वितीयपरिहाराय 'उपपद्यते चे'ति ।

परि०— अयमपीति । स्वातन्त्र्यहानिरूपदोष इत्यर्थः ॥ **क्रमेणेति** । अनादिसाधनादेर्वैचित्र्यापेक्षया फलदाने तथात्वे च अस्वातन्त्र्यं नेत्यत्र च क्रमेणेत्यर्थः ।

गु०दी०— उपपद्यत इत्यपीत्यत्र स्वदत्तपारिपत्यवशात् कृतमहाद्रोहस्य स्वमनुष्यस्यैव शिक्षके राज्यवैषम्यदर्शनेन साधने कथञ्चित् स्वाधीनताया अदोषत्वात् । यद्वा तत्तत्स्वरूपभूतानादियोग्यतामादाय विषमसाधनदानेऽपि न वैषम्यम् । न च योग्यताया अपि तदधीनत्वात् पुनर्वैषम्याद्यनिस्तारः । योग्यतामन्यथीकर्तुं शक्तत्वात् तस्या अपि स्वाधीनत्वं सत्यसङ्कल्पतया तां नान्यथीकरोतीत्यर्थः । तदुपेक्षया विषमसाधनानि कारयितुरीश्वरस्य न वैषम्यम् । यद्यपि तेषां योग्यतामपेक्ष्य तेषामिष्टानिष्टफलस्यैव दानेऽपि न वैषम्यम् । तथापि 'तमेवं विद्वानि'ति 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम्', 'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः' इत्याद्यागमप्रामाण्यरक्षणाय साधनानुसारेणैव फलं दिशतीति भावः ।

वं०प०— आद्यदोषेति । निर्निमित्तं विचित्रफलदातृत्वप्रयुक्तवैषम्यादिदोषपरिहारायेत्यर्थः ॥ **द्वितीयेति** । साधनभूतानादिकर्मपरम्पराया अपि तदधीनत्वेन पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोष इत्याशङ्कापरिहारायेत्यर्थः ।

शे०चं०— 'नानादित्वादि'त्यस्येव 'उपपद्यते चे'त्यस्यापि उत्तरत्र भाष्यकृतोदाहरणात् तदवैयर्थ्याय तन्निवर्त्यपूर्वपक्षनिवर्तकतयाऽप्येतदेव भाष्यं योजयितुं स्वातन्त्र्यहानिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** ॥ **आद्यदोषेति** । निर्निमित्तं विचित्रफलदातृत्वप्रयुक्तवैषम्यादिदोषपरिहारायेत्यर्थः ॥ **द्वितीयेति** । साधनभूतानादिकर्मपरम्पराया अपि तदधीनत्वेन पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोष इत्याशङ्कापरिहारायेत्यर्थः ।

॥ इति ईश्वरस्य साधनादिप्रयोजकत्वे वैषम्यप्रसङ्गः तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ तारतम्येन फलदातृत्वसाधकानुमानस्य बाधकप्रतिरोधनिराकरणम् ॥

७५ **सु०— एवमनुमानस्यान्यथासिद्धिं निरस्य बाधकप्रतिरोधौ निराकरोति अपेक्ष्येति ।**

अनु०— अपेक्ष्योपायवैषम्यमुपेयस्य तथा स्थितिः ।
मया कया विरुद्धा स्यात्

तथा स्थितिः विषमतेश्वरेण क्रियत इति साध्यमानेति शेषः । **मया प्रमाणेन । कया** न कयापि । परमं साम्यमित्यादेः अन्यथाव्याख्यातत्वादिति भावः । अनुमानादेः व्याप्तिप्रतिपत्तये दृष्टान्तमाह **राजादाविति** ।

राजादावपि दृश्यते ।

प्रेक्षावति राजादौ सेवानुरूपफलदानं वैपरीत्यकर्तर्यप्रेक्षावति वैषम्यादिकं च दृश्यत इत्यर्थः ।

परि०— एवमनुमानस्येति । वैषम्यमित्येतदवतारिकायामुक्तस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथाव्याख्यातत्वादिति** । 'दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयत' इत्यत्र पूर्वमेवात्रैव पाद इत्यर्थः। तथा च न तद्विरोधः शङ्क्य इति भावः ॥ **अनुमानादेरिति** । **आदिपदेन** वैषम्यं चेत्यत्रोक्ततर्कग्रहः। प्रेक्षावत्यप्रेक्षावतीत्युक्त्या साधनानुरूपफलदानव्यभिचारोऽप्रेक्षावत्त्वनिमित्त इति चेत् प्रेक्षावत्त्वे सतीत्यभिमतविशेषणविशिष्टहेतोस्तत्राभावान्न दोषायेति सूचितम् ।

यादु०— अन्यथाव्याख्यातत्वादिति । 'दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयत' इत्यत्रेति शेषः ।

शे०चं०— अन्यथेति । दुःखाद्यभावसाम्यं चेत्यादिनेति शेषः । अनुमानादेरित्यादिपदेनोक्तविपक्षबाधकतर्कपरिग्रहः । ईश्वरो मुमुक्षुभ्यो विचित्रं फलं प्रयच्छति विचित्रसाधनाराधितत्वादित्यनुमानमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्तमाह **प्रेक्षावतीति** । इदं च विशेषणं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहाराय । यत्र विचित्रसाधनाराधितत्वं तत्र विचित्रफलदातृत्वमिति सामान्यव्याप्तौ समफलदातरि राजादौ व्यभिचारपरिहाराय प्रेक्षावत्त्वस्य व्याप्तिशरीरप्रवेशोऽपि हेतुशरीरे न तत्प्रवेशो निर्दिष्टहेतावव्यभिचारादिति द्रष्टव्यम् । योऽनुष्ठिताल्पसाधनायानुष्ठितमहासाधनसमानफलदाता स विषम इत्याद्युक्ततर्कमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्तमाह **वैपरीत्येति** । साधनवैचित्र्येऽप्यविचित्रफलदातरीत्यर्थः ।

वा०र०— परमं साम्यमित्यादेरिति मूले आदिपदेन सोऽश्नुते सर्वानिति श्रुतिपरिग्रहः । अप्रेक्षावत्प्रेक्षावद्राजादौ क्रमेणानुमानतर्कीयव्यापकवैकल्पप्रसङ्गेन भाष्योक्तराजादिमात्रस्यानुमानतर्कयोः दृष्टान्तत्वानुपपत्त्या तद्विशेषस्यैव दृष्टान्तत्वाभिप्रायो भाष्ये इति न व्यापकवैकल्यावकाश इत्याशयेन **प्रेक्षावति राजादा**वित्यादि मूलं प्रवृत्तम् । तत्रानुमानतर्कव्याप्तिदृष्टान्ते राजादौ विशेषणपक्षे व्यवस्थया दर्शयितुमनुमानप्रदर्शनपूर्वकस्याद्यदृष्टान्तविशेषं तत्र योजयति **ईश्वरो मुमुक्षुभ्य इति** ॥ **दृष्टान्तमाहेति** । दृष्टान्तं विशेषणप्रक्षेपेण घटयतीत्यर्थः । नन्वेवं विचित्रसाधनबाधितत्वस्याप्रेक्षावद्राजादौ व्यभिचारपरिहाराय हेतौ प्रेक्षावत्त्वे सतीति विशेषणप्रक्षेपस्यावश्यकतया तदभावान्न्यूनत्वं हेतुकृतम् । अन्यथा मुमुक्षुभ्यः इति साध्ये विशेषणानुपपत्तेः । साधनसामान्यघटितस्य हेतोर्व्यभिचारापातात् । तथा च यत्र विचित्रमोक्षसाधनाराधित्वं तत्र मुमुक्षुभ्यो विचित्रफलदातृत्वमिति

व्याप्तिर्वाच्या । न चास्यां विशेषव्याप्तौ दृष्टान्तोऽस्ति । ततः यो विचित्रसाधनाराधितः स विचित्रफलदातेति सामान्यव्याप्तिर्वाच्या । तस्यां च अप्रेक्षावत् राजादौ व्यभिचारे प्राप्ते तन्निरासाय प्रेक्षावत्त्वेन विशेषणस्याव-श्यकत्वेऽपि हेतौ विशेषणप्रक्षेप आपद्यते । हेतोर्मोक्षसाधनरूपसाधनघटिततया तस्मिन् विशेषतो निर्दिष्टव्यभि-चाराभावादिति । **दृष्टान्तमाहेति** । तर्कमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्तीकृतं राजादिकं विशेषणपक्षेण घटयतीत्यर्थः । साध्यसाधनत्वाभ्यां वैरूप्यस्यापरिहार्यत्वान्न वैरूप्यपदेन वैरूप्यमात्रग्रहणमित्याशयेन व्याख्याति **साध्यमवि-चित्रमिति** । एवमन्यत्रापि व्याख्याने निमित्तमनुसन्धेयम् । **तत्प्रकृते इति** मूलम् । तदित्यव्ययं तयोरित्यर्थे । तथा च प्रकृते तयोर्वैरूप्यमिति सम्बन्धलाभात् न कश्चिद्दोषः । उक्तवैरूप्यस्य प्रकृतत्वादेवैकरूप्यपदस्य साध्यत्वेन साधनत्वेन वा यदेकरूपत्वं तत्परत्वानुपपत्तेर्व्याख्याति **साध्यस्येति** । साध्यसाधनपदव्यत्यासो वैचित्र्यमात्रभारेणेति न दोषः ।

॥ इति तारतम्येन फलदातृत्वसाधकानुमानस्य बाधकप्रतिरोधनिराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ फलस्य एकरूपत्वनिरासः ॥

७६ सु०— साध्यसाधनवैरूप्यकल्पने बाधकान्तरमाह **त्याग इति** ।

अनु०— त्यागो दृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ ।
मायिभ्योऽन्येन केनापि

सर्वत्र साध्यसाधनैकरूप्यस्य दृष्टत्वात् तद्वैरूप्यस्य क्वाप्यदृष्टत्वात् प्रकृतवैरूप्यं शङ्कमानस्य दृष्टत्यागोऽदृष्टकल्पना चेति दोषौ प्रसज्येते । न च स्यातां ताविति शक्यते वक्तुम् । प्रेक्षावता केनाप्यनङ्गीकृतत्वादित्याह **सुदुष्कराविति** । मायावादिनो दृष्टं प्रपञ्चस्य सत्यत्वादिकं त्यजन्ति । अदृष्टमनिर्वाच्यादिकं कल्पयन्ति । अतो मायिभ्योऽन्येनेत्युक्तम् । अस्य चोत्तरत्र उपयोगः । अन्यैरकृतमपि दृष्टत्यागादिकं कुर्वतां को दोष इत्यत आह **तत्किमिति** ।

तत्किमन्यैश्च वादिभिः ।
मायिनोऽत्रानुगम्यन्ते

तत् तर्हि । **किमिति** गूढाभिप्रायः प्रश्नः । **अत्र दृष्टत्यागाद्यनुष्ठानविषये । अनुगम्यन्ते** अनुस्रियन्ते । **एतदुक्तं भवति । दृष्टत्यागादिप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयतां पुनरत्र दृष्टत्यागादिकं स्वयं कुर्वतां व्याहतिः स्यादिति ।**

परि०— मायिभ्योऽन्येनेति किमर्थमुक्तम् । केनापि सुदुष्करावित्येतावता पूर्तेरित्यत आह **अस्य चेति** ॥ तत्किमन्यैश्च वादिभिरित्याद्युत्तरवाक्ये व्याहत्युपपादनोपयोग इत्यर्थः ।

यादु०— **अस्य चोत्तरत्रेति** । दृष्टहानादृष्टकल्पने मायिभिः क्रियेते इत्यर्थाल्लब्धस्यास्य प्रमेयस्योत्तरत्र 'तत्किमन्यैश्च वादिभिः । मायिनोऽत्रानुगम्यन्त' इत्युत्तरवाक्यार्थ एवोपयोगो न प्रकृतवाक्यार्थ इत्यर्थः । अत्र तदप्रदर्शने मायिनोऽत्रानुगम्यन्त इति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **दूषयतामिति** । रामानुजीयानामिति शेषः । तेषामेव तारतम्याभाववादित्वेनात्र पूर्ववादित्वेनाभिप्रेतत्वात् ।

वं०प०— गूढाभिप्रायं व्यनक्ति **अत्र दृष्टत्यागादिकमिति** ।

शे०चं०— **साध्यसाधनवैरूप्यकल्पन इति** । साध्यमविचित्रं साधनं तु विचित्रमिति साध्यसाधनवैरूप्यकल्पन इत्यर्थः ॥ **ऐकरूप्यस्येति** । साध्यस्य विचित्रत्वे साधनस्यापि विचित्रत्वमिति तदैकरूप्यस्येत्यर्थः । **अस्य चेति** । मायिभ्योऽन्येत्यनेनार्थतो लभ्यस्य मायिनो दृष्टादृष्टत्यागस्वीकाररूपप्रमेयस्येत्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । 'तत्किमन्यैश्च वादिभिर्मायिनोऽत्रानुगम्यन्त' इत्युत्तरत्रेत्यर्थः । उत्तरवाक्यार्थ एवोपयोगोऽस्य न पूर्ववाक्यार्थ इत्याशयः । गूढाभिप्रायमेव व्यनक्ति **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **दूषयतामिति** । तारतम्याभाववादिनां रामानुजीयानामित्यर्थः ।

स०व्र०— **उत्तरत्रेति** । 'तत्किमन्यैश्च वादिभिः । मायिनोऽत्रानुगम्यन्ते' इत्युत्तरत्रेत्यर्थः । गूढाभिप्राय इत्युक्तम् । तमेवाभिप्रायं व्यनक्ति **एतदुक्तं भवतीति** ।

* * *

७७ सु०— साध्यसाधनयोर्वैरूप्यं शङ्कमानस्यानिष्टान्तरमाह श्रुतेति । उक्तविधया साध्यसाधनसारूप्यस्य श्रुतत्वादन्यथा च अश्रुतत्वात् अत्र वैरूप्याङ्गीकारे श्रुतहान्यश्रुतग्रहावपि स्याताम् । मायिनां लिङ्गे इति तयोर्विशेषणं प्रयुञ्जानस्योक्त एवाभिसन्धिः । मायावादिनो हि श्रुतं सार्वज्ञाद्युपेतं ब्रह्म परित्यज्याश्रुतं निर्गुणमुपयन्ति । दृष्टत्यागादिचतुष्टयं कुर्वतां बाधकान्तरमाह तदिति ।

अनु०— श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ।
अप्यत्र मायिनां लिङ्गे तत्के दोषास्ततोऽधिकाः ॥

तत् तत्र प्रकृतदोषेषु । **ततो** दृष्टत्यागादेः । **अधिका** बहिर्भूताः । दृष्टत्यागादिकं कुर्वाणेनान्यदपि प्रमितं त्याज्यं स्यात् । अदृष्टकल्पनादिकं च कुर्वताऽप्रामाणिकमन्यदपि कल्पनीयं भवेदिति(त्यर्थः) भावः ।

परि०— **श्रुतत्वादिति** । प्रागुक्तवचनैरिति भावः ॥ **अन्यथेति** । साध्यसाधनवैरूप्यस्येत्यर्थः ॥ **उक्त एवेति** । पूर्ववाक्योक्तदिशा व्याहत्युपपादनमेवाभिप्राय इत्यर्थः । 'श्रुतहान्या'दिप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयतां पुनरत्र श्रुतहान्यादिकं स्वयमङ्गीकुर्वतां व्याहतिरित्येवंरूपेणेति भावः । तदित्यस्य प्रतिपदं **तत्रेति** । तस्यार्थः **प्रकृतदोषेष्विति** ॥ *साध्यसाधनवैरूप्ये युक्त्युक्तिः ॥*

यादु०— **उक्त एवाभिसन्धिरिति** । श्रुतहानादिप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयतां पुनरत्र श्रुतहान्यादिकं कुर्वतां स्वव्याहतिरित्युक्त एवाभिसन्धिरित्यर्थः ॥ **प्रकृतदोषेष्विति** । त्वयोच्यमानदोषेष्वित्यर्थः । **अन्यदपि प्रमित**मित्यादि मुक्ततारतम्याद्यदन्यत्प्रमितं दृष्टं जगत्सत्यत्वादिकं श्रुतमीश्वरादिकं तदपीत्यर्थः । एवं साध्यसाधनवैरूप्यादप्रामाणिकमदृष्टं जगन्मिथ्यादिकमश्रुतं शून्यादिकं तदपीत्यर्थः । तथा च प्रामाणिकस्य जगत्सत्यत्वादेस्त्यागेऽप्रामाणिकस्य तन्मिथ्यात्वादेः स्वीकारे च प्रत्यक्षादिबाधादिदोषो वाच्यः । स सर्वोऽप्यदोषतया त्वत्स्वीकृतदृष्टादित्यागादिभ्यो न बहिर्भूत इति नोक्तार्थत्यागस्वीकारयोः प्रतिबन्धकः । ततश्चापसिद्धान्तापत्तिरिति भावः ।

शे०चं०— **उक्त एवेति** । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयतां पुनरत्र श्रुतहानादिकं कुर्वतां स्वव्याहतिः स्यादित्युक्त एवाभिसन्धिरित्यर्थः । श्रुतहानाश्रुतकल्पनयोर्मायिलिङ्गतामुपपादयति **मायावादिनो हीति** । मूलस्थततपदव्याख्यानं **तत्रेति** । तस्यैव विवरणं **दोषेष्विति** । तत्के दोषास्ततोऽधिका इति गूढाभिसन्धिनोक्तस्याभिप्रायमाह **दृष्टत्यागादिकमिति** ॥ **अन्यदपि प्रमितमिति** । तारतम्यादन्यत्प्रमितं दृष्टं जगत्सत्यत्वादिकं श्रुतमीश्वरादिकमपीत्यर्थः ॥ **अप्रामाणिकमप्यन्यदपीति** । साधनसाध्यवैरूप्यादन्यदप्रामाणिकमदृष्टं जगन्मिथ्यात्वादिकमश्रुतं शून्यादिकमित्यर्थः । तथा च प्रामाणिकस्य जगत्सत्यत्वादेस्त्यागेऽप्रामाणिकस्य तन्मिथ्यात्वादेः स्वीकारे प्रत्यक्षादिबाधादिरेव दोषो वाच्यः । स सर्वोऽप्यदोषतया त्वत्स्वीकृतदृष्टादित्यागादिभ्यो न बहिर्भूत इति नोक्तार्थत्यागस्वीकारयोः प्रतिबन्धकः स्यात् । तथाच अपसिद्धान्त इति भावः ।

वा०र०— तत् तत्र प्रकृतदोषेष्विति मूलम् । ततोऽधिका इति ये तावतैव पूर्तेः प्रकृतदोषेष्वित्यर्थकतत्रेति किमर्थमिति चेत् । **श्रुतहान्यादिकमपीति** । यद्यपि मायिनो न शून्यवादिनः तथापि तदुक्तकल्पशून्यसदृशं मतं तयोश्च ग्रन्थान्तरोक्तरीत्या प्राचीनमूलोक्तरीत्या च भेदो नास्तीत्यभिप्रायेण शून्यादिकमित्युक्तदोषः ।

स०व्र०— उक्त एवाभिसन्धिरिति । श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयतां पुनः श्रुतहानादिकं कुर्वतां स्वव्याहतिः स्यादित्युक्त एवाभिसन्धिरित्यर्थः ।

॥ इति फलस्य एकरूपत्वनिरासः ॥

* * *

॥ अथ मुक्तेषु तारतम्यसत्त्वेऽपि दोषाभावात् न तेषु द्वेषादिकम् ॥

७८ **सु०—** स्यादेतत् । यदि मुक्तास्तारतम्योपेताः स्युस्तदा परस्परं द्वेषवन्तः स्युरिति प्रतिकूलतर्कपराहतं मुक्ततारतम्यानुमानमित्यत आह **निश्शेषेति** ।

अनु०— निश्शेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः ।
स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुतः ॥

निश्शेषेण गता अपगता दोषा येभ्यस्ते तथोक्ताः । पुनः श्रवणादिमतामिति शेषः । तेषां **हरेरापरोक्ष्यमिति** तान्प्रति हरेरापरोक्ष्य(रपरोक्षत्व)मित्यर्थः । 'अनुबन्धादिभ्य' इत्यत्र प्रतिपादितोऽयमर्थ इति **हि**शब्दः । यस्मादित्यर्थे वा । **द्वेषेर्ष्यादि**दोषः ततः तस्मात् कुतो मुक्तानां नापादयितुं शक्यत इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । ये तारतम्योपेतास्ते द्वेषादिमन्तो दृष्टा यथा लौकिकाः पुरुषा इति खल्वत्र व्याप्तिरभिधातव्या । न चैवम् । लौकिकानां द्वेषादिमत्त्वे दोषित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । यत्र द्वेषादिमत्त्वं तत्र दोषित्वमिति व्याप्तेर्दर्शनात् । न च दोषित्वं मुक्तेषु सम्भवति। औपाधिका हि तेषु दोषा वक्तव्याः । स्वाभाविकानां शङ्कितुमशक्यत्वात् । ते च भगवत्साक्षात्कारोदयात्प्रागेव प्राचुर्येण गताः । साक्षात्कारेण च समूलघातं हताः । मुक्तौ च उपाधेरेवापगतत्वान्नेषदपि स्थातुमर्हन्ति । अतो व्यापकाभावाद्व्याप्यस्याप्यभाव इति ।

ननु परेणापि न मुक्तेषु द्वेषादिमत्त्वं साध्यते किन्त्वापाद्यत एव । ततस्तेभ्यस्तद्व्यावृत्तिसाधनमसङ्गतम् । मैवम् । तर्कमूलभूतव्याप्तावुपाधिः खल्वत्र कथितः । तस्य च पक्षाद्व्यावृत्तिः स्वव्यावृत्त्या विवक्षितधर्मव्यावर्तनशक्तिश्च आवश्यकेति तद्व्युत्पादनस्य क्रियमाणत्वात् । अत्र द्वेषेर्ष्यासन्तापपरेष्टप्रतिघातप्रयत्नेच्छा व्याप्याः । अविद्याऽहङ्काराद्या व्यापका इति विवेकः ।

परि०— पुनरित्यत्र काङ्क्षितं तदनुवादपूर्वमाह **पुनः श्रवणादिमतामिति** । 'हरेरि'ति षष्ठी कर्तरीति भ्रान्तिं निराह **तान्प्रतीत्यादि** ॥ **इत्यत्रेति** । पूर्वपादे तद्व्याख्यानपरे 'विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च संशयात् । मनसा चान्यदाकाङ्क्षात्परं न प्रतिपद्यत' इत्यनुव्याख्याने चेत्यपि ध्येयम्। नन्वदोषित्वे द्वेषेर्ष्यादिः कुतो नापादयितुं शक्यते ? तारतम्यस्यापादकस्य सत्त्वादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **समूलघातं हता इति** । मूलेन सह हताः निश्शेषं हता इत्यर्थः । व्युत्पादितमेतत्पदं प्राक् समयपादादिभागे ।

तर्कमूलभूतेति । मुक्ता यदि तारतम्योपेताः तर्हि द्वेषेर्ष्यादिमन्तः स्युरिति परोक्ततर्कमूलभूतव्याप्तौ दोषित्वरूपोपाधिः निश्शेषगतदोषेति मूले कथित इत्यर्थः ॥ **विवक्षितधर्मेति** । द्वेषेर्ष्यादिमत्त्वरूपसाध्यधर्म इत्यर्थः ॥ **व्यावर्तनशक्तिश्चावश्यकेति** । आङ्पूर्वादवश्यशब्दात् कप्रत्यये 'केण' इति ह्रस्वे टापि 'उदीचामात' इति वैकल्पिके त्वाभावे सत्यावश्यकेति रूपं साध्विति साध्यव्यापकत्वबलादिति भावः । यत्र द्वेषादिमत्त्वं तत्र दोषित्वमिति व्याप्तिरसिद्धेत्यत आह **अत्रेति** । सन्तापेत्याद्युक्त्या द्वेषेर्ष्यादिरिति मूलगतादिपदार्थो विवृतः ॥ **अहङ्काराद्या इति** । कामकर्मादिराद्यपदार्थः ।

यादु०— हरिकर्तृकमापरोक्ष्यं वारयितुं **तान्प्रतीत्युक्तम्** ॥ **विवक्षितधर्मेति** । व्यापकतया पराभिमतधर्मव्यावर्तनशक्तिरित्यर्थः । तथाच व्याप्तिग्रहणसमये ज्ञातस्यास्योपाधेर्व्यभिचारोन्नायकतैवोच्यते न सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं येनासङ्गतिः स्यादिति भावः ॥ **आवश्यकेति** । अन्यथा व्याप्यत्वाभिमताव्यापकत्वस्य व्यापकत्वाभिमतव्यापकत्वस्य चोपाधिलक्षणस्यालाभादिति भावः ।

वं०प०— हरेरापरोक्ष्यमिति भगवत्कर्तृकापरोक्षज्ञानपरिहारायेतरेषां हरिकर्मकापरोक्षज्ञानलाभाय व्याचष्टे **तान्प्रतीति** । **औपाधिकाः** अविद्याऽहङ्कारादिप्रयुक्ताः । **दोषाः** द्वेषेर्ष्यासन्तापादयः ॥ **अत्र कथित इति** । मूले भगवत्पादैः कथित इत्यर्थः ॥ **तद्व्युत्पादनस्येति** । आपाद्यव्यापकत्वादिना उपाधित्वव्युत्पादनस्येत्यर्थः । तत्प्रकारश्च इदमुक्तं भवतीत्यादिना प्रदर्शित इति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— तेषामित्यादि । तेषामिति न कर्मणि षष्ठी किन्तु कर्तरि हरेरिति च न कर्तरि षष्ठी किन्तु कर्मणीति भावः । आदिशब्दसङ्ग्राह्यतावच्छेदकं धर्मं सूचयितुं दोष इत्युक्तम् । कुत इत्यस्य तात्पर्यमाह **मुक्तानामिति** । किमनेन प्रतिकूलतर्कस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अशक्यत्वादिति**। तथा सति मुक्त्यभावप्रसङ्गात् स्वभावतो दोषिणां मुक्त्ययोगादिति भावः । सन्तु तर्हि मुक्तेष्वौपाधिका एव दोषा इत्यत आह **ते चेति प्रागेवेति** । तदनपगमे साक्षात्कारोदयस्यैवायोगादिति भावः ॥ **समूलघातमिति** । सह मूलेन हता इत्यर्थः । कषादित्वादनुप्रयोगः । साक्षात्कारेण द्वेषादिदोषकारणाविद्यानिवृत्त्या तन्मूलकदोषाणामपि निवृत्तेरिति भावः ॥ **असङ्गतमिति** । उपाधेः स्वतोऽदोषत्वात् प्रतिपक्षोन्नायकतया दोषत्वं वाच्यम् । तच्च न सम्भवति । अदोषित्वेन द्वेषाद्यभावसाधनस्य परं प्रति सिद्धसाधनत्वेनासङ्गतत्वादित्यर्थः ॥ **व्याप्ताविति** । तथा च व्याप्तिग्रहवेलायां परस्यैवंविधोपाध्युपस्थित्याऽव्याप्त्युन्नयनसम्भवेन तर्कमूलभूतव्याप्तिशैथिल्यान्नोक्ततर्कावतारो भवितुमर्हतीत्येतावन्मात्रस्यैवात्र विवक्षितत्वेन साध्याभावस्योपाध्यभावेन पक्षेऽसाधनान्न सिद्धसाधनमिति भावः । किमर्थं तर्हि पक्षाद्व्यावृत्त्यादिप्रतिपादनं तस्य क्रियत इत्यत उपाधेः साध्यव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वानुसरणस्य पक्षव्यावृत्त्यादिमात्रप्रयोजनकत्वेन तदभावे तदनुसरणस्य वैय्यर्थ्यापत्त्या तदर्थत्वेन तद्व्युत्पादनस्य नानर्थक्य-मित्याह **तस्य चेति** ॥ **तद्व्युत्पादनस्येति** । मुक्तेभ्यो द्वेषादिव्यावृत्तिव्युत्पादनस्येत्यर्थः । ननु च द्वेषादेरपि दोषत्वाद् द्वेषादिमत्त्वे दोषित्वस्य कथमुपाधित्वमित्यत आह **अत्रेति** ।

वा०र०— दोषा इति । द्वेषेर्ष्यादि इति वाक्य इति शेषः । **कषादित्वादनुप्रयोग इति** । एतच्च समयपादे रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणीयानुभाष्यमूलगतसमूलघातं हन्ति । समूलकाषं कष्यतीत्येतत्प्रयोगव्युत्पादना-वसरे टीकाकृतोपपादितं ज्ञेयम् । तृतीयाध्यायचतुर्थे निर्मूलसमूलयोः कषः । समूलकृताजीवेषु हन्कृञ्ग्रह इत्येत-त्सूत्रवृत्त्यादौ स्पष्टमेतत् । **व्याप्त्युन्नयनेति** । न विलक्षणत्वाधिकरणे उपाधेरवस्थाभेदेन व्याप्त्युत्पन्नायकत्व-प्रतिपक्षोन्नायकत्वयोरुपपादनादिति भावः । **किमर्थं तर्हीति** । यदि उपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिसाधनार्थ-मयमुपाधिर्न भवति तर्हि तस्य पक्षव्यावृत्त्यादिप्रतिपादनं किमर्थमित्यर्थः । **तदभाव इति** । पक्षव्यावृत्त्याद्यभाव इत्यर्थः । तदनुसरणस्य साध्यव्यापकत्वाद्यनुसरणस्येत्यर्थः । **तदर्थत्वेनेति** । साध्यव्यापकत्वाद्यर्थत्वेन । तत्प्रयोजनतयेति यावत् । **तद्व्युत्पादनस्य** पक्षादिव्यावृत्तिव्युत्पादनस्येत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु द्वेषादिसत्त्वे दोषित्वमुपाधिरित्ययुक्तम् । द्वेषादीनां दोषत्वेन साध्योपाध्योरभेदादित्यत आह **अत्र द्वेषेति** ।

॥ इति मुक्तेषु तारतम्यसत्त्वेऽपि दोषाभावात् न तेषु द्वेषादिकम् ॥

* * *

७९ **सु०**— दोषाणामेव द्वेषादौ प्रयोजकत्वमित्येतमर्थं परेणापि स्वीकारयितुं प्रतिबन्दीं गृह्णाति **भवेयुरिति** ।

अनु०— भवेयुर्यदि चेर्ष्याद्याः समेष्वपि कुतो न ते ।

तारतम्येऽङ्गीकृते मुक्तानाम् **ईर्ष्यादयो यदि भवेयुः** यदि आपाद्यन्ते तदा मुक्तेषु **समेषु** अङ्गीकृतेषु **अपि** कुतो **न** भवेयुः । यदि मुक्तास्तारतम्योपेतास्तदा द्वेषादिमन्तः स्युरिति वदता न द्वेषादिमन्तस्तस्मात्समा एवेति वाच्यम् । न च साम्यमप्यङ्गीकर्तुं शक्यते । यदि मुक्ताः समाः स्युस्तदा द्वेषादिमन्तः स्युरिति तत्राप्यनिष्टप्रसङ्गादित्यर्थः ।

साम्ये कथं द्वेषादिप्रसङ्ग इत्यतः परप्रसङ्गवत् साम्यस्यापि द्वेषादिसाहचर्यं दृष्टमित्याह **तप्यमाना इति** ।

तप्यमानाः समान् दृष्ट्वा द्वेषेर्ष्यादियुता अपि ।
दृश्यन्ते बहवो लोके दोषा एवात्र कारणम् ॥

समसत्तामात्रं नापादकत्वेन विवक्षितम् । अतिप्रसङ्गात् । किन्तु समदर्शनमेवेत्याशयेनोक्तं **समान् दृष्ट्वेति** ।

प्रतिबन्दीग्रहणस्य प्रयोजनमाह **दोषा इति** । दोषाणां समुदितानामेव कारणत्वमित्येकवचनम् । एवमस्माभिः साम्यवादिनं प्रत्यतिप्रसङ्गेऽभिहिते तेनैतदेव वक्तव्यम् । अत्र लोके दोषा एव द्वेषादेः कारणम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्निश्चयात् । न तु साम्यम् । सत्यपि साम्ये सखिष्वभावात् । असत्यपि क्वचिद्भावात् । न च मुक्तेषु दोषास्सन्ति । अतः साम्येऽपि न (द्वे)दोषादिप्रसङ्ग इति ।

परि०— **स्वीकारयितुमिति** । दोषा एवात्र कारणम् । यदीत्यादिनेति योज्यम् ॥ **परप्रसङ्गवदिति** । यदि मुक्तास्तारतम्योपेतास्तर्हि द्वेषादिमन्तः स्युरिति परेणोक्तप्रसङ्गे यथापाद-

कापाद्ययोः साहचर्यं लोके तथेत्यर्थः ॥ **समसत्त्वेति** । समस्य सत्त्वमात्रमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गा-दिति** । सुप्त्यादावपि द्वेषादिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

वं०प०— एकवचनमिति । कारणमित्येकवचनमित्यर्थः । अन्यथा कारणानीति वक्तव्यमिति भावः।

शे०चं०— एकवचनमिति । कारणमित्येकवचनमित्यर्थः ।

वा०र०— दोषाणामनेकतया कारणानीत्येव वक्तव्यत्वात् कारणमित्येकवचनायोग इत्यत आह **दोषाणामिति मूलम्** । दोषाणां प्रत्येकं कारणत्वे हि कारणानामनेकतया तत्तद्गतकारणताविवक्षया ते दोषाः कारणानीति प्रसज्यते । न चैवम् । किन्तु तेषां मिलितानामेव कारणतेति कारणतैक्यविवक्षया एकवचन-मित्यर्थः ।

* * *

८० **सु०—** अतः किमित्यत आह **यदीति** ।

अनु०— यदि निर्दोषता तत्र किमाधिक्येन दूष्यते ।

यद्येवं दोषाणामेव द्वेषादिकारणत्वम् । तत्र मुक्तेषु निर्दोषता चाङ्गीकृता । तदा आधिक्येन हीनाधिकभावेनाङ्गीकृतेन । किं दूष्यते न किमपि । साम्यमङ्गीकुर्वाणेनापि निर्दोषतयैव द्वेषादिप्रसङ्गो वारणीयः । तारतम्यमङ्गीकुर्वाणैरस्माभिरपि तथैव निराकरिष्यते । इयांस्तु विशेषः । यत्तारतम्यं प्रमितं न साम्यमिति समुदायार्थः ।

परि०— ननु दोषा एवात्र कारणानीति वाच्यमित्यत आह **दोषाणामिति** । अविद्यादी-नाम् । एवं सति साम्यमेवोपेयतां किं हीनाधिकभावोपगमेनेत्यत आह **इयांस्त्विति** ।

वं०प०— तयैव निराकरिष्यत इति । निर्दोषतयैव द्वेषादिप्रसङ्गो निराकरिष्यत इत्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वेवं पक्षद्वयस्यापि साम्यात् किं साम्यं परित्यज्य तारतम्यपक्षपातेन इत्यत आह **इयांस्त्विति** ।

॥ इति रागादिदोषाणामेव द्वेषादिप्रयोजकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ समदर्शनाभावस्यैव द्वेषाद्यभावप्रयोजकत्वे अन्यदर्शनाभावादेव अरत्यादिप्रसङ्गः ॥

८१ सु०— शङ्कते **यदीति** ।

अनु०— यद्यन्यदर्शनाभावादीर्ष्यादिर्विनिवार्यते ।

भवेदेतद्यदि साम्येन प्रसक्तं द्वेषादिकं निर्दोषतया निवारयामः । न चैवम् । किन्नाम समसत्तामात्रं हि न द्वेषादिकारणमतिप्रसङ्गात् । अपि तर्हि समदर्शनम् । न च मुक्तः समं मुक्तान्तरं पश्यत्यतो न द्वेषादीति । एवं तर्हि न तारतम्यसत्तामात्रं द्वेषादिकारणं, किन्तु स्वतोऽधिकदर्शनमेव । न च मुक्तः स्वतोऽधिकं मुक्तान्तरं पश्यति । तस्मात्सत्यपि तारतम्ये न द्वेषादिप्रसङ्ग इति कुतो न सन्तोष्टव्यमिति परिहारोऽत्र शक्यते वक्तुम् । तथाऽपि नासौ तात्त्विक इत्यन्यदर्शनाभावमेव दूषयति **अदर्शनादिति** ।

अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्यते ।

एवमन्यदर्शनाभावेन द्वेषादिकं निवारयता तेनादर्शनात्प्रसक्तमरत्यादिकं कथं निवार्यते । **अरतिः** सुखाभावः । **आदिपदेन** तन्द्री भयं च गृह्यते । एतदुक्तं भवति । स्यादयं परिहारो यदि मुक्तस्यान्यदर्शनाभावः सम्भवेत् । न चैवम् । मुक्तो हि न तावदचेतनः । अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । ततश्चेतनस्य सतोऽन्यदर्शनाभावेऽरत्यादिकं प्रसज्यत इति ।

परि०— ननु घटादावन्यदर्शने सत्यपि तन्द्रीशब्दितनिद्राभयं नास्तीत्यत आह **एतदुक्तमिति** । चेतनस्य स्वत इति पाठे स्वतः स्वस्मादित्यर्थः । **शे०चं०— न च मुक्त इति** । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति मुक्तस्य दर्शननिषेधादिति भावः ॥ **नासौ तात्त्विक इति** । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यस्यामुक्तकर्तृकमुक्तकर्मकदर्शननिषेधपरताया 'नामुक्तं ज्ञेयते ही'त्यादिना उत्तरत्र समर्थितत्वेन मुक्तकर्तृकदर्शनाभावपरत्वाभावेन मुक्तस्य मुक्तान्तरदर्शनाभावस्याप्रामाणिकत्वादिति भावः ।

वा०र०— **उत्तरत्र समर्थितत्वेनेति** । चतुर्थस्य द्वितीयपादे मोक्षवादे समर्थयिष्यमाणत्वेनेत्यर्थः ।

॥ इति समदर्शनाभावस्यैव द्वेषाद्यभावप्रयोजकत्वे अन्यदर्शनाभावादेव अरत्यादिप्रसङ्गः ॥

।। अथ ब्रह्मदृष्टान्तेन अन्यदर्शनाभावस्य अरतिहेतुत्वकथनम् ।।

८२ **सु०**— ननु बहिर्मुखा एवान्यदर्शनाभावेऽरत्यादिकं प्राप्नुवन्ति न च मुक्तास्तथाऽतो नारत्यादिप्रसङ्ग इत्यत आह **ब्रह्मणोऽपीति** ।

अनु०— ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्वमेकाकिनः श्रुतौ ।

'ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टय-मि'त्येवं प्रमितस्यापीत्यर्थः । **पूर्वम्** आदिकाले । **श्रुतौ** इति जातावेकवचनम् । ताः श्रुतीरर्थतः पठति **नैवेति** ।

नैव रेमे स चैकाकी तस्मान्न रमते क्वचित् ।
द्वितीयमैच्छत्तेनासाविति श्रुतय ऊदिरे ।।

अनेन स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छदिति वाक्यमुपादत्ते ।

परि०— बहिर्मुखा इति । लौकिका इत्यर्थः ।। **ज्ञानमप्रतिघमिति** । बृहद्भाष्ये आद्ये अध्याये ग्रन्थान्तभागे वाक्यमिदम् ।। **इति वाक्यमिति** ।। वाजसनीयवाक्यमित्यर्थः । मूले 'ऊदिर' इत्यात्मनेपदसमाधानमुक्तं प्राक् 'इत्यूदे पैङ्गिनां श्रुतिरि'त्यत्र ईक्षत्यधिकरण इति भावः ।

शे०चं०— नैवेत्यादिनोत्तरग्रन्थे बह्वीनां श्रुतीनामर्थतः पठितत्वाच्छ्रुतिष्विति बहुवचनेन भाव्यम् । श्रुतावित्येकवचनं तु कथमित्यतो नेदं व्यक्त्यैक्यविवक्षानिमित्तमेकवचनं किन्तु जातिरूपार्थैक्यविवक्षानिमित्तमेव अतो नानुपपत्तिरित्याह **जातावेकवचनमिति** ।

वा०र०— जातिरूपार्थेति । श्रुतित्वजातेरेकत्वात्तद्विवक्षयेत्यर्थः । **ताः श्रुतीरिति** मूले श्रुतय इति भाष्ये च बहुवचनप्रयोगोऽस्ति । तेन जातावेकवचनाश्रयणेन च नैव रेमे इत्येतदनुव्याख्यानसङ्ग्रहप्रदर्शनपर-वाक्यमुपादत्ते इति मूलस्य विरोधः । उत्तरभाष्ये अरत्यादिप्रतिपादकवचनान्तरोदाहरणाभावेन तत्सङ्ग्रहकल्पना-योगादिति चेदिति यत्कल्प्यते मृषेत्यर्थविवक्षायां यदिशब्दस्य वाक्ये प्रवेशानुपपत्तिः । मुक्तावुक्तार्थकल्पने-त्यस्यालाभः । यदिशब्दस्य पूर्वार्धेऽनन्वये तत्सापेक्षतर्हीत्येतद्घटितं किं नाङ्गीक्रियत इति तदुत्तरवाक्यायोग इत्यतो मृषेत्येतदनुवादकोटौ निवेश्य तदनुसारेण योजयति ।

॥ अथ मुक्तेषु इच्छारहितत्वकल्पनं निर्मूलम् ॥

८३ **सु०—** स्यादेतत् । यद्यन्यदर्शनाभावमात्रमरत्यादेः कारणं स्यात् । न चैवम् । किन्तु अन्यदर्शनेच्छायां तदभावः । मुक्तस्य त्विच्छैव नास्ति, अतः अन्यदर्शनाभावेऽपि न अरत्यादिकं प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह **यदीति** ।

अनु०— यदीच्छा नैव तत्रास्तीत्येव तत्कल्प्यते मृषा ।
श्रुत्युक्तनिर्दोषतैवं किन्नाङ्गीक्रियते स्वयम् ॥

तत् तत्र मुक्तौ । **तत्र** अन्यदर्शनविषये । **इच्छा नैवास्तीति मृषैव कल्प्यते यदीति** योजना । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिरि'त्यादिश्रुत्युक्ता । स्वयं साक्षाच्छ्रुत्युक्तेति सम्बन्धः । तर्हीति शेषः । तच्छब्दो वा तर्ह्यर्थः । इदमुक्तं भवति । मुक्तानां साम्यमङ्गीकृत्यान्यदर्शनाभावेन द्वेषादिपरिहृत्य अन्यदर्शनेच्छाभावेन च अरत्यादिकं परिहरतोऽप्रामाणिकानेककल्पनं प्रामाणिकपरित्यागश्च स्याताम् । सामान्यदर्शनाभावेनाभावतदिच्छाभावानामप्रामाणिकत्वात् । तारतम्यादेः प्रामाणिकत्वात् । ततो वरं तारतम्यमङ्गीकृत्य द्वेषादिनिरासाय श्रौतनिर्दोषतास्वीकार इति । एतेन तारतम्यं साम्यं वा अङ्गीकृत्य निर्दोषत्वेन द्वेषादिसमाधानं विधातव्यमिति सन्देहोऽपि निरस्तो वेदितव्यः ।

परि०— तदित्यनुवादः । तत्रेति प्रतिपदम् । **मुक्ताविति** व्याख्या । **तत्रेत्यनुवादः** । **अन्येत्यादि** व्याख्या ॥ **इत्यादिश्रुतीति** । पूर्वपादोदाहृतश्रुत्युक्तेत्यर्थः । स्वयमित्यस्य व्याख्या **साक्षादिति** । साम्यपक्षेऽप्युक्तदिशा द्वेषाद्यभावोपपादनसम्भवे तारतम्य एव कुतः पक्षपात इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **एतेनेति** । स्वपरसाधनयोः प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वकथनेनेत्यर्थः ।

वं०प०— **एतेनेति** । तारतम्यादेः प्रामाणिकत्वेन तारतम्यमङ्गीकृत्य द्वेषादिनिरासस्यैव साम्यादिकमङ्गीकृत्य द्वेषादिनिरासद्वारत्वेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— **एतेनेति** । साम्यतारतम्यपक्षयोरप्रामाणिकानेककल्पनाप्रामाणिकपरित्यागभावाभावप्रसङ्गव्युत्पादनेनेत्यर्थः ॥ **सन्देहोऽपीति** । न केवलं भवेदेतदिति शङ्कितरीत्या प्राप्तविपर्ययो निरस्त इत्यपेरर्थः । केचित्तु न केवलं भवदुक्तरीत्या मुक्तानां तारतम्यमङ्गीकृत्य निर्दोषत्वेन द्वेषादिपरिहारो वा कर्तव्यः किंवा साम्यमेवाङ्गीकृत्य अन्यदर्शनेच्छाभावादन्यदर्शनाभावेन अरत्यादिप्रसङ्गायोगो वा अङ्गीकार्य इति संशय एव स्यादि-

त्युक्तसन्देहस्यानेन निरासः । किन्तु तारतम्यमङ्गीकृत्य निर्दोषत्वेन द्वेषादिपरिहारो वा साम्यमेवाङ्गीकृत्य निर्दोषत्वेन द्वेषादिपरिहारो वा कार्य इति सन्देहो निरस्त इत्यपिशब्दार्थ इत्याहुः ।

वा०र०— तत्तत्र मुक्तावित्यादि मूलम् । तदित्यनूद्य तत्रेति सप्तम्यन्ततया व्याख्याय पुनस्तच्छब्दनिर्दिष्टकथनं मुक्ताविति । **तच्छब्दो वेति** मूलम् । तत्कल्प्यते मृषेत्यत्रत्यावर्तितस्तच्छब्द इत्यर्थः । **भावाभावप्रसङ्गव्युत्पादनेनेत्यर्थ इति** । साम्ये भावस्य तारतम्यपक्षे चाभावस्येति यथाक्रमं सम्बन्धः । सन्देहोऽपि निरस्त इत्येव मूलपाठः स्वरसः । प्राचीनविपर्ययनिराससमुच्चयेन सन्देहनिवारणस्य स्वरसत्वात् । विपर्ययनिवारकयुक्त्युपजीवनेन सन्देहस्य प्राप्तत्वाच्चेति मनसि निधाय क्वचित्सन्देहोऽपि निरस्त इत्येव पाठमुपादाय तं व्याचष्टे **सन्देहोऽपीत्यादिना** ॥ **प्राप्तविपर्यय इति** । प्राप्तो यो विपर्यय इति योजना । अरत्यादिप्रसङ्गयोगो वेति पाठः ।

* * *

८४ **सु०— उक्तमेव स्पष्टमाह तारतम्यं चेति ।**

अनु०— तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु ।
अश्रुता समता केन कल्प्यते युक्तिमानिना ॥

अन्यदर्शनं चेत्यपि ग्राह्यम् । 'स यो मनुष्याणां राद्धः । कामस्य यत्राप्ताः कामाः । 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखाय' इत्यादौ श्रुतम् । न ह्यन्यदर्शनाभावे सख्यं सम्भवति । समतेत्यन्यदर्शनाभावेच्छाभावयोरप्युपलक्षणम् । युक्तिं मन्यत इति युक्तिमानी । युक्तौ बहुमानवता केनाप्येवं न कल्प्यत इत्यर्थः । प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकारप्रसङ्गो हि तर्कापरनामिका युक्तिः ।

परि०— उक्तार्थत्रये क्रमात् श्रुतित्रयमाह **स य इत्यादि** । 'युक्तिमानिने'त्यत्र का युक्तिरित्यत आह **प्रामाणिकेति** ।

वं०प०— प्रसङ्गे हीति । 'तर्कोऽनिष्टप्रसङ्गः स्यादि'त्याद्युक्तेरित्यर्थः ॥ **अस्मदुक्त इति** । युक्तिमात्रे बहुमानवतेयमपि युक्तिरङ्गीकार्येति भावो **युक्तिमानिनेत्यनेन** सूचितो द्रष्टव्यः ।

शे०चं०— साम्यादेरश्रुतत्वकथनप्रस्तावे समताया इवान्यदर्शनाभावेच्छाभावयोरप्यश्रुततया वक्तव्यत्वात् समताया एव तत्कथनमनुपपन्नमित्यतोऽत्र समताशब्दस्यान्यदर्शनेच्छाभावोपलक्षणत्वेन स्वमात्रपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह **समतेतीति** । **युक्तिमानिनेत्यनेन** सूचितमर्थमाह **युक्ताविति** ।

वा०र०— युक्तिमानिनेत्यनेन सूचितमिति । युक्तिं मन्यत इति विग्रहे युक्तिपदोपपदान्मन्धातोः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिप्रत्यये सत्युपधावृद्धौ जातायां युक्तिमानिति प्रातिपदिकनिष्पत्तेस्ताच्छील्यार्थप्रत्ययार्थतया बहुमानलाभ इत्याशयः । एवमेवंजातीयके ज्ञेयम् ।

॥ इति मुक्तेषु इच्छारहितत्वकल्पनं निर्मूलम् ॥

* * *

॥ अथ मुक्तेषु साम्यं अप्रामाणिकम् ॥

८५ **सु०— ननु समताया अश्रुतत्वेऽपि नाप्रामाणिकत्वम् । न हि श्रुतिरेव प्रमाणमित्यत आह किं तदिति ।**

अनु०— किं तन्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते ।

न किञ्चित् तच्छ्रुतेरन्यत् । अतः प्रमाणान्तराभावेऽश्रुतत्वेन अप्रामाणिकत्वमेव सिद्ध्यति । यद्यन्यदर्शनाभावादित्यादिनोक्तमुपसंहरति वृथेति ।

वृथाऽयमाग्रहः केन श्रुतहान्यश्रुतग्रहे ।

केन न केनापि कारणेन । श्रुतहान्यश्रुतग्रह इति द्वन्द्वैकवद्भावः । श्रुतहानिसहितोऽश्रुतग्रह इति वा । विषयसप्तमीयम् । ततो न कार्यं इति भावः ।

परि०— तात्पर्यमाह **ततो न कार्य इति** । वृथात्वादित्यर्थः । आग्रह इति योज्यम् ॥ *मुक्तानां तारतम्ये द्वेषेर्ष्यादिमत्त्वरूपबाधकोद्धारः ॥*

शे०चं०— नाप्रामाणिकत्वमिति । प्रमाणविशेषाभावेनाप्रामाणिकतायामतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु तदेकप्रमाणस्य तन्निवृत्तावप्रामाणिकत्वे नातिप्रसङ्ग इत्यत आह **न हीति** । श्रुत्यन्यस्यापि तद्बोधकस्य प्रमाणस्य सम्भवादिति भावः । ननु श्रुतहान्यश्रुतग्रहयोरिति द्विवचनेन भवितव्यम् । श्रुतहान्यश्रुतग्रह इत्येकवचनं तु कथमित्यतः 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती'ति वचनादेकवद्भावविधानादेकवचनोपपत्तिरित्याह **श्रुतेति** । विभाषयैकवद्भावस्य बहूपपादनसापेक्षत्वात् अत्र पक्षेऽरुच्या शाकपार्थिवादित्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह **श्रुतहानीति** । केचित्तु द्वन्द्वैकवद्भावपक्षे समासस्यैव साहित्ये लक्षणा स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरोपदर्शनं ततश्च तत्पुरुषस्योत्तर-

पदार्थप्रधानत्वात् पूर्वपदस्य साहित्ये लक्षणायामपि न प्रधानभूते उत्तरपदे लक्षणेत्यभिप्राय इत्याहुः । श्रुतहान्य-श्रुतग्रहस्याग्रहं प्रत्यधिकरणत्वाभावात् सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकरणत्वाभावेन अधिकरणसप्तम्या असम्भवेऽपि अग्रहविषयतया विषयसप्तम्याः सम्भवान्न तदनुपपत्तिरित्याह **विषयसप्तमीयमिति** ।

वा०र०— अतिप्रसङ्गादिति । तथा सति अनुमानमात्रगम्येऽर्थे प्रत्यक्षाभावेन तस्यार्थस्याप्रामाणिकत्वं स्यादित्याद्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । 'समाधिकराहित्यान्नोपचारपुमानसावि'त्यनुभाष्यव्याख्यारूपसमाधिकस्येति द्वन्द्वैकवद्भाव इत्येतन्मूलव्याख्यानावसरे नन्वेवं तर्हि वाच्यमित्यादिना समाहारद्वन्द्वेऽपीत्यादिना च शङ्का-परिहारयोर्बहुधा कृतत्वात् तदभिप्रायेणोक्तं **बहूपपादनेति** ।

॥ इति मुक्तेषु साम्यं अप्रामाणिकम् ॥

* * *

॥ अथ चेतनत्वहेतुना मुक्तेषु तारतम्यसिद्धिः ॥

८६ **सु०—** मुक्तानां तारतम्येऽनुमानान्तरमाह **मोक्षेऽपीति** ।

अनु०— मोक्षेऽपि तारतम्येतश्चेतनत्वाद्यथा पुरा ॥

तारतम्येन इतः प्राप्तः तारतम्यवान् इति यावत् । **पुरा** संसारे ।

* * *

८७ **सु०— नन्वत्र संसारे वर्तमानं कमपि पक्षीकृत्यायं तारतम्येत इति साध्यते तत्र च मोक्षेऽपीति सिद्धसाधनतापरिहाराय विशेषणमुपादीयत इति वा । मोक्षेऽपीत्यनेन मुक्तं पक्षीकृत्य तारतम्येत इति वा । मुक्तं पक्षीकृत्य तारतम्येत इति साध्यते । तत्र प्राचीनेन तारतम्येन सिद्धसाधनतापरिहाराय मोक्षेऽपीति विशेषणमुपादीयत इति वा । नाद्यः । तस्य नित्यसंसारित्वस्यापि सम्भवेन बाधापत्तेः । निश्चितमोक्षपुरुषविशेषपक्षीकारेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । न हि संसारी मुक्तिगततारतम्योपेतः । द्वितीये अपिपदवैयर्थ्यम् । प्राक्तनतारतम्योपेतत्वेन सिद्धसाधनता च । तृतीयेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलतैव । तारतम्योपेतत्वं च हीनाधिकसद्भावो वान्यतरसद्भावो वा आद्ये परमेश्वरेऽनैकान्त्यम् । द्वितीये सिद्धसाधनता । मुक्तानामपि अमुक्तेभ्योऽधिकत्वस्य परेणाङ्गीकृतत्वात् । मुक्ताधिकत्वसाधने देवदत्ते व्यभिचारः तत् कथमेतत् ।**

उच्यते । मुक्तास्तदानीन्तनेन परस्परं तारतम्येनोपेताश्चेतनत्वात्संसारिणो यथेत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः । तारतम्यं च कुतश्चिद्धीनत्वं कुतश्चिदधिकत्वमित्येतयोरन्यतरदिति नोक्तदोषः । सामान्यस्य च विशेषनिरासेनापाकरणे चातिप्रसङ्गः । यद्वा मुक्त्युत्तरक्षणवर्ती मुक्तः प्राग् यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपोऽभूदिदानीमपि ताभ्यामुपेत इति प्रतिज्ञार्थो वर्णनीयः । सामान्यत एव व्याप्तिरभिधातव्येति ।

परि०— तस्येति । पक्षीकृतसंसारिजीवस्येत्यर्थः । मोक्षस्यैवाभावेन मुक्तिगततारतम्योपेत इति विवक्षितसाध्यस्याभावनिश्चयादिति भावः । **नोक्तदोष इति** । बाधसिद्धसाधनतासाध्यवैकल्यव्यभिचाररूपदोषो नेत्यर्थः । मुक्तस्य पक्षीकरणात् बाधस्य, तदानीन्तनेत्युक्त्या प्राचीनतारतम्येन परस्परमित्युक्त्या च मुक्तादाधिक्येन वा सिद्धसाधनत्वस्य, तदानीमित्यस्य समभिव्याहृतपरतया दृष्टान्ते संसारकालीनतारतम्यसत्त्वेन साध्यवैकल्यस्य, अन्यतरदित्युक्त्या सर्वाधिके हरौ व्यभिचारस्य च निरासादिति भावः । नन्वन्यतरदित्यत्र किं कुतश्चिद्धीनत्वं विवक्षितं अथाऽधिकत्वम् । आद्ये हरौ व्यभिचारः । अन्त्ये मुक्तः कुतश्चिन्मुक्तादाधिक्योपेत इति साध्यार्थः स्यात् । तथा च दृष्टान्ते संसारिणि मुक्तादाधिक्याभावात् साध्यहीनतेत्यत आह **सामान्यस्य चेति** । कुतश्चिद्धीनत्वमधिकत्वं च द्वयमपि तारतम्यशब्दार्थः । तत्रोभयसाधारण्येनोक्तस्य तारतम्यमित्युक्तदिशा विशेषविकल्पनिरासेनापाकरणे पर्वतोऽग्निमानित्यत्र करीषाग्निमत्त्वे बाधः । तदन्याग्निमत्त्वे दृष्टान्ते साध्यहीनतेत्यपि निरासप्रसङ्गादित्यर्थः । तारतम्यपदेन उभयमपि उपादाय पक्षान्तरमाह **यद्वा मुक्त्युत्तरक्षणवर्तीति** । चैत्रमुक्त्युत्तरक्षणवर्ती संसारिमैत्रोऽपि भवतीति तद्व्यावृत्तये मुक्त इति विशेष्योक्तिः । स्वमुक्त्युत्तरक्षणवर्ती मुक्त इत्यर्थः । मुक्त इत्येवोक्तौ चिरमुक्तस्यापि प्राप्त्या प्राक्पदेन मुक्तिकालग्रहणे परो बाधं ब्रूयात् । अतो विशेषणोक्तिः ॥ **प्रागिति** । अमुक्तिदशायाम् ॥ **यत इति** । मुक्तात् कतिपयादधिकत्वेन हीनत्वेन च प्राग्युक्त आसीदिति अधुनापि तथेत्यर्थः ॥ **स्वरूप इति** । मुक्तावप्यनुवृत्तचिदानन्दघनात्मस्वरूपोक्त्या मुक्तावननुवृत्तदेहेन्द्रियाद्युपाधिरूपविशेषणमादाय बाधो(पोढः)ऽपास्तः ॥ **सामान्यत एवेति** । य एवंरूपः प्राक् स पश्चादपि तथा यथा निगडमुक्त इति वा, यः प्रागयत्स्वरूपः स उत्तरकालेऽपि तथेति वा, ध्येयेत्यर्थः । एवकारेण विशिष्य व्याप्तौ दृष्टान्तान्वेषणक्लेशं ईश्वरे व्यभिचारचोद्यं न निराचष्टे । सामान्यव्याप्तेरीश्वरेऽपि सत्त्वेन अव्यभिचारात् ।

गु०दी०— मोक्षेऽपीत्यनेन मुक्तं पक्षीकृत्येत्यत्र मोक्षेऽपीति विशेषणं मुक्तपक्षीकरणसूचनायैव । अनुमानं तु मुक्तस्तारतम्योपेतः इति द्वितीयः पक्षः । तृतीयस्तु मुक्तो मोक्षेऽपि तारतम्योपेत इति भावः ।

सामान्यत एव व्याप्तिरभिधातव्येत्यत्र यो यादृषस्वरूपः पूर्वमभूत् स उत्तरत्रापि तादृशस्वरूप एव यथा कल्यादय इति व्याप्तिरभिधातव्येत्यर्थः ॥ ३ । ४ । ४ ॥

यादु०— नोक्तदोष इति । तदानीन्तनेनेत्युक्त्या न प्राचीनेन तारतम्येन सिद्धसाधनता । अन्यतरदित्युक्त्या नेश्वरेऽनैकान्त्यम् । परस्परमित्युक्त्या च नामुक्ताधिकत्वमादाय सिद्धसाध्यतेत्यर्थः । ननु तदानीन्तनेनेत्यस्य यदि मुक्तिकालीनेनेत्यर्थः तदा दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । यदा संसारकालीनेनेति तदा बाध इत्यत आह **सामान्यस्य चेति** । तदानीन्तनत्वेन सामान्येनैव रूपेण विवक्षितस्येत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । पर्वतोऽग्निमानिति प्रसिद्धानुमानेऽपि सामान्यतो विवक्षितस्य साध्यस्यैतद्देशकालसंलग्नानेतद्देशकालसंलग्नत्वादिरूपविशेषनिरासेनापाकरणप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रापिपदवैयर्थ्यं न परिहृतमित्यस्वरसादाह **यद्वा मुक्त्युत्तरक्षणेति** । इदं च विशेषणं प्रागित्यनेन जीवन्मुक्तिकालापेक्षया प्राक्कालस्य इदानीमित्यनेन जीवन्मुक्तिकालस्य च ग्रहणे प्राचीनतारतम्यस्यैव सिद्ध्या सिद्धसाध्यतापरिहाराय । अस्मिंश्च विशेषणे दत्ते प्रागित्यनेन जीवन्मुक्तिकालस्येदानीमित्यनेन परममुक्त्युत्तरकालस्यैव प्राप्त्या न सिद्धसाध्यताशङ्काऽवकाशः । मुक्त्युत्तरक्षणग्रहणं च प्रागित्यनेन संसारकालस्यैव लाभाय । अन्यथा मुक्त्युत्तरकालस्य कल्पादिरूपस्यापि प्राप्त्या तत्प्राक्कालो मुक्तिकालेऽपि स्यात् । तत्र च यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपोऽभूदित्यस्यासिद्धत्वेनानुवादासम्भवाद्बाध इति शङ्का स्यादिति ध्येयम् । संसारदशायां बृहस्पत्यादीनां कश्यपादीनां च गुरुत्वादिना इन्द्रादेः ततो हीनत्वेऽपि मोक्षे तदुपेतत्वाभावाद्बाधः अतः स्वरूप इत्युक्तम् । नन्वेवमिदानीमित्यनेन मुक्त्युत्तरक्षणस्य परामर्शात् तत्रत्यतारतम्योपेतस्वरूपत्वस्य दृष्टान्ते परं प्रत्यसिद्ध्या कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह **सामान्यत एवेति** । यश्चेतनः स पूर्वोत्तरकालयोरेकविधिस्वरूपो यथा सम्प्रतिपन्न इति वा यश्चेतनः स स्वकालात्प्राक् यदवधिकाधिक्यहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपोऽभूत् तदानीमपि ताभ्यामुपेतस्वरूप इति वा सामान्यत एव व्याप्तिरभिधातव्येत्यर्थः । अत्रापि साध्येऽन्यतरोपेतत्वस्य विवक्षितत्वान्नेश्वरे व्यभिचार इति ध्येयम् ।

वं०प०— मोक्षेऽपीत्यनेनेति । मोक्षेऽपीत्यनेन मुक्तपक्षीकारः सूचितः । तथा च तस्य तत्सूचन एव चरितार्थत्वं न तु साध्ये तत्प्रक्षेप इत्यर्थः ॥ **अपिपदेति** । मुक्तपक्षीकरणसूचनस्य मोक्ष इत्यनेनैव लब्धत्वादित्याशयः । अस्तु वैयर्थ्यमनुमानस्य किं दूषणमित्यत आह **प्राक्तनेति** ॥ **मुक्तं पक्षीकृत्येति** । अत्र मुक्तपक्षीकरणं बहिरेव द्रष्टव्यम् । न तु मोक्षेऽपीत्यनेन सूचितमित्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यमिति** । तत्राधिकसद्भावादिति भावः । **नोक्तदोष इति** । परमेश्वरे कुतश्चिदधिकत्वसद्भावेन नानैकान्त्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वत्रेति । अत्र संसारे वर्तमानो मोक्षे तारतम्यवानिति साध्यत इति प्रथमकल्पार्थः । मोक्षेऽपीत्येतद्विशेषणमुक्तरूपपक्षलाभायैव न साध्यान्तर्गतम् । ततश्च मुक्तस्तारतम्यवानिति साध्यत इति द्वितीयकल्पार्थः । प्रकरणप्राप्तत्वादेव मुक्तस्य पक्षतासिद्धेः न मुक्तरूपपक्षलाभाय मोक्षेऽपीति विशेषणं किन्तु प्रकरणप्राप्तमुक्तपक्षीकारेण मोक्षेऽपि तारतम्योपेतत्वं साध्यत इति तृतीयकल्पार्थः । आद्येऽपि संसारे वर्तमानो यः

कश्चित्पुरुषपक्ष इत्यभिमतं किंवा तादृशो निश्चितमोक्षः पुरुषविशेषो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तस्येति** । द्वितीयमनूद्य दूषयति **निश्चितेति** । साध्यवैकल्यमेव विशदयति **न हीति** ॥ **वैयर्थ्यमिति** । मोक्ष इत्येतावतैव मुक्तस्य पक्षतालाभसम्भवादिति भावः । अस्तु तर्ह्यपिपदत्यागेनैव पक्षतेत्यत आह **प्राक्तनेति** ॥ **दृष्टान्तस्येति** । संसारिणो मुक्तिगततारतम्योपेतत्वाभावादिति भावः ॥ **परमेश्वर इति** । तत्र स्वापेक्षया हीनसद्भावेऽप्यधिकसद्भावाभावादिति भावः । सिद्धसाधनतामेवोपपादयति **मुक्तानामिति** । मुक्ताधिकत्वस्यैव साधनात् तस्य च असिद्धत्वान्न सिद्धसाधनतेत्याह **मुक्तेति** ॥ **देवदत्त इति** । तस्य मुक्ताधिकत्वाभावात् । तथा च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यत्र तात्पर्यम् ।

विवक्षित इति । अत्र प्राचीनतारतम्योपेतत्वेन सिद्धसाधनतापरिहाराय तदानीन्तनेनेत्युक्तम् । अमुक्ताधिकत्वस्य सिद्धत्वेन तद्वारणाय परस्परेति विशेषणमिति भावः ॥ **नोक्तदोष इति** । तथा च हीनाधिकसद्भावरूपतारतम्यसाधने तस्य परमेश्वरेऽसत्त्वादनैकान्त्यप्रसक्तावपि कुतश्चिद्धीनत्वकुतश्चिदुत्तमत्वयोरन्यतररूपतत्साधने भगवत्यपि तस्य सत्त्वान्नानैकान्त्यमिति भावः । नन्वत्र तदानीन्तनेत्यस्य यदि मुक्तिकालीनेत्यर्थः तदा दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । यदा संसारकालीनेति तदा बाधः । मुक्तस्य संसारकालीनतारतम्योपेतत्वाभावात् । एवं परस्परशब्दमात्रेणापि यदि मुक्तमात्रविवक्षा तर्हि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । यदि च अमुक्तविवक्षा तर्हि सिद्धसाधनमेवेति किमनेन कृतं स्यादित्यतः तदानीन्तनत्वादिना सामान्यरूपेणोपेतत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात् अदोषः अन्यथा पर्वतोऽग्निमानित्यादि प्रसिद्धानुमानेऽपि सामान्यतो विवक्षितसाध्यस्य एतद्देशकालसंलग्नत्वानेतद्देशकालसंलग्नत्वादिविशेषनिरासेन अपाकरणसम्भवादनुमानमात्रोच्छेदः स्यादित्याशयेनाह **सामान्यस्य चेति** ।

एवमप्यपिपदवैय्यर्थ्यं न परिहृतमित्यत आह **यद्वेति** । मुक्त इत्येवोक्ते द्वितीयादिक्षणवर्तिनं मुक्तमादाय बाधः स्यात् तत्प्राक्कालतया तत्पूर्वप्रथमक्षणादिरूपमुक्तिकालस्यापि प्राप्तेः तादृशमुक्तिकाले यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतरूपता द्वितीयक्षणादिरूपताकालेऽपि तत एवाधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपत्वस्य प्रतिज्ञातार्थस्य प्राप्त्या तादृशमुक्तिकाले च किञ्चिदपेक्षया अधिकत्वाद्युपेतस्वरूपताया असिद्धत्वात् तत्परिहाराय मुक्त्युत्तरक्षणवर्तीत्युक्तम् । अत्र च मुक्त्युत्तरकालवर्तित्वेनैव तद्विशेषणे मुक्त्युत्तरकालस्य द्वितीयक्षणादिरूपस्यापि प्राप्त्या तत्प्राक्कालतया तत्पूर्वप्रथमक्षणादिरूपमुक्तिकालस्यापि प्राप्तेरुक्तरीत्या बाध एव तत्परिहारार्थं मुक्त्युत्तरक्षणग्रहणम् । ततश्च प्रागित्यनेन संसारकालस्यैव मुक्त्युत्तरक्षणपूर्वत्वेन प्राप्त्या संसारकाले यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपता मुक्त्युत्तरक्षणेऽपि तत एवाधिकत्वाद्युपेतस्वरूपतायाः प्रतिज्ञातार्थत्वप्राप्त्या संसारकाले च किञ्चिदपेक्षयाऽधिकत्वाद्युपेतस्वरूपतायाः सिद्धत्वान्न बाधितार्थत्वम् । मुक्तानामप्यमुक्तेभ्योऽधिकत्वस्य परेणाङ्गीकृतत्वात् सिद्धसाधनतापरिहाराय अधिकहीनत्वाभ्यामित्युभयं गृहीतम् । हीनत्वमात्रविवक्षया सिद्धसाधनतापरिहारेऽपि विशिष्टसिद्धेरुद्देश्यत्वात् तत्सिद्ध्यर्थमधिकत्वस्याप्यनुसरणं कृतम् । संसारदशायां बृहस्पत्यादिशिष्यतयेन्द्रादेः ततो हीनत्वेऽपि मोक्षे ततो हीनत्वाभावात् बाधवारणाय हीनत्वाद्युपेतस्वरूपपर्यन्तधावनम् । ततश्च संसारे इन्द्रादेर्बृहस्पत्यादिशिष्यादिभावेन ततो हीनत्वेऽपि हीनत्वाद्युपेतस्वरूपताया अभावाद्यदपेक्षया च इन्द्रादेः तत्र हीनत्वाद्युपेतस्वरूपताऽभूत् मोक्षे ततो हीनत्वाद्युपेतस्वरूपतायाश्च सत्त्वान्न बाधः । नन्वत्र यश्चेतनः स

मुक्तेः पूर्वं यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपेऽभूत् मुक्त्यनन्तरमपि ताभ्यामुपेतस्वरूप इति व्याप्तेर्दृष्टान्ताभावेन ग्रहीतुमशक्यत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिः स्यादित्यतोऽत्र दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यभावेऽपि यश्चेतनो यस्मिन्क्षणे यदधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपो भवति स तदुत्तरक्षणेऽपि ताभ्यामुपेतस्वरूपो भवतीति सामान्यव्याप्तौ देवदत्तादेरेव दृष्टान्तत्वेन न तत्प्रसङ्ग इत्याशयेनाह **सामान्यत एवेति** । चेतनत्वं च संसारोपलक्षितचेतनत्वमेवेति नेश्वरे व्यभिचार इति ध्येयम् ।

वा०र०— विशेषणमुक्तरूपेति पाठः । दृष्टान्ते तद्दोषस्यैवाधातव्यत्वं युक्तमिति मनसि निधाय व्यभिचारपदं तदर्थतया योजयति **तथा चेति** ॥ **परस्परशब्देनेति** । एकस्यान्यस्मादन्यस्य तस्मादिति परस्परशब्दार्थान्तर्भूततदन्यपदाभ्यामित्यर्थः । **दृष्टान्त इति** । संसारिणां मुक्तत्वाभावेन परस्परं तत्तारतम्योपेतत्वाभावादित्यर्थः । **यदि चामुक्तेति** । अत्र इदानीन्तनेनेत्यस्य त्यागेनामुक्ततारतम्यसाधने प्राक्तनतारतम्येति पूर्वमूलानुसारेण सिद्धसाधनतेत्यत्र तात्पर्यम् । यदि तु संसारकालीनेति विशिष्यते तदापि उक्तरीत्या सिद्धसाधनतैव। यदि च मुक्तिकालीनेनामुक्तेति विवक्षा तदा बाध इत्यपि ज्ञेयम् । **साध्यस्यैतद्देशकालेति** । साधनेऽपि तथादूषणस्यानुमानमात्रोच्छेदकतया वक्तुं शक्यत्वेऽपि प्रकृते साध्यस्यैव समर्थनं प्रकृतमित्यभिप्रायेण साध्यमात्रग्रहणमिति ज्ञेयम् । **बाधः स्यादिति** । अत्र बाधकपदं न मुख्यार्थम् । अमुख्यार्थस्य प्रमाणापहृतत्वाभावात् । अत एव मूलकोशस्थशोधपर्णे बाध इत्यक्षरद्वयोपरि ग्रन्थकृतैव वक्ररेखाद्वयं कृतम् । तर्हि किमस्य तात्पर्यमिति चेत् शृणु । पूर्वपूर्वक्षणवर्तिनां मुक्तानां तत्प्रतियोग्यपेक्षया हीनाधिकभावस्यैवासिद्ध्या उत्तरक्षणे यादृशहीनाधिकभावस्य साधनं न शक्यं तस्य तत्सिद्धिमूलकत्वात् । तत्सिद्धौ चास्य सिद्धसाधनत्वं तन्न्यायेनास्यापि सिद्धेः वक्तुं शक्यत्वात् इत्युत्तरक्षणे तादृशहीनाधिकभावसाधनस्याशक्यत्वे तारतम्यस्याद्याप्यसिद्ध्या अनेनैव तत्सिद्ध्याश्रयणे आत्माश्रयत्वे च तात्पर्यं टीकाकारस्येति भाति । साधनस्याशक्यत्वरूपं बाधकमेवोपपादयति । **तत्प्राक्कालतयेति** । प्रतिज्ञातार्थस्येत्यनन्तरं प्राप्त्येति पाठः । अत एव बाधपरिहारावसरे प्रतिज्ञातार्थत्वप्राप्त्येति वक्ष्यति । मूलकोशे तथा सत्त्वाच्च । तदभावो लेखकप्रमादात्तादृशमुक्तकाले चेति चशब्दश्चापेक्षितः । क्षणपदग्रहणकृत्यमाह **अत्र च मुक्त्युत्तरकालेति** । अत्रापि बाधोपपादनं पूर्ववदेव । न बाधितार्थत्वमित्यत्रापि नाशक्यत्वादिकमित्येवार्थः । स मुक्तेः पूर्वमिति पाठः । **उपेतस्वरूपो भवतीति** । उपेत इत्याद्येवाभितेऽमात्यादिषु परस्परमेव तत्तत्काले उत्तमत्वादेः स्वप्राद्यव्यभिचारः स्यादिति स्वरूपपदम् । अस्य च व्याप्तेः सम्प्रतिपन्नोत्तमाधमभावाद्देवदत्तादय एवोदाहरणमिति विवक्षितत्वान्न दोषः । **ईश्वर इति** । तत्कोटिनिवेशो लक्ष्म्याद्यप्यभिमत इति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— तारतम्योपेतत्वं यदि गृहीताधिकसद्भावस्तर्हीश्वरेनैकान्त्यम् । यद्यन्यतरसद्भावस्तर्हि सिद्धसाधनत्वमित्यत आह **तारतम्यं चेति** ॥ **नोक्तदोषः** ईश्वरेनैकान्त्यलक्षणो दोषो नेत्यर्थः । तथापि अन्यतरत् किं कुतश्चिद्धीनत्वमेव वाऽधिकत्वमेव वा । नाद्यः ईश्वरेऽनैकान्त्यात् । नान्त्यः । सिद्धसाधनादित्यतः सामान्यस्यैवात्र विवक्षितत्वात् तस्य च विशेषविकल्पेन निरासस्यातिप्रसङ्गित्वान्न दोष इत्याह **सामान्यस्येति** । यद्वैतदस्वरसादेव पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । अत्रापि संसारित्वं हेतुविशेषणम् । अतो नेश्वरे व्यभिचार इति बोध्यम् ।

८८ **सु०**— आभासानुद्धरति **इत्युक्त** इति ।

अनु०— इत्युक्त उत्तरं किं ते

उक्ते प्रयुक्ते । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रमितत्वात् न किमप्युत्तरमस्तीति भावः । बाधितविषयमनुमानमित्यत आह **कल्पनेति** ।

कल्पनामात्रवादिनः ।

कल्पनामात्रेण वदतीति तथोक्तः । पूर्वेणैव सम्बन्धः । श्रुतीनामन्यार्थत्वात् प्रमाणान्तरस्य चाभावात् स्वोत्प्रेक्षयैव मुक्तानां तारतम्याभावं वदतस्तवोत्तरं किमिति ।

परि०— **पूर्वेणैवेति** । किमुत्तरं त इत्यनेनेत्यर्थः । सामान्यप्रमाणेन हि बाधो वाच्यः । तच्च श्रुतयो वा तदन्यद्वा । तदुभयमपि अश्रुतासमतेत्यादिना निरस्तमिति भावेनाह **श्रुतीनामिति** । 'परमं साम्यमि'त्यादीनां 'दुःखाद्यभावसाम्यं चे'त्यादिना प्रागेवान्यार्थत्वोक्तेरिति भावः ।

शे०चं०— **श्रुतीनामिति** । 'परमं साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतीनामि'त्यर्थः । **अन्यार्थत्वाद्** दुःखाद्यभावसाम्यार्थत्वात् ।

वा०र०— **इत्यादीति** । अत्राप्यादिपदसङ्ग्राह्या श्रुतिः 'सोऽश्नुते सर्वानि'त्येका ।

॥ इति चेतनत्वहेतुना मुक्तेषु तारतम्यसिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ चेतनत्वहेतुना दुःखादिसाधने प्रमाणबाधः ॥

८९ **सु०**— यद्येवमनुमीयेत तदा मुक्ता दुःखाद्युपेताः चेतनत्वात् संसारिवदित्यप्यनुमीयेतेत्यतिप्रसङ्गपराहतमनुमानमित्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न च दुःखादिकं कल्प्यं

कल्प्यं अनुमेयं मुक्तस्य । आदिपदेनापरिपूर्णानन्दत्वादेः सङ्ग्रहः । कुत इत्यत आह **निर्दुःखत्वेति** ।

निर्दुःखत्वश्रुतेर्बलात् ।

अत्राप्यादिपदं ग्राह्यम् । अयमभिसन्धिः । समानयोगक्षेमत्वाभिप्रायेण खल्वयमतिप्रसङ्गो वाच्यो नान्यथा व्याप्त्यभावात् । न च प्रकृते तदस्ति । दुःखादिसाधकस्य निर्दुःखत्वादिकं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या बाधितत्वात् । श्रुतेरपौरुषेयत्वेन धर्मिग्राहकत्वेन च अनुमानतो बलवत्त्वात् । तारतम्यानुमानस्य च अबाधितत्वादिति ।

परि०— ननु समानयोगक्षेमत्वाभिप्रायेण नायमतिप्रसङ्गः किन्तु यदि मुक्तास्तारतम्योपेता इत्यनुमीयते तर्हि दुःखाद्युपेता इत्यप्यनुमीयतामिति वा, तारतम्योपेता यदि स्युः तर्हि दुःखाद्युपेताः स्युरिति वाऽतिप्रसङ्ग उच्यत इत्यत आह **नान्यथेति** । कुत इत्यत आह **व्याप्त्यभावादिति** । उक्तद्विरूपातिप्रसङ्गेऽप्यापाद्यापादकयोर्व्याप्त्यभावादित्यर्थः । अस्तु तर्हि भवदुक्त एवाभिप्राय इत्यत आह **न च प्रकृते तदस्तीति** । समानयोगक्षेमत्वमित्यर्थः ॥ **धर्मीति** । श्रुतिसिद्धमुक्तस्यैव त्वया पक्षीकर्तव्यत्वात् श्रुत्या च निर्दुःखतयैव तत्सिद्धेरिति भावः ।

यादु०— **व्याप्त्यभावादिति** । यद्येनाविशिष्टं तत्तथेति व्याप्तेर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— **अन्यथेति** । प्रकरणबलादेव ज्ञानसम्भवात् किं स्पष्टं व्याख्यानेनेत्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥
॥ ३-४-४ ॥

शे०चं०— **इत्यप्यनुमीयेतेति** । न चेश्वरे व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वादित्याशयात् । उक्तरीत्या चेतनत्वविवक्षणेन वा तत्परिहारादित्याशयात् । अतो दुःखाद्यनुमेयेत्युत्तरग्रन्थानुसारेण कल्प्यमित्येतद्व्याख्याति **कल्प्यमिति** ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । यत्र चेतनत्वेन तारतम्यसाधनं तत्र तेन दुःखस्यापि साधनमिति प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेर्दृष्टान्ताभावादभावेन व्याप्तिविकलत्वादित्यर्थः । अस्त्वविशेषव्याप्त्याश्रयणेनैव तर्ह्ययं प्रसङ्ग इत्यत आह **न चेति** ।

वा०र०— **तस्य पक्षेति** । अत्र तस्य पक्षसमत्वादुक्तरीत्या चेतनत्वविवक्षणेन वा तत्परिहारादित्याशयात् इत्येतावन् पाठः । समत्वादित्यनन्तरमपीत्याशयादिति पाठे तु पक्षसत्त्वानन्तरं तत्परिहारादिति शेषः । उत्तरवाक्यस्थं तत्परिहारादित्येतदाकृष्यते वा । तथोत्तरवाक्ये वाशब्दस्येत्याशयाद्वेति सम्बन्ध इति ज्ञेयम् । **तारतम्यसाधनमिति** । कार्यमिति शेषः । दुःखस्यापि साधनमित्यत्रापि तथैव शेषः ।

॥ इति चेतनत्वहेतुना दुःखादिसाधने प्रमाणबाधः ॥

॥ अथ मुक्तानां दुःखाद्यभावे श्रुत्युपन्यासः ॥

९० **सु०**— एतदेव विवृण्वन्मुक्तस्य निर्दुःखत्वादि प्रतिपादयन्तीः श्रुतीस्तावत्पठित्वा तासां तात्पर्यमाह **शोकमिति** ।

अनु०— शोकं तरत्यात्मवेत्ता तीर्णः सर्वानदुःखभाक् ।
येनानन्द्येव भवति न शोचति कदाचन ।
किल्बिषस्पृत्पितुषणिररं हित इहेश्वरः ।
यं यमन्तमभिप्रेप्सुः स सङ्कल्पाद्भवेदिह ।
इत्यादिश्रुतयो मानं निर्दुःखत्वादिसम्पदि ॥

अनेन 'तरति शोकमात्मविदि'ति श्रुतिमुपादत्ते । **वेत्ता** वेदिता । विचारणार्थस्य विन्दतेर्वा रूपमेतत् । **तीर्णः सर्वान्** इत्यनेन तीर्णो हि तदा **सर्वाञ्छोकानिति** । **अदुःखभाग्** इत्यनेन नानानन्दं कश्चिदुपस्पृशतीति । **येन** इत्यनेन तद्वै जैवं मनो येनानन्द्येव भवतीत्यथो न शोचतीति । **एव**शब्देन शोकाभावे लब्धेऽपि यत्पुनः 'न शोचती'त्युक्तम्, तस्याभिप्रायः **कदाचन** इति ।

किल्बिषस्पृद् इत्यनेन सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन सभासाहेन सख्या सखायः । किल्बिषऽस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाये'ति मन्त्रम् (ऋ. १०-७१-१०) परस्परं **सखायः सर्वे** मुक्ता **आगतेन** स्वागतेन **यशसा** (यशस्वता) (शस्विना) सभां सहत इति सभासहः कर्मण्यण् । तेन **सख्या** परमेश्वरेण निमित्तेन **नन्दन्ति** । कथम् । **हि** यस्मादीश्वर **एषां** मुक्तानां **किल्बिषस्पृद्** । दुःखं न सहते । स्पर्धतेरर्थे स्पृधेति धात्वन्तरं ततः क्विप् । **पितुषणिः** अन्नस्य दाता । 'अन्नं वै पितुः' इति श्रुतेः । षणु दाने । अस्मादिकारप्रत्ययः । अर(मलं)मत्यर्थम् । **वाजिनाय** इन्द्रियाय **हितो भवति** । 'इन्द्रियं वै वाजिनमि'ति श्रुतेः । **इह** मुक्तविषये । **यं** यमित्यनेन 'यं यमन्तमभिकामो भवति सोऽस्य सङ्कल्पादेव भवती'ति । **अन्तं** स्थानम् । **इह** मुक्तौ । निर्दुःखत्वादिसम्पदि मुक्तानाम् ।

परि०— 'विद् ज्ञाने' इत्यस्य सेट्त्वेऽप्यागमशासनमनित्यमिति मूले वेत्तेत्युक्तमिति भावेनाह **वेदितेति** । ज्ञातेत्यर्थः । 'विद् विचारण' इत्यस्यानिट्त्वादाह **विचारणेति** । आत्मविचारक इत्यर्थे आत्मवेत्तेत्युक्तमित्यर्थः ।

इति मन्त्रमिति । उपादत्त इति पूर्वत्रात्र चानुषज्यते । मन्त्रार्थमाह **परस्परमिति** । यशोवतेति लेखकदोषमूलोऽयं पाठः । यशस्विनेति वा यशस्वतेति पाठः साधुः । 'अस्मायामेधास्रजो विनिरि'ति सूत्रे विन्प्रत्ययो मतुप्चेति द्वयोर्विधानेऽपि रुत्वप्राप्तेरभावात् । केचित्तु यशोवता यशः-प्राप्तवतेत्यर्थः । अवतेति पदच्छेदः अव रक्षणगतीत्याद्युक्तेर्गत्यर्थस्यावते रूपमेतदित्याहुः । अन्ये तु तसौ मत्वर्थे तां तसां तौ मत्वर्थे परतो भसंज्ञौ भवत इति भसंज्ञा नाश्रिता । अतः पदत्वात् 'ससजुषोरुरि'ति रुत्वोत्वगुणाः । यद्वा यशोवाति गच्छति प्राप्नोतीति यशोवान् तेन यशोवता गत्य-र्थस्य शत्रन्तस्य वातेः 'आतो लोप' इति योगविभागेनातो लोपे रूपमेतदित्याहुः ॥ **कर्मण्यणिति**। कर्मकारके उपपदे सति धातोरणिति सूत्रार्थः । तथा च सभापदे कर्मणि उपपदे 'षह मर्षणे' इत्यतोऽणि 'अत उपधाया' इति उपधावृद्धौ 'धात्वादेः षः स' इति षस्य सत्त्वे सभासाह इति रूपमिति भावः ॥ **स्पर्धतेरिति** । स्पर्ध सङ्घर्षण इत्युक्तेः असहनरूपसङ्घर्षणार्थ इत्यर्थः ॥ **स्वव्या-हतत्वाच्चेति** । मुक्तपदेनैव निर्दुःखत्वप्राप्तेरिति भावः ।

यादु०— **वेदितेति** । तथा च ज्ञानार्थस्य विदेः सेट्कत्वाद्वेत्तेति मूलं छान्दसमिति भावः । **विचा-रणार्थस्येति** । तस्यानिट्कत्वादिति भावः ॥ **यशोवतेति** । यशस्शब्दस्य तसौ मत्वर्थ इत्यनेन भत्वादपदत्वे कथं रुत्वमिति विचार्यम् ॥ **कर्मण्यणिति** । सभाशब्दे कर्मण्युपपदे षह मर्षण इत्यस्मादणि उपधावृद्धौ धात्वादेः षस्य सकारे साहेति रूपमिति भावः ॥ **स्पर्धतेरर्थ इति** । स्पर्ध सङ्घर्ष इति धातुव्याख्यानादसहनलक्षण-सङ्घर्षरूपेऽर्थ इत्यर्थः ॥ **धात्वन्तरमिति** । अन्यथा किल्बिषस्पर्ध इति रूपं स्यादिति भावः ॥

शे०चं०— ननु तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपीति वृत्तौ विनत्तिर्विद्यतिः पच् वच् इत्यादि कौमुद्यां चानुदात्तसङ्ग्राहककारिकायां श्यना श्नमा च निर्देशाद्दैवादिकस्य विद्यते रौधादिकस्य विनत्तेरेव च ग्रहणेन तयो-रेवानुदात्तत्वं न तु वित्तिविन्दत्योरौदादिकतौदादिकयोः श्यना श्नमा च निर्देशस्यान्यविकरणव्यावृत्त्यर्थत्वात् । किन्तु वित्तिविन्दत्योरुदात्तत्वमेवेत्याकरे स्थितम् । तथा च विद्यतिविनत्योरेवानुदात्ततया ततः परस्य वलादे-रार्धधातुकस्यैकाच उपदेशोऽनुदात्तादितीण्निषेधसम्भवेऽप्युदात्तयोर्वित्तिविन्दत्योः परस्यैकाच इतीण्निषेधाप्रसङ्गा-द्वेदिता विद्यानां, वेदिता धनस्येत्यादौ तयोरिट्दर्शनाच्च सेट्कत्वमेवास्थेयम् । तथा च ज्ञानार्थस्य वित्तेर्वेदितेत्येव रूपेण भाव्यम् । अत एव ज्ञानार्थे षट्दर्शनवेत्तेत्याद्यपशब्द एवेत्याकरे स्थितम् । तत्कथं वेत्तेति तद्रूपमित्यतो-

ऽत्रेडभावश्छान्दस इत्याशयेनाह **वेत्ता वेदितेति** । अत्र पक्षे छान्दसत्वाश्रयणं भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **विचारणार्थस्येति** । विद विचारण इति रौधादिकस्य विनत्तेरित्यर्थः । रूपमेतदिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। अत्र पक्षे विन्ते इति वेत्तेति व्युत्पत्तिर्बोध्या । तथा च वेत्तेत्यस्य विनत्तिरूपत्वपक्षे तस्योक्तरीत्याऽनुदात्तत्वात् तत्परस्य बलादेरार्धधातुकस्यैकाच इतीण्निषेधाद्युक्त एव अत्रेडभाव इति भावः ॥ **विन्दतेर्वेति** । तौदादिकस्य विदॢ लाभ इत्यस्येत्यर्थः । यद्यपि विन्दतेरुदात्तताया उक्तरीत्या स्थितत्वादेकाच इति निषेधानुपपत्त्या इट्-प्रसङ्गेन विन्दतिरूपत्वाश्रयणमनर्थकम् । तथाऽपि चान्द्रदौर्गादिभिर्लाभार्थस्य विन्दतेरप्यनुदात्तत्वेनेष्टत्वाद्भाष्येऽपि काः पुनरुदात्ता इत्याद्यनुदात्तसङ्ग्रहे विन्दतिविद्यती इति विन्दतेरप्यनुदात्ततया सङ्गृहीतत्वादनुदात्तत्वमेवेत्याशये-नैतत्पक्षाश्रयणमुचितमेव । अत एव चान्द्रसूत्रम् 'विदेरलुक् इती'ति । यथा चैतत्तथा विनत्तिर्विद्यतिरित्यनिट्-कारिकाव्याख्यानावसरे स्पष्टमिति दिक् ।

सोमेन यजेतेत्यादिवन्मत्त्वर्थलक्षणामाश्रित्य व्याचष्टे **यशोवतेति** । ननु 'स्वादिष्वसर्वनामस्थान' इति सूत्रप्राप्तपदसंज्ञापवादेन भसंज्ञायास्तसौ मत्त्वर्थ इति सूत्रेण विधानात् यशःशब्दस्य पदसंज्ञाभावेन ससजुषोरुरिति पदान्तसापेक्षरुत्वस्याप्राप्त्या तन्मूलकस्य हशि चेत्युत्वस्य सुतरामप्राप्तेर्यशस्वतेति भवितव्यम् । यशोवतेति तु कथमिति चेत् । अत्र गुरवः । अष्टमस्य प्रथमे पदस्येति सूत्रवृत्तौ वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पदस्येत्यधिकृत्य तस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्वचित्स्थानषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठीति व्याख्यातत्वात् । पदावयवस्यापि पदत्वेन वक्ता पक्तेत्यादाविव पदकार्यस्य सम्भवात् । न च 'चोः कुरि'त्यत्र वृत्तौ झलि पदान्ते चेति वचनात् वक्तेत्यादौ कुत्वस्य झल्परत्वेनैवोपपत्तेः न तदर्थमवयवस्य पदत्वापेक्षेति वाच्यम् । पदस्येत्यवयवषष्ठीबलादेव परिसङ्ख्या-न्यायेन नाझलीति व्याख्यानात् । अन्यथाऽवयवपदत्वेन वाचो वाच इत्यादावपि कुत्वप्रसङ्गात् । अवश्यं चैतदेवं पदस्येत्यवयवषष्ठीव्याख्यानम् । अन्यथा 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यत्र अन्तग्रहणाभावेऽपि पदस्येत्यधिकारे अलोन्त्यपरिभाषया पदान्त्यस्यैव लोपप्राप्त्या पदावयवलोपस्याप्राप्तेः तत्परिसङ्ख्याप्रतिषेधार्थकान्तग्रहणानर्थक्य-प्रसङ्गात् । तथा च षष्ठी स्थाने योगेति वचनात् पदस्येति स्थानषष्ठीनियमे उदात्तस्वरितयोर्यणः । स्वरितो-ऽनुदात्तस्येत्युक्तस्वरितत्वमप्यलोन्त्यपरिभाषया कुमार्यावित्यत्रैव स्यान्न तु कुमार्य इत्यादौ । तत्र सकारस्य पदान्तत्वात् तस्य च व्यञ्जनत्वेन स्वरविधावविद्यमानवद्भावात् । तथैकादश उदात्तत्वेनोदात्त इत्यादावप्यलोन्त्य-परिभाषया वृक्षावित्यत्रैवोदात्त आदेशः स्यात् । न तु वृक्षानित्यादौ । तत्रापि नकारादिव्यञ्जनस्यैव पदान्तत्वात्। तस्मादवयवपदत्वावश्यम्भावात् तदाश्रयेण पदकार्योपपत्तिरिति । एवमेव रजोवांस्तमोवानित्यादिगीतातात्पर्य-टीकाऽप्युपपादनीयेति दिक् ॥ **कर्मण्यणिति** । सभाशब्दे कर्मण्युपपदे षह मर्षण इत्यस्मादणि णित्वादत उपधाया इत्युपधावृद्धौ धात्वादिषकारस्य सकारे सति साहेति रूपसिद्धिरिति भावः । ननु स्पर्ध सङ्घर्ष इत्यस्य कथं स्पृदिति रूपम् । सम्प्रसारणाकारलोपयोर्लक्षणाभावेनासम्भवादित्यतो नेदं स्पर्धते रूपं किन्तु धात्वन्तर-स्यैव । न चैवं न सहत इति स्पर्धत्यर्थकथनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्पर्धत्यर्थकधात्वन्तराश्रयणेन तदर्थकथना-विरोधादित्याह **स्पर्धतेरर्थ इति** । न च स्पर्धत इति स्पृदिति कर्तरि क्विपि बहुलं छन्दसीति रेफस्य ऋकारे

सम्प्रसारणेऽकारलोपे च सति स्पृदिति रूपनिष्पत्तेर्वेदापभाष्यरीत्योपपत्तौ न तदर्थकधात्वन्तराश्रयणमुचितमिति वाच्यम् । इत्यनुवर्तत इति वदता वृत्तिकृतैतत्सूत्रस्थबाहुलकस्य ह्वयत्यवच्छिन्नत्वाभ्युपगमात् । तस्य च प्रागुक्तसम्प्रसारणनिमित्ताभावेऽपि वेदे ह्वयतेरेव सम्प्रसारणविधायकत्वसिद्धया स्पर्धतावपि सम्प्रसारणाकार-लोपसम्पादनाक्षमत्वाभिप्रायेण धात्वन्तराश्रयणस्य टीकाकारीयस्योपपन्नत्वादिति ज्ञेयम् । **ततः क्विबिति** । क्विप् चेति कर्तरि क्विबित्यर्थः । ततश्च कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वं कित्त्वाद्गुणाभावश्चेत्याशयः ॥ **इकार-प्रत्यय इति** । खनिकष्यजज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेत्यौणादिक इकारप्रत्यय इत्यर्थः ।

वा०२०— विद ज्ञाने इत्येतद्धातुसम्बन्धकौमुदीव्याख्यावसरे वेदितेति रूपमुपादाय तथा चानिट्कारि-कासु विनत्तिर्विद्यतिरिरिति विकरणनिर्देशो वेति वृत्त्यर्थः कुतः । एवं च ज्ञानार्थे षट्दर्शनवेत्तेत्याद्यपशब्दः विचारणे तु स्यादिति शेर्षी विनत्तिर्विद्यतिरित्यनिट्कारिकाव्याख्यानावसरे विद विचारणे विद सत्तायां श्यना श्नमा च निर्देशात् विद ज्ञान इत्यदादिकस्य विद्लृ लाभ इति तौतादिकस्य च ग्रहणं वेदिता विद्यानां वेदिता धनस्य चेति शेर्षी मनसि निधाय शङ्कते **ननु तुदिमिति** । विचारणार्थस्य विन्दतेर्वेति वाशब्दो विचारणार्थस्य वा विन्दतेर्वेति प्रत्येकं सम्बध्यत इत्याशयेन प्रतीकोपादानपूर्वकं पक्षद्वयं व्याचष्टे **विचारणार्थस्येति** ॥ **अत्र च पक्षे विन्ते इतीति** । विन्ते विन्दाते इति क्रमेण रूपाणि विनतिवत् । तत्कथितं धातुवृत्तौ विन्त इत्यादि विनतिवदिति । विद्लृ लाभ इति धातोः वेदितेति रूपमुपपादयितुमुक्तम् । तुदादिप्रक्रियायां व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयं वेदिता। भाष्यादिमतेऽनिट्कः। वेत्तेति नव्येनोक्तम्। तथाऽनिट्कारिकासम्बन्धे विन्दतिश्चान्द्रगौददिरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते। व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितमिति तेनैवोक्तम् । अनिष्टे नेष्ट इत्यर्थः । तथा च चान्द्रं सूत्रं विदेरलुक् इतीत्युक्तम् । एवमन्यत्रापि । तत्सर्वं मनसि निधाय परिहरति **तथापि चान्द्रेति** । अत्र प्रकरणे चिच्छिदिषुः अभ्यासलोप इत्यादिगीताभाष्यटीकोपपादनावसरे किञ्चिदुक्तं प्रमेयमुपयोगानुसारेण ज्ञेयम् ।

'अचः परस्मिन्' इति सूत्रभाष्ये 'पूर्वस्माद्विधिः' इति पञ्चमीसमासाश्रयणनिमित्ततया बेभिदिता मातिथिकः अयीयत्वानित्युदाहरणत्रयमुक्तम् । तत्र बेभिदितेत्युदाहरणस्य अन्यथासिद्धिप्रतिपादनावसरे यद्यपि यङोऽकारलोपस्य स्थानिवद्भावं विनाप्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र विहितविशेषणाश्रयणादेवं इट्निषेधाप्रवृत्त्येति तत्त्वबोधिन्यामुक्तम् । शब्दकौस्तुभेऽप्येवम् । मञ्जर्यामपि बेभिदिता चाच्छेदितेत्यत्रापि प्राप्नोतीत्येकाच उपदेशसूत्रे इति । अत्र भाष्यवाक्ये कः पुनरिति पाठः स्पष्टो कः भाष्यपुस्तकेषु प्रतीयते । परं काः पुनरिति पाठेऽपि कैयटकारेणोपपादितोऽस्तीति स एव पाठः विभवेनात्र तथैवोदाहृतम् । **विन्दति विद्यतीतीति** । यद्यपि भाष्य-कारेण तौदादिकदैवादिकविन्दतिविद्यत्योरिव रौधादिकस्य विनत्तेरपि वित्तेति शब्देन ग्रहणं कृतमस्ति । तथाप्यत्रानुवादे एकदेशस्यैवोदाहरणमिति न दोषः । **स्पष्टमिति** । कैयटशेष्यादाविति शेषः । **तसौ मत्त्वर्थ इतीति** । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्त्वर्थे प्रत्यये परतः भसंज्ञं भवति इति सूत्रार्थः । विद्युत्वान् । पयस्वी यशस्वीत्याद्युदाहरणम् । पदस्येत्यधिकारस्यापदान्तस्य मूर्धन्य इत्येतत्पर्यन्तत्वेनात्र सूत्रे पदान्तस्येत्यर्थलाभादिति भावः । **तन्मूलकस्येति** । रुत्वाभावे रोरुत्वाभिधानासम्भवादिति भावः । **यशस्वतेति** । यशस्वत्प्रातिपदिकं

निष्पत्त्या यशस्वानित्यादिवद्यशस्वतेति भवितव्यमित्यर्थः । **अष्टमस्येति** । अत्रेदं विशेषणं योग्यतया सूत्रेऽप्यन्वेति । सामर्थ्याच्चान्वय उपपद्यत इति बोध्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रे या षष्ठी शास्त्रेऽनियतयोगा श्रूयते सा स्थानयोगैव भवति । नान्ययोगा स्थाने योगनिमित्तभूते सति सा प्रतिपत्तव्या । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची। दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्थितव्यमिति यथेत्यादि काशिकायामस्य सूत्रस्य परिभाषारूपस्य योगनियमार्थकत्वेनाभिधानात् सर्वत्र स्थानषष्ठीति स्वीकारे उदात्तस्वरितयोः यणः स्वरित उदात्तस्येत्यादिना हरदत्तभाष्योक्तदोषाणां प्रसङ्गादुदात्तेत्यादौ स्थानेयोगपरिभाषा नोपतिष्ठते । तथा च पदस्येति षष्ठी संयोगान्तस्येत्यादौ संयोगादिना पदस्य विशेषणात् स्थानषष्ठी । उदात्तस्वरितयोरित्यत्र तु विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारतया पदभूतौ यावुदात्तस्वरितौ यणौ ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेश इति व्याख्यानेनैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यत्र च पदभूतो यः उदात्तः तेन सहोदात्तस्यैकादेशः सः उदात्तो भवतीति व्याख्यानेन पदस्येत्यस्यानुवृत्तस्य कार्यभूतयणादिविशेषणत्वेन कार्यभूतपदप्रतिपत्त्यर्थत्वाभावेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरितत्वोदात्तत्वविधानालाभेन नित्यं तदादेशप्राप्तेः । एवं च वक्ष्यमाणानि सूत्राण्यपेक्ष्य पर्यालोच्य पदस्येत्यधिकृत्य तस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्येत्यर्थः ।

वक्ता पक्तेत्यादाविवेति । वक्तेत्यादौ सुबन्तत्वेन पदत्वेऽपि पदस्येति स्थानषष्ठ्या पदान्तस्येति परिणामे आकारस्य पदान्तत्वेऽपि चकारे तदभावेन कुत्वाभावप्रसङ्गात् ततोऽवश्यं पदस्येति अवयवषष्ठीति स्वीकार्यम् । ततश्च वक्तेत्यादौ चकारस्य पदान्तत्वाभावेऽपि पदावयवत्वाद्युक्तं कुत्वमित्येव वाच्यम् । तथा च प्रकृतेऽपि यशस्शब्दसम्बन्धिसकारस्य यशस्वतेत्यादिपदैकदेशत्वेन ससजुषो रुरित्यनेन रुत्वोपपत्त्या हशि चेत्यनेनोत्वसम्भवाद्यशोवतेति युक्तमिति भावः । **झलीति** । झलो झलीति सूत्रात् झलीत्यस्यानुवृत्तेरिति भावः। वक्ष्यमाणरीत्याऽवयवपदत्वं सिद्धवत्कृत्य दूषयति **पदस्येत्यवयवेति** । अत एवान्यथेति दूषणं सङ्गतम् ।

परिसङ्ख्यान्यायेनेति । पदान्ते भवति अझलि न भवति इति झलीत्यस्य व्याख्यानादित्यर्थः । ननु पदान्ते इत्येतावतैव पूर्तेः परिसङ्ख्या व्यर्थेत्यत आह **अन्यथेति** । वाचो वाच इत्यादाविति पाठः । तत्रापि पदान्तत्वस्य प्रागुक्तस्य सत्त्वेन वागित्यत्रेव कुत्वप्रसङ्गादिति भावः । पदान्ते चेत्यनुवादस्य पदसम्बन्धित्वमात्रे तात्पर्यात् अन्यथानुवादत्ववृत्त्यादेरिति बोध्यम् । ननु वक्तेत्यादौ झल्परत्वेनैव कुत्वोपपत्त्यङ्गीकारान्न परिसङ्ख्याश्रयणं सम्मतम् । ततश्च न तन्न्यायेन पदस्येत्यस्यावयवषष्ठीत्वकल्पनावकाश इत्यतः भाष्याद्युक्तबाधकान्यप्याह **अवश्यं चैतदेवमिति** । **पदस्येत्यधिकार इति** । प्रातिपदिकस्य पदस्येत्युक्तालोन्त्यपरिभाषया प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य पदान्तस्येत्यर्थलाभेन पदावयवस्य न भवतीत्यस्यार्थस्य इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमित्यत्र गर्धभरशनाधानं न कार्यमित्यर्थस्येव सिद्ध्या पदावयवस्य नकारस्य यो लोपः तत्परिसङ्ख्यार्थकस्य तत्प्रतिषेधार्थकस्येति वा यावत् । एवं रूपान्तरग्रहणस्य वैय्यर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र तत्परिसङ्ख्यार्थकेति वा, तत्प्रतिषेधार्थकेति वा पाठः । उभयपाठे तु परिसङ्ख्यारूपप्रतिषेधार्थत्वकत्वादिति व्याख्येयम् । **कुमार्यावित्यत्रेति** । अत्रोक्तं काशिकायाम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणायमीकार उदात्तस्तस्य स्थाने यणादेश उदात्तयण्

भवति । तस्मात् परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवतीति । अत्र संयोगान्तस्येति सूत्रीयशेष्यनुगुणतया योज्या । तत्र स्वरूपसूत्रीयसाधकोपन्यासेन सूत्रस्यार्थान्तरस्योपपादितत्वादिति ध्येयम् ।

गीतातात्पर्यटीकाऽपीति । चतुर्थाध्यायस्थेति शेषः । **अणीति** । कर्मण्यणिति सूत्रेणेति स्पष्टं कुम्भकार इत्यादिवदिति भावः । **साहेति रूपमिति** । प्रातिपदिकमित्यर्थः । साह इतीति पाठस्तु रमणीयः । **धात्वन्तरस्यैव** स्पृधेति मूलोक्तधातोरित्यर्थः । **अकारलोप इति** । 'अतो लोप' इति सूत्रेण इति शेषः । बाहुलकादिति शेष इत्यप्याहुः । **वेदापभाष्येति** । यद्यप्येवं तेन नोपपादितम् । तथाप्युक्तरीत्या व्याख्यानं स्वतन्त्रमन्त्रार्थकथनेऽस्तीति भावेन तद्यो बाधाते स किल्बिषस्पृदिति तेन व्याख्यातत्वात् तत्र चोक्तमेवोपपादनं तस्याभिप्रेतमित्याशयेन वा तथोक्तिरिति ध्येयम् । धात्वन्तरेति पाठः । **स्पर्धतावपीति** । अत एवेन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथामित्यादिषु सम्प्रसारणाद्यर्थमपस्पृधेथामानृचुरित्यादि सूत्रमिति भावः । **क्विप् चेतीति** । तस्य धातुमात्रात् क्विब्विधायकत्वादिति भावः । **कित्वादिति** । किति चेति तन्निषेधादिति भावः । कष्यज्यसीति पाठः ।

स०व्र०— ननु विद ज्ञान इत्यस्य सेट्त्वात् वेदितेति भवितव्यं वेत्तेति तु कथमित्यत आह **वेत्ता वेदितेति** ॥ **विचारणार्थस्येति** । विन्ते इति वेत्ता । तस्य चानिट्त्वमिति भावः । **यशसा यशोवतेति** । सोमेन यजेतेत्यादिवत् मत्त्वर्थलक्षणयेदं व्याख्यानमिति ज्ञेयम् । अत्र वदन्ति । नित्यस्यापि अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विहितविनिप्रत्ययस्य मतुबभ्यनुज्ञानेन विधानात् तत्सम्भवेऽपि तसौ मत्वर्थ इति सूत्रेण 'आकडारादेका संज्ञे'ति नियमात् 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इतिसूत्रप्राप्तपदसंज्ञापवादेन भसंज्ञाविधानात् यशःशब्दस्य पदसंज्ञा-भावेन 'ससजुषो रुरि'ति रुत्वस्य पदान्तत्वसापेक्षत्वेनाप्राप्तेस्तन्मूलकस्य 'हशि च' इत्युत्वस्य सुतरामप्राप्ते-र्यशस्वतेति भवितव्ये यशोवतेत्यसाध्विति । अत्र ब्रूमः । अष्टमाध्याये प्रथमचरणे पदस्येति सूत्रवृत्तौ वक्ष्य-माणवाक्यापेक्षया पदस्येत्यधिकृतस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्वचित्स्थानषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठीति व्याख्यानात् पदावयवस्यापि पदत्वेन वक्ता वक्तेत्यादाविव पदकार्यस्य सम्भवात् । न च 'चोः कुः' इत्यत्र वृत्तौ झलि पदान्ते चेति वचनात् वक्तेत्यादौ कुत्वस्य झल्परत्वेनैवोपपत्तेः न तदर्थमवयवस्य पदत्वापेक्षेति वाच्यम् । पदस्ये-त्यवयवषष्ठीबलादेव परिसङ्ख्यान्यायेन झलीति व्याख्यानात् । अन्यथा अवयवस्य पदत्वेन वाचीत्यादावपि कुत्वापत्तेः । अवश्यं चैतदेवं पदस्येत्यवयवषष्ठीव्याख्यानम् । अन्यथा 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यत्रा-न्तग्रहणाभावेऽपि पदस्येत्यधिकारेऽलोन्त्यपरिभाषया पदान्त्यस्यैव लोपप्राप्तेः पदावयवलोपस्याप्राप्तेः तत्परि-सङ्ख्याप्रतिषेधकान्तग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । तथा षष्ठी स्थानेयोगेति वचनात् पदस्येति स्थानषष्ठीनियमे उदात्त-स्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्युक्तस्वरितत्वमपि अलोन्त्यपरिभाषया कुमार्यौ इत्यत्रैव स्यात् न तु कुमार्य इत्यादौ । तत्र सकारस्य पदान्तत्वात् । न च व्यञ्जनत्वेन स्वरविधावविद्यमानवद्भावात् । तथा एकादेश उदात्ते-नोदात्त इत्यत्रापि अलोन्त्यपरिभाषया वृक्षावित्यत्रैवोदाहृत आदेशः स्यात् । न तु वृक्षानित्यादौ । तत्रापि नकारादिव्यञ्जनस्यैव पदान्तत्वात् । तस्मादवयवस्य पदत्वावश्यम्भावात् । यशोवतेति साधुः ।

ननु स्पर्ध सङ्घर्ष इत्यस्मात् किल्बिषं स्पर्धत इति किल्बिषस्पृत् इति कथम् । सम्प्रसारणाकारलोपयोरविहितत्वेनासम्भवादित्यत आह **स्पर्धतेरर्थ इति** । तथा च स्पृध इत्यस्येदं रूपम् । तथा च सम्प्रसारणाकारलोपौ कथमिति नानुपपत्तिः । न च स्पर्ध इत्यस्मात् क्विपि समागते अकारलोपविधायकाभावेनाकारलोपासम्भवेऽपि क्विपः कित्वात् सम्प्रसारणं किं न स्यादिति वाच्यम् । ग्रहिज्यादिष्वभावेन वच्यादिष्वभावेन च सम्प्रसारणानुपपत्तेरिति भावः ।

* * *

९१ **सु०— ततः किमित्यत आह अत इति ।**

अनु०— अतो दुःखाद्यनुमया नावकाशोऽत्र लभ्यते ।

श्रुतिबाधितत्वादित्यर्थः । अत्र मुक्तेषु । मुक्ता दुःखाद्युपेता इति प्रतिज्ञायाः स्वव्याहतत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततोऽपि किमित्यत आह तारतम्येति ।

तारतम्यानुमा तस्माद्भवेन्नातिप्रसङ्गिनी ।

तस्मात् बाधाभावेन समानयोगक्षेमत्वाभावात् ।

परि०— समानेति । दुःखाद्युपेतत्वसाधकानुमानसमानेत्यर्थः ॥ *मुक्ततारतम्ये अनुमानान्तरम् ॥*

यादु०— स्वव्याहतत्वाच्चेति । दुःखाभाववत एव मुक्तशब्दवाच्यत्वादिति भावः ॥ ३-४-४ ॥

शे०चं०— 'ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या दुःखी मुक्तोऽभिधा न ही'ति प्रतिज्ञाव्याघात इत्याचार्यीयपूर्वोक्त्यनुरोधेन दोषान्तरमाह **स्वव्याहतत्वाच्चेतीति** । दुःखाभाववत एव मुक्तशब्दवाच्यत्वादिति भावः । 'तारतम्यानुमा तस्माद्भवेन्नातिप्रसङ्गिनी'ति मूलपाठः । तत्र मौलस्य तस्मादित्यनुवादपूर्वकं व्याख्यानं **बाधाभावेनेति** । क्वचित्तारतम्यानुमानेनेति पाठः । तत्राविशेषात्तेनेति वक्तव्ये तस्मादित्यनुवादः कृत इति द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ३-४-४ ॥

वा०र०— पूर्वोक्त्येति । स्वप्नाधिकरणीयोक्तीत्यर्थः ।

* * *

९२ सु०— मुक्ततारतम्यसाधनमुपसंहरति श्रुतीति ।

अनु०— श्रुतियुक्तिबलादेव तारतम्यं विभाव्यते ।
मुक्तावपि ततः केऽत्र विरोधं कर्तुमीशते ॥

विभाव्यते सम्यगनुभूयते । के वादिनो न केऽपि । अत्र मुक्ततारतम्यविषये ॥

॥ इति मुक्तानां दुःखाद्यभावे श्रुत्युपन्यासः ॥

॥ इति कामचाराधिकरणम् ॥ ३-४-४ ॥

★ ★ ★

॥ अथ उभयलिङ्ग-आधिकारिताधिकरणे ॥

॥ अथ जीवानां अनादियोग्यताप्रतिपादनम् ॥

ब्र०सू०—ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥
ॐ न चाधिकारिकमपि
पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ ॥

९३ सु०— अत्र प्रथमाधिकरणेऽनादिज्ञानयोग्यतावतामेव ज्ञानप्राप्तिर्नान्येषामित्युक्तम् । द्वितीये च देवतादिपदप्राप्तिरनादितद्योग्यतोपेतानामेव नेतरेषामित्यभिहितम् । सेयं जीवानां नानाविधानादियोग्यता प्रसिद्धैस्तैस्तैः कारणैरुत्कर्षापकर्षप्राप्तिर्भवतीति वदद्भिः वादिभिः नाभ्युपगम्यते अतः तां साधयितुमाह अनादीति ।

अनु०— अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिम् ।
को निवारयितुं शक्तो युक्त्यागमबलोद्धताम् ॥

न केवलं मुक्तानां तारतम्यमिति चार्थः । अनेन मुक्ततारतम्यस्यापीदं साधकमित्युक्तं भवति । अनादेः नित्यत्वात् । एवशब्दस्य क एवेति सम्बन्धः । कलिवाणीश्वराववधी यस्याः सा तथोक्ता । योग्यतापकर्षपरम्परायाः कलिरवधिस्तदुत्कर्षपरम्पराया वाणीश्वरः । उद्धताम् अप्रतिहताम् ।

परि०— सेयं जीवानां नानाविधानादियोग्यतेति । न अभ्युपगम्यत इत्यन्वयः ॥ **अनेनेति** । अनादियोग्यतां चेति पूर्वसमुच्चायकशब्दकथनेन इत्यर्थः । **इदं** योग्यतासाधनम् । अनादित्वोक्त्या मुक्तिगत्वलाभः कथमित्यत आह **अनादेर्नित्यत्वादिति** । भावस्येति योज्यम् । तथा च अनादियोग्यतासाधने नित्यत्वस्याप्यवश्यं प्राप्तत्वान्मुक्तावपि नानाविधयोग्यतायाः सत्त्वात् तारतम्यसिद्धिरिति भावः ।

यादु०— अनेनेति । उक्तसमुच्चायकचशब्देनेत्यर्थः । अनादियोग्यतां साधयितुं भूमिकारचनरूपोऽयं श्लोकः । तत्रानादियोग्यतामात्रे वक्तव्ये यच्चशब्देन मुक्ततारतम्यवचनं तेन वक्ष्यमाणमनादियोग्यतासाधकं प्रमाणजातं मुक्ततारतम्यस्यापि साधकमिति सूचितं भवतीत्यर्थः । अन्यथोपक्रमे उभयोक्तिवैयर्थ्यमिति भावः । ननु वक्ष्यमाणमनादियोग्यतासाधकं प्रमाणजातं किं साक्षादेव अमुक्ततारतम्यस्यापि साधकं नेत्याह **अनादेरिति** । तथा च परम्परयैव तत्साधकमिति भावः । इदं च प्रायिकम् । साक्षादेव उभयसाधकप्रमाणानामपि वक्ष्यमाणत्वात् ।

शे०चं०— योग्यताया असूत्रितत्वात् तत्त्वेऽप्यविप्रतिपन्नत्वाच्च अनादीत्यादितत्प्रतिपादनप्रयासानर्थक्यमाशङ्क्य तस्याः सूत्रिततां वादिविप्रतिपन्नतां चोपदर्शयन्नेव तत्समर्थनपरतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयति **अत्रेत्यादिना** । ननूत्कर्षापकर्षान्यथाऽनुपपत्त्या प्राप्ताया योग्यतायाः कथमनभ्युपगमो वादिनां युज्यत इत्यतस्तस्यान्यथासिद्धतामाह **प्रसिद्धैरिति** । विशिष्टादृष्टादिभिरित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । उक्तसमुच्चायकचशब्देनेत्यर्थः । अनादियोग्यतासाधनप्रतिज्ञारूपे अस्मिन्वाक्ये अनादियोग्यतामात्रे वक्तव्ये यच्चशब्देन तारतम्यवचनं तेन वक्ष्यमाणानादियोग्यत्वं तारतम्यस्यापि साधकमित्युक्तं भवति । अन्यथोपक्रमे उभयोक्तिवैयर्थ्यमिति भावः । नन्वनादिभूतयोग्यताया अपि प्रागभाववन्नाशित्वसम्भवात् तन्नाशे साम्योपपत्तेर्नानादियोग्यतया तारतम्यसिद्धिरित्यत आह **अनादेरिति** । अनादिभावो न निवर्तत इति व्याप्तेरिति भावः । न हिंस्यात् सर्वाणि भूतानीत्यादेरिवानादिभावो न निवर्तत इत्यस्याप्युत्सर्गत्वान्न भावरूपाज्ञानादौ व्यभिचार इति ज्ञेयम् । कलिवाणीश्वरयोरव्यवस्थयाऽवधित्वभ्रान्तिनिरासायाह **योग्यतेति** ।

वा०र०— तारतम्यस्यापीदं साधकमिति मूलेऽनादियोग्यतासाधकमेवेदंशब्देन परामृश्यत इति प्रतीयते । न च तत्सम्भवति । अनादियोग्यतासाधकप्रमाणानां मुक्तास्तरतमभावयुक्ता इत्यत्र प्रमाणत्वाभावात् ।

किन्तूपपाद्यमानमनादियोग्यत्वमेवेदंशब्देन परामृश्यते । तस्य च युक्तमेव मुक्तानां तरतमभावे प्रामाण्यमित्याशयेन योजयति **तेन वक्ष्यमाणेति** । अनेन योग्यतापरामर्शो इत्ययमित्यापत्त्येदमित्यस्यायोग इत्यतो नायं योग्यतात्वेन तत्परामर्शः । अपि तु वक्ष्यमाणत्वेन रूपेण । तथाच वक्ष्यमाणत्वरूपस्य सामान्यरूपत्वात् सामान्ये नपुंसकम् । तदभिप्रायेणैवानादियोग्यत्वमिति पूरितमित्युक्तं भवति । अन्यथाख्यातौ तारतम्यस्याप्यनादियोग्यतासाधकमेव वक्ष्यमाणसाधकमित्यभिधाय वक्ष्यमाणमनादियोग्यतासाधकं प्रमाणजातं किं साक्षादेव मुक्ततारतम्यस्यापि साधकं नेत्याहेति । अनादेर्नित्यत्वादिति वाक्यमवतार्य तथा च परम्परयैव तत्साधकमिति भाव इति चाभिधाय इदं च प्रायिकम् । साक्षादेवोभयसाधकप्रमाणानां वक्ष्यमाणत्वादिति यदुक्तं तन्न सम्भवतीत्यप्यनेन सूचितं भवति । कस्यचिदेव प्रमाणवाक्यस्य मुक्ततारतम्यपरतया कथञ्चिद्योजयितुं शक्यत्वेऽपि तदितरसर्वप्रमाणान्तरतारतम्यसाधकत्वाभावस्य भवतैव स्वीकृतत्वेन न केवलं मुक्तानां तारतम्यमिति प्रक्रमवाक्येनानादियोग्यतासमकक्षतया तारतम्यकथनायोगप्रसङ्गः । न चेदंशब्देन योग्यत्वपरामर्शपक्षेऽपि कथं प्रक्रमानानुगुण्यपरिहारः । वक्ष्यमाणप्रमाणविषयत्वानङ्गीकारादिति वाच्यम् । नात्र प्रमाणोपपाद्यत्वरूपेण समुच्चयोऽत्राभिप्रेयते । किन्तु न केवलं तारतम्यम् । किन्तु तदुपपादकमनादियोग्यत्वं चेति समुच्चयस्यैव प्रक्रमेऽभिप्रेतत्वात् ।

न चैवं सति तारतम्यस्य इदमपि साधकमित्युत्त्याऽऽपत्तिः । तथार्थस्यैवाभिप्रेतत्वेनेष्टापत्तेः । तारतम्यस्यापीत्यपिशब्दस्तु मूले न केवलमनादियोग्यतया ज्ञानादिप्राप्तिः । किन्तु तारतम्यस्यापीति समुच्चयार्थक इति नानुपपत्तिः । उक्तं च अनादिज्ञानयोग्यतावतामेव प्राप्तिः नान्येषामित्यादिना योग्यतायाः फलान्तरम् । मूले अनादियोग्यतासाधकानां प्रमाणानां परम्परया मुक्ततारतम्यमित्यभिप्रायकतया अनादेर्नित्यत्वादिति वाक्यमुपवर्णितम् । तत्र का परम्परा, कथं च नित्यत्वोक्त्या तारतम्यलाभ इति विचारणीयमेव । अनादेः तारतम्यस्य नित्यत्वोक्त्या मुक्तौ तारतम्यं परम्परयेत्यर्थोऽभिप्रेतः । प्रमाणैरनादित्वमत्र प्राप्तेरिति वाच्यम् । तथा सति तेषां संसारितारतम्यपरत्वम् । अनादेर्नित्यत्वेन च मुक्तितारतम्यपरत्वमित्युक्तं भवति । तथा योग्यतायामनादिविशेषणस्यानुभाष्यमूलयोरुपात्ततया तस्या एव नित्यत्वोपपादनपरतया स्पष्टप्रतीयमानानादेरिति वाक्यस्यान्यपरत्वाश्रयणायोगः । तस्यानित्यत्वस्यावश्यकवक्तव्यस्यानुक्तिप्रसङ्गश्च । तथा बहुकुसृष्टिप्रसङ्ग इत्यादिरूपेण सम्यक् शोध्यमस्ति । **तन्नाशे साम्योपपत्तेरिति** । उपलक्षणं चैतत् । तन्नाशे कारणाभावेन ज्ञानादिप्राप्त्यनुपपत्तेरित्यपि ज्ञेयम् । तारतम्यसिद्धिरित्युपलक्षणम् । ज्ञानादिप्राप्त्युपपत्तिरित्यपि ज्ञेयम् । तारतम्यस्य मुख्यतः उपपादनं तु सन्निहितत्वादिति बोध्यम् । योग्यतायाः तारतम्यस्येति पाठः ।

स०व्र०— ननु योग्यताया अनादित्वेऽपि प्रागभाववन्नाशे साम्योपपत्तिरित्यत आह **अनादेरिति** । भावस्येति शेषः ।

॥ इति जीवानां अनादियोग्यताप्रतिपादनम् ॥

* * *

॥ अथ अनादियोग्यताविषये अनुमानप्रमाणानि ॥

९४ **सु०—** कथं युक्त्यागमसिद्धेत्यत आगमानां सावकाशत्वाभिमानेन युक्तावेव बहुमानवन्तं प्रत्यादौ तामाह **ब्रह्मण इति** ।

अनु०— ब्रह्मणोऽन्यत आधिक्ययुक्तः कालो विवादवान् ।
कालो ह्ययं यथेत्यादि माऽनुमामानिनो भवेत् ॥

वर्तमानकाले ब्रह्मा सर्वाधिक इति सम्प्रतिपन्नम् । अतो **विवादवान्** विवादविषयः काल इत्युक्तम् । वर्तमानमहाकल्पव्यतिरिक्तोऽतीतोऽनागतश्च **काल** एतस्य ब्रह्मणो यदन्यत आधिक्यं तेन युक्तः । **कालो हि** इति कालत्वादित्यर्थः । अयं वर्तमानः कालो यथा । आदिपदेनायं ब्रह्मातीतादिकालेऽप्यन्यतोऽधिको ब्रह्मत्वात् तत्कालवर्तिब्रह्मवदित्यादेः सङ्ग्रहः । **अनुमामानिनः** अनुमायां बहुमानवतो बोधाय प्रयोक्तव्या भवेत् । **अनुमामानिनः** प्रतीतिं वा; ब्रह्मगतेनाधिक्येन कालस्य सम्बन्धाभावात् कथमनुमानमिति चेन्न । परम्परासम्बन्धेनानुमानप्रामाण्यवादिभिरयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवानित्याद्यनुमानप्रवृत्तेः अङ्गीकृतत्वात् । तदिदमुक्तम् **अनुमामानिन इति** । ब्रह्मणः पदाद्यभावकालेऽपि सर्वोत्कर्षसिद्धौ योग्यतैव सर्वोत्कृष्टानादिनित्या सिद्धा भवति ।

परि०— 'प्राबल्यागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमि'त्यलौकिकार्थे आगमस्यैव प्राबल्यात् स एवादौ वाच्य इत्यत आह **आगमानामिति** । द्वितीयान्तत्वमभ्युपेत्याह **अनुमामानिनः प्रतीतिं वेति** ॥ **परम्परेति** । ब्रह्मद्वारकसम्बन्धादिरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ **इत्याद्यनुमानेति** ॥ **अयं काल इति** । औपाधिकस्य वर्तमानकालस्य पक्षतया तस्य चाकाशस्य सम्बन्धसम्भवात् आकाशद्वारकपरम्परासम्बन्धेन पौरुषेयवेदरूपशब्दवत्त्वं ध्येयम् । एतदनुमानार्थो जिज्ञासाधिकरणे वेदापौरुषेयत्ववादे 'न बुद्धो धर्मदर्शी स्यात् पुंस्त्वादित्यनुमाहतिरि'त्येतद्व्याख्यानसुधापरिमळे विवृतः । तत्र तन्मते जगदाधारताप्रयोजकस्वरूपसम्बन्धश्चेदिहापि तथाऽस्तु । अखण्डस्यौपाधिकस्य जगदाधारत्वाभावेन परम्परासम्बन्धस्यैव वाच्यत्वादिति भावः ॥ फलितार्थमाह **ब्रह्मण इति** । **पदादीत्यादि**पदेन तद्व्यापारादिग्रहः ।

गु०दी०— **वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवानित्यत्र** पुरुषकृतो ग्रन्थः कर्तरि पुरुषे, पुरुषश्च काले इति परम्परासम्बन्ध इत्यर्थः ।

यादु०— युक्तावेवेति । अन्यथा 'पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्यः साध्यसिद्धय' इति वचनादागम एवादौ वक्तव्य इति भावः ।। **परम्परासम्बन्धेनेति** । वेदरूपपौरुषेयस्य शब्दस्य काले समवायाभावादिति भावः । वेदव्यक्तिरिक्तेत्यादेरर्थः पूर्वमुक्तः ।

शे०चं०— युक्तावेवेति । अन्यथा पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्य इत्यङ्गीकारादागमस्यैव प्रथमवक्तव्यत्वेन प्रथमं युक्त्युपन्यासासङ्गतिप्रसङ्गादिति भावः ।। **परम्परेति** । वेदरूपशब्दस्य कालेऽसमवेतत्वेन साक्षात्सम्बन्ध-विरहादिति भावः । नन्वनेन ब्रह्मणोऽन्यत आधिक्यसिद्धावपि प्रतिज्ञातयोग्यताया न सिद्धिरिति कथमस्य तत्साधनायोपन्यास इत्यत आह **ब्रह्मण इति** ।

वा०र०— वेदरूपशब्दस्येति । वेदव्यतिरिक्तं यदिदानीन्तनत्वरहितं यत्पौरुषेयं तद्गतत्वेन पौरुषेयवान् इत्युक्ते दृष्टान्तीकृते कालान्तरे विद्यमानपदार्थस्य इदानीन्तनत्वरूपविशेष्याभावेन साध्यपर्यवसानोपपत्तावपि पक्षीकृतकालगतपौरुषेयपदार्थेष्विदानीन्तनत्वरूपविशेष्यसद्भावेन तदभावप्रयुक्तविशिष्टाभावानुपपत्त्या एतत्काल-गतपदार्थस्य वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावेनैव वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयरूपताया वाच्यतया हेतोः पक्षधर्मताबलात् वेदरूपपौरुषेयसिद्धिरिति फलितार्थं मनसि कृत्वा वेदरूपस्येत्युक्तमिति ज्ञेयम् ।

।। इति अनादियोग्यताविषये अनुमानप्रमाणानि ।।

* * *

।। अथ साध्यघटक'अन्य'शब्देन स्वाधमानां विवक्षा ।।

९५ **सु०— स्यादेतत् । प्रमाणबाधितेयं प्रतिज्ञा । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः । अन्यशब्दो ह्ययं प्रकरणाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वमाह । तत्र हरेर्महालक्ष्म्या ऋजुभ्यश्चाधिक्यं ब्रह्मणः काल-त्रयेऽपि नास्ति । हरेः श्रियश्चाधिकत्वेन ऋजूनां समत्वेन प्रमितत्वादित्यत आह अन्यशब्द इति ।**

अनु०— अन्यशब्दो हरिश्रीस्वसमेभ्योऽन्यविवक्षया ।
प्रयुक्तो नैव दोषाय

स्वशब्देन ब्रह्मोच्यते । स च आवर्तनीयः । स्वश्च स्वसमाश्चेति । यदा वक्ता स्वविवक्षां स्वयमेव व्याख्याति काऽत्र प्रकरणाद्यपेक्षा । तदभावे तस्योपयोगात् । कथायां तु व्यक्तमेव वक्तव्यम् । अन्यथा प्रतिज्ञान्तरादीनामप्येवं परिहारप्रसङ्गात् । नैव दोषाय बाधादिहेतुर्नैव भवति ।

परि०— प्रकरणादिति । सर्वाधिक्यसाधनस्य 'वाणीश्वरावधिमि'त्यनेन प्रस्तुतत्वादित्यर्थः ॥ **ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति** । पक्षीभूतचतुर्मुखव्यतिरिक्तमित्यर्थः ।

तर्हि प्रकरणस्य का गतिरित्यत आह **यदा वक्तेति** । **तदभावे** व्याख्यानाभावे ॥ **कथायामिति** । जल्पकथायाम् ॥ **व्यक्तमिति** । हरिलक्ष्मीस्वस्वसमान्येत्येवमादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञान्तरेति** । पूर्वमविशिष्टतयोक्तदोषपरिजिहीर्षया विशेषणप्रक्षेपरूपप्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरादीनामित्यर्थः ॥ **एवमिति** । 'यदा वक्ते'त्याद्युक्तदिशेति वाऽन्यशब्द इत्यादिमूलोक्तरीत्या वेत्यर्थः । **नैव दोषायेति** मूलपदानुवादः । **बाधेत्यादि** व्याख्या ।

यादु०— प्रकरणादिति । उत्कर्षपरम्पराया वाणीश्वरोऽवधिरिति साधनाय प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— प्रतिज्ञान्तरादीनामपीति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्ते ध्वनिभिः सिद्धसाधनतोद्भावने वर्णात्मकः शब्द इति वदति । तत्र च प्रतिज्ञान्तरं नाम निग्रहस्थानं दीयते । तन्न स्यात् । ध्वन्यात्मकशब्दानित्यताया उभयवादिसिद्धत्वेन प्रकरणबलादेव वर्णात्मकः शब्दः पक्षत्वेनाभिप्रेत इति ज्ञानसम्भवात् किं वर्णात्मक इति व्यक्तमुक्त्या प्रयोजनम् । तथा च प्रतिज्ञान्तरस्याकर्तव्यत्वात् तन्नामकनिग्रहस्थानस्यापि परिहारप्रसङ्गादनुद्भावनप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा च कथायां स्पष्टमेव वक्तव्यम् । तथा च प्रतिज्ञान्तरकरणे तन्नामकनिग्रहस्थानोद्भावनावाकाश इति भावः ।

शे०चं०— प्रकरणादिति । उत्कर्षपरम्पराया वाणीश्वरोऽवधिरिति साधनस्य प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः । ननु चान्यशब्दस्य हर्याद्यतिरिक्तविवक्षया प्रयुक्तत्वेऽपि प्रकरणेन ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वार्थताया अनिवार्यत्वादुक्तरीत्या प्रमाणबाधादिकं(धितं) स्यादेवेत्यतोऽभिप्रायमाह **यदेति** । **काऽत्रेति** । वक्तृव्याख्यानादेवान्यशब्दस्य वक्तृविवक्षितार्थविशेषपरत्वनिश्चयादिति भावः । तर्हि प्रकरणादेरनिश्चायकत्वात् तद्वैयर्थ्यमेव स्यादित्यतो न वयं प्रकरणादेरर्थविशेषनिश्चयार्थमपेक्षां सर्वथा निराकुर्मः । किन्नाम व्याख्यानेनार्थविशेषनिश्चयस्थले एव । तथा च यत्र व्याख्यानादेव वक्तृविवक्षितार्थविशेषनिश्चयस्तत्र तदनपेक्षायामपि यत्र तदभावेन तदनिश्चयः तत्र तन्निश्चायकतया प्रकरणादेरर्थवत्त्वादिति भावेनाह **तदभाव इति** । ननु व्याख्यानेन विवक्षितार्थनिश्चयाभ्युपगमो न युक्तः । तथा सति शब्दोऽनित्य इत्यादावपि व्याख्यानेन शब्दशब्दस्यापि वर्णात्मकशब्दरूपविवक्षितार्थविशेषपरत्वनिश्चयसम्भवेन सिद्धसाधनतादेरप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञान्तरादीनामनवकाशेन तन्निग्रहस्थानत्वाभावप्रसक्तेरित्यतो वादकथायामेव व्याख्यानस्य विवक्षितार्थविशेषनिश्चायकत्वाभ्युपगमात् । तेन तत्रार्थविशेषनिश्चयसम्भवेऽपि न जल्पादावपि तथाऽभ्युपगच्छामो येनोक्तदोषः स्यात् । किन्नाम जल्पादिकथायां प्रथमतो व्याख्यानानपेक्षमेव वर्णात्मकः शब्दोऽनित्य इत्येव वक्तव्यम् । सत्यप्येवं तथाऽनुक्त्वा शब्दोऽनित्य इत्येवोक्तौ च सिद्धसाधनादेरवकाशाद्युक्तं

प्रतिज्ञान्तरादीनां निग्रहस्थानत्वमित्याह **कथायां त्विति** । केचित्तु नन्वेवं व्याख्यानाभावे प्रकरणादिना विवक्षितार्थनिश्चये शब्दोऽनित्य इत्यादावपि प्रकरणादिना विवक्षितार्थज्ञानसम्भवात्सिद्धसाधनादेरनवकाशेन प्रतिज्ञान्तरस्याप्यनवकाशेन तद्वार्तैवोच्छिद्येत इत्याशङ्क्याह कथायामपीत्याहुः । तन्न । तथा सत्यन्यथा प्रतिज्ञान्तरादीनामपि परिहारप्रसङ्गादित्येव वक्तव्यतया प्रतिज्ञान्तरादीनामप्येवं परिहारप्रसङ्गादित्युत्तरग्रन्थास्वारस्यापातात् । एवंशब्दबलाद्धि प्रकृतबाधपरिहारोपायस्यैव सिद्धसाधनपरिहारोपायत्वं लभ्यते । न च तत्पक्षे तदस्ति । शब्दोऽनित्य इत्यादौ प्रकरणेनार्थविशेषनिश्चयाभ्युपगमात् । प्रकृते च व्याख्यानेनेति न प्रकारैक्यमिति कथं नास्वारस्यमिति । बाधादिहेतुरित्यत्र आदिपदेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिग्रहः ।

वा०र०— साधनस्य प्रक्रान्तत्वादिति । उत्कर्षपरम्परावधित्वस्य सर्वोत्तमत्वरूपत्वादिति भावः । सर्वार्थताया अनिवार्यत्वादिति पाठः । वैयर्थ्यमेवेति पाठः । **सिद्धसाधनादेरिति** । सिद्धसाधनतादिप्रसङ्गे तन्निवृत्तये परः प्रतिज्ञान्तराद्यर्थफलं कुर्यात् तदा तं प्रति निग्रहस्थानापादनसम्भवेनान्यथेति भावः । **युक्तमिति** । सिद्धसाधनतापरिहाराय प्रतिज्ञान्तरो(राद्यु)पपत्तेस्तन्निग्रहस्थानत्वे युक्तमिति भावः । नास्वारस्यमितीत्यत्रत्येति शब्दो दूषणसमाप्तौ । **साध्यवैकल्येति** । तस्यैव प्राक् द्वितीयदूषणत्वेनाभिधानादिति भावः ।

स०व्र०— प्रतिज्ञान्तरादीनामिति अतद्गुणसंविज्ञानः । अन्यत्र तद्दोषत्वस्य व्युत्पादितत्वात् ।

॥ इति साध्यघटक'अन्य'शब्देन स्वाधमानां विवक्षा ॥

* * *

॥ अथ युक्त्या रुद्रादिष्वपि अनादियोग्यतासिद्धिः ॥

९६ **सु०— उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति रुद्रादिषु चेति ।**

अनु०— रुद्रादिषु च युक्तितः ।

अनयैव रीत्या रुद्रादिषु अपि सा अनादियोग्यता युक्त्या साधनीया इत्यर्थः । विमतः कालोऽस्य रुद्रस्येश्वरादिव्यतिरिक्ताद्यदाधिक्यं तेन युक्तः कालत्वादेतत्कालवदित्यादि ।

॥ इति युक्त्या रुद्रादिष्वपि अनादियोग्यतासिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ मुक्तेषु चतुर्मुखब्रह्मणः आधिक्यं नैव भवति ॥

९७ **सु०—** (ननु) मुक्तास्तावत् सर्वेऽपि ब्रह्मणोऽधिकाः तेषां मुक्तत्वादस्य संसारित्वात् । अतोऽन्यशब्दव्याख्याने तेऽपि कुतो न गृह्यन्त इत्यत आह **उत्तमत्वं त्विति** ।

अनु०— उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो भवेत् ।

अतस्तदग्रहे न दोष इति शेषः । तत्कथमित्यत आह **व्यक्तिरिति** ।

व्यक्तिः सुखस्य तु भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य च ।

आद्यस्तुशब्दोऽवधारणार्थः । व्यक्तिरेवेति सम्बध्यते । चशब्दो गुणान्तरसमुच्चयार्थ उभयत्रान्वेति । प्राग्विद्यमानस्यैव स्वरूपसुखादेर्मुक्तावविद्याद्यावरणापायेन व्यक्तिरनुभवलक्षणा भवेन्न तु किमप्यधिकमुत्पद्यते । तथा सत्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । न च ब्रह्मणः स्वरूपादितरेषां स्वरूपमधिकम् । न च निर्णिक्तं कांस्यमनिर्णिक्तात्सुवर्णादधिकं भवति । एतेन मुक्तत्वहेतुरपि प्रत्युक्तः ।

परि०— उभयत्रेति । 'व्यक्तिः सुखादिगुणस्ये'ति 'नाधिक्यं सुखादिगुणस्ये'त्येवं स्वस्थाने पूर्वत्र चान्वेतीत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । आधिक्यं नेति कथनेन । मुक्तत्वादस्य च संसारित्वादित्यत्र प्रागुक्तो हेतुर्बाधेनाप्रयोजकत्वेन वाऽपास्त इत्यर्थः ।

यादु०— उभयत्रेति । प्राक्तनेऽपि सुखस्येति पदेऽन्वेतीत्यर्थः ।

वं०प०— कुतो न गृह्यन्त इति । हरिश्रीस्वस्वसममुक्तेभ्योऽन्यविवक्षयेति कुतो नोक्तमित्यर्थः ।

शे०चं०— कुतो न गृह्यन्त इति मृदूक्तिः । स्ववाचकशब्देन तेऽपि ग्राह्या एव । अन्यथा बाधादिप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यम् । **अतः** अनुत्तमत्वतः । तदग्रहे तेषां मुक्तानामन्यशब्दव्याख्यानावसरेऽग्रहे । न दोषो न बाध इति यावत् ॥ **गुणान्तरेति** । बलज्ञानादिरूपगुणान्तरेत्यर्थः ॥ **उभयत्रान्वेतीति** । सुखस्य च व्यक्तिर्भवेदिति सुखस्य चाधिक्यं न भवेदित्युभयत्रान्वेतीत्यर्थः । उत्तमत्वं तु मुक्तानामपीत्यादिमूले उत्तमत्वं नेत्यंशेन मुक्ता ब्रह्मणोऽधिका इति प्रतिज्ञादोषस्य बाधस्य मुक्तानामपीत्यंशेन हेतुदोषस्याप्रयोजकत्वस्य च सूचितत्वात् 'व्यक्तिः सुखस्य तु भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य चे'त्युत्तरवाक्ये च तयोरुपपादितत्वादस्य ग्रन्थस्य प्रतिज्ञाहेतु-

दोषपरत्वासंद्भावापं प्रथमप्राप्तत्वात् प्रतिज्ञादोषस्योत्तमत्वमिति पूर्ववाक्यं बाधप्रतिज्ञापरं व्यक्तिरित्युत्तरं च तदुपपादकमित्यभिप्रायेण भाष्यं व्याख्याय हेतुदूषणसिद्ध्यर्थं पूर्ववाक्यं हेतोरप्रयोजकत्वप्रतिज्ञापरमुत्तरं च तदुपपादकमित्यभिप्रेत्याह **एतेनेति** । उत्तमत्वं त्वित्यादिना वाक्येनेत्यर्थः । न केवलं प्रतिज्ञा प्रत्युक्तेत्यपिशब्दार्थः । पूर्ववाक्यमुभयप्रतिज्ञापरम् । उत्तरवाक्यं च प्रतिज्ञातबाधोपपादकतया व्याख्याय प्रतिज्ञाताप्रयोजकत्वोपपादकतयाऽपि व्यापारयति **एतेनेति** । व्यक्तिरित्यनेन वाक्येनेत्यर्थः । न केवलं प्रतिज्ञा प्रत्युक्तेत्यपिशब्दार्थ इत्याहुः । उभयोपपादकेऽत्र वाक्ये न केवलं, न त्वाधिक्यमित्यनेन बाधोपपादनात् प्रतिज्ञा प्रत्याख्याता, किन्तु व्यक्तिः सुखस्य तु भवेदित्यंशेनाप्रयोजकत्वोक्त्या हेतुरपि प्रत्युक्त इत्याह । एतेनेतीत्यप्याहुः । अनाधिक्येऽपि प्राग्विद्यमानस्यैव सुखादेर्मुक्तावविद्यावरणापायेन व्यक्तिमात्रेणैव मुक्तत्वोपपत्त्याऽन्यथासिद्धत्वान्नेदं विपक्षे बाधकमिति वदता व्यक्तिः सुखस्य तु भवेदिति वाक्येन न केवलं मुक्तत्वहेतोरनुकूलस्तर्कोऽन्यथासिद्ध्या निरस्तः किन्त्वनुकूलतर्कनिरासद्वाराऽप्रयोजकत्वव्युत्पादनेन मुक्तत्वहेतुरपि निरस्त इत्यभिप्राय इत्यप्याहुः ।

वा०र०— आद्यस्तुशब्द इति मूलम् । अनेन द्वितीयस्तु न त्विति निपातसमुदाय एवेति सूचयति । अत एव न त्वित्येवोत्तरत्रानुवाद इति ज्ञेयम् । औत्प्रेक्षिकाणि मतान्याह **पूर्ववाक्यमुभयेत्यादिना** । उत्तरवाक्यं चेति द्वितीया व्यक्तिः सुखस्य तु भवेदिति वाक्येनेत्यनेनैतेनेति व्याख्यातं भवति ।

।। इति मुक्तेषु चतुर्मुखब्रह्मणः आधिक्यं नैव भवति ।।

* * *

।। अथ बल-ज्ञान-भक्ति-वैराग्यादिगुणैः ब्रह्मण एव मुक्ताधिक्यम् ।।

९८ **सु०— न केवलं मुक्तानां ब्रह्मणोऽधिकत्वं नास्ति किं तर्हीत्यत आह बलेति ।**

अनु०— बलज्ञानाधिकत्वं तु तेभ्यो हि ब्रह्मणः सदा ।

गुणान्तरोपलक्षणमेतत् । सदा संसारे मुक्तौ च । एतेन समशब्देनापि तत्परिग्रहो निरस्तः ।

परि०— ननु मुक्तानां संसारिब्रह्मत आधिक्याभावेऽपि तत्साम्यमस्तु । एवं च 'हरिश्रीस्वसमेभ्योऽन्यविवक्षये'त्यत्रोक्तसमपदेन मुक्तानां परिग्रहे बाधदोषो न भविष्यतीत्यत आह **एतेनेति** । मुक्तेभ्यो बलज्ञानादिगुणैराधिक्यकथनेनेत्यर्थः ।

वं०प०— यदा ब्रह्मा मुक्तेभ्यो नीचः संसारित्वादित्यनुमानं बाधितविषयं तदा मुक्ता ब्रह्मणोऽधिका मुक्तत्वादित्यनुमानमपि बाधितविषयत्वेनापास्तमित्याह **एतेनेति** । मुक्तेभ्योऽपि ब्रह्मणो बलज्ञानाधिकत्व-वचनेनेत्यर्थः ॥ **समशब्देनापीति** । अन्यशब्दो हरिश्रीस्वसमेत्यत्र समशब्देन मुक्तानां ग्रहणं किं न स्यात् । तेषां ब्रह्मसमत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु मुक्तानां ब्रह्मापेक्षयाऽधिकत्वाभावेन अन्यशब्दव्याख्यानावसरे तद्वाचकशब्देन ग्रहणा-सम्भवेऽपि तेषां ब्रह्मसमत्वेन समशब्देनैव गृहीतत्वान्न बाधादिप्रसङ्ग इत्येव समाधातव्यम् । तत्किमुत्तमत्वं त्वित्यादि पूर्वग्रन्थेनेत्यत आह **एतेनेति** । मुक्तेभ्यो ब्रह्मणोऽधिकत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः । न केवलमन्यशब्द-व्याख्यानावसरे तद्वाचकशब्देन तत्परिग्रहनिरासः किन्तु समशब्देनापीत्यपिशब्दार्थः ।

* * *

९९ सु०— नन्वेवमनुमाने विमतः कालोऽस्य राज्ञः सम्प्रतिपन्नाधिक्येन युक्तः काल-त्वात् सम्प्रतिपन्नकालवदित्यनुमानप्रसङ्ग इत्यत आह आधिक्यस्येति ।

अनु०— आधिक्यस्य त्वनित्यत्वे न किञ्चिन्मानमीयते ।

ब्रह्मण इति शेषः । अनित्यत्व इति सादित्वस्याप्युपलक्षणम् । तुशब्दो राजा-द्याधिक्यस्य व्यावर्तकः । बाधकभावाभावाभ्यां विशेषान्नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

परि०— विमतः काल इति । अतीतानागतकाल इत्यर्थः ॥ *अनादिनित्ययोग्यतायां युक्त्युक्तिः ॥*

वं०प०— विमतः कालः अतीतानागतकालः । **अस्य राज्ञः** वर्तमानकालीनस्य राज्ञः । सम्प्रति-पन्नेभ्यो यदाधिक्यं तेन युक्तः ॥ **प्रसङ्ग इति** । तथाच अतीतानागतसमस्तकालेऽप्येतस्य राज्ञ इदानीमिव सर्वाधिक्यं सिद्ध्येदित्याभाससाम्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु तथाऽपि कथमुक्तप्रसङ्गनिरास इत्यतो न तावदयं प्रसङ्गो विशेषव्याप्तिमूलो वक्तुं शक्यते । दृष्टान्ताभावेन तदसिद्धेः । नाप्यविशेषव्याप्तिमूलकः । विशेषसद्भावादिति भावेन तमुपपादयन्नतिप्रसङ्गं परिहरति **बाधकेति** ।

॥ इति बल-ज्ञान-भक्ति-वैराग्यादिगुणैः ब्रह्मण एव मुक्ताधिक्यम् ॥

* * *

॥ अथ त्रिविधजीवानां स्वयोग्यतानुसारेण फलमित्यत्र श्रुतिप्रमाणम् ॥

१०० **सु०**— एवं ब्रह्मादिजीवेष्वनादिनित्यां नानाविधां योग्यतां प्रसाध्येदानीमागमेनापि साधयन्नादौ तावत् श्रुतीः पठति **शृण्वे वीर इति** ।

अनु०— शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमाय-
न्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।
एधमानद्विळुभयस्य राजा
चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥

वीरः अध्यवसितान्तगामी । **इन्द्रः** परमेश्वरः । **उग्रमुग्रं** सर्वान् दुष्टप्रकृतीन् दमयन् नित्यनरकं प्रापयन् **अन्यमन्यं** सर्वान् सत्स्वभावान् **अतिनेनीयमानः** संसारं भृश-मतिक्रामयन् । स्वयोग्यतातिरेकेणैधमानं द्वेष्टीति **एधमानद्विट्** । **शृण्वे** श्रूयते । कुत **उभयस्य** देवतासुरवर्गस्य **राजा** यतः । किञ्च मनुष्यान् **विशः** प्रजाः **चोष्कूयते** नित्यं परिवर्तयति ।

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ।

परा पूर्वेषाम् । अतीतमन्त्रे **पूर्वेषां** पूर्वनिर्दिष्टानामुग्राणां **सख्या** सख्यानि **परा-वृणक्ति** परित्यजति । **अपरेभिः** अपरैः साधुभिः सह **सख्यानि वितर्तुराणो**ऽतिशयेन त्वरमाण **एत्य अनानुभूतीः** सम्यगनुभवरहितान् **अवधून्वानः** अवमे संसारे वर्तयन् **इन्द्रः पूर्वीः शरदः** अतीतान्संवत्सरांस्तीर्णो वर्तमानांश्च **तर्तरीति** । आगामिनश्च तरिष्यतीति । अत्र मन्त्रद्वये असुराणामनादितो भगवद्भजनाभावो नित्यनरकावाप्तिश्च श्रूयते । देवानां सदा भगवद्भजनं मोक्षावाप्तिश्च । मनुष्याणां सर्वदा संसार इति ।

परि०— वीप्सायां द्विर्वचनमिति भावेनाह **सर्वानिति** । संहितायां दैर्घ्येऽपि न पदे अतो 'दमयन्नि'त्यनुवादः । शृण्व इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं व्यत्ययेनेति भावेनाह **श्रूयत इति** ॥ **कुत**

इति । देवासुराणां सदसद्गती कुतः करोतीत्यर्थः ॥ **किञ्चेति** । न केवलं सदसद्गतिप्रापणमन्योऽपि व्यापारोऽस्तीत्यर्थः । तमाह **मनुष्यानिति** । विश इत्यस्यार्थः **प्रजा इति** । 'चोष्कूयत' इति यङन्तत्वान्नित्यमित्युक्तम् । **परा पूर्वेषामिति** श्रुतिप्रतीकग्रहणम् । **सख्येति** 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति सूत्रेण प्रथमाबहुवचनस्य डादेश इति भावेनाह **सख्यानीति** । 'वृजी त्यागे' श्नम्विकरणमित्युपेत्याह **वृणक्ति परित्यजतीति** । 'अतो भिस ऐस्' इत्यत्र बहुलं छन्दसीत्युक्तेराह **अपरेभिः अपरैरिति** । तर्तरीति = तरतीत्यर्थः । सख्यत्यागोपादानतात्पर्योक्तिः **असुराणामनादित** इत्यादि । **नित्यनरके**त्यादि फलोक्तिः । पूर्वमन्त्रार्थः । **मनुष्याणामि**ति मन्त्रद्वयोक्तार्थः. ।

गु०दी०— सङ्ख्या परावृणक्तीत्यनेन सत्संसर्गवशादयोग्यैः कदाचिद्विष्णुभक्त्यादिसाधनेऽनुष्ठितेऽपि तेषां साधनच्छेदमेव करोति न तु तदुत्तमता सहत इति सूचितम् । **पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीती**त्यत्र पूर्वीरित्युक्त्या अतरदिति क्रियाध्याहारोऽवगम्यते । तर्तरीतीति वर्तमानार्थकलटाऽतीतसम्बन्धायोगात् तर्तरीतीति क्रिययेदानीमिति गम्यते । एवं च यथापूर्वमिति श्रुतेरुपरि तरिष्यतीत्यपि ग्राह्यम् । अतः कालत्रयेऽपि विद्यमानाऽधमता उत्तमता मध्यमता च स्वभावस्य योग्यतैवेति भावः । **सुप्तः सुप्तस्थो वायुरि**ति देवगुरोर्वायोर्भूतिरित्युपास्तौ निदर्शितायां तच्छिष्याणां देवानामपि निदर्शितप्रायमिति भावः । अधमजीवेषु सुप्तेष्वभूरिति स्वर इति मन्दजनाः वदन्ति । तन्न ग्राह्यम् । तत्रापि श्वासजपस्य वायुना क्रियमाणत्वादिति न तत्र श्रुतिर्निदर्शनमदर्शयदिति भावः ।

शे०चं०— प्रसाध्येति । अनुमानेनेति शेषः । प्रयान्तीत्यादिना स्मृतीनामप्युत्तरत्रोदाहरणात् तावच्छब्दः । **इन्द्रः परमेश्वर इति** । 'इन्द्रः स परमैश्वर्यादि'ति ऋग्भाष्योक्तेरिति भावः । उग्रमुग्रमिति वीप्सायां नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनमिति भावेनाह **सर्वानिति** । अन्यमन्यमित्यपि पूर्ववद् द्विर्वचनमिति भावेनाह **सर्वानिति** । नयतेर्धातोरेका च इति भृशार्थे यङि सन्यङोरिति द्विर्वचने गुणो यङ्लुकोरिति गुणे यङन्ताल्लटः शानचि आने मुगिति भावेनाह **संसारमित्यादि** ॥ **द्वेष्टीतीति** । क्विप्चेति कर्तरि क्विप्प्रत्यये कृदन्तत्वात् तद्धितेति प्रातिपदिकत्वे कित्त्वाद्गुणाभावे चैतद्रूपसिद्धिरिति भावः । श्रु श्रवण इत्यस्मात् कर्मण्यात्मनेपदं पुरुषव्यत्ययो यगभावश्च श्रुवः शृचेति शपोपवादः श्नुः शृभावश्च ऋवर्णान्नस्य णत्वमिति णत्वम् । उवङि प्राप्ते हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशश्चेत्यभिप्रेत्य व्याख्याति **शृण्वे श्रूयत इति** । स्कुञ् आप्रवणे धातोरेकाच इति यङ् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । द्विभावः शर्पूर्वाः खय इति सकारलोपेन ककारशेषः । 'कुहोश्चुरि'ति चुत्वम् । गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । सुषामादित्वात् षत्वम् । यङन्ताल्लडात्मनेपदमिति भावेन व्याचष्टे **नित्यं परिवर्तयतीति** । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । टिलोपश्चेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **सख्या सख्यानीति** । वृजी वर्जन इत्यस्माल्लट् प्रथमपुरुषैकवचनमिति रुधादिभ्यः श्नमिति शपोऽपवादः श्नम् नित्यत्वाच्चायं गुणात्पूर्वं भवति

मित्वादचोन्त्यात्परः चोः कुरिति कुत्वं ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यमिति णत्वे च वृणक्तीत्येतद्रूपनिष्पत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याख्याति **वृणक्ति परित्यजतीति**। बहुलं छन्दसीति वचनाद्भिस ऐसादेशाभाव इत्यभिप्रेत्याह **अपरेभिरपरैरिति**। विपूर्वकात्तरतेर्धातोरेकाच इति यङि यङोऽचि चेति तलुकि च सत्यन्तरङ्गत्वात् सन्यङोरिति द्विर्भावे उरदित्याभ्यासऋवर्णस्यात्वे रपरत्वे हलादिशेषे प्रत्ययलक्षणेन धातुत्वात् शप्तिबाद्युत्पत्तौ चर्करीतं चेत्यदादिवद्भावात् शपो लुकि ऋदन्तत्वेऽपि छन्दस्त्वादभ्यासस्य नुगागमे बहुलं छन्दसीति धातोरुत्वे रपरत्वे लटः शतृशानचाविति शानजादेशे च वितर्तुराण इति शब्दनिष्पत्तिमभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे **अतिशयेन त्वरमाण इति**॥ **एतीति**। इण् गतावित्यस्मात् शप्तिबाद्युत्पत्तावदादित्वाच्छपो लुकि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे चैतन्निष्पत्तिरिति भावः। चेतनस्यानुभवशून्यताया बाधितत्वादनानुभूतीरिति तथोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह **सम्यगिति**। धूञ् कम्पन इत्यस्माल्लडात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने परतः शपोऽपवादेन स्वादिभ्यः श्नुरिति श्नुप्रत्यये लटः शतृशानचाविति लडात्मनेपदस्य शानजादेशे च सति धूनत इति धुन्वान इति रूपनिष्पत्तिरित्यभिप्रेत्यावशब्दार्थकथनपूर्वकं तत्तात्पर्यमाह **अवम इत्यादिना**। अतीतसंवत्सरतरणस्यातीतत्वात् तर्तरीति तद्वर्तमानत्वोक्तेरनुपपत्तिमाशङ्क्योभयस्योपलक्षणतामाश्रित्य व्याचष्टे **पूर्वीः शरद इत्यादिना**॥ **तीर्ण इति**। श्र्युकः कितीतीट्निषेधः। निष्ठायामित्वपरत्वदीर्घत्वेषु रदाभ्यामिति णत्वमिति भावः॥ **तर्तरीतीति**। तरतेर्यङि तलुकि च सति द्विर्भावे हलादिशेषे धातुत्वाच्छप्तिबाद्युत्पत्तौ छान्दसेऽभ्यासस्य रुगागमेऽदादित्वाच्छपो लुकि गुणरपरत्वयोः सतोर्यङो वेति यङ्लुङन्तात्परस्य तस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य इडागमविधानादिटि सति तर्तरीतीति रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम्।

वा०र०— नित्यवीप्सयोरितीति। नित्यं प्रहसितो नित्यं जल्पित इत्यादौ पौनःपुन्यरूपाभीक्ष्ण्ये नित्यशब्दः प्रयुज्यते। ततश्चाभीक्ष्ण्ये वीप्सायां द्विर्वचनं भवतीति सूत्रार्थः। सर्वस्य द्वे इत्यधिकारात्। ततश्च वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यादाविव प्रकृतेऽपि व्याप्तुमिच्छायां द्योत्यायां द्विर्वचनमित्यर्थः। **पूर्ववत्** वीप्सायाम्।

ननु पचति भुक्त्वेत्यादाविवाभीक्ष्ण्येऽपि अत्र द्विर्वचनमिति कुतो नोक्तमिति चेत् न। अभीक्ष्ण्यस्य तिङव्ययकृत्स्वेवोक्तत्वेनोणादिशब्दे तदप्रसङ्गादिति भावः। **नयतेरिति**। नयतेर्धातोरित्यर्थः। **भृशार्थ इति**। क्रियासमभिहारो नाम पौनःपुन्यं भृशार्थश्च तत्र भृशार्थ इत्यर्थः। **सन्यङोरितीति**। सनि यङि च परतः अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचो द्वित्वविधायकेनेत्यर्थः। **गुणो यङिति**। यङि तलुङि च परतोऽभ्यासस्य गुण इति सूत्रार्थः। **यङन्तात्लट इति**। यङन्तत्वे 'सनाद्यन्ता धातव' इत्यनेन धातुसंज्ञायां लट्। तस्य 'लटः शतृशानचौ' इत्यनेन शानचि अदन्ताङ्गस्थाने परतो मुग्विधायकेनाने मुगित्यनेन मुकि सति विवक्षितरूपसिद्धिरित्यर्थः। **कर्मणीति**। 'भावकर्मणोरि'त्यनेन भावकर्मणोरर्थयोः आत्मनेपदनियमविधानादिति भावः। श्रूयन्त इति प्रयोगस्थाने शृण्व इति प्रयोगं छान्दसत्वादिनोपपादयति। **पुरुषव्यत्यय इत्यादि**। श्रु श्रवणे इत्यस्मात् धातोः आत्मनेपदतङस्त इत्येतत्प्रथमपुरुषैकवचनस्य स्थाने इटि व्यत्ययेन प्राप्ते सार्वधातुके यगिति भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतः प्राप्तस्य यक्प्रत्ययस्य बाहुलकाभावे तस्माद्धातोः श्रुव इत्यनेन शबपवादे **श्नौ** श्रु

इत्यस्य शृ इत्यादेशो ऋवर्णान्तस्य णत्वेऽचि श्नुधात्वित्यनेनोवङि प्राप्ते हु श्नुवोः सार्वधातुक इति तदपवादेन यणि सति टित आत्मनेपदानां इत्यनेन लट आत्मनेपदस्येत एत्वे च सति विवक्षितरूपसिद्धिरित्यर्थः ।

स्कुञ् आप्रवण इति । आप्रवणम् आगमनम् । युद्धे वैरिभयेन प्रत्यागमनमिति यावत् । स्कुञ्धातोः पौनःपुन्यार्थे यङि कृत्सार्वधातुकभिन्ने यकारे परतोऽचो दीर्घविधायकेनाकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इति सूत्रेणाचो दीर्घे सन्यङोरिति द्वित्वे शर्पूर्वाः खयः इत्यनेनाभ्यासस्य शर्पूर्वकस्य कु इत्यस्य शेषेण सकारलोपे कुहोश्चुरित्यनेन अभ्याससकारस्य चुत्वे गुण इत्यनेन यङि परतोऽभ्यासस्य गुणे सुषामादेराकृतिगणत्वेन सुषामादिषु चेत्यनेन सूत्रेण सस्य षत्वे सनाद्यन्तया धातुत्वादिकमित्यर्थः । गुणात्पूर्वमिति शेषीकृतोक्तम् । गुणं बाधत इति नवीनेन। श्नमः प्रत्ययतया प्रकृतिपरत्वं न वाच्यम् । अचोऽन्त्यादिति विशेषादित्याशयेनोक्तं **मित्वादिति** । ततश्च रुणद्धीतिवद्रुणत्तीति रूपमित्यर्थः । **यङोऽचि चेति तल्लुकीति** । तत्र सूत्रे चादच्परत्वाभावेऽप्यन्यत्र बहुलं लुग्भवतीति प्रतिपादनादत्र तल्लुगित्यर्थः । **अन्तरङ्गत्वादिति** । एतच्च शेषीकृतैव व्याख्यातम् । अनुत्पन्नेष्वेव लङादिषु प्रथमापन्नतयाऽङ्येतरत्वात् द्वित्वं लादिभ्योऽन्तरङ्गमित्यर्थ इति । अत्र नवीनोक्त्यनुसारेण प्रत्यय-लक्षणेनेति पूरणीयम् । **उरदित्यभ्यासेति** । अत्राप्यन्तरङ्गत्वमपेक्ष्यते । **प्रत्ययलक्षणेन धातुत्वादिति** । यङो लोपे प्रत्ययलक्षणेनेति सनाद्यन्ता धातव इत्यनेन धातुत्वमित्यर्थः । एतच्च साधुत्वासाधुत्वविचारेण किमस्मा-कम् । कौमदीकृतोक्तस्य शेषीकृतोपपादनमपि व्याख्यानमित्याशयेन तदाश्रयणम् । न वस्तुतः । उपदेशेन सिद्धे साधुत्वे दुर्बलस्यातिदेशस्यानादर्तव्यत्वात् । न च प्रत्ययेनोपदेशापवादः । क्विबन्तेष्विव प्रत्ययोत्पत्तेः प्राक्प्रवृ-त्तायाः धातुसंज्ञायाः निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् कार्यकालपक्षेऽपि भूवादिसूत्रप्रवृत्तेश्चेतीति रमायामुक्तत्वादिति ध्येयम् । **चर्करीतं चेत्यदादीति** । एतच्च गणसूत्रम् । अत्र यङ्लुङन्ते चर्करीतमिति पूर्वाचार्याणां संज्ञा । ततश्च यङ्लुङन्तं अदादिवद्भवतीति अदादिवद्भावविधानाददिप्रभृतिभ्यः शप इत्यनेन तल्लुगिति भावः । कौमुद्यां यङ्-लुङन्तं परस्मैपदीत्युक्तम् । तत्र परस्मैपदीत्यनुवादकं यत्र परस्मैपदं तत्र तदेवान्यत्र तु अन्यदित्यादिकं ज्ञेयमित्यात्मनेपदभूतान्न तस्य नादादिवद्भावविरोधः । यथा चैतत् तथा तत्रत्यशेष्यामेव सम्यगुपपादितमिति ज्ञेयम् । ऋतश्चेति सूत्रेण ऋदन्तस्य धातोरभ्यासस्य यङ्लुकि रुगाद्यागमविधानेन तरतेश्च तृप्लवनेति दीर्घत्वेन रुगागमायोग इत्यत उक्तम् **ॠदन्तत्वेऽपीति** । अत्र ॠदन्तत्वेऽपीति दीर्घॠकारोपेतः पाठः । **छन्दस्त्वादिति**। छन्दसि बाहुलकेन प्रत्ययादिति भावः । रुकः कित्वेनान्ते प्राप्त्या तर्तृशब्दो निष्पन्नः । **बहुलं छन्दसीति** ॥ **धातोरुत्वेति** । ददथुर्मित्रावरुणा तर्तरिमित्यत्र इवेत्यर्थः ।

श्युकः कितीति । श्रिञः एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण्न स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च तरते-रुगन्तेनेण्णिषेधे निष्ठेति धातुमात्रनिष्ठाविधायकेन क्तप्रत्यये ऋत इद्धातोरित्यनेन ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्येत्वे उरण्-रपर इत्यनेन रपरत्वे हलि परतो रेफवकारान्तधातोरिको दीर्घविधायकेन हलि चेत्यनेन तीर्यादित्यादाविव दीर्घत्वे णत्वे चोक्तरूपमिति भावः । **तरतेरिति** । भृशार्थे धातोरेकाच इत्यनेन यङि यङोऽचि च इति तल्लुकि प्रत्यय-लक्षणेनान्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे हलादिः शेषे सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वे शप्तिबाद्युत्पत्तौ छान्दसेऽभ्यासस्य रुगागमे

चर्करीतं च इत्यदादिवद्भावेनादिप्रभृतिभ्य इत्यनेन शब्लोपे गुणो यङ्लुकोरित्यनेन गुणे रपरत्वे यङो वेति सूत्रे पाठितसार्वधातुकस्येडागमे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे रपरत्वे च विवक्षितरुपसिद्धिरिति भावः । अत्र हलादेः पित इति पाठः ।

अनु०— दिवे दिवे सदृशीरन्यमर्धं
कृष्णा असेधदपसद्मनो जाः ।
अहन् दासावृषभो वस्नयन्तो-
दव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥

॥ इति त्रिविधजीवानां स्वयोग्यतानुसारेण फलमित्यत्र श्रुतिप्रमाणम् ॥

* * *

॥ अथ श्रुत्या अधमानां मोक्षायोग्यत्वसमर्थनम् ॥

१०१ **सु०— दिवे दिवे** वर्षणाद् **वृषभः** परमेश्वरो **दिवे दिवे** सर्वदा **सदृशीः** चेतनत्वमात्रेण **कृष्णाः** तमोमयीः **जाः** प्रजाः कास्ता देवेभ्यः **अन्यमर्धं स्वीयात्सद्मनोपासेधत्** । निवर्तयति । किञ्च **दासौ** दस्यू **वस्नयन्तः** जगदाच्छादयन्तौ **वर्चिनं शम्बरं चोदव्रजे** जलराशौ समुद्रतीरे **अहन्** हिंसितवानिति । अत्र दैत्यानां कदाऽपि न मोक्ष इति प्रतीयते ।

परि०— दिवे दिव इति मन्त्रप्रतीकम् । **अन्यधर्ममि**त्यत प्रतियोगिनमाह **देवेभ्य इति** । दासेत्यस्य प्रतिपदं दासाविति तस्यार्थः **दस्यू इति** । **वस्नयन्ते**त्यस्य वस्नयन्ताविति विभक्तेर्डदिशः । 'वस आच्छादने' वासयन्तावित्यर्थे छान्दसं रूपमित्युपेत्याह **जगदाच्छादयन्ताविति** । जगदिति योग्यतयाऽन्वयः । **वर्चिनं** वर्चिनाकमसुरं शम्बरासुरं चेत्यर्थः ।

वं०प०— नन्वन्यमर्धमिति कथं पुल्लिङ्गप्रयोगः । 'अर्धं नपुंसकमि'ति सूत्रादन्यदर्धमिति वक्तव्यत्वादिति चेत् । सत्यम् । यत्रोभयोरयोः साम्यं तत्रैवार्धं नपुंसकमिति सूत्रप्रवृत्तिः । यथोक्तममरकोशकारेण 'अर्धं समेंऽशकमि'ति । अंशके भागे समे सत्यर्धमिति नपुंसकं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च देवभागादसुरभागस्य बहुत्वेनोभयोरर्धयोः साम्याभावादन्यमर्धमिति पुल्लिङ्गोपपत्तिरित्याशयः । भेदाभेदसद्भावादन्यदिवेत्युक्तम् ।

शे०चं०— वर्षणादिति । वृष सेचन इत्यस्माद्वर्षतीति वृषभ इति कर्तर्यौणादिकेऽभक्प्रत्यये तस्य कित्त्वाद्गुणाभावे वृषभ इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां दिवे दिव इति द्विर्भाव इत्यभिप्रेत्याह **सर्वदिति** ॥ **दासौ दस्यू इति** । दास दान इत्यस्माद्दासन्तेऽस्मै इति व्युत्पत्त्या दासशब्दस्य भृत्यवाचकत्वेऽपि दसु उपक्षय इत्यस्माद्दस्यत इति व्युपत्त्या दस्युवाचकत्वमप्यस्तीति भावेनैवं व्याख्यातम् । **जगदाच्छादयन्ताविति** । वस आच्छादन इति धातोरिति भावः ॥ **अहन्निति** । हन्तेर्लुङ् प्रथमपुरुषैकवचने तिपि शपि अदादित्वात्तल्लुकि इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याप्भ्य इति तकारलोपेऽडागमे चाहन्निति रूपसिद्धिरिति भावः ।

स०व्र०— वर्षणात् वृषभ इति । वृष सेचन इत्यस्मात् कर्तरि अभक्प्रत्यये तस्य कित्वाद्गुणाभावे वृषभ इति रूपनिष्पत्तिः । वर्षतीति वृषभः ॥ **दासौ दस्यू इति** । दासृ दान इत्यस्मात् दासते इति दास इति व्युत्पत्त्या दासशब्दस्य भृत्यवाचकत्वेऽपि दसु उपक्षय इत्यस्मात् दस्यू इति व्याख्यानं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०—अभक्प्रत्यय इति । कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् सूत्रेणेति शेषः । **भृत्यवाचकत्वे-ऽपीति** । तद्वाचकत्वमिति भावः । **दस्युवाचकत्वमिति** । दसु उपक्षय इत्यस्माण्ण्यन्तात् लुटि छन्दस्यु-भयथेति आर्धधातुकतया णेरनिटीति णिलोपे सति दासशब्दस्य दस्युवाचकत्वमिति भावः । एतच्च स्पष्टम् । वस निवास इत्येतत्प्रकृतिकत्वे आच्छादयन्तावित्यर्थस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् तदनुगुणं धातुमाह **वस आच्छादन इतीति** । अत्र वस्नयन्ताविति रूपसाधुत्वं विचार्य लेख्यम् । देवयन्तावित्यादिवत् साधुत्वेऽपि अत्र च सृधातो-रुत्तरं निर्वचनतया नकारागमे वस्नेति निष्पाद्य पश्चात् स्वार्थे णिजन्ताल्लटः शत्रादेशो ज्ञेय इति भाति । **इतश्चे-तीति** । ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यादिति सूत्रार्थः ।

॥ इति श्रुत्या अधमानां मोक्षायोग्यत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ श्रुत्या देवत्वासुरत्वयोः स्वाभाविकत्वसिद्धिः ॥

१०२ **सु०—**

अनु०—

तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवु-स्तस्माद्धाऽप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूति-रित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते ॥

एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते ॥

पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां भूतानाम् ॥

* * *

१०३ **सु०— तं भूतिरिति** । **तं** परमेश्वरम् । **भूतिः** ऐश्वर्यरूपः । **बभूवुः** मुक्ता इति शेषः । **एतर्हि** इदानीं **सुप्तः** सुप्तस्थो वायुः । **पराबभूवुः** नित्यनिरयं प्राप्ताः । अत्र देवासुराणां सम्यग्विपरीतोपासनाभ्यां मोक्षतमसोः प्राप्तिः श्रूयते । तेन देवत्वमसुरत्वं च सहजमिति ज्ञायते ।

तद्यथा तद्वक्ष्यमाणं निदर्शनं यथा । **पेशस्कारी** सुवर्णकारः **पेशसः** सुवर्णस्य **मात्रां** अंशम् । अन्यदिव **नवतरं** प्रागननुभवात् । **कल्याणतरं** मलापकर्षात् । **रूपं** रुचकादिकम् । **आत्मा** परमात्मा । **अन्येषां भूतानां** मनुष्योत्तमानाम् । अत्र सुवर्णस्यैव यथा रुचिकादिभावः सुवर्णकारेण क्रियते न यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य तथा मुक्तियोग्यानामेवेश्वरेण मुक्तत्वं क्रियते नान्येषामिति प्रतीयते ।

परि०— तमित्यैतरेयश्रुतिः । **रुचकादिकं** कण्ठभूषणादिकम् । इयं तु काण्वश्रुतिः ॥ *अनादिनित्ययोग्यतायां श्रुत्युक्तिः ॥*

गु०दी०— पित्र्यं वेत्यारभ्य ब्राह्मं वेत्यन्तेन विष्णुभक्तानामेव ग्रहणात् तत्प्रायपठितो भूतशब्दोऽपि मनुष्योत्तरपर इति पठ्यते । दानवीयं वा राक्षसीयं वेत्याद्यनुक्तेर्न तेषां मुक्तिरित्यपि सूचितम् ।

शे०चं०— 'स एव भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः । अज्ञानादिप्रदातृत्वात् स एव भूतिनामकः । सुखज्ञानादिगुणदं पूर्णं सर्वगुणैः प्रभुम् । उपासते तं वाय्वाद्या देवास्तस्माच्च तेऽखिलाः । बभूवुः सुखसज्ज्ञानपूर्वैः सर्वगुणैर्युताः । देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽद्यापि मारुतः । स्थित्वा सुप्तेषु विष्णुं तं भूर्भूरित्येव शंसति । भूः शब्दार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन चासुराः । अभूतिकारकोऽस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्झितः । इत्येवोपासते तस्मात्परा-भूताश्च सर्वशः । ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्धे तमस्यथ' इत्यैतरेयभाष्योदाहृतप्रमाणानुरोधेन श्रुतिं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे **तं परमेश्वरमित्यादिना** । पूर्वमविद्यमानस्वरूपप्राप्तेरभावान्नवतरत्वोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्य पूर्वाननुभूतत्वा-न्नवतरं च भवतीति बृहद्भाष्यं मनसि निधाय तदुक्तिं समर्थयते **नवतरमिति** ॥ **आत्मा परमात्मेति** । जीवपरत्वे आत्मशब्दस्य शरीरं निहत्य अविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत इत्यादेरयोगादिति भावः ॥ **मनुष्योत्तमानामिति** । अत्र मनुष्यशब्दश्चक्रवर्तिपरः । स मनुष्याणां परम आनन्द इति पूर्वब्राह्मणे मनुष्यशब्देन चक्रवर्तिनामुक्तत्वात् । उत्तमशब्दश्च मनुष्योत्तमपरः । अत एव बृहद्भाष्येऽन्येषां वा भूतानामित्येतन्मनुष्या-दीनामिति व्याख्यातम् । पूर्वब्राह्मणे यद्यपि चक्रवर्तिभ्यो नीचा मनुष्योत्तमा नोक्ताः तथाऽपि 'अन्येभ्योऽपि विमुक्तेभ्य आनन्दश्चक्रवर्तिनामि'ति प्रमाणबलात् तत्रापि ग्राह्या एवेत्यभिप्रेत्य भाष्ये आदिपदप्रयोगः । नन्वस्य वाक्यस्य कथमनादियोग्यतागमकत्वमित्यत आह **अत्रेति** ।

वा०र०— **ऐतरेयभाष्येति** । आपाः इत्याप इतीति खण्डव्याख्यावसरे इति शेषः । मूले **एतर्हीदानीमिति** । इदमोर्हिलीति सूत्रेणेदंशब्दात् काले वाच्ये हस्यापवादेन हिंलप्रत्ययविधाने एतेतौ रथोरित्यनेन रेफे परे एतादेशविधानादिदंशब्दस्य एतादेशोऽस्मिन् काले एतर्हि इति भवतीत्याशयेन इदानीमिति व्याख्यानम् । **बृहद्भाष्यमिति** । षष्ठेऽध्याये शरीरब्रह्मणव्याख्यानरूपमित्यर्थः । **बृहद्भाष्य इति** । उक्तस्थलीये इत्यर्थः । व्याख्यातमिति पाठः । भावबोधाद्यनुसृत्याह **यद्यपि चक्रेति** । **अस्य वाक्यस्येति** । तद्यथा पेशस्करीति वाक्यस्येत्यर्थः । यद्यपि तद्भाष्ये पूर्वं सूक्ष्मं जीवरूपं मुक्तौ महत्परिमाणं करोतीत्युक्तेः तद्विसंवादोऽत्र मूल इति भाति । तथाप्यस्य वर्णकान्तरत्याददोष इति ज्ञेयम् ।

॥ इति श्रुत्या देवत्वासुरत्वयोः स्वाभाविकत्वसिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ जीवयोग्यताविषये स्मृत्युल्लेखः ॥

१०४ **सु०**— अधुना अत्रैव स्मृतीः पठति **प्रयान्तीति** ।

अनु०— प्रयान्ति परमां सिद्धिमैहिकामुष्मिकीं द्रुतम् ।
या न प्राप्याऽसुरैः सर्वैरक्षय्या क्लेशवर्जिता ।

न तां गतिं प्रपद्यन्ते विना भागवतान्नरान् ॥

पुरा सत्ये युग इति प्रकृतानां देवतास्वभावानां **प्रयान्तीत्यनेन** मोक्षादिफलप्राप्ति- मुक्त्वा **या न प्राप्येत्यसुराणां न तां गतिमिति** मनुष्याणां च कदाचित् तत्प्राप्तिर्नास्ती- त्युच्यते ।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ।
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥

अवजानन्तीत्यनेन भगवदवज्ञादिलक्षणराक्षसादिस्वभाववतां कदाऽपि पुरुषार्था- वाप्तिर्नास्तीति कथ्यते । **प्रकृतिः** स्वभावः ।

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥

महात्मान इत्यत्र भगवद्भजनादिलक्षणदेवत्वं स्वभाव इति प्रतीयते ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥

अभयमित्यनेन अभयादिलक्षणं देवत्वं दम्भादिलक्षणं चासुरत्वं स्वभाव एवेति ज्ञायते ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥

मामात्मेत्यनेन असुरस्वभावानां अन्धतमसावाप्तिपर्यवसानमभिधीयते ।

द्विविधो भूतसर्गोऽत्र दैव आसुर एव च ।
विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः ॥

देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजा रतिः स्मृतिः ॥

दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्यं युद्धसत्क्रिया ।
नीतिशास्त्रप्रवेदित्वं शिवपूजा रतिः स्मृतिः ॥

वर्णाश्रमाचारवत्त्वं स्वाध्यायो भक्तिरच्युते ।
शिवे सूर्ये तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः ॥

अनादिवैष्णवा एव देवतास्तु स्वभावतः ।
विपरीताः स्मृता दैत्याः सदैवानादिकालतः ।

मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च ॥

द्विविध इति स्पष्टं देवासुरत्वयोः स्वभावत्वमाख्यायते । सर्गशब्दस्य स्वभाववाचित्वात् । द्विविध एवेति सम्बन्धः । सर्गाणां सुबहुत्वेऽपि 'शुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौ द्वावेव गन्धर्वाद्यास्तदन्तरा' इति वचनादवधारणोपपत्तिः । **स्वभाव** इत्येतद्देवानां दैत्यानामित्यत्रापि सम्बध्यते । **परमो धर्म** इति यज्ञादिकानां क्रियाणां विशेषणम् । भगवदर्पणादिना परमधर्मरूपयज्ञादिकाः क्रिया इति । **रतिः स्मृतिश्च** विष्णोः शिवस्य चेति शेषः । बाहुशालित्वमित्यस्थाने बाहुबलप्रयोगोऽभिप्रेयते । **युद्धसत्क्रिया** युद्धकौशलम् । **वर्णाश्रमेति** तदनुष्ठानमात्रपर्यवसायित्वमाचष्टे । अच्युतादौ साम्येन भक्तिरित्यर्थः । **अनादीति** स्पष्टम् । अनादित्वादेव स्वभावतः **अनादिकालत** इत्येतत् **मानुषा** इत्यनेन सम्बध्यते । **मिश्रमतयः** सम्यगसम्यग्ज्ञानाः । **विमिश्रगतयः** सुखदुःखात्मकसंसारफलाः । देवादीनामप्येवं फलं ज्ञातव्यम् ।

श्रुतिस्मृत्युदाहरणफलं दर्शयति **इत्यादीति** ।

इत्यादिवाक्यसन्दर्भैर्ज्ञायतेऽनादियोग्यता ।

सन्दर्भैरित्यतिबहूनि वाक्यान्यत्रार्थेऽन्यत्रोदाहृतानि द्रष्टव्यानीति सूचयति ।

परि०— स्मृतीनां प्रकृतोपयोगितया तात्पर्यमाह **पुरा सत्ये युग इति** ॥ **प्रकृतानामिति** । 'पुरा सत्ये युगे देवा विशुद्धमतयोऽखिलाः । यजन्ति विष्णुमेवैकं ज्ञात्वा सर्वेश्वरेश्वरम् । प्रयान्ती'त्यादि पाद्मवचनमिति 'सन्न्यायरत्नावल्यु'क्तेः तत्र ग्रन्थे पूर्वत्र प्रकृतानामित्यर्थः । प्रधानमिति भ्रमनिरासाय आह **प्रकृतिः स्वभाव इति** ॥ **अन्धतमसावासीति** । 'अवसमन्धेभ्यस्तमस' इति समासान्तोक्तेः साधुत्वं ज्ञेयम् । 'सर्गाणां सुबहुत्वेऽपि शुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौ द्वावेव गन्धर्वाद्यास्तदन्तराः' इति गीतातात्पर्योक्तवचनं हृदि कृत्वाह **सर्गाणामिति** ॥ **इति वचनादिति** ।

षोडशोऽध्याये । **सर्गपदमर्थतोऽनूद्यान्वयमाह स्वभाव इत्येतदिति** ॥ स्वभावार्थकं सर्ग इत्येतत्पदमित्यर्थः । यद्वा अग्रेतनस्वभाव इत्येतदित्यर्थः । वाक्यद्वयस्थं 'रतिः स्मृतिः' इति पदचतुष्टयं सकृदुपादाय कस्येत्याकाङ्क्षापूरकपदे वाक्यद्वये यथाक्रममाह **रतिः स्मृतिश्च विष्णोः शिवस्येति शेष इति** ॥ **तदनुष्ठानमात्रेति** । न तु विष्णवर्पणमिति **मात्र**पदार्थः । अनादीति विशेषणं स्वभाव इत्यत्र हेतुरित्याह **अनादित्वादेव स्वभावत इति** ॥ **देवादीनामप्येवं फलमिति** । सुखैकगतयो देवाः, दुःखैकगतयो दैत्या इत्येवं ज्ञेयमित्यर्थः । **अत्रार्थे** योग्यताभेदरूपेऽर्थे । **अन्यत्र** गीतातात्पर्ये षोडशोऽष्टादशे चाध्यायेऽध्यायान्तरे च तत्र तत्र तथा भारततात्पर्यनिर्णये चाद्याध्याये 'त्रिविधा जीवसङ्घाश्चे'त्यादौ 'भविष्यत्पर्ववचनमित्येतदखिलं परमि'त्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तानीत्यर्थः । *योग्यतायां स्मृत्युक्तिः ॥*

गु०दी०— रतिः स्मृतिश्च विष्णोः शिवस्य चेति शेषः इत्यत्र **विष्णुपूजारतिः स्मृतिरि**त्यत्र विष्णोः शिवपूजारतिः स्मृतिरित्यत्र शिवस्येति विवेकः ।

यादु०— रतिः स्मृतिरिति तन्त्रेण प्रतीकद्वयग्रहणम् । ततश्च पूर्वत्र विष्णोरिति शेषः । उत्तरत्र शिवस्येति शेष इत्यर्थः । चशब्दस्तु शेषशब्दस्यावृत्तिद्योतकः ।

वं०प०— बाहुशालित्वस्य देवेष्वपि सत्त्वात् किं विशिष्योच्यते दैत्यानामित्यतो बाहुशालित्वं देवव्यावृत्तं यथा स्यात् तथा व्याख्याति **अस्थान इति** । अविषय इत्यर्थः । दैत्या बाहुबलप्रयोगाविषयेषु सज्जनेषु बाहुबलं प्रयुञ्जते । नैवं देवा इत्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वत्र देवाः परमां सिद्धिं प्रयान्तीत्यश्रवणात् कथमनेन देवत्वस्य सहजत्वसिद्धिरित्यतोऽत्राश्रवणेऽपि पूर्वत्र तेषां प्रकृतत्वेन तेषामेव सम्बन्धान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तेषां प्रकृततामुपपादयति **पुरेति** । भगवदवज्ञादिलक्षणराक्षसत्वासुरत्वयोरत्र प्रकृतित्वप्राप्तावपि कथं तयोः स्वभावत्वसिद्धिरित्यतः प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वात् प्रकृतिमिति विशेषणेनैव तत्सिद्धिरित्याह **प्रकृतिः स्वभाव इति** ।

नन्वत्र देवत्वासुरत्वयोः सर्गत्वमुच्यते तत्कथं स्वभावत्वमाख्यायत इत्युच्यत इत्यत आह **सर्गशब्दस्येति** । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वादेकत्र सम्बन्धाभावादेवशब्दस्य यथास्थितसम्बन्धमङ्गीकृत्य चशब्दस्य भिन्नक्रमताया अप्ययोगाच्चशब्दस्य यथास्थितमेव सम्बन्धमङ्गीकृत्यैवशब्दस्य भिन्नक्रमतामाह **द्विविध एवेति सम्बन्ध इति** । ननु भूतसर्गाणामतिबहुप्रकारत्वात् कथं द्विविध एवेत्यवधारणम् । न च सर्गाणां सुबहुत्वेऽपि शुभाशुभफलविवक्षयेयमुक्तिरिति वाच्यम् । गन्धर्वमनुष्याधमादीनामपि शुभाशुभफलाधिक्यसद्भावेन तद्विवक्षयाऽपि

द्वैविध्यासम्भवादित्यतः तद्वैविध्यावधारणघटकं गीतातात्पर्यगतं वाक्यमुदाहरति **सर्गाणामिति** । ननु स्वभावो मानुषः स्मृत इत्यन्ते श्रवणाद्वर्णाश्रमाचारवत्त्वादेर्मानुषस्वभावत्वसिद्धावपि पूर्वत्र देवानां स्वभाव इति दैत्यानां स्वभाव इति चाश्रवणात् सदा यज्ञादिक्रियादीनां कथं देवदैत्यस्वभावत्वसिद्धिरित्यतो योग्यतया स्वभाव इत्यस्य मानुष इत्यनेनैव देवानां दैत्यानामित्येताभ्यामपि सम्बन्धाभ्युपगमाद्युक्तैवानेन यज्ञादिक्रियादीनां देवादिस्वभावत्वसिद्धिरित्याशयेनाह **स्वभाव इत्येतदिति** । नन्वेवं यज्ञादिक्रियोद्देशेन परमधर्मत्वस्येव स्वभावस्यापि विधानप्रसङ्गाद्वाक्यभेद इतरसाधारणयज्ञादिक्रियाणां तत्स्वभावत्वानुपपत्तिश्चेत्यतः परमधर्मत्वविशिष्टयज्ञादिक्रियोद्देशेन स्वभावत्वमात्रविधानाभ्युपगमेन परमधर्मत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविधेयत्वान्न वाक्यभेदप्रसङ्गः । तादृशक्रियाणामितरव्यावृत्तत्वान्न स्वभावत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह **परमो धर्म इति** । यज्ञादिक्रियाणां विशेषणमिति कुतो यज्ञादिक्रियाणां परमधर्मत्वं येनोद्देश्यविशेषणत्वं तस्येत्यतः तत्प्रयोजकं कथयन्नेव तद्विशेषणत्वं स्फोरयति **भगवदिति** । ननु स्मृतिमात्रस्य सर्वसाधारणत्वात् कथं देवदैत्यस्वभावत्वमित्यतः पूर्ववाक्ये विष्णुस्मृतेरुत्तरवाक्ये च शिवस्मृतेः स्वभावत्वेनोच्यमानत्वात् । तस्याश्च सर्वसाधारणत्वाभावान्न स्वभावत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योभयत्र तदर्थलाभायानुरूपं शेषमाह **रतिः स्मृतिश्चेति** । रतिः स्मृतिरित्यतः पूर्ववाक्ये विष्णोरित्युत्तरवाक्ये च शिवस्येति शेष इत्यर्थः । बाहुशालित्वस्य देवादिष्वपि सत्त्वात् कथं दैत्यस्वभावत्वमित्यत आह **बाह्विति**। प्राचुर्याभिप्राया चेयमुक्तिरित्यविरोधः ।

वर्णाश्रमाचारस्य देवसाधारणस्य कथं मनुष्यस्वभावत्वमित्यतो भगवत्समर्पणपर्यन्तस्य तस्य देवस्वभावत्वेऽपि तदसमर्पितस्य तस्य तदभावान्न मानुषस्वभावत्वानुपपत्तिरित्याह **वर्णेति** । तारतम्येनाच्युतादिभक्तेर्देवादिष्वपि सद्भावान्न मानुषस्वभावत्वं तस्या इत्यत आह **अच्युतादाविति** । देवतास्वभावतो वैष्णवा इत्येतावतैव वैष्णवत्वस्य स्वभावत्वसिद्धेरनादित्वेन तद्विशेषणानर्थक्यमित्यतो वैष्णवत्वस्य स्वभावत्वमुपपादयितुं तदिति भावेन हेतुतया तद्योजयति **अनादित्वादेवेति** । अनादिनित्यत्वादेवेत्यर्थः । दैत्यानामनादिकालतोऽवैष्णवत्वस्य सदैवेत्यनेनोक्तत्वादनादिकालत इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह **अनादीति** । तथा च मनुष्याणां मिश्रगतितायाः स्वभावत्वोपपादकानादिकालत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वान्न तदिति भावः ॥ **सम्यगसम्यग्ज्ञाना इति** । समसम्यगसम्यग्ज्ञाना इत्यर्थः ॥ **सुखदुःखेति** । समसुखदुःखात्मकसंसारफला इत्यर्थः ॥ **एवमिति** । दुःखासम्भिन्नसुखरूपमुक्तिफला देवाः दुःखमात्ररूपतमःफला दैत्या इति देवतादीनां फलं ज्ञातव्यमित्यर्थः । अन्यथा मानुषाणामेव विशिष्यतत्कथनत्वस्याश्लिष्टत्वप्रसङ्गादिति भावः ।

वा०र०— मूले मानप्राप्य इत्यसुराणामित्यर्थः । नास्तीत्युच्यत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **गीतातात्पर्यगतमिति** । षोडशाध्यायस्थेति शेषः । विष्णुपूजारतिस्मृतिरित्यनुव्याख्याने समस्तपदम् । तत्र विष्णुपूजारतिस्तद्रतिस्तस्याः स्मृतिरिति भ्रान्तिनिरासाय विष्णुपूजारतिश्च स्मृतिश्चेति द्वन्द्वैक-वद्भाव इत्यभिप्रेत्य मूले रतिः स्मृतिश्चेति प्रतीकोपादानम् । अन्यथा स्मृतिरित्येव ब्रूयात् । तत्र न ज्ञायते कस्य स्मृतिरित्यतो विष्णो-

रित्याद्युक्तम् । तत्रोक्तरीत्या शेषपूरणेन तामभिधाय विशिष्टमवतार्य व्याचष्टे **ननु स्मृतिमात्रस्येति** । अवश्यमेवं समस्तपदपाठाद्यभिप्रायकत्वं मूलटीकयोः । अन्यथा पाठान्तरे मूले रतिःस्मृतिरित्येव वक्तव्यत्वात् चशब्दा-योगापातात् निर्देशार्थत्वं शेषाननुगुणम् । स्मृतिरित्यत्रेव रतिरित्यत्रापि विष्णोरिति शेषस्य पूरितत्वप्राप्त्या ननु स्मृतिमात्रस्येति टीकाग्रन्थास्वारस्यापाताच्च । समस्तपदत्वाश्रयणे तु नानुपपत्तिरिति ध्येयम्। प्रतीकग्रहणे रतिः स्मृतिः स्मृतीति विसम्बद्धरतिशब्दस्यैवोपादानम् । तथा स्मृतिरित्यत्रैव शेषप्रत्ययोपपत्तेरिति ध्येयम् । यदा त्वनुव्याख्याने विष्णुपूजा रतिः स्मृतिश्चेति प्रत्येकं विवक्षितम् । तत्र रतिस्मृतिरित्यत्र प्रागुक्तरीत्या द्वन्द्वैकवद्भावो विवक्षितः । तदा विष्णोरिति शेषः । उभयत्रापि चशब्दोऽपि मूलस्थानानुपपन्न इति वर्णाकान्तरे तु रतिः स्मृतिरित्यतः परमित्यत्र रतिरित्यस्योपादानेऽपि न दोषः । तदा च तत्परमित्यस्य तयोः परमित्यर्थः। परन्तु ननु स्मृतिमात्रस्येति शङ्कोपलक्षणत्वेन योज्या । यदाप्यनुव्याख्याने विष्णुपूजा रतिः स्मृतिरिति त्रीणि पदानि विव-क्षितानि तदापि विष्णोरिति शेषपूरणं यद्यपि प्रत्येकं युज्यते तथापि स्मृतिश्चेति चशब्दयोगः न केवलं स्मृति-रित्यत्रापि तु रतिरित्यत्रापीत्यादिसमुच्चयस्य चशब्दबललभ्यत्वानुपपत्त्या अर्थान्तराङ्गीकारशङ्काऽपि न युक्ता । रतिश्चेति भिन्नक्रमाश्रयणापाताच्च । अत एवायं पक्षोऽन्यथाख्यातावभिप्रेतोऽपि टीकाकृता परित्यक्तः ।

एतेनैव तत्पक्षाभिप्रायेऽपि ननु स्मृत्यादीत्यादेरुपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य शिष्टं समानमिति केषाञ्चिट्टीको-पपादनमपि निरस्तम् । मूले चशब्दास्वारस्यापातात् । उपलक्षणत्वस्य टीकायामङ्गीकृतत्वाच्च । सर्वपाठेष्वपि रतिरिति सङ्गत एव मूलपाठः । एवं शिवपूजा रतिःस्मृतिरित्यत्रापि पाठभेदयोजनानुसारेण टीका योज्या । शिवस्य चेति चशब्द उभयोः शेषत्वसमुच्चायक इति स्पष्टं इति नोक्तं टीकायाम् । यद्यपि पूर्वमिति वाच्यम् । तथापि विष्णुपूजेत्युक्तेः । अनन्तरमपि शेषपूरणेन यथास्थितव्याख्यानादौ शिष्यैरवहितैर्भाव्यमित्याशयेनान्य-थोक्तमिति ज्ञेयम् । यत्तु स्मृतिरित्यत्रैव विष्णोरित्यन्तं शेषपूरणस्य मूलाभिप्रेतत्वान्नैवं पाठादिकल्पनावकाश इति । तन्न । तथा सति रतिरित्यधिकोपादानवैयर्थ्यादिप्रसङ्गादित्यलम् । यद्यपि मूलकारेण विष्णुपूजेत्यत्र विष्णुपदस्य बुद्ध्या विवेकेन रतिस्मृतिरित्यत्रापि सम्बन्धमित्येवं भाष्याभिप्रायोऽपि वर्णयितुं शक्यः तथापि बुद्ध्या विवेकाश्रयणं शेषपूरणादनतिभिन्नमित्याशयेन शेषत्वमुक्तमिति ज्ञेयम् । ननु देवानामप्यस्थाने बहुल-प्रयोगस्य सत्त्वात् कथं तद्दैत्यानां स्वभाव इत्यतः प्राचुर्येण स्थाने बाहुलप्रयोगस्य तत्त्वेन विवक्षितत्वात् न तद्विरोध इत्याशयेनाह **प्राचुर्येति** । कापट्यादिना युद्धस्य दैत्यस्वभावत्वेन युद्धसत्क्रियायास्तत्स्वभावत्वानुपपत्तेः सत्क्रियापदं व्याचष्टे मूले **कौशलमिति** । अत्र देवग्रहणेनैव मनुष्येषूत्तमानां ग्रहणं सिद्धमिति मनुष्यपदेन नित्यसंसारिण एवोच्यन्त इत्याशयेन सम्यगसम्यगित्यादौ समेति पूरणम् ।

॥ इति जीवयोग्यताविषये स्मृत्युल्लेखः ॥

* * *

॥ अथ स्वरूपयोग्यतायाः अनादित्वाभावे हिरण्यगर्भस्थसर्वोत्कृष्टत्वस्य इदानीं अनुपलब्धिप्रसङ्गः ॥

१०५ **सु०**— उक्तानामनुमानां व्याप्त्यवधारणाद्यर्थमागमानां चान्यार्थव्याख्याननिरासार्थमनुग्राहकं तर्कमाह **यदीति** ।

अनु०— यद्यनादिविशेषो न साम्प्रतं कथमेव सः ।

विशेषः स्वरूपगतो योग्यतालक्षणोऽतिशयः । **स** विशेषः परिदृश्यमानोऽतिशयः । एतदुक्तं भवति । यदि हिरण्यगर्भस्यानादिः सर्वोत्कृष्टो योग्यतालक्षणो विशेषो न स्यात् तदसाम्प्रतं दृश्यमानं सर्वोत्कृष्टत्वं न स्यात् । तस्यैतद्बीजत्वात् । कारणाभावे च कार्याभावस्य नियतत्वात् । अन्यथा सर्वेषामपि सर्वोत्कृष्टत्वापत्तेः । एवमन्यत्रापि वक्तव्यमिति ।

परि०— अस्फुटत्वादभिप्रायमाह **एतदुक्तमिति** । बहुव्रीहिः ॥ **एवमन्यत्रापीति** । रुद्रादावपीत्यर्थः ।

शे०चं०— यद्यनादीत्युत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य तर्ककथनार्थत्वान्न तदिति भावेन किं तर्केणापीत्यतः तत्प्रयोजनं दर्शयंस्तत्परिहारतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **उक्तानामिति** । ननु परिदृश्यमानविशेषान्यथाऽनुपपत्त्या अनादिविशेषसिद्धावप्यनेन अनादियोग्यताऽसिद्धेः कथमस्य तर्कस्य अनादियोग्यतासाधकानुमानाङ्गव्याप्त्यवधारणार्थत्वं तत्साधकागमानां चान्यार्थनिरासकत्वमित्यतो विशेषपदं तत्परतया व्याचष्टे **विशेष इति** । विपक्षे बाधककथनेन तर्कस्याप्रयोजकतां परिहरन्नेव विवक्षितं तर्कं दर्शयन्नाह **एतदुक्तं भवतीति** । नन्वेतावता हिरण्यगर्भस्य सर्वोत्कर्षप्रयोजकसर्वोत्कृष्टयोग्यतासिद्धावपि नान्यत्र तत्सिद्धिरिति कथं सार्वत्रिकयोग्यतासाधकत्वमस्य तर्कस्येत्यत आह **एवमिति** ॥ **अन्यत्रापीति** । रुद्रादावपीत्यर्थः । तथा च अनेन तर्केणान्यत्र योग्यताया असिद्धावप्येवंजातीयतर्केण तत्सिद्धिसम्भवाद्युक्तमेव सार्वत्रिकयोग्यतागमकत्वमस्येति भावः ।

वा०र०— **अनादियोग्यताऽसिद्धेरिति** । योग्यताया असिद्धेरित्यर्थः ।

स०व्र०— **एवमन्यत्रेति** । रुद्रादावपीत्यर्थः ।

॥ इति स्वरूपयोग्यतायाः अनादित्वाभावे हिरण्यगर्भस्थसर्वोत्कृष्टत्वस्य इदानीं अनुपलब्धिप्रसङ्गः ॥

* * *

१०६ **सु०—** ननु ब्रह्मादीनां योग्यतालक्षणाऽनादिविशेषाभावेऽपि सादिनो विशिष्टादृष्टादेव सर्वोत्कृष्टत्वादिकं भविष्यति । तथा च स्मृतिः 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिञ्चतामेती'त्यादिकेति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । किं तद्विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षबीजं विशिष्टमदृष्टं ततः प्राक्तनतथाविधमदृष्टमनपेक्ष्यैव जायते । उतापेक्ष्येति । आद्यं दूषयति **अदृष्टादेव चेति** ।

अनु०— अदृष्टादेव चादृष्टं स्वीकृतं सर्ववादिभिः ।

तानि तानि द्रव्यादीनि खल्वदृष्टोत्पत्तौ निमित्तानि श्रुतिस्मृतिभ्यामुपलभ्यन्ते । तत्सम्पत्तिश्चादृष्टनिमित्तैव । तस्मान्न केवलं फलं किन्नाम उत्तरोत्तरम् **अदृष्टं** च पूर्वपूर्व**अदृष्टाद्भवतीति** चार्वाकव्यतिरिक्त**सर्ववादिभिः स्वीकृतम्** । अतः सर्वोत्कर्षहेतोर्विशिष्टादृष्टस्य तथाविधप्राक्तनादृष्टानपेक्षोत्पत्तिकत्वाभ्युपगमे अपसिद्धान्तः स्यात् । भवतु अन्येषां वादिनामित्थं सिद्धान्तो मम तु सर्वोत्कर्षादिफलोत्पत्तावेव विशिष्टादृष्टापेक्षा न तु तदुत्पत्तावपीति । यद्वा यद्विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षनिमित्तं विशिष्टमदृष्टं तस्य तथाविधादृष्टकार्यत्वेऽपि तस्य नादृष्टकार्यत्वमिति ।

परि०— तथा च स्मृतिरिति । चतुर्थस्कन्धस्था । **शतजन्मभिः** स्वधर्मनिष्ठ इत्यर्थः । **इत्यादी**त्यादिपदेन 'वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वमि'त्यादिग्रहः ॥ **विशिष्टमिति** । इतरासाधारणमित्यर्थः । अदृष्टादेवादृष्टं जायत इति वादिनानङ्गीकारे युक्तिमाह **तानि तानीति** । सोमव्रीहियवदधिक्षीराज्यपश्वादिद्रव्याणि । **आदिपदेन** यागादीनां क्रियादिग्रहः ॥ **श्रुतिस्मृतिभ्यामिति** । 'सोमेन यजेत', 'व्रीहिभिर्यजेत', 'पशुमालभेते'त्यादिश्रुत्या । 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः', 'वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः' इत्यादिस्मृत्या च इत्यर्थः । **चशब्दार्थं** विवृण्वन् योजयति **न केवलमिति** ।

शे०चं०— ननु च अदृष्टादेव च अदृष्टमित्युत्तरग्रन्थानर्थक्यम् । न च उत्तरोत्तरादृष्टस्य पूर्वपूर्वादृष्टसापेक्षत्वस्य सर्ववादिसम्मतत्वकथनव्याजेन तदनङ्गीकारे अपसिद्धान्तकथनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्कथनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च अनादियोग्यताभावेऽपि विशिष्टादृष्टेनैव विशेषोपपत्त्या उक्ततर्केऽन्यथासिद्धिशङ्कानिरासाय विपक्षे बाधककथनार्थं तदिति वाच्यम् । विशेषादृष्टविशेषयोः कार्यकारणभावस्यैवाप्रामाणिकत्वेन

तेनान्यथासिद्धिशङ्काया एवानुपपत्त्या तन्निरासाय विपक्षे बाधककथनस्य दूरनिरस्तत्वादित्यतोऽन्यथासिद्धिशङ्का-निवर्तकतया उत्तरग्रन्थं योजयितुं विशिष्टादृष्टविशेषयोः कार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वोपपादनेन विशिष्टादृष्टेन विशेषस्यान्यथासिद्धिशङ्कां तावदुत्थापयति **नन्विति** । ननु विशिष्टादृष्टेन विशेषस्यान्यथासिद्धिं वदता मया विशेषस्येव विशिष्टादृष्टस्यापि विशिष्टादृष्टान्तसापेक्षताया एव वक्तुं शक्यत्वान्नापसिद्धान्त इत्यतोऽनपेक्षितत्वपक्ष एवापसिद्धान्तस्योच्यमानत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य अत्र सम्भावितं पक्षद्वयं विकल्प्य आद्योत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थं योजयति **किं तदित्यादिना** । ननु प्रमाणाभावेन सर्वोत्कर्षहेतोः विशिष्टादृष्टस्य तथाविधप्राक्तनादृष्टापेक्षो-त्पत्तिकत्वमेव असिद्धम् । नापि तस्य सर्ववादिसम्मतत्वमस्ति । अदृष्टमनभ्युपगच्छतश्चार्वाकस्य तदसम्मतेः । तत्कथं विशिष्टादृष्टस्य तदनपेक्षोत्पत्तिकत्वेऽपसिद्धान्त इत्यतो विशिष्टादृष्टस्य तथाविधदृष्टापेक्षोत्पत्तिकत्वं ताव-दुपपादयति **तानि तानीति** ।। **न केवलं फलमिति** । अनेनादृष्टादेव चेति चशब्दस्य भिन्नक्रमत्वकथनाद्विरुद्धा-र्थकचैवशब्दयोः कथमेकत्र सम्बन्ध इति शङ्का निरस्ता भवति ।। **तदुत्पत्ताविति** । विशिष्टादृष्टोत्पत्तावित्यर्थः। **तस्येति** । विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षनिमित्तविशिष्टादृष्टनिमित्तभूतविशिष्टादृष्टस्य इत्यर्थः । इतीत्यतःपरं सिद्धान्त इत्यनुवर्तते ।

वा०र०— इतीत्यतःपरमिति । अत्र पूर्वतया विवक्षित इतिशब्दः कार्यत्वमित्यत्र तदुत्पत्तावपीत्यत्र चेतिशब्दो ग्राह्यः । पूर्वत्राभिधाने कर्तव्येऽत्र तथाऽभिधानं पूर्वत्रैवानुवृत्तिशङ्कानिरासाय । अत एव अविशेषत इतिशब्द उपात्तः । तदुत्पत्तावपीति वाक्यव्याख्यानन्तरमेतत्पाठे तु वक्ष्यमाणाकर्षणेन व्याख्यानमिति न दोषः । केचित्तु पूर्वत्र परत्र वा व्याख्याने उपलक्षणतया स्पष्टतया वाऽन्यत्र तद्व्याख्यानं सिद्धमिति न तथा कृतमिति प्राहुः ।

स०व्र०— तदुत्पत्ताविति । विशिष्टादृष्टोत्पत्तावित्यर्थः ।

* * *

१०७ सु०— सर्वस्यापि प्रवाहस्य तथात्वे हि भवतामिष्टसिद्धिरिति वदन्तं प्रत्यति-प्रसङ्गमाह आकस्मिक इति ।

अनु०— आकस्मिको विशेषश्चेददृष्टे क्वचिदिष्यते ।
सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यान्नादृष्टापेक्षता भवेत् ।।

क्वचित् विरिञ्चोत्कर्षहेतौ तद्धेतौ वा **अदृष्टे** **विशेषो**ऽतिशयो यद्याकस्मिकोऽदृष्ट-निरपेक्ष एव इष्यते, यदि किमपि विशिष्टमदृष्टं तथाविधादृष्टनिरपेक्षमेवोत्पद्यते इत्यङ्गी-

क्रियत इति यावत्। तर्हि सर्वत्र फलादावप्याकस्मिकत्वमङ्गीकार्यं स्यादविशेषात्। आपाद्यं विवृणोति **नेति**।

सर्वत्र इत्यनुवर्तते। यद्येवं न विव्रीयेत तर्हि परेणादृष्टस्य निष्कारणताया अनङ्गीकृतत्वादसङ्गतोऽयं प्रसङ्गः स्यात्। एवमेवापादकमपि व्याख्येयमिति भावः।

अस्तु विरिञ्चोत्कर्षस्याप्यदृष्टानपेक्षतेति चेन्न। प्राग्भवीयस्य दृष्टकारणकलापस्य नष्टत्वेन निष्कारणतापातात्। किञ्च विशिष्टो दृष्टकारणकलापोऽपि तस्य कुत इति वाच्यम्। निर्निमित्तश्चेदतिप्रसङ्गः। स्वभावनिमित्तश्चेत्सिद्धं नः समीहितम्। एतेन दृष्टव्यापारपरितुष्टादीश्वराद्विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षसम्पत्तिरित्यपि निरस्तम्। अनादियोग्यताऽपरिहारादिति।

परि०— भवतामिष्टसिद्धिरिति। अदृष्टाच्चेत्यादिना वक्ष्यमाणदिशेति भावः॥ **एवमेवापादकमपीति**। आकस्मिकमित्यापादकमप्यदृष्टनिरपेक्षमिति व्याख्येयम्। न तु निष्कारणमित्येवमित्यर्थः। दृष्टकारणकलापादेव ब्रह्मणो दृश्यमानमुत्कर्षं मन्वानः शङ्कते **अस्तु विरिञ्चेति**॥ **निष्कारणतेति**। **एतद्भवीयस्य** विरिञ्चत्वप्राप्त्यनन्तरभावित्वादित्यर्थः। अभ्युपेत्याप्याह **किञ्चेति**॥ **अतिप्रसङ्ग इति**। विरिञ्चेतरस्यापि स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

गु०दी०— परेणादृष्टस्य निष्कारणताया अनङ्गीकारादित्यत्र अनाद्यदृष्टपरम्परायाः अदृष्टनिरपेक्षत्वाङ्गीकारेऽपि कतिपयादृष्टानामदृष्टनिरपेक्षत्वानङ्गीकारादसङ्गतोऽयं प्रसङ्गः स्यादिति भावः। **अतः आकस्मिको विशेषश्चेददृष्टे क्वचिदिष्यत** इत्यादिना विवृत इति भावः। अत्र सर्वत्रादृष्टशब्देन पुण्यमेवोच्यते। एवं चेदानीन्तनभाग्यस्य पूर्वतनपुण्यसाध्यत्वात् तस्य च ततःपूर्वतनपुण्यसाध्यत्वात्। एवं तस्यापीत्यनादिकालमारभ्य विशिष्टपुण्यकर्तारः ब्रह्माद्या कथं न विशिष्टयोग्यतावन्तः स्युरिति समुदायार्थः। एवमिदानीं नियमेन पापकर्तृषु दैत्येषु अनादिपापकर्तृत्वसिद्ध्याऽधमयोग्यतासिद्धिः। इदानीमुभयस्वभावेषु मानुषेषु चोक्तरीत्याऽनादिकालमारभ्य तत्स्वभावसिद्ध्या मध्यमयोग्यताऽपि सिद्धेति भावः।

वं०प०— भवतामिष्टसिद्धिरिति। सर्वस्यापि विशिष्टादृष्टस्य यः प्रवाहः तदाश्रयत्वं तस्यैव कुत इत्यनुयोगस्यानादिविशिष्टयोग्यताया अन्यदुत्तरं नास्तीत्येवं योग्यताया अनादित्वरूपभवदिष्टसिद्धिरित्यर्थः। तत्तत्फलप्राप्त्युपाययोः प्रयत्नादृष्टयोरागन्तुकयोर्बीजभूतोऽनागन्तुकः स्वभावविशेष एवानादियोग्यतेत्युच्यत इति ज्ञेयम्॥ **अविशेषादिति**। अदृष्टनिरपेक्षत्वाविशेषादित्यर्थः॥ **असङ्गतोऽयं प्रसङ्गः स्यादिति**। यदि परेणादृष्टस्य निष्कारणकत्वमङ्गीकृतं तर्ह्येव सर्वत्र फलादावप्याकस्मिकत्वं निष्कारणकत्वं वा स्यादित्यापादनं सङ्ग-

च्छते । न ह्येवमङ्गीकृतं परेण किन्त्वदृष्टनिरपेक्षत्वमेव । अतोऽसङ्गतिपरिहाराय आकस्मिकत्वविवरणं नादृष्टापेक्षता भवेदित्यनेन कृतमित्यर्थः । नन्वथाऽपि यथास्थितमूले पुनरसङ्गतिरेव । यद्यदृष्ट आकस्मिको विशेषः स्यात् तर्हि सर्वत्र फलादावप्याकस्मिकत्वमदृष्टनिरपेक्षत्वं स्यादित्यापादनेऽसङ्गतिरेवेत्यत आह **एवमेवेति** । सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यादित्यापाद्यवदेवाकस्मिकोऽदृष्टनिरपेक्ष एव विशेषो दृष्ट इष्यते चेदित्येवमापादकमपि व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **दृष्टव्यापारेति** । स्वधर्मनिष्ठ इत्युक्तस्वधर्माचरणरूपेत्यर्थः ॥ **अनादियोग्यतापातादिति** । दृष्टकारणजनितेश्वरतुष्टिजनितसर्वोत्कर्षसम्पदन्यत्राविद्यमाना तस्मिन्नेव यदा प्राप्ता तदाऽनादियोग्यतेव प्राप्तप्रायेत्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वेवं सर्वोत्कर्षहेतुविशिष्टादृष्टस्य तथाविधादृष्टकार्यत्वाभ्युपगमे अनादियोग्यतासिद्ध्या अस्मदिष्टसिद्धिरित्यतो नैतावता तत्सिद्धिरित्याह **सर्वस्यापीति** । **तथात्वे** प्राक्तनविशिष्टादृष्टापेक्षत्वे । मम तु सर्वोत्कर्षादिरूपफलोत्पत्तावेवेत्याद्यपक्षानुसारेणोक्तं **क्वचिद्विरिञ्चोत्कर्षहेतावदृष्ट इति** । यद्वेत्युक्तपक्षानुसारेणाह **तद्धेतावदृष्ट इति** । सर्वोत्कर्षहेतुविशिष्टादृष्टहेतावदृष्ट इत्यर्थः । निष्कारणकत्वस्य परेणानङ्गीकृतत्वात् वक्ष्यमाणग्रन्थानुरोधेन तत्तात्पर्यमाह **अदृष्टेति** । विरिञ्चोत्कर्षहेतौ तद्धेतौ चादृष्टेऽतिशयस्यादृष्टानपेक्षत्वोक्त्या फलितमापादकं दर्शयति **यदीति** ॥ **किमपीति** । सर्वोत्कर्षहेतुभूतं वा सर्वोत्कर्षहेतुविशिष्टादृष्टहेतुभूतं वेत्येवं किमपीत्यर्थः ॥ **तथाविधेति** । तत्प्राक्तनविशिष्टादृष्टेत्यर्थः । **फलादाविति** । सर्वोत्कर्षादिरूपफलादावित्यर्थः । आदिपदेन सर्वोत्कर्षादिरूपफलहेतुविशिष्टादृष्टपरिग्रहः । ततश्च यदि सर्वोत्कर्षहेतुभूतं विशिष्टमदृष्टं तत्प्राक्तनविशिष्टादृष्टनिरपेक्षं स्यात् तर्हि सर्वोत्कर्षादिफलमपि विशिष्टादृष्टनिरपेक्षं स्यादिति । यदि सर्वोत्कर्षादिहेतुविशिष्टादृष्टहेतुभूतं विशिष्टादृष्टं तथाविधादृष्टनिरपेक्षं स्यात् तर्हि सर्वोत्कर्षादिफलहेतुभूतमपि विशिष्टादृष्टं तथाविधदृष्टनिरपेक्षं स्यादिति तर्कस्वरूपमुक्तं भवति । तर्कद्वयेऽप्यापादकद्वयस्यापाद्यद्वयेन सह दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यसिद्धेः तर्कस्य मूलशैथिल्यात् आभासत्वमाशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽपि अविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावान्न तदिति भावेन तामाह **अविशेषादिति** ।

ननु निष्कारणकत्वरूपाकस्मिकत्वमेवापाद्यमस्तु किं तद्विवरणेनेत्यत आह **यद्येवमिति** । तर्ह्यसङ्गतोऽयं प्रसङ्गः स्यादिति सम्बन्धः । तत्कथमित्यत उक्तं **परेणेति** । अदृष्टस्य सर्वोत्कर्षादिरूपफलहेतुभूतस्य तद्धेतुभूतविशिष्टादृष्टहेतुभूतस्यादृष्टस्य निष्कारणतायाः परेणानङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । अयं भावः । न तावदत्रादृष्टस्य निष्कारणकत्वेन फलादेर्निष्कारणकत्वमविशेषव्याप्त्याश्रयणेनापाद्यमिति वक्तुं शक्यं परेण । तथा सति सर्वोत्कर्षहेतुभूतस्य तद्धेतुभूतस्य वाऽदृष्टस्य निष्कारणतायाः पूर्ववादिनाऽनङ्गीकृतत्वेनापादकासिद्ध्यापत्त्या तेन फलादेः निष्कारणकत्वापादनस्यासङ्गतत्वापातात् । किन्त्वदृष्टस्योक्तविधादृष्टनिरपेक्षत्वेन फलस्याकस्मिकत्वमेवापाद्यत इति । न च तद्युक्तम् । प्रसङ्गमूलभूतविशेषव्याप्तेरविशेषव्याप्तेर्वा तथा सत्यभावप्रसङ्गेन मूलशैथिल्यात् तर्कस्यासङ्गतत्वप्रसङ्गादिति । ननु चैवं विवरणार्थं प्रवृत्तेन भाष्यकृताऽऽपाद्यस्येवापादकस्याप्यवश्यं विवरणीयत्वात् तदविवरणाद्भाष्ये न्यूनत्वमित्यतो भाष्यकारीयापाद्यविवरणस्यापादकविवरणोपलक्षणत्वेन स्वमात्रपरत्वाभावान्न

तदिति भावेन भाष्यकारीयमापाद्यव्याख्यानमापादकव्याख्यानेऽप्यतिदिशति **एवमेवेति** । यद्येवं न व्याख्यायते तदा परेणादृष्टस्य निष्कारणताया अनङ्गीकृतत्वादापादकासिद्ध्या तर्कस्यासङ्गतता स्यादिति भावः ।

फलादेरदृष्टनिरपेक्षत्वापादनस्येष्टापादनतामाशङ्कते **अस्त्विति** । तदुत्कर्षस्यादृष्टनिरपेक्षत्वं वदन् प्रष्टव्यः। किमयं दृष्टकारणकलापप्रयुक्तः किंवाऽदृष्टकारणपरितुष्टेश्वरनिमित्तक इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **प्राग्भवीयस्येति** ॥ **किञ्चेति** । एतच्च दृष्टकारणकलापस्य नष्टत्वोपपादकं हेतुगर्भविशेषणम् । दृष्टकारणकलापस्य नष्टत्वान्न तदुत्कर्षापादकमित्युक्तम् । इदानीं तु व्यर्थश्चायं सर्वोत्कर्षस्य विशिष्टादृष्टनिमित्तकत्वपरित्यागेन दृष्टकारणकलापनिमित्तकत्वाभ्युपगमः परस्य । विशिष्टादृष्टप्रयुक्तत्व इव तस्य दृष्टकारणकलापप्रयुक्तत्वेऽप्यनादियोग्यताया अवर्जनीयत्वादित्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतस्तदुपपादयितुं पृच्छति **किञ्चेति** । स किं निर्निमित्तकः सनिमित्तको वा । द्वितीयेऽपि विशिष्टादृष्टनिमित्तको वा स्वभावनिमित्तको वेति विकल्पान्मनसि निधाय आद्यमनूद्य दूषयति **निर्निमित्तश्चेदिति** ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । तथा सति सर्वेषामपि सर्वोत्कृष्टत्वं स्यादविशेषादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न द्वितीयः । तथा सति सर्वोत्कर्षस्यैव विशिष्टादृष्टप्रयुक्ततासम्भवेन तस्य दृष्टकारणकलापप्रयुक्ततामभ्युपगम्य दृष्टकारणकलापनिमित्ततया विशिष्टादृष्टकल्पनायां गौरवप्रसङ्गादिति भावेन तृतीयं दूषयति **स्वभावेति** ॥ **सिद्धमिति** । स्वभावस्यैव योग्यतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । आद्यद्वितीयं दूषयति **एतेनेति** । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति **अनादीति** । दृष्टव्यापारसम्पत्तेरपि पूर्ववदनादियोग्यतां विनाऽनुपपत्तेरिति भावः ।

वा०र०— अदृष्टस्येत्यनूद्य सर्वोत्कर्षादिहेतुभूतेत्याद्यदृष्टस्य इत्यन्तं व्याख्यानम् । अत्र च हेतुभूतस्य वेति वाशब्दयुक्त एव पाठः मूलकोशानुसारात् युक्तेश्च । अत एव वक्ष्यति **तद्धेतुभूतस्य वाऽदृष्टस्येति** । पर्णोत्तरवादिनेत्यर्थः । किन्त्वदृष्टस्येति पाठः । आकस्मिकत्वमेवापाद्यमिति पाठः । आपाद्यमितीति शब्दोऽधिकः । आकस्मिकत्वं निष्कारणकत्वम् । **विशेषव्याप्तेरविशेषव्याप्तेर्वेति** । यत्र विशिष्टादृष्टस्य विशिष्टादृष्टनिरपेक्षत्वं तत्र सर्वोत्कर्षादिफलस्य निष्कारणकत्वमिति विशेषव्याप्तेर्वाऽयोगादित्यर्थः । यत्र कस्यचित् विशिष्टादृष्टनिरपेक्षत्वं तत्रापरस्य निष्कारणकत्वं इति अविशेषव्याप्तेर्वाऽयोगादित्यर्थः । विशिष्टादृष्टस्य विशिष्टादृष्टान्तरानपेक्षत्वेऽपि कारणान्तरेत्युक्तत्वेन निष्कारणत्वाभावादविशेषो नास्तीत्याशयः । **निष्कारणताया इति** । निष्कारणताया इत्यर्थः । तथापाठोऽपि क्वचित् ।

स०व्र०— परेणादृष्टस्येति । व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टप्रसञ्जनं तर्कः । व्याप्यं च अदृष्टस्य निष्कारणकत्वम् । तस्य परेणानङ्गीकृतत्वात् फलादावाकस्मिकत्वं यद्व्यापकं तन्नापादयितुं शक्यमित्यतः आपाद्यविवरणं कर्तव्यमिति भावः ॥ **आपादकमपीति** । अतिशयो यद्याकस्मिक इष्यत इत्यापादकमित्यर्थः ॥ **अनादिरिति**। इष्टव्यापारसम्पत्तेरपि अनादि तत्तद्योग्यतां विना तदसम्भवादित्यर्थः ।

* * *

१०८ **सु०— अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्ष इति तत्राह अदृष्टाचेदिति ।**

अनु०— अदृष्टाचेद्विशेषोऽयमनादित्वं कुतो न तत् ।

भवतीति शेषः । विशिष्यत इति विशेषः विशिष्टमदृष्टमित्यर्थः । अयं इति विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षहेतुः । अनादित्वं तथाविधादृष्टपरम्परायाः । अनादियोग्यतावत्त्वमिति च । तत् तर्हि । इदमुक्तं भवति । यथा विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षे कारणं विशिष्टमदृष्टं तथा(विधादृष्टपूर्वकं)विधपूर्वादृष्टहेतुकं तथा तदपि तदपीति स्वीकार्यम् । समानन्यायत्वात् । तथा च अनादिविशिष्टादृष्टप्रवाहाश्रयत्वं तस्यैव कुत इत्यनुयोगस्य नान्यदुत्तरमनादेर्विशिष्टस्वभावात् । तत्तत्फलप्राप्त्युपाययोः प्रयत्नादृष्टयोरागन्तुकयोर्बीजभूतोऽनागन्तुकस्वभावविशेष एव अनादियोग्यता उच्यते । यथोक्तम् । 'स्वभावाख्या योग्यता या हठाख्ये'त्यादि । अतः सिद्धा ब्रह्मादिकलिपर्यन्तेषु जीवेष्वनादियोग्यतेति ।

परि०— तथाविधं विशिष्टादृष्टमपेक्ष्यैव जायत इति प्राग्विकल्पितपक्षं शङ्कते **अस्तु तर्हीति** । अनादित्वमित्यत्राकाङ्क्षितमाह **तथाविधादृष्टपरम्पराया इति** ॥ तस्या अर्थान्तरमाह **अनादियोग्यतावत्त्वमिति चेति** । अदृष्टप्रवाहस्यानादित्वे अनादियोग्यतावत्त्वं कुत इत्यत आह **इदमुक्तमिति** । **तस्यैव** विरिञ्चस्यैव **कुतः**, अन्यस्य कुतो नेति प्रश्नस्यानादिभूतेतरासाधारणस्वभावादन्यदुत्तरं नास्ति । तादृशस्वभावस्तस्यास्तीति अत्युत्कर्षहेतुभूतादृष्टप्रवाहः तस्यैवेत्येवोत्तरं वाच्यमित्यर्थः । तावताऽनादियोग्यतासिद्धिः कुत इत्यत आह **तत्तत्फलेति** । 'स्वभावाख्या योग्यता या हठाख्या याऽनादिसिद्धा सर्वजीवेषु नित्या । सा कारणं प्रथमं तु द्वितीयमनादिकर्मैव तथा तृतीयम् । जीवप्रयत्नः पौरुषाख्य' इति भारततात्पर्योक्तिं हृदि कृत्वाऽऽह **प्रयत्नादृष्टयोरिति** ॥ **यथोक्तमिति** । द्वाविंशेऽध्याये । *अनादियोग्यतासत्त्वे तर्कोक्तिः* ॥

शे०चं०— ननु तथाविधादृष्टपरम्पराया अनादित्वं नानिष्टमित्यतोऽनादियोग्यताऽऽपादकत्वात् तस्य अनिष्टत्वमित्यभिप्रेत्य तस्याप्यापाद्यमाह **अनादियोग्यतावत्त्वमिति चेति** । इति च तदर्थ इति शेषः । ननु च सर्वोत्कर्षकारणविशिष्टादृष्टस्य तथाविधादृष्टहेतुत्वेऽपि फलहेतुविशिष्टादृष्टनिमित्तकविशिष्टादृष्टस्य वा तन्निमित्तविशिष्टादृष्टस्य वा न तथाविधादृष्टनिमित्तकत्वमिति न तथाविधादृष्टपरम्पराया अनादित्वमापद्यते । बीजाभावात् । अस्तु वाऽनादित्वं तथाऽपि कथमनादियोग्यतासिद्धिर्निमित्तनैमित्तिकभावस्याप्रतीतेः । तस्यैव विशिष्टा-

दृष्टप्रवाहाश्रयत्वोपपादकतया अनादिविशिष्टस्वभावसिद्धावपि न योग्यतासिद्धिः स्वभावस्य योग्यतात्वासिद्धे-रित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ।। **यथोक्तमिति** । भारततात्पर्यनिर्णय इति शेषः ।

वा०र०— अनादित्वशब्दार्थतया तथाविधादृष्टपरम्पराया इति व्याख्यानादेतस्यापि व्याख्यानत्व-मित्याशयेनाह **इति चेति** । **भारततात्पर्यनिर्णय इति** । द्वाविंशे(त्य)ऽध्याये ।

।। इति अदृष्टस्य सर्वोत्कृष्टत्वप्रयोजकत्वाभावसमर्थनम् ।।

* * *

।। अथ भगवतः निर्दोषत्वसमर्थनम् ।।

१०९ सु०— भगवान्निर्दोष इति यत्प्रागुक्तं तत्समर्थनार्थमुत्तरो ग्रन्थः । ननु 'न स्थान-तोऽपी'त्यादिनैव समर्थितमेतत् । सत्यम् । युक्त्यादिना प्राप्तं सदोषत्वं तत्रापाकृतम् । अत्र तु प्रत्यक्षप्राप्तमिति भेदात् । एतदपि तत्रैव कुतो न दूषितमिति चेत् । विश्वादिषु प्रत्यक्ष-स्याप्रवृत्तेः । प्रासङ्गिकं तु निराकरणं तत्र वा अत्र वा न कश्चिद्विशेषः । प्रागुक्तार्थप्रपञ्चश्च अत्र अनुभाष्यकृता क्रियते । मुक्ततारतम्यादेः प्रपञ्चनात् । अतः अत्रैव निर्दोषताप्रपञ्चनं युक्तम् । किञ्चात्र ज्ञानस्वरूपनिरूपणं भविष्यति तत्प्रसङ्गश्च ज्ञानपादे समुचितः । अपि च न भगवत्साक्षात्कारमात्रेण अशेषपुरुषार्थप्राप्तिः किन्तु निर्दोषाद्भगवद्दर्शनादित्युक्तम् । तच्च अनेन निर्दोषभगवद्दर्शनमुपदर्शितं भवति । तर्हि तत्रैवायं ग्रन्थसन्दर्भः कुतो न निवेशित इति चेत् । देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्यात्रोपयुक्तत्वेन तदानन्तर्योपपत्तेः । तथा च वक्ष्यामः ।

परि०— शिष्यमनःसमाधानायाह **भगवान्निर्दोष इति** ।। **यत्प्रागुक्तमित्यादि** । एत-त्पादोपक्रमे 'एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनादि'ति यदुक्तमित्यर्थः । अत एव तत्र व्याख्यावसरे भगवतो निर्दोषत्वसङ्कीर्तनं तदुपपादनाय पातनिकार्थ(प्रस्तावन)मित्युक्तम् ।। **न स्थानत इति** । 'न स्थान-तोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही'त्यादिसूत्रेण 'न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुरि'त्याद्यनु-व्याख्याने भक्तिपादे समर्थितमेतन्निर्दोषत्वमित्यर्थः ।। **युक्त्यादीति** । भिन्नस्थानकत्वयुक्त्या 'कार्य-कारणबद्धौ तावि'त्यादिश्रुत्या च प्राप्तमित्यर्थः । विश्वादिषु = विश्वतैजसादिरूपेषु तत्र विचार्यतया प्रसक्तेष्विति योज्यम् । ननु 'बहुत्वं च विशेषेणे'त्यनेनानुमाननिरासोऽत्रापि वक्ष्यते । आगमो-

ऽप्यत्राशङ्क्य निरस्यत इति चेत् । एवं तर्हि प्रपञ्चनत्वान्न स्थानत इत्यादिना पौनरुक्त्यमित्याह **प्रागुक्तार्थेति** । तत्र ज्ञापकमाह **मुक्तेति** । 'वृद्धिह्रासभाक्त्वमि'त्यादिनोक्ततारतम्यस्येत्यर्थः ॥ **ज्ञान-स्वरूपेति** । निर्दोषत्वप्रकारकत्वमेव ब्रह्मज्ञानस्वरूपमिति तन्निरूपणं 'निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्श'-त्यादिना भविष्यतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणात्र पादेऽस्य प्रपञ्चनस्य सङ्गतिमाह **अपि चेति** ॥ **इत्युक्त-मिति** । 'एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनादि'त्यस्य द्वितीयव्याख्यानेनोक्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । उत्तर-ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । एतत्पादोपक्रम एवेत्यर्थः ॥ **देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्येति** । पूर्वमुक्तस्येति योज्यम् ॥ **अत्रेति** । ज्ञानस्वरूपनिरूपणपरे ग्रन्थ इत्यर्थः ॥ **तथा च वक्ष्याम इति**। देवादिस्वभावप्रपञ्चनस्योपयोगं 'न चे'त्यादिव्याख्यावसरे अनुपदमेव वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ *ग्रन्थ-सङ्गत्युक्तिः ॥*

यादु०— प्रागुक्तमिति । एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनादित्यत्रेत्यर्थः ॥ **भविष्यतीति** । 'न चान्यभेद-वद्विष्णौ भेदस्तद्दर्शिनामपि । दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यत' इत्यनुपदं 'निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेष-रूपिणमि'त्यादावपीति शेषः ॥ **समर्थितमिति** । न स्थानतोऽपीत्यत्रेति शेषः । **तथा च वक्ष्याम इति** । देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्य निर्दोषभगवद्दर्शनोपदर्शने यथोपयोगः तथा 'न चान्यभेदवद्विष्णावि'त्येत-द्व्याख्यानावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः ।

वं०प०— तत्रैव उपासनापाद एव । **विश्वादिषु** विश्वतैजसादिरूपेषु ॥ **प्रागुक्तार्थप्रपञ्चनमिति** । यावदधिकारमित्यत्रोक्तमुक्ततारतम्यप्रपञ्चनं तावदस्मिन्पादे क्रियते । एवमेव प्रपञ्चनप्रसङ्गान्न स्थानतोऽपीति भक्तिपादोक्तं निर्दोषत्वमपि प्रपञ्च्यत इत्यर्थः । **अनेन** उत्तरग्रन्थेन ॥ **भगवद्दर्शनमुपदर्शितमिति** । सर्वरूपे-ष्वभेदेन ज्ञानरूपमित्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । एवमुत्पन्नेत्यत्रैवेत्यर्थः ।

शे०चं०— प्रागिति । एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनादित्यत्रेत्यर्थः । ननु विश्वादिषु प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तावपि यौक्तिकभेदनिराकरणेन स्मृतत्वात् प्रसङ्गलक्षणया सङ्गत्या रामकृष्णादिभेदस्यापि तत्रैव निराकरणं किन्न कृत-मित्यत आह **प्रासङ्गिकं त्विति** । तत्रेवात्रापि प्रसङ्गसङ्गतेः सम्भवेन तस्यास्तत्रैव कर्तव्यतायामनियामकत्वादिति भावः । तर्हि भवतोऽपि विनिगमनाविरह एवेत्यत आह **प्रागुक्तेति** । यावदधिकारमित्यत्रोक्तमुक्ततारतम्यप्रपञ्चनं तावदस्मिन्पादे क्रियते । एवमेव प्रपञ्चनप्रसङ्गान्न स्थानतोऽपीति भक्तिपादोक्तं निर्दोषत्वमपि प्रपञ्च्यत इत्यर्थः । तदेव कथमस्यावगतमित्यत आह **मुक्तेति** । यावदधिकारमवस्थितिरित्याद्यधिकरणेषु तस्योपसंहारपादे प्रति-पादितत्वादिति भावः ॥ **भविष्यतीति** । 'न चान्यभेदवद्विष्णौ भेदस्तद्दर्शिनामपि । दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यत' इत्यनुपदमेव 'निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणमि'त्यादिनेति शेषः ॥ **तत्रैवेति** । पुरुषार्थाधिकरण एवेत्यर्थः । ननु देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्य निर्दोषत्वोपपादने कथमुपयोग इत्यत आह **तथा च वक्ष्याम**

इति । देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्य निर्दोषभगवद्दर्शनोपदर्शने यथोपयोगः तथा च 'न चान्यभेदवद्विष्णावि' त्येतद्व्याख्यानावसरे 'स्वभावत एव जीवास्त्रिविधा देवदानवमानवभेदात्, तत्र दैवं प्रत्यक्षं तावदवताराणां परस्परं भेदं न गोचरयती'त्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— इत्यादावपीति । शेष इति पाठो मूलकोशानुसारात् । **मूले इत्युक्तमिति** । पुरुषार्थाधिकरणेत्यर्थः ।

स०व्र०— ** ननु विश्वादिषु प्रत्यक्षस्याप्राप्तावपि त्वयोक्तभेदनिराकरणेन प्रात्यक्षिकरामकृष्णादिभेदस्यापि स्मृतत्वेन प्रसङ्गलक्षणसङ्गत्या तत्रैव कर्तव्यमित्यतस्तस्याप्यविशेष इत्याह **प्रासङ्गिकं त्विति । तर्हि भवतोऽपि विनिगमनाविरह इत्यत आह **प्रागुक्तेति** । ननु प्रागुक्तार्थप्रपञ्चकत्वमेव कथमस्यावगम्यत इत्यत आह **मुक्तेति**। ननु देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्य निर्दोषत्वोपपादने कथमुपयोग इत्यत आह **तथा च वक्ष्याम इति** । 'स्वभावत एव जीवाः त्रिविधाः देवदानवमानवभेदात् । तत्र दैवं प्रत्यक्षं तावदवताराणां परस्परभेदं न गोचरयती'त्यादिनेति शेषः ।

॥ इति भगवतः निर्दोषत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ रामकृष्णादिभगवदवतारेषु 'भेद-वेधा'दिदर्शनात् न तस्य निर्दोषत्वम् ॥

११० सु०— इदमत्र शङ्क्यते । रामकृष्णादयो भगवदवतारा भगवताऽत्यन्ताभिन्ना इति तावत्समर्थितम् । तेषां च परस्परं भेदस्तत्कालवर्तिनां पुरुषाणां प्रत्यक्षेण दृश्यते । न च ते देहवन्त इति चोक्तम् । ततो देहगत एव भेद इत्यनवकाशम् । ततश्च सर्वेषां स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः । केषाञ्चित्पारतन्त्र्यम् । एवमन्येऽपि भेदानुषङ्गिणो दोषा द्रष्टव्याः । समानन्यायत्वात् । वेधादिदोषाश्च प्रत्यक्षेणेक्ष्यन्त इति न भगवतो निर्दोषत्वमिति ।

परि०— समर्थितमिति । 'न स्थानत' इत्यत्रेति योज्यम् ॥ **इति चोक्तमिति** । 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'त्यादिसूत्रैरुक्तमित्यर्थः ॥ **एवमन्येऽपीति** । अनुग्राह्यत्वजन्ममृत्यादयः ॥ **समानेति** । स्वतन्त्रब्रह्मभिन्नजीवसमानन्यायत्वादित्यर्थः ।

यादु०— उक्तमिति । अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यत्रेति शेषः ॥ **भेदानुषङ्गिण इति** । स्वतन्त्रप्रतियोगिकभेदानुषङ्गिणस्तारतम्यानुग्राह्यानुग्राहकभावादयो दोषा इत्यर्थः ।

शे०चं०— **समर्थितमिति** । न स्थानतोऽपीत्यादिनेति शेषः ॥ **उक्तमिति** । अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यादिनेति शेषः ॥ **सर्वेषामिति** । युगपदनेकेषामेकमतित्वानुपपत्त्या जगतोऽचेष्टत्वोन्मथन-प्रसङ्गादिति भावः ॥ **एवमन्येऽपीति** । अनुग्राह्यानुग्राहकभावादय इत्यर्थः ।

वा०र०— लिङ्गमित्यादिनेत्यादिपदेन न भेदात् इत्यादिसूत्रपरिग्रहः । एवमुत्तरत्र तदुत्तरसूत्रपरिग्रहः । **मूले वेधादिदोषाश्च प्रत्यक्षेणेति** । 'शितविशिखहतो वि(प्रस)शीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे । प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु भगवान् मे मुदे मुकुन्दः' इति भागवते प्रथमस्य नवमे भीष्मवचनादिति भावः ।

॥ इति रामकृष्णादिभगवदवतारेषु 'भेद-वेधा'दिदर्शनात् न तस्य निर्दोषत्वम् ॥

* * *

॥ अथ जीवत्रैविध्यसद्भावात् भेदस्य देवप्रत्यक्षविषयत्वनिरासः ॥

१११ **सु०—** तत्र तावद्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतां निराकर्तुमागमवाक्यं पठति **न चेति** ।

अनु०— न चान्यभेदवद्विष्णौ भेदस्तद्दर्शिनामपि । दृश्यते

चः अवधारणे । **अन्यभेदवत्** इति व्यतिरेकदृष्टान्तः । अन्येषां घटादीनां यथा अनेकत्वातिरिक्तोऽन्योन्याभावलक्षणो **भेदो दृश्यते न** तथेति । विष्णौ भेदो न दृश्यत इत्येवोक्तेऽनेकत्वस्याप्यदर्शनं प्रतीयेत तदर्थमिदं वचनम् । यद्वा यथा विष्णावन्यप्रति-योगिको भेदो दृश्यते न तथा स्वप्रतियोगिक इति योजना । अन्यथा घटादिप्रतियोगिकोऽपि भेदो न दृश्यत इत्यपि प्रतीयेत । अथवा अन्यप्रतियोगिकभेदवति विष्णावित्यैकपद्येन व्याख्येयम् । प्रयोजनं तूक्तमेव । **विष्णौ** रामकृष्णादिरूपे । अधुनातनैर्भेदो न दृश्यत इति परस्यापि सम्मतम् । अतः **तद्दर्शिनामपि** इत्युक्तम् । तृतीयार्थे षष्ठी । अवतारदर्शिभिरपी-त्यर्थः । तद्दर्शिनां प्रत्यक्षेणापीति वा । स्वभावत एव जीवास्त्रिविधाः । देवदानवमानव-भेदात् । तत्र दैवं प्रत्यक्षं तावदवताराणां परस्परं न भेदं गोचरयतीति भावः ।

परि०— दृष्टान्तोक्तेरुपयोगमाह **विष्णौ भेदो न दृश्यत इत्येवोक्त इति** ॥ **इदमिति** । अन्यभेदवदिति वचनमित्यर्थः । व्यतिरेकदृष्टान्त एव स्थानान्तरोक्तिः ॥ **यद्वेति** । एवमुक्तेरप्युपयोग-

माह **अन्यथेति** ॥ **ऐकपद्येनेति** । मतुबन्तत्वोपगमेनान्यभेदवांश्चासौ विष्णुश्चेत्येकपदत्वेनेत्यर्थः । विशेषणोक्तेरपि कृत्यं किमित्यतः 'अन्यथे'त्यादिना उक्तमेवेत्याह **प्रयोजनं तूक्तमेवेति** । छन्दस्तुल्यत्वादागमस्याह **तृतीयार्थ इति** । 'सुपां सुलुगि'त्यादिसूत्रे सुपां सुपो भवन्तीति वार्तिकोक्तेस्तृतीयार्थे षष्ठीत्युक्तम् ॥ **प्रत्यक्षेणापीति** । न केवलं 'न स्थानत' इत्यत्रोक्तदिशा युक्त्या श्रुत्या च नोपलभ्यते प्रत्यक्षेणापीत्यपेरर्थः । यद्वा रूपाणि भिन्नानि । बहुत्वात् विलक्षणाकारवत्त्वात् भिन्नव्यापारवत्त्वाच्चैत्रमैत्रादिवदित्याद्यनुमानैरपीति समुच्चयार्थोऽपिशब्दः । तथा च वक्ष्यति एतद्वचनव्याख्यावसाने **एवमीश्वरेत्यादिना** । तथा च 'वक्ष्याम' इत्यनेनोक्तं देवमानवदानवस्वभावप्रपञ्चनस्योपयोगमाह **स्वभावत एव जीवा इति** ।

गु०दी०— सहस्ररूपी भूत्वा दूषणादीनां वधं कुर्वति रामे पुनस्तै रूपैरेकत्वस्यैव सर्वैर्दर्शनात् । जाम्बवता च 'प्राज्ञाय देहविकृतिं निजनाथदेवं सीतापतिं त्रिनवहान्यमुना ह्ययुध्यत् । ज्ञात्वाऽपराधकृदि'त्यादि भागवतोक्त्या कृष्ण एव रामत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अक्रूरेण च रथस्थस्यैव रूपस्याघमर्षणकाले जले दर्शनात् । अर्जुनेन च स्वदृष्टविश्वरूपस्यैव रथस्थकृष्णमूर्त्यैकीभावदर्शनात् । गरुडेन चानन्तासनस्थमहामूर्तेः शिरःकिरीटस्य कृष्णशिरस्यपि साम्यदर्शनेनैक्यस्यैव दृष्टत्वात् । महाबलिना च वामनस्यैव त्रिविक्रमत्वदर्शनात् । 'मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः । त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च तथाऽधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वन्दनं त' इति गर्भस्तुतौ सर्वदर्शिभिर्देवैर्मत्स्याद्यनेकरूपाणां त्वमिति कृष्णरूपेणाभेदप्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यादिकमनुसन्धाय **तद्दर्शिनामपीत्यादिकम्** । आकारविशेषदर्शनादित्यस्य अभिन्नानामपि मृद्घटादीनामाकारविशेषदर्शनादिति भावः ।

यादु०— **उक्तमेवेति** । अन्यथा घटादिप्रतियोगिक इत्यादिपूर्ववाक्येनेति शेषः ।

शे०चं०— **भेदेति** । भिन्नानामनुग्राह्यानुग्राहकभावदर्शनादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । विष्णौ भेदो न दृश्यत इत्येवोक्ताविथर्थः । **प्रयोजनं तूक्तमेवेति** । अन्यथा घटादिप्रतियोगिकोऽपि भेदो न दृश्यत इत्यपि प्रतीयेतेत्येवं विशेषणप्रयोजनं तु द्वितीयपक्षोक्तमेवात्रेत्यर्थः । रामकृष्णाद्यवतारगतभेदस्यैव तत्कालवर्तिपुरुषप्रत्यक्षतायाः शङ्कितत्वादाह **रामकृष्णादिरूप इति** । ननु कर्तृत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीयया भवितव्यम्। षष्ठी तु कथमित्यतो व्यत्ययेन षष्ठीयं तृतीयार्था इत्याह **तृतीयार्थ इति** । अत्र पक्षे व्यत्ययाश्रयणं भवतीत्यपरितोषादाह **तद्दर्शिनामिति** ।

स०व्र०— **प्रयोजनं तूक्तमेवेति** । अन्यथा घटप्रतियोगिकोऽपि भेदो न दृश्येतेत्यपि प्रतीयत इत्येव प्रयोजनं तद्द्वितीयपक्षोक्तमेवात्रेति भावः ।

॥ इति जीवत्रैविध्यसद्भावात् भेदस्य देवप्रत्यक्षविषयत्वनिरासः ॥

॥ अथ उत्तमजीवानां भगवद्रूपेषु ऐक्यविषयकप्रत्यभिज्ञैव भवति ॥

११२ **सु०**— न केवलमेतावत्किं तर्हीत्यत आह **प्रत्यभिज्ञैवेति** ।

अनु०— प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यते ।

उत्तमानां पुरुषाणां भगवतो **बहुरूपेषु** तदेवेदमित्यभेदविषया **प्रत्यभिज्ञैव** पुराणादौ **दृश्यते** । यथा जाम्बवतः स राम एवायं कृष्ण इति प्रत्यभिज्ञा । तथा च कुतो भेदज्ञानस्यावकाश इति भावः ।

ननु बहुत्वं भेदेन विनाऽनुपपद्यमानं तमाक्षिपति । तथा च बहुरूपेषु प्रत्यभिज्ञा न सम्भवत्येव । सम्भवन्ती वा भ्रान्तिः स्यादित्यत आह **बहुत्वं चेति** ।

बहुत्वं च विशेषेण

भगवद्रूपाणामिति शेषः । अन्यथोपपत्तिकुण्ठितार्थापत्तिः न भेदं प्रमापयतीत्यर्थः । अन्यथाऽप्युपपत्तिपक्षे भेदसन्देहः स्यात् सोऽप्यनिष्ट इति अन्यथैव उपपत्तिं सूचयति **न भेदेनेति** ।

न भेदेन कथञ्चन ।

उपपद्यत इति उभयत्र शेषः । कुतः । भगवद्रूपाणां भेदे निरवकाशप्रमाणाभावात् तद्विरोधाच्च । तदिदमाह **कथञ्चनेति** ।

परि०— **यथा जाम्बवत इति** । 'यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मातनोत् क्षुभितनक्रतिमिङ्गिलोऽब्धिः । सेतुः कृतः स्ववश उज्ज्वलिता च लङ्का रक्षश्शिरांसि भुवि पेतुरिषुक्षतानी'ति दशमस्कन्धे षष्ठितमेऽध्याये कृष्णविषये जाम्बवत उक्त्या प्रत्यभिज्ञा ज्ञायत इत्यर्थः ॥ **प्रत्यभिज्ञेति** । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥ **अन्यथोपपत्तीति** । भेदप्रतिनिधिविशेषणोपपत्त्या कुण्ठिता = प्रतिबद्धेत्यर्थः ॥ **अन्यथाऽपीति** । किं बहुत्वं ईशरूपेषु भेदेन युज्यते किंवा विशेषबलेन युज्यत इति सन्देहस्तु स्यादेवेत्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । अन्यथोपपत्त्युक्तिपरे 'बहुत्वं च विशेषेणे'ति वाक्ये न

भेदेन कथञ्चनेत्यन्यथैवोपपत्त्युक्तिपरे च वाक्ये इत्यर्थः । **कुत इति** । न भेदेनेति कुत इत्यर्थः ॥ **तद्विरोधाच्चेति** । निरवकाशप्रत्यभिज्ञाविषयत्वोक्तिरूपप्रागुक्तप्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः ।

वं०प०— बहुत्वम् अनेकत्वम् ॥ **अन्यथोपपत्तीति** । विशेषेणेत्यर्थः ॥ **अन्यथाऽपीति** । भेदेनापीत्यर्थः ।

शे०चं०— तथा चेति । अभेदप्रत्यभिज्ञारूपभेदप्रत्यक्षप्रतिबन्धसद्भावादित्यर्थः ॥ **तथा चेति** । भेदज्ञानरूपस्याभेदप्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धकस्य सद्भावादिति भावः । बहुत्वं विशेषेणेति न भेदेनेति च वाक्यद्वय-स्यानाकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासत्वं परिहरति **उपपद्यत इतीति** ।

स०व्र०— उभयत्र शेष इति । बहुत्वं विशेषेणेत्यत्र न भेदेनेत्यत्र चेत्यर्थः । तथा च बहुत्वं विशेषेणोपपद्यते भेदेन नोपपद्यत इति व्याख्यातं भवति ।

॥ इति उत्तमजीवानां भगवद्रूपेषु ऐक्यविषयकप्रत्यभिज्ञैव भवति ॥

* * *

॥ अथ मध्यमजीवाः अपि भगवद्रूपेषु भेदं न पश्यन्ति ॥

११३ **सु०—** एवमुत्तमानां पुंसां भगवदेकरूपदर्शनसमये रूपान्तरप्रतीतावसत्यां ततो भेदज्ञानमसम्भावितम् । प्रतियोगिज्ञानाभावे भेदज्ञानाभावस्य नियतत्वात् । सत्यामपि तथा विरोधिन्याः प्रत्यभिज्ञाया भावादित्युक्तम् । तथाऽपि मध्यमादिजनानां प्रत्यक्षं भगवद्रूपभेदे प्रमाणं भविष्यति । एकरूपदर्शनसमये रूपान्तरप्रतीत्यभावे भेददर्शनानुपपत्तावपि तद्भावे सम्भवत्येव । न च तेषामपि प्रत्यभिज्ञा भवद्भिरभ्युपेतुं शक्यते । उत्तमत्वप्रसङ्गात् इत्यतो मध्यमानपेक्ष्य तावदाह **प्रत्यभिज्ञा चेति** ।

अनु०— प्रत्यभिज्ञा च येषां न तेऽपि तन्मुष्टदृष्टयः ।

चस्त्वर्थः । **येषां तु** मध्यमानां जनानां **प्रत्यभिज्ञा** भगवद्रूपेषु नास्ति **तेऽपि** तत्र भेदं नैव पश्यन्तीति योजना । प्रत्यभिज्ञाभावे कारणं तेन भगवता मुष्टापहता दृष्टिरेषा-मिति । तेन बहुत्वेनेति वा । भगवदिच्छया तेषां योग्यतया चोपोद्बलितं बहुत्वमुपलभ्यमानं प्रतीयमाने(ऽपि) वस्तुनि विद्यमानस्याप्यभेदस्य ज्ञानं प्रतिबध्नाति । अत्र तन्मुष्टदृष्टयस्ते-ऽपीत्यनुवादात् तन्मुष्टदृष्टित्वात् प्रत्यभिज्ञैषां नास्तीति लभ्यते ।

परि०— स्पष्टतया मूलानुक्तमप्युक्तप्रायं मत्त्वाऽनुवदति **एवमिति** ॥ **सत्यामपि तथेति** । प्रतियोगिप्रतीतावित्यनुषज्यते । **तथेति** । भेदधीर्नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **विरोधिन्या इति** ॥ *विष्णुरूपेषु भेदस्य उत्तमप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तिः* ॥ **भवद्भिः** सिद्धान्तिभिः ॥ **मध्यमानिति** । मानवानपेक्ष्येत्यर्थः । 'तन्मुष्टे'त्यत्र तच्छब्दस्यार्थान्तरम् ॥ **तेन बहुत्वेनेति वेति** । भगवद्रूपगत-बहुत्वेनेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाऽभावे कारणमित्युक्तं प्राक् तत्कथमित्यतः कारणत्वलाभप्रकारं व्यनक्ति **अत्र तन्मुष्टेति** ।

वं०प०— मध्यमादीनामित्यत्र मध्यमशब्देन नित्यसंसारिणो ग्राह्याः ॥ **दृष्टिरिति** । प्रत्यभिज्ञा-रूपेत्यर्थः । 'तन्मुष्टदृष्टयस्तेऽपि भेदं नैव प्रपश्यन्ती'त्यनुवादस्य विधिसापेक्षितत्वान्मुष्टदृष्टय इति विधिवाक्यं ग्राह्यम् । तच्च प्रत्यभिज्ञा नास्तीत्यत्र हेतुप्रतिपादकं यतस्तन्मुष्टदृष्टय इत्यनन्तरं तन्मुष्टदृष्टयस्तेऽपि भेदं नैव प्रपश्यन्तीति योज्यमित्याशयेनाह **तन्मुष्टदृष्टयस्तेऽपीत्यनुवादो(वाददिति) हीति** ।

शे०चं०— **सत्यमपि तथेति** । भगवदेकरूपदर्शनसमये रूपान्तरप्रतीतौ सत्यामपि भेदज्ञानमसम्भा-वितमित्यर्थः । ननु च प्रतियोगिज्ञानरूपतत्तत्कारणसद्भावात् कथं भेदज्ञानस्यासम्भावितत्वमित्यतो विरोध्य-सहकृतस्यैव तज्ज्ञानस्य भेदज्ञानकारणत्वात् प्रकृते च तद्विरहान्न तज्ज्ञानसम्भव इत्याह **विरोधिन्या इति** ॥ **भेददर्शनानुपपत्तावपीति** । प्रतियोगिज्ञानाभावे भेदज्ञानाभावस्य नियतत्वादिति भावः ॥ **येषां त्विति** । अनेन प्रत्यभिज्ञा चेति चशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति ।

स०व्र०— **सत्यामपि तथेति** । भगवदेकरूपदर्शनसमये रूपान्तरप्रतीतौ सत्यामपि भेदज्ञान-मसम्भावितमित्यर्थः । ननु प्रतियोगिज्ञानरूपकारणसद्भावात् कथं भेदज्ञानमसम्भावितमित्यतो बाधकाभाव-सहकृतस्यैव तस्य साधकत्वात् प्रकृते च तदभावात् न भेदज्ञानसम्भव इत्याह **विरोधिन्या इति** ।

* * *

११४ सु०— भगवद्रूपे भेदं नैव पश्यन्तीत्युक्ते घटादिभ्योऽपि भेदं न पश्यन्तीति मन्दस्य प्रतीतिः स्यात् तां निवारयितुमाह भेदमिति ।

अनु०— भेदं नैव प्रपश्यन्ति भेदमन्येभ्य एव च ।
पश्यन्त्येवं हरिस्तेषां सन्दर्शयति नान्यथा ॥

अन्येभ्यो भेदं पश्यन्त्येव चेति योजना ।

ननु प्रतीयमानं वस्तुद्वयं भेदेन वा प्रतीयतेऽभेदेन वा । भेदाभेदोदासीनतया तु प्रतीतिः कथमित्यत आह **एवमिति** ।

एवं बृहत्संहितायां वचनं

तेषां योग्यतयेति शेषः । अन्यथा गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञायां द्वितीया स्यात् । विभक्तिव्यत्ययो वा छान्दसः । अन्यथा भेदेनाभेदेन च दर्शयति । यथा खल्वख्यातवादिनां सहकारिसामर्थ्याद्भेदाभेदौदासीन्येन वस्तुप्रतीतिः । यथा वाऽन्येषां शुक्तिकाशकलदर्शनानन्तरं व्यासक्तौ । तथा परमेश्वरशक्त्याऽत्रापि तथा प्रतीतौ को विरोधः ।

परि०— मन्दस्येति । रूपाणामन्योन्यं भेददृष्टेरेव प्रस्तावादन्यभेदादृष्टेरप्रसक्तेः **मन्दस्ये**त्युक्तम् । प्रकरणानभिज्ञस्येत्यर्थः ।। **अन्यथेति** । योग्यतयेत्यननुषङ्ग इत्यर्थः ।। **गतिबुद्धीति** । आद्याध्यायान्त्यपादे 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णावि'ति सूत्रम् । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति सूत्रात् कर्मेति वर्तते । अर्थपदं प्रत्येकमन्वेति । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानशब्दितभोजनार्थानां धातूनां तथा शब्दकर्मकाणां च धातूनां अण्यन्तानां कर्मसंज्ञा भवतीति तस्यार्थः । गच्छति चैत्रो ग्रामं, गमयति चैत्रं ग्राममित्यादि ज्ञेयम् । तथा च बुद्ध्यर्थस्य दृशेरण्यन्तस्य योगे कर्तृत्वेन तेषामिति निर्दिष्टाः पुरुषाः ते पश्यन्तीति प्राप्ताः त एव दर्शयन्तीति ण्यन्तत्वेनोक्तदृशेर्योगे कर्मसंज्ञका भवन्तीति बुद्ध्यते चैत्रः धर्मं, बोधयति चैत्रं धर्ममित्यत्रेव तान् दर्शयति । भेदाभेदोदासीनं रामकृष्णादिरूपमिति तेषामित्यत्र द्वितीया स्यादित्यर्थः ।। **अन्यथेति** मूलानुवादः । **भेदेने**त्यादि व्याख्या । **दर्शयति** स्वकीयं रूपमिति योज्यम् ।। **अख्यातीति** । भ्रमो नेति वादिनां प्राभाकराणां **सहकारीति** दोषरूपेत्यर्थः ।। **वस्त्विति** । इदं रजतमित्यादिविसंवादस्थल इति योज्यम् । **अन्येषां** अन्यथाख्यातिवादिनाम् । **व्यासक्तौ** व्यासङ्गे सति रजतभेदाभेदप्रतीतिरित्यर्थः ।। *विष्णुरूपेषु भेदस्य मध्यमजनप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तिः ।।*

यादु०— मन्दस्येति । भगवद्रूपान्तरविषयकप्रत्यभिज्ञानिषेधे तत्प्रतियोगिकं भेदं न पश्यन्तीत्येव सुमतेः प्रतीतिः स्यादिति भावः ।। **गतिबुद्धीत्यादिनेति** । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति सूत्रेणेत्यर्थः । अस्यार्थः । गत्यर्थादीनां धातूनां णेः पूर्वं यः कर्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञः स्यादिति। उदाहरणानि तु 'शत्रूनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् । आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिरि'त्यादिना द्रष्टव्यानि । तथा चात्र बुद्ध्यर्थस्य दृशेर्णेः पूर्वं ये तच्छब्द-

वाच्याः कर्तारः तेषां णौ सत्यनेन कर्मसंज्ञायां तानिति द्वितीया स्यादित्यर्थः ॥ **अख्यातिवादिनामिति** । अत्र ख्यातिशब्दो भ्रमपरः तेन तदभाववादिनां प्राभाकराणामित्यर्थः ॥ **वस्तुप्रतीतिरिति** । शुक्तिरजतरूपवस्तुद्वय-प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **व्यासक्ताविति** । रजतस्मृतौ शुक्तिकाशकलदर्शनानन्तरं विषयान्तरव्यासङ्गे सति शुक्ति-रजतयोर्भेदोऽभेदो वा तार्किकादिमतेऽपि न प्रतीयत इत्यर्थः ।

वं०प०— योग्यतयेति शेष इति । तथा च तेषामित्यस्य न प्रदर्शयतीत्यनेनान्वयः । किन्त्व-ध्याहृतेन योग्यतयेतिपदेनेत्यर्थः । प्रदर्शयतीत्यनेनान्वये किं दूषणमित्यत आह **अन्यथेति** । तान्प्रतीति वक्तव्य-मित्यर्थः ॥ **भेदाभेदौदासीन्येनेति** । इदं रजतमिति ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्य स्वरूपतो विषयतश्च भेददर्शने प्रवृत्त्यभावः । अभेददर्शनेऽन्यथाख्यात्यापत्तेः भेदाभेदौदासीन्येनैव शुक्तिरजतरूपवस्तुद्वयप्रतीतिरित्यर्थः । **व्यासक्तिः** विषयान्तरसञ्चारः ।

शे०चं०— मन्दस्येति । भगवद्रूपे तदेवेदमिति भगवद्रूपाभेदविषयप्रत्यभिज्ञाभावकथनेन भगवद्रूपा-न्तरभेदं न पश्यन्तीत्येव सुमतेः प्रतीतिनियमेन घटादिभ्यो भेदं न पश्यतीति प्रतीत्यनुदयादिति भावः ॥ **शेष इति** । उपलक्षणं चैतत् । योग्यत्वात्तानिति शेष इत्यपि द्रष्टव्यम् । योग्यतयेति शेषपूरणे नियामकमाह **अन्यथेति** । शेषापूरण इत्यर्थः । ण्यन्तस्य विदेर्ज्ञानार्थकस्य कर्तॄणां स्वेषां ण्यन्तावस्थायां कर्मत्वात् 'वेदार्थं स्वानवेदयदि'त्यादौ स्वानिति द्वितीयादिवत् ज्ञानार्थस्यापि ण्यन्तस्य दृशेः कर्तॄणां तच्छब्दार्थभूतानां ण्यन्ताव-स्थायां कर्मत्वेन द्वितीयाप्राप्त्या तेषामिति षष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गेन तदुपपत्त्यर्थं योग्यतयेति शेषपूरणमावश्यकमिति भावः । अत्र पक्षे शेषपूरणं भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **विभक्तिव्यत्यय इति** । 'व्यत्ययो बहुलमि'ति छन्दसि बहुलं व्यत्ययविधानादिति भावः । ननु भेदाभेदोदासीनतया प्रतीतेरदृष्टत्वात् कथं भगवदवतारेषु तदौदासीन्येन तद्दर्शिनां प्रतीतिः स्यादित्यत आह **यथेति** ॥ **अख्यातिवादिनामिति** । प्राभाकराणामित्यर्थः ॥ **सहकारीति** । दोषवशादित्यर्थः । **वस्त्विति** । शुक्तिरजतरूपवस्तुद्वयप्रतीतिरित्यर्थः । **अन्येषां** तार्किकादीनाम् । व्यासक्तावित्यतःपरं (रजतस्य स्मृतौ शुक्तिकाशकलदर्शनानन्तरं विषयान्तरव्यासङ्गे सति शुक्तिकारजतयो-र्भेदोऽभेदो वा तार्किकादिमते न प्रतीयत इत्यर्थः) भेदाभेदौदासीन्येन प्रतीतिरिति वर्तते ॥ **अत्रापीति** । भगवदवतारेष्वपीत्यर्थः ।

वा०र०— तेषां योग्यतयेति सम्बन्धे कर्मानुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह **उपलक्षणं चैतदिति** । कर्म-त्वात् । गतिबुद्धीत्यनेन । **शेषपूरणमिति** ॥ योग्यतयेति तानिति च शेषपूरणमित्यर्थः । **छन्दसि बहुल-मिति** । छन्दसि शानजपीति पूर्वसूत्रात् छन्दसीत्यस्यानुवृत्तेरिति भावः । व्यत्ययस्तु सुप्तिङुपग्रहेति कारिकोक्त-रीत्या ज्ञेयः । तत्र सुब्व्यत्ययस्यापि विधानादिति भावः । अख्यातिवादिनामित्यस्य संसर्गभेदयोरविद्यमानयोर्न ख्यातिरस्ति किन्तु विद्यमानस्यासंसर्गस्याग्रह एव भ्रम इति वादिनामित्यर्थ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **प्राभा-कराणामिति** । अत एव प्रथमाधिकरणे ख्यातिवादिभिरित्यस्य *वाक्यार्थचन्द्रिकायां* संसर्गभेदख्यात्यभाव-वादिरित्यर्थकथनं कृतम् । अन्यथाख्यातौ ख्यातिशब्दस्य भ्रमपरतामङ्गीकृत्य भ्रमाभाववादिनामित्येवं व्याख्याने तु तेषामपि भ्रमवादितया *वाक्यार्थविनोदे* खण्डितं ज्ञेयम् ।

स०व्र०— अन्यथेति । योग्यतयेति शेषपूरणाभाव इत्यर्थः । तेऽप्यण्यन्तावस्थायां पुरुषाणां कर्तृत्वेन तेषां दर्शयतीति ण्यन्तावस्थायां कर्मणि द्वितीयेति द्वितीयायां तानीत्येव स्यात् तेषामित्यनुपपन्नं स्यादित्यतो योग्यतयेति शेषपूरणमावश्यकमिति भावः । व्यासक्तावित्यतःपरं भेदाभेदौदासीन्येन प्रतीतिरित्यर्थः ।

॥ इति मध्यमजीवाः अपि भगवद्रूपेषु भेदं न पश्यन्ति ॥

* * *

॥ अथ अनुमानेनापि न भगवद्रूपेषु भेदसिद्धिः ॥

११५ सु०— अधमजीवप्रत्यक्षस्य त्वन्या गतिर्भविष्यति । एवमीश्वररूपभेदे प्रत्यक्षं निराकुर्वता अनुमानमपि निराकृतम् । बहुत्वस्य अन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । तन्न्यायेन चाकारविशेषादीनामन्यथासिद्धत्वादिति । वचनम् अस्तीति शेषः ।

परि०— अधमेति । तमोयोग्यजनप्रत्यक्षस्य तु भेदावगाहिनोऽप्रामाण्यरूपाऽन्या गतिः 'अपरीक्षितदृष्टिश्चे'त्येतद्ग्रमनिकादिव्याख्यावसरे भविष्यतीत्यर्थः ॥ **बहुत्वस्येति ।** बहुत्वादिति हेतोर्विशेषेणोपपत्तिरूपान्यथोपपत्तेर्बहुत्वं च विशेषेणेति ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः । *भेदेऽनुमाननिरासः ॥* वचनमिति मूलपदस्यान्वयाप्रतीतेराह **वचनमस्तीति शेष इति ।**

वं०प०— बहुत्वाद्यनुमानमिति । बहुत्वं भेदेन विनाऽनुपपद्यमानं तमाक्षिपतीत्युक्तत्वात् अर्थापत्तेश्चानुमानविशेषत्वादिति भावः ॥ **अन्यथासिद्धेरिति ।** विशेषेणेति शेषः । नन्वथाऽपि चतुर्भुजत्वद्विभुजत्वाद्याकारविशेषाणामेव भेदसाधकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामपि विशेषेणैवान्यथासिद्धिरित्याह **तन्न्यायेनेति ।** बहुत्वन्यायेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— अन्या गतिरिति । उत्तमानामभेदविषयकप्रत्यक्षेण बाधितत्वाद् भ्रमत्वमेवेति गतिरपरीक्षितदृष्टिश्चेत्युत्तरग्रन्थावतारे भविष्यतीत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति ।** 'बहुत्वं च विशेषेण न भेदेने'त्यादिनेति शेषः ॥ **तन्न्यायेनेति ।** बहुत्वान्यथासिद्ध्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

स०व्र०— अन्या गतिर्भविष्यतीति । उत्तमानामभेदविषयेण प्रत्यक्षेण बाधितत्वादिना गतिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ **तन्न्यायेनेति ।** बहुत्वान्यथासिद्ध्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

॥ इति अनुमानेनापि न भगवद्रूपेषु भेदसिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ आगमेनापि न भगवद्रूपेषु भेदसिद्धिः ॥

११६ **सु०—** मा भूद्भगवद्रूपभेदः प्रत्यक्षानुमानसिद्धः । आगमसिद्धस्तु भविष्यति । पुराणेषु तत्र तत्र अन्यादिशब्दश्रवणादिति चेन्न । 'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'त्यादिवेदवाक्यविरोधात् । पुराणमेव वेदस्य किन्न बाधकं भवतीत्यत आह **नेति** ।

अनु०— न पुराणगम् ।
लोकदर्शनवाद्येव वेदरोधाय शक्नुयात् ॥

वचनमिति वर्तते । **पुराणवचनं** खलु लोकानां यद्भगवद्रूपेषु भेददर्शनं तदनुवादपरमेव । न वस्तुनिष्ठम् । उपक्रमादिना तथाऽवगमात् । वेदस्तु वस्तुतथात्वे तात्पर्यवान्। लिङ्गैः तथा अध्यवसायात् । अतो न तत् तद्बाधनाय शक्नोति ।

नन्वेतद्व्याहतम् । यत्प्राग्भगवद्रूपभेदविषयं प्रत्यक्षं नास्तीत्युक्तम् । इदानीं तु तदस्तीति । तस्यैवाभावे पुराणवचनस्य तदनुवादित्वानुपपत्तेः । मैवम् । बहुत्वाद्यनुमानाभासजनितभेददर्शनानुवादित्वोपपत्तेः ।

परि०— अन्यादिशब्देति । आदिपदेन प्रथमस्कन्धे तृतीयेऽध्याये अवतारमालायामुक्तप्रथमद्वितीयतृतीयादिशब्दग्रहः । नन्वत्र तदस्तीति नोच्यते तद्वाचिपदाभावात् अतो न व्याहतिरित्यतोऽन्यथानुपपत्त्या तदस्तीति प्राप्तमित्याह **तस्यैवाभाव इति** ।

यादु०— भविष्यतीति । उत्तमानामभेदावगाहिप्रत्यक्षविरोधान्न स्वार्थे प्रामाण्यमिति गतिरपरीक्षितदृष्टिश्चेति ग्रन्थावतारसमये भविष्यतीत्यर्थः । प्रतिदृशं प्रेरकत्वेनैश्वर्यवशान्नैकधास्थितमर्कं यथैकमेव समधिगच्छन्ति तथा स्वसृष्टानां देहिनां प्रतिहृदयं प्रेरकत्वेन सम्पूर्णैश्वर्यवशान्नैकधा विशेषेण स्थितं तं वेदादिवेद्यत्वात् परोक्षमिममपरोक्षमजं जन्मादिदोषरहितं कृष्णमेकं समधिगतोऽस्मि यतोऽहं विगतभेदभ्रम इति भीष्मवाक्यार्थः ।

शे०चं०— लिङ्गैरिति । उपक्रमादिभिरित्यर्थः । बहुत्वाद्यनुमानाभासेत्यत्रादिपदेन अकारादिविशेषादिरूपहेत्वन्तरपरिग्रहः ।

चषकः— ज्ञानकर्मादिफलमिति । तद्गुणसंविज्ञानघटितस्तत्पुरुषः ।

॥ इति आगमेनापि न भगवद्रूपेषु भेदसिद्धिः ॥

।। अथ उत्तमानां अभेदविषयकप्रत्यक्षेण अधमानां भेदविषयकप्रत्यक्षस्य बाधः ।।

११७ **सु०— किञ्चोत्तममध्यमानां भेदविषयं प्रत्यक्षं नास्तीत्यभिहितम् । अधमानां तु तदस्तीत्यधुना अङ्गीक्रियते । तर्हि तदेव भगवद्रूपभेदे प्रमाणं भविष्यतीत्यपि न वाच्यम् । उत्तमानामभेदविषयेण प्रत्यक्षेण बाधितत्वात् । न च तदेव नास्ति । प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यत इत्यागमोक्तत्वात् । तथा च भीष्मवाक्यम् । 'तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि विष्ठितमात्मकल्पितानाम् । प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोह' इति ।**

परि०— तथा चेति । विष्णुरूपेष्वभेदविषयप्रत्यभिज्ञानमस्ति इत्यत्र भीष्मवाक्यं च प्रथमस्कन्धे नवमाध्यायेऽस्तीत्यर्थः । स्वसृष्टानां प्राणिनां हृदयेषु विशेषेण स्थितमपि तमिमं कृष्णं विधूतभेदमोहः = अपगतभेदभ्रमस्सन् **एकम्** = अभिन्नं **समधिगतोऽस्मि** स निश्चितं यथा तथा ज्ञानवानस्मि । कमिव ? **अर्कमिव** । **प्रतिदृशं** सर्वचक्षुष्षु प्रेरकत्वेन **अनेकधा** सन्तमप्यर्कमेकं यथा तथा समधिगतोऽस्मीति तस्यार्थः ।

वं०प०— अङ्गीक्रियत इति । तथा च तदीयप्रत्यक्षजनितभेददर्शनानुवादित्वं युक्तमिति भावः । **बहुत्वाद्यनुमानाभासे**त्यत्र आदिपदेनाकारविशेषग्रहणम् ।

शे०चं०— तमिममिति । प्रतिदृशं प्रेरकत्वेनैश्वर्यवशान्नैकधा स्थितमर्कं यथैकमेव समधिगच्छन्ति । तथा स्वसृष्टानां देहिनां प्रतिहृदयं प्रेरकत्वेन परमैश्वर्यवशान्नैकधा विशेषेण स्थितं वेदादिवेद्यत्वात् परोक्षमिममपरोक्षमजं जन्मादिदोषरहितं कृष्णमेकं समधिगतोऽस्मि यतोऽहं विगतभेदभ्रम इति श्लोकयोजना ।

वा०र०— उदाहृतभागवतस्थ**तमिममिति** श्लोको *विजयध्वजीकृता* व्याख्यातः । तदनुसारेणाह **प्रतिदृशं प्रेरकत्वेनेति** । नैकधेति न नञ् । तथा सत्यनेकधेति स्यात् । किन्तु नकार एवेति ज्ञेयम् । अर्थस्त्वनेकधेति । इवेत्यस्य व्याख्यानं **यथेति** । **समधिगतोऽस्मीति** । क्रियानुसारेणोक्तं **समधिगच्छन्तीति** । अत्र विद्वांस इति शेषः । अत एव *विजयध्वज्यां* ज्ञानीति *तत्त्वप्रदीपे* च विद्वानित्युक्तम् । यथेत्येतत् बलादुक्तं **तथेति** । कल्पितपदार्थकथनं **प्रेरकत्वेनेति** । उपपादनाय **ऐश्वर्यवशादिति** । कल्पितपदार्थकथनं **सृष्टानामिति** । शरीरभाजामित्यस्य **देहिनामिति** । हृदीत्यस्य व्याख्यानं **प्रतिहृदयमिति** । अवस्थानप्रयोजनकथनं **प्रेरकत्वेनेति** । उपपादनाय **परमैश्वर्यवशादिति** । नैकधेत्यत्रापि वक्तव्यमित्याशयेन तथोक्तम् । विष्टितमित्यस्य विशब्दार्थो **विशेषेणेति** । तमिति परोक्षनिर्देशोपपादनाय **वेदादीति** । इममित्यपरोक्षनिर्देशोपपादनाय

परोक्षमिति । स्थितमित्यनन्तरं तमिति पाठो युक्तः । इममपरोक्षमित्यादि प्रायपाठात् । विधूतेत्यस्य विगतेति व्याख्यानम् । मोहशब्दार्थो **भ्रम इति** । उक्तं च *तत्त्वप्रदीपे* । 'विष्णौ भेदोऽस्तीति व्यामोहो भेदमोह' इति ।

॥ इति उत्तमानां अभेदविषयकप्रत्यक्षेण अधमानां भेदविषयकप्रत्यक्षस्य बाधः ॥

* * *

॥ अथ परीक्षितप्रत्यक्षस्य न कुतोऽपि बाध्यत्वम् ॥

११८ **सु०**— अथ भेददर्शनमेव अभेददर्शनस्य बाधकं कुतो न भवतीत्यत आह **अपरीक्षितेति** ।

अनु०— अपरीक्षितदृष्टिश्च परीक्षापूर्वदर्शनम् ।
निषेद्धुं शक्नुयात्क्वापि

अपरीक्षिता परीक्षया प्रमाणत्वेनानिश्चिता । नेत्यस्यानुकर्षणार्थः **च**शब्दः । **परीक्षापूर्वः** प्रामाण्यनिश्चयो यस्य दर्शनस्य तत् **परीक्षापूर्वदर्शनम्** । परीक्षापूर्वं प्रामाण्यनिश्चयो यस्य प्रत्यक्षस्येति वा । क्वापीत्यनेन नियममाह । तदनेन यत्परीक्षया न निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानं न तत् निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानान्तरं बाधत इति व्याप्तिरुक्ता । परीक्षाग्रहणं प्रामाण्यनिश्चयोपलक्षणमेव, न तु नियमार्थमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति ।

परि०— परीक्षाशब्दार्थः **प्रामाण्यनिश्चय** इति ॥ **न तु नियमार्थमिति** । सर्वत्र परीक्षयैव भाव्यमिति नियमार्थमत्र परीक्षाग्रहणं नेत्यर्थः । येन केनापि प्रकारेण निश्चितप्रामाण्यकेन भाव्यमित्यत्रैव तात्पर्यमिति भावः ॥ **उत्तरत्रेति** । 'ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेरि'त्यत्रेत्यर्थः । यद्वा 'न च निश्चितभेदस्ये'त्यादावनुपदमित्यर्थः ।

यादु०— **प्रामाण्यनिश्चयोपलक्षणमिति** । तथा च निश्चितप्रामाण्यकं दर्शनमिति मूलार्थ इति द्रष्टव्यम् । अत एव पूर्वं निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानान्तरमित्येवोक्तम् ॥ **नियमार्थमिति** । सर्वत्रापि परीक्षयैव प्रामाण्यनिश्चय इति नियमार्थमित्यर्थः । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वादिति भावः ॥ **उत्तरत्रेति** । 'ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेरि'त्यादावित्यर्थः ।

वं०प०— **परीक्षापूर्व इति** । परीक्षापूर्वक इत्यर्थः । पूर्वं परीक्षापूर्वशब्देन प्रामाण्यनिश्चय आनीतः, इदानीं दर्शनपदेनैव प्रामाण्यनिश्चयो विवक्षित इत्याह **परीक्षापूर्वं दर्शनमिति** ।

शे०चं०— परीक्षापूर्व इति । परीक्षापूर्वः प्रामाण्यनिश्चयो यस्य तत्परीक्षापूर्वप्रामाण्यनिश्चयम् । तच्च तद्दर्शनं चेति । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समास इति भावः ॥ **परीक्षापूर्वमिति ।** अस्मिन्पक्षेऽन्य-पदार्थस्य विशिष्यानुपस्थितेस्तत्सिद्ध्यर्थमाद्यपक्षाश्रयणं दर्शनपदं च तत्रैव स्वरसम् । द्वितीयपक्षे प्रामाण्यनिश्चय-रूपविशेषपरतायाः सामान्यशब्दस्याश्रयणीयत्वादिति द्रष्टव्यम् । निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानान्तरमित्यत्रापि परीक्षये-त्यनुवर्तते । ननु यत्परीक्षया न निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानं न तत्परीक्षया निश्चितप्रामाण्यज्ञानान्तरं बाधत इति न नियमोऽङ्गीकर्तुं शक्यते । तथा सति परीक्षायाः सार्वत्रिकत्वप्राप्त्याऽनवस्थाप्रसङ्गादित्यतोऽत्र क्वचित्प्रामाण्यग्रहणे यथाकथञ्चित्तदपेक्षाऽस्तीत्यभिप्रायेणैव परीक्षाग्रहणं कृतं, न तु सर्वत्र प्रामाण्यनिश्चये तदपेक्षाऽस्तीत्यभि-प्रायेणेत्यतो नानवस्थेति न परीक्षाऽनवस्था स्यादित्यादौ स्फुटीभविष्यतीत्याह **परीक्षाग्रहणमिति ।**

वा०र०— पूर्वपक्षापेक्षया उत्तरपक्षस्य स्वारस्यमित्युत्सर्ग एवेत्याशयेनोत्तरापेक्षया पूर्वस्य स्वारस्यमाह **अस्मिन्पक्ष इति ।** तत्रैव पूर्वपक्ष एव । न च द्वितीयस्य तर्हि अनुत्थानमेव स्यात् इति वाच्यम् । मध्यम-पदलोपानाश्रयणे तात्पर्यात् ।

स०व्र०— परीक्षाग्रहणमिति । 'न परीक्षानवस्था स्यात् साक्षिसिद्धे त्वसंशयादि'त्युत्तरत्रेत्यर्थः ।

* * *

११९ सु०— अत्र दृष्टान्तमाह देवदत्तेति ।

अनु०— देवदत्तादिदृष्टिवत् ।

यथा यज्ञदत्तादावनिश्चितप्रामाण्या देवदत्तादिदृष्टिः न निश्चितप्रामाण्यं यज्ञदत्तादिदृष्टिं बाधते तथेत्यर्थः । ततः किं यद्येवं व्याप्तिरिति चेत् । भेददर्शनमनिश्चितप्रामाण्यमभेददर्शनं तु निश्चितप्रामाण्यम् । अतो न तत् तस्य बाधकं किन्तु वैपरीत्यमेवेति वदामः ।

शे०चं०— देवदत्तादिदृष्टिरिति । अनेन देवदत्तादिदृष्टिवदिति प्रथमान्ताद्वतिः । तत्र तस्येवेति लक्षणस्य प्रायिकत्वेन व्याख्यातत्वादित्युक्तं भवति ।

वा०र०— प्रायिकत्वेन व्याख्यातत्वादिति । एतच्च तत्त्वनिर्णयटीकानुसारेण । वस्तुतः छान्दस-त्वमेवात्र वाच्यम् । यथा चैतत् तथा अनुपदमेव निरूपयिष्यति । द्वितीयासमर्थात् छान्दसवतिं समर्थयमाने-नोक्तप्रायमिति न प्रपञ्च्यते ।

स०व्र०— षष्ठ्या आक्रोशे ।

॥ इति परीक्षितप्रत्यक्षस्य न कुतोऽपि बाध्यत्वम् ॥

॥ अथ भेदप्रत्यक्षे प्रामाण्यनिश्चयस्य अभेदनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयाभावस्य च प्रतिपादनम् ॥

१२० **सु०**— कुतो भेददर्शनमनिश्चितप्रामाण्यमित्यत आह **न चेति** ।

अनु०— न च निश्चितभेदस्य दर्शनेऽस्ति पुराणगम् । वाक्यं क्वचिद्धि

चः अवधारणे । **क्वचित्** प्रदेशे । **हि**शब्दो हेतौ । परमेश्वररूपभेदविषयं प्रत्यक्षं तावदस्माकं पुराणवाक्यादेव सिद्धम् । पुराणवाक्यं च केचिद्भेदं पश्यन्तीति वा प्रतिपादयतु । अनुवादकतया लिङ्गत्वेन वा । अतस्तत्प्रामाण्यनिश्चयस्तत एवान्वेष्टव्यः । न च भेददर्शनस्य प्रामाण्यं निश्चाययत्पुराणवाक्यमस्ति । अतः प्रमाणाभावान्न भेददर्शनस्य प्रामाण्यनिश्चय इति भावः ।

प्रामाण्यनिश्चयो द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । अर्थतथात्वनिश्चयेन वा ज्ञानपरीक्षया वा । आद्याभिप्रायेणोक्तं सत्यतया निश्चितभेदस्येति । द्वितीयाभिप्रायेण तु भेदस्य दर्शन इति समासः । षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक् । निश्चितं परीक्षितं च तद्भेदस्य दर्शनं चेति तथोक्तम् । तत्र स्वाभिप्रायेणाक्रोशः पराभिप्रायेण निश्चितत्वमित्यविरोधः ।

परि०— प्रतिपादयत्विति । ईशरूपभेदप्रत्यक्षमिति योज्यम् । **अनुवादकतया लिङ्गत्वेनेति** । तस्यैवाभावे पुराणवचनस्य तदनुवादित्वानुपपत्तेरिति पूर्वोक्तदिशेति भावः ॥ **तत्प्रामाण्येति** । प्रत्यक्षप्रामाण्यनिश्चयः **तत एव** । प्रत्यक्षसत्त्वप्रतिपादकवाक्यादेवेत्यर्थः । **सत्यतयेति** शेषोक्तिः । आवृत्त्योत्तरेणैकपद्यमुपेत्याह **भेदस्य दर्शन इति समास इति** । आक्रोशे निन्दायां गम्यमानायां 'षष्ठ्या अलुगि'ति षष्ठ्या आक्रोश इति सूत्रार्थः ।

गु०दी०— 'एकधैवानुद्रष्टव्यः । यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति', 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिवेदानामुद्धर्ता वेदव्यासः स्वपुराणेषु वेदविरुद्धं भगवद्रूपभेदं न कुत्रापि कथयेदिति भावेनाह **न च निश्चितभेदस्येति** यदा भगवद्भक्तस्य प्रह्लादस्यापि प्रासादान्निपतनेनास्त्रशस्त्राद्यभिघातेन च न रोममात्रस्यापि छेदः । तदा तस्य हरेर्वधं छेदं वा कः प्रेक्षावानुत्प्रेक्षते । कथमन्यथा वेधकारी भीष्मोऽपि 'विभिद्यमानत्वचि विलसत्कवच इति तं स्तौति । न हि कवचच्छेदाभावे तदन्तर्गतभगवदङ्गच्छेदः शक्यसम्भावनः । तर्हि विभिद्यमानत्वचीत्यस्य कोऽर्थ इति चेत् 'विनिषेधे पृथग्भाव' इत्यभिधानादभिद्यमान-

त्वचीति ब्रूमः । तस्मादेव स्वनिशितशरैरप्यभिद्यमानत्वोक्तत्वात् स्तुतिः । 'हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीय' इति गजाद्यभेद्यसिंहनिदर्शनं च 'तदीक्षयैवाशुगतायुधव्यथ' इति सूतपुराणिकोक्तौ यस्येच्छया परेषामायुधव्यथा गच्छति न तस्यासुरजनमोहनाय वक्ष्यमाणायुधव्यथेत्युपक्रम एव युक्तिसूचनं च । वेदैकसमधिगम्ये भगवत्युक्तसमस्तयोजनायाः 'निरनिष्टो निरवद्य' इति श्रुतिरेव महामूलम् । वेधे सत्यनिष्टस्यापरिहारेण निरनिष्ट इत्यस्य भङ्गप्रसङ्गात् । अनिष्टमूलावद्यं निवद्य इति निवारयन्त्या श्रुत्या अक्षिणी निमील्य तथापि भगवत्यनिष्टं वदन्तं प्रति अकारणकार्योत्पत्तिरूपव्याख्यानस्य सूचितत्वाच्च वेधादिशङ्कैव नोचिता । 'व्याघातावधिराशङ्का' इति हि प्राञ्चः । अत एव 'शितविशिखहत' इत्यत्रापि । हताः विशिखा येन स इति समासः । विशीर्णानां मध्ये मार्गपतितानां भटानां दंसेभ्यः कवचेभ्यः उत्सिच्यमानं यत् क्षतजं तेन परिप्लुते मार्गे मामभिससारेत्येव योजना। अन्यथा 'विलसत्कवच' इत्यनेन पूर्वोत्तरविरोधः स्यात् ।

यादु०— अनुवादकतयेति । इदं च लिङ्गत्वेनेत्यस्योपपादनाय । तथा च विवादपदं पुराणवाक्यं पुरुषविशेषनिष्ठेश्वरभेदप्रत्यक्षप्राप्तिपूर्वकं तदनुवादकवाक्यत्वादिति पुराणवाक्यं केचिद्भेदं पश्यन्तीत्येतल्लिङ्गतया वा प्रतिपादयत्वित्यर्थः ॥ **तत एवान्वेष्टव्य इति** । अधमानां यदीश्वरभेदप्रत्यक्षं तत्प्रामाण्यस्य न तावदधमस्वरूपज्ञानेनैव निश्चयः । तस्यायथार्थत्वात् । अस्मदादिसाक्षिणश्च परकीयज्ञानग्रहण एवासमर्थत्वात् । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिलिङ्गानां च तत्कालीने ज्ञाने अस्माभिर्ज्ञातुमशक्यत्वेन नानुमानेनापि तन्निश्चयः । अपौरुषेयस्येतरस्य पौरुषेयस्य वा तन्निश्चायकस्यागमस्याप्यभावात् पुराणवाक्यादेव तन्निश्चयो वाच्य इत्यर्थः । तदिदमाह **अन्वेष्टव्य इति** ।

वं०प०— पुराणवाक्यादेवेति । अन्यथा पुराणवचनस्य तदनुवादित्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **प्रतिपादयत्विति** । विधायकं भवत्वित्यर्थः ॥ **अर्थतथात्वनिश्चयेनेति** । प्रत्यक्षेणेत्यर्थः ॥ **परीक्षया वेति** । सजातीयविजातीयसंवादरूपानुमानेनेत्यर्थः । **आक्रोशो** निन्दा । ननु भेदस्य निश्चितत्वं पुनस्तस्य निन्द्यत्वं च विरुद्धमित्यत आह **स्वाभिप्रायेणेति** । सिद्धान्त्यभिप्रायेणेत्यर्थः ।

शे०चं०— प्रतिपादयत्विति । शब्दविधयेति शेषः ॥ **अनुवादकतयेति** । एतच्च लिङ्गत्वेनेत्यस्योपपादनायोक्तम् । तथा च विवादपदं पुराणवाक्यं पुरुषविशेषनिष्ठेश्वरभेदप्रत्यक्षप्राप्तिपूर्वकं तदनुवादकवाक्यत्वादिति पुराणवाक्यं केचिद्भेदं पश्यन्तीत्येतल्लिङ्गतया वा प्रतिपादयत्वित्यर्थः ॥ **तत एवान्वेष्टव्य इति** । अयमर्थः । अधमानां यदीश्वरभेदविषयकप्रत्यक्षं तत्प्रामाण्यस्य न तावदधमस्वरूपज्ञानेनैव निश्चयः । तस्यायथार्थत्वात् । अस्मदादिसाक्षिणश्च परकीयज्ञानग्रहणेऽसमर्थत्वेन तत्प्रामाण्यनिश्चायकत्वात् । नाप्यनुमानेन तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादेश्च तत्कालीने ज्ञानेऽस्माभिर्ज्ञातुमशक्यत्वात् । नाप्यागमेन । अपौरुषेयस्य वा तन्निश्चायकस्यागमस्यानुपलभ्यमानत्वात् । अतः परिशेषात् पुराणवाक्यादेव निश्चयो वाच्य इति । एतदेवाभिसन्धायोक्तं **तत एवान्वेष्टव्य इति** । अस्तु तर्हि पुराणवाक्यादेव तन्निश्चय इत्यत आह **न चेति** । भेदस्य दर्शनि इति समास इत्येव मूलपाठः । भेदस्य दर्शनमिति समास इति पाठे तु विग्रहोऽपि समासत्वेन विवक्षणीय

इति द्रष्टव्यम् । ननु चास्य समासत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति भेदस्येति सुपो लुका भवितव्यम् । तत्कथं भेदस्येति षष्ठीत्यत आह **षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुगिति** । (आक्रोशो निन्दा) । ननु भेदस्य निश्चितत्वं पुनस्तस्य निन्द्यत्वं च विरुद्धमित्यत आह **स्वाभिप्रायेणेति** । सिद्धान्त्यभिप्रायेणेत्यर्थः ।

* * *

१२१ **सु०— यदि पुराणवाक्या(देव)न्निश्चितप्रामाण्यं भेददर्शनं न प्रतीयेत तर्हि कीदृशं तत्प्रतीयत इत्यत आह सम्मुग्धमिति ।**

अनु०— सम्मुग्धं दर्शनं तत्र गम्यते ।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यां सन्दिग्धम् । दर्शनं भेदस्य । तत्र पुराणवाक्ये ।

एतदुक्तं भवति । पुराणवाक्यं भेददर्शनमात्रं गमयति । न तु तस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा । ततः प्रागभेददर्शनावगमात् तत्र प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देह एव युक्तः । अवगते त्वभेददर्शने तस्याप्रामाण्यमेव निश्चीयते । पुराणवाक्यादेव तत्प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । समधिगतोऽस्मीति संशब्दश्रवणात् । 'हृदि हृदि नैकधा स्थितमपी'त्यनुमानानामाभासत्वस्योक्तत्वात् । 'विधूतभेदमोह' इति भेदज्ञानस्य मोहत्वाभिधानाच्चेति ।

परि०— पुराणवाक्यादेवेति । भीष्मवाक्यादित्यर्थः ।। **इत्यनुमानानामिति** । अनेकत्वादिरूपाणामनुमानानां बहुत्वं च विशेषेणेति ग्रन्थेनोक्तदिशा अन्यथोपपत्त्या आभासत्वस्य अपिपदेनोक्तत्वात् पुराण इति भावः ।। *रूपभेदग्राहकाधमप्रत्यक्षस्यामानत्वोक्तिः ।।*

वं०प०— स्थितमपीत्यनन्तरमेकं समधिगतोऽस्मीत्यपि ग्राह्यम् । **अनुमानानां** भेदसाधकानां बहुत्वानुमानानाम् ।। **आभासत्वस्येति** । विशेषेण बहुत्वस्यान्यथासिद्धेरुक्तत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु भेददर्शनस्य निन्दितत्वे कथं निश्चितत्वम् । एकस्यैव निश्चितत्वनिन्दितत्वयोर्विरुद्धत्वादित्यत आह **तत्रेति** । ननु पुराणस्य भेददर्शनमात्रगमकत्वान्न प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यां सन्दिग्धभेददर्शनगमकत्वमित्यतः सत्यमेवमित्याह **एतदुक्तं भवतीति** । यदि तस्य भेददर्शनमात्रगमकत्वं कथं तर्हि सन्दिग्धभेददर्शनगमकत्वोक्तिरित्यत आह **तत इति** । ततश्चाभेदावगमात्प्राक् पुराणवाक्यात्प्रतीतभेददर्शनस्य प्रमाणत्वाप्रमाणत्वकोटिकसन्देहविषयत्वमस्तीत्येतावन्मात्राभिप्रायेणैव पुराणस्य सन्दिग्धभेददर्शनगमकत्वोक्तिरिति भावः । अभेदावगमात्प्रागिति किमर्थं विशेषणमित्यतः तत्सूचितमर्थमाह **अवगते त्वेति** । अभेददर्शनेन

बाधितत्वादिति भावः । नन्वभेददर्शनस्य प्रामाण्यमेव कुतो येन तद्बलाद्भेददर्शनस्य भ्रमता स्यादित्यत आह **पुराणवाक्यादेवेति** । कथमभेददर्शनप्रामाण्यनिश्चायकत्वं पुराणवाक्यस्येत्यतस्तद्व्युत्पादयति **समधिगतो-ऽस्मीत्यादिना** ।

वा०र०— विरुद्धत्वात् इत्यत आह— **तत्रेतीति** पाठः ।

॥ इति भेदप्रत्यक्षे प्रामाण्यनिश्चयस्य अभेदनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयाभावस्य च प्रतिपादनम् ॥

* * *

॥ अथ भगवति छेद-वेधाद्यविषयकमहात्मप्रत्यक्षेण दोषावगाहिप्रत्यक्षस्य बाधः ॥

१२२ **सु०— एवं भगवद्रूपेषु भेदाभावः सिद्धः । तथा वेधादिदोषाभावश्च । प्रमाणा-भावात् ।**

* * *

१२३ **सु०— नन्वस्ति तद्दर्शिनां प्रत्यक्षमत्र प्रमाणम् । मैवम् । महतां प्रत्यक्षेण वेधा-द्यभावग्राहिणा बाधितत्वात् । इदमेव तस्य बाधकं किन्न स्यादित्यत आह अपरीक्षित-मेवेति ।**

अनु०— अपरीक्षितमेवात्र वेधादिकमधीशितुः ।
परीक्षादर्शने नैव दृश्यते केनचित्क्वचित् ॥

अत्र वेधादिदोषतदभावयोर्मध्ये । अधीशितुरत्रावतारेष्विति वा । दृश्यत इति सम्बन्धः । यद्वा वेधादिकमिति तद्दर्शनमुपलक्ष्यते । परीक्षया युक्तं दर्शनं परीक्षादर्शनम् । यद्वा परीक्ष्यत इति परीक्षा । गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः । परीक्षा च तद्दर्शनं च तस्मिन् । दृश्यते वेधादिकं क्वचित् । दोषदर्शनपरीक्षितं निर्दोषत्वदर्शनं तु परीक्षितमिति भावः ।

परि०— 'अत्रे'त्यनुवादेनार्थद्वयमाह **अत्र वेधादिदोषेत्यादि** ॥ **गुरोश्च हल इति** । तृतीयस्य तृतीयपादे सूत्रमिदम् । अ प्रत्ययादिति पूर्वसूत्रात् अ इत्यनुवर्तते । 'स्त्रियां क्तिन्नि'त्यतः

स्त्रियामिति च । गुरुसंज्ञकवर्णवतो हलन्ताद्धातोरप्रत्ययो भवति स्त्रियां विषय इत्यर्थः । 'अजाद्यतष्टाबि'ति टाप्प्रत्यये परीक्षेति रूपमिति भावः ।

गु०दी०— किञ्च स्वमरणकाले भगवन्तं स्तुवन् कथं तद्वर्मोद्घातनं कुर्यात् । अतोऽपि छेदभेदादिकं असुरजनमोहनार्थमेव दर्शितम् । न वस्तुस्थितिदर्शनायेति गम्यते । किञ्च पार्थेनापि व्यर्थीकर्तुमशक्यं भगदत्तप्रयुक्तममोघास्त्रं यः स्वोरसा बभार कथमस्य छेदादिकमिति भावेनाह **अपरीक्षितमेवेति** । **गुरोश्च हल** इत्यत्र गुरोः हलः संयुक्ताक्षरत्वात् गुरोः हलः क्षकारादकारप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः ।

यादु०— **गुरोश्च हल इति** । हलन्ताद् गुरुमतो धातोरः स्याद्भावादौ स्त्रियामिति सूत्रार्थः । ईहा ऊहेत्याद्युदाहरणम् ।

वं०प०— **उपलक्ष्यत इति** । तथा च वेधादिदर्शनमपरीक्षितमेवेत्यर्थः ॥ **परीक्ष्यत इति** । सजातीयविजातीयसंवादेन प्रामाण्यवत्तया विचार्यत इत्यर्थः । तथा च संवादादिना निश्चितप्रामाण्यकं यद्दर्शनं तत्र वेधादिकं न दृश्यत इत्यर्थः । ननु भावव्युत्पन्नस्य परीक्षाशब्दस्य कथं कर्मणि व्युत्पत्तिरित्यत आह **गुरोश्च हल इति** । गुर्वक्षरवतो हलन्ताद्धातोर्भावे कर्मणि चाकारः स्यादित्यर्थः । तथा च पर्युपसर्गपूर्वकादीक्ष दर्शन इति धातोः कर्मण्यकारप्रत्यये सवर्णदीर्घे परीक्षेति व्युत्पन्न इत्यर्थः ॥ **परीक्षा च तदिति** । परीक्षितं च तदित्यर्थः ।

शे०चं०— **अकारप्रत्यय इति** । हलन्तो यो धातुर्गुरुमांस्ततस्त्रियामकारप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । ननु भावव्युत्पन्नस्य परीक्षाशब्दस्य कथं कर्मणि व्युत्पत्तिरित्यत आह **गुरोश्च हल इति** । गुर्वक्षरयुताद्धलन्ताद्धातोर्भावे कर्मणि चाकारः स्यादित्यर्थः । तथा च पर्युपसर्गपूर्वकादीक्ष दर्शन इति धातोः कर्मण्यकारप्रत्यये सवर्णदीर्घे परीक्षेति कर्मणि व्युत्पन्न इत्यर्थः । ततश्च परिपूर्वस्येक्षधातोर्हलन्तत्वाद्गुरुमत्त्वाच्च तस्मात्स्त्रियामकारप्रत्ययेऽजाद्यतष्टाबिति टापि परीक्षेत्याबन्तशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ।

वा०र०— **हलन्तो यो धातुरित्यादि** । एतच्च मनसा चान्यदाकाङ्क्षादित्यनुभाष्यगताकाङ्क्षशब्दस्याभिवीक्षत इत्यभिवीक्षशब्दस्य चोपपादनावसरे स्पष्टीकृतं ज्ञेयम् ।

चषकः— **महाप्रेरकाणामिति** । महत्पदं समानाधिकरणं प्रेरकपदान्वयि ।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीण-श्रीमत्सत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूज-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-गालवपुरीश्रीनिवासार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा रचितायां श्रीमत्सुधाचषकनाम्न्यां कतिपयफक्किकाव्याख्यायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥

॥ इति भगवति छेद-वेधाद्यविषयकमहात्मप्रत्यक्षेण दोषावगाहिप्रत्यक्षस्य बाधः ॥

* * *

॥ अथ महतां प्रत्यक्षस्य दोषाभावविषयकत्वे श्रुतिप्रमाणम् ॥

१२४ **सु०**— ननु दोषाभावविषयं महतां प्रत्यक्षं तावत् कुतः सिद्धमित्यत आह **निर्दोषमेवेति** ।

अनु०— निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणम् ।
निर्दोषमेव रुद्रोऽद्राङ्निर्दोषं तं पुरन्दरः ॥
निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येवं सुरोत्तमैः ।
अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः ॥
इति बर्कश्रुतेश्चैव सदोषं नास्य दर्शनम् ।

अद्राक् अद्राक्षीत् । अनित्यमागमशासनमिति वचनात् । **पुरन्दरो**ऽद्राक्षीत् । अन्यैरपि **सुरोत्तमैः** । **सदोषा** दृष्टाः । तस्मात् **निर्दोषो हरिरेक** एव । **च**शब्दः श्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थः । **अस्य** परमेश्वरस्य विषये महतां **दर्शनं सदोषं** दोषग्राहि **नैव**, किन्तु निर्दोषमेव गृह्णातीति ।

परि०— ननु कथम् **अद्रागिति** । 'दृशिर्प्रेक्षण' इत्यतो लुङि तिपि अडागमे च्लिप्रत्यये इरितो वेति च्लेरङभावपक्षे 'च्लेः सिचि इतश्चे'ति तिप इकारलोपे 'अस्तिसिचोऽपृक्तं' इतीडागमे 'सृजिदृशोर्झल्यमकिती'त्यमागमे 'वदव्रजहलन्तस्याच' इति वृद्धौ 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांष' इति शकारस्य षत्वे 'षढोः कस्सी'ति कत्वे इण्कोरिति षत्वे 'अद्राक्षीदि'ति स्यादित्यत आह **अनित्यमागमशासनमिति** । 'घोर्लोपो लेटि वे'ति सूत्रे वाग्रहणेन आगमविधेरनित्यत्वस्य मञ्जर्यां ज्ञापितत्वात् । तत्रैव 'युवोरनाकावि'त्याद्यपादीयसूत्रे वृत्तौ च 'नुमनित्यमागमशासनमि'ति कृत्वा न भवतीत्युक्तत्वाच्च । तथा च इडभावे 'हल्ङ्याब्भ्य' इत्यपृक्ततकारस्य लोपे षत्वस्यासिद्धत्या संयोगान्तस्येति सिचः सकारस्य लोपे **अद्रागिति** रूपमिति भावः ॥ **श्रुत्यन्तरेति** । वक्ष्यमाणेति योज्यम् । अस्येति कर्मणि षष्ठीत्युपेत्याह **अस्य परमेश्वरस्य विषय इति** । एवकारान्वयेनानुवादो **नैवेति** । फलितोक्तिः ॥ **निर्दोषमेव गृह्णातीति** । श्रुतौ तथैवोक्तेरिति भावः ।

गु०दी०— **महतां दर्शनं दोषग्राहि नैवेत्यनेन** 'क्व शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसम्भवाः । क्व चाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्येश्वरो हरिः इति कृष्णयुद्धद्रष्टृणां सिद्धानां वचनं गृह्यते ।

यादु०— नन्वद्रागिति कथम् । दृशिर् प्रेक्षणश्च इत्यस्माल्लुङि तिपि च्लेः सिचि अस्तिसिचोऽपृक्त इतीडागमे सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमे यणादेशे व्रश्चेति शस्य षत्वे षढोः कस्सीति षस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य षत्वे अडागमे वदव्रजेति वृद्धौ इतश्चेतीकारलोपेऽद्राक्षीदिति भवेत्, अत आह **अनित्यमागमशासनमिति** । तथा च ईडागमस्यानित्यतयाऽप्राप्तावपृक्तस्य तकारस्य लोपे संयोगान्तस्य सकारस्यापि लोपेऽद्रागित्येव रूपमिति भावः ।

वं०प०— ननु दृश्धातोर्लुङि तस्य तिपि इप् इत्यस्य लोपे दृश्त् स्थिते, सिच्प्रत्यये, इचित्यस्य लोपे, दृश् स्त् इति जाते, इडागमे, दृश्स् इत् इति जाते, ऋवर्णादुत्तरममागमे, यणादेशे, द्रेति जाते, द्रक्ष् इत् जाते, लुङि, अडागमे, अद्रक्ष् ईदिति जाते वृद्धावद्राक्षीदिति भवितव्यम्, अत आह **अनित्यमिति** । **आगमः** सूत्रम् ।

शे०चं०— ननु दृशेः लुङ्प्रथमपुरुषैकवचने तिपि तस्मिन्परतःप्राप्तशपोऽपवादेन च्लिप्रत्यये तस्य च्लेःसिजिति सिचि इतश्चेतीकारलोपेऽस्तिसिचोपृक्त इति सिचः परस्य तकारस्येडागमे पुगन्तलघूपधस्य चेति प्राप्तलघूपधगुणस्य च सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यम्विधिनाऽकितीति वचनान्नाप्राप्तेत्यस्यारम्भादपवादेन निवृत्त्या सत्यमागमे सति च यणादेशे द्रश् सीदित्यत्राम्विधेः पूर्वं प्राप्ताया हलन्तलक्षणहलन्तवृद्धेर्नित्यत्वादमागमेन बाधसम्भवेऽप्यम्विधेः पश्चात् तत्प्राप्तवृद्धेः सिचोऽन्यत्राम्विषयेऽप्रसङ्गेन नाप्राप्त्यभावादमागमविधानात् तद्बाधासम्भवेन व्रजहलन्तस्याच इति हलन्तलक्षणवृद्धौ सत्यां व्रश्चादिना शस्य षत्वे षढोः कःसीति षस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सिचः सस्य षत्वे कषयोगे क्ष इति क्षत्वेऽडागमे च सत्यद्राक्षीदिति भवितव्यम्, अद्रागिति तु कथमित्यतोऽनित्यमागमशासनमिति वचनबलेन तस्यानित्यत्वावगत्या सिच्परस्यापृक्ततकारस्येडागमनिवृत्तौ झल्परस्य सकारस्य झलि परतो झलो झलीत्यनेन लोपे संयोगान्तापृक्ततकारलोपे च सत्यद्रागिति रूपसम्भवान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अनित्यमागमवचनमिति वचनादिति** ।

वा०र०— **च्लिप्रत्यय इति** । च्लि लुङीत्यनेन । **इतश्चेतीति** । ङितो लस्य परस्मैपदेकारलोपविधायकत्वात् तस्येति भावः । **अस्ति सिच इति** । अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तसार्वधातुकस्येडागमविधानादिति भावः । अनेनान्ते इकारकार्यकथनमन्यथाख्यातिस्थमसदिति च सूचितम् । सृजिदृशीति सूत्रीयं लघूपदगुणस्यायमपवाद इत्यादि शेष्यनुसारेणाह **पुगन्तेति** । गुणस्याम्विधिनापवादेनाप्रवृत्तेति सम्बन्धः ।

ननु गुणस्य कुतोऽपवादोऽयमित्यत उक्तं **अकीत्यादि** । अयमाशयः । अकितीति कितिप्रतिषेधेन कित्परत्वाभावेन गुणस्यास्ति तावत्प्रसक्तिः । तस्मिन् प्राप्तेऽम्विधेरारम्भायोगेन तस्मिन्नप्राप्ते प्राप्त इति यावत् । अनेन येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति न्यायं सूचयति । तस्मिन्निति शेषः । गुण इति च तदर्थः । तस्याम्विधेः । ततस्तदुत्तरप्रवृत्तेरमो गुणबाधकत्वमित्यर्थः । **आगम इति** । तस्य मित्वादन्त्यादचःपरत्वेन्द्रित्यृत्कारानन्तर्यमिति भावः । लघूपधगुणस्येव हलन्तवृद्धेरप्यम्विधानात् कुतो न बाध इत्यतस्तत्र

विवेकमाह **अम्विधेःपूर्वमित्यादिना** । अयमाशयः । या अम्प्रवृत्तेः प्राक् गुणवत्प्राप्ता वृद्धिः सा गुणवदबाध्यत एव । या त्वम्प्रवृत्यनन्तरं प्राप्ता वृद्धिः सा नामा बाध्यते । तस्याः सिचि परतः प्रवृत्त्या सिन्नहिते द्रक्ष्यत्य-द्रक्ष्यदित्यादौ सत्यप्यमि प्रसङ्गाभावेन वृद्धिः प्राप्ता यामेवाम्विधिरित्यस्याभावेन प्रवृत्युत्तरकालीनवृद्धिबाधस्य योगादिति । अप्रसङ्गेन नाप्राप्त्यभावादिति पाठः । अनेन येन नाप्राप्त इति न्यायस्य नायं विषय इति सूचितं भवति । कौमुदीशेष्यनुसारेणाह **व्रश्चादिनेति** ॥ **वचनादितीति** । इयं च परिभाषा आनि लोडिति सूत्रे निलोडित्येव सिद्धे आनिग्रहणमनित्यमागमशासनमिति ज्ञापनार्थम् । तेन 'सागरं तर्तुकामस्य जस्वा स्तोत्रमि'त्यत्र 'अभूच्छूये राजा' इत्यादाविभावः सिद्ध्यति । शाकं पचानस्येत्यत्र मुगभावश्चेति शेषीतत्त्वपरिभाषादिषु स्पष्टम् ।

स०व्र०— अनित्यमागमशासनमिति । दृश इत्यस्मात् लुङि च्लेःसिचि इडागमे सृजिदृशो-रित्यनेनामागमे प्रश्चेत्यनेन षत्वे षढोः कसीति कत्वे सिचिः षत्वेऽद्राक्षीदिति रूपनिष्पत्तिः । यदाऽनित्य-मागमशासनमिति इडागमो नागतः तदा झलोझलीत्यनेन सिचो लोपे संयोगान्तस्य लोप इत्यनेन तकारलोपे-ऽद्रागिति रूपसिद्धिरिति भावः ॥ **छान्दस इति** । तत्र तस्येवेति सूत्रस्याभियुक्तैः प्रायिकत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः ।

॥ इति महतां प्रत्यक्षस्य दोषाभावविषयकत्वे श्रुतिप्रमाणम् ॥

* * *

॥ अथ दोषदर्शनस्य अपरीक्षितत्वे, तदभावदर्शनस्य परीक्षितत्वे श्रुतिः ॥

१२५ **सु०—** दोषदर्शनम् अपरीक्षितं तदभावदर्शनं तु परीक्षितम्, एतत् कुत इत्यत आह **अविद्ध इति** ।

अनु०— अविद्धो विद्धवद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा ।
अबद्धो बद्धवच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः ।
इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव प्राह निर्दोषतां हरेः ॥

अविद्धमिव **विद्धवत्** । छान्दसो द्वितीयान्ताद्वतिः । **एवशब्दस्याविद्ध इत्यादिना** सम्बन्धः । **दर्शयति** आत्मानम् । पूर्वश्रुत्याऽप्ययमर्थोऽर्थात्सिद्ध्यतीति **पैङ्गिश्रुतिश्चे-त्युक्तम्** । **निर्दोषतामिति** फलोक्त्या विवक्षितमर्थम् उपलक्षयति । अत्रैव स्पष्टां श्रुतिम् उदाहरति **अपरीक्षितेति** ।

अपरीक्षितदृष्ट्यैव सदोषो दृश्यते हरिः ।
परीक्षादर्शने नैव दोषो दृश्यो हरेः क्वचित् ।
इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह

आह दोषदर्शनस्यापरीक्षितत्वं निर्दोषतादर्शनस्य परीक्षितत्वं च । ततः किमित्यत आह **प्रमाणं हीति** ।

प्रमाणं हि परीक्षितम् ॥

यत् परीक्षितं परीक्षया प्रमाणत्वेनावधृतं तदेव प्रमाणम् । अपरीक्षितं त्वापाततः सन्दिग्धम् । निश्चितविरोध्युपनिपाते त्वप्रमाणमेव । अतः परीक्षितेन निर्दोषतादर्शनेनापरीक्षितं दोषदर्शनमेव बाध्यते । न तु विपर्ययः । प्रामाण्यनिश्चये परीक्षोपयोगः प्रमाणसिद्ध इति हिशब्दः । तथा च वक्ष्यते ।

परि०— 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः', 'तत्र तस्ये'ति च योगाभ्यां तृतीयासप्तमीषष्ठ्यन्तेभ्य एव वतिप्रत्ययोक्तेराह **छान्दसो द्वितीयान्ताद्वतिरिति** ॥ एतेन बद्धवदित्यपि व्याख्यातं ध्येयम् । कर्मकारकानुक्तेराह **आत्मानमिति** ॥ **पूर्वश्रुत्येति** । निर्दोष इति सामान्योक्त्या वेधादिदोषमविद्यमानमेव दर्शयतीति प्राप्तेरिति भावः ॥ **विवक्षितमर्थमिति** । दोषदृष्टिरपरीक्षिता तदभावदृष्टिः परीक्षितेति तया तस्याः बाध इतीममर्थमित्यर्थः । 'आहे'त्यनूद्य कर्मकारकमाह **आह दोषेत्यादि** ॥ ततः किमित्यत **आहेति** । इदमेव तस्य बाधकं किं न स्यादिति शङ्कायाः कः परिहार इत्यत उत्तरमाहेत्यर्थः ॥ **तथा च वक्ष्यत इति** । 'न ज्ञानदृष्टिमात्रेणे'त्यादिना समीपग्रन्थ एव परीक्षायाः प्रामाण्यनिश्चयोपयोगोऽस्तीति वक्ष्यत इत्यर्थः । *निर्दोषत्वदृष्ट्या सदोषत्वदृष्टेर्बाधः ।*

यादु०— 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'ति तृतीयान्ताद्वा तत्र तस्येवेति सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताद्वा तत्र वतेर्विधानात् कथं द्वितीयान्ताद्वतिरित्यत आह **छान्दस इति** ॥ **विवक्षितमर्थमिति** । दोषदर्शनमपरीक्षितं तदभावदर्शनं परीक्षितमितीममर्थमित्यर्थः ॥ **तथा च वक्ष्यत इति** । 'न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते' इत्यादाविति शेषः ।

वं०प०— पूर्वश्रुत्याऽपीति । बहुश्रुत्येत्यर्थः । तत्र 'निर्दोषो हरिरेकलः इति सामान्येनोक्तत्वाद्वेधादि-दोषाभावोऽप्यर्थात्सिद्ध इत्यर्थः । ननु दोषदर्शनमपरीक्षितं तदभावदर्शनं परीक्षितमित्येव वक्तव्यम् । अस्यैव विवक्षितार्थत्वान्न तु निर्दोषताया इत्यत आह **फलोक्त्येति** । दोषदर्शनस्यापरीक्षितत्वकथनस्य दोषाभावदर्शनस्य परीक्षितत्वकथनस्य च फलं यत् निर्दोषत्वं तदुक्त्येत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु तदर्हमिति द्वितीयासमर्थादर्हार्थ एव वतिविधानादिवार्थे च षष्ठीसप्तमीसमर्थयोरेव तत्र तस्येवेति विधानेन द्वितीयासमर्थादिवार्थे तस्यालाक्षणिकत्वात् कथं विद्वमेवेति विद्ववदिति द्वितीयासमर्थादपीवार्थे वतिरित्यतोऽर्हार्थे द्वितीयान्ताद्विहितो वतिरिवार्थेऽपि छन्दस्त्वाद्युक्त इत्याह **छान्दस इति** । इवार्थ इति शेषः । ननु तत्र तस्येवेति योगो न नियतः किन्तु प्रायिक एव । तथाऽभियुक्तैर्व्याख्यानात् । नित्यत्वे च पूर्ववत्सन इति पञ्चम्यन्ताद्वतिः न स्यात् । न च तृतीयान्तादेव तत्र वतिः । पूर्वस्मादिव सन्नन्तादप्यात्मनेपदमिति पञ्चम्यर्थावगमात् । अन्यथा तदनुपपत्तिप्रसङ्गात् । सन इत्युपमेये पञ्चमीश्रवणात् पूर्ववदिति पञ्चम्यन्तादेव तत्कल्प्यमानस्यावश्यकत्वाच्च अन्यथा उपमानोपमेयभावानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अत एवोक्तं कुसुमाञ्जलिवर्धमाने । तत्र तस्येवेति योगस्य प्रायिकत्वाच्छरीरवदिति प्रथमासमर्थाद्वतिरिति । सम्प्रतिपन्नं च योगस्य प्रायिकत्वं टीकाकाराणामपि । तत्र तस्येवेति योगस्य प्रायिकत्वात् घटवदिति प्रथमासमर्थाद्वतिरिति तत्त्वनिर्णयटीकायां स्वयमेव समाहितत्वात् । तथा च प्रायिकत्वादेव द्वितीयासमर्थादपि वतेर्व्युत्पादयितुं शक्यत्वात् किमिति छान्दसत्वाश्रयणमिति चेत् । उच्यते । भवेदेतदेवं यदि तत्र तस्येवेति योगस्य प्रायिकत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । तत्र मानाभावात् । यदत्रोक्तं पूर्ववत्सन इति पञ्चम्यन्ताद्वतिदर्शनमेव तद्योगस्य प्रायिकतायां प्रमाणमिति तदसत्। पूर्ववदिति न पञ्चम्यन्ताद्वतिर्लक्षणाभावात्किन्तु पूर्वेण तुल्यं पूर्ववदिति तृतीयान्तात् तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेनैव । न चैवं पूर्वस्मादिव सन्नन्तादप्यात्मनेपदं भवतीति पञ्चम्यर्थावगमानुपपत्तिरित्युक्तमिति वाच्यम् । यथा हि ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इत्युक्तेर्ब्राह्मणादधीत इति पञ्चम्यर्थोऽर्थादवगम्यते तथेहापि पूर्वेण तुल्यं सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीत्युक्ते पूर्वस्मादिव सन्नन्तादप्यात्मनेपदं भवतीति पञ्चम्यर्थावगमोपपत्तेः । तुल्यार्थैरिति तृतीयायाः सर्वविभक्त्यन्तर्भावकत्वात् । नन्वेवं तुल्यार्थैरिति तृतीयान्तशब्दयोगे सर्वविभक्त्यर्थप्राप्तेः सर्वत्रापि तृतीयान्तादेव वतिः अर्थात् तत्तद्विभक्त्यर्थावगमः; इति वक्तुं शक्यत्वात् 'तत्र तस्येवे'त्येतद्योगविषयेऽपि पूर्वसूत्रेणैव वतिप्रत्ययसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यमेव ।

यथा हि 'ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतं ब्राह्मणायैव ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति ब्राह्मणादिवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणस्येव क्षत्रस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रस्य स्वं ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्तते ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्तते' इत्यादावेक एवार्थोऽवगम्यते । तथा मधुरायामिव पाटलीपुत्रे प्राकारः देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य शुक्लदन्ता इति य एवार्थः स एव मधुरया तुल्यः पाटलीपुत्रप्राकारो देवदत्तेन तुल्यं यज्ञदत्तस्य शुक्लदन्ता इति गम्यते ।

तथाच अत्रापि तेन तुल्यमित्यनेन तृतीयान्तादेव वतिप्रत्ययोपपत्तेः । तस्मान्न तुल्यार्थतृतीयायाः सर्वविभ-क्त्यर्थान्तर्भावकत्वमिति पूर्ववदिति तृतीयान्ताद्वत्याश्रयणे पञ्चम्यर्थानवगमो दुष्परिहर एव स्यादिति पूर्ववदिति पञ्चम्यन्तादेव वतिर्व्युत्पाद्यः । ततश्च तस्मादेव ज्ञापकाद्योगस्य प्रायिकत्वमप्रत्यूहमेवेति चेन्न । स्यादेतदेवं यदि तुल्यार्थतृतीयायाः सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावकत्वे तत्र तस्येवेति योगस्य वैयर्थ्यमापद्येत । नैतदस्ति । पूर्वसूत्रेण हि तुल्यस्य प्रतियोगिन्येव प्रत्ययविधानमिह तु मधुरया तुल्यः पाटलीपुत्रे प्राकार इति न मधुरा प्रतियोगिनी किन्तु तद्गतः प्राकार एव । एवं देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता इति न देवदत्तः प्रतियोगी किन्तु तदीयदन्ता एवेति न पूर्वेण प्रत्ययप्राप्तिः सम्भवतीति कथमुत्तरयोगवैयर्थ्यम् । न चात्रापि मधुरादेवदत्तशब्दाभ्यां प्राकारो दन्ताश्च लक्षिष्यन्त इति युक्ता पूर्वेणैव प्रत्ययप्राप्तिरिति वाच्यम् । पूर्वसूत्रे हि क्रियाग्रहणेऽसति गवा तुल्यो गवय इत्यादावपि प्रत्ययप्रसङ्गात् तन्निवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वेन क्रियातुल्यत्व एव तेन सिद्धावपि गुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वे तदप्राप्तेस्तदर्थतया तत्र तस्येवेति सूत्रस्य सार्थक्यादुक्तबाधकाभावेन तुल्यार्थतृतीयायाः सर्वविभक्त्यर्थसङ्ग्राहकत्वं युक्तम् । ततश्च पूर्ववदिति तृतीयान्ताद्वतिपक्षेऽपि पञ्चम्यर्थावगमोपपत्तेः पूर्ववदिति न पञ्चम्यन्ताद्वतिसिद्धिरिति ज्ञापकाभावाद्योगस्य न प्रायिकत्वं सिद्ध्यतीति न तत्प्रकाराश्रयणेन न द्वितीयान्ताद्वतिसमाधानम् । तत्त्व-निर्णयटीकायामपि योग्यस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्याततत्वादिति टीकाकारीयोक्तिरपि न योगस्य प्रायिकत्वा-भिप्राया । तथा सति योगस्य प्रायिकत्वादित्येव वक्तव्यत्वापातात् । किन्तु किं तत्साधुत्वासाधुत्वचिन्तया । तेनापि प्रकारेण स्वाभिमतसिद्धिरित्यभिप्रायैवेति युक्तं द्वितीयान्ताद्वतिप्रत्ययस्य छान्दसत्वाश्रयणमिति दिक् ।

पूर्वश्रुत्येति । पूर्वश्रुत्येत्यर्थः । तत्र निर्दोषो हरिरेकल इति सामान्येनोक्तत्वाद्वेधादिदोषाभावो-ऽप्यर्थात्सिद्ध इत्यर्थः ॥ **विवक्षितमर्थमिति** । दोषदर्शनमपरीक्षितं तदभावदर्शनं परीक्षितमितीममर्थमित्यर्थः ॥ **प्रमाणसिद्ध इति** । अन्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणसिद्ध इत्यर्थः । ननु कथं प्रामाण्यनिश्चयस्य परीक्षां विना-ऽनुपपत्तिः । येन प्रामाण्यनिश्चये परीक्षोपयोगस्यान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धत्वं स्यादित्यत आह **तथा च वक्ष्यत इति** । 'न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यत' इत्यादिनेति शेषः ।

वा०२०— तदर्हमितीति । इति सूत्रेणेत्यर्थः । राजानमर्हति राजवद्वृत्तम् । ब्राह्मणवदित्याद्युदा-हरणम् । **तत्र तस्येवेतीति** । तत्र तस्येति सप्तमीषष्ठीसमर्थादिवार्थे वतिप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । मधुरायामिव मधुरावत् । स्रुघ्नेव प्राकारः । देवदत्तस्येव देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य दन्ता इत्याद्युदाहरणम् । तत्र तस्येवेति सूत्रस्य प्रायिकत्वादेव द्वितीयासमर्थादपि इवार्थे वत्युपपत्तेः न छान्दसत्वमाश्रयणीयमित्याशङ्क्य तस्य प्रायिकत्वे प्रमाणाभावेन तदभावेनावश्यकं छान्दसत्वाश्रयणमित्याशयेनाह **ननु तत्र तस्येवेत्यादिना दिगित्यन्तेन** ॥ **तृतीयान्तादेवेति** । तेन तुल्यमित्यनेनेति शेषः । इति पञ्चम्यर्थेति सनः पूर्वो यो धातुरात्मनेपदी तद्वत्सन्न-न्तादात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपीति वृत्त्या दिगन्तव्याख्या-नानुसारेण पञ्चम्यर्थेत्युक्तम् । अत एव कुसुमविकासे पञ्चम्यर्थावगमादित्युक्तम् । तद्वसनन्तादित्येव प्रथममुक्तेऽपि

पूर्वस्मादित्युत्तरत्र विवरणाच्चैवमित्याह **सन इत्युपमेय इति** ॥ **कुसुमाञ्जलिवर्धमानेति** । यद्यपि 'न हि प्रलयोऽपि बुद्ध्या शरीरवत्कारणत्वेनापेक्ष्यत' पञ्चमस्तबकगतवाक्यव्याख्यावसरे शरीरवदिति प्रथमासमर्थाद्वति-रित्येवोक्तम् । तथापि लक्षणप्रापकत्वाभावेन तदनुपपत्तेर्लक्षणप्रायिकत्वमपि तस्याभिप्रेतमिति विशिष्टोक्तिस्तदीय-त्वेनोक्ता । पक्षद्वयेऽपि तेन तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिर्न तु पञ्चम्यन्ताल्लक्षणाभावात्तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीते । ब्राह्मणादिवद् वैश्यादधीत इति । अत्र वैश्यापादनकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादनकमध्ययनमुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो विद्यते । ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीतेति तृतीया इति । एवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यमिति 'पूर्ववत्सन' इत्येत-त्सूत्रीयकैयटमञ्जर्यादिकं मनसि निधायाह **पूर्ववदिति** । **पञ्चम्यन्तादिति** । एवं तर्हि तुल्यार्थैरिति या तृतीयान्ता एवशब्दयोगे सर्वे विभक्त्यर्थाः प्राप्ता इत्यादि मञ्जरीग्रन्थानुसारेणोपयुक्तं पूरयन्नेव शङ्कासमाधाने वर्तयतः । **नन्वेवं तुल्यार्थैरित्यादिना** ॥ **पूर्वसूत्रेणैवेति** । तेन तुल्यं क्रियेति सूत्रेणैवेत्यर्थः । एवेत्यनन्तरं स्यादिति शेषः । आपादितं वैयर्थ्यमुपपादयितुं पूर्वसूत्रविषयतुल्यत्वमेतत्सूत्रविषयस्योपपादयति **यथा हीत्यादिना वतिप्रत्ययो-पपत्तेरित्यन्तेन** । इत्यादावित्यादिपदेन ब्राह्मण इव पठति, ब्राह्मणेन तुल्यं पठतीत्यादिरूपेण षड्विभक्तिषु चतुर्थ्यां तु ब्राह्मणाय शपति ब्राह्मणेन तुल्यं शपतीति रूपेण क्रियान्तराश्रयणेन प्रयोगविशेषो ज्ञेयः । एक एवार्थ इति पाठः । काशिकायां तु तत्रत्यांशस्य मधुरायामिव स्रुघ्ने प्राकार इत्येवोदाहरणेऽपि मञ्जरीकृता मधुरया तुल्यः पाटलीपुत्रप्राकार इत्युदाहरणात् तदनुसारेणानुवादोऽयम् । तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह **तस्मादिति** । सर्वविभ-क्त्यर्थान्तर्भावकत्वे उक्तवैयर्थ्यमनिष्टमायातीत्यत इत्यर्थः । पूर्वसूत्रविषयवैलक्षण्यादुत्तरसूत्रविषयस्य न वैयर्थ्य-प्रसङ्ग इति समाधत्ते **स्यादेतदिति** । कथमुत्तरयोगवैयर्थ्यमित्यस्य वैयर्थ्याभावादित्यर्थादत्रेत्युक्तप्रतिज्ञायां हेतु-लाभः । **प्रत्ययेति** । वतीति पूरणीयम् । **पूर्वसूत्रेणेति** । तेन तुल्यमित्यनेनेत्यर्थः । **गुणद्रव्ययोस्त्विति** । उक्तं च काशिकायाम् । क्रियाग्रहणं किम् । गुणद्रव्यतुल्यस्य मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः पुत्रेण तुल्यो गोमानिति । **तदर्थतयेति** गुणद्रव्यतुल्ये वतिप्रत्ययसिद्ध्यर्थतयेत्यर्थः । युक्तमित्यत्र यत इति शेषः । किन्तु किं तत्साधुत्वासाधुत्वचिन्तयेति पाठः । आश्रयेण गृह्यत एव ।

स०व्र०— तथाच वक्ष्यते इति । 'अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् । साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणमि'त्यादिना प्रामाण्यनिश्चये परीक्षोपयोगस्यान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणसिद्धत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः ।

॥ इति दोषदर्शनस्य अपरीक्षितत्वे, तदभावदर्शनस्य परीक्षितत्वे श्रुतिः ॥
॥ इति ज्ञानिकृतकर्मणां फलविचारः ॥

* * *

।। अथ ज्ञानप्रामाण्यविचारः ।।

।। अथ स्वप्रकाशभूतेन ज्ञानेनैव स्वप्रामाण्यसिद्धेः न तत्र परीक्षापेक्षेति प्राभाकरमतम् ।।

१२६ सु०— अत्र केचिदाहुः। स्वत एव ज्ञानानां प्रामाण्यं (गृह्यते) न तु परीक्षाधीनम्। सकलमपि ज्ञानं स्वप्रकाशं यथार्थं च। अतः स्वेनैव स्वयं स्वप्रामाण्यं च सिद्ध्यति का तत्र परीक्षापेक्षेति। अन्ये तु ब्रुवते। ज्ञानं तत्प्रामाण्यं चानुमानेनैव गृह्यत इति। अपरे तु वदन्ति। ज्ञानं तत्प्रामाण्यं च साक्षिणैव ज्ञायत इति। यदि च स्वतःप्रामाण्यग्रहो न स्यात् तर्हि न स्यादेव। तस्य परीक्षाधीनत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्। अनुमानविशेषः खलु परीक्षा नाम। सा च स्वयं प्रमाणतया निश्चिता अन्येषां ज्ञानानां प्रामाण्यावधारणाय प्रभवति नान्यथा। तत्प्रामाण्यावधारणं च परीक्षान्तरेणेति कथं नानवस्था स्यादिति।

परि०— अत्रेति। प्रामाण्यनिश्चयस्य परीक्षाधीनत्वविषये ।। **केचिदिति**। प्राभाकराः ।। **अन्ये त्विति**। भाट्टाः ।। **अनुमानेनैवेति**। घटो ज्ञानविषयः ज्ञाततावत्त्वादिति ज्ञाततालिङ्गा-नुमानेनेत्यर्थः ।। **अपरे त्विति**। वेदान्तिनः। उक्तमतत्रयेऽपि प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् विपक्षे बाधकोक्त्या तत्साधयति **यदि च स्वत इति**। स्वप्रकाशज्ञानेन वा ज्ञानग्राहकेण ज्ञातारूपा-नुमानेन वा साक्षिणा वेत्यर्थः ।। **अनुमानविशेष इति**। संवादविसंवादाभावरूप इत्यर्थः।

यादु०— अनुमानेनैवेति। अहं ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादिति ज्ञाततालिङ्गकानुमानेनैवेत्यर्थः।

वं०प०— अनुमानेनैवेति। अहं ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादित्यनुमानेन ज्ञानमनुमेयम्। बाधाभावेन लिङ्गेन च प्रामाण्यमनुमेयमित्यर्थः। तथा च न परीक्षाऽपेक्षेति भावः ।। **साक्षिणैवेति**। परीक्षानपेक्षेण साक्षिणैवेत्यर्थः।

शे०चं०— अनुमानेनैवेति। अनुमित्यैवेत्यर्थः। यद्यप्यनुमितिग्राह्यत्वं न यत्किञ्चिदनुमितिग्राह्यत्वं प्रामाण्यानुमितिग्राह्यतायाः सर्वैरप्यङ्गीकृतत्वेन विवादाभावप्रसङ्गात्। नापि यावदनुमितिग्राह्यत्वम्। पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमित्यग्राह्यत्वेनासम्भावितत्वात्। तथाऽपि ज्ञाततानुमितिग्राह्यत्वमेव तत्त्वेन विवक्षितम्। कथ-मस्याः प्रामाण्यविषयकत्वमिति चेत्। उच्यते। अहं ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादिति वा घटत्वप्रकारज्ञानवान् घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादिति वा जायमानाऽनुमितिर्ज्ञानविषया भवन्ती ज्ञानविषयत्वमप्यवगाहत इति तावदविवादम्। तथा च ज्ञानविषयीभूतधर्मधर्मिवत्तदुभयवैशिष्ट्यमपि विषयीकरोति ज्ञानविषयत्वाविशेषात्। न च प्रत्यक्षेणैव ज्ञानस्य ग्रहे विषयस्य ज्ञानवित्ति वेद्यतेति वाच्यम्। परैः स्ववृत्तिवर्तमानज्ञानग्रह एव तथा-

ऽभ्युपगमात् । ज्ञाननित्यत्ववच्च व्यापकतानवच्छेदकस्यापि विषयस्य भानमुपपद्यते । न च ज्ञाततावत्त्वं समवायेनासिद्धम् । जनकतया च व्यभिचारीति वाच्यम् । तदीयतानियामकस्य सम्बन्धान्तरस्यैवाभ्युपगमात् । अन्यथा नियताधिकरणज्ञानासिद्धिप्रसङ्गादिति । यद्वा घटो घटत्वप्रकारकज्ञानविषयः घटत्वप्रकारकज्ञातता-वत्त्वादित्यनुमितिग्राह्यत्वं तत्त्वेनाभिसंहितमित्यन्यत्र विस्तरः । अत्राद्यं प्राभाकरमतं द्वितीयं भट्टमतं तृतीयं मिश्रमतं वेदान्तिमतं च । यद्यप्यनुव्यवसायेन प्रामाण्यं गृह्यत इति मिश्रमतं तथाऽपि तदभिमतानुव्यवसायस्यैवात्र साक्षित्वेन विवक्षितत्वाददोष इत्यवधातव्यम् ।

वा०र०— न चेति । प्रत्येकमेव चेति चिन्तामणिस्थविप्रतिपत्तिव्याख्यानावसरे ननु मिश्रमत इत्यादि, तथा चाहं ज्ञानवानित्यादि । केचित्तु घट इत्यादि च रुचिदत्तोक्तं मनसि निधायाह **यद्यप्यनुमितिग्राह्यत्व-मित्यादि विस्तर इत्यन्तं मिश्रमतमिति** । अनेन वेदान्तिमते साक्षीति व्यवहारो यथाश्रुत एव यद्यपि सम्भ-वतीत्यपि सूचितमिति ज्ञेयम् । न चास्तीत्यत्रान्यत्वज्ञानं नास्तीति योज्यम् ।

॥ इति स्वप्रकाशभूतेन ज्ञानेनैव स्वप्रामाण्यसिद्धेः न तत्र परीक्षापेक्षेति प्राभाकरमतम् ॥

* * *

॥ अथ साक्षिसिद्धे संशयाभावात् सिद्धान्ते न अनवस्थाप्रसङ्गः ॥

१२७ **सु०**— तत्र प्रामाण्यग्रहस्य परीक्षाधीनत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गं तावत्परिहरति **नेति** ।

अनु०— न परीक्षाऽनवस्था स्यात्

प्रामाण्यग्रहणस्य परीक्षाधीनत्वाङ्गीकारेऽपीति शेषः । तत्र हेतुमाह साक्षीति ।

साक्षिसिद्धे त्वसंशयात् ।

द्विविधं (हि) खलु ज्ञानमन्तःकरणपरिणामरूपं साक्षिरूपं चेति । तत्राद्याद्विशेष्टुं तुशब्दः । एतदुक्तं भवति । स्यादियमनवस्था यदि सर्वत्र परीक्षाऽपेक्षा स्यात् । न चैवम् । सन्दिग्धे खल्वर्थे परीक्षाऽपेक्ष्यते न त्वसन्दिग्धे । संशयश्च मनोवृत्तिविषये पानीयादौ भवति न पुनः साक्षिसिद्धे सुखादौ । अतस्तावदेव परीक्षा यावत्साक्षिगृहीतेषु सुखादि-ष्ववतार इति कुतोऽनवस्थेति । प्रपञ्चितश्चायमर्थोऽस्माभिः प्रकृत्यधिकरणे ।

परि०— शङ्कानिरासस्यास्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति** ॥ **प्रकृत्यधिकरण इति** । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि'त्यानुमानिकपादीयाधिकरणे 'परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेदि'-त्येतद्व्याख्यावसर इति भावः ।

यादु०— **सुखादिष्ववतार इति** । साक्षिरूपज्ञानस्येति शेषः । असन्दिग्धत्वोपपादनाय **साक्षि-गृहीतेष्वित्युक्तम्** । ननु कथं संशयनिवर्तिकायाः परीक्षाया मनोवृत्तिविषयेष्वेवावतारो न साक्षिसिद्धेषु सुखादि-ष्वित्यत आह **प्रपञ्चितश्चायमिति** । 'परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेदि'त्यनुव्याख्यावसरे । तथा हि । अस्त्यत्र पुरतः पानीयमित्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चित इत्यर्थः ।

शे०चं०— 'साक्षिसिद्धे त्वसंशयादि'त्युक्त्याऽन्यसिद्धे संशयोऽस्तीति लभ्यते । न चास्त्यन्य-ज्ज्ञानमिति मूले तुशब्दानर्थक्यमित्यत आह **द्विविधं हीति** । नन्वेवमपि कथमनवस्थापरिहारः । न च साक्षि-गृहीते सुखादौ परीक्षानपेक्षणेन तत्परम्परायास्तत्रैव विश्रान्तत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानान्तरविषय इव साक्षि-विषयेऽपि तदपेक्षाया वक्तुं शक्यत्वेन तत्परम्परायास्तत्र विश्रान्त्यसम्भवात् । न च ज्ञानान्तरविषय इव संशयविषयत्वात् तत्र परीक्षापेक्षासम्भवेऽपि साक्षिविषयस्य तस्य तदविषयत्वान्न तत्र परीक्षापेक्षेति वाच्यम् । संशयविषय इव तदविषयेऽपि तदपेक्षाया वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **न त्विति** । सन्दिग्धस्यैवार्थस्यैवानुमानापरपर्यायपरीक्षाविषयत्वस्य सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तत इति भाष्यकृद्वचनात्सिद्धत्वा-ऽसन्दिग्धस्य न्यायविषयतायास्तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **अवतार इति** । साक्षिण इति शेषः ॥ **कुतोऽनवस्थेति**। कुतः परीक्षाऽनवस्थेत्यर्थः । भवेदेतदेवं यदि मनोवृत्तिविषयस्यैव संशयविषयत्वं न तु साक्षिविषयस्येत्येतत्सिद्धं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह **प्रपञ्चितश्चेति** । 'परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेदि'त्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ।

वा०र०— **इति मूले तुशब्देति** । इतिशब्दो हेतौ । अतो हेतोरित्यर्थः । **भाष्यकृद्वचनादिति** । वात्स्यायनभाष्यकृद्वचनादित्यर्थः । **इत्येतदिति** । प्रथमस्य चतुर्थगतेति पूरणीयम् । **तद्विरुद्धत्वादित्यर्थ इति**। पृथगधिकरणे तत्र तत्रेति द्रष्टव्यम् । अपरस्तु निश्चयपृथग्भावीति मूलं ह्यर्थो न निश्चेतुं शक्यते । तत्र भवादिनेति पृथगधिकरणीयानुभाष्यमूलेन स्तम्भोऽयमित्याद्येकाकारप्रतिनियतं ज्ञानमिह निर्णयादिशब्दैरभिधीयते । अपि तर्हि तदनन्तरभावि वस्तु तथा त्वाश्वासः । न हि वक्तारो भवन्ति । स्तम्भ इति प्रतीयते । भवति चायं स्तम्भ इति वा । वस्तुतत्वं न विद्म इति वेत्यादिकमुक्तमिति निश्चयपृष्ठभाविसंशयाङ्गीकारे तद्विरोध इति चेत् न । अत्रत्य-निश्चयपदस्य एकाकारनियतज्ञानमात्रपरत्वात् । केचित् अत्राहितः संशय एवोच्यते । स च निश्चयोत्तरमपि कारणान्तरोपनिपातेन भवति । स्वारसिकस्यैव तद्विरोधादित्याहुः । चन्द्रप्रादेशत्वादिविषयं तु दूरस्थत्वादिदोष-युक्तत्वादिति तत्त्वोद्योतस्य प्रत्यक्षस्य हि दूरे मन्तृग्राहित्वमिति तत्त्वनिर्णयस्य च टीकायां पृथगधिकरणैतदधि-करणीयमूलानुसारेणार्थो निर्णयः । न तु तट्टीकाकारोक्तरीत्येति ज्ञेयम् । **व्याख्यानावसर इति शेष इति** । जिज्ञासाधिकरण इति पूरणीयम् ।

स०व्र०— साक्षिसिद्धे त्वसंशयादित्युक्त्याऽन्यसिद्धे संशयोऽस्ति इति प्राप्नोति । न चास्त्यन्यज्ज्ञानमिति तुशब्दानर्थक्यमित्यत आह **द्विविधं हीति** ।

।। इति साक्षिसिद्धे संशयाभावात् सिद्धान्ते न अनवस्थाप्रसङ्गः ।।

* * *

।। अथ दोषाणां मानसदर्शने सम्भवः, साक्षिप्रत्यक्षे न कदापि दोषसम्भवः ।।

१२८ **सु०— मनोवृत्तिविषय एव संशयो न साक्षिसिद्ध इत्यत्र किं कारणमित्यत आह मानस इति ।**

अनु०— मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने ।

मनःपरिणतिरूपे दोषाः कारणतया सम्भाविताः स्युः । वैशब्दस्तुशब्दार्थे । अयमर्थः । द्विविधो हि संशयो भवति । एकस्तावदादित एव । यथा स्थाणुर्वाऽयं पुरुषो वेति । अपरस्तु निश्चयपृष्ठभावी । यथा स्थाणुतया(वदयं) प्रतीयते स्थाणुर्भवति न वेति । तत्राद्यो विशेषादर्शनादिदोषमूलः । द्वितीयोऽपि प्रथमज्ञानस्य दोषजन्यत्वशङ्कामूलः । दोषाश्च मानस एव दर्शने सम्भवन्ति । अतस्तत्संशयात्मकं वा जायते निश्चयतया जातस्य विषये वा आहार्यः संशयो भवति । न तु साक्षि(सिद्धे)दर्शने दोषसम्भवः । अतो न तत्संशयात्मकं नापि (साक्षिसिद्धे) तत्सिद्धेऽर्थे संशय इति ।

परि०— वैलक्षण्यद्योतनायाह **वैशब्दस्तुशब्दार्थ इति** । को दोषः साक्षिणि स नास्तीत्यत आह **अयमर्थ इति** । ननु साक्षिगृहीतोऽपि अयं स्थाणुरिति निश्चिते सन्देहो दृष्ट इत्यतो वा आह **अयमर्थ इति** ।। **दोषजन्यत्वशङ्कामूल इति** । दोषजन्यत्वशङ्कयोत्पादित इत्यर्थः ।। **आहार्य इति** । आहित इत्यर्थः ।। वै 'तु'शब्दार्थे इत्युक्तं, तदाह **न तु साक्षिसिद्ध इति** । साक्षिसिद्धत्वेन सिद्धे दर्शन इत्यर्थः । अत एवाह **न तत्संशयात्मकमिति** । साक्षिणा सिद्ध इत्यर्थमुपेत्याह **नापि साक्षिसिद्धेऽर्थ इति** ।

यादु०— आहार्य इति । आहित इत्यर्थः ।

वं०प०— पृष्ठभावीति । आहितसंशय इत्यर्थः । तत्प्रकारं दर्शयति **स्थाणुतयेति** । तथा च ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहात् अर्थेऽपि सन्देहो भवतीत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु मानसदर्शनसाक्षिदर्शनयोरस्तु सदोषत्वनिर्दोषत्वाभ्यां वैलक्षण्यम् । तथापि मानसदर्शनवत् साक्षिदर्शनस्य संशयात्मकत्वं तद्विषयवच्च साक्षिविषयस्यापि संशयविषयत्वमस्त्वित्यत आह **अयमर्थ इति** ।। **आहार्य इति** । आहित इत्यर्थः ।

।। इति दोषाणां मानसदर्शने सम्भवः, साक्षिप्रत्यक्षे न कदापि दोषसम्भवः ।।

* * *

।। अथ साक्षिणः सर्वदा बाधरहितनिर्णयात्मकत्वात् निर्दोषत्वम् ।।

१२९ **सु०— मानसे दर्शने दोषाः सम्भवन्तीति स्फुटम् । साक्षिदर्शने न सम्भवन्तीत्येतत्कुत इत्यत आह सुदृढ इति ।**

अनु०— सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम् ।

सुदृढः कदाऽपि बाधरहितः । **निर्णयः** अवधारणात्मकः प्रत्ययः । **यत्र** इति निपातो य इत्यर्थे । इदमुक्तं भवति । दोषास्तावज्ज्ञानस्य डोलायमानतादर्शनेन बलवद्बाधकोपनिपातेन वा कल्प्याः । यथोक्तम् । 'बलवत्प्रमाणतश्चे(श्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यते)'ति । साक्षिदर्शनं च निर्णयात्मकमेव भवति न च बाध्यत इत्युपपादितं पृथगधिकरणे । अतः प्रमाणाभावान्न तत्र दोषः सम्भवति ।

परि०— कथमनेन साक्षिणो निर्दोषतोपपादितेत्यत आह **इदमुक्तमिति** । **यथोक्तमिति** । तत्त्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्के ।। **पृथगिति** । पृथगुपदेशादित्यधिकरणे 'न हि बाधः क्वचित् दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य तु' इत्यादिनेति भावः ।

शे०चं०— **स्फुटमिति** । इन्द्रियलिङ्गशब्दजन्यस्य तस्यानादौ संसारे गतिद्वयदर्शनादिति भावः । नन्वस्तु साक्षिज्ञानस्य बाधरहितत्वमवधारणात्मकत्वं च । तथाऽपि कुतस्तत्र न दोषसम्भवः । कुतस्तस्य बाधरहितत्वावधारणात्मकतायाः सिद्धिः येन सदोषत्वाभावः तस्य स्यादित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ।। **पृथगधिकरण इति** । 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेत् । न हि बाधः क्वचिद् दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य त्वि'त्यादिनेति शेषः ।

॥ अथ साक्षिसिद्धेषु इच्छा-ज्ञान-सुख-दुःखादिषु कस्यापि संशयः नैव जायते ॥

१३० **सु०—** साक्षिसिद्धेऽर्थे संशयो नास्तीत्युक्तं तदनुभवारूढं कर्तुं साक्षिसिद्धमर्थं तावदाह **इच्छेति** ।

अनु०— इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः ।
साक्षिसिद्धाः

आदिपदेन प्रयत्नद्वेषावेतदभावाश्च गृह्यन्ते । ततः किमित्यत आह **नेति** ।

न कश्चिद्धि तत्र संशयवान्क्वचित् ।

तत्र क्वचित् इति सम्बन्धः । न जातु मम सुखमस्ति न वेति संशयो नापि प्रतीयमानमिदं सुखं सदसद्वेति संशय इति **हि**शब्देनाह ।

परि०— एतदभावाश्चेति । इच्छादेरभावाश्चेत्यर्थः ॥ **इति सम्बन्ध इति** । तत्र तेष्विच्छादिषु मध्ये क्वचिदपि विषय इत्यर्थ इति भावः ।

शे०चं०— साक्षिज्ञानस्य संशयात्मकत्वाभावोपदर्शनं **न जात्विति** । तद्विषयस्य संशयविषयत्वाभावोपदर्शनं **नापीति** ।

॥ इति साक्षिसिद्धेषु इच्छा-ज्ञान-सुख-दुःखादिषु कस्यापि संशयः नैव जायते ॥

* * *

॥ अथ बाधितदर्शनं मानसमेव भवति ॥

१३१ **सु०—** साक्षिदर्शनमबाधितमेवेति न युज्यते शुक्तिरजतादौ बाधदर्शनात् । न हि प्रतीतिसमयमात्रवर्तिनि तत्रान्यज्ञानं सम्भवतीत्यत आह **यदिति** ।

अनु०— यत्क्वचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तत् ।

यद्दर्शनं क्वचित् शुक्तिरजतादौ विषये **व्यभिचारि** बाधितं **स्यात्** तच्चक्षुरादिकरणकं मनःपरिणतिरूपमेव न साक्षिरूपम् । कुत एतत् । मानसदर्शनस्य बाध्यत्वाङ्गीकारेऽनिष्टा-

भावात् । साक्षिणस्तु तथात्वे सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । तदिदमुक्तं हिशब्देन । सम्भवति चास्य मानसत्वमन्यथाख्यातिसमर्थनादिति ।

परि०— शुक्तौ रजतमिति ज्ञानं साक्षिरूपमिति मन्वानः शङ्कते **साक्षिदर्शनमिति** ॥ **तत्रेति** । रजते साक्षिणो ज्ञानादन्यज्ज्ञानं न हि सम्भवतीत्यर्थः । प्रतीतिकाल एव विद्यमाने तस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षायोगेन करणजन्यत्वस्यासम्भवादिति भावः । शुक्तिसन्निकृष्टादेव करणात् रजत-ज्ञानजन्म सम्भवतीति भावेनाह **सम्भवति चास्य मानसत्वमिति** । मनोवृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ **अन्यथाख्यातीति** । दुष्टेन्द्रियसन्निकृष्टमेव शुक्तिशकलमत्यन्तासद्रजतात्मना प्रतिभातीत्यर्थस्य जिज्ञासानये 'विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमि'त्येतद्व्याख्यावसरे समर्थनादित्यर्थः ।

यादु०— ननु शुक्तिरजतादिविषयकं चक्षुरादिकरणकमन्तःकरणवृत्तिरूपमेव ज्ञानं न साक्षिरूपमित्यत आह **न हि प्रतीतीति** । रजतस्य प्रतीतेः पूर्वमसत्त्वात्सन्निकर्षासम्भवेन न तज्ज्ञानमिन्द्रियजन्यमपि त्विद-माकारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपसाक्षिवेद्यमेवेत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । पृथ-गधिकरण इति शेषः । नन्विन्द्रियसन्निकर्षासम्भवान्न मनोवृत्तिरूपत्वमस्य ज्ञानस्येत्युक्तमित्यत आह **सम्भवति चेति** । **मानसत्वं** मनोवृत्तिरूपत्वम् ॥ **अन्यथाख्यातीति** । स्यादेतदेवं यद्यनिर्वचनीयं प्रातिभासिकं रजतं प्रतीयत इति त्वन्मतमुपपन्नं स्यात् । न चैवम्, किन्तु शुक्तिकैव स्वसन्निकृष्टेनेन्द्रियेण दोषवशादत्यन्तासद्रज-तात्मना प्रतीयत इत्यभिनवान्यथाख्यातेरेव त्वां प्रति समर्थनादित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु भवेत्साक्षिज्ञानस्याबाधितत्वनियमभङ्गो यदि शुक्तिरजतादिज्ञानस्य साक्षिरूपत्वं स्यात् । न च तदस्ति । तस्य चक्षुरादिकरणकान्तःकरणपरिणामत्वात् । तत्कथं तस्य बाधदर्शनात् साक्षिणः तन्नियमभङ्ग इत्यत आह **न हीति** । लिङ्गशब्दाद्यननुसन्धानेऽपि जायमानत्वात् प्रतीतिसमयमात्रवर्तितया ततः पूर्वमसत्त्वेन तदिन्द्रियसन्निकर्षासम्भवान्न तज्ज्ञानस्यान्यकारणकत्वं किन्त्विदमाकारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्न-चैतन्याविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपसाक्षिरूपत्वमेवेति भावः । **तथात्वे** बाध्यताऽङ्गीकारे ॥ **सर्वव्यव-हारेति** । हानोपादानादिसर्वव्यवहारेत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । यदि साक्षी क्वचिद्व्यभिचरेत् तदा तेनाविश्वसनीयेन करणदोषादिनिश्चयो न स्यात् । तदभावे च प्रत्ययानां भ्रमत्वादि न निश्चीयेत । ततश्च वस्तुनिर्णयो न स्यात् । ततश्च हानोपादानादिसर्वव्यवहारो लुप्येत । सर्वव्यवहाराणामेतत्कार्यत्वात् । कारणाभावे च कार्याभावनियमादिति 'भ्रमत्वमभ्रमत्वं च यदैवानुभवोपगम् । स चेत्साक्षी क्वचिद् दुष्टः कथं निर्णय ईयते । विशेषाः सर्व एवैते साक्षिप्रत्यक्षगोचराः । ऊरीकृत्य च तान् सर्वान् व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मात् सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये । साक्षी निर्दोष एवैकः' इत्यादिना सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गस्योक्तत्वादित्यर्थः । ननु प्रतीतेः पूर्वमसत्त्वाद्रजतस्य तेन सहेन्द्रियसन्निकर्षायोगान्न चक्षुरादिकरणकान्तःकरणपरिणामत्वं तज्ज्ञानस्येत्युक्तमित्यतः सत्यमुक्तं दुरुक्तं

तत् । चक्षुःकरणकान्तःकरणपरिणामवत्त्वसम्भवादित्याह **सम्भवति चास्येति** । तत्कथमित्यतो रजतस्यासत्त्वात् तेन सहेन्द्रियसन्निकर्षासम्भवेऽपि शुक्तेः सत्त्वात् तया सन्निकृष्टं दुष्टमिन्द्रियं तामेव शुक्तिमत्यन्तासद्रजतात्मनाऽवगाहमानं ज्ञानं जनयतीत्यस्मिन्पक्षे सम्भवत्येव चक्षुःकरणकान्तःकरणवृत्तिरूपत्वं तज्ज्ञानस्य । अत एव नासत्ख्यातिप्रसङ्गः । यावत्खलु विगीते प्रत्ययेऽवभासते तस्य सर्वस्यासत्त्वे ह्यसत्ख्यातिः स्यात् । न चैवमत्रास्ति । शुक्तेः सत्त्वाभ्युपगमात् । नाप्यख्यातिपक्षपातः । रजतस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । तादात्म्यावभासाभ्युपगमाच्च । नापि प्रसिद्धान्यथाख्यातिपक्षपातः । रजतस्यात्यन्तासत्त्वाभ्युपगमादित्याशयवानाह **अन्यथाख्यातीति**। एवंविधाभिनवान्यथाख्यातीत्यर्थः ॥ **समर्थनादिति** । लक्षणनिर्वचनेन कारणनिरूपणेन प्रमाणव्युत्पादनेन बाधकाभावव्युत्पादनेन च 'विज्ञातस्यान्यथासम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमि'त्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ।

स०व्र०— ननु शुक्तिरजतादिज्ञानस्य चक्षुरादिजन्यत्वात् साक्षिरूपत्वमेव नास्तीति कथमेतस्योदाहरणं साक्षिणो निर्बाधत्वस्याभिधानादित्यत आह **न हि प्रतीतिसमयेति** । लिङ्गशब्दाद्यननुसन्धानेऽपि जायमानत्वात् प्रतीतिसमयमात्रपरिवर्तित्वेनेन्द्रियसन्निकर्षाभावादन्यज्ज्ञानं न सम्भवतीति भावः । न हि प्रतीतिसमयमात्रपरिवर्तिन्यन्यज्ज्ञानं सम्भवतीत्युक्तं परिहरति **सम्भवति चेति** । तथा च प्रतीतेः पूर्वं रजताभावेऽपि शुक्तेः सत्त्वे तत्सन्निकृष्टकरणेनात्यन्तासद्रजतात्मना शुक्तिविषयकज्ञानं सम्भवतीति भावः । नन्वेवमन्यथाख्यात्यापत्तिरित्यत इष्टापत्तेरित्याह **अन्यथाख्यातीति** । सम्भावितत्वं बाधदोषविशेषणम् ।

॥ इति बाधितदर्शनं मानसमेव भवति ॥

* * *

॥ अथ साक्षिगृहीतप्रामाण्यकस्यैव वृत्तिज्ञानस्य प्रामाण्यम् ॥

१३२ सु०— मानसस्य दर्शनस्य दोषबाधसम्भवोऽभिहितः । कीदृशस्य तर्हि प्रामाण्यमित्यत आह मन इति ।

अनु०— मनश्चक्षुर्दर्शनादेरपि यत्रैव साक्षिणा ।
प्रामाण्यं सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनम् ॥

मनश्चक्षुश्शब्दौ श्रोत्रादेरुपलक्षकौ । **दर्शनं** साक्षात्कारः । **आदिपदेन** लैङ्गिकशब्दज्ञानसङ्ग्रहः । इन्द्रियलिङ्गशब्दकरणकस्य मनोवृत्तेर्ज्ञानस्येत्यर्थः । निर्धारणे षष्ठी । सम्भावितदोषबाधस्यापीत्यपेरर्थः । यत्र ज्ञाने सुगृहीतं परीक्षया निश्चितं तत्परीक्षितदर्शनं प्रमाण-

मिति शेषः । प्रत्यक्षागमज्ञानप्रामाण्यग्रहण एव परीक्षोपयोगः, धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुव्यवसायानां तु प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति केचिन्मन्यन्ते । तन्निरासाय सर्वमानससङ्ग्रहार्थं मनश्चक्षुर्दर्शनादेर्मध्य इत्युक्तम् । अन्यथा यत्र ज्ञान इत्यादिकमेवावक्ष्यत् । तदेव प्रमाणमित्येतावता पूर्णे परीक्षितदर्शनमित्यनुवादेन सुगृहीतमित्येतद्विवृणोति ।

परि०— धर्मिज्ञानेति । धर्म्यंशज्ञानस्यानुमित्युपमित्यनुव्यवसायरूपत्रिविधज्ञानानां चेत्यर्थः । **केचित्** प्राचीनतार्किकाः ॥ **सर्वमानसेति** । प्रमाणत्रयजन्यमनोवृत्तिज्ञानेत्यर्थः । 'निर्धारणे षष्ठी'ति प्रागुक्तत्वात् 'मध्य' इत्युक्तम् ॥ *परीक्षानवस्थाभावोक्तिः ॥*

वं०प०— मनोवृत्तेर्ज्ञानस्येति । समस्तस्यापि वृत्तिरूपज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **प्रतीयमानमिति** । सुखादिविषयकं ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वेत्यर्थः ॥ **धर्मिज्ञानेत्यादि** । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति वचनेन तत्र कदाऽपि प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहाभावेन तत्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वान्न परीक्षापेक्षा । तथाऽनुमानप्रामाण्यमपि स्वतस्त्वान्न परीक्षापेक्षा । तथाऽनुमानप्रामाण्यमपि स्वत एव । वह्निमति वह्निप्रकारकत्वं वह्निज्ञाने (अनुमितौ) प्रामाण्यम् । तत्र लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानपक्षे धूमवान् पर्वतोऽग्निमानित्यत्र वह्निमति वह्निप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यव्याप्यस्य धूमवति वह्निप्रकारकत्वस्य गृहीतत्वेन स्वतस्त्वान्नानुमितिप्रामाण्ये संशयः । अतो न तत्र परीक्षापेक्षा । एवमेवोपमितावपि वाच्यत्ववति वाच्यत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यव्याप्यस्य, सादृश्यवति वाच्यत्वप्रकारकत्वस्य, गृहीतत्वेन स्वतस्त्वान्न तत्रापि संशय इति न परीक्षापेक्षा । अनुव्यवसायप्रामाण्ये सन्देहाभावेन स्वतस्त्वनिश्चयान्न परीक्षापेक्षेति स्पष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥ **सर्वमानसेति** । समस्तमनोवृत्तिरूपज्ञानेत्यर्थः । धर्मिज्ञानादेरपि चक्षुरादिद्वारा मनोजन्यत्वेन मनोवृत्तिरूपज्ञानत्वादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । धर्मिज्ञानादिरूपसर्वमानससङ्ग्रहाभिप्रायाभावे इत्यर्थः ॥ **यत्र ज्ञान इत्यादिकमिति** । यत्र ज्ञाने प्रामाण्यं सुगृहीतं स्यात् तत्परीक्षितदर्शनमित्येव वक्तव्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— मनश्चक्षुश्शब्दयोस्तन्मात्रार्थकत्वे मनश्चक्षुःकरणकमनोवृत्तिरूपज्ञानस्यानेन प्राप्तावपीन्द्रियमात्रकरणकमनोवृत्तेर्ज्ञानस्यानेनालाभात् तल्लाभाय मनश्चक्षुश्शब्दाविन्द्रियमात्रोपलक्षकतया व्याचष्टे **मनश्चक्षुश्शब्दाविति** । विनिगमनाविरहादुभयत्रोपलक्षणत्वाश्रयणमिति द्रष्टव्यम् । श्रुत्योपलक्षणया च लब्धं वाक्यार्थमाह **इन्द्रियेति** । दर्शनादेरित्यस्य यत्रेत्यनेनान्वयपरिहारायाह **निर्धारण इति** ॥ **अन्यथेति** । तावतैव कीदृशस्य मानसदर्शनस्य प्रामाण्यमिति जिज्ञासापूर्तेरिति भावः ।

॥ इति साक्षिगृहीतप्रामाण्यकस्यैव वृत्तिज्ञानस्य प्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ प्राभाकरोक्तज्ञानस्वप्रकाशत्वनिरासः ॥

१३३ **सु०**— एवं मानसप्रत्यक्षादिज्ञानप्रामाण्यग्रहस्य परीक्षाधीनत्वेऽपि साक्षिप्रामाण्यग्रहस्य तदनपेक्षत्वान्न परीक्षाऽनवस्थेत्युक्तम् । तत्र किमनया द्विविधकल्पनया । साक्षिवत् प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि प्रामाण्यग्रहः परीक्षानपेक्ष एवोक्तविधया स्वतः किन्न स्यादित्याशङ्कां परिहरति **नेति** ।

अनु०— न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते ।

ज्ञानस्य दृष्टिः **ज्ञानदृष्टिः** । **तस्य** ज्ञानस्य ।

परि०— उक्तविधयेति । 'अत्र केचिदाहुरि'त्यादिनोक्तप्रकारत्रयेणेत्यर्थः ।

* * *

१३४ **सु०**— एतदुक्तं भवति । वृत्तिज्ञानानां स्वप्रकाशत्वमेव तावदसत् । प्रमाणाभावात् । ज्ञानव्यवहारस्य साक्षिवेद्यत्वेनैवोपपत्तेः । इदमहं जानामीत्यनुभवस्य साक्षिरूपत्वात् । विमतं ज्ञानं न स्वप्रकाशम् अनात्मत्वात् कार्यत्वात् अनित्यत्वात् मनोरूपत्वात् सुखादिवत् इत्यादिप्रमाणविरोधाच्च ।

भवतु वा ज्ञानं स्वप्रकाशं तथाऽपि स्वरूपमात्र एव न तु स्वधर्मे प्रामाण्येऽपि । तथा हि । वेदवाक्यश्रवणे सति बाह्यस्य वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यते न वा । न द्वितीयः । सत्यां सामग्र्यां कार्यानुदयानुपपत्तेः । अन्यथा मीमांसकस्यापि तदनुदयप्रसङ्गात् । आद्येऽपि तत् प्रकाशते न वा । नेति पक्षेऽपसिद्धान्तः । प्रथमे तत्प्रामाण्यं प्रकाशते न वा । नाद्यः । तन्निरा(सस्यानु)सानुपपत्तेः । ततो ज्ञानदृष्टिमात्रेण न ज्ञानप्रामाण्यं दृश्यत इति द्वितीय एव अङ्गीकार्यः । तथा च स्वप्रकाशज्ञानेनैव प्रामाण्यग्रह इति कथं स्यात् । अपौरुषेयत्वादियुक्तिभिः प्रबोधितो बाह्यः प्रतिपद्यते च तत्प्रामाण्यमिति कथं न परीक्षापेक्षत्वम् । अन्यथा वैदिकज्ञानप्रामाण्ये विप्रत्तिपत्तिरेव न स्यात् ज्ञानस्वरूपवत् । किञ्चैवंवादिनो मते शुक्तिरजतादिविभ्रमो न स्यात् । इदमनुभवस्य रजतस्मरणस्य च भेदाग्रहो हि विभ्रमः । तत्र प्रामाण्यवद्भेदस्यानुभवत्वस्मरणत्वयोश्च प्रकाशोऽवश्यम्भावीति कथं विभ्रमावकाशः । न हि प्रामाण्यस्य भेदादेश्च कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ।

परि०— 'ज्ञानदृष्टिमात्रेणे'त्यादेः स्वप्रकाशज्ञानमतनिरासपरतया तावद्भावमाह **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** । एवं तात्पर्यमुक्त्वाऽभ्युपेत्यवादेन मूलार्थमाह **भवतु वा ज्ञानमिति** । कुत इत्यतो मूलाभिमतयुक्तिमाह **वेदवाक्येत्यादिना** ॥ **सत्यां सामग्र्यामिति** । सङ्केतस्मरणादिरूपाया-मित्यर्थः ॥ **तन्निरासस्येति** । बौद्धेन क्रियमाणस्य वेदजन्यज्ञाने प्रामाण्यनिरासस्य अनुपपत्ति-रित्यर्थः । घटादिज्ञान इव वेदजन्यज्ञानेऽपि प्रामाण्यस्य प्रतीतत्वात् प्रतीतस्य निरासायोगादिति भावः । तावता प्रामाण्यनिश्चये परीक्षाधीनत्वं न प्राप्तमित्यत आह **अपौरुषेयत्वादिति** ॥ **अन्य-थेति** । स्वप्रकाशकज्ञानेनैव स्वप्रामाण्यग्रहणे सतीत्यर्थः ॥ **एवंवादिन इति** । स्वप्रकाशज्ञानेनैव स्वगतधर्माणामपि ग्रहणमिति वादिनो मत इत्यर्थः ।

गु०दी०— **प्रमाणविरोधाच्चे**त्युपलक्षणम् । इदमहं जानामीति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिना त्वयाऽपि अहंशब्दोक्तजीवस्यैव जानामीति ज्ञानज्ञातृत्वस्यैवोच्यमानत्वेन स्वव्याहतत्वात् । न हि ज्ञानमेवाहं मां जानामीति तवापि व्यवहारोऽस्ति । येन स्वप्रकाशत्वं स्यात् । किञ्चायं घट इत्यादिरूप एव व्यवसायः । तत्र च ज्ञान-प्रसङ्गस्यैवाभावात् कथं स्वप्रकाशत्वम् । किन्तु घटमात्रप्रकाश इति शक्यते वक्तुम् । घटमहं जानामीति तु व्यवसायोत्तरकालीनानुव्यवसायरूपं ज्ञानमेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । **तत्र प्रामाण्यवत् भेदस्ये**त्यत्र यदि ज्ञानधर्माणां भेदानुभवत्वस्मृतित्वादीनां दोषवशादग्रहणम् । अतिदूरत्वादिदोषे ज्ञानग्रहेऽपि प्रामाण्याग्रहोऽस्तीति भावः ।

वं०प०— **वेदबाह्यस्य** वेदाप्रामाण्यवादिनो बौद्धस्य ॥ **सत्यां सामग्र्यामिति** । सङ्गतिग्रहणादि-रूपायामित्यर्थः । आकाङ्क्षादिमत्पदसमूहस्यार्थप्रतिपत्तिजनकत्वस्वाभाव्याद् गृहीतसङ्गतेरर्थप्रतिभासस्य दुरप-ह्नवत्वादित्याशयः ॥ **अन्यथेति** । गृहीतसङ्गतेरर्थप्रतिभासानङ्गीकारे वेदप्रामाण्यवादिनो मीमांसकस्यापि तदनुदयप्रसङ्गेन वेदार्थमीमांसानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । वेदबाह्यस्यापि ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यग्रहणाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **कश्चिद्विशेष इति** । ज्ञानधर्मत्वाविशेषादित्यर्थः ।

शे०चं०— अत्र केचिदाहुरित्यादिना प्रागुपन्यस्तप्राभाकरादिमतत्रयनिरासस्य मूले स्पष्टमप्रतिभासा-दपेक्षितं पूरयन्नेव तन्निरासपरतया मूलं योजयति **एतदुक्तं भवतीति** । प्रमाणं भवद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिर्वा स्यात् । इदमहं जानामीत्यनुभवो वेति विकल्पद्वयं क्रमेण दूषयति **ज्ञानव्यवहारस्येत्यादिना** । **अनात्म-त्वादित्यादि** । न चाप्रयोजकत्वं हेतूनामिति वाच्यम् । स्वकर्मकप्रकाशत्वं हि स्वप्रकाशत्वम् । न चैवं स्वप्रकाशत्वमन्तःकरणपरिणतिरूपज्ञानस्योपपद्यते । तथा सति तस्य कर्मत्वक्रियात्वयोः प्रसङ्गात् । न च ते एकस्य सम्भवतः । क्रियायाः कर्मकारकजन्यत्वात् । न च जन्यजनकयोरेकत्वमुचितम् । अन्तर्भावितपूर्वापर-भावित्वात् तस्य । न च तदेव स्वात्मानं प्रति पूर्वमपरं चेति युज्यत इति न वृत्तिज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ।

एतच्च वृत्तिज्ञानानामस्वप्रकाशत्वव्युत्पादनं वस्तुस्थितिमनुरुध्यैव कृतम् । इदानीं त्वङ्गीकृतेऽपि तेषां स्वप्रकाशत्वे न तज्ज्ञानप्रामाण्ययोरुभयोः स्वप्रकाशज्ञानसिद्धत्वमिति वक्तुं परोक्तस्य ज्ञानतत्प्रामाण्ययोरुभयोः स्वप्रकाशज्ञानसिद्धत्वस्य निरासपरतया 'न ज्ञानदृष्टिमात्रेणे'त्यादिमूलं योजयितुमुभयोस्तदसिद्धतामाह **भवतु वेति** । न च घटग्राहकेण घटगतरूपस्येव तत्प्रामाण्यस्यापि स्वप्रकाशज्ञानसिद्धत्वं सम्भवति । कुत एतद्वैषम्य-मित्यतस्तदुपपादयितुं प्रतिजानीते **तथा हीति** । वेदवाक्यश्रवणे बाह्यस्य वाक्यार्थज्ञानदृष्ट्या तज्ज्ञानप्रामाण्या-दृष्टेर्नायं नियम इति मूलयोजनामभिप्रेत्य वाक्यश्रवणे ज्ञानस्यैवानुत्पत्तौ, तदुत्पत्तावप्यदृष्टौ, दृष्टावपि प्रामाण्य-स्यापि दृष्टौ, तदनुपपत्तेस्तत्तत्पक्षप्रतिषेधपूर्वकं ज्ञानदृष्टावपि प्रामाण्यं न दृष्टमित्येतत्पक्षनिरासपरतया मूलं योज-यितुं सम्भावितविकल्पांस्तत्तत्पक्षदूषणं चोपर्येव कृत्वा शिष्टपक्षदूषणपरतया मूलं योजयति **वेदवाक्यश्रवण इत्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । सत्यामपि सामग्र्यां कार्यानुदय इत्यर्थः । अविशेषादिति भावः । **अपसिद्धान्त इति** । वृत्तिज्ञानस्य स्वप्रकाशतायास्त्वत्सिद्धान्तत्वेन तदप्रकाशवचनस्य तत्सिद्धान्तविरुद्धत्वादिति भावः । परिशिष्टपक्षदूषणं वक्तुं तदनुवादकतया मूलं व्याख्याति **तत इति** । अस्त्वेवमित्यत आह **तथा चेति** । तथा सतीत्यर्थः । एवं परोक्तं ज्ञानतत्प्रामाण्ययोः स्वप्रकाशज्ञानसिद्धत्वं निराकृत्य स्वाभिमतं प्रामाण्यस्य परीक्षा-सिद्धत्वमुपदर्शयति **अपौरुषेयत्वादीति** । अनेन न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं दृश्यते किन्त्वपौरुषेयत्वादियुक्त्यनु-सन्धानसापेक्षेणेति मूलयोजनोक्ता भवति । ज्ञानतत्प्रामाण्ययोः परीक्षानपेक्षस्वप्रकाशज्ञानमात्रसिद्धत्वाभ्युपगमे बाधकं चाह **अन्यथेति** ॥ **ज्ञानस्वरूपवदिति** । अन्यथा तत्रापि विप्रतिपत्तिः स्यादविशेषादिति भावः । ननु ज्ञानधर्मस्य प्रामाण्यस्य प्रकाशेऽप्यस्त्वप्रकाशो भेदादेरित्यप्रयोजकतामाशङ्क्य आह **न हीति** । तथा च अविशेषलक्षणप्रसङ्गाङ्गव्याप्तिसद्भावान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः ।

वा०र०— अन्यत्र विस्तर इति । नविलक्षणत्वाधिकरण इति शेषः । **अङ्गीकृतेऽपीति** । तेषां स्वप्रकाशकत्वेऽङ्गीकृतेऽपीति सम्बन्धः । **वाक्यश्रवणे ज्ञानस्यैवेति** । तेन वाक्येन ज्ञानस्यानुत्पत्तावित्यर्थः । **अदृष्टाविति** । तस्येति शेषः । ज्ञानस्येति च तदर्थः । दृष्टावपीत्यत्रापि तस्येति शेषः पूर्व एवार्थः । **प्रामा-ण्यस्यापीति** । तज्ज्ञाननिष्ठस्येति शेषः । **तदनुपपत्तेरिति** । नियमनिरासकमूलयोजनायाः प्राकृतायाः सदित्यनेन परामर्शः । अस्य च तदनुत्पत्तावित्यादिपक्षत्रयेऽपि सम्बन्धः । एवं परोक्तमिति पाठः ।

॥ इति प्राभाकरोक्तज्ञानस्वप्रकाशत्वनिरासः ॥

* * *

॥ अथ 'ज्ञानप्रामाण्ययोः सहैव अनुमेयत्वमि'ति भाट्टवादनिरासः ॥

१३५ सु०— ज्ञानप्रामाण्ये सहैवानुमेये इत्यप्यसत् । ज्ञानस्या(प्य)नुमेयत्वे प्रमाणा-भावात् । तद्व्यवहारस्यान्यथैवोपपत्तेः । आशुतरविनाशिनो ज्ञानस्य जानामीति वर्तमानतया

प्रतिभा(सा)ऽनुपपत्तेश्च । अपरोक्षावभासविरोधाच्च । अनुमेयत्वेऽपि ज्ञानस्य न ज्ञानानुमितिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते । तद्धि ज्ञाततया व्यवहारेण कार्येण वाऽनुमातव्यम् । न च तावता प्रामाण्यमनुमातुं शक्यते । व्यभिचारात् । ततो ज्ञाततादिमात्रेण प्रतीते ज्ञाने बाधाभावादिना प्रामाण्यमनुमेयम् । अन्यथा बाह्यानामपि वैदिकज्ञानप्रामाण्यानुमानप्रसक्तेः । प्रसक्तमप्यपोद्यत इति चेत् । तर्ह्यपवादनिरासाय परीक्षापेक्षावश्यम्भाविनीत्यागतम् । इदमेव च अस्माभिः अभिधास्यते, सर्वथा परीक्षाऽनपेक्षेति तु न क्षम्यते ।

परि०— 'अन्ये त्वित्यादिनो'क्तभट्टमतनिरासकतयापि न ज्ञानदृष्टीतिवाक्यं व्याख्यातुं तन्मतस्यायुक्तत्वं तावदाह **ज्ञानप्रामाण्ये सहैवेत्यादिना** । ज्ञानव्यवहारो मानमित्यत आह **तद्व्यवहारस्येति** ।। **अन्यथेति** । साक्षिवेद्यत्वेनोपपत्तेरित्यर्थः ।। बाधकं चाह **आशुतरेति** । ज्ञानस्यानुमेयत्व इत्यापादकानुकर्षः । **ज्ञानस्य वर्तमानतया** वर्तमानत्वमवगाहमानः जानामीति यः प्रतिभासः तस्यानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । अनुमेयत्वपक्षे व्याप्तिस्मृत्यादिना तस्य नाशादज्ञासिषमित्येव प्रतिभासोदयः स्यादितिः भावः । अभ्युपेत्यवादपरत्वेन मूलं योजयति **अनुमेयत्वेऽपि** ।। **ज्ञानस्येति** । ज्ञानदृष्टीत्यस्यार्थो **ज्ञानानुमितीति** ।। **व्यवहारेणेति** । ज्ञानगोचरव्यवहारेण वेत्यर्थः ।। **व्यभिचारादिति** । शुक्तिज्ञानादौ बौद्धागमादिजन्यज्ञाने च सत्यपि ज्ञाततादिना ज्ञानानुमानेऽपि तत्र प्रामाण्याभावेन व्यभिचारादिति भावः । तावता कथं परीक्षाधीनेत्यत आह **तत इति** । ज्ञानानुमितिमात्रेण प्रामाण्यानुमानायोगादित्यर्थः ।

यादु०— **वर्तमानतयेति** । पक्षलिङ्गव्याप्त्यादिज्ञानैर्व्यवहितत्वेनानुमितिकाले ज्ञानस्य वर्तमानताऽसम्भवादिति भावः ।। **अपरोक्षेति** । जानामीत्यनुव्यवसायस्येति शेषः ।। **व्यभिचारादिति** । भ्रमाहितज्ञाततादिवतीति शेषः ।। **अपोद्यत इति** । बौद्धैः पश्चाद्युक्तिभिर्निराक्रियत इत्यर्थः ।। **अपवादनिरासायेति** । बौद्धोदीरितयुक्त्याभासनिरासायेत्यर्थः । नन्वेवमपवादनिरास एव परीक्षापेक्षा प्राप्ता न प्रामाण्यनिश्चय इत्यत आह **इदमेव चेति** ।

वं०प०— ननु व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वेन व्यवहार एव स्वप्रकाशज्ञाने लिङ्गमिति चेत् तत्राह **तद्व्यवहारस्येति** ।। **अन्यथैवेति** । साक्षिप्रत्यक्षसिद्धज्ञानेनैवेत्यर्थः ।। **अन्यथेति** ।। ज्ञानमिव प्रामाण्यमपि ज्ञाततामात्रेणैवानुमेयमित्यङ्गीकार इत्यर्थः ।

शे०चं०— तद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिरेव तज्ज्ञानस्यानुमेयत्वे प्रामाण्यमस्तीति कथं तदभाव इत्यतस्तद्व्यवहारस्य साक्षिवेद्यत्वेनैवोपपत्तेः न तदन्यथाऽनुपपत्तिरपि तत्र मानमित्याशयेनाह **तद्व्यवहारस्येति** ।।

वर्तमानतयेति । अनुमितिकाले ज्ञानस्यावर्तमानत्वादिति भावः । तत्कथमित्यत उक्तम् **आशुतरविनाशिन इति** । आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः ॥ **अपरोक्षेति** । जानामीत्यनुव्यवसायस्यापरोक्षत्वावभासविरोधाच्चेत्यर्थः । एतच्च ज्ञानस्यानुमेयत्वनिराकरणं वस्तुस्थितिमनुरुध्यैव कृतम् । वस्तुतस्त्वङ्गीकृतेऽपि ज्ञानस्यानुमेयत्वे न प्रामाण्यस्यानुमेयत्वसिद्धिरित्याह **अनुमेयत्वेऽपीति** ॥ **तावतेति** । ज्ञाततादिमात्रेणेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । शक्तिरजतादिज्ञानजन्यज्ञाततादिमति पुरुष इति शेषः । तत्र ज्ञाततावत्त्वेऽपि प्रमावत्त्वाभावादिति भावः । **अन्यथेति** । ज्ञाततादिमात्रेणैव प्रामाण्यानुमानाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अपोद्यत इति** । बौद्धैः पश्चादनृतत्वादियुक्तिभिर्निराक्रियत इत्यर्थः ॥ **अपवादनिरासायेति** । बौद्धोदीरितयुक्त्याभासनिरासायेत्यर्थः । तेन विना तत्र प्रामाण्यानिश्चयायोगात् । स च परीक्षयैव विधेय इति सिद्धोऽपवादनिरासद्वारा परीक्षाया उपयोग इति भावः । नन्वेतावताऽपवादनिरासाय परीक्षापेक्षाप्राप्तावपि प्रामाण्यनिश्चयस्य तदपेक्षत्वानापत्तेः कथं तन्निश्चयस्य तदपेक्षत्वोक्तिरित्यत आह **इदमेव चेति** । अपवादनिरासकत्वमेव प्रामाण्यग्राहकत्वशब्दार्थतयाऽभिसंहितमित्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । अपवादनिरासकतयाऽप्यनुपयोगित्वमित्यर्थः ।

वा०र०— जानामीति वर्तमानतयेति मूलम् । वर्तमानार्थकलट्प्रयोगात् वर्तमानत्वविशिष्टज्ञानस्य विषयीकरणलाभादिति भावः । **अङ्गीकृतेऽपीति** । ज्ञानस्यानुमेयत्वेऽङ्गीकृतेऽपीति सम्बन्धः ।

स०व्र०— न च तावतेति । ज्ञातताव्यवहारमात्रेणेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारात्** । शुक्तिरजतादिज्ञान इति शेषः ॥ **अपवादेति** । वेदबाह्यानामपि वैदिकज्ञानप्रामाण्यानुमानं प्रसक्तम् । तस्य यदपवादकं बाह्यैरुच्यते तन्निरासोऽवश्यं कर्तव्यः । अन्यथा तव प्रामाण्यनिश्चयानुपपत्तेः । स च परीक्षैवेति अपवादनिरासद्वारा प्रामाण्यनिश्चये उपयोगः सिद्ध इति भावः ।

॥ इति 'ज्ञानप्रामाण्ययोः सहैव अनुमेयत्वमि'ति भाट्टवादनिरासः ॥

* * *

॥ अथ प्रामाण्यस्य परीक्षानिरपेक्षसाक्षिवेद्यत्वपक्षः अयुक्तः ॥

१३६ सु०— एतेन साक्षिवेद्यतापक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः । औपनिषदज्ञानदृष्टिमात्रेण बाह्यैः तत्प्रामाण्यस्यादर्शनात् ।

परि०— 'अपरे तु' इत्यादिनोक्ततृतीयमतं निराह **एतेन साक्षीति** । परीक्षानपेक्षसाक्षिवेद्यतापक्ष इत्यर्थः । मूलं योजयति **औपनिषदज्ञानदृष्टीत्यादि** । **ज्ञानदृष्टिपदेन** ज्ञानगोचरसाक्षिग्रहः ॥ **अदर्शनादिति** । अन्यथा तन्निराकरणानुपपत्तेरिति भावः ।

यादु०— साक्षिवेद्यतापक्षोऽपीति । सर्वथा परीक्षानपेक्षसाक्षिवेद्यतापक्ष इत्यर्थः ।

वं०प०— साक्षिवेद्यतेति । परीक्षानपेक्षसाक्षिवेद्यतापक्ष इत्यर्थः ।

शे०चं०— एतेनेत्युक्तमेव विवृणोति **औपनिषदेति** । परीक्षानपेक्षसाक्षिमात्रेण ग्रहणं न सम्भवति । अन्यथौपनिषदज्ञानदृष्टिमात्रेण बाह्यानामपि तत्प्रामाण्यदर्शनप्रसङ्गान्न च तदस्तीत्याशयः । न च प्रसक्तमप्यपोद्यत इति वाच्यम् । तथा सत्यपवादनिरासाय परीक्षापेक्षावश्यम्भावप्राप्त्या प्रामाण्यस्यानपेक्षसाक्षिग्राह्यत्वसिद्धान्त-भङ्गापातात् ।

॥ इति प्रामाण्यस्य परीक्षानिरपेक्षसाक्षिवेद्यत्वपक्षः अयुक्तः ॥

* * *

॥ अथ धर्मिज्ञानादीनां प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति पक्षनिरासः ॥

१३७ सु०— चतुर्थपक्षस्तु अतिमन्दः । अनुमानादिज्ञानदृष्टिमात्रेण तत्प्रामाण्यस्य चार्वाकादिभिरदृष्टत्वात् । विभागे मानाभावाच्च । धर्मिज्ञानादिप्रामाण्ये विगानाभावादिति चे(त्)न्न । निरालम्बनादिमतदर्शनात् । उपपत्तिबाधितं तदिति चेत् । तर्हि स्वीकृता आयुष्मतैव परीक्षापेक्षेत्यलं पल्लवेनेति ।

परि०— चतुर्थपक्षस्त्विति । धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुमानानुव्यवसायानां प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति पक्ष इत्यर्थः । मूलारूढं योजयति **अनुमानादिज्ञानदृष्टिमात्रेणेति** ॥ **अदृष्टत्वा-दिति** । अन्यथा चार्वाकादिभिः क्रियमाणः तत्प्रामाण्यनिरासोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥ **विभाग इति** । धर्मिज्ञानाद्यंशे परीक्षानपेक्षं प्रामाण्यग्रहणमन्यत्र तदपेक्षमिति विभाग इत्यर्थः ॥ **निरालम्ब-नादीति** । सर्वप्रत्ययानां निरालम्बनत्वस्य बौद्धादिभिरङ्गीकारादित्यर्थः । **आदिपदेन** चार्वाकादेरनु-मानादिप्रामाण्ये विवाददर्शनादिति ग्राह्यम् । *प्रामाण्यज्ञानज्ञप्तावपवादनिरासकतया परीक्षाया आवश्य-कत्वोक्तिः ॥*

यादु०— चतुर्थपक्षस्त्विति । धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुव्यवसायानां तु प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षा-पेक्षमिति केषाञ्चित्पक्ष इत्यर्थः ॥ **निरालम्बनादिति** । इदं रजतमित्यादिभ्रमे प्रतीयमानस्य धर्मिणोऽप्यसत्त्वमिति बौद्धमतदर्शनाद्धर्मिज्ञानप्रामाण्ये विगानम् । आदिपदेनानुमानोपमानयोरप्रामाण्यमिति चार्वाकादिमतदर्शनादनुमानो-पमानयोः प्रामाण्ये अप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यत इति मतदर्शनादनुव्यवसायप्रामाण्येऽपि विगानमित्यर्थः ॥ **अलं पल्लवेनेति** । पल्लवप्रकारश्च जिज्ञासाधिकरणेऽस्माभिः प्रदर्शितस्तत्रैवानुसन्धेयः ।

वं०प०— विभाग इति । धर्म्यादिज्ञानं प्रामाण्यं स्वतः, तदितरज्ञानप्रामाण्यं परतः, अतस्तत्रैव परीक्षापेक्षेति विभाग इत्यर्थः ॥ **निरालम्बनादिमतेति** । यत्र भ्रमे यावत्प्रतीयते तत्सर्वमप्यसदिति निरधिष्ठानभ्रान्तेः शून्यवादिभिरङ्गीकारादिति भावः ॥ **उपपत्तीति** । इदमित्थं न भवतीति बाधदर्शनान्निरधिष्ठानभ्रान्तेर्निरवधिकबाधस्य चादर्शनात् तन्मतं बाधितमित्यर्थः ॥ **अलं पल्लवेनेति** । यदुक्तं प्रामाण्यव्याप्यस्य गृहीतत्वात् प्रामाण्यमप्यनुमितौ स्वत एव गृहीतमिति । तन्न । व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैव संशयविरोधित्वं न व्याप्यज्ञानमात्रस्य तथात्वे तैलं पृथिवी न वेति सन्देहो न स्यात् । तैलत्वस्य वस्तुगत्या पृथिवीत्वव्याप्यत्वात् । तथा च धूमवति वह्निप्रकारकत्वादेर्वस्तुगत्या वह्निमति वह्निप्रकारकत्वप्रामाण्यव्याप्यत्वेऽपि न व्याप्यत्वेन तज्ज्ञानमस्तीति न संशयविरोधित्वं तस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— चतुर्थपक्षस्त्विति । प्रत्यक्षागमज्ञानप्रामाण्यज्ञान एव परीक्षोपयोगः । धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुव्यवसायानां तु प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति केषाञ्चित्पक्षस्त्वित्यर्थः ॥ **विभाग इति** । धर्मिज्ञानादिप्रामाण्यग्रहणे न परीक्षोपयोगः प्रत्यक्षागमप्रामाण्यग्रहण एव तदुपयोग इति विभाग इत्यर्थः ॥ **विगानेति** । धर्मिज्ञानादेः प्रामाण्ये नास्ति विगानं अन्यज्ञानप्रामाण्ये त्वस्ति विगानं इति युक्तो विभाग इति भावः ॥ **निरालम्बनादीति** । इदं रजतमित्यादिभ्रमे प्रतीयमानस्य धर्मिणोऽप्यसत्त्वस्य बौद्धैरभ्युपगतत्वादनुमानोपमानयोरप्रामाण्यस्य चार्वाकैरभ्युपगतत्वादप्रमाऽपि प्रमेत्येव गृह्यत इति वदद्भिरप्यनुव्यवसायस्य प्रामाण्यानभ्युपगमात् । धर्मिज्ञानादिप्रामाण्येऽपि तत्तद्वादिविमतेः सत्त्वान्न तत्राप्यविगानमित्यर्थः । ननु तत्र वादिविमतिनिरासाय परीक्षापेक्षायामपि न प्रामाण्यग्रहणाय तदपेक्षेति कथं तद्ग्रहणस्य परीक्षापेक्षत्वमित्यत आह **अलं पल्लवेनेति** । तदर्थस्त्विदमेवास्माभिरभिधास्यत इत्यादिना पूर्वोक्तोऽवधेयः ।

वा०र०— मूले **चतुर्थपक्षस्त्विति** । यद्यप्यत्र केचिदाहुरित्यादिप्राचीनग्रन्थे पक्षत्रयस्यानुवादेऽपि न चतुर्थस्याप्यनुवादः । तथापि मनश्चक्षुदर्शनादेरित्येतत्प्रयोजनकथनावसरेऽनूदितकेचित्पक्षस्योदाहृतमतत्रयातिरिक्ततया चतुर्थस्य विवक्षामाश्रित्य चतुर्थत्वोक्तिरिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— चतुर्थपक्षस्त्विति । प्रत्यक्षागमप्रामाण्यग्रह एव परीक्षोपयोगः सिद्धः । धर्मिज्ञानोपमानानुव्यवसायानां तु प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति चतुर्थपक्षस्त्विति मत इत्यर्थः ॥ **विभाग इति** । धर्मिज्ञानादौ न परीक्षोपयोगः । प्रत्यक्षागमज्ञानप्रामाण्यग्रहणे तु तदुपयोग इति विभाग इत्यर्थः । **विगानेति** । ('पुरा सत्ये युगे देवि विशुद्धमतयोऽखिलाः । यजन्ति विष्णुमेवैकं ज्ञात्वा सर्वेश्वरेश्वरम् । प्रयान्ती'त्यादि पद्मपुराणवचनम् ।) धर्मिज्ञानादेः प्रामाण्ये नास्ति विगानं अन्यज्ञानप्रामाण्ये त्वस्तीति विभागो युक्त इति भावः ॥ **निरालम्बनेति** । निर्विषयमेव धर्मिज्ञानमिति निरालम्बनवादिमतविप्रतिपत्तेः प्रकृतविगानाभावोऽसिद्ध इति भावः ।

॥ इति धर्मिज्ञानादीनां प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति पक्षनिरासः ॥

* * *

॥ अथ साक्षिज्ञानप्रामाण्यस्य परीक्षानिरपेक्षत्वे कल्पकोक्तिः ॥

१३८ **सु०**— एवं तर्हि प्रत्यक्षादिवत् साक्षिणोऽपि प्रामाण्यं परीक्षापेक्षग्रहणमेवाङ्गीक्रियताम् । द्विधा कल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यत आह **नियमेनेति** ।

अनु०— नियमेन सुखाद्येषु प्रामाण्यं साक्षिगोचरम् ।

दृश्यत इति वर्तते । साक्षी गोचरो यस्य तत्तथोक्तम् । गोचरत्वं चाश्रयतया विवक्षितम् । सुखादिविषये यत्साक्षिगतं प्रामाण्यं **तन्नियमेन** दृश्यते । एतदुक्तं भवति । यदि वृत्तिज्ञानानामिव साक्षिज्ञानस्यापि प्रामाण्यं तद्दर्शनमात्रेण न दृश्यते तदाऽधिकमपि कारणं कल्पयामः । न च एवम् । सुखज्ञाने दृष्टे तत्प्रामाण्याज्ञानसंशयविपर्ययाणां कदाऽप्यदर्शनात् । कल्पकसद्भावे द्विधा कल्पनस्यादूषणत्वादिति ।

परि०— 'साक्षिगोचरमि'त्यस्य साक्षिनिष्ठमित्यर्थलाभायाह **साक्षी गोचरा यस्येत्यादि** । द्विधा कल्पनमन्याय्यमित्यस्योत्तरमस्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति** ॥ **सुखज्ञाने दृष्ट इति** । स्वप्रकाशतया स्वेनैव विषयीकृत इत्यर्थः ।

शे०चं०— **एवं तर्हीति** । प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यस्य परीक्षापेक्षसाक्षिग्राह्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । समासप्राबल्यादत्र षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे साक्षिगतप्रामाण्यस्य नियमेन दृश्यताया वक्तव्यत्वात् साक्षिविषयस्य प्रामाण्यस्य दृश्यत्वोक्तिरनुपयुक्ता । आधेयतया प्रामाण्यस्य साक्षिविषयत्वविवक्षायां गोचरशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन गोचर इत्येव वक्तव्यतया गोचरमिति नपुंसकलिङ्गानुपपत्तिः । न च नित्यपुंस्त्वमेव तस्यासिद्धमिति वाच्यम् । गोचरसञ्चरेति गोचरशब्दस्य घान्ततया निपातितत्वात् । लिङ्गानुशासने पुमानित्यधिकारे घान्तश्चेति नित्यपुल्लिङ्गत्वविधानाद्वृत्तिकृद्भिर्गोचरो विषय इत्युदाहृतत्वात् । 'परिखावलयच्छलेन परेषां ग्रहणस्य गोचर' इति श्रीहर्षेण प्रयुक्तत्वाच्च तत्सिद्धेरित्यतस्त्रयी न श्रुतिगोचरेति गोचरशब्दस्य विशेष्यलिङ्गतया आर्षप्रयोगात् साक्षिगोचरमिति नपुंसकोपपत्तिरिति सत्यपि टीकोक्तरीत्या समाधाने तत्रापि गोचर इत्येव मूलपाठादार्षप्रयोगे विप्रतिपन्नं प्रति तदनुसारेण क्लीबत्वसमर्थनानुपपत्तेः प्रकारान्तरेण समाधत्ते **साक्षी गोचरो यस्य तत्तथोक्तमिति** । तथा चात्र बहुव्रीहिसमासाश्रयणात् तस्य च विशेष्यनिघ्नत्वाद्विशेष्यभूतप्रामाण्यलिङ्गापत्त्या नपुंसकोपपत्तिरित्याशयः । भवेदेतदेवं कथञ्चिद्यदि साक्षिणो गोचरता स्यान्न च साऽस्तीत्यत आश्रयतया गोचरतायाः साक्षिण्यपि सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्याह **गोचरत्वं चेति** । ननु वृत्तिज्ञानप्रामाण्यवत् सुखादिज्ञानप्रामाण्यस्यापि परीक्षापेक्षग्रहणत्वमेवास्तु कल्पकाभावेन द्विधा कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । न च सुखादिज्ञानदृष्टिमात्रेण तत्प्रामा-

ण्यनिश्चयदर्शनमेव तत्कल्पकमिति वाच्यम् । तदनङ्गीकारे बाधकाभावेनोक्तनियमासिद्ध्या तस्य कल्पकत्वानुपपत्तेरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । यद्वा ननु वृत्तिज्ञानप्रामाण्यवत् सुखादिज्ञानप्रामाण्यस्य नियमेन दृश्यत्वमेवासिद्धम् । सिद्धौ वा न द्विधाकल्पनस्य दूषणत्वपरिहार इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । साक्षिज्ञानप्रामाण्यस्य तद्दर्शनमात्रेण दृश्यत्वानङ्गीकारे तत्र कदाचित्संशयाद्यन्यतमप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य तस्यानिष्टतामुपपादयति **सुखज्ञान इति** ।

वा०र०— षष्ठीतत्पुरुषेति । साक्षिणो गोचर इति षष्ठीतत्पुरुषेत्यर्थः । अनुपयुक्तेत्यतःपरं स्यादिति शेषः । गवां ज्ञानानां चरश्चरणमित्यादीक्षत्यधिकरणीयमूलावताररूपवाक्यार्थचन्द्रिकानुसारेण नित्यपुंस्त्वमुपपादयति **गोचरसञ्चरेत्यादिना** । एतत्प्रकरणं प्रागेव विवृतमस्माभिः तत एव प्रतिपत्तव्यम् । धान्तश्चेत्येतल्लिङ्गानुशासनवचनस्य विवक्षितार्थसमर्पकतानुपपत्तेः पुमानित्यधिकार इत्युक्तम् । ततश्च धाद्यान्तश्च पुल्लिङ्ग इति तदर्थलाभ इति भावः । शिष्टमीक्षत्यधिकरणे ज्ञेयम् । **टीकोक्तरीत्येति** । न तच्छब्दगोचरमिति भाष्यटीकेत्यर्थः । तत्रापि गोचर इत्येवेति पाठः । **मूलपाठादिति** । आर्षप्रयोगो यत्र ग्रन्थे तन्मूलकोशस्थपाठादित्यर्थः। **लिङ्गापत्त्येति** । लिङ्गस्य प्राप्तत्वेनेत्यर्थः । **संशयाद्यन्यतमेति** । संशयविपर्ययाज्ञानान्यतमेत्यर्थः ।

॥ इति साक्षिज्ञानप्रामाण्यस्य परीक्षानिरपेक्षत्वे कल्पकोक्तिः ॥

* * *

॥ अथ साक्षिण एव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वात् न प्रामाण्यग्राहकानवस्था ॥

१३९ **सु०— किञ्च साक्षिप्रामाण्यस्यापि परीक्षापेक्षग्रहणत्वेऽनवस्था च स्यात् । ननु प्रामाण्यग्रहणमभिलषता नानवस्थातो भेत्तुं युक्तम् । परीक्षाऽनवस्थाभावेऽपि ग्राहकानवस्थाया दुष्परिहरत्वादित्यत आह स्वप्रामाण्यमिति ।**

अनु०— स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी पश्यत्येव सुनिश्चयात् ।

साक्ष्येवेति सम्बन्धः । सदा सुनिश्चयादिति । परीक्षानपेक्षमेवेति यावत् । एतच्च अनुभवान्यथाऽनुपपत्तिभ्यां कल्प्यते ।

परि०— अनवस्था स्यादिति । तस्याः = परीक्षायाः, प्रामाण्यग्रहणस्यापि परीक्षान्तरसापेक्षत्वेन परीक्षापरम्परानवस्था स्यादित्यर्थः ॥ **अनुभवान्यथानुपपत्तिभ्यामिति** । 'साक्षिसिद्धे त्वसंशयादि'त्यत्र प्रकृतिनये चानुभव उपपादितः । तेन, अनवस्थाभावान्यथानुपपत्त्या चेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु स्वप्रामाण्यं सदेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च साक्षिप्रामाण्यस्य स्वमात्रग्राह्यत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्याप्यानर्थक्यात् । न च तद्द्वारा ग्राहकान्तरानपेक्षत्ववर्णनेन ग्राहकानवस्थापरिहारार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तच्छङ्काया एवानुत्थानात् । न च साक्षिप्रामाण्यस्य परीक्षापेक्षग्रहणत्वेऽनवस्थैव तत्प्रसञ्जिकेति वाच्यम् । तस्याः प्रागनुक्तत्वेन प्रसञ्जकत्वासम्भवादित्यतस्तस्यात्र मुखतोऽनुक्तावपि हार्दत्वेन ग्राहकानवस्थाप्रसञ्जकत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य साक्षिप्रामाण्यस्य परीक्षापेक्षग्राहकत्वे स्वयमेव तामाह **किञ्चेति** ।

वा०र०— **नानुपपत्तिरितीति** । ग्राहकानवस्थापरिहाराय साक्षिप्रामाण्यस्य स्वमात्रग्राह्यत्वप्रतिपादनार्थकोत्तरवाक्यानर्थक्यरूपानुपपत्तिर्नेत्यर्थः । इत्यभिप्रेत्येत्यनन्तरं ग्राहकानवस्थाप्रसङ्गनिरासकतयोत्तरानुव्याख्यानमवतारयितुं ग्राहकानवस्थाशङ्काप्रसञ्जिकामिति शेषः । तामित्यस्य वाऽनवस्थामित्यर्थकस्य विशेष्यतयाऽन्वयः । तां स्वयमेवाहेति सम्बन्धः । सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावेति पाठः ।

।। इति साक्षिण एव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वात् न प्रामाण्यग्राहकानवस्था ।।

* * *

।। अथ वृत्तिज्ञानानां स्वतःप्रामाण्यसमर्थनम् ।।

१४० **सु०— नन्वेवं सति वृत्तिज्ञानानां परतःप्रामाण्यमुक्तं स्यात् । ज्ञानस्वरूपस्य साक्षिवेद्यत्वात् । प्रामाण्यस्य परीक्षागम्यत्वात् । तथा च न विलक्षणत्वादिति यत्स्वतः प्रामाण्यमिष्टं तत्त्यक्तं स्यादित्यत आह ज्ञानस्येति ।**

अनु०— ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेः ।।

ज्ञानस्य ग्राहकेण साक्षिणैव ज्ञानस्य मानताया मितेः कारणात् स्वतःप्रामाण्यमिष्यत एवेति सम्बन्धः । भवेत्स्वतःप्रामाण्यत्यागो यदि ज्ञानमेव साक्षिवेद्यं न प्रामाण्यमिति ब्रूमः । न चैवम् । ज्ञानवत् तत्प्रामाण्यस्यापि साक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमादिति ।

परि०— **मितेरिति** । ज्ञानात् कारणादित्यर्थः । शङ्कानिरासप्रकारं व्यनक्ति **भवेत्स्वत इत्यादिना** ।

शे०चं०— ननु साक्षिप्रामाण्यस्य स्वग्राह्यतायाः पूर्ववाक्येनैवोक्तत्वात् तत्प्रतिपादकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यम् । न च नेदं साक्षिप्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वप्रतिपादनपरम् । किन्तु वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य साक्षिग्राह्यत्वप्रति-

पादनपरम् । तत्कथं पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च स्वतःप्रामाण्यग्रहसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । साक्षिप्रामाण्यस्येव वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वेऽनुपपत्त्यदर्शनेन तत्समर्थनस्य व्यर्थत्वात् । असमर्थनेऽप्यनिष्टाभावाच्चेत्यतः साक्षिप्रामाण्यस्य परीक्षानपेक्षसाक्षिग्राह्यत्वेन तस्य स्वतस्त्वसम्भवेऽपि वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य तत्सापेक्षसाक्षिग्राह्यत्वेन ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वाभावेन तत्र स्वतस्त्वानुपपत्तिशङ्कोदयान्न तत्समर्थनपरोत्तरवाक्यस्य वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्समर्थनपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्वेवं सतीति** । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासत्वपरिहारायैव स्वतःप्रामाण्यमिष्यत इति वक्ष्यमाणैकवाक्यतां ज्ञानस्येत्यस्यावृत्तिमेवकारस्य भिन्नक्रमतां चाश्रित्य वाक्यं योजयति **ज्ञानस्येति** ।

वा०र०— संवादभावविसंवादाभावेति वा पाठः ।

॥ इति वृत्तिज्ञानानां स्वतःप्रामाण्यसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ दोषाभावनिश्चयार्थमेव परीक्षा न तु प्रामाण्यग्रहणार्थम् ॥

१४१ **सु०**— किमर्थं तर्हि परीक्षावश्यम्भावोऽभ्युपगम्यत इत्यत आह **दोषेति** ।

अनु०— दोषाभावे प्रमाणत्वं

साक्षिणा निश्चितत्वमिति वक्ष्यमाणमिहापि योज्यम् । इति प्रामाण्यस्येति पदद्वयमध्याहार्यम् । ज्ञानं गृह्णन् साक्षी करणदोषाभावे अस्य प्रामाण्यमित्येव प्रामाण्यं निश्चिनोति । न तु प्रमाणमेवेदमिति । ततः किमित्यत आह दोषाभावस्येति ।

दोषाभावस्य साक्षिणा ।
निश्चितत्वं क्वचिच्चैव स्वतः प्रामाण्यमिष्यते ॥

परीक्षयेति शेषः । **चोऽवधारणे । क्वचिदेव प्रयोजनवशाज्जिज्ञासायां जातायां परीक्षालाभे चेत्यर्थः । दोषाभावनिश्चयार्था परीक्षा न तु प्रामाण्यग्रहणार्था । तत्पुनर्ज्ञानमिव साक्षिवेद्यमेव । अतो न स्वतःप्रामाण्यपरित्याग इति भावः ।**

गु०दी०— 'दोषाभावस्य साक्षिणा निश्चितत्वं क्वचिदि'ति वदता समीपस्थघटपटादिदर्शने देश-विप्रकर्षत्वाख्यातिदूरत्वादिदोषाभावस्य साक्षिणा प्रागेव निर्णीतत्वात् । ज्ञानं गृह्णन् साक्षी तत्प्रामाण्यं सहैव गृह्णाति । अतिदूरत्वादिदोषे सति तु दोषाभावे प्रमाणमिति सम्मुग्धतया गृह्णाति । परीक्षायां तु प्रामाण्यमपि निश्चिनोति । काचादिदोषाभावे समीपगमनमेव परीक्षा । काचादिदोषे सति तु जलपानजन्यसुखपर्यन्तं परीक्षा । इदमेवाभिप्रेत्य **परीक्षयेति शेष** इति टीका ।

वं०प०— **इहापि योज्यमिति** ॥ दोषाभावे प्रमाणत्वमित्येतत्प्रामाण्यस्य साक्षिणा निश्चितत्वं भवतीत्यपि योज्यम् । योजनामेव तात्पर्यतो दर्शयति **ज्ञानं गृह्णन्निति** ॥ **तत्पुनरिति** । तत् प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

शे०चं०— तर्ह्येतावतैव स्वतःप्रामाण्यत्यागसमर्थनाद्दोषाभावे प्रमाणत्वमित्युत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यतः प्रागुक्तायाः प्रामाण्यग्रहणे परीक्षापेक्षायाः साक्षिणा स्वाभिमतप्रामाण्यग्रहणप्रकारप्रदर्शनद्वारा तदुपयोगित्वसूचनेन प्रामाण्यस्य साक्षिणा निश्चितत्वोक्त्यर्थत्वान्न तदिति भावेन तत्प्रकारोपदर्शकतया तद्वाक्यं योजयितुं तद्वैयर्थ्य-शङ्कामुत्थापयति **किमर्थमिति** । उक्ताभिप्रायस्य मूलारूढत्वसिद्ध्यर्थमपेक्षितमंशमनुवृत्त्याऽध्याहारेण सूचयति **साक्षिणेति** । श्रुतानुवर्तिताध्याहृतैकदेशपरिनिष्पन्नविशिष्टवाक्यार्थमाह **ज्ञानं गृह्णन्निति** ॥ **न त्विति** । येन परीक्षानपेक्षत्वं प्रामाण्यग्रहणस्य स्यादिति भावः ॥ **ततः किमितीति** । उक्तरीत्या प्रामाण्यग्रहणेऽपि कथं परीक्षाया उपयोगसिद्धिरित्यर्थः । दोषाभावस्य साक्षिणा निश्चितताया एवोक्तेर्नानेन परीक्षोपयोगसमर्थनमित्यतोऽपेक्षितं पूरयति **परीक्षयेति शेष इति** । सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावलक्षणेत्यर्थः ।

॥ इति दोषाभावनिश्चयार्थमेव परीक्षा न तु प्रामाण्यग्रहणार्थम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तप्रक्रियायाः अनङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः ॥

१४२ **सु०— स्यादेतद्यदीयं प्रक्रिया प्रमाणवती स्यान्न च तदस्तीत्यत आह अत इति ।**

अनु०— अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ।
साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणम् ॥

अत एव हि सर्वेषां ज्ञानानां **प्रामाण्यं** प्रथमतो **न निश्चितं भवेत्** । किन्नाम यत्र यदा परीक्षासहकृतेन **साक्षिणा प्रामाण्यं** निश्चितं भवति **तत्तदैव प्रामाण्यं स्वलक्षणं** प्रामाण्यस्वरूपमप्रामाण्यविविक्तं प्रामाण्यं सिद्ध्यति । इदमुक्तं भवति । यदि साक्षी दोषाभावे प्रमाणमेतदिति प्रथमं सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वा पश्चाज्जिज्ञासायां सत्यां परीक्षया

प्रमाणमेवेत्यवधारयतीत्येषा प्रक्रिया नाङ्गीक्रियेत तदाऽनभ्यस्तविषयाणां शब्दादिना जातानां सर्वेषामपि ज्ञानानां प्रथममेव प्रामाण्यमवधार्येत । न चैतदस्ति । तेन जानीमोऽस्तीयं प्रक्रियेति ।

परि०— ननु साक्षी ज्ञानं गृहीत्वा तत्प्रामाण्यं चेन्न गृह्णाति तर्हि स्वतस्त्वभङ्ग एव प्राप्त इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **सम्मुग्धमिति** । अप्रामाण्यविवेकेन प्रामाण्यं न गृह्णातीति सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वेत्युक्तम् ।

यादु०— **प्रथमं सम्मुग्धमिति** । सन्दिग्धमित्यर्थः । इदं च प्रामाण्यविशेषणम् । न क्रियाविशेषणम् । साक्षिणो निश्चयरूपत्वात् । तथा चायमर्थः । यदा दोषशङ्काप्रतिबद्धः साक्षी तदा दोषशङ्कया मानसे प्रामाण्य-संशये जाते तं गृह्णन् साक्षी तद्विषयीभूतं प्रामाण्यमपि गृह्णाति न पुनः स्वातन्त्र्येण तत्सत्तामवधारयतीति ।

शे०चं०— अत इत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्योक्तप्रक्रियाया अन्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणसिद्धार्थत्व-कथनार्थत्वान्न तदिति तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वशङ्कामुत्थापयति **स्यादेतदिति** ॥ **इयं प्रक्रियेति** । प्रथमतः सम्मुग्धतया प्रामाण्यग्रहणमेवेत्यादिकेत्यर्थः । किमनेनोक्तप्रक्रियायां प्रमाणमुक्तं भवतीत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ।

॥ इति उक्तप्रक्रियायाः अनङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थसङ्क्षेपः ॥

१४३ **सु०— उक्तमर्थं बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षिप्याह न हीति ।**

अनु०— न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं कुरुते जनः ।
न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलो जनः ।
तस्मादनुभवारूढं किमर्थमपलप्यते ॥

यस्मात्सुखाद्येषु कश्चित्संशयं न करोति यस्माच्चाखिलानि वृत्तिज्ञानानि दर्शन एव प्रमाणतयाऽखिलो जनो न निश्चिनोति तस्मात्साक्षिप्रामाण्यं परीक्षानपेक्षेण साक्षिणैव गृह्यते । वृत्तिज्ञानानां तु तत्सापेक्षेणेत्यनुभवारूढं प्रमेयं किमर्थमपलप्यते । निर्निमित्त-मपलपितुं न शक्यत इति ।

वं०प०— परीक्षानपेक्षेणैवेति । सुखादिविषय इत्यर्थः ।

शे०चं०— नियमेन सुखाद्येष्वित्यादिनोक्तस्यैवोत्तरत्र प्रतिपादनात् पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य परिहरति **उक्तमर्थमिति** ।

॥ इति उक्तार्थसङ्क्षेपः ॥

* * *

॥ अथ अपरीक्षितदोषदर्शनस्य अप्रामाण्योपसंहारः ॥

१४४ **सु०—** 'न परीक्षाऽनवस्था स्यादि'त्युक्तमुपसंहरति **दोषाभावादिकं चेति** ।

अनु०— दोषाभावादिकं चैव साक्षी सम्यक् प्रपश्यति ।

साक्ष्येवेति सम्बन्धः । स्वस्य परीक्षायाश्च दोषाभावं च परीक्षानिरपेक्षः **साक्ष्येव सम्यक् प्रपश्यति** । तस्मान्न काऽप्यनवस्थेति ।

शे०चं०— न काऽपीति । ग्राहकानवस्था परीक्षानवस्था वेत्येवं काऽपीत्यर्थः ।

* * *

१४५ **सु०—** 'अपरीक्षितमेवे'त्यादिनोक्तमुपसंहरति **तदिति** ।

अनु०— तत्परीक्षितमानेन न दोषो विष्णवि क्वचित् ।

तत् तस्मात् **परीक्षितमेव मानम्** । तेन च भगवति क्वचिदपि **दोषो** नास्तीति सिद्धम् । तद्विरोधादपरीक्षितं दोषदर्शनमप्रमाणमेवेत्यर्थः ।

परि०— तदित्यस्य प्रतिपदं **तस्मादिति** । तस्यार्थः **तद्विरोधादिति** । शेषोक्त्या अर्थमाह **अपरीक्षितमित्यादि** । मूले 'विष्णवी'त्युक्तेः समाधानमुक्तम् आनुमानिकनये ।

शे०चं०— तदित्युत्तरग्रन्थस्य परीक्षितमेवेत्यादिनोक्तार्थोपसंहारतासिद्ध्यर्थमनेकोद्देश्यविधेयभावाश्रयणेन तद्योजयति **तत्तस्मादिति** ।

* * *

१४६ **सु०—** एवमपरीक्षितं दोषदर्शनं परीक्षितेन निर्दोषतादर्शनेन बाधितं न भगवतो दोषित्वं साधयितुं शक्तमित्युक्तम् । इदानीं तादृशस्यापि साधकत्वेऽतिप्रसङ्गं सूचयति **अपरीक्षितेति** ।

अनु०— अपरीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यते ।

शुक्त्यादीनां रजतत्वादावपि विद्यत एव । ततश्च तया तदपि सिद्ध्येदविशेषादिति भावः ।

शे०चं०— प्रसङ्गाङ्गव्याप्तेरभावात् प्रशिथिलमूलतामाशङ्क्याह **अविशेषादिति** ।

॥ इति अपरीक्षितदोषदर्शनस्य अप्रामाण्योपसंहारः ॥

॥ इति ज्ञानप्रामाण्यविचारः ॥

* * *

॥ अथ उपजीव्यस्य प्राबल्यकथनम् ॥

॥ अथ भगवद्रूपेषु दोषावगाहिप्रत्यक्षस्य उपजीव्यागमविरोधेन अप्रामाण्यम् ॥

१४७ **सु०—** तदेवं दोषदर्शनं परीक्षितप्रत्यक्षविरोधात् अप्रमाणमित्यभिहितम् । 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्याद्यागमविरोधाच्च । स्यादेतत् । प्राक् तत्त्वमस्याद्यागमस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् प्रतीतार्थे न प्रामाण्यमित्युक्तम् । तत्कथं तद्विपरीतं प्रत्यक्षस्यागमविरोधेनाप्रामाण्यमिदानीमुच्यत इत्याशङ्कां परिहर्तुमाह **तदिति** ।

अनु०— तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमस्यापि मानता ।
उपजीव्यमक्षजं यत्र तदन्यत्र विपर्ययः ॥

यत्र यदा **अक्षजं आगमस्य उपजीव्यं तत्** तदा प्रत्यक्षविरुद्धार्थे जात्या प्रबलस्यापि **आगमस्य मानता नास्ति** । तस्मात् (उक्तात्) **उपजीव्योपजीवकभावादन्यत्र** विपरीतोपजीव्योपजीवकभावे बाध्यबाधकभावस्यापि विपर्ययः । यदा आगमः प्रत्यक्षस्योपजीव्यः तदा आगमविरुद्धार्थे प्रत्यक्षस्य न मानतेत्यर्थः ।

परि०— प्राक् तत्त्वमस्यादीति । पृथगधिकरणे । 'अनुभूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यत' इत्यादिग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः । तदन्यत्र विपर्यय इत्यस्यार्थः **जात्या प्रबलस्यापीति** । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिष्वि'त्युक्तेः । अलौकिकेऽर्थे जात्या प्रबलस्यापीत्यपेरर्थः ।

यादु०— जात्या प्रबलस्यापीति । इदं चालौकिकार्थाभिप्रायेण । लौकिके त्वर्थे प्रत्यक्षमेव जात्या प्रबलमिति ज्ञातव्यम् ।

शे०चं०— ननु तदित्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च यत्र प्रत्यक्षस्यागमं प्रत्युपजीव्यत्वं तत्र प्रत्यक्षमागमस्य बाधकम् । यत्रागमस्य प्रत्यक्षं प्रत्युपजीव्यत्वं तत्रागमः प्रत्यक्षस्य बाधक इति व्यवस्थाकथनार्थमेतदिति वाच्यम् । उक्तव्यवस्थाकथनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च विष्णोर्दोषवत्त्वतदभावप्रमाणयोर्बाध्यबाधकभावसमर्थनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अपरीक्षितत्वपरीक्षितत्वाभ्यामेव तत्प्रमाणयोर्बाध्यबाधकभावस्य समर्थितत्वेनोक्तव्यवस्थाकथनस्य तादर्थ्यायोगात् । न च अपरीक्षितत्वपरीक्षितत्वाभ्यां दोषवत्त्वतदभावग्राहकयोः प्रत्यक्षयोर्बाध्यबाधकभावनिर्वाहेऽपि तद्ग्राहकयोः प्रत्यक्षागमयोस्तदनिर्वाहात् तन्निर्वाहार्थमुक्तव्यवस्थाकथनं स्यादिति वाच्यम् । निर्दोषत्वप्रतिपादकागमस्य दोषवत्त्वग्राहकप्रत्यक्षबाधकताया एवात्रानुक्तत्वेन तन्निर्वाहार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । आगमस्य प्रत्यक्षं प्रत्युपजीव्यत्वोक्तिमात्रेणैतन्निर्वाहस्यापि सम्भवेन व्यवस्थाकथनस्य तादर्थ्यायोगाच्चेत्यतो दोषग्राहकप्रत्यक्षस्य तन्निर्दोषत्वग्राहकप्रत्यक्षविरोधेनेव तन्निर्दोषत्वप्रतिपादकागमविरोधेनाप्यप्रामाण्यमित्यर्थस्यात्राभिप्रेतत्वेन तदुपपादकतया नागमस्योपजीव्यतया बाधकत्ववर्णनानर्थक्यं पूर्वोत्तरविरोधपरिहारार्थत्वाच्च नोक्तव्यवस्थाकथनस्यापि तदित्याशयवानुक्तव्यवस्थाकथनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं परीक्षितनिर्दोषत्वप्रत्यक्षविरुद्धतया दोषवत्त्वग्राहकप्रत्यक्षस्य प्रागुपपादिताप्रामाण्योपसंहारपूर्वकं निर्दोषत्वप्रतिपादकागमविरोधेन तदप्रामाण्यं बहिरेव प्रतिज्ञाय व्यवस्थाकथननिवर्त्यपूर्वोत्तरविरोधशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **तदेवमित्यादिना** ॥ **प्रागिति** । न ब्रह्मतां वदेद्वेद इत्यादिनेति शेषः ॥ **जात्या प्रबलस्यापीति** । यद्यपि लौकिकार्थे प्रत्यक्षस्यैव जात्या प्राबल्यं नागमस्यात एव प्रत्यक्षेणैव तत्त्वमस्याद्यागमस्य विषयापहारवर्णनं प्राक् कृतम् । तथाप्यलौकिकार्थे जात्या तत्प्राबल्याभिप्रायेणायं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यवधेयम् । विपर्ययमेवोपदर्शयति **यदेति** ।

वा०र०— आगमस्येति । आगमस्येत्युपजीव्यत्वोक्त्या बाधकत्ववर्णनानर्थक्यं नेति सम्बन्धः । **तदिति** । आनर्थक्यमित्यर्थः । **तथाप्यलौकिकार्थ इति** । प्राबल्यमागमस्यैवेत्येतदलौकिकार्थविषयमित्यादौ मूले प्रागभिधानादिति भावः । एतद्विचारश्च प्रागेवास्माभिः कृतोऽस्ति तत एव प्रतिपत्तव्यम् ।

॥ इति भगवद्रूपेषु दोषावगाहिप्रत्यक्षस्य उपजीव्यागमविरोधेन अप्रामाण्यम् ॥

* * *

।। अथ उपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात् ऐक्यपरश्रुतीनामप्रामाण्यं, उपजीव्यागमविरोधात् भगवति दोषदर्शनस्य अप्रामाण्यम् ।।

१४८ सु०— ततः किमित्यत आह **लौकिक इति** ।

अनु०— लौकिके व्यवहारेऽत्र प्रत्यक्षस्योपजीव्यता ।
अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता ।।

लौकिके प्रत्यक्षसिद्धजीवादिविषये ब्रह्मात्मकत्वादिबोधनरूपे **व्यवहारे** तत्त्वमस्याद्यागमेन क्रियमाणे **अत्र** आगमे आगमं **प्रत्यक्षस्योपजीव्यता** । अवताराणां विश्वादीनां च दोषदृष्टौ प्रत्यक्षादिकं प्रत्यागमस्योपजीव्यता स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्राक् प्रत्यक्षविरोधेन आगमस्याप्रामाण्यमभिधाय इदानीमागमविरोधेन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्याभिधानं न विरुद्धम् । न हि निर्विशेषणयोः प्रत्यक्षागमयोः परस्परं बाध्यबाधकभावोऽभिहितः । किन्तूपजीवकत्वेन बाध्यत्वमुपजीव्यत्वेन बाधकत्वम् । तच्च तत्रान्यथाऽत्रान्यथेति कथं विरोध इति । अनेन दोषविषयप्रत्यक्षविरोधादागमस्यैव अप्रामाण्यं किन्न स्यादिति चोद्यं गर्भस्रावेणैव गतम् । आगमस्योपजीव्यतया प्रत्यक्षतः प्राबल्यस्योक्तत्वात् ।

परि०— तस्मादुक्तादित्यादिपूर्वोत्तरविरोधचोद्यस्योत्तरं स्फुटीकरोति **एतदुक्तं भवतीति** ।

यादु०— **आगमस्योपजीव्यतयेत्यत्र** जात्या चेत्यपि ग्राह्यम् । अतो गर्भस्रावेणेत्युपपन्नम् ।

शे०चं०— तावताऽपि कथं विरोधपरिहार इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

।। इति उपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात् ऐक्यपरश्रुतीनामप्रामाण्यं, उपजीव्यागमविरोधात् भगवति दोषदर्शनस्य अप्रामाण्यम् ।।

* * *

।। अथ रामकृष्णादौ विष्णुत्वस्य आगमैकसिद्धत्वात् आगमस्योपजीव्यत्वम् ।।

१४९ सु०— कथं प्रत्यक्षं प्रत्यागमस्योपजीव्यत्वमित्यत आह **आगमेनेति** ।

अनु०— आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यते ।

अत्र विष्णौ । वस्तुतः कल्पनैवैषा न प्रमितिरितिभावेन **कल्प्यत** इत्युक्तम् । भवेत् आगमस्योपजीव्यत्वं यदि विष्णुत्वं ज्ञातव्यं भवेत् । तदेव न ज्ञातव्यमित्यत आह **न चेदिति** ।

न चेत्स्याद्दोषवानन्यः

यदि विष्णुत्वं रामकृष्णादौ न ज्ञातं तदा दोषग्राहिणा प्रत्यक्षेण विष्णोः **अन्यो दोषवान्** इति गृहीतं स्यात् । न तु विष्णुर्दोषवानिति । न हि देवदत्ते देवदत्तत्वाज्ञाने देवदत्तोऽयमागत इत्याकारं ज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीति ।

परि०— अत्रेत्यनुवादः । विष्णाविति व्याख्या ॥

॥ इति रामकृष्णादौ विष्णुत्वस्य आगमैकसिद्धत्वात् आगमस्योपजीव्यत्वम् ॥

* * *

॥ अथ विष्णुत्वं न प्रत्यक्षयोग्यम् ॥

१५० **सु०**— तथाऽपि न आगमस्योपजीव्यत्वम् । यतः श्रीवत्सकौस्तुभादिलक्षणेन विष्णुत्वमनुमाय विष्णुर्दोषवानिति प्रत्यक्षेण ज्ञास्यत इत्यत आह **शास्त्रेति** ।

अनु०— शास्त्रसिद्धं हि लक्षणम् ।

श्रीवत्सादिकं लक्षणं विष्णुत्वेन व्याप्तमित्येतच्छास्त्रेणैव सिद्धम् । यद्यप्यस्मिन्पक्षे साक्षादागमो नोपजीव्यः । तथाऽप्यनुमानमूलव्याप्तिग्रहणाय तदुपजीवनमपरिहार्यमेवेति भावः । ननु विष्णुत्वाज्ञाने विष्णोरन्यो दोषवानिति ज्ञानेन कुतो भाव्यम् । विष्णुत्ववत् तदन्यत्वस्याप्यज्ञातत्वादिति चेत् । एवं तर्ह्यज्ञानं प्रसज्यत इत्याह **कस्यचिदिति** ।

कस्यचिद्दोषवत्त्वं स्यादितिमात्रेऽक्षजं भवेत् ।

इतिमात्रे एतावत्येव विषये । विष्णुर्दोषवानिति ज्ञान(स्य)ानुत्पादप्रसङ्ग एव तात्पर्यमिति भावः । ननु यथा पटोऽयं छिन्नो दग्धो मलिन इति परानुपजीविना प्रत्यक्षेणैव

गृह्यते । तथाऽऽगमादिकमनुपजीव्य प्रत्यक्षेणैव विष्णुदोषवानिति ज्ञास्यत इत्यत आह **नेति** ।

न विष्णोर्दोषवत्त्वे हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः ।

स्वतः परानुपजीवनेन । अयमभिसन्धिः । पटत्वमवयवसन्निवेशव्यङ्ग्यं प्रत्यक्षमेवेति युज्यते तथा ज्ञानम् । विष्णुत्वं तु समस्तगुणपरिपूर्णत्वनिर्दोषत्वजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं न प्रत्यक्षम् । अतो न तथाविधं ज्ञानमुपपद्यते । यथा पञ्चपलपरिमितोऽयं पटो मलिन इति ज्ञानमिति ।

परि०— इत्येतच्छास्त्रेणैव सिद्धमिति । 'श्रीवत्सलक्ष्मङ्गलशोभिकौस्तुभमि'त्यादि 'वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सलाञ्छनः । चतुर्भुजोऽरविन्दाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः । लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हती'ति । तथा 'वसत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः । श्रीवत्समिति नामापि जायतां पदलक्षणमि'ति च दशमस्कन्धादिवाक्यरूपशास्त्रेणैवेत्यर्थः ॥ **यथा पञ्चपलेत्यादि** । इति प्रत्यक्षज्ञानं यथा नोपपद्यते पलस्यातीन्द्रियत्वात् तथेत्यर्थः ।

* * *

१५१ **सु०— अयं समुदायार्थः । रामकृष्णादिदोषग्राहिणा प्रत्यक्षेण त्रेधोत्पत्तव्यम् । विष्णुरयं दोषवानिति वा विष्णोरन्योऽयं दोषवानिति वा कश्चिदयं दोषवानिति वा । प्रकारान्तराभावात् । तत्र द्वितीयतृतीययोर्न विष्णोर्दोषवत्त्वे तदुद्भावयितुं (शक्यते) शक्यम् । विष्णुर्दोषवानिति तेन अनवगाहनात् । वस्तुवृत्त्या असौ विष्णुरेवेति चेत् । किं ततः । न हि वस्तुवृत्तिसहितं यत्किञ्चिज्ज्ञानं विवक्षितविशे(षणं सा)षं साधयति । अतिप्रसङ्गात् । आद्ये विष्णुत्वं सर्वथा ज्ञातव्यम् । न चैतत्प्रत्यक्षवेद्यं नाप्यनुमेयमित्युक्तं शास्त्रयोनिसूत्रे । तस्मात् 'देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीदि'त्यागमेन वाऽऽगमावगतव्याप्तिकानुमानेन वा अवगन्तव्यम् । ततः सर्वथा प्रत्यक्षस्य आगमोपजीव्यत्वमङ्गीकार्यम् । सर्वोऽप्यागमस्तावदेकमेव वाक्यम् । स च सर्वरूपोपेतस्य विष्णोर्निर्दोषत्वं प्रतिपादयतीति तद्विरोधादप्रमाणमेव दोषविषयं प्रत्यक्षमिति ।**

परि०— बुद्ध्यारोहायागमेनेत्यादेरर्थं निष्कृष्याह **अयं समुदायार्थ इति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । वस्तुगत्या धूमादौ धूमत्वादिकमजानतोऽपि इदं वह्निव्याप्यमिति ज्ञानादपि धूमत्वेनाग्नि-

व्याप्यत्वसिद्धिप्रसङ्गात् । (प्रमेयत्वशब्दत्वादिना ज्ञातादपि घटमानयेति शब्दादर्थविशेषबोधप्रसङ्गादित्यर्थः ।) **इत्याद्यागमेनेति** । दशमस्कन्धादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ **आगमावगतेति** । प्रागस्मदुक्तागमावगतेत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं निर्दोषत्वादिलक्षणविष्णुत्वबोधकोदाहृतवाक्यविशेषस्योपजीवस्य विरोधात् कृष्णादौ दोषित्वग्राहिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यम् । विष्णोर्दोषत्वोक्तिपरवाक्यविशे(षवशा)षात् 'जनितोत विष्णोरि'त्येवमादिरू(पदो)पाद्दोषित्वमप्यस्तु । तथा च रूपविशेषदोषित्वप्रत्यक्षस्योपजीव्याविरोधाद्दोषित्वप्रत्यक्षत्वं प्रमाणमस्त्वित्यत आह **सर्वोऽप्यागम इति** । 'गतिसामान्यादि'त्युक्तन्यायादिति भावः । यद्वा विष्णोः क्वचिन्निर्दोषत्वोक्तावपि वाक्यान्तरे दोषित्वोक्तिरप्यस्ति चेत् कथं निर्णयः ? मूलरूपस्य निर्दोषत्वसिद्धावपि कृष्णो निर्दोषीत्येवंरूपवाक्याभावेन दोषित्वप्रत्यक्षबलादस्त्ववताररूपस्य दोषितेत्यत आह **सर्वोऽपीति** ।

गु०दी०— अतिप्रसङ्गादित्यत्र वस्तुगत्या घटे इदं द्रव्यमिति ज्ञानात् घटत्वस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । घटत्वाग्रहणे तत्र प्रतीयमानं द्रव्यं वस्तुगत्या तस्य घटत्वाद्यथा घटे पर्यवस्यति तथा विष्णुत्वाज्ञानेऽपि तत्र प्रतीयमानो दोषस्तस्य विष्णुत्वात् तत्रैव पर्यवस्यतीति चेन्न । तथासति विष्णोर्दोषत्वग्रहो यौक्तिक एव न प्रत्यक्ष इति त्वयैवोक्तम् । युक्तिश्च स्वतो दुर्बला । स्वलिङ्गग्राहकतयोपजीव्यवेदविरुद्धत्वेन सुतरां दुर्बलेति न त्वदभिलषितसिद्धिरिति सन्तोष्टव्यम् ।

यादु०— ननु देवक्यां देवरूपिण्यामित्यागमः कृष्णस्य विष्णुतामेव बोधयति न निर्दोषत्वम् । यच्च निरनिष्टो निरवद्य इत्यादिकं निर्दोषताबोधकं न तदुपजीव्यम्, अतः कथमुपजीव्यागमविरोध इत्यत आह **सर्वोऽप्यागम इति** । नन्वागमो मूलरूपस्यैव निर्दोषता प्रतिपादयति दोषप्रत्यक्षं तु विष्णाववतारविषयम्, अतो भिन्नरूपविषयत्वात् कथं तयोर्बाध्यबाधकभाव इत्यत आह **स च सर्वरूपोपेतस्येति** ।

वं०प०— वस्तुवृत्तिसहितं यत्किञ्चिज्ज्ञानमिति । यत्किञ्चित्पदार्थसाधारण्येन ज्ञानमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । अज्ञातधूमस्यापि नारिकेलद्वीपवासिनो यत्किञ्चित्पदार्थसाधारण्येन धूमदर्शनेऽप्यग्न्यनुमितिः स्यात् । वस्तुगत्या तस्य धूमत्वाज्ज्ञातत्वाच्चेत्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **उपजीव्यत्वम्** उपजीवकत्वम् ।

शे०चं०— आगमेन हीत्यादिग्रन्थसमुदायार्थमाह **अयं समुदायार्थ इति** ॥ **वस्तुवृत्त्येति** । दोषवानयमिति ज्ञानविषयस्य वस्तुगत्या विष्णुत्वात् तेन विष्णोर्दोषवत्त्वसिद्धिः स्यादेवेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । तथा सति प्रमेयमिदं शुक्लरूपवदिति ज्ञानविषयस्यापि वस्तुवृत्त्या घटत्वेन तेनैव घटस्य शुक्लरूपवत्त्वसिद्ध्यापत्त्या शुक्लघटार्थिनोऽपि तादृशज्ञानात्प्रवृत्तिः स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । साक्षात्परम्परासाधारण्येनेत्यर्थः । ननु देवक्यां देवरूपिण्यामित्यादिरागमः कृष्णस्य विष्णुतामेव बोधयति न तु तन्निर्दोषताम् । यश्च निरनिष्टो निरवद्य इत्यादिनिर्दोषत्वप्रतिपादक आगमो न स विष्णुत्वबोधक इति नोपजीव्यः । तत्कथमुपजीव्यागमविरोधो विष्णुर्दोषवानिति प्रत्यक्षस्य स्यादित्यतश्चक्षुरादेः शब्दतज्जन्यज्ञानप्रामाण्याद्यग्राहित्वेऽपि तद्ग्राहिश्रोत्र-

साक्ष्यादिसजातीयत्वादुपजीव्यतया प्राबल्यवन्नरशिरःकपालाशुचित्वागमस्य तच्छुचित्वानुमानादुपजीव्यशुचित्वग्राहिशब्दसाजात्यमात्रेणैव उपजीव्यतया प्राबल्यवन्निरनिष्टो निरवद्य इति निर्दोषत्वागमस्य विष्णुत्वावगमकशब्दसजातीयत्वमात्रेणैवोपजीव्यतया प्राबल्यात् तद्बाधो दोषप्रत्यक्षस्य दुष्परिहर एवेति सत्येव समाधाने वस्तुस्थितिमनुरुध्य समाधानान्तरमेवाह **सर्वोऽप्यागम इति** । भेदे प्रमाणाभावादिति भावः । ननु निर्दोषत्वबोधकागमस्य भगवन्मूलरूपविषयकस्य रामकृष्णाद्यवतारदोषग्राहकप्रत्यक्षेण भिन्नविषयत्वेनाविरोधित्वान्न तद्बाधकत्वमित्यत आह **स चेति** ।

वा०र०— प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यसमर्थनपरं *न्यायामृतं* हृदि कृत्वाऽऽह **चक्षुरादेः शब्दतज्जन्येत्यादि** ।

स०व्र०— **न हि वस्तुवृत्तिसहितमिति** । तथा सति प्रमेयमिदं शुक्लरूपवदिति ज्ञानविषयस्यापि वस्तुवृत्त्या घटत्वेन तेनैव घटस्य शुक्लरूपवत्त्वसिद्धेः शुक्लघटार्थिनः तादृशज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

॥ इति विष्णुत्वं न प्रत्यक्षयोग्यम् ॥

* * *

॥ अथ श्रुतिविरुद्धार्थकथने पुराणवाक्यस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गः ॥

१५२ **सु०— इतश्च तदप्रमाणमिति दर्शयितुमाह केचिदिति** ।

अनु०— केचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न चाक्षजम् ।

न केवलं दोषेष्विति अपिशब्दः । चशब्दोऽनुमानादिसमुच्चयार्थः ।

शे०चं०— समुच्चेयाभावेन समुच्चयार्थत्वानुपपत्तेस्तदर्थकापिशब्दवैयर्थ्यमित्याशङ्कां समुच्चेयप्रदर्शनेन परिहरति **न केवलमिति** । अनेन न केवलं दोषेष्वक्षजं नास्तीत्येव किन्तु दोषान् केचन पश्यन्तीत्यत्राप्यर्थे नाक्षजमस्तीति योजनोक्ता भवति । नाक्षजमित्येतावतैव पूर्तेः न चाक्षजमिति यथाश्रुतचशब्दवैयर्थ्यम् । उक्तार्थेऽक्षजाभावोक्त्या तस्याप्रत्यक्षत्वप्राप्तावप्यानुमानिकत्वादिसम्भवादप्रामाणिकत्वासिद्धेर्मूले अप्रत्यक्षत्ववर्णनार्थक्यं चेत्याशङ्क्य चशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धानङ्गीकारान्न वैयर्थ्यम् । अक्षजं च नास्तीति सम्बन्धाश्रयेणाप्रामाणिकत्वलाभसम्भवान्नाप्रत्यक्षत्ववर्णनानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य चशब्दार्थमाह **चशब्देति** । अनेन न केवलमुक्तप्रत्यक्षेऽनुमानादिकं नास्तीत्येव किन्त्वक्षजं च नास्तीति चशब्दयोजनोक्ता भवति ।

१५३ **सु०**— प्रत्यक्षं भगवद्रूपाणां दोषित्वे प्रमाणमिति वदन् प्रष्टव्यः । **केचित्** तत्कालवर्तिनः पुरुषा भगवद्रूपेषु **दोषान्** पश्यन्तीत्यत्रार्थे अस्माकं किं प्रमाणम् । प्रत्यक्ष-मनुमानमागमो वेति । न तावत् प्रत्यक्षम् । परपुरुषवर्तिनि प्रत्यक्षे परेषां प्रत्यक्षायोगात् । दूरे कालभेदे । नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात् । आगमोऽपि वेदः पुराणादिर्वा । नाद्यः । तस्यादर्शनात् । तस्माद्द्वितीय एवाङ्गीकार्य इत्याह **पौराणमिति** ।

अनु०— पौराणं वाक्यमेवात्र

अत्र भगवद्रूपदोषग्राहिप्रत्यक्षसद्भावे । वक्तव्यमिति शेषः ।

परि०— अत्रेत्यनुवादः । **भगवद्रूपदोषग्राहिप्रत्यक्षसद्भाव** इति व्याख्या ।

वं०प०— **दूरे कालभेद इति** । कालव्यवहितेऽर्थे प्रत्यक्षं न प्रवर्तत इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । **तद्ग्राहिणो** दोषग्राहिणः प्रत्यक्ष(य)स्य । **नाङ्गीकरोतीति** । प्रामाण्यस्यार्थसत्ताघटितत्वादिति भावः ।

शे०चं०— ननु च स्ववृत्तिदोषप्रत्यक्षस्य स्वं प्रति प्रत्यक्षत्वेन तत एव तत्सिद्धेः 'न चाक्षजमि'ति कथं तन्निराकरणं सङ्गच्छत इत्यतो न स्वं प्रति तस्याप्रत्यक्षत्वं ब्रूमः । येनानुपपत्तिः स्यात्किन्त्वन्यान्प्रत्येव । न च तान्प्रति तस्य प्रत्यक्षत्वमस्तीत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह **केचिदिति** ।

।। इति श्रुतिविरुद्धार्थकथने पुराणवाक्यस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गः ।।

* * *

।। अथ पुराणस्य श्रुत्युपजीवकत्वसमर्थनम् ।।

१५४ **सु०**— ततः किमिति चेत् । तत्पुराणवाक्यं तद्दोषदर्शनं किं प्रत्यक्षलक्षणं प्रमाण-तया मन्यते, उत अपरीक्षितप्रमाणाप्रमाणभावप्रतीतिमात्रतया, अथाप्रमाणतया ।

आद्ये दोषमाह **तदिति** ।

अनु०— तच्छ्रुत्यैव विरुद्ध्यते ।

भगवद्रूपेषु दोषग्राहिणीं प्रतीतिं प्रमाणतया प्रतिपादयत्पुराणवाक्यं दोषसद्भावं मन्यत एव । न हि सम्भवति तद्ग्राहिणः प्रामाण्यमङ्गीकरोति नाङ्गीकरोति च तदिति । दोषसद्भावं मन्यमानं च तत्प्रागुदाहृतया श्रुत्यैव विरुद्ध्यत इति ।

परि०— 'मन्यत एवे'त्युक्तं व्यनक्ति **न हि सम्भवतीति** ॥ **तदितीति** । प्रत्यक्षग्राह्यं दोषित्वमित्यर्थः ॥ **प्रागुदाहृतयेति** । 'निरनिष्टः' इत्यादिश्रुत्येत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु च पुराणवाक्यं दोषग्राहिप्रत्यक्षमपरीक्षितप्रमाणाप्रमाणभावप्रतीतिमात्रपरतया अप्रमाणतया वा मन्यत इत्यभ्युपगमेन पुराणस्य दोषसद्भावेऽभिनिवेशाभावान्न तस्य निर्दोषत्वबोधकश्रुतिविरुद्धत्वमिति कथं तद्विरुद्धत्ववचनमित्यतोऽत्र दोषग्राहिप्रत्यक्षं प्रमाणत्वेन पुराणवाक्यं मन्यत इति पक्ष एव दोषसद्भावेऽभिनिविष्टतया पुराणवाक्यस्य श्रुतिविरुद्धताया उच्यमानत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथं तर्हि तत्पक्षनिराकरणमित्यतो दोषान्तरेणेत्याशयवानत्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तत्पक्षोत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थं योजयति **तत्पुराणवाक्यमित्यादिना** । ननु च दोषग्राहिप्रतीतेः प्रामाण्यमङ्गीकुर्वाणस्यापि पुराणवाक्यस्य तद्विषयदोषानङ्गीकारित्वान्न निर्दोषत्वश्रुत्या विरुद्धत्वमस्तीति कथमस्मिन्नपि पक्षे तत्प्रसङ्ग इत्यतो दोषाङ्गीकारमन्तरेण तत्प्रतीतेः प्रामाण्याङ्गीकारानुपपत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव तदङ्गीकारसिद्धेरस्त्येव श्रुतिविरुद्धत्वमित्यत आह **भगवदिति** ।

* * *

१५५ **सु०— पुराणवाक्यस्य श्रुतिविरुद्धत्वे को दोष इत्यत आह पुराणस्येति** ।

अनु०— पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव

पौरुषेयेण खलु वाक्येन समूलेन भाव्यम् । यतः केनचित्कारणेन कश्चिदर्थं बुद्धिस्थीकृत्य वाक्यं प्रयुञ्महे । अन्यथोत्पत्तेरेवासम्भवः ।

पुराणवाक्यस्य च वेद एव मूलं कुत इत्यत आह न चेति ।

न चापरः ।

अपरः पौरुषेयो ग्रन्थः । चशब्दः प्रत्यक्षा(गम)दिसमुच्चयार्थः । पौरुषेयस्तावदागमो न पुराणस्य मूलम् । तस्यापि मूला(न्तरा)पेक्षायामन्धपरम्परापातात् । न (च) प्रत्यक्षानुमाने । तदर्थस्य तदगोचरत्वात् । नाप्युत्प्रेक्षा । प्रतारकवाक्यवदप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अतः परिशेषाद्वेद एव पुराणस्योपजीव्य इति सिद्धम् ।

ततः किमित्यत आह **तद्विरोध इति** ।

तद्विरोधे कथं मानं तत्तत्र च भविष्यति ।

उपजीव्यवेदविरोधे । तत् पुराणवाक्यम् । तत्र भगवतः सदोषत्वे । उपजीव्यविरुद्धस्योपजीवकस्याप्रामाण्यावश्यम्भावादिति चार्थः ।

नन्वीश्वरप्रणीतानां पुराणानां तदीयं निजं ज्ञानमेव मूलं न वेदः । अनीश्वरप्रणीतानामपि योगिप्रत्यक्षमेव अतो वेदविरोधेऽपि को दोषः । उच्यते । वेदस्तावत्प्रमाणमेवेति निष्टङ्कितम् । न च प्रमाणयोर्विरोधोऽस्ति । वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् । ततो वेदविरोधे निजज्ञानादिमूलत्वमेवापनीयते । तथाऽपि वेद एव पुराणस्योपजीव्य इति कथम् । अनीश्वरप्रणीतपुराणाभिप्रायेणेति न दोषः । अनीश्वरा हि स्वयंप्रतिभातेऽप्यर्थे (समाश्वा) आश्वासार्थं वेदमुपजीवन्ति । यथोक्तम् 'यत्स्वयंप्रतिभातस्य संशयार्थं गुरोर्वचः' इति । यद्वेश्वरप्रणीतपुराणानामपि प्रामाण्यावधारणाय वेदसंवादोऽपेक्षितः । अन्यथोत्प्रेक्षामूलत्वशङ्कनात् । तदभिप्रायेण 'पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एवे'त्युक्तम् ।

परि०— उत्पत्तेरेवेति । वाक्यस्येति योज्यम् । समाधत्ते **उच्यत इति** ॥ **निष्टङ्कितमिति** । जिज्ञासासूत्रे 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'ति ग्रन्थेन निर्णीतमित्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** । ऋग्भाष्ये उक्तमित्यर्थः ॥ **संशयार्थमिति** । संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । **गुरोर्वचः** वेदादिरूपम् ।

यादु०— संशयार्थं इत्यत्र अर्थशब्द आवर्तनीयः । तत्राद्यस्यार्थशब्दस्य निवृत्तिरर्थः । तथा च संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । **गुरोर्वचो** वेदादिरूपम् ।

वं०प०— उत्पत्तेः वाक्यप्रयोगस्य ॥ **वेदविरोधेऽपि को दोष इति** । वेदस्य मूलत्वे खलु मूलभूतवेदविरोधेन अप्रामाण्याख्यदोषः स्यान्न चैवमित्यर्थः । तदीयं निजं ज्ञानमेव मूलमित्युक्तम् । निजज्ञानमूलत्वं न सम्भवतीत्याह **उच्यत इति** ।

शे०चं०— ननु च पुराणवाक्यस्य वेदमूलकत्ववर्णनपरोत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च वेदस्योपजीव्यत्वेन पुराणापेक्षया प्राबल्यप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यानर्थक्यात् । न च श्रुत्या पुराणस्य बाध्यत्वसमर्थनार्थं तदिति वाच्यम् । श्रुतिविरुद्धार्थाभिधायकत्वमात्रेणैव तदप्रामाण्योपपत्त्या तदर्थतया प्राबल्यस्यानपेक्षितत्वादित्यतो न विरुद्धार्थाभिधायकत्वमात्रेण तत् । तथा सति श्रुतेरपि तद्विरुद्धार्थाभिधायकत्वेन प्रसङ्गात् । किन्तु प्राबल्यदौर्बल्ये सति । तथा च तत्प्राबल्यसमर्थनपरोत्तरग्रन्थस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्प्रतिपादनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तद्विरुद्धतामात्रस्याप्रयोजकतामाशङ्कते **पुराणवाक्यस्येति** । ननु वेदस्येव पुराणवाक्यस्यापि निर्मूलस्यैव प्रामाण्यसम्भवान्न मूलापेक्षेति न वेदमूलत्वं वक्तुं शक्यमित्यतः पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वाभ्यां वेदपुराणयोर्वैलक्षण्याद्वेदस्य निर्मूलत्वसम्भवेऽपि न पुराणवाक्यस्य तत्सम्भवतीत्यभिप्रेत्य पौरुषेयस्य समूलतां निर्मूलत्वे बाधककथनेनोपपादयति **पौरुषेयेणेति** ।

नन्वेवं पौरुषेयतया समूलत्वसिद्ध्या वेदमूलतायाः पूर्वेणैव सिद्धत्वात् 'न चापरः' इति मूलान्तरप्रतिषेधार्थकोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य पौरुषेयत्वेन सिद्धसमूलताया वेदमूलत्वेनेव प्रमाणान्तरमूलत्वेनाप्युपपन्नत्वेन समूलत्वसिद्ध्या प्रसक्तमूलान्तरप्रतिषेधसहकृतसमूलत्वसिद्धेरेव तत्साधकतयाऽभिप्रेतत्वान्न प्रसक्तमूलान्तरप्रतिषेधार्थकस्य न चेत्यादिभाष्यखण्डस्य वैयर्थ्यमित्याशयेन प्रसक्तमूलान्तरप्रतिषेधपरतया तद्योजयितुमवतारयति **कुत इति** । नन्वनेन पौरुषेयग्रन्थरूपप्रसक्तमूलान्तरप्रतिषेधेऽपि प्रत्यक्षादिरूपतदप्रतिषेधात् कथं वेदेतरमूलनिषेधकत्वमस्येत्यतो न चेति चशब्दस्यापरश्च नेति भिन्नक्रमत्वाश्रयणेन न केवलं प्रत्यक्षादिकमेव न मूलं किन्नाम पौरुषेयग्रन्थश्च न मूलमित्यर्थसिद्ध्या वेदेतरप्रसक्तसकलमूलनिषेधकत्वसम्भवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य चशब्दार्थमाह **चशब्द इति** । ननु हेतोरनुक्तत्वान्न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिः अन्यथा विपरीतप्रतिज्ञया तदर्थसिद्धिः स्यादित्यतः स्पष्टत्वाद्धेत्वनुक्तिर्भाष्यकाराणामित्यभिप्रेत्य अपेक्षितं हेतुं कथयन्नेव परिशेषप्रकारमुपपादयति **पौरुषेयस्तावदिति** । अन्धपरम्परान्यायश्च प्रागेव व्याख्यातः ।

उपजीव्यवेदविरोधेऽपि पुराणस्य भगवतो दोषित्वे कुतो न प्रामाण्यमित्यतोऽत्र मूले चशब्देनोक्तं नियामकमाह **उपजीव्येति** ।

निजं ज्ञानमेवेति । तस्य तदर्थगोचरत्वेन मूलत्वसम्भवादित्यर्थः ॥ **को दोष इति** । न कोऽपि दोष इत्यर्थः । विरोधिनो वेदस्यानुपजीव्यत्वादुपजीव्यस्य च निजज्ञानादेरविरोधित्वादिति भावः ॥ **निष्टङ्कितमिति** । नविलक्षणत्वाधिकरण इति शेषः ॥ **तथाऽपीति** । वेदविरोधे पुराणस्य निजज्ञानमूलत्वापनयनेऽपीत्यर्थः । ईश्वररचितपुराणानां वेदविरोधे निजज्ञानमूलत्वाभावेऽपि तदविरोधे निजज्ञानमूलत्वसम्भवान्न वेदमात्रमूलकत्वमिति कथं वेदेतरामूलकत्वोक्तिरित्याशयः । **संशयार्थं** इत्यत्र अर्थशब्द आवर्तनीयः । तत्र चाद्यस्यार्थशब्दस्य निवृत्तिरर्थः । ततश्च संशयार्थं संशयनिवृत्त्यर्थं **गुरोर्वचो** वेदादिरूपमित्यर्थः । अत्र पक्षे ईश्वरानीश्वरसाधारणपुराणशब्दस्य अनीश्वरपुराणरूपतद्विशेषपरत्वे लक्षणा भवतीत्यपरितोषादाह **यद्वेति** ।

वा०र०— किन्तु प्राबल्यदौर्बल्ये सतीति पाठः । तद्विशिष्टविरुद्धार्थाभिधायित्वेनाप्रामाण्यमित्यर्थः । अपीति पाठेऽप्रामाण्यप्रयोजकेति शेषः । तथा च तत्प्राबल्यसमर्थनेति वाक्येन वैयर्थ्यमिति नञा युक्तपाठः । **तत्साधकतया** वेदमूलकत्वसाधकतयेत्यर्थः । कथं वेदेतरेति पाठः । **प्रागेवेति** । न विलक्षणत्वविचैवेत्यधिकरणीयभाष्यमूलव्याख्यानावसर इति शेषः । **विवृत इति** । शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते किमत्र प्रमाणमिति स पृष्टोऽन्धान्तरमेव प्रमाणयति । सोऽप्येवं सोऽप्येवमित्येवंरूपेण तद्यथा शुक्लं क्षीरमित्यादिप्रथमभागमञ्जरीग्रन्थोक्तरीत्या विवृत इत्यर्थः । निजं ज्ञानमेवेतीति प्रतीकोपादानपाठः । **नविलक्षणत्वाधिकरण इति** । 'नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः । उज्झितं सर्वदोषैश्चे'त्यादिना तस्योपपादनादिति भावः । 'न च तदर्थत्वेन सर्वज्ञः कल्प्यते'ति तत्त्वनिर्णयटीकोक्तप्रकारेणाह **संशयार्थामित्यत्रेति** । *शाबरभाष्ये* यद्वा सामान्यमादौ विशेषोपलक्षणार्थं यद्वा निगमे विशेषः सामान्योपलक्षणार्थमारम्भनिगमनयोः किं समञ्जसं किं वाऽसमञ्जसमिति वाक्याभ्यां यच्छ्रुतिवृत्तं तत्समञ्जसं न । लक्षणावृत्तिरिति वार्तिककारेण च सामान्यशब्दस्य विशेषकोपलक्षकतया अभि-

धानात् युक्तेश्च सामान्यशब्दस्य विशेषे लक्षणा प्राप्ता भवतीति मनसि कृत्वाऽऽह **लक्षणा भवतीति** । अक्तादिशब्देषु घृतादिपदसन्निधानेन लक्षणा तु सिद्धैवेति न दोष इत्याशयः ।

स०व्र०— निष्टङ्कितमिति । नविलक्षणत्वाधिकरण इति शेषः ॥ **संशयार्थमिति** । अर्थशब्दो निवृत्तिवचनो ज्ञेयः ।

॥ इति पुराणस्य श्रुत्युपजीवकत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ अपरीक्षितज्ञानस्य न प्रामाण्यम् ॥

१५६ **सु०— द्वितीयं दूषयति अपरीक्षितेति** ।

अनु०— अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं भवेत् ।

अक्षजं कथमेव भवेदिति प्रत्यक्षं प्रमाणतयाऽभिलषितार्थे नोद्भावयितुं शक्यते । न हि प्रमाणत्वेनानवधारितं प्रमाणत्वेनोद्भावयन् परीक्षकः स्यादिति भावः । विपक्षे बाधकमाह **यद्येवमिति** ।

यद्येवं देवदत्तादिभ्रमः किन्नाक्षजं भवेत् ।

प्रमाणत्वेनापरीक्षितमपि यदि प्रत्यक्षतयोद्भाव्यत इत्यर्थः । **देवदत्तादिभ्रम इति** । यज्ञदत्तशुक्त्यादौ देवदत्तरजतादिभ्रम इत्यर्थः । बाधितत्वात् तन्न अक्षजं प्रमाणमिति चेत् । तत्किं बाधाभावमात्रं वस्तुव्यवस्थाहेतुः । तथात्वे निश्चायकप्रमाणवैयर्थ्यापत्तेः । अस्ति च प्रकृते वेदबाध इति ।

परि०— द्वितीयमिति । उतापरीक्षितेत्युक्तपक्षमित्यर्थः ॥ **वेदबाध इति** । 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादिवेदबाध इत्यर्थः ।

शे०चं०— प्रमाणत्वेनानवधारितस्य दोषप्रत्यक्षस्य दोषव्यवस्थापकत्वे तत्त्वेनानवधारितस्य देवदत्तादिभ्रमस्य स्वार्थव्यवस्थापकत्वमापादितम् । तदयुक्तम् । समानयोगक्षेमत्वाभिप्रायेण खल्वयमतिप्रसङ्गो वाच्यः । नान्यथा । व्याप्त्यभावात् । न च प्रकृते तदस्ति दोषदर्शनस्याबाधितत्वात् देवदत्तादिभ्रमस्य च बाधितत्वात् । तथा च प्रमाणतयाऽवधारितस्यापि दोषदर्शनस्याबाधितत्वाद्युक्तमेव स्वार्थव्यवस्थापकत्वं न तु अतादृशदेवदत्तादिभ्रमस्येति भावेन वैषम्यं शङ्कते **बाधितत्वादिति** । अस्तु तावत् प्रकृते बाधाभावः । तत एव

वैषम्येण प्रतिबन्दीपरिहारोऽपि । तथाऽपि न तन्मात्रं वस्तुव्यवस्थापकं तथा सति स्वपक्षसाधनस्याकर्तव्यत्वापत्त्या तदर्थकनिश्चायकप्रमाणवैयर्थ्यापातात् । किन्तु बाधकाभावसहकृतसाधकसद्भाव एव । न च प्रकृतेऽसावस्ति । दोषप्रत्यक्षस्य प्रमाणतयाऽनवधारितत्वेन साधकाभावस्य सत्त्वात् । तथा च न विष्णोर्दोषत्वव्यवस्थापकत्वमक्षजस्येत्याशयेनाह **तत्किमित्यादिना** । अङ्गीकृत्यैव च प्रकृते बाधाभावं तन्मात्रस्य न वस्तुव्यवस्थापकत्वमिति वस्तुस्थितिरिवेयमुक्ता । इदानीमस्तु बाधाभावस्यैव वस्तुव्यवस्थापकत्वं तथाऽपि दोषग्राहिप्रत्यक्षस्य वेदबाधितत्वेन प्रकृते बाधाभावस्यैवाभावान्न प्रत्यक्षेण दोषसिद्धिर्नापि प्रतिबन्दीपरिहारः प्रमाणत्वेनानवधारितयोर्बाधितयोश्चैकस्यार्थव्यवस्थापकतायां तदविशिष्टद्वितीयस्यापि तदापत्तेरवर्जनीयत्वात् इत्याह **अस्ति चेति** । केचित्तु, किं बाधाभावमात्रं वस्तुव्यवस्थापकं, तत्सहितं साधकं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तत्किमिति** । बाधाभावमात्रं न वस्तुव्यवस्थाहेतुरित्यर्थः । तत्कुत इत्यत आह **तथात्व इति** । बाधाभावमात्रेणैव वस्तुव्यवस्थितेरिति भावः । द्वितीयं दूषयति **अस्ति चेति** । उपलक्षणं चैतत् । साधकमप्यत्रोक्तन्यायेन नास्तीत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च बाधाभावसहकृतसाधकस्य प्रकृतेऽभावान्न वस्तुव्यवस्थेति भाव इत्याहुः ।

वा०र०— समानयोगेति । अविशेषलक्षणसामान्यव्याप्त्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अन्यथेत्यस्य विशेषव्याप्त्येत्यर्थः । तत्र हेतुः **व्याप्तीति** । विशेषव्याप्तीत्यर्थः । तदित्यस्य समानयोगक्षेमत्वमित्यर्थः ।

स०व्र०— यज्ञदत्तेति । यज्ञदत्ते देवदत्तभ्रमः शुक्तौ रजतभ्रमः आदिपदेन वल्मीकादौ घटादिभ्रम इत्यर्थः । न केवलं बाधकाभावमात्रस्य वस्तुव्यवस्थापकत्वम्, किं नाम बाधाभावस्य प्रकृते बाधाभावो नेत्याह **अस्ति चेति** ।

* * *

१५७ सु०— तथा च तृतीयपक्ष एवाङ्गीकार्यः । न च अप्रमाणतया निश्चितेन दोषसिद्धिरिति भावः ।

वं०प०— तृतीयपक्ष एवेति । पुराणवाक्यं दोषदर्शनमप्रामाण्यतया मन्यत इति तृतीयपक्ष इत्यर्थः ।

शे०चं०— तृतीयः पक्ष इति । पुराणवाक्यं दोषग्राहिप्रत्यक्षमप्रमाणतया मन्यत इति तृतीयः पक्ष इत्यर्थः । अस्तु तर्ह्येवमेवेत्यत आह **न चेति** । अन्यथाऽप्रमाणतया निश्चितेन रजतादिभ्रमेणापि शुक्त्यादे रजतादित्वसिद्ध्यापातादिति भावः ।

॥ इति अपरीक्षितज्ञानस्य न प्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ 'उपजीवकेनापि उपजीव्यो बाध्यते' इत्याक्षेपनिरासः ॥

१५८ **सु०**— उपजीव्यवेदविरोधादुपजीवकयोः प्रत्यक्षपुराणवाक्ययोरप्रामाण्यमित्युक्तम् । तदसत् । उपजीवकमुपजीव्यविरोधेन बाध्यत इति नियमाभावात् । दृश्यते ह्युपजीव्यस्यापीदं रजतमिति ज्ञानस्योपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध इति चेत् । कथमत्रोपजीव्योपजीवकभाव इति वक्तव्यम् । अप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगात् प्राप्तिरूपमिदं रजतमिति ज्ञानमाद्यमुपजीव्यं, प्रतिषेधात्मकं तु नेदं रजतमिति ज्ञानमुपजीवकमिति वा, असिद्धे धर्मिणि प्रतिषेधासम्भवाद् धर्मिज्ञानमाद्यं उपजीव्यं द्वितीयं तूपजीवकमिति वा । आद्ये समाधिमाह **यावच्छक्तीति** ।

अनु०— यावच्छक्तिपरीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने ।
दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलम् ॥

परीक्षायां सत्यां प्रमाणतया प्रतीतस्येति शेषः । **बाधने** उपजीवकेन कृत इति शेषः । **दोषः** अस्मदभिमत(तो)नियमभङ्गः स्यात् । उपजीव्येऽशोधिते परीक्षायाऽप्रमाणादविविक्ते उपजीविकेन बाधिते न दोषः । **उपजीव्यत्वमस्त्वलमिति** । प्रकृतोदाहरणे प्रथममुपजीव्योपजीवकभावमभ्युपैति । **उपजीव्यत्वमि**त्युपलक्षणम् । उपजीवकत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरज्ञानयोरिति शेषः । **अलं**शब्दोऽवधारणे ।

परि०— तादात्म्य(रजतत्वसं)तत्संसर्गरूपनिषेध्यार्पकत्वेन वा निषेधाधिकरणार्पकतया वा द्वेधोपजीव्यत्वं व्यनक्ति **अप्राप्तस्येति** ॥ **प्रकृतोदाहरण इति** । रूप्यमित्युक्तोदाहरण इत्यर्थः ।

गु०दी०— **उपजीव्यत्वमस्त्वलमि**ति वदता प्रतिभटशिरश्छेत्तुर्वीरभटस्य छेद्यस्य ग्रीवोपस्थापकः हन्यमानोऽप्युपजीव्य इत्युच्यते । तथा सति निषेधशास्त्रस्यैवानुत्थानप्रसङ्गात् । अतस्ततोऽन्यदेव धर्मिग्राहकादिकमुपजीव्यं कर्तव्यम् । इदं तूपजीव्यत्वं पारिभाषिकमेव न कार्यकारीति सूचितम् ।

॥ इति 'उपजीवकेनापि उपजीव्यो बाध्यते' इत्याक्षेपनिरासः ॥

* * *

१५९ **सु०—** इदमुक्तं भवति । (अस्त्वेव) अस्त्येवेदं रजतं नेदं रजतमिति ज्ञानयोरुपजीव्योपजीवकभाव उपजीव्यस्योपजीवकेन बाधश्च । तथाऽप्युपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यत इति नियमभङ्गो नास्ति । अयं खल्वस्य नियमस्यार्थः । परीक्षया शोधितमुपजीव्यं विरोध्युपजीवकं बाधते स्वयं तेन न बाध्यत इति । न तु यथाश्रुतः । अस्य तु तदा भङ्गः स्यात् । यदि परीक्षितमुपजीव्यं विरोधिनोपजीवकेन बाध्यं (बाधितं) क्वचिदुपलभेमहि । न चैवम् । इदं रजतमिति ज्ञानं तु न शोधितम् । ततस्तस्मिन्नुपजीवकेन बाधिते न नियमभङ्गः । न हि निर्विशेषणस्य व्यभिचारे विशिष्टं व्यभिचरत्यतिप्रसङ्गात् । न च वाच्यं विशिष्टस्य प्रयोजकताकल्पनं निर्मूलमिति । उभयथा(पि) बाध्यबाधकभावदर्शनात् । विशेषणानपेक्षायामव्यवस्थापातात् । ननु परीक्षायामङ्गीकृतायां तयैवालम् । परीक्षितेनापरीक्षितं बाध्यत इत्येतावतः क्वचिद्व्यभिचाराभावात् किमुपजीव्योपजीवकभावेन । उच्यते । भवेदेवं यद्यात्यन्तिकीं परीक्षामत्राङ्गीकुर्मः । न चैवम् । किन्तु यावच्छक्तिपरीक्षामेव । न च तावन्मात्रस्य बाधकत्वनियमोऽस्ति । यावच्छक्तिपरीक्षितस्यापि बाधदर्शनात् । अतो युक्तं विशिष्टस्योपादानम् । आत्यन्तिकपरीक्षैव बाधकत्वोपयोगिनी भवतु किमुपजीव्यत्वेनेत्यपि न वाच्यम् । तस्यापि सांव्यावहारिकत्वात् । यथोक्तम् । 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति । प्रकृते तु वेदः परीक्षित उपजीव्यश्चेति ।

परि०— **निर्विशेषणस्येति** । शोधितत्वरूपविशेषणहीनस्येत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । पर्वतो धूमवानार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **प्रयोजकताकल्पनमिति** । अबाध्यत्व इति वा विरोध्युपजीवकत्वबाधक इति वा योज्यम् ॥ **उभयथेति** । इदं रूपमित्यादावुपजीव्यस्योपजीवकेन वह्निरनुष्ण इत्यादावुपजीवकस्योपजीव्येन बाधदर्शनादित्यर्थः ॥ **बाधदर्शनादिति** । नभो नैल्यादौ द्वित्रिकक्ष्यानन्तरमपि बाधदर्शनादित्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** । वैयाकरणैरुक्तमित्यर्थः । आद्याध्यायाद्यपादे 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे कैयटे अयं न्यायो व्याख्यातः । 'सन्निपातः सन्निधिः लक्षणं निमित्तं' बहुव्रीहिसमासः, 'यत्सन्निधानं निमित्तीकृत्य यो विधिः प्रवर्तते स विधिस्तत्सन्निधानविघातस्य न निमित्तमि'ति । यथा शतानीति शब्दे शतशब्दात्परस्य जसः 'जश्शसो शिरि'ति शिभावे कृते तस्य शिसर्वनामस्थानमिति सर्वनामस्थानसंज्ञायां तत्सन्निपातेन शतशब्दस्य नपुंसकस्य 'झलच' इति नुमागमे सति शतन् इति स्थिते 'ष्णान्ता षडि'ति षट्संज्ञायां शिभावस्य

'षड्भ्योलुगिति' लुक्प्राप्नोति शिसन्निपातेन विहितो नुम षट्संज्ञाद्वारा शिभावविघातकस्य लुकः निमित्तं न भवतीत्येवं ज्ञेयम् । कैयटे च ग्राह्यमणिकूलमित्यत्र 'इको ह्रस्व' इति प्राप्तं ह्रस्वत्वं ह्रस्वस्येति तुको निमित्तमित्युक्तम् ।

यादु०— उभयथाऽपि बाध्यबाधकेति । वह्निरनुष्ण इत्यादावुपजीव्येनोपजीवकस्य बाध इदं रजतमित्यादावुपजीवकेनोपजीव्यस्य बाध इत्युभयथाऽपीत्यर्थः । **यावच्छक्ति परीक्षितस्यापीति** । पूर्व-पक्ष्याद्यभिमतप्रमाणस्येति शेषः ॥ **सन्निपातलक्षणो विधिरिति** । अत्र तच्छब्दश्रवणाद्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । तथा च यत्सन्निपातेन यदुपजीवनेन लक्षणं स्वरूपं यस्य विधेः स विधिः तस्य स्वोपजीव्यस्य विघातं प्रति निमित्तं न भवतीत्यर्थः । यथा शतानि सहस्राणीत्यादौ नपुंसकस्य झलच इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञक-शिप्रत्ययनिमित्ते नुमागमे कृते ष्णान्ता षडिति सूत्रेणोपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । शताद्यष्टनार्थमिति वार्तिकाभावपक्षे नकारान्तत्वेन षट्संज्ञायां षड्भ्यो लुगिति शिप्रत्ययस्य लुकि प्राप्ते सन्निपातपरिभाषया शिप्रत्यययोगेन जायमानो नुम् षट्संज्ञाद्वारा शिप्रत्ययलोपनिमित्तं न भवतीत्याद्युदाहरणम् ।

वं०प०— विशिष्टमिति । परीक्षितमुपजीव्यमपरीक्षितस्योपजीवकस्य बाधकमिति विशिष्टमित्यर्थः ।

शे०चं०— ननूपजीव्यस्येदं रजतमिति ज्ञानस्योपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाधाभ्युपगमे उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते इति नियमभङ्गो दुष्परिहर इत्यतोऽभिप्रायमाह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **अति-प्रसङ्गादिति** । पर्वतो धूमवानार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **उभयथाऽपीति** । वह्निरनुष्ण इत्यादावुपजीव्येनोपजीवकस्येदं रजतमित्यादौ चोपजीवकेनोपजीव्यस्य बाध इत्युभयथाऽपीत्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । परीक्षितेतिविशेषणेत्यर्थः॥ **यावच्छक्तिपरीक्षितस्यापीति** । पूर्वपक्ष्याद्यभिमतप्रमाणस्येति शेषः। धर्म्यंशे विशिष्टस्य सत्त्वेऽपि बाधकत्वाभावाद्विशिष्टस्याप्यप्रयोजकत्वनिरासाय विरोधित्वेनोपजीवकं विशेषित-मिति ध्येयम् । उपजीव्यत्वस्य बाधकत्वोपयोगित्वेन संव्यवहारोऽस्तीत्युक्तम् । तत्र महाभाष्यसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** ॥ **सन्निपातेति** । अत्र तच्छब्दश्रवणाद्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । ततश्च यत्सन्निपातेन यदुपजीवनेन लक्षणं स्वरूपं यस्य विधेः स विधिस्तस्य स्वोपजीव्यस्य विघातं प्रति अनिमित्तं, निमित्तं न भवतीति न्याया-दित्यर्थः । यथा शतानि सहस्राणीत्यादौ नपुंसकस्य झलचेत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञकशिप्रत्ययनिमित्ते नुमागमे कृते ष्णान्ताः षडिति सूत्रेणोपदेशग्रहणं कर्तव्यं शताद्यष्टनार्थमिति वार्तिकाभावपक्षे नकारान्तत्वेन षट्संज्ञायां षड्भ्यो लुगिति शिप्रत्ययस्य लुकि प्राप्ते सन्निपातपरिभाषया शिप्रत्यययोगे जायमानो नुम् षट्संज्ञाद्वारा शि-प्रत्ययलोपनिमित्तं न भवति । तथा मथितं पण्यमस्येत्यर्थे तदस्य पण्यमिति ठकि ठस्येकादेशेऽजादित्वाद्भसंज्ञायां यस्येति चेत्यकारलोपे णन्तात्परस्येकप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावेन इसुसुक्तान्तात्क इति कादेशप्राप्तौ सन्निपात-परिभाषया कादेशो न भवति । माथितिको भवत्या अयमित्यर्थे भवतष्ठक् छसाविति ठकि ठक्छसोश्चेति ठावस्थायामेव पुंवद्भावात् सन्निपातपरिभाषया अप्रवृत्तौ भावत्क इति भवतीति ।

वा०र०— सूत्रेणेत्यस्य षट्संज्ञायामित्यनेनान्वयः । उपदेशग्रहणस्य शतसाहस्रादिशब्देषु त्वान्तत्वाभावेन षट्संज्ञाबाधाय लुगभावार्थत्वम् । अष्टशब्दस्याष्टानामिति षष्ठीवचनेऽष्टाभ्य इत्यनेन कृतौकारस्य नान्तत्वाभावेन षट्संज्ञायाः अप्रवृत्त्या षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेन नुमोऽप्राप्तिप्रसङ्गात् तन्निवारणार्थत्वं चास्तीति कथमत्र षट्संज्ञेत्यत उक्तम् **उपदेशेत्यादि** । सन्निपातपरिभाषयैवोक्तातिप्रसङ्गवारणोपपत्तौ उपदेशग्रहणं व्यर्थमिति भावः । वार्तिकाभावपक्ष इत्यनेन वार्तिकारम्भोऽपि अङ्गीकार्यः परिभाषया । अनित्यत्वाल्लक्ष्यादेवेति निमित्तादित्यादि वार्तिकारम्भमङ्गीकुर्वाणानामुपपादनमभ्युपैति । एतच्च हरदत्तादिसम्मतम् । नवीनेन तु उपदेशग्रहणस्य निर्मूलत्वप्रतिपादनेन परिभाषाया एवाश्रयणादिति ज्ञेयम् । ठस्येकः लवणाट्ठञ् इति सप्तमस्य तृतीये भाष्यादिगतविचारमनुसृत्य उदाहरणान्तरमाह **माथितिक इति** ॥ **तथा मथितमिति** । ठस्येक इति सूत्रे हि पक्षत्रयं सिद्धम् । ठस्येति व्यञ्जनमात्रं स्थानित्वेन निर्दिश्यते । अकारस्तूच्चारणार्थः । ठगादिप्रत्ययेष्वपि व्यञ्जनमात्रं प्रत्ययः । अकार उच्चारणार्थ इत्येकः । सङ्घातः प्रत्ययो भवतीत्यतोऽत्र स्थान्यपि सङ्घात एवेत्यपरः । एतौ च भाष्योक्तौ । सङ्घातप्रत्ययस्तदवयवव्यञ्जनमात्रं स्थानिभूतम् । आदेशस्थानिचकार उच्चारणार्थ इति तृतीयः । अयं च कौमुदीकारस्य । तत्राद्ये पठिता पठितुमित्यत्र व्यञ्जनस्य स्थानित्वं तु ठस्य सत्त्वेन तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति दोषः प्रसज्यते । द्वितीये तु पठति कर्मठ इत्यत्र कणेष्ठः कण्ठ इत्याद्युणादिषु चाकारसहितठकारसद्भावेन तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तथा माथितिक इत्यत्र मथितं पण्यमस्येत्यर्थे तदस्य पण्यमित्यनेन ठकि तस्येकादेशेऽजादित्वेन भसंज्ञायां यस्येति चेत्यकारलोपे नान्तत्वे स्थानिवदादेश इति सूत्रेणानल्विधितया इकः स्थानिवद्भावेन ठस्य प्राप्तौ इसुसुक्तान्तात्क इत्यनेन ठस्य कादेशप्राप्तौ मथित्क इत्यापत्त्या माथितिक इति रूपाभावप्रसङ्गादिति दोषः प्रसज्यते । तृतीयेऽपि पठिता पठितुं पठति कर्मठ इत्यादिषु स्थानिभूतव्यञ्जनसद्भावात् तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति दोषः प्रसज्यते । आद्ये पक्षे प्राप्तदोषपरिहारप्रकारस्तु प्रत्ययस्थादित्यत्र प्रकृतं षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यते । तस्य च भाष्योक्तविपरिणामोपपादनप्रकारेणाङ्गस्येत्यर्थः । सम्बन्धषष्ठ्याश्च नावयवावयविभावः सम्बन्धार्थः । अपि तु निमित्तनैमित्तिकभाव एव । तथा च प्रत्ययस्थस्य ठस्येत्यर्थात्पठितेत्यादावङ्गताव्यपदेशनिमित्तप्रत्ययस्थठशून्ये आदेशप्रसक्तिर्नेति । द्वितीये प्राप्तदोषपरिहारप्रकारस्तु उक्तरीत्या विवक्षणेन पठतीत्यादेर्व्यावृत्तिः सिद्धैव । कणेष्ठः कंठ इत्यादेरौणादिकस्य तु भाष्यरीत्या उणादीनामव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वाश्रयणेन बहुलग्रहणाद्बाहुलकाश्रयणाद्वाऽऽदेशाभावोपपत्तिः । मथितं पण्यमस्येत्यर्थे माथितिक इत्यत्र तु यस्येति चेत्यकारलोपस्याचः परस्मिन्नित्यनेन स्थानिवद्भावाश्रयणान्न कादेशप्रसङ्गः ।

ननु तत्सूत्रे पूर्वविधाविति पूर्वस्मिन्विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावविधानम् । न च अत्र पूर्वविधिरस्तीति चेन्न । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासस्याप्यपीपचन्नित्यादिसिद्ध्यर्थतयाऽङ्गीकृतत्वेन शयोऽकारस्येत्यकारस्य चातो गुण इत्यनेन पररूपे झिप्रत्ययादित्वाज्झिग्रहणे सिजभ्यस्तेति सूत्रेणापीपजित्यभ्यस्तात्परस्य झेर्जुसः प्राप्तौ तस्य पूर्वनिमित्तकत्वेनाचःपरस्मिन्नित्यनेन पूर्वनिमित्तकपरविधौ कर्तव्ये णेरनिटीत्यनेनानिडादार्धधातुके परे जातस्य णिलोपरूपादेशस्यातो गुण इत्यनेन जातस्य पररूपादेशस्य वा स्थानिवद्भावेनाभ्यस्त-

परत्वाभावेन जुसादेशाप्रवृत्त्याऽपीपचन्नित्यादिरूपवन्माथितिक इत्यत्रापि यस्येति चेत्यनेन जातस्याकारलोपरूपादेशस्य तत्स्थानिवद्भावे पूर्वस्मान्नकाररूपनिमित्ताज्जायमानस्य कादेशस्याप्रवृत्तिसम्भवात् । एतेन तान्तादङ्गात्परस्यैव कादेशस्यैव विधानात् प्रकृते च तान्तात्प्रत्ययाविधानेनाङ्गत्वाभावादङ्गीकृत्यानेनैव कादेशाप्रसङ्ग इति कस्यचित्समाधानं निरस्तम् ।

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति परिभाषया कारलोपेऽपि अङ्गत्वतान्तत्वयोरावश्यकत्वात् । अन्यथा भानुक इत्यादौ कादेशायोगः । तत्र हि भानुदत्तशब्दात् अनुकम्पायामित्यादिना सूत्रेणानुकम्पितो भानुदत्त इत्यर्थे ठचि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोप विधायकठाजादूर्ध्वं द्वितीयादच इति सूत्रेण दत्त इत्यस्य लोपेऽङ्गत्वाभावसाम्यात् । ज्योतिरधिकरणे सत्यभामा भामेत्याद्युदाहरणोपपादनावसरे ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादच इति सूत्रेण द्वितीयादच उत्तरस्य लोप इत्यादि विस्तरतोऽस्ति । तत्र माथितिक इत्युदाहरणप्रसङ्गोऽस्ति । सोऽप्यत्र योज्योऽस्ति पञ्चमाध्यायतृतीयपादगतः । केचित् वर्णग्रहणादेव दत्तविधिसिद्धौ अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तप्रतीत्यर्थं भवतीति प्रकृते उपदेशकाले तान्तत्वाभावात् न कादेशप्रसङ्ग इत्याहुः । अथवा सन्निपातपरिभाषया कादेशाप्रवृत्तिः । अत्र हीकमुपजीव्य जातो भत्वाश्रितोऽकारलोपः तान्तत्वसम्पानेनेकविघातको न भवतीति परिभाषोपपत्तेरिति । तृतीये प्राप्तदोषपरिहारप्रकारस्तु अङ्गात्परो पृष्ठ इत्युक्ते सामर्थ्यात् प्रत्ययादिरेव गृह्यत इति पठतीत्यादौ ठस्य प्रत्ययादित्वाभावात् नादेशप्रसङ्ग इति । अत्र च पक्षेऽचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावाश्रयणं वा सन्निपातपरिभाषाश्रयणं वा न प्रसज्यत इत्ययं स्वरस इति शेषीकृतोक्तम् । वर्णसङ्घातपक्षयोः कर्म इत्यत्राठच्प्रत्ययस्थठस्येत्यर्थवत्त्वाभावात् अर्थवद्ग्रहणे नार्थकस्य ग्रहणं नेति परिभाषया ग्रहणाभाव इति न तस्यादेशप्रसङ्ग इति ज्ञेयम् । अङ्गादिति ठकारविशेषणादठचष्टकारस्य न भवति कर्मठ इति तत्त्वबोधिनी ठस्येक इति सूत्रगता । तदेवमुक्तपक्षत्रये सिद्धान्तप्रत्ययादिद्वितीयपक्षीयपरिभाषाश्रयणपक्षमाश्रित्य सन्निपातपरिभाषया कादेशो न भवतीत्युक्तम् । एतेन पक्षान्तरयोः परिभाषाश्रयणाभावेन तत्पक्षे कथं परिभाषाश्रयणेन कादेशाभावोक्तिरियमिति शङ्का गर्भश्रावेणैव गतेति ज्ञातव्यम् । एते च पक्षाष्ठस्येक इत्येतत्सूत्रीयभाष्यादावचःपरस्मिन् इत्यादिसूत्रीयभाष्यादौ च स्पष्टाः । अत्र टीकायां तान्तात्परस्येति पाठः । अच इति सूत्रे शब्दकौस्तुभतत्त्वबोधिन्योः माथितिकरूपसिद्ध्याद्यर्थं पञ्चम्याश्रयणसमर्थनेऽपि नास्माकं दोषः । सन्निपातपरिभाषाश्रयणपक्षानुसारेण टीकाकृताऽत्र तत्परिभाषाश्रयणेन दोषाभावादित्यलम् ।

यद्येवं सन्निपातपरिभाषया माथितिक इत्यत्र कादेशाभावस्तर्हि भावत्का इत्यत्रापि तत्परिभाषयैव तदप्रसङ्ग इत्यतस्तत्र तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावान्न दोष इति वक्तुं भवत्या इमे छात्राः भावत्का इत्यत्र त्यदादीनि चेत्यनेन वृद्धभूताद्भवतष्ठक्छसावित्यनेन वृद्धाद्भवच्छब्दाठ्ठकि शैषिके सति ठक्छसोश्चेति वार्तिकेन भत्वाभावेऽपि ठगवस्थायामेव पुंवद्भावे भावतीशब्दे तान्ते सति भावत्का इति भवतीत्याह **भवत्याश्रयमितीति** । उक्तविग्रहप्रदर्शनेन भवतः अयमित्यर्थे भावत्क इत्येतं तु न विवादविषय इति सूचयति **ठावस्थायामेवेति** ।

तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति सूत्रे भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावविधानमस्ति । अत्रापि यदि ठस्येकादेशानन्तरं पुंवद्भावस्तर्हि सन्निपातपरिभाषया माथितिक इत्यत्रैव पुंवद्भावसिद्ध्या स्थानिवद्भावेन तान्तत्वाभावात्कादेशो न प्रसज्यते । अतोऽत्र ठगवस्थायामेवाभत्वेऽपि पुंवद्भावविधानाय ठक्छसोश्चेति वार्तिकं प्रवृत्तम् । तेन च इका-देशात्प्रागेव पुंवद्भावे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः तान्ततया कादेशे भावत्क इति जातमिति भावः । ठगव-स्थायां पुंवद्भावविधानं च तसिलादिष्विति सूत्रीयभाष्यादौ स्पष्टम् । अत्र भवत्या अयमिति ठावस्थायामिति वा ठगवस्थायामिति मञ्जर्यनुसारेण वा परिभाषाया इति च पाठः । भवत्या अयमिति तद्भावस्थायामिति परिभाषयेति तु लेखकप्रमादादिति ज्ञेयम् । एतत्पुनः स्पष्टनीयमस्ति ।

स०व्र०— उभयथेति । क्वचिदुपजीव्येनोपजीवकस्य क्वचिदुपजीवकेनोपजीव्यस्येत्युभयथेत्यर्थः । **विशेषणेति** ।। **परीक्षितेति** । विशेषणेत्यर्थः । उपजीव्यत्वस्य बाधकत्वोपयोगित्वे संव्यवहारोऽस्तीत्यत्र सम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । तच्छब्दश्रवणात् यच्छब्दोऽध्याह्रियते । **यत्सन्निपातेन** यदुपजीवनेन लक्षणं स्वरूपं यस्य विधेः स विधिः तस्य स्वोपजीव्यस्य विघातं प्रत्यनिमित्तं निमित्तं न भवतीति न्यायादित्यर्थः । यथा शतानि सहस्राणीत्यादौ नपुंसकस्य झलच इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञकशिप्रत्ययनिमित्ते नुमागमे कृते ष्णान्ता षडिति सूत्रेणोपदेशग्रहणं कर्तव्यं शताद्यष्टनार्थमिति वार्तिकाभावपक्षे नकारान्तत्वेन षट्संज्ञायां षड्भ्यो लुगिति शिप्रत्ययस्य लुकि प्राप्ते सन्निपातपरिभाषया शिप्रत्ययेन जायमानो नुम् षट्संज्ञाद्वारा शिप्रत्ययलोपनिमित्तं न भवति । तथेहापीति भावः ।

।। इति उक्तार्थस्य अभिप्रायाविष्करणम् ।।

* * *

।। धर्मिण्यसिद्धे प्रतिषेधाभावात् धर्मिज्ञानमुपजीव्यं द्वितीयमुपजीवकमिति पक्षे दोषकथनम् ।।

१६० **सु०— द्वितीये परिहारमाह भ्रमेऽपीति ।**

अनु०— भ्रमेऽप्यभ्रमभागोऽस्ति

हीति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यद्यप्येकमेवेदं रजतमिति ज्ञानं तथाऽपि विषयोपाधिवशाद् द्विभागम् । तत्र प्रकारे भ्रमत्वेऽपि स्वरूपेऽभ्रमत्वमेव । तत्र कदाऽपि बाधाभावात् । तथाऽन्येप्याहुः । सर्वं ज्ञानं धर्मिणि प्रमाणं प्रकारे तु विपर्यय इति । भागाभ्युपगमादेव न विरोधचोदनावकाशः । ततः किमित्यत आह तन्मात्रमिति ।

तन्मात्रमुपजीव्य हि ।
बाधकज्ञानवृत्तिः स्यात्

अभ्रमभागमात्रम् । तेनैव धर्मिणः सिद्धेः । रजताकारस्य निषेध्यत्वेन धर्मित्वाभावादिति हिशब्दार्थः । एतदुक्तं भवति । अस्मिन्पक्षे यदुपजीव्यं न तदुपजीवकेन बाध्यते यच्च बाध्यते न तदुपजीव्यमित्यतो नेदमस्मदीयनियमभङ्गस्योदाहरणमिति ।

परि०— द्वितीय इति । असिद्धे धर्मिणीत्युक्तपक्ष इत्यर्थः ॥ **अन्येऽपीति** । तार्किकाः । कथमेकस्य भ्रमत्वमभ्रमत्वं च भ्रमत्वाभ्रमत्वयोर्विरोधादित्यत आह **भागाभ्युपगमादेवेति** ।

शे०चं०— न तद्बाध्यत इति । इदमंशस्याप्यबाधादिति भावः ॥ **यच्च बाध्यत इति** । रजतत्ववैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ **न तदुपजीव्यमिति** । रजतत्वविशिष्टस्याधर्मित्वादिति भावः ।

॥ धर्मिण्यसिद्धे प्रतिषेधाभावात् धर्मिज्ञानमुपजीव्यं द्वितीयमुपजीवकमिति पक्षे दोषकथनम् ॥

* * *

॥ अथ 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतीनां, 'अहं दुःखी' इत्यादिसाक्ष्यनुभवस्य सुपरीक्षितत्वात् नोपजीवकेन बाधः ॥

१६१ **सु०—** अत्रान्तरे मायावादिनश्चोदयन्ति । यदुक्तमुपजीव्यविरोधात् अद्वैतश्रुतीनाम् अप्रामाण्यमिति । तदसत् । तत्राप्यस्य समाधानस्य सुवचत्वात् । तथा हि । 'यः सर्वज्ञः' इत्यादीनां 'तत्त्वमस्या'दीनां च कथमुपजीव्योपजीवकभाव इति वक्तव्यम् । 'सिद्धं तु निवर्तकत्वादि'त्यादिवचनात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यविरोधिनां सार्वज्ञादीनां दुःखादीनां च प्रतिषेधकमङ्गीकृतम् । न च प्राप्तिं विना प्रतिषेधोऽस्तीति प्राप्तिरूपं यः सर्वज्ञ इत्यादिकमुपजीव्यम्, तत्त्वमस्यादिकं तूपजीवकमिति वा, असिद्धे धर्मिणि प्रतिषेधानुपपत्तेर्धर्मिप्रतिपादकमाद्यमुपजीव्यमुपजीवकं चोत्तरमिति वा । आद्ये रजतज्ञानस्येवापरीक्षितत्वादुपजीव्यस्यापि प्रथमस्य उत्तरेण बाधे न काऽप्यनुपपत्तिः । द्वितीये शुक्तिस्वरूपमात्रमिव ब्रह्मस्वरूपमात्रमुपजीव्यं न सार्वज्ञादिविशिष्टम् । तथा च यदुपजीव्यं न तदुत्तरेण बाध्यते। यद्बाध्यते सार्वज्ञादिकं न तदुपजीव्यमिति न कश्चिद्विरोध इति ।

अत्र परिहारद्वयमपि प्रतिषेधति न चैवमिति ।

अनु०—— न चैवं

प्रसिद्धयोर्भ्रान्तिबाधयोरिवात्र समाधानं न वक्तुं शक्यते । वैषम्यादिति भावः ।

परि०—— अत्रान्तर इति । उपजीव्यवेदविरोधात् दोषग्राहिप्रत्यक्षपुराणयोर्न प्रामाण्यमित्यत्रोपजीव्येनोपजीवकस्य बाध इति नियमव्यभिचारोद्धारे सति लब्धावकाशाः सन्तो मायावादिनः हरेर्निर्दोषित्वोक्तप्रकरणमध्ये शङ्कन्त इत्यर्थः ॥ **यदुक्तमिति** । 'पृथगुपदेशादि'त्यत्र 'उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेदि'त्यादिग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः । द्वेधोपजीव्योपजीवकभावं व्यनक्ति **सिद्धं तु इत्यादिना** । इति मायावादिनां पूर्वेषां वचनादित्यर्थः । निवर्तकत्वादित्यंशार्थं व्यञ्जयन्नेवोपजीवकत्वमद्वैतवाक्यस्योपेत्योक्तदिशोपजीव्यबाधदोषं परिहरति **तत्त्वमसीत्यादिना न कश्चिद्विरोध इत्यन्तेन** ॥ **प्रतिषेधकमिति** । एतेनाद्वैतवाक्यानां विरोध्याकारनिवर्तकत्वात् सिद्धं तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्यार्थवत्त्वमिति तदीयवचनस्यार्थ उक्तो भवति । एवंशब्दार्थः **प्रसिद्धयो**रित्यादि ।

गु०दी०—— रजतज्ञानस्येवापरीक्षितत्वादित्यनेन हि सार्वज्ञादीनामपरीक्षितत्वं परोऽभिप्रैति । न च तद्युक्तम् । अपौरुषेयतया निर्दोषवेदप्रमितत्वान्निरवकाशत्वादपूर्वत्वाज्जगत्सृष्ट्युपयोगितयाऽवश्यकत्वाच्च । अतः शङ्कैवेयं निर्मूलेति ज्ञेयम् ।

यादु०—— अत्रान्तर इति । निर्दोष(षि)त्वप्रकरणमध्य इत्यर्थः ॥ **सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति** । ऐक्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् तस्य च स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वाद्बोधकस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्कापरिहारायेदं वचनं परमते प्रवृत्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रयोजनवत्त्वं सिद्धम् । अस्यैक्यविरोध्यारोपिताकारनिवर्तन एव तात्पर्यादिति तद्वचनार्थोऽत्रानुसन्धेयः ।

शे०चं०—— ननु न चैवमित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च जीवस्वरूपग्राहकस्य साक्षिण ईश्वरस्वरूपग्राहकस्य यः सर्वज्ञ इत्याद्यागमस्य च परीक्षितत्वप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्यापि निष्प्रयोजनत्वात् । न चेदं रजतमिति ज्ञानापेक्षया साक्षिप्रत्यक्षश्रुत्योर्वैषम्योपपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्यापि निष्प्रयोजनत्वात् । न च साक्षिप्रत्यक्षश्रुत्योस्तत्त्वमस्याद्यागमबाध्यत्वकथनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्यापि प्रयोजनानुपलम्भात् । न च उपजीव्यत्वेऽपि साक्षिप्रत्यक्षादेर्नोपजीवकतत्त्वमस्याद्यागमबाधकत्वम् । किन्तु तद्बाध्यत्वमेवेति शङ्कानिरासार्थत्वात् तदबाधकत्वकथनमर्थवदिति वाच्यम् । इह ग्रन्थे साक्षिप्रत्यक्षादेस्तद्बाधकत्वतदबाध्यत्वयोरनुक्त्या निर्विषयत्वेन प्रसञ्जकाभावेन च तच्छङ्काया एवात्रानुत्थानेन

तदबाध्यत्वकथनस्य तन्निरासार्थत्वायोगादित्यतोऽत्र प्रकरणे साक्षिप्रत्यक्षादेस्तदबाध्यत्वाद्यनुक्तावपि 'न ब्रह्मतां वदेद्भेदो जीवस्य हि कथञ्चन । यजमानः प्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषत' इत्यादिना जीवरूपधर्मिग्राहकतया साक्षिप्रत्यक्षस्य । 'सार्वज्ञादिगुणं जीवाद्भिन्नं ज्ञापयति श्रुतिः । ईशंतामुपजीव्येव वर्तते ह्यैक्यवादिनी । उपजीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेदि'त्यादिनेशरूपधर्मिग्राहितया सार्वज्ञाद्यागमस्य तदैक्यबोधकतत्त्वमस्याद्यागमापेक्षया प्राबल्येन तद्बाधकत्वतदबाध्यत्वयोर्जिज्ञासासूत्रपृथगधिकरणयोर्वर्णितत्वेन निर्विषयत्वानुपपत्तेः, सिद्धान्तीयस्येदं रजतमिति ज्ञाने नेदं रजतमित्युपजीवकेन यावच्छक्तिपरीक्षायामिति भ्रमेऽप्यभ्रमोऽस्तीति द्विधा बाधवर्णनप्रकारस्यैव प्रसञ्जकत्वेनोपजीव्यस्येदं रजतमिति ज्ञानस्योपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेनैव बाधवदुपजीव्ययोः साक्षिप्रत्यक्षश्रुत्योरप्युपजीवकेन तत्त्वमस्याद्यागमेन बाधः किन्न स्यादिति शङ्कायाः सम्भवात् । इदं रजतमित्युपजीव्यभूतज्ञानापेक्षया प्रत्यक्षश्रुत्योः परीक्षितत्वेन वैषम्यकथनेनास्य तत्त्वमस्याद्यागमाबाध्यत्वकथनस्योक्तशङ्कानिवर्तकत्वेन सार्थकत्वान्न परीक्षितत्वप्रतिपादकोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य वैषम्यप्रतिपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं स्यादेतदेवं यदि रजतज्ञानतद्बाधयोर्धर्मिग्राहिसाक्ष्यादिप्रमाणतदभेदश्रुत्योश्चाविशेषः सिद्धः स्यात् स एव तु कथमित्यतो विषयप्रदर्शनपूर्वकमविशेषमप्युपपादयन्नेवोक्तशङ्कामुत्थापयति **अत्रान्तर इति** । निर्दोषत्वव्युत्पादनावसर इत्यर्थः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यमिति । अनेन तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रयोजनवत्त्वं सिद्धम् । तत्त्वमस्याद्यागमस्यैक्यविरोधिसार्वज्ञादिदुःखादिप्रपञ्चप्रतिषेधकत्वेन स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपतया नित्यसिद्धजीवब्रह्मैक्यबोधकत्वाभावादिति, 'सिद्धं तु निवर्तकत्वादि'त्युदाहृतपरकीयवचनार्थः सूचितो भवति । (ऐक्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् तस्य च स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वात् तद्बोधकतत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहारायेदं प्रकृतं सिद्धमिति । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रयोजनवत्त्वं सिद्धम् । अस्यैक्यविरोध्यारोपिताकारनिवर्तन एव तात्पर्यमित्यर्थः) ॥ **न तदुत्तरेणेति** । ब्रह्मस्वरूपमात्रस्याबाधादिति भावः ॥ **न तदुपजीव्यमिति** । सार्वज्ञादिविशिष्टस्यानुपजीव्यत्वादित्यर्थः ।

वा०र०— **प्रतिपादनार्थत्वान्न तदितीति** । नानर्थकमित्यर्थः । **न तदिति** । न निष्प्रयोजनत्वमित्यर्थः । अत्र तत्प्रतिपादनस्येति वर्तते । एवमुत्तरत्र । **धर्मिग्राहकतया साक्षिप्रत्यक्षस्येत्यादि** । अत्र साक्षिप्रत्यक्षस्य तदैक्यबोधकतत्त्वमसीत्याद्यागमापेक्षया प्राबल्येन तद्बाधकत्वतदबाध्यत्वयोः जिज्ञासाधिकरणे वर्णितत्वेनेति सम्बन्धः । एवं सार्वज्ञाद्यागमस्येत्यादेः तदबाध्यत्वयोरित्यन्तस्य पृथगधिकरणे वर्णितत्वेनेति योज्यम् । अत्र सार्वज्ञाद्यागमस्य चेति चशब्दयुक्तः पाठः स्वरसः । **वैषम्यकथनेनास्येति** । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । न चैवमित्यस्य तत्त्वमस्याद्यागमाबाध्यत्वकथनस्य परीक्षितत्वेन वैषम्यकथनं लक्षणं भवति । साक्षिप्रत्यक्षसार्वज्ञादिश्रुत्योः परीक्षितत्वेनेदं रजतमित्यादितो वैषम्यकथनमिति ज्ञात्वा उक्तप्रत्यक्षश्रुत्योः तत्त्वमस्याद्यागमाबाध्यत्वकथनमिदमिति ज्ञानस्य जायमानत्वात् । वैषम्यकथनद्वारेति तु तात्पर्यम् । वैषम्यकथन-

स्याबाध्यत्वकथन एव पर्यवसन्नत्वादिति ज्ञेयम् । **उक्तशङ्केति** । साक्षिप्रत्यक्षादेः नोपजीवकतत्त्वमस्याद्यागम-बाधकत्वम् । किन्तु तद्बाध्यत्वमेवेति शङ्केत्यर्थः । **स्यादेतदेवमिति** । शङ्कानिवर्तकत्वेनोत्तरग्रन्थस्य सार्थकत्वं तदा स्यात् यद्यदा विशेषः शङ्कामूलभूतः सिद्धः स्यादिति योजना । **अनेन तत्त्वमस्यादीति** । मायावाद-खण्डनटीका-*व्यासतीर्थ्या* जन्माधिकरणे स्वप्नाधिकरणीयपूर्वटीकायां च वर्णकान्तरमेवोक्तमिति न दोषः । परकीयवचनार्थ इति पाठः ।

॥ इति 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतीनां, 'अहं दुःखी' इत्यादिसाक्ष्यनुभवस्य सुपरीक्षितत्वात् नोपजीवकेन बाधः ॥

* * *

॥ अथ 'सुपरीक्षित' इत्यनुव्याख्यानाभिप्रायविशदीकरणम् ॥

१६२ **सु०— तत्कथमित्यतः प्रथमपक्षे तावद्वैषम्यं दर्शयति सुपरीक्षित इति ।**

अनु०— सुपरीक्षिते ।

प्रथमप्रमाणे सुपरीक्षिते सति न चैवमिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । इदं रजतमिति ज्ञानमुपजीव्यमप्यपरीक्षितत्वादुपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध्यते । उप-जीव्योपजीवकन्यायस्य यावच्छक्तिपरीक्षाविषयत्वादिति ह्यस्माभिरभिहितम् । अस्मन्न्यायेन च परेण प्रत्यवस्थीयते । न च तद्युक्तम् । यः सर्वज्ञ इत्यादीनामहं दुःखीत्यादीनां च सुपरीक्षितत्वात् । उपपादितं खलु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतीनां तत्त्वावेदकत्वं साक्षिणश्च नियमेनाव्यभिचारित्वमिति ।

परि०— अस्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति** ॥ **उपपादितं खल्विति** । भक्तिपादे 'यदि स्युस्तादृशा धर्माः सार्वज्ञत्वादयो न किमि'त्यादिना 'वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथमि'त्यादिना च श्रुतीनां साक्षिणस्तु 'पृथगुपदेशादि'त्यत्र 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदि'त्यादिना 'दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने' इत्यादिना अत्रैव पादे पूर्वत्रोपपादितमित्यर्थः ।

यादु०— उपपादितं खल्विति । पृथगधिकरणादाविति शेषः ।

वं०प०— साक्षिणश्चेति । जीवगतदुःखादिग्राहिण इत्यर्थः ।

शे०चं०— सुपरीक्षितत्वादिति । परीक्षया प्रमाणत्वेनावधृतत्वादित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह **उपपादितं खल्विति** । 'न च मिथ्यागुणत्वं स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणादि'त्यादिना जन्मादिसूत्रे 'अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यति । स एव धर्मिणो ग्राही तदभेदः कथं भवेदि'त्यादिना श्रुतीनां तत्त्वावेदकत्वं 'न दुःखानुभवः क्वापि', 'बाधो यद्यनुभूतेऽर्थे', 'तस्मात्सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये । साक्षी निर्दोष एवैकः' इत्यादिना पृथगधिकरणेऽव्यभिचरितत्वं चोपपादितमित्यर्थः ।

।। इति 'सुपरीक्षित' इत्यनुव्याख्यानाभिप्रायविशदीकरणम् ।।

* * *

।। अथ ऐक्यवाक्यानां धर्मिग्राहकविरोधः अपरिहार्यः ।।

१६३ **सु०— द्वितीयपक्षे वैषम्यं दर्शयति सर्वमिति ।**

अनु०— सर्वं तदुपजीव्यैव प्रमाणं वर्तते यतः ।

यतः कारणात् **तत्सर्वं** सार्वज्ञादिकं **उपजीव्यैव** तत्त्वमसीत्यादिकं **प्रमाणं प्रवर्तते**ऽतो न चैवमिति सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति । यथा नेदं रजतमिति ज्ञानं पुरोवर्तिनः स्वरूपमात्रं धर्मीकृत्य प्रवर्तते न तु रजतत्वविशिष्टं न तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्रवर्तितुमर्हति। किन्तु सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्मस्वरूपं दुःखादिविशिष्टं जीवस्वरूपं च धर्मीकृत्यैव। तथाच धर्मिग्राहकविरोधोऽपरिहार्य इति । अत्र सर्वमिति सर्वज्ञत्वाद्यन्यतमस्योपलक्षणम् ।

परि०— वैषम्यमिति ।। शुक्तिरूप्यादिनिषेधवैषम्यमित्यर्थः । एकैकस्याप्यसाधारणधर्मत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वसर्वकर्तृत्वादिषु दुःखित्वादिषु च एकैकस्याप्युपजीवनसम्भवात् सर्वमित्युक्तिरयुक्तेत्यत आह **सर्वमितीति** ।

शे०चं०— ननु सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्मस्वरूपं दुःखादिविशिष्टं जीवस्वरूपं च धर्मीकृत्य यत्रैक्यं बोध्यते तत्र सर्वस्य सर्वज्ञत्वादेरुपजीव्यत्वेनैक्यबोधकस्य सर्वस्य प्रमाणस्य धर्मिग्राहिमानविरोधसम्भवेऽपि यत्र जीवमात्रं ब्रह्ममात्रं वा धर्मीकृत्य ब्रह्मैक्यं वा जीवैक्यं वा बोध्यते तत्रासार्वज्ञादिमात्रस्य सार्वज्ञादिमात्रस्य वोपजीव्यत्वेन सर्वस्य तदभावात् कथं सर्वं तदुपजीव्येति सर्वोपजीवनेनैक्यप्रमाणप्रवृत्त्युपवर्णनमित्यतोऽत्र सर्वपदस्य लक्षणया सर्वज्ञत्वाद्यन्यतमपरत्वस्याप्यभिमतत्वेन सर्वज्ञत्वादिसर्वमात्रपरत्वाभावात् तत्र सर्वस्योपजीवनाभावेऽप्यसर्वज्ञत्वाद्यन्यतमोपजीवनस्य सत्त्वाद्युक्तैव तदुपजीवनेनैक्यप्रमाणप्रवृत्त्युक्तिरित्याशयेनाह **अत्र सर्वमितीति** ।

वा०र०— सर्वस्य सर्वज्ञत्वादेरिति । अत्रादिपदेन सर्वकर्तृत्वादिभगवद्धर्माणामिव दुःखादिरूपजीवधर्माणामपि ग्रहणमभिप्रेतम् । पूर्वोत्तरवाक्यानुसारात् । तथा च सर्वज्ञत्वादिरूपा दुःखादिरूपा चेति कोटिद्वयविवक्षानुसारेण सर्वज्ञत्वादिरूपभगवद्धर्मकोटेरज्ञत्वादिरूपजीवधर्मकोटेश्चेत्युक्तं भवति । **जीवमात्रमित्यादि** । जीवमात्रं धर्मीकृत्य ब्रह्मैक्यं बोध्यत इत्यादि योजना । **सर्वस्य तदभावादिति** । सर्वज्ञत्वादेरसर्वज्ञत्वादेश्चेत्येवं सर्वस्योपजीव्यत्वाभावादित्यर्थः । जीवधर्मीकरणस्थले सर्वज्ञत्वादेर्ब्रह्मधर्मकरणेऽज्ञत्वादेरिति विशेषः । **सर्वज्ञत्वाद्यन्यतमेति** । सर्वज्ञत्वादि चाज्ञत्वादि चैतदन्यतरेत्यर्थः । आदिपदेनाज्ञत्वादेरपि ग्रहणस्य सिद्धेः । **अन्यतमेति** मूलानुसारेणोक्तत्वेऽपि अन्यतरत्वस्यैवाभिप्रेतत्वात् । अत एव वक्ष्यति **सर्वज्ञत्वाज्ञत्वादिसर्वमात्रेति** ॥ **तत्र सर्वस्येति** । जीवं धर्मीकृत्य ब्रह्मैक्यबोधनस्थले सर्वज्ञत्वादेर्ब्रह्म धर्मीकृत्य जीवैक्यबोधनस्थले चाज्ञत्वादेरित्येवं सर्वस्येत्यर्थः । **असर्वज्ञत्वाद्यन्यतमेति** । जीवधर्मीकरणस्थलेऽसर्वज्ञत्वादेर्ब्रह्मधर्मीकरणस्थले सर्वज्ञत्वादेरुपजीवनस्य सत्त्वादित्यर्थः । अत्रापि मूलानुसारेणान्यतमेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु अन्यतरेत्यर्थः । यद्यपि यत्र ज्ञत्वादिजीवधर्मेषु यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टं जीवं धर्मीकृत्य ब्रह्मैक्यं बोध्यम् । यत्र सर्वज्ञत्वादिषु ब्रह्मधर्मेषु यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टं ब्रह्म धर्मीकृत्य जीवैक्यं बोध्यते । यत्र वा जीवब्रह्मणी यत्किञ्चित्स्वधर्मविशिष्टे धर्मणीकृत्य परस्परमैक्यं बोध्यते । यस्य कस्यचिज्जीवधर्मस्योपादानेन जीवरूपधर्मिणः यस्य कस्यचिदेव ब्रह्मधर्मस्योपादानेन ब्रह्मरूपधर्मिणश्च लाभेन कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयमिति वक्ष्यमाणदोषानवकाशात् । तत्र सर्वजीवधर्माणां वा सर्वब्रह्मधर्माणां वा उपजीव्यत्वाभावेन कथं सर्वं तदुपजीव्येवेत्युक्तमित्याशङ्कानिरासकतयाऽत्र सर्वमितीति मूलमवतार्य न जीवादिधर्मीकरणेन ब्रह्मैक्यादिबोधनस्थले सर्वस्य सर्वज्ञत्वादेर्वा सर्वस्याज्ञत्वादेर्वोपजीव्यत्वाभिप्रायेण सर्वपदं प्रयुक्तम् । किन्तु लक्षणया सर्वज्ञत्वादिब्रह्मधर्मेष्वन्यतमस्याज्ञत्वादिजीवधर्मेषु चान्यतमस्योपजीव्यत्वाभिप्रायेण प्रयुक्तम् । तथा च उदाहृतस्थलत्रयेऽपि उक्तधर्मेष्वन्यतमस्योपजीव्यत्वसम्भवान्न दोष इत्यर्थकतया व्याख्यातुं शक्यम् । अन्यतमशब्दोऽप्येवं सति मुख्यार्थ एव सम्पद्यते । तथापि एतच्छङ्कानिरासपरतया एतद्वाक्यस्य उक्तरीत्या योजनायाः स्पष्टत्वात् सा शिष्यैरेवोह्यतामित्याशयेनात्र सर्वमिति मूलेन उक्तशङ्कावन्निरस्य शङ्कान्तरमेव प्रदर्श्य तन्निरासकतयैतन्मूलयोजनास्पष्टत्वाभावाट्टीकाकृता दर्शिता । तद्योजनाभिप्रायाभावे टीकोक्ताज्ञत्वादिविशिष्टं जीवं धर्मीकृत्य यत्र ब्रह्मैक्यं बोध्यत इत्यादिशङ्काऽत्र सर्वमिति मूलेन परिहृता न स्यादिति न्यूनं मूलमापद्येत । तद्योजनायां चावश्यकमेव मूलेऽन्यतमपदस्यान्यतरार्थकत्वमिति टीकायामप्यन्यतरेत्यर्थाभिप्रायेणान्यतमेति यथाश्रुतानुवादेऽपि न दोषः । अन्यतमेत्युक्तेऽपि यत्र धर्मद्वयत्रयादिप्रतिपादनं तत्र तावतां उपजीव्यत्वस्यापरिहार्यतयाऽन्यतमग्रहणानुपपत्त्या यत्र यावतां प्रतिपादनं तत्र तावन्मात्रस्यैवान्यतमपदेन विवक्षायाः शङ्कितपक्षे आवश्यकत्ववदन्यतरेत्यर्थाश्रयणेन टीकाकृदुदाहृतपक्षेऽप्यसर्वज्ञत्वादिषु यत्र यावतां प्रतिपादनं तत्र तावतामुपजीव्यता तथा सर्वज्ञत्वादिब्रह्मधर्मेषु यत्र यावतां प्रतिपादनं तत्र तावतामुपजीव्यतेति विवेकस्य ज्ञातुं शक्यत्वाच्च न कश्चिद्दोष इति ज्ञातव्यम् ।

स०व्र०— ननु सर्वज्ञत्वादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपं दुःखादिविशिष्टं जीवस्वरूपं च धर्मीकृत्य यत्रैक्यं बोध्यते तत्र सर्वस्योपजीव्यत्वेन धर्मिग्राहिविरोधसम्भवेऽपि यत्र जीवमात्रं ब्रह्ममात्रं वा धर्मीकृत्य तदुच्यते तत्रान्यतरस्योपजीव्यत्वेन सर्वस्य तदभावात् कथं सर्वं तदुपजीव्यैवेत्युच्यत इत्यत आह **अत्र सर्वमितीति** । तथा च अजहल्लक्षणयोभयस्यान्यतमस्यापि प्राप्तत्वान्न दोष इति भावः ।

॥ इति ऐक्यवाक्यानां धर्मिग्राहकविरोधः अपरिहार्यः ॥

* * *

॥ अथ ऐक्यवाक्यानां यदि स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तिः तदा ऐक्यबोधनमेवानुपपन्नम् ॥

१६४ **सु०**— ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि यदि स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवर्तेत तदा कीदृशो दोष इत्यत आह **कथमिति** ।

अनु०— कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादिलक्षणम् ।
विहाय यस्मात्कस्माच्चित्स्वरूपस्यैव चेद्यदि ।
उपजीव्यत्वम्

वाक्यद्वयमेतत् । तत्रैकस्यार्थः । धर्मान् **विहाय स्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वं चेत्** तर्हि तत् **कथं ज्ञेयं** यत्तत्त्वमसीति बोध्यते । एतदुक्तं भवति । शब्देनानूद्य हि स्वरूपं तत्त्वमसीति वक्तव्यम् । न च निर्धर्मस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्ति । अतः स्वरूपमात्रस्य बुद्धावनारोहाद्बोधनमेवानुपपन्नमिति । न ब्रूमः स्वरूपमात्रस्योपजीव्यत्वम् । किन्तु भेदकान् सर्वज्ञत्वादिधर्मान् विहाय तत्त्वादिना विशिष्टस्य । तथा च न कश्चिद्दोष इत्यतः शिष्टं वाक्यम् । यदि तत्त्वादिधर्मोपेतस्योपजीव्यत्वं तर्हि सर्वज्ञत्वादिकं विहाय यस्मात्कस्माच्चित्तत्त्वादेस्तद्ब्रह्मेति कथं ज्ञेयम् । यद्यप्यस्मिन्पक्षे नोक्तदोषस्तथाऽपि बोध्यस्य ब्रह्मास्मीति ज्ञानमनुपपन्नमेव । सर्वज्ञत्वादेः ब्रह्मलक्षणत्वेन तदनुपादाने ब्रह्मणो बुद्धावनारोहात् । तत्त्वादेर्घटादिसाधारणत्वादिति भावः । सर्वज्ञत्वादिपरित्यागेनोपजीवने बाधकमभिधाय विपर्यये पर्यवसानमाह **एतस्मादिति** ।

एतस्माद्व्यावृत्तं यावता भवेत् ।

तावतैवोपजीव्यत्वं

अपरथा ज्ञानासम्भवात् । **यावता** धर्मेण । **तावता** उपेतस्यैव ।

ननु नेदं रजतमिति ज्ञानं यथा स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तम् । तथेदमपि प्रवर्त्स्यतीति को दोष इत्यत आह **स्वरूपस्यैवेति** ।

स्वरूपस्यैव न क्वचित् ।

उपजीव्यत्वमिति वर्तते । उक्तानुपपत्तेरेव दृष्टान्तोऽपि न सम्मत इत्यर्थः ।

परि०— वाक्यद्वयमिति । सर्वज्ञत्वादिलक्षणं विहाय स्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वं चेत् ब्रह्मेति तत्कथं ज्ञेयमित्येकं वाक्यम् । सर्वज्ञत्वादिलक्षणमित्यस्यार्थः **धर्मान्विहायेति** ॥ शङ्कते **न ब्रूम इति** । अभिमुखत्वरूपत्वम् **आदिपदार्थः** ॥ **शिष्टं वाक्यमिति** । समग्रं वाक्यमित्यर्थः ॥ **नोक्तदोष इति** । तच्छब्देन ब्रह्मस्वरूपस्य बुद्ध्यावनारोहलक्षणदोष इत्यर्थः ॥ **बोध्यस्येति** । शिष्यस्येत्यर्थः । **'एतस्मात्'** इत्यस्यार्थः **अपरथा ज्ञानासम्भवादिति** ॥ **उक्तानुपपत्तेरिति** । बुद्ध्यावनारोहरूपानुपपत्तेरित्यर्थः ।

वं०प०— उक्तानुपपत्तेरेवेति । नेदं रजतमिति ज्ञानं यथा स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तमित्युक्तो दृष्टान्तो न सम्प्रतिपन्नः । तत्रापि धर्मं विहाय केवलस्य बुद्ध्यावनारोह एवेत्युक्तानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु 'कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयमि'त्युत्तरवाक्ये त्वमिति बोध्यस्य ब्रह्मत्वेनाविज्ञेयत्वमुच्यते । तदयुक्तम् । सार्वज्ञादिविशिष्टब्रह्मोपजीवनेन प्रवृत्ते तत्त्वमसीति वाक्ये त्वमिति बोध्यस्य ब्रह्मत्वेन विज्ञेयताया निष्कलङ्कत्वादित्यतो न ब्रूमो वयं सार्वज्ञादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपोपजीवनेन प्रवृत्ते तत्त्वमसीति प्रमाणे त्वमसीति बोध्यं न ब्रह्मत्वेन विज्ञेयमिति किन्त्वेतत्पक्षोक्तधर्मिग्राहकप्रमाणविरोधपरिहाराय नेदं रजतमित्यादाविव स्वरूपमात्रोपजीवनेन तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रवृत्तिपक्ष एवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तद्दूषणपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तं पक्षमुत्थापयति **नन्विति** । कथं तज्ज्ञेयमित्येतावन्मात्रेणैव स्वरूपमात्रोपजीवनेन प्रमाणप्रवृत्तौ दोषस्योक्तत्वाच्छिष्टभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह **वाक्येति** । ननु यत्तत्त्वमसीति बोध्यते तन्निर्धर्मिकमपि ज्ञेयं भविष्यतीति काऽत्र कथन्तेत्याशङ्क्याह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **न कश्चिदिति** । धर्मान्विहाय स्वरूपस्यैवोपजीव्यतायां

धर्मिग्राहकमानबाधलक्षणो वाऽबोधकत्वलक्षणो वेत्येवं न कश्चिद्दोष इत्यर्थः ॥ **उक्तदोष इति** । स्वरूपानुपस्थितिनिबन्धनैक्यबोधनानुपपत्तिरूप इत्यर्थः । ननु सर्वज्ञत्वादीनामनुपादाने कुतो न ब्रह्मेति ज्ञानं येन ब्रह्माऽहमस्मीति बोधानुपपत्तिर्बोध्यस्य स्यादित्यत आह **सर्वज्ञत्वादेरिति** ॥ **अपरथा ज्ञानासम्भवादिति** । स्वरूपमात्रस्य वा तत्त्वादिविशिष्टस्य वोपजीव्यतायां बोध्यस्य ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानासम्भवादित्यर्थः ॥ **तथेदमपीति** । अन्यथा तत्रापि स्वरूपमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तिः न स्यादिति भावः । प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वात् हेतुं वदन्नेन क्वचिदित्येतद्व्याचष्टे **उक्तानुपपत्तेरेवेति** । स्वरूपमात्रस्य बुद्ध्यावनारोहप्रयुक्तबोधानुपपत्तिरूपोक्तानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ।

वा०र०— ब्रह्मत्वेनाविज्ञेयमिति । बोध्यस्य जीवस्य ब्रह्मत्वेन विज्ञेयत्वानुपपत्तिरित्युच्यत इत्यर्थः। **न ब्रह्मत्वेन विज्ञेयमितीति** । ब्रह्मत्वेन बोधयितुं शक्यमित्यर्थः । इति न ब्रूम इति सम्बन्धः । **प्रवृत्तिपक्ष एवेति** । त्वमसीति बोध्यं न ब्रह्मत्वेन विज्ञेयमिति ब्रूम इत्यनुवर्तते । **कथं तज्ज्ञेयमित्येतावन्मात्रेणेति** । एतच्च विहाय स्वरूपस्यैव चेदुपजीव्यत्वं तर्हि ब्रह्मेति कथं तज्ज्ञेयमित्येतावतो ग्राहकम् । एतावता एव सर्वधर्मपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपजीवनपक्षानुवादेन दूषणाभिधायकत्वात् । तत्र योग्यतया धर्माननिति योजितम् । सर्वज्ञत्वादिलक्षणमित्येव वा धर्ममात्रोपलक्षणं सङ्ग्राह्य कोटौ निवेशितं शिष्टभाष्येति शिष्टपदस्य मूलोक्तावशिष्टार्थत्वेनैतावत आवश्यकत्वाच्चेति ज्ञेयम् । **इत्याशङ्क्याऽऽहेति** । इत्याशङ्क्य भवेदेवं यद्यत्र एक एव पक्षो निराकर्तव्यः स्यात् । न चैवम् । अपि तु स्वरूपमात्रस्योपजीव्यत्वपक्षेऽपि पक्षद्वयमस्तीति तत्प्रदर्शकतया नाधिकस्य वैयर्थ्यमित्याशयेन तत्तत्पक्षोपपादनेन तत्तद्दूषणाभिधानपरतया भाष्यं योजयितुं प्रथमं तावदस्य प्रमेयद्वैविध्यपरत्वोपयुक्ततया वाक्यद्वयं प्रतिजानीतेत्यर्थः । मूले **वाक्यद्वयेति** । एकं तावदुदाहृतम् । अपरं तु यदि सर्वज्ञत्वादिलक्षणं विहाय यस्मात्कस्मात् चित्स्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वं तर्हि ब्रह्मेति तत्कथं ज्ञेयमित्येवरूपम् । तत्राद्यं सर्वथा निर्धर्मकत्वविषयम् । अपरं सर्वज्ञत्वाद्यभावेऽपि तत्त्वादिधर्मकत्वविषयमिति विवेकः । मूले वाक्यद्वयकल्पनायां मूलं तु चेद्यदि शब्दयोरेकस्मिन्वाक्ये समावेशाभावे एव । तदभिप्रायेणैव टीकादौ शङ्कादिकमिति ज्ञेयम् । **धर्मान्विहायेति** । सर्वज्ञत्वादिधर्मानित्यर्थः । तत्त्वादिविशिष्टतयोपजीव्यतायां चेत्यस्योपलक्षणं चैतत् । तस्याबोधकत्वपरिहारकतयाऽत्र पक्षे उपपादनात् । तथाऽत्र पक्षे विहायेत्येतद्दूषणान्तर्गतं पूर्वत्र तु शङ्कान्तर्गतमिति विवेकः । अत्र प्रकरणे मूल एव वाक्यभेदादिप्रकारस्य स्पष्टत्वाट्टीकायां तदनभिधानमिति ज्ञेयम् । मूले यावतेत्यनन्तरं धर्मेणेति तावतेत्यनन्तरं चोपेतस्येति शेषः पूरित इति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— नोक्तदोष इति । बुद्ध्यावनारोहरूपो दोषो नास्तीत्यर्थः ॥ **उक्तानुपपत्तेरिति** । स्वरूपमात्रस्य बुद्ध्यावनारोहरूपोक्तानुपपत्तेरित्यर्थः ।

॥ इति ऐक्यवाक्यानां यदि स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तिः तदा ऐक्यबोधनमेवानुपपन्नम् ॥

* * *

१६५ **सु०**— ननु यत्सर्वज्ञं तत्त्वमसीति न बोधनीयम् । किन्तु तत्त्वमसीत्येव । न च उक्तदोषः । तच्छब्दो ब्रह्म वदति । योग्यान्विताभिधायिनश्च शब्दाः । लक्षणं च ब्रह्मणाऽन्वेतुं योग्यम् । ततश्च तच्छब्देनैव व्यावृत्तस्य प्रतीतेरित्याशयवानाशङ्कते **सर्वेति** ।

अनु०— सर्वलक्षणयुक्तं च स्वरूपं यदि भण्यते ।

चशब्दोऽवधारणे । **भण्यते** तच्छब्देन इति यदि भण्यते इत्यावृत्त्या योज्यम् । सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह **अस्त्विति** ।

अस्तु

यत्परेणोक्तं तदस्त्वित्यर्थः ॥ प्रतिवाद्युक्तार्थाङ्गीकारे प्रतिज्ञाहानिः कथं न भवेदित्यत आह **न इति** ।

नो नैव हानिः स्यात्

अनभिमतप्रमेयाङ्गीकारे हि प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । अनेन च अङ्गीकृतेन **नो**ऽस्माकं **नैव** (न प्रतिज्ञाहा)**हानिः स्यात्** । परस्य धर्मिग्राहिविरोधो ह्यस्माभिरुच्यते । तत्परिहाराय परेण चेदमुदितम् । न च अनेन तत्परिहृतम् । प्रत्युत दृढीकृतमिति भावः ।

किं प्रकृतप्रमेयाविरोधित्वमात्रेण इदम् अङ्गीक्रियते उत तथाभूतत्वेनेति जिज्ञासायामाह **स्वपक्षश्चेति** ।

स्वपक्षश्चायमञ्जसा ।

अञ्जसेति नाभ्युपगममात्रेणेत्यर्थः । तदुपपादयति **यस्मादिति** ।

यस्मादन्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः ।

सर्वशोऽपीति सम्बन्धः । इत्येतत्सूत्रसामर्थ्येन प्रागुपपादितमिति शेषः ।

परि०— ब्रह्म वदतीति । पूर्वत्र तस्यैव 'सदेवे'ति सच्छब्देन प्रकृतत्वादिति भावः । इत्यावृत्त्येत्युपलक्षणम् । तच्छब्देतिशब्दाध्याहारेणेत्यपि ध्येयम् । तच्छब्देन सर्वलक्षणयुतं ब्रह्म भण्यते इति यदि त्वया भण्यते इत्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञाहानिरिति** । विप्रतिपन्नप्रमेयाङ्गीकाररूपनिग्रह-स्थानप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **इदमुदितमिति** । 'तच्छब्दो ही'त्यादिकमुदितमित्यर्थः ॥ **तदिति** । धर्मि-ग्राहकविरुद्धत्वमित्यर्थः । सर्वज्ञ इत्यनन्तरं अध्याहार्यमपौनरुक्त्याय वा न्यूनतापरिहाराय वा आह **इत्येतत्सूत्रेति** । भक्तिपादे 'उभयव्यपदेशादि'ति सूत्रसामर्थ्येन प्राप्तमेतत्प्रमेयं 'तच्च नाभिहिता-न्वयः । यदाऽशेषविशेषाणामुक्तिः सामान्यतो भवेदि'त्यादिनोपपादितमित्यर्थः ।

यादु०— ब्रह्म वदतीति । ब्रह्मणः प्रकृतत्वादिति भावः ॥ **सूत्रसामर्थ्येनेति** । उभयव्यपदेशा-त्त्वहिकुण्डलवदित्येतत्सूत्रसामर्थ्येनेत्यर्थः ।

वं०प०— उक्तदोष इति । तथाऽपि बोद्धव्यस्येत्यादिनोक्तदोष इत्यर्थः । **व्यावृत्तस्य** वस्तुनः ।

शे०चं०— न बोधनीयमिति । येन सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्योपजीव्यत्वं स्यादिति भावः ॥ **न चेति**। बोध्यस्य ब्रह्माऽहमस्मीति ज्ञानानुपपत्तिरूपोक्तदोष इत्यर्थः ॥ **ब्रह्म वदतीति** । सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वाद् ब्रह्मणश्च प्रकृतत्वादिति भावः । तथाऽपि प्रकृतमात्रपरामर्शकतच्छब्देन व्यावृत्तब्रह्मानुपस्थित्या कथं बोध्यस्य ब्रह्माऽहमस्मीति ज्ञानं स्यादित्यतः तस्य तदुपस्थापकतामुपपादयति **योग्येति** ॥ **अवधारण इति** । समुच्चयस्य बाधितत्वादिति भावः । तच्छब्दस्य व्यावृत्तब्रह्मोपस्थापकताया मूलारूढतामानेतुमपेक्षितं पूरयति **तच्छब्देनेति**। वक्ष्यमाणदूषणमुक्तनिमित्तकमिति भावेनेतीत्यस्याध्याहारं भण्यत इत्यस्यावृत्तिं दर्शयन्नन्वयमाह **इति यदीति** । हान्यभावमेवोपपादयति **परस्येत्यादि** । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतां शेषपूरणेन परिहरति **इत्येतदिति** ॥ **सूत्रसामर्थ्येनेति** । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति सूत्रस्थातःशब्दसामर्थ्येन 'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदि'त्येत-त्सूत्रसामर्थ्येन चेत्यर्थः ।

वा०र०— मूले यत्सर्वज्ञमिति । सर्वज्ञत्वप्रकारेणोपस्थापितस्य त्वमिति बोधविषयता न । अपि तु तत्त्वेनोपस्थितस्यैवेत्यर्थः ।

स०व्र०— सूत्रसामर्थ्येनेति । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति सूत्रस्थातःशब्दसामर्थ्येनेत्यर्थः । यद्वा 'परमतःसेतून्माने'ति सूत्रसामर्थ्येनेत्यर्थः ।

॥ इति तत्तांशे उपजीव्यत्वेऽपि ब्रह्माभेदज्ञानं दुष्करम् ॥

* * *

॥ अथ पदान्तरासमभिव्याहृतानां तदादिशब्दानां सामान्यतोऽन्विताभिधायित्वम् ॥

१६६ **सु०— किञ्चास्मिन्नपि पक्षे ब्रह्मणो बुद्धावनारोहस्तदवस्थ एव । यतस्तदादिशब्दाः सामान्यत एव योग्यान्वितं ब्रुवते । सर्वज्ञादिशब्दा एव विशेषतः । तथाऽनुभवात् । न च सामान्यतोऽन्विताभिधायिना व्यावृत्तप्रतीतिरित्याशयवानाह विशेषेति ।**

अनु०— विशेषसामान्यतया स्वरूपमखिलं भवेत् ।

अखिलं योग्यान्वितं स्वरूपं विशेषसामान्यतया शब्दबोध्यं भवेत् ।

परि०— शब्दबोध्यमिति । शेषोक्तिरियम् ।

यादु०— तदादिशब्दा इति । सर्वज्ञादिपद(ा)समभिव्याहृता इति शेषः ॥ **सर्वज्ञादिशब्दा एवेति** । तदादिशब्दसमभिव्याहृता इति शेषः ।

शे०चं०— ननु विशेषसामान्यतयेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च सर्वपदार्थानां सामान्यविशेषतया शब्दबोध्यत्वव्युत्पादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तदादिशब्दानां सामान्यतोऽन्विताभिधायित्वेन सर्वज्ञत्वादिव्यावृत्तवस्तुव्यवस्थापकत्वाभावात् तदनुपस्थितेर्बोध्यस्य ब्रह्माऽहमस्मीति बोधानुपपत्तिसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । अत्र पक्षे तद्बोधनानुपपत्तेरनुद्भावितत्वेन तत्समर्थनार्थत्वायोगादित्यतोऽस्मिन्नपि पक्षे तदनुपपत्तेरभिप्रेतत्वान्न तत्समर्थनपरोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य अत्र पक्षे तदनुपपत्तिदूषणान्तरमुद्भाव्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **किञ्चेति** ॥ **सामान्यत एवेति** । यद्यपि तदादिशब्दानां सार्वज्ञादिपदसमभिव्याहृतानां विशेषत एव योग्यान्विताभिधायकत्वं तथाऽपि पदान्तरासमभिव्याहृतानां न तदिति भावेनेयमुक्तिरिति भावः ॥ **विशेषत इति** । यद्यपि सर्वज्ञादिपदानामपि पदान्तरसमभिव्याहृतानां न विशेषतोऽन्विताभिधायकत्वमस्ति तथाऽपि पदान्तरसमभिव्याहृतानां तदस्तीत्याशयेनेयमुक्तिरिति भावः । उभयत्रापि नियामकमाह **तथेति** । असमभिव्याहृतानां सामान्यतः समभिव्याहृतानां च विशेषतो योग्यान्विताभिधायकत्वस्यानुभवादित्यर्थः । अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह **न चेति** । तत्कथं बोध्यस्य ब्रह्माऽहमस्मीति बुद्धिः स्यादिति शेषः । नन्वत्र सर्वस्य विशेषसामान्याक्रान्तत्वमुच्यते न तु सामान्यविशेषतया शब्दबोध्यत्वं तत्प्रत्यायकाभावात् । तत्कथमनेनोक्तार्थसिद्धिरित्यतोऽपेक्षितं पूरयन्नेव सम्बन्धमाह **अखिलमिति** ॥ **विशेषसामान्यतयेति** । तदादिशब्दैः सामान्यतः सर्वज्ञादिशब्दैर्विशेषतश्चेत्यर्थः ।

वा०र०— विशेषत एव योग्यान्वितेति । प्राक्सहकारिलाभाभावेन सामान्यतो योग्येतरान्विताभिधायकत्वेऽपि सहकारिलाभे विशेषितान्विताभिधानशक्त्याऽऽविर्भाविन तदभिधायकत्वस्य सम्भनर्थात्सर्वज्ञादि-

पदसमभिव्याहृतानामित्यादिकमुपपन्नमिति ज्ञेयम् । **तदस्तीत्याशयेनेति** । न च तदादिशब्देऽप्येवं वक्तुं शक्यमिति न विशेष इति वाच्यम् । अस्या अनुपपत्तेः समुदायार्थकथनेन निराकरिष्यमाणत्वादित्याशयात् ।

।। इति पदान्तरासमभिव्याहृतानां तदादिशब्दानां सामान्यतोऽन्विताभिधायित्वम् ।।

* * *

।। अथ 'सर्वलक्षणे'त्याद्यनुव्याख्यानस्य निष्कृष्टतात्पर्यार्थकथनम् ।।

१६७ सु०— अन्विताभिधानमात्रमङ्गीक्रियत एव । तच्चैकस्य पदस्य सामान्यत एव न विशेषत इति न बुद्धौ ब्रह्मारोहः । यदि च विशेषतस्तदा धर्मिग्राहिविरोधस्तदवस्थ एवेति समुदायार्थः ।

केचिन्मायावादिनोऽन्विताभिधानमङ्गीकुर्वते विज्ञानघनादय इति नाप्राप्तशङ्केयम् ।

परि०— 'व्यवहारे भट्टनय' इत्यभ्युपगमात् विशेषान्विताभिधानमपि मयोपेयत इति वादिनं प्रति 'सर्वलक्षणे'त्यादिश्लोकद्वयस्य निष्कृष्टार्थमाह **अन्विताभिधानेति** । अखण्डवादिमते अन्विताभिधानाभावात् कथमेवं सर्वेत्यादिशङ्केत्यत आह **केचिदिति** । **विज्ञानघन** इति कस्यचिन्नाम ।

शे०चं०— 'नन्वस्तु नो नैव हानिः स्यादि'ति तत्पदस्य सार्वज्ञादिव्यावृत्तब्रह्मोपस्थापकत्वस्य स्वसम्प्रतिपन्नत्वमुक्तं तदयुक्तम् । पदानां सामान्यतोऽन्विताभिधायित्वेऽपि विशेषतस्तदभावेन तत्पदस्य सार्वज्ञादिव्यावृत्तब्रह्मोपस्थापकतायाः स्वमतेऽभावात् । यच्च सामान्यविशेषतयेति तदादिपदानां सामान्यतोऽन्विताभिधायकत्वमेव । सर्वज्ञादिशब्दानामेव विशेषतोऽन्विताभिधायकत्वमिति वैषम्यमुपवर्णितम् । तदप्ययुक्तम् । पदमात्रस्य सामान्यतोऽन्विताभिधायकत्वस्य सिद्धान्तत्वेन सर्वज्ञादिशब्दानां विशेषान्विताभिधायकत्वकथनस्य तद्विरुद्धत्वात् । न च समभिव्याहृतानां तेषां विशेषतोऽन्विताभिधायित्वाभिप्रायेणेयमुक्तिरिति न सिद्धान्तविरोध इति वाच्यम् । तथा सति तादृशानां तदादिपदानामपि तदभिधायकत्वेन तेषां सामान्यान्विताभिधायकत्वोक्तेरश्लिष्टत्वप्रसङ्गात् । न च असमभिव्याहृततदादिशब्दाभिप्रायेणेति वाच्यम् । तथा सति असमभिव्याहृतसर्वज्ञादिपदानामपि सामान्यतोऽन्विताभिधायकत्वप्रसङ्गेनोक्तवैषम्यानुपपत्त्यपरिहारात् । न हि तदादिपदमसमभिव्याहृतमेव, सर्वज्ञादिपदं च समभिव्याहृतमेवेति नियन्तुं शक्यते । येन तत्सामान्यान्विताभिधाय्येवेदं च विशेषान्विताभिधायीति सिद्ध्येत् । कथं च अत्र पक्षे ब्रह्माऽहमस्मीति बुद्ध्यभावप्रसञ्जनम् । सार्वज्ञादिव्यावृत्तब्रह्मस्वरूपस्य तदादिपदेनानुपस्थितौ प्रागुक्तधर्मिग्राहकविरोधानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तदनुरोधेन तदादिपदानां विशेषोपस्थापकतया तद्बुद्धिसम्भवादित्यतोऽस्त्वित्यादिग्रन्थस्यान्विताभिधायित्वमात्रस्य स्वयं सम्प्रतिपन्नताकथनपरत्वेन विशेषा-

न्विताभिधानस्य तत्परत्वासम्भवात् । विशेषसामान्यतयेत्यादिवैषम्योपदर्शनपरग्रन्थस्य चैकं पदं सामान्यतोऽन्वितमेवाभिधत्ते न विशेषत इत्येतत्परत्वेन पदमात्रस्याप्यसहायस्य सामान्यतोऽन्विताभिधायकत्वसिद्ध्या सिद्धान्तविरोधाभावात् सामान्यतोऽन्विताभिधायिना तत्पदेन सार्वज्ञादिव्यावृत्तब्रह्मस्वरूपानुपस्थित्या अत्र पक्षे ब्रह्माऽहमस्मीति बुद्ध्यभावप्रसङ्गस्यापि श्लिष्टत्वात् । वस्तुतः सामान्यान्विताभिधायित्वेऽपि तत्पदस्य परोक्तविशेषान्विताभिधानवादाङ्गीकारवादेन धर्मिग्राहिविरोधकथनस्याप्युपपन्नत्वान्न कश्चिद्दोष इत्याशयवान् 'अस्तु नो नैव हानिः स्यादि'त्यादिग्रन्थसमुदायार्थमाह **अन्विताभिधानमात्रमङ्गीक्रियत एवेत्यादिना** ।

'व्यवहारे भट्टनय' इति वदतो मायावादिनोऽभिहितान्वयवादित्वेनान्विताभिधानवादित्वाभावादेतच्छङ्काग्रन्थस्यासदनुवादतामाशङ्क्य परिहरति **केचिदिति** ।

वा०र०— प्रागुक्तेति । प्रागुक्तो यो धर्मिग्रहविरोधस्तदनुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । **तद्बुद्धीति** । बोध्यस्याहं ब्रह्मास्मीति बुद्धीत्यर्थः । **अभिहितान्वयेति** । पदैरनन्विता एव पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते । तैश्चान्वयबोध इति वादिनेत्यर्थः ।

॥ इति 'सर्वलक्षणे'त्याद्यनुव्याख्यानस्य निष्कृष्टतात्पर्यार्थकथनम् ॥

* * *

॥ अथ अनभिमतप्रमेयानङ्गीकारेण न प्रतिज्ञाहानिः ॥

१६८ सु०— व्यावर्तकधर्मैर्व्यावृत्तस्यैवोपजीव्यत्वमिति यदुक्तं तन्नास्ति । बाधकज्ञानेषु तदभावात् । न च तत्रापि व्यावृत्तस्यैवोपजीव्यत्वं न स्वरूपमात्रस्येत्युक्तमिति वाच्यम् । पूर्वस्मिन् भ्रमज्ञाने व्यावृत्तत्व(स्य)स्यैवासिद्धत्वात् । सिद्धौ च भ्रमत्वानुपपत्तेः । 'तन्मात्रमुपजीव्यं ही'त्युक्तविरोधाच्चेत्यत आह पुरोवर्तित्वेति ।

अनु०— पुरोवर्तित्वपूर्वाणि देवदत्तादिकभ्रमे ।
व्यावर्तयन्ति तद्रूपं चैत्रमात्राद्भिनैव तु ॥

देवदत्तादौ यश्चैत्रादिभ्रमस्तत्र पुरोवर्तित्वपूर्वाणि विशेषणानि देवदत्तादिस्वरूपं देवदत्तादेरविदितत्वाच्चैत्राद्भिनैवापुरोवर्त्यादिभ्यो व्यावर्तयन्ति यस्मात्तस्माद्बाधकज्ञानं व्यावृत्तमेव उपजीवतीति नियमो नानुपपन्नः । नापि भ्रमानुपपत्तिः । आरोप्यव्यावृत्तेरनङ्गीकरणात् । तन्मात्रशब्देन चारोप्यमात्रव्यावर्तनान्नोक्तविरोधोऽपीति भावः ।

नन्वनेन नात्यन्तव्यावृत्तिरु(पजीव्यत्वो)पयोगिनी । किन्तु व्यावृत्तिमात्रमित्युक्तं भवति । तत्प्रकृतेऽप्यस्ति । तत्त्वादिना ब्रह्मणोऽपि व्यावृत्तत्वेनोपजीव्यत्वसम्भवादिति चेन्न । तावन्मात्रेण बोध्यस्यापि ब्रह्मास्मीति ज्ञानानुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

परि०— शङ्कते **व्यावर्तकेति** ॥ **इत्युक्तविरोधाच्चेति** । 'भ्रमेऽप्यभ्रमभागोऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्य हि । बाधकज्ञानवृत्तिः स्यादि'त्यत्र अभ्रमभागसिद्धधर्मिस्वरूपमात्रमुपजीव्य बाधस्योत्थानमित्युक्तेरिति भावः ॥ **बोध्यस्येति** । ज्ञातुरित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । 'कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयमि'त्यादिवाक्यव्याख्यावसरे उक्तत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— ननु तन्मात्रमुपजीव्य हीति केवलमविशिष्टस्वरूपमात्रस्यैवोपजीव्यत्वोक्तेस्तद्विरोध इत्यत आह **तन्मात्रशब्देनेति** ॥ **आरोप्यमात्रेति** । आरोप्यं यद्रजतत्वादिकं तद्विशिष्टमुपजीव्य बाधकज्ञानप्रवृत्तिरित्यर्थाङ्गीकारादित्यर्थः । पूर्वज्ञाने आरोप्यरजतादिव्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्यं न प्रतीयते किन्नाम तत्तदितरधर्मवैशिष्ट्यमेव । तादृशमेव धर्मीकृत्योत्तरज्ञानं प्रवर्तते । न केवलं स्वरूपं धर्मीकृत्य तस्य बुद्धावनारोहादिति पूर्ववाक्याभिप्राय इति भावः ॥ **अत्यन्तव्यावृत्तिरिति** । आरोप्यादपि व्यावृत्तिरित्यर्थः ॥ **व्यावृत्तत्वेनेति** । अतस्मादित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु 'पुरोवर्तित्वपूर्वाणी'त्युत्तरग्रन्थोऽनर्थकः । न च पुरोवर्तित्वादिविशेषणव्यावृत्तदेवदत्तस्वरूपस्य बाधकज्ञाने उपजीव्यत्वप्रदर्शनार्थं स इति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्य प्रकृतासङ्गतत्वात् । अनर्थकत्वाच्च । न च देवदत्तस्वरूपमात्रस्यैवोपजीव्यत्वेन व्यावर्तकधर्मैर्व्यावृत्तस्वरूपस्य तस्य बाधकज्ञानेऽनुपजीव्यत्वेन कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयमिति पूर्वग्रन्थोक्तव्यावर्तकधर्मैर्व्यावृत्तस्योपजीव्यत्वमित्युक्तनियमस्यानुपपत्तिशङ्कायाः पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तदेवदत्तस्वरूपस्योपजीव्यत्वकथनेन विरोधपरिहारार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । देवदत्तत्वादिव्यावृत्तदेवदत्तादिस्वरूपस्यैव बाधकज्ञाने उपजीव्यतासम्भवेन तच्छङ्काया एवानुदयात् । कथञ्चिदुदयेऽपि वा देवदत्तत्वादिव्यावृत्तदेवदत्तादिस्वरूपपरित्यागेन पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तस्वरूपस्योपजीव्यत्वकल्पनानर्थक्यादित्यतो देवदत्तत्वादिव्यावृत्तदेवदत्तस्वरूपस्य बाधकज्ञानोपजीव्यत्वानुपपत्तिकथनेनोक्तनियमानुपपत्तिशङ्कामुत्थाप्य तदुपपादकत्वेनोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **व्यावर्तकधर्मैर्व्यावृत्तस्येति** । देवदत्तादिभ्रमशब्देन चैत्रधर्मिको देवदत्तत्वादिविषयो भ्रमो न ग्रहीतुं शक्यः । तथा सति पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तचैत्रस्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वप्रसत्त्या पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तदेवदत्तादिस्वरूपस्य तदभावेन चैत्रमात्राद्भिनैव तद्रूपं व्यावर्तयतीति तथोक्तेरलग्नत्वापातादिति भावेन देवदत्तादिधर्मिकचैत्रत्वप्रकारभ्रमपरतया तं व्याचष्टे **देवदत्तादाविति** । मूले चैत्रमात्रादिति चैत्रव्यावृत्तिरुक्ता तत्र हेतुमाह **देवदत्तत्वादेरिति** । ननु पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तस्योपजीव्यत्वेन तन्मात्रमुपजीव्य हीति स्वरूपमात्रस्योपजीव्यत्वोक्तिविरोध इत्यत आह **तन्मात्रेति** ॥ **आरोप्यमात्रेति** । यद्रजतत्वादिकं तद्विशिष्टमुपजीव्यबाधकज्ञानप्रवृत्तिरित्यर्थानङ्गीकारादित्यर्थः ।

वा०र०— उपजीव्यत्वकल्पनानर्थक्यादिति । कल्पनापर्यन्तं धावनानर्थक्यादित्यर्थः ।

।। इति अनभिमतप्रमेयानङ्गीकारेण न प्रतिज्ञाहानिः ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मणः निर्धर्मकत्वाङ्गीकारेण व्यावृत्तिरेव असम्भाविता ।।

१६९ **सु०—** दोषान्तरं चाह **ब्रह्मण इति** ।

अनु०— ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाद्व्यावर्तयति किं पुनः ।

ब्रह्मणः पुनः इति सम्बन्धः । किं कर्तृ, ब्रह्म व्यावर्तयति, न किमपि ।

तत्त्वादीनामङ्गीकारेऽपि दोषमाह **यस्मादिति** ।

यस्मात्कस्माच्चिदप्यर्थात्तावच्चेत्सिद्धसाधनम् ।

तत्त्वादि विशेषणेन **यस्मात्कस्माच्चिदप्यर्थात्** तत्त्वादिरहितात् । तावद्व्यावृत्तं चेदुपजीव्य । त्वमसीति बोध्यते । तदेदं वाक्यं **सिद्धसाधनं** ज्ञातस्यैव ज्ञापकं स्यात् । बोध्येन अस्यार्थस्य प्रागेव विदितत्वात् । तथा च अशास्त्रं स्यात् ।

यादु०— किं कर्त्रिति । किंशब्दः कर्तृवाचीत्यर्थः । ब्रह्मेति कर्मवाचकं पदमध्याहृत्य अन्वयं दर्शयति **ब्रह्म व्यावर्तयतीति** । उक्तश्चेत्यनन्तरमभेदेऽपि विशेषबलेनेति शेषः ।

वं०प०— बोध्येनेति । उपदेश्येन श्वेतकेतुनेत्यर्थः ।। **अशास्त्रं स्यादिति** । अपूर्वताविरहादिति भावः ।

शे०चं०— मूले किंशब्दः कर्तृवाची ब्रह्मेति कर्मवाचकं पदमध्याहार्यमिति भावेन किंशब्दमनूद्य व्याकुर्वन्नेवान्वयमाह **किं कर्त्रित्यादि** । व्यावर्तकधर्माभावेन व्यावृत्तत्वानुपपत्तेरात्यन्तिकव्यावृत्तत्वाभावात् यत्किञ्चिद्व्यावृत्तत्वस्याप्यभावान्न तदाश्रयणेनाप्युपजीव्यत्वसमर्थनमिति भावः । ननु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन तत्र तत्त्वादिधर्माणामप्यभावान्न तैरपि व्यावृत्तत्वस्योपजीव्यत्वमित्युक्तम् । तत्कथं तत्त्वादिना व्यावृत्तमुपजीव्य त्वमसीति बोधने वाक्यस्य ज्ञातज्ञापकत्वकथनमुत्तरत्रेत्यतोऽव्यावृत्तत्वकथनस्य वस्तुगतिमनुरुध्य प्रवृत्तत्वाद्व्यावृत्तमुपजीव्य त्वमसीति बोधने सिद्धसाधनकथनस्य तत्त्वादिधर्माङ्गीकारवादेन प्रवृत्तत्वान्न पूर्वोत्तरविरोध इति

भावेनाङ्गीकारवादेनोत्तरग्रन्थं योजयति **तत्त्वादीनामिति** । साकाङ्क्षत्वाद्वक्ष्यमाणज्ञातज्ञापकत्वोपयोग्यर्थजातं पूरयन् वाक्यं व्याचष्टे **तत्त्वादिविशेषणेनेति** । सिद्धसाधनत्वस्याप्यनुमानदूषणत्वेन वाक्यदोषत्वाभावात् कथं तदुक्तिरित्यत आह **ज्ञातस्यैवेति** । तदेवोपपादयति **बोध्येनेति** । अस्तु वाक्यस्य ज्ञातार्थज्ञापकत्वं को दोषः । न च अप्रामाण्यम् । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमित्यङ्गीकारेण तदप्रसङ्गादित्यत आह **तथा चेति** । वक्तृ-श्रोत्रोरभिमतमनन्यसाध्यं फलमधिकृत्य तद्धेतुभूतं प्रमाणान्तराप्राप्तमर्थं प्रतिपादयतां वाक्यानां समूहस्यैव शास्त्रत्वेन ज्ञातज्ञापकस्य तदयोगादिति भावः ।

वा०र०— **साकाङ्क्षत्वाद्वक्ष्यमाणेति** वाक्ये तत्त्वादिविशेषणेनेत्येतस्मिन् व्याख्याने तत्त्वादिविशेषणेनोपजीव्यत्वमस्तीत्यादेरनेकस्य पूरणाभिप्रायेणार्थजातमित्युक्तम् । तत्त्वनिर्णयटीकायामपौरुषेयवादे उक्तं शास्त्रलक्षणमाह— **वक्तृश्रोत्रोरिति** ।

।। इति ब्रह्मणः निर्धर्मकत्वाङ्गीकारेण व्यावृत्तिरेव असम्भाविता ।।

* * *

।। अथ चिन्मात्रत्वांशे उपजीव्यत्वकथने दोषोक्तिः ।।

१७० **सु०**— मा भूत्तत्त्वादिना व्यावृत्तं ब्रह्मोपजीव्यम् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुत्या ब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तेन चिन्मात्रत्वादिना तु भविष्यतीत्यत आह **चिन्मात्रत्वं चेति** ।

अनु०— चिन्मात्रत्वं च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः ।

मात्रशब्देन चितः सर्वविषयत्वादिकं व्यावर्तयति । आनन्दत्वादेरप्युपलक्षणमेतत् । ब्रह्मण इति शेषः । चिन्मात्रत्वादिकं न ब्रह्मणो भिन्नम् अतो निर्विशेषत्वाविरोधात् तदङ्गीक्रियत इत्यत आह **तावन्मात्रमिति** ।

तावन्मात्रं यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ।

तत् तर्हि तस्यापि श्रुतत्वादभिन्नत्वाच्चेति भावः । अभेदे कथं लक्षणत्वमिति चेत् । समं विज्ञानादावपि । उक्तश्च लक्ष्यलक्षणप्रकारो लक्षणसूत्र इति ।

परि०— **उक्तश्चेति** । सविशेषाभेदाङ्गीकारेण जन्मादिसूत्रानुव्याख्याने उक्त इत्यर्थः ।

यादु०— लक्षणसूत्र इति । लक्षणसूत्रव्याख्यावसर इत्यर्थः ।

वं०प०— व्यावर्तयतीति । अन्यथा मिथ्याभूतसर्वापेक्षत्वेन(सापेक्षत्वेन) मिथ्यात्वापातादिति भावः ।

शे०चं०— मा भूत्तत्त्वादिनेति । तत्त्वादिधर्माणामनभ्युपगमादभ्युपगमेऽपि तद्व्यावृत्तस्योपजीव्यतायां ज्ञातज्ञापकत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **चिन्मात्रत्वादिनेति** । यद्यप्येतदुक्तन्यायेनैव परिहृतम्, अत एव अविशेष-त्ववादिनेत्यत्राप्युक्तदोषाभिधानं तथाऽपि गूढाभिसन्धेरियमाशङ्काऽभिसन्ध्युद्घाटनं तु 'तावन्मात्रं यदीष्टं स्यादि'-त्युत्तरग्रन्थ एव स्पष्टम् । चित्त्वं चेत्येतावता पूर्तेर्मात्रशब्दोऽनर्थक इत्यत आह **मात्रशब्देनेति** । आदिपदेन सर्वाज्ञानविरोधित्वादिपरिग्रहः । ननु यदि ब्रह्मणश्चिन्मात्रत्वं स्यात् तर्हि सर्वज्ञत्वादिकमपि स्यादिति प्रसङ्गो निर्मूलः । दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यसिद्धेरित्यतो विशेषव्याप्त्यभावेऽपि यदविशिष्टस्येत्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेः सत्त्वान्न निर्मूलत्वमिति भावेन अविशेषमुपपादयति **तस्यापि श्रुतत्वादित्यादिना** ॥ **कथमिति** । प्रसिद्धेन ह्यप्रसिद्धं लक्षणीयम् । न च तदेव तदैव प्रसिद्धमप्रसिद्धं चेति युज्यत इति भावः ॥ **उक्तश्चेति** । समर्थित-श्चेत्यर्थः । अभेदेऽपि विशेषबलेनेति शेषः ॥ **लक्षणसूत्र इति** । 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते' इत्यादिनेति शेषः ।

स०व्र०— मात्रशब्देनेति । सर्वविषयत्वमादिपदोक्तं सर्वविषयव्यवहारजनकत्वं चेत्येतन्मात्रशब्द-प्रयोजनमिति भावः ।

॥ इति चिन्मात्रत्वांशे उपजीव्यत्वकथने दोषोक्तिः ॥

* * *

॥ अथ तत्त्वमस्यादिवाक्यानां चिन्मात्राभेदप्रतिपादकत्वे सिद्धसाधनता ॥

१७१ **सु०— श्रुतत्वसाम्येऽपि चिन्मात्रत्वादिकमेव धर्मिणि निवेश्यते । अविरुद्धत्वात् । न सर्वज्ञत्वादिकं विरुद्धत्वात् । यथा नेदं रजतमिति ज्ञानेऽविरुद्धपुरोवर्तित्वाद्युपेतस्य धर्मित्वं न विरुद्धरजतत्वाद्युपेतस्येत्यत आह चिन्मात्रेति ।**

अनु०— चिन्मात्राभेदसाध्येऽपि

चिन्मात्रेणाभेदश्चिन्मात्राभेदः सः **साध्यः** प्रतिपाद्यो यस्य तत् तथोक्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्ये चिन्मात्राभेदसाध्येऽङ्गीकृतेऽपि तद्वाक्यं सिद्धसाधनं भवेदित्यन्वयः । तत्कथमित्यत आह **सिद्धमिति** ।

सिद्धं तत्प्रतिवादिनः ।

तत् चिदैक्यं **प्रतिवादिनः** बोध्यस्य यत इति शेषः । कथं सिद्धमित्यत आह **स्वेति** ।

स्वाभेदाङ्गीकृतेरेव

स्वस्य स्वेनाभेदाङ्गीकृतेः । **एवशब्दस्य** सिद्धमिति पूर्वेण सम्बन्धः । स्वाभेदाङ्गीकृतौ चिदभेदः कथं सिद्ध इत्यत आह **चित्त्वमिति** ।

चित्त्वं स्वस्यापि यन्मतम् ।

स्वस्य बोध्यस्य **यत्** यस्मात् **मतं** सम्मतम् ।

एतदुक्तं भवति । विरोधभयात् सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं न धर्मीक्रियते इति वदता चिदानन्दरूपमपि न धर्मीकर्तव्यम् । ज्ञातज्ञापनप्रसङ्गात् । विरोध इव ज्ञातज्ञापनस्याप्यशास्त्रताहेतुत्वे विशेषाभावात् । चिन्मात्रं त्वदतिरिक्तं नास्तीति वाक्यार्थ इति चेन्न । अप्रतिभासनात् । गत्यन्तराभावादित्थं कल्प्यत इति चेत्(न्न) । सूत्रकृतैवार्थान्तरस्योक्तत्वात् ।

परि०— शङ्कते **श्रुतत्वेति** ॥ **इति वाक्यार्थेति** । तत्त्वमसीतिवाक्यस्य त्वदतिरिक्तं नेत्यर्थः ॥ **सूत्रकृतैवेति** । वियत्पादे 'पृथगुपदेशादि'ति नये 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश' इति सूत्रे सादृश्यरूपार्थान्तरस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

गु०दी०— **अप्रतिभासना**दित्यत्र त्वमेव चिदसीत्येवकाराभावेन त्वदतिरिक्तचिन्मात्रं नास्तीत्यस्याप्रतिभासनादित्यर्थः ।

यादु०— **अर्थान्तरस्येति** । 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश' इत्यत्रेति शेषः ।

शे०चं०— **श्रुतत्वसाम्येऽपीति** । तथा च विरुद्धत्वाविरुद्धत्वाभ्यां वैलक्षण्यादविशेषसिद्धेः प्रशिथिलमूलत्वमेवेति भावः ।

नन्वेतावताऽपि विरुद्धत्वान्न सर्वज्ञत्वविशिष्टस्य धर्मित्वमविरुद्धत्वाच्च चित्त्वादिविशिष्टस्य तदिति वैषम्यशङ्कायाः कः परिहारः । न च यदि न सर्वज्ञत्वविशिष्टस्य धर्मित्वं तर्हि चित्त्वादिविशिष्टस्यापि धर्मित्वं न स्यादिति चित्त्वादिविशिष्टस्य धर्मित्वप्रसङ्ग एव परिहार इति वाच्यम् । अत्रापि प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेरसिद्ध्या

तदप्रवृत्तेर्दृष्टान्ताभावेन यत्र सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्याधर्मित्वं तत्र चित्त्वादिविशिष्टस्याधर्मित्वमिति विशेषव्याप्त्यभावे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वाभ्यां वैलक्षण्येन विशेषणाविशेषव्याप्तेरप्यसम्भवेन प्रसङ्गमूलभूतव्याप्त्यसिद्ध्या तदनुत्थानादित्यतो विरुद्धत्वाविरुद्धत्वाभ्यां वैलक्षण्येऽपि विरुद्धस्य धर्मितायाः स्वबोधकशास्त्रस्याशास्त्रत्वहेतुत्ववज्ज्ञातार्थस्य धर्मितायाः स्वबोधकशास्त्रस्याशास्त्रत्वहेतुतासद्भावेनाशास्त्रताहेतुत्वाविशेषलक्षणव्याप्त्याश्रयणेनोक्तप्रसङ्गसमुत्थानसम्भवादित्याह **एतदुक्तं भवतीति** । ननु चित्त्वादिविशिष्टस्य धर्मित्वेऽपि न तद्बोधकशास्त्रस्य ज्ञातज्ञापकत्वं प्रसज्यते । न ह्यत्र चिदभेदो बोध्यते । येन बोध्यस्य पूर्वमेव तज्ज्ञानसिद्धेः सिद्धसाधनता स्यात् किं नाम चिन्मात्रं त्वदतिरिक्तं नास्तीति । न च अयमर्थो बोध्येन प्रागवगत इति न चित्त्वादिविशिष्टस्य धर्मिताया अशास्त्रत्वहेतुत्वमिति कथं तदविशेषोऽपीति शङ्कते **चिन्मात्रमिति** ॥ **अप्रतिभासनादिति** । तत्प्रत्यायकपदाभावान्नायं वाक्यार्थः । किन्तु चिदभेद एवेति सिद्धसाधनत्वमेवेति भावः । चिदभेदस्य सिद्धसाधनत्वेन वाक्यार्थत्वाभावादस्याप्यतदर्थत्वे निरर्थकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गादपौरुषेयस्य च तदयोगादुक्तार्थपरत्वसिद्धिरित्याशङ्कते **गत्यन्तरेति** ॥ **अर्थान्तरस्येति** । सादृश्यादिरूपार्थान्तरस्येत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदि'ति पृथगधिकरण इति शेषः ।

वा०र०— अत्रापि प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेरसिद्ध्या तदप्रवृत्तेरिति वाक्यानन्तरं दृष्टान्ताभावेनैवेत्यादिरेव पाठः स्वरसः । प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेरसिद्ध्या तदप्रवृत्तेरित्येतावदधिकं लेखकागतम् । तदप्रवृत्तेरित्यन्तं प्रतिज्ञावाक्यम् । उत्तरं तदुपपादनमिति तु केचित् ।

॥ इति तत्त्वमस्यादिवाक्यानां चिन्मात्राभेदप्रतिपादकत्वे सिद्धसाधनता ॥

* * *

॥ अथ सर्वज्ञत्वादीनां मिथ्याभूतवियदादिसापेक्षत्वात् ब्रह्मस्वरूपत्वाभावे चिदानन्दादेरपि ब्रह्मस्वरूपाङ्गीकारायोगः ॥

१७२ सु०— न विरोधभयात् वयं सार्वज्ञादिकं धर्मिणि न निवेशयामः । किन्तु सर्वज्ञत्वादिकं (हि) न ब्रह्मणो भिन्नम् । नेह नानेत्यादिश्रुतिविरोधात् । नापि स्वरूपम् । तस्य वियदादिसर्वसापेक्षत्वात् । सर्वस्य च मिथ्यात्वात् । न हि तथाभूतस्य सत्यस्वरूपता सम्भवति । चिदानन्दादेस्तु ब्रह्मस्वरूपत्वे न काप्यनुपपत्तिरित्याशयवानाशङ्कते सर्वेति ।

अनु०— सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव तन्न हि ।
इति चेत्

सर्वज्ञत्वं वर्तत इति शेषः । **इति**शब्दो हेतौ । **एव**शब्दस्य तदेवेत्यनेन सम्बन्धः । **न हि** मिथ्येत्यर्थः । परिहरति **चेतनत्वं चेति** ।

चेतनत्वं च

यत्परसापेक्षं तन्न सदित्यङ्गीकारे ब्रह्मणः **चेतनत्वं च न** स्यादित्यर्थः । कुत इत्यतो (ल्युट् प्रत्य)युप्रत्ययस्यानेकार्थत्वात् कर्तृवाचितां तावदुपादाय व्याचष्टे **ज्ञत्वमिति** ।

ज्ञत्वं

चेतनत्वं नाम तावत् ज्ञत्वं इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह **नेति** ।

न ज्ञेयवर्जितम् ।

ज्ञत्वमिति वर्तते । किन्तु ज्ञेयसापेक्षमेव । ज्ञानक्रियां प्रति कर्तृत्वं खलु ज्ञत्वम् । सकर्मकक्रियावचनश्च जानातिः । अतः कर्मापेक्षक्रियाकर्तृत्वमपि सापेक्षमेव ।

परि०— न हीति तदेवेत्यन्वेति । तदेव न हि सर्वज्ञत्वमेव नहीत्यस्यालीकत्वोक्तिपरत्वभ्रमनिरासाय तात्पर्यमाह **मिथ्येत्यर्थ इति** ।। **ल्युट्प्रत्ययस्येति** । भावे करणयोश्च 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति भावकरणाधिकरणकर्तृकर्माद्यनेकार्थत्वादित्यर्थः ।। **कर्तृवाचितामिति** । 'चिती संज्ञान' इति धातोः 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति बहुलग्रहणेन कर्तर्यपि ल्युट्प्रत्यये हलन्त्यं 'लशक्वतद्धित' इति अनुबन्धद्वयलोपे 'युवोरनाकावि'त्यनादेशो 'पुगन्ते'त्युपधागुणे चेतन इति सिद्धेरिति भावः । केचित्तु युप्रत्ययस्येति पाठमुपादाय 'नन्दिग्रहे'तिसूत्रोक्तकर्त्रर्थकल्युट्प्रत्यये भावाद्यर्थकल्युट्प्रत्यये चानुगतयुप्रत्ययस्येत्यर्थ इत्याहुः ।। **ज्ञानक्रियां प्रति कर्तृत्वं खलु ज्ञत्वमिति** । 'ज्ञा अवबोधन' इति धातोः जानातीति कर्त्रर्थे 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति प्रत्यये 'आतो लोप इटि चे'त्याकारलोपे ज्ञ इति रूपनिष्पत्तेरिति भावः ।

गु०दी०— तस्य वियदादिसर्वसापेक्षत्वादित्यत्र व्यावहारिकवियदादिविषयतया सार्वज्ञ्यादेः ब्रह्मस्वरूपत्वाभावं वदन् प्रातिभासिकशुक्तिरजतविषयसाक्षिणः प्रत्यगात्मस्वरूपतां कथं वदेत् । अतः स्वप्रक्रिया विरुद्धेयमाशङ्केत्यूह्यम् ।

यादु०— युप्रत्ययस्येति । नन्द्यादिभ्यः कर्तरि विहितो यो ल्युः यश्च भावे करणाधिकरणयोश्च विहितो ल्युट्, तदुभयानुगतो यो युः सौत्रः युप्रत्ययशब्देन विवक्षितः तस्यैव कर्तृभावरूपप्रकृतानेकार्थतासम्भवात् । अन्यस्योक्तानेकार्थस्य युप्रत्ययस्य च शास्त्रेऽदर्शनात् । ल्युल्युटोरेकमात्रग्रहणे ल्युटः कर्तरि ल्योश्च भावेऽननुशासनादुक्तानेकार्थत्वासम्भवात् । युच्प्रत्ययस्य च स्त्र्यधिकारे विहितस्यात्र ग्रहणासम्भवात् । औणादिकस्यापि युच्प्रत्ययस्य भावेऽननुशासनेनोक्तानेकार्थत्वासम्भवात् । तस्मादुक्तप्रकारेणैव युप्रत्ययो वक्तव्य इति सम्प्रदायविदः ।

वं०प०— इत्येवेत्येवकाराभिप्रायमाह **न विरोधभयादिति** ॥ तथा च सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वं वर्तत इत्येव हेतोः न विरोधभयादित्यर्थः । **तदेव** सर्वज्ञत्वमेव । न हि धर्मिणि निवेश्यते । न तु चित्त्वादिकम् । तस्य मिथ्याभूतसर्वसापेक्षताया अभावादिति मूलार्थो द्रष्टव्यः ॥ **युप्रत्ययस्येति** । चिती संज्ञानेऽस्माल्ल्युट्प्रत्यये युवोरनाकाविति युइत्यस्यानादेशे इकारस्य एकाररूपे गुणे च सति चेतनेति रूपम् ।

शे०चं०— सर्वस्य चेति । ततश्च तत्सापेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वस्यापि मिथ्यात्वमिति भावः । **तथाभूतस्य** मिथ्याभूतस्य ॥ **न काऽपीति** । ब्रह्मणो भिन्नत्वानभ्युपगमान्न नेह नानाऽस्तीति विरोधः सर्वनिरपेक्षत्वेन मिथ्यात्वाभावान्न सत्यरूपब्रह्मस्वरूपत्वानुपपत्तिरित्येवं न काऽपीत्यर्थः ॥ **युप्रत्ययस्येति** । ल्युट्प्रत्ययस्येत्यर्थः । (चिती संज्ञानेऽस्माल्ल्युट्प्रत्यये युवोरनाकाविति युकारस्यानादेशे इकारस्यैकाररूपगुणे च सति चेतनेति रूपम् । ईकारोऽनुबन्धार्थः । चित् इत्येवं धातुः) ॥ **अनेकार्थत्वादिति** । कर्तृभावरूपानेकार्थत्वादित्यर्थः । यद्यपि ल्युट्प्रत्ययस्य भावकरणाधिकरणरूपानेकार्थत्वमेव 'ल्युट् भावे करणाधिकरणयोश्चे'ति स्मरणान्न पुनः कर्तृत्वं तदस्मरणात् । ततश्च न तस्य कर्तृभावरूपानेकार्थत्वम् । तथाऽपि कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणेन कर्त्रर्थत्वमप्यस्याविकलमेवेति भावेनैवमुक्तम् । अत एव माधवीयधातुवृत्तौ चिती संज्ञान इत्यस्मात् कर्तर्येव बाहुलकात् ल्युट्प्रत्ययमुत्पाद्य चेतनशब्दनिष्पादनं कृतं सङ्गच्छत इति ध्येयम् ॥ **तावदिति** । 'चेतनस्य स्वभावो हि चैतन्यमिति गीयते' इत्यादिना चेतनशब्दस्य भावार्थताया अपि वक्ष्यमाणत्वात् तावच्छब्दः ।

वा०र०— ल्युट् भावे करणाधिकरणयोश्चेतीति । यद्यप्येवं न विशिष्टं सूत्रम् । तथापि ल्युट्चेति सूत्रं भावेत्यधिकारः करणाधिकरणयोश्चेति उत्तरसूत्रं च मिलित्वैवं व्यवहृतम् । विशिष्टस्यैकविषयत्वात् । यथा चैतत् तथा तृतीयस्य तृतीयपादे तत्सूत्रव्याख्यायां स्पष्टम् ।

॥ इति सर्वज्ञत्वादीनां मिथ्याभूतवियदादिसापेक्षत्वात् ब्रह्मस्वरूपत्वाभावे चिदानन्दादेरपि ब्रह्मस्वरूपाङ्गीकारायोगः ॥

* * *

॥ अथ ब्रह्मणः स्वज्ञेयत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गापादनम् ॥

१७३ **सु०**— तथाऽपि कुतश्चेतनत्वं न स्यादिति चेत् । ज्ञस्य ब्रह्मणो ज्ञेयं स्वयमेव वा स्यात् परं वा । नाद्य इत्याह **स्वेति** ।

अनु०— स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते सविशेषतः ।

चस्त्वर्थः । असौ मायावादी । कुतो न मन्यत इत्यत आह सविशेषत इति । सविशेषत्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक् पराग्भावलक्षणो हि कर्तृकर्मभावो नैकत्रैकस्य युज्यते । यदि स्यात् तदा भेदप्रतिनिधिना विशेषेण घटनीयः । अतो ब्रह्मणो ज्ञत्वज्ञेयत्वयोरङ्गीकारे विशेषोऽङ्गीकर्तव्यः स्यात् । निर्विशेषं च ब्रह्माङ्गीकृतमिति स्वज्ञेयत्वं न मन्यते । ततश्च परमेव ज्ञेयं वक्तव्यम् । तच्च मिथ्याभूतमिति कथं तदपेक्षं चेतनत्वं सत्स्यादिति । एवं ज्ञत्वस्य ज्ञानसापेक्षत्वमपि वक्तव्यम् ।

परि०— चेतनत्वमिति । उक्तरूपज्ञत्वलक्षणं चेतनत्वं कुतो न स्यादित्यर्थः ॥ **एवं ज्ञत्वस्य ज्ञानसापेक्षत्वमपीति** । यथा चेतनत्वज्ञत्वस्य ज्ञेयसापेक्षत्वमुक्तं तथा ज्ञानक्रियां प्रति कर्तृत्वरूपात् ज्ञत्वं ज्ञानसापेक्षमित्यपि मूले उपलक्षणतया वक्तव्यमित्यर्थः । ज्ञानसापेक्षत्वादात्मनो ज्ञत्वनिरासोऽपि, उक्तदिशा सविशेषत्वप्रसङ्गेन स्वरूपज्ञानकर्तृत्वमयुक्तम् । परज्ञानकर्तृत्वं तु ज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तत्कर्तृरूपज्ञत्वमिति न हि, इति सुज्ञान इति भावः ।

यादु०— ज्ञानसापेक्षत्वमपीति । क्रियास्वातन्त्र्यरूपस्य कर्तृत्वस्य क्रियासापेक्षत्वादिति भावः । तथा च अत्र क्रियारूपं ज्ञानं किं स्वयमेव विवक्षितं परं वा । नाद्यः । एकस्मिन्नेव क्रियाकर्तृभावस्य निर्विशेषवादिना वक्तुमशक्यत्वात् । नान्त्यः । तस्य मिथ्यात्वेन तदपेक्षस्य चेतनत्वस्य सत्त्वाभावप्रसङ्गादिति, तत्र दूषणमपि वक्तव्यमिति वाक्यशेषः ।

शे०चं०— स्वज्ञेयत्वे ब्रह्मणः सविशेषत्वप्रसङ्गं स्पष्टयति **प्रत्यगित्यादिना** ॥ **ज्ञानसापेक्षत्वमिति** । क्रियास्वातन्त्र्यरूपं हि कर्तृत्वं क्रियासापेक्षम् । तथा चात्र क्रियारूपं ज्ञानं किं स्वयमेव विवक्षितं किंवा परम् । नाद्यः । एकस्यैव ब्रह्मणः क्रियात्वकर्तृत्वयोर्निर्विशेषत्ववादिना वक्तुमशक्यत्वात् । नान्त्यः । तस्य मिथ्यात्वेन तदपेक्षकर्तृत्वरूपचेतनत्वस्य सत्त्वाभावप्रसङ्गादिति दूषणमुक्तमार्गेण शिष्यैरेव कर्तुं शक्यत्वादत्र न कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

स०व्र०— **एवं ज्ञत्वस्येति** । ज्ञानरूपक्रियाकर्तृत्वं हि ज्ञत्वम् । तथा च ज्ञानस्यैवाभावे कर्तृत्वरूपं ज्ञत्वं न .... ।

।। इति ब्रह्मणः स्वज्ञेयत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गापादनम् ।।

* * *

।। अथ स्वरूपमात्रमुपजीव्यमिति पक्षोऽप्ययुक्तः ।।

१७४ **सु०—** किञ्चैवं वदता स्वरूपमात्रमुपजीव्यमित्यपि वक्तुं न शक्यते । तस्यापि स्वशब्देन परापेक्षताप्रतीतेरित्याह **स्वशब्दोऽपीति** ।

अनु०— स्वशब्दोऽपि परापेक्षः

परापेक्षः परापेक्षस्यार्थस्य प्रतिपादकः । कथमित्यत आह **तस्मादिति** ।

तस्माद्व्यावृत्तिरेव हि ।

स्वशब्दार्थ इति प्रोक्तः

परस्मात् । **हिशब्दो** हेतौ । **अर्थः** प्रवृत्तिनिमित्तम् । **इति प्रोक्तः** शब्दशक्तिज्ञैः । स्वं च तद्रूपं चेति हि स्वरूपम् । रूपशब्दश्च स्वपरसाधारणः । तेन स्वस्मिन्प्राप्तेऽपि उच्यमानः स्वशब्दः परिसङ्ख्यान्यायेन परव्यावृत्तिमेव प्रतिपादयतीति ज्ञायते ।

परि०— तस्मादित्यस्यार्थः **परस्मादिति** । **अर्थ** इत्यनुवादः । **प्रवृत्तिनिमित्तमिति** व्याख्या । तथा च स्वशब्दार्थः स्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं भवति ।। **रूपशब्दश्च स्वपरसाधारण इति** । अर्थपर्यायो रूपशब्दः ।। **परिसङ्ख्यान्यायेनेति** । पूर्वतन्त्रे प्रथमाध्यायद्वितीयपादीयान्तिमाधिकरणे 'परिसङ्ख्ये'ति सिद्धान्तगुणसूत्रम् । तस्यायमर्थः । कर्मप्रयोगे उच्चार्यमाणा मन्त्राः विवक्षितार्थतया दृष्टार्था उत अविविक्षितार्थाः सन्तः, अदृष्टार्था इति सन्देहे 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्ये'त्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकस्येमाम् 'अगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति ब्राह्मणवाक्यरूपशास्त्रस्य सत्त्वादविविक्षितार्थाः मन्त्राः । विविक्षितार्थत्वे मन्त्रेण वक्तव्यार्थस्यानेनोक्तिरयुक्ता स्यात् । अन्धो हि अन्येन नीयते न तु चक्षुष्मानित्येवं 'तदर्थशास्त्रादि'ति सूत्रेण

पूर्वपक्षयित्वा 'परिसङ्ख्ये'ति सूत्रेणाश्वाभिधानीं = अश्वसम्बन्धिनीं रशनां आदद्यादित्यर्थोक्त्यर्थं ब्राह्मणवाक्यं न प्रवृत्तम् । येन मन्त्रगतशब्दशक्तिपर्यालोचनयैवास्यार्थस्य प्राप्तत्वात् ब्राह्मणवाक्य-सार्थक्याय मन्त्राणां विषहरमन्त्रस्येवोच्चारणमात्रेण अदृष्टार्थतयोपकारकत्वं कल्प्येत किन्तु परिसङ्ख्या = इतरपरिवर्जनं ब्राह्मणवाक्यस्यार्थः । चयनोपयुक्तेष्टकाधारशकटाकर्षणार्थं युगवाहकतया विनि-युक्तयोरश्वरासभयोर्द्वयोरपि सम्बन्धिरशनाग्रहणे मन्त्रपदशक्त्या प्राप्ते सति गर्दभरशनां नाददद्यादिति वक्तुं ब्राह्मणस्य प्रवृत्तिरिति तस्यानर्थक्याप्राप्तेर्मन्त्रा विविक्षितार्था इति सिद्धान्तः कृतः तेन न्याये-नेत्यर्थः । 'उभयत्र प्राप्तावन्यत्र विवर्जनं परिसङ्ख्ये'त्युक्तेरिति भावः ।

गु०दी०— **परिसङ्ख्यान्यायेने**त्यस्य सङ्ख्याशब्देन सामान्यतः प्राप्तायामप्येकत्वसङ्ख्यायां पुनरेकत्व-सङ्ख्येति विशेषणे द्वित्वादिसङ्ख्याव्यावृत्तिवदित्यर्थः ।

यादु०— **परिसङ्ख्यान्यायेति** । परिसङ्ख्यान्यायस्य चेदमुदाहरणम् । 'इमामगृभ्णन् रशनामृत-स्येत्यश्वाभिधानीमादत्त' इति ब्राह्मणवाक्येन ऋतस्य पशोर्नाश्वाभिधान्यादानं विधीयते । तस्येमामगृभ्णन् रशनामृतस्येति मन्त्रेणैव सामान्यतः प्राप्तत्वात् । किन्त्वनेन मन्त्रेण सामान्यतः प्राप्तगर्दभरशनापरिसङ्ख्यानं वर्जनमेव विधीयते ॥ **गर्दभरशना नादातव्येति** । 'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या विधीयत' इति वचनात्। एवं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्येतदपि परिसङ्ख्यान्यायस्योदाहरणम् । अत्रापि पञ्चानां पञ्चनखानां भक्षणं न विधी-यते । तस्य रागत एव प्राप्तत्वात् । किन्तु पञ्चेतरे पञ्चनखा न भक्ष्या इतीतरपरिसङ्ख्यानमेव विधीयत इति ।

शे०चं०— **एवं वदतेति** । मिथ्याभूतपरसापेक्षत्वान्न सर्वज्ञत्वादेरुपजीव्यत्वमिति वदतेत्यर्थः ॥ **परापेक्षतेति** । मिथ्याभूतपरापेक्षतेत्यर्थः । स्वशब्दस्य परापेक्षताया बाधितत्वादाह **परापेक्षस्यार्थस्य प्रति-पादक इति** ॥ **कथमिति** । स्वशब्दार्थभूतस्य स्वस्य परानपेक्षत्वान्न परापेक्षार्थप्रतिपादकत्वमपीत्यर्थः । भवेदेतद्यदि परस्माद्व्यावृत्तिः स्वशब्दार्थः स्यात् सैव कुतः । स्वशब्दस्य स्वमात्रवाचकत्वोपपत्तेरित्यत आह **स्वं च तदित्यादि** ॥ **स्वपरेति** । रूपशब्दस्याभिधेयवचनत्वात् स्वपरयोश्चाभिधेयत्वाविशेषात् स्वपरसाधारणत्वं तस्येति भावः ॥ **परिसङ्ख्यान्यायेनेति** । द्वयोः शेषिणोरेकस्य शेषस्य वैकस्मिन् शेषिणि द्वयोः शेषयोर्वा नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरस्य शेषान्तरस्य वा निवृत्तिफलको विधिः परिसङ्ख्याविधिः । उदाहरणं तु पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादि । अत्र पञ्चानां पञ्चनखानां भक्षणं न विधीयते । तस्य रागत एव प्राप्तत्वेन विध्यनपेक्षत्वात् । अप्राप्ते च शास्त्रस्यार्थवत्त्वात् । किन्तु तदितरनखा न भक्ष्या इतीतरपरिसङ्ख्यानमेव (इतरवर्जनं) विधिप्रमेयम् । यथा वाऽग्निचयने इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति । तत्राग्निचयने गर्दभरशनाग्रहणमश्वरशनाग्रहणं चेति द्वयमनुष्ठेयम् । तत्राश्वरशनाग्रहणे इमामगृभ्णन्निति मन्त्रो लिङ्गादेव रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपान्नित्यं प्राप्नोतीति न तत्प्राप्त्यर्थः । तदप्राप्तांशपूरणार्थो वा विधिः । किन्तु लिङ्गाविशेषाद्गर्दभरशनाग्रहणेऽपि मन्त्रः

प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थः । यथा वा चातुर्मास्यान्तर्गतेष्टिविशेषे गृहमेधीये आज्यभागौ यजतीति । अत्र गृहमेधीयस्य दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वात् प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशादेवाज्यभागौ नित्यं प्राप्नुत इति न तत्र विधिस्तत्प्राप्त्यर्थः । तन्नियमार्थो वा । किन्त्वतिदेशात् प्रयाजादिकमपि प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः । तथेह रूपशब्देन स्वप्राप्तावप्युच्यमानः स्वशब्दो न स्वप्राप्त्यर्थस्तन्नियमार्थो वा किन्तु रूपशब्देनैव प्रसक्तस्य परस्य व्यावृत्त्यर्थ एव । अत एव रूपशब्देन प्रसक्तस्य बाह्यार्थस्य व्यावृत्त्यर्थं स्वं रूपं शब्दस्येत्यत्र स्वमिति विशेषणं सङ्गच्छत इति भावः ।

वा०र०— सर्वव्यावृत्तये यस्मात्स्वशब्दोऽयं प्रयुज्यत इत्येतत्तत्त्वनिर्णयटीकायां 'रूपशब्दो हि वस्तुपर्याय' इत्युक्तिमवगाह्यानवगाह्यरूपमिति प्रथमभागगीताभाष्यटीकायां रूपशब्दोऽभिधेयार्थ इत्युक्तिं च हृदि कृत्वाऽऽह **रूपशब्दस्येति** । परिसङ्ख्याविधेरुदाहरणानि तु *सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहा*नुसारेण *चन्द्रिकाटीकोक्त*रीत्या च तत्राधिकरणे स्पष्टानि । **स्वं रूपं शब्दस्येत्यत्रेति** । एतच्च जिज्ञासाधिकरणीयमूलोदाहृत 'न वेति विभाषे'-त्येतद्विचारावसरे टीकायां तद्विवरणे चोक्तरीत्योपपाद्यम् । गीताभाष्यटीकाव्याख्याने टीकाकृता विशदीकृतमेतत् । तदनुसारेणास्मदीयतद्व्युत्पादनानुसारेण चोपयुक्तमत्र लेख्यमस्ति ।

स०व्र०— अंशत्वे सामर्थ्येन लिङ्गेनोभयत्र विनियोगे प्राप्तेऽश्वररशनादानेऽपि विनियोगस्य प्राप्तत्वान्न तदर्थं ब्राह्मणवाक्यं किं नाम गर्दभरशनादानेन विनियोक्तृ(ग)व्यावृत्तिरित्येतदर्थमेवेति । यथोक्तम् । 'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या विधीयत' इति परिसङ्ख्यान्यायेनेत्यर्थः ।

* * *

१७१ **सु०— सत्यमेतदेवं व्याख्याने । न चैवमित्यत आह स्वरूपमिति ।**

अनु०— **स्वरूपं नाम किन्न चेत् ।**
न स्वरूपाभिधायि स्यात् वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत् ।
रूपशब्देन पूर्णत्वात् तच्च सामान्यतावचः ॥

अस्मदभिप्रेतं व्याख्यानं न चेत् अङ्गीक्रियते तदा स्वरूपं नाम किं, न किमपि । स्वरूपशब्दो निरर्थकः स्यादित्यर्थः । रूपशब्दसमानार्थः स्वरूपशब्द इत्यतः कथमेतदिति चेदत्र वक्तव्यम् । स्वं च तद्रूपं चेति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैवमुच्यते । उताखण्ड एवायं शब्द इत्युपेत्य । आद्ये दोषमाह वैयर्थ्यमिति । यस्मादस्मिन्पक्षे स्वशब्दस्य वैयर्थ्यं तस्मा-

त्स्वरूपं नाम किमिति सम्बन्धः । कुतो वैयर्थ्यमित्यत आह रूपेति । स्वरूपशब्दे यो रूपशब्दस्तेनैव रूपशब्दार्थाभिधानस्य पूर्णत्वात् । न हि रूपशब्दो रूपशब्दार्थं नाभिधत्त इति सम्भवति । अन्यथोत्पलनीलोत्पलशब्दावप्येकार्थौ स्याताम् । द्वितीयं निराकरोति तच्चेति । तत् रूपपदम् । चो यस्मादित्यर्थे । सामान्यतावचः सामान्याकारस्य वाचकम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । एतदुक्तं भवति । प्रतीतिप्रमाणक एव शब्दार्थ-निश्चय इति हि शाब्दाः । तत्र रूपशब्दः सामान्याकारस्याभिधायकः । सर्वेषां ततः तत्प्रत्ययात् । स्वरूपशब्दश्चासाधारणाकारस्य । तस्मात् तत्प्रतीतेः । तस्मान्न तयो-रेकार्थत्वमिति ।

परि०— वैयर्थ्यं स्वपदस्येति । अस्यार्थः **स्वशब्दवैयर्थ्यमिति** ॥ **अन्यथेति** । स्वशब्दस्य रूपसमानार्थकत्वे इत्यर्थः । ननु पञ्चमस्य प्रथमे पादे तस्य भावस्त्वतलावित्यधिकरणे 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'ति सूत्रेण 'सामान्य'शब्दस्य भावार्थकष्यञन्तत्वात् पुनर्भावार्थ-कतल्प्रत्ययः कथमित्यतः ष्यञ्प्रत्ययोऽयं न भावार्थ इत्याह **चातुर्वर्ण्यादित्वादिति** । 'चतुर्वर्णा-दिभ्यः स्वार्थे ष्यञ् वक्तव्य' इति वार्तिकेन 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमि'त्यादि गीतादौ चातुर्वर्ण्य-मित्यादिवत् समानमेव सामान्यमिति समानशब्दात् ष्यञ्प्रत्यये, षः प्रत्ययस्य, 'हलन्त्यमि'ति आद्यन्तानुबन्धलोपे 'तद्धितेष्वचामादेरि'ति आदिवृद्धौ 'यस्ये'त्यन्तलोपे सामान्यमिति रूपं अतो न दोषः । चतुर्वर्णादिः प्रयोगानुसारित्वात् अयमपि शब्दस्तत्र ज्ञेय इति भावः । **शाब्दाः** शब्दशक्तिज्ञा इत्यर्थः ॥ **न तयोरेकार्थत्वमिति** । अत एव पाणिनीये स्वं रूपं शब्दस्येत्यत्र स्वमिति रूप-विशेषणमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

गु०दी०— स्वार्थे प्रत्यय इत्यत्र तल्प्रत्ययः ष्यञ्प्रत्ययो वा ।

यादु०— ननु गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यनेन भावे ष्यञ्प्रत्ययविधानात् सामान्यमित्यनेनैव समानानां भावे लब्धे पुनर्भावार्थतल्प्रत्ययोऽत्रानुपपन्न इत्यत आह **चातुर्वर्ण्यादित्वादिति** । चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे ष्यञ् वाच्य इति वार्तिके चातुर्वर्ण्यमित्यादौ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमिति स्वार्थे ष्यञ्विधानात् तस्य चाकृति-गणतयाऽभिप्रेतत्वात् समानशब्दादपि स्वार्थे ष्यञि कृते ततो भावे तल्प्रत्ययोपपत्तिरिति भावः ।

वं०प०— अन्यथोत्पलेति । स्वं च तद्रूपं चेति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य यदि रूपस्वरूपशब्दावेकार्थौ स्यातां तर्हि नीलं च तदुत्पलं चेति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्योत्पलनीलोत्पलशब्दावप्येकार्थौ स्यातामित्यर्थः ।

शे०चं०— कथमेतदिति । निरर्थकत्वमित्यर्थः । नन्वखण्डस्यैव स्वरूपशब्दस्य रूपशब्दसमानार्थत्वाभ्युपगमात् कथं स्वशब्दस्य वैयर्थ्योद्भावनमित्यतः अत्रोक्तरूपव्युत्पत्त्याश्रयणेन स्वरूपशब्दस्य रूपशब्दसमानार्थत्वपक्ष एव स्वशब्दवैयर्थ्यस्योच्यमानत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य अत्र सम्भावितं विकल्पं कृत्वा आद्यपक्षोत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थं योजयति **अत्र वक्तव्यमिति** ॥ **अन्यथेति** । नीलोत्पलशब्दान्तर्गतोत्पलशब्दस्याप्युत्पलरूपार्थानभिधायकत्वप्रसङ्गेन तन्मात्रेणोत्पलरूपार्थानभिधानेन नीलशब्दवैयर्थ्यपरिहारस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । ननु 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य' इति भावे ष्यञ्विधानात् सामान्यमित्यनेनैव समानानां भावस्य लब्धत्वात् पुनर्भावार्थकतल्प्रत्ययवैयर्थ्यमित्यतः चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे ष्यञ् वाच्य इत्येतत्सूत्रीय(गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति । गुणवचनाद्ब्राह्मणादेश्च ष्यञ् स्यात् कर्मणि भावे चेति सूत्रार्थः । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । ब्राह्मण्यमित्युदाहरणम् । आकृतिगणोऽयमिति प्रकृतसिद्धिः । भावः प्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्मो न तु धात्वर्थः)वार्तिके स्वार्थे ष्यञ्विधानात् चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यमित्यादाविव समाना एव सामान्यमिति समानशब्दात् स्वार्थे ष्यञि कृते ञित्त्वादादिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे सति निष्पन्नसामान्यशब्देन भावस्यालाभात् तदर्थकतल्प्रत्ययस्य न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह **चातुर्वर्ण्यादित्वादिति** । ननु रूपशब्दस्य सामान्याकारवाचकत्वमेवासिद्धम् । तत्त्वेऽपि स्वरूपशब्दस्यापि तद्वाचकत्वस्यैव सम्भवात् रूपशब्दसमानार्थत्वमप्रत्यूहमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

वा०र०— गुणवचनेत्यादि ॥ **चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ इति** । 'वर्तमानसामीप्य' इति सूत्रीयसामीप्यपदव्युत्पादनायास्य प्रकारस्याश्रितत्वादित्यादि जिज्ञासाधिकरणेऽस्माभिर्व्युत्पादितं लेख्यम् । **एतत्सूत्रीयेति** । गुणवचनेति सूत्रीयेत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति सामीप्यपदप्रयोगेण चातुर्वण्यचातुराश्रम्यादिसिद्ध्यर्थं स्वार्थिकष्यञभ्यनुज्ञानत्वाद् ज्ञापकबलेनेदं वार्तिकमिति ज्ञेयो सामान्यतेतिवत् न प्रत्ययः स्वार्थ इत्युच्यते इति भ्रान्तिवारणाय चातुर्वर्ण्यादित्वोक्त्या सूचितं सामान्यपदे ष्यञ् स्वार्थकत्वमत्रोक्तमिति दर्शयति **समाना एवेत्यादि** । न च ज्ञानत्वे । न ज्ञेयेत्यादि न तदिति वाच्यमित्यन्तवाक्यस्थ न तदितीति तच्छब्देन प्रयोजनाप्रतिभासाशब्देन प्रकृतं योजनाप्रतिभासनं परामृश्यते । लिङ्गाविवक्षणात् सामान्ये नपुंसकतेति न दोषः।

स०व्र०— स्वार्थे प्रत्यय इति । सामान्येति ष्यञ्प्रत्यय इति भावः ।

॥ इति स्वरूपमात्रमुपजीव्यमिति पक्षोऽप्ययुक्तः ॥

* * *

॥ अथ ज्ञानार्थकचैतन्यस्य ज्ञेयादिसापेक्षत्वात् ब्रह्मणः चैतन्यमपि नाङ्गीकर्तुं शक्यते ॥

१७६ **सु०— यदुक्तं चेतनत्वं ब्रह्मणो न स्यादिति तदिष्टापादनम् । न हि वयं ब्रह्मणश्चेतनत्वमङ्गीकुर्मः । क्रियावेशलक्षणस्य कर्तृत्वस्य निर्विकल्पकेऽभावात् । किन्तु चैतन्य-**

मेव ब्रह्म । तदर्था एव चेतनत्ववादा व्याख्यातव्या इत्यतश्चैतन्यमपि न परेण शक्याङ्गीकारमिति भावेन तद्व्याख्याति चेतनस्येति ।

अनु०— चेतनस्य स्वभावो हि चैतन्यमिति गीयते ।

भावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । **तस्यात्रागन्तुकत्वं ज्ञापयितुं स्वशब्दः । इति हि गीयत इत्यनेन 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'ति स्मृतिं सूचयति । चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च ज्ञानम् । चिती संज्ञान इति पाठात् । ततश्च ज्ञानं ब्रह्मेत्युक्तं भवति ।**

परि०— चेतनत्ववादा इति । 'चेतनश्चेतनानामि'त्यादय इत्यर्थः ॥ **गुणवचनेति** । 'गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च भावे कर्मणि च ष्यञ् भवती'ति सूत्रार्थः । 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् वे'ति पूर्वसूत्रात् ष्यञोऽनुवृत्तेः अस्य च ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् इति भावः । भावार्थे ल्युडन्तमुपेत्याह **चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च ज्ञानमिति ।**

गु०दी०— गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र एतेभ्यः स्वार्थेऽण्प्रत्ययः तेन च वृद्धौ चिदेव चैतन्यमिति भवतीत्यर्थः । शक्तिः कारकमिति पक्षस्य स्थितत्वाद्वचनक्रियायाः सर्वदाऽभावान्नित्यो वक्तेति कथमिति शङ्कायां वचनशक्तिरेव कारकम् । न तु वचनक्रियाऽपीत्यतो नित्यो वक्तेति घटत इति भावः ।

यादु०— चेतनत्वमङ्गीकुर्म इति । चित्कर्तृत्वरूपमित्यर्थः ॥ **किन्तु चैतन्यमेवेति** । तथा च भावे युप्रत्यय इति भावः ॥ **गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति** । गुणवचनाद् ब्राह्मणादेश्च ष्यञ् स्यात् कर्मणि भावे चेति सूत्रार्थः । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । ब्राह्मण्यमित्याद्युदाहरणम् । आकृतिगणोऽयमिति प्रकृतसिद्धिः ।

वं०प०— तस्य चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य ज्ञानस्य ॥ **आगन्तुकतामिति** । चेतनस्य स्वः स्वरूपभूतो भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्या स्वाभाविकत्वापरपर्यायानागन्तुकत्वस्य सूचनादित्यर्थः ।

शे०चं०— चेतनत्वमिति । ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञत्वमित्यर्थः । अनङ्गीकारे निमित्तमाह **क्रियावेशेति** ॥ **निर्विकल्पक इति** । निर्विकार इत्यर्थः । अभिनिविष्टस्य विकारनियमादिति भावः । **चैतन्यमेवेति** । ज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ **भाव इति** । भवत्यस्माच्छब्दप्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । **अनागन्तुकतामिति** । चेतनस्य स्वः स्वरूपभूतो भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्या स्वाभाविकत्वापरपर्यायानागन्तुकत्वस्य सूचनादित्यर्थः । ज्ञानमेव चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यत्र नियामकमाह **चिती संज्ञान इतीति ।**

* * *

१७७ **सु०**— ततः किमित्यत आह **तस्मादिति** ।

अनु०— तस्माद्विशेषबाहुल्यं चैतन्यस्य विशेषतः ।

यस्माच्चैतन्यं नाम ज्ञानं **तस्मात् चैतन्यस्य** ब्रह्मणो, **विशेषतः** अतिशयेन, विशेष-बाहुल्यं प्रसज्यते । ज्ञानं हि ज्ञेयज्ञातृकरणसापेक्षं भवति । ज्ञानत्वादिधर्माश्चानिवार्याः । न च सविशेषं ब्रह्म परेणाङ्गीक्रियते । ज्ञेयादिकं च न स्वयम् । विरोधात् । परन्तु मिथ्येति तत्सापेक्षं ज्ञानं कथं सत्स्यात् ।

शे०चं०— विशेषबाहुल्यप्रसङ्गमेव प्रपञ्चयति **ज्ञानं हीति** । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह **न च सविशेष-मिति** ॥ **विरोधादिति** । ज्ञानस्य ब्रह्मणो ब्रह्मकर्मकत्वे क्रियाकर्मभावस्य, ब्रह्मकर्तृकत्वे क्रियाकर्तृभावस्य, ब्रह्मकरणकत्वे क्रियाकरणभावस्य, प्रसक्त्या तस्य च लोके एकत्रादर्शनाद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **कथं सत्स्या-दिति** । मिथ्यासापेक्षस्य मिथ्यात्वनियमस्य त्वयाऽभ्युपगमादिति भावः ।

॥ इति ज्ञानार्थकचैतन्यस्य ज्ञेयादिसापेक्षत्वात् ब्रह्मणः चैतन्यमपि नाङ्गीकर्तुं शक्यते ॥

* * *

॥ अथ ज्ञानं ज्ञेयज्ञातृसापेक्षमेव भवति ॥

१७८ **सु०**— ब्रह्मणो ज्ञानत्वे ज्ञेयाद्युपेतता कुत इति चेत् । ज्ञानत्वात् । प्रसिद्धज्ञान-वत् । न च ज्ञानत्वमसिद्धमिति युक्तम् । अङ्गीकारविरोधात् । व्याप्तिमुपपादयति **नेति** ।

अनु०— न ज्ञेयज्ञातृहीनं हि ज्ञानं नाम क्वचिद्भवेत् ।

यदुक्तं प्राग्ब्रह्मणश्चेतनत्वे ज्ञेयज्ञानोपेतत्वेन भाव्यमिति, तत्रापि ज्ञत्वात्सम्मतवदिति नियामकमभिप्रेतम् । प्रसङ्गात् तस्यापि व्याप्तिमुपपादयति **ज्ञेयेति** ।

ज्ञेयज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्यत्र न च प्रमा ।

आद्यश्चशब्दो ज्ञेयादिराहित्यज्ञत्वयोः समुच्चये । द्वितीयस्तु व्यभिचारद्वयसमुच्चये ।

परि०— चेतनत्व इति । ज्ञानकर्तृत्वरूपचेतनत्वे चेतनत्वं च ज्ञत्वमित्यत्रोक्ते इत्यर्थः ॥ **प्रसङ्गात् तस्यापीति** । ब्रह्मणो ज्ञत्वे ज्ञेयज्ञानसापेक्षत्वात् तं स्यादित्येवंरूपस्येत्यर्थः ॥ **व्यभिचारद्वयेति** । न केवलं पूर्वार्धोक्ते व्यभिचारे न प्रमाणम् । किन्तु उत्तरार्धोक्तव्यभिचारे च न प्रमाणमिति व्यभिचारद्वयनिरासप्रयोगद्वयेऽपि व्याप्तिरुपपादितेति भावः ।

वं०प०— आद्यश्चशब्द इति । ज्ञेयविहीनो ज्ञो, ज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्येवं समुच्चय इत्यर्थः ॥ **व्यभिचारद्वयसमुच्चय इति** । ज्ञेयज्ञानविहीनो ज्ञ इत्यत्र च व्यभिचार इति यावत् । प्रमाणं नास्ति । यदि ज्ञेयादिविहीनोऽपि ज्ञ इत्यत्र प्रमाणं स्यात् तर्ह्येव व्यभिचारः स्यादिति भावः ।

शे०चं०— ननु न ज्ञेयज्ञातृहीनं हीति ज्ञानस्य ज्ञेयज्ञातृहीनत्वाभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च ज्ञानत्वहेतोर्ज्ञेयाद्युपेतत्वेन व्यभिचाराभावोपदर्शनद्वारा व्याप्त्युपपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तद्व्याप्त्युपपादनस्यापि प्रयोजनाप्रतिभासात् । न च ज्ञानत्वेन ज्ञेयाद्युपेतत्वानुमानसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । ज्ञानत्वेन ज्ञेयाद्युपेतताया प्रागसाधितत्वेन तत्समर्थनार्थत्वायोगात् । न च तादृशानुमानस्य पूर्वमनुक्तत्वेऽप्यभिप्रेतत्वाद्युक्तमस्य तत्समर्थनत्वमिति वाच्यम् । तादृशस्यानुमानस्यात्राभिप्रेतत्वकल्पने निमित्ताभावात् । अभिप्रेतत्वे वा तत्र पक्षधर्मतामनुपपाद्य व्याप्तिमात्रोपपादने निमित्ताभावाच्चेत्यतः तस्माद्विशेषबाहुल्यमित्युक्तस्य ज्ञानत्वेन ज्ञेयादिसापेक्षप्रसङ्गस्योंपपादनाय तादृशानुमानस्याभिप्रेतत्वात् पक्षधर्मतोपपादनस्य च स्पष्टत्वात् तामनुपपाद्य तदङ्गव्याप्त्युपपादनपरस्य न ज्ञेयेत्यादिग्रन्थस्य नानर्थक्यमिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तस्मादित्युक्तप्रसङ्गस्याप्रयोजकताशङ्कामुत्थापयति **ब्रह्मण इति** । ज्ञेयज्ञानविहीनश्चेत्यादेरसङ्गतिमाशङ्क्याव्यवहितार्थानुपपादकत्वादव्यवहितग्रन्थेनासङ्गतावपि व्यवहितार्थोपपादकत्वेन तत्सङ्गतिसद्भावान्नासङ्गतिरित्यभिप्रेत्य व्यवहितेन सङ्गतिमाह **यदुक्तमिति** । ज्ञत्वं न ज्ञेयवर्जितमित्यादिनेति शेषः ॥ **आद्यश्चशब्द इति** । (ज्ञेयविहीनो ज्ञो ज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्येवं समुच्चय इत्यर्थः) । अनेन न केवलं न ज्ञेयादिविहीनः किन्तु ज्ञेश्चेत्याद्यचशब्दस्य योजनोक्ता भवति। **व्यभिचारद्वयेति** । ज्ञानं ज्ञेयज्ञातृरहितमित्येको व्यभिचारः । ज्ञो ज्ञेयज्ञानरहित इति द्वितीयः तयोः समुच्चये द्वितीयश्चशब्द इत्यर्थः । अनेन न केवलं ज्ञातृज्ञेयरहितं ज्ञानमित्यत्रैव न प्रमाणं किन्तु ज्ञेयज्ञानविहीनो ज्ञ इत्यत्रापि न प्रमाणमिति चशब्दयोजनोक्ता भवति ।

स०व्र०— व्यभिचारद्वयेति । यो ज्ञाता स ज्ञानज्ञेयविहीन इत्येको व्यभिचारः । ज्ञानं ज्ञातृज्ञेयविहीनमिति द्वितीयो व्यभिचारः । तत्समुच्चये द्वितीयश्चशब्दार्थः । यो ज्ञाता स ज्ञानरहित इत्येकः । ज्ञेयरहित इत्यपरः । इति व्यभिचारद्वयसमुच्चय इति चार्थः ।

॥ इति ज्ञानं ज्ञेयज्ञातृसापेक्षमेव भवति ॥

* * *

॥ अथ ज्ञानस्य ज्ञेयादिसापेक्षताऽनङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः ॥

१७९ **सु०**— ननु प्रसिद्धस्य ज्ञानस्य ज्ञेयाद्युपेतत्वेऽपीदं ब्रह्मस्वरूपं ज्ञानं तद्रहितं भवतु किं बाधकमित्यत आह **ज्ञातृज्ञेयेति** ।

अनु०— ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानं चेद्भोक्तृभोग्यतः ।
हीनं भोजनमेव स्यात् ताडनं कर्तृ ताड्यतः ॥

हीनं एवेति सम्बन्धः । **कर्तृ ताड्यत** इति ताडयितृताड्याभ्यां हीनं स्यादित्यर्थः । धात्वर्थोऽपि ज्ञानं यदि कर्तृरहितं स्यात्, आकाङ्क्षावशात् सकर्मकतया प्रतीयमानमपि च यदि निष्कर्मकं स्यात् तदोक्तो बहुतरोऽतिप्रसङ्गः, विशेषाभावादिति । ज्ञविषयेऽप्येवं भोज्यभोजनविहीनो भोक्ताऽपि स्यादित्यादिरतिप्रसङ्गो वाच्यः । न हि सकर्मकक्रियायाः कर्ता क्रियादिरहितो युक्त इति ।

परि०— ज्ञानस्य कर्त्रादिहीनत्वे भोजनादेस्तथात्वापादनं कुतः हेत्वभावादित्यत आह **धात्वर्थोऽपीति** ॥ **आकाङ्क्षेति** । जानातीत्युक्ते किमिति जायमानाकाङ्क्षावशादित्यर्थः ॥ **विशेषाभावादिति** । धात्वर्थत्वाविशेषादित्यर्थः ।

शे०चं०— हीनं भोजनमेवेत्यत्र यथाश्रुतसम्बन्धे एवकारवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतया तं योजयति **हीनमेवेति सम्बन्ध इति** ॥ **ताडयितृताड्याभ्यामिति** । कर्तृशब्दः सामान्यशब्दोऽपि ताड्यपदसन्निधानाद्विशेषपर इति भावः । विशेषव्याप्त्यभावान्मूलोक्ततर्काणामाभासत्वमाशङ्क्य अविशेषलक्षणसामान्यव्याप्त्याश्रयणेन तत्परिहरन्मूलोक्ततर्कस्य विशिष्टैकतर्कताभ्रान्तिं च परिहरन्नेव प्रसङ्गवाक्यतात्पर्यमाह **धात्वर्थोऽपीति** । या क्रिया सकर्तृकेतिवत् सा सकर्मकेति व्याप्त्यभावेन क्रियात्वेन सकर्तृकत्ववत् सकर्मकत्वासिद्धेराह **आकाङ्क्षावशादिति** ॥ **ज्ञविषयेऽपीति** । अन्यथा प्रसिद्धस्य ज्ञस्य ज्ञानाद्युपेतत्वेऽपि ब्रह्मरूपस्य ज्ञस्य ज्ञानादिराहित्यमेव भवतु । किं विपक्षे बाधकमित्यप्रयोजकताशङ्का न परिहृता स्यादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । यदि ज्ञो ज्ञानविहीनः स्यात् तर्हि भोक्ता भोजनविहीनः स्यात् । यदि ज्ञो ज्ञेयविहीनः स्यात् तर्हि भोक्ता भोज्यविहीनः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । आदिपदेन ताडयिता ताडनविहीनः स्यात् ताड्यविहीनः स्यादिति प्रसङ्गद्वयसङ्ग्रहः । कण्ठतो भाष्यकाराणां तदनुक्तिस्तु ज्ञातृज्ञेयविहीनं चेत्यतिप्रसङ्गोक्त्या अस्यातिप्रसङ्गस्य शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात् किं पृथक् तदुक्त्येति भावेनेति द्रष्टव्यम् । उक्तप्रसङ्गानां प्रशिथिलमूलतामाशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽपि अविशेषव्याप्तेः सत्त्वान्न तदिति भावेन अविशेषव्याप्तिमुपपादयति **न हीति** । अकर्मकक्रियाकर्तरि व्यभिचारवारणाय सकर्मकेति क्रियाविशेषणम् ।

वा०र०— ज्ञातृज्ञेयविहितं चेत्यपि प्रसङ्गोत्त्येति पाठः । **उक्तप्रसङ्गानामिति** । यदि ज्ञो ज्ञेयविहीनः स्यादित्यादिप्रसङ्गानामित्यर्थः । **न तदितीति** । अत्रापि सामान्ये नपुंसकाश्रयणान्न प्रशिथिलमूलत्वमित्यर्थः । **अकर्मकेति** । अयमाशयः । सकर्मकेति मूले हि न हि क्रिया कर्त्ता क्रियारहितो दृष्ट इति न हि सकर्मकक्रिया कर्ता कर्मरहितो दृष्ट इति च व्याप्तिद्वयोपपादनमभिप्रेतम् । क्रियादीत्यादिपदस्य कर्मपरत्वात् । तथा च द्वितीय-व्याप्तौ यः क्रिया कर्ता कर्मरहितो दृष्ट इत्येतावता पूर्तेः सकर्मकेति व्यर्थमिति न वाच्यम् । अकर्मकं भवती-त्याद्युक्तभवनादिक्रियाकर्तरि कर्मरहितत्वस्यैव दृष्टतया व्यभिचारप्रसङ्गेन तन्निवृत्त्यर्थं सकर्मकक्रियेति सकर्मकत्वेन क्रियाविशेषणस्यावश्यकत्वादिति ।

॥ इति ज्ञानस्य ज्ञेयादिसापेक्षताऽनङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः ॥

* * *

॥ अथ 'ज्ञातृज्ञेयविहीनं' इत्यनुव्याख्यानप्रतिपाद्यानुमानद्वयस्य कार्यत्वमुपाधिरिति शङ्का, 'नित्यवागपि' इत्यनुव्याख्यानभागेन तन्निरासप्रकारश्च ॥

१८० **सु०**— ज्ञाता ज्ञेयमिति च कारकाभिधानमेतत् । कारकमुत्पादकमिति च पर्याया-वेतौ । कार्यमेव चोत्पादकमपेक्षते । अकार्यं च ब्रह्माख्यं ज्ञानमिति न तस्य कर्त्राद्यपेक्षे-त्याशयवान् शङ्कते **नित्यत्वादिति** ।

अनु०— नित्यत्वात् तादृशं च स्यादिति चेत्

नित्यत्वमकार्यत्वस्योपलक्षणम् । अनित्यस्य भोजनादेर्भोक्त्राद्यपेक्षायामपीदं **नित्य-त्वात् तादृशं** ज्ञात्रादिरहितं च स्यादित्यनेन व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या व्याप्यविपर्ययः शङ्कितः । नोत्पादकमेव कारकम् । तथा सत्यस्ति गगनमित्यादौ गगनादीनामकारकत्वप्रसङ्गात् । किन्तु धात्वर्थाश्रयः कर्ता, तद्विषयः कर्मेत्यादि ।

आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षे एव च तदन्वितत्वानन्वितत्वयोः प्रयोजके । न तु कार्यत्वा-कार्यत्वे । अत एव कश्चिद्धात्वर्थः कर्माद्यन्वितः कश्चिन्नेति युज्यत इत्याशयवानाकाङ्क्षा-मप्रयोजकीकृत्य कार्यत्वाद्येव प्रयोजकीकुर्वाणस्यातिप्रसङ्गमाह **नित्येति** ।

नित्यवागपि ।

वाच्यवक्तृविहीना स्यात्

अकार्यस्य कारकानन्वितत्वेऽकार्या वेदवाक् **वाच्यवक्तृविहीना स्यात्** । कार्यस्य च कारकान्वितत्वे **कर्माद्यन्विततानियमोऽपि स्यादित्यपेरर्थः** । विपर्यये पर्यवसानमाह **न हीति** ।

न हि सा चैव तादृशी ।

सा तादृशी नैव हीति सम्बन्धः । द्वितीयप्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसानं चशब्देनाह ।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयति **ज्ञाता ज्ञेयमिति** ।। **कारकाभिधानमेतदिति** । ण्वुल्तृचाविति तृचः कर्तरि, अचो यदिति यत्प्रत्ययस्य कर्मणि विधानादिति भावः ।। **पर्यायाविति** । ज्ञातृपदं कर्तृवाचि ज्ञेयपदं कर्मवाचि 'क्रियां कुर्वद्धि कारकमि'ति निर्वचनादिति भावः ।। **अनित्यस्येति** । जन्यस्येत्यर्थः । किमनेनोक्तानुमानद्वयस्य दूषणमुक्तं स्यादित्यतः कार्यत्वमुपाधिरुक्तं स्यादिति भावेनाह **इत्यनेनेति** । पूर्वं हि ज्ञानं, कर्त्रादिकारकोपेतं ज्ञानरूपं जानातिधात्वर्थत्वात् भोजनताडनादिधात्वर्थवत् । ब्रह्मरूपं ज्ञानकर्तृ कारकाद्युपेतं ज्ञत्वाद्भोक्त्रादिवदित्यत्र कार्यत्वं प्रयोजकमिति मनसि निधाय पक्षीभूते ब्रह्मरूपे ज्ञाने (ब्रह्मरूपज्ञान)कर्तरि च कार्यत्वरूपव्यापकविरुद्धनित्यत्वोपलब्ध्येति वा कार्यत्वाभावोपलब्ध्येति वार्थः । **व्याप्यविपर्ययः** कर्तृकर्मरूपकारकोपेतत्वविपर्ययः शङ्कित इत्यर्थः । परोक्तोपाधौ दोषमनभिधाय अतिप्रसङ्गोक्तिरयुक्तेत्यतोऽभिप्रायं वदन्नेव अवतारयति **नोत्पादकमेवेत्यादिना** ।। **अस्तीति** । 'असभुवी'त्यतो 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति कर्तरि विहितलादेशतिपः कर्तृकारकाभिधायित्वादिति भावः ।। **धात्वर्थाश्रयः कर्तेति** । तथाच गगने सत्ताश्रयत्वादिसम्भवाद्युक्तं अस्तीत्यादौ कर्तृकारकत्वादिकं तस्येति भावः ।। **अत एवेति** । आकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोरेव कारकान्वितत्वानन्वितत्वयोः प्रयोजकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । एकरूपत्वाविशेषेऽपि जानाति बुध्यत इत्यादिधात्वर्थः कर्मान्वितः । किमित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वात् । प्रकाशते स्फुरतीत्यादिधात्वर्थस्तु कर्माकाङ्क्षावैधुर्यात् तदनन्वित इति युज्यते । अन्यथा कार्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वे तन्न स्यादिति अग्रे व्यक्तम् ।। **कर्माद्यन्विततानियमोऽपीति** । घटः प्रकाशते द्योतते स्फुरतीत्यादावपि कर्मान्वितता स्यात् । कार्यत्वस्य सत्त्वादिति भावः ।। **द्वितीयप्रसङ्गस्येति** । न हि ज्ञानं ज्ञेयहीनमित्येवंरूपेणाहेत्यर्थः ।

यादु०— **अनित्यस्येति** । कार्यस्येत्यर्थः ।। **व्यापकविरुद्धेति** । ज्ञाता ज्ञेयमिति च कारकाभिधानमेतदित्यत्र ज्ञेयाद्युपेतरूपत्वस्य साध्यस्य कारकोपेतत्व एव पर्यवसानमुक्तम् । तथा च कारकोपेतरूपत्वस्य साध्यस्य यद्व्यापकं जन्यत्वं तद्विरुद्धं यदजन्यत्वं तदुपलब्ध्या व्याप्यस्य कारकोपेतत्वरूपसाध्यस्य विपर्ययो-

ऽभावः शङ्कित इत्यर्थः । तथा च उक्तानुमाने जन्यत्वमुपाधिः, तस्य साध्यव्यापकत्वात् तदभावेन साध्याभावसाधनशङ्केयमिति भावः ।

वं०प०— कारकेति । कर्तृकर्मकारकेत्यर्थः ॥ **पर्यायाविति** । 'क्रियां कुर्वद्धि कारकमि'ति वचनादिति भावः ॥ **आकाङ्क्षेति** । कर्माद्याकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ **तदन्वितत्वेति** । कर्माद्यन्वितत्वेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । कर्माद्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोरेव कर्माद्यन्वितत्वानन्वितत्वयोः प्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः । **कश्चित्** ज्ञानादिः । **कश्चित्** वृद्धिक्षयभयादिः । अपिशब्दसमुच्चेयमिति प्रसङ्गमाह **कार्यस्य चेति** ॥ **द्वितीयप्रसङ्गस्येति** । अपिशब्दसमुच्चितस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— अनित्यस्येति । कार्यस्येत्यर्थः ॥ **व्यापकविरुद्धोपलब्ध्येति** । ब्रह्मरूपं ज्ञानं ज्ञेयादिमदित्यनुमीयमानं ज्ञेयादिमत्त्वं हि कारकोपेतत्व एव पर्यवसन्नम् । ज्ञातृज्ञेयशब्दयोः कारकाद्यभिधानत्वात् । तथा च कारकोपेतत्वसाध्यस्य यद्व्यापकं कार्यत्वं तद्विरुद्धं यदकार्यत्वं तस्य पक्षे उपलब्ध्या व्याप्यस्य कारकोपेतत्वरूपसाध्यस्य विपर्ययोऽभावः शङ्कित इत्यर्थः । ततश्च ब्रह्मरूपं ज्ञानं ज्ञेयादिमज्ज्ञानत्वादित्यत्र कार्यत्वमुपाधिः । यत्कारकोपेतं तत्कार्यमिति साध्यव्यापकत्वात् । ज्ञानत्ववति ब्रह्मणि कार्यत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वात् । तस्य च पक्षाद्व्यावृत्तिः स्वव्याप्यं साध्यमपि व्यावर्तयति । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावादित्युपाध्यभावेन साध्याभावसाधनशङ्केयमिति भावः । **अकारकत्वप्रसङ्गादिति** । ततश्चास्तीति कर्तरि लकारो न स्यादिति भावः । अप्रयोजकत्वान्न कार्यत्वमुपाधिरिति भावेनाह **आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षा एव चेति** । अत्रैवोपष्टम्भकमाह **अत एव चेति** । आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोरेवान्वितत्वानन्वितत्वप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **द्वितीयप्रसङ्गस्येति** । कार्यस्य कारकान्वितत्वे कर्माद्यन्वितत्वनियमः स्यादिति द्वितीयप्रसङ्गस्येत्यर्थः ॥ **विपर्ययपर्यवसानमिति** । न हि सर्वस्य धात्वर्थस्य कर्माद्यन्वितत्तानियमोऽस्ति । आसनशयनादेरकर्मकस्यापि बहुलमुपलम्भात् । ततः कार्यत्वं न तदन्वयप्रयोजकमिति विपर्यये पर्यवसानमित्यर्थः ।

वा०र०— प्रकृते उत्पत्तिशून्यत्वस्यैव परेणाभिधानेन तदर्थतया कार्यत्वस्यैव वाच्यतया नित्यत्वादिति विनाशाभावाभिधानमसङ्गतमित्यतः जन्यभावस्य विनाशिताव्याप्तेरौत्सर्गिकत्वेन अस्य भावस्य विनाशित्वेऽजन्यत्वमपि प्राप्तमेव भवतीति शक्यसम्बन्धसम्भवान्नित्यपदेन लक्षणोत्पत्यभावस्यैवाभिधानमित्याशयेनाह **मूले नित्यत्वमकार्यत्वस्येति** । मूलानुसारेण सिद्धमाह **कार्यस्येत्यर्थ इति** ॥ **मूले कर्मेत्यादीति** । आदिपदेन क्रियासाधनं कारणमित्यादीनां परिग्रहः ।

स०ब्र०— व्यापकविरुद्धोपलब्ध्येति । ब्रह्मरूपं ज्ञानं ज्ञेयादिमत् ज्ञानत्वादित्यत्र ज्ञेयादिमत्वरूपसाध्यव्यापकं कार्यत्वं तद्विरुद्धमकार्यत्वं तस्य पक्षे उपलब्ध्या व्याप्यस्य ज्ञेयादिमत्त्वस्य विपर्ययः शङ्कित इत्यर्थः । अनेन ब्रह्मरूपं ज्ञानं ज्ञेयादिमत् ज्ञानत्वादित्यत्र कार्यत्वमुपाधिः । यत् ज्ञेयादिमत् तत्कार्यमिति साध्यव्यापकत्वात् । अकार्ये ब्रह्मज्ञाने ज्ञानत्वस्य सत्त्वेऽपि कार्यत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्च । तस्य च

पक्षाद्व्यावृत्तिः साध्यमपि व्यावर्तयति । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादित्युक्तं भवति । अप्रयोजकत्वान्नाकार्यत्वस्योपाधित्वमिति भावेनाह **आकाङ्क्षानाकाङ्क्षे एव चेति** ॥ **अत एवेति** । आकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोरेवान्वितत्वानन्वितत्वयोः प्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा कार्यत्वस्यैव तदन्वये प्रयोजकत्वे धात्वर्थमात्रस्य कर्माद्यनन्वयापत्तिरिति भावः ॥ **द्वितीयप्रसङ्गस्येति** । कार्यस्य कारकान्वितत्वे च कर्माद्यन्वितत्वनियमः स्यादिति द्वितीयप्रसङ्गस्येत्यर्थः ॥ **विपर्ययपर्यवसानम्** । न हि सर्वस्य धात्वर्थस्य कर्माद्यन्वितत्वनियमोऽस्ति । ततः कार्यत्वं न प्रयोजकमिति भावः ।

॥ इति 'ज्ञातृज्ञेयविहीनं' इत्यनुव्याख्यानप्रतिपाद्यानुमानद्वयस्य कार्यत्वमुपाधिरिति शङ्का, 'नित्यवागपि' इत्यनुव्याख्यानभागेन तन्निरासप्रकारश्च ॥

* * *

॥ अथ अकार्यस्य कारकाद्यनपेक्षत्वे नित्यस्य वेदस्यापि वाच्यवक्त्रराहित्यप्रसङ्गः ॥

१८१ **सु०**— कथं न सा तादृशीत्यत आह **द्रष्टार इति** ।

अनु०— द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा ।

वक्तार इति वक्तव्ये द्रष्टार इत्युक्तमपौरुषेयत्वाविघातार्थम् । **अञ्जसा** इति वाच्यसद्भावे न काचिदनुपपत्तिरित्युक्तम् ।

परि०— **न काचिदिति** । अपौरुषेयत्वहान्यादिरूपेत्यर्थः ।

॥ इति अकार्यस्य कारकाद्यनपेक्षत्वे नित्यस्य वेदस्यापि वाच्यवक्त्रराहित्यप्रसङ्गः ॥

* * *

॥ अथ नित्येऽपि वेदे वाच्यादिसमर्थनम् ॥

१८२ **सु०**— ननु सन्ति स्थितिसमये वेदवाचो वसिष्ठादयो द्रष्टार इन्द्रादयश्च वाच्याः । न तु महाप्रलय इत्यत आह **नित्य इति** ।

अनु०— नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम् ।
न हि वक्तृविहीना च वाच्यहीनाऽपि वाक् क्वचित् ॥

द्वौ चशब्दावन्योन्यसमुच्चये । तृतीयो यस्मादित्यर्थे वेदवाच इति वर्तते । हिशब्दः तस्मादित्यर्थे । वाक् वेदवाक् । क्वचित् प्रलयेऽपि । यथा वेदवाग्वाच्याद्युपेताऽपि क्वचित्तद्रहिता तथा ब्रह्म(स्व)रूपं ज्ञानं व्यवहारे ज्ञेयाद्यन्वितमपि परमार्थतस्तद्रहितं भविष्यतीति प्रत्याशां वारयितुमिदं वचनम् ।

परि०— वसिष्ठादयो द्रष्टार इति । द्रष्टृत्वं च 'जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु वासुदेवप्रसादतः। मुनीनां प्रतिभास्यन्ति भागेनैव न सर्वशः' इत्यत्रोक्तदिशा समाधिवेलायां स्मृतिविषयत्वं ज्ञेयम् । नित्य इत्यादेः प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याह **यथा वेदवागिति** ।

वं०प०— क्वचित् प्रलयकाले ।

शे०चं०— ननु ज्ञानरूपक्रियायाः कर्माद्यनन्वितत्वे शङ्किते तादृशक्रियान्तरस्यैव तदापादनमुचितं न तु वाचः । तस्या देवदत्तो वाचमभिव्याहरतीति व्याहरणादिधात्वर्थकर्मत्वेन स्वयं धात्वर्थत्वाभावेन ज्ञानस्येव क्रियात्वाभावादित्यभिप्रायेण शङ्कते **नन्विति** ।

वा०र०— धात्वर्थकर्मत्वेनेति । वच परिभाषण इति परिभाषणार्थकवचधातोर्व्याहरणाद्यपरपर्यायपरिभाषणरूपधात्वर्थं प्रति कर्मत्वेनेत्यर्थः । यद्यप्यत्र वक्ता वागितिवद्धातुजरूपानुसारेण देवदत्तो वाचं वक्तीत्येवोदाहर्तुमुचितम् । तथा परिभाषणरूपधात्वर्थेति च वक्तुं युक्तम् । तथापि परिभाषणशब्दोक्ताभिव्याहरणेन वक्तीत्यत्रोक्तधात्वर्थं स्फुटीकर्तुमभिव्याहरतीति व्याख्यानरूपेणोक्तम् । तथैव व्याहरणेत्यप्युक्तम् । उच्चारणोदाहरणादिरूपार्थान्तरेणापि व्याख्यानस्योपलक्षणमभिव्याहरतीत्येतदित्याशयेन **व्याहरणादी**त्यादिपदम् । **स्वयं धात्वर्थत्वेति** । तद्धात्वर्थत्वाभावेनेत्यर्थः । **क्रियात्वाभावादिति** । क्रियावाचिनामेव धातुतया क्रियाया एव धात्वर्थत्वादिति भावः । **इत्यभिप्रायेणेति** । इति वैषम्याभिप्रायेणेत्यर्थः । उपसर्गाणां द्योतकत्वमाश्रित्य प्रतिसम्बन्धीत्येव मूले उक्तम् । समुपसर्गयोगे च प्रतिसम्बन्धीत्येवार्थ इत्याशयेन स्वयं तथाऽनुवादव्याजेन व्याख्यातम् । **प्रतिसम्बध्यन्वितत्वमिति** । न वाग्ग्रहणमिति गकारद्वययुक्तः पाठः । **इत्यकार्यत्वेति** । इत्येवमकार्यत्वेत्यर्थः । **समन्वयस्येति** । शक्तितात्पर्यावधारणरूपसमन्वये सति प्रतिसम्बध्यन्वितत्वप्राप्तिरिति भावः ।

स०व्र०— ननु ज्ञानरूपक्रियायाः कर्मान्वितत्वे शङ्किते तादृशक्रियान्तरस्यैव तदापाद्यं न तु वाचः । तस्या देवदत्तो वाचं व्याहरतीति व्याहरणादिधात्वर्थं प्रति कर्मत्वेन ज्ञानस्येव क्रियात्वाभावादित्यभिप्रायेण शङ्कते **नन्विति** ।

१८३ **सु०— यस्मादेवं कार्यत्वादिकमप्रयोजकं किन्त्वाकाङ्क्षानिमित्तो नियतसम्बन्ध एव। तस्मान्नित्यवागिव नित्यमपि ज्ञानं ज्ञेयाद्युपेतमेवाङ्गीकार्यमित्युपसंहरति ज्ञातृज्ञेयेति ।**

अनु०— ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानमेव न तद्भवेत् ।

ननु वाङ् न धात्वर्थः । अपि तु धात्वर्थं प्रति कर्म । तत्कथमत्रोदाहरणम् । उच्यते । आकाङ्क्षानिमित्तं प्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वं नित्यत्वेन न हीयत इत्येतावन्मात्रे(ण) वागुदाहरणस्य गृहीतत्वान्न दोषः । वागित्युक्ते हि किंवक्तृका किंवाच्येत्याकाङ्क्षा भवत्येव ।

वर्णानामप्यर्थवत्त्वस्य स्थितत्वान्न नित्यत्ववाच्यवत्त्वयोर्व्यधिकरणत्वम् ।

परि०— न धात्वर्थ इति । वर्णमालाया अक्रियारूपत्वात् वाचं वक्ति उच्चारयति अधीते अध्यापयति 'इत्यादिधात्वर्थं प्रति कर्मकारकमित्यर्थः । ननु नित्यानां वर्णानां अर्थहीनत्वात् तत्समुदायस्य क्रमविशिष्टवेदवाचोऽर्थवत्या अनित्यत्वात् कथं नित्यत्ववाच्यत्वयोः समावेश इत्यत आह **वर्णानामिति** । जिज्ञासासूत्रे 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इति पद्यव्याख्यावसरे स्फोटाद्यपाकरणेन वर्णानामर्थवत्त्वस्य स्थितत्वादित्यर्थः । यद्वा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णानामर्थवत्त्वस्य सर्वानुभवसिद्धतया स्थितत्वादित्यर्थः । त एव च पौर्वापर्येणानुसंहिताः वेदवागित्युच्यन्त इति भावः । यद्वा वेदगतवर्णानां प्रत्येकं भगवदर्थकत्वस्य 'वेदाक्षराणि यावन्ती'त्यादिस्मृत्या ज्योतिर्नयेन च स्थितत्वादित्यर्थ इत्येके ।

यादु०— वाक् न धात्वर्थ इति । वेदवाक् न वचधात्वर्थः । परिभाषणरूपत्वाभावादिति भावः । ननु क्रमविशेषविशिष्टवर्णात्मके वेदे वाच्यत्वं तत्र च नाजन्यत्वम् । क्रमस्य जन्यत्वात् । यत्र वर्णेषु नित्यत्वं तत्र न वाच्यत्वम् । क्रमरहितवर्णानां प्रत्येकमर्थवत्त्वाभावात् । तथा च नित्यत्ववाच्यत्वयोः कथं सामानाधिकरण्यमत्रोक्तमित्यत आह **वर्णानामर्थवत्त्वस्येति** । प्रथमाध्याये वैदिकवर्णानामपि समन्वयस्य समर्थितत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वाकाङ्क्षानिमित्तं प्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वम् अकार्यत्वेन न हीयत इत्येतावन्मात्रेणापि न वाग्ग्रहणं सङ्गच्छते । यस्या आकाङ्क्षादिनिमित्तं प्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वं वेदवाच उपपादितं तस्याः कृतकक्रमविशिष्टवर्णात्मकत्वेनाकार्यत्वाभावात् । यस्याश्चाकार्यत्वं वर्णादिरूपाया न तस्या आकाङ्क्षादिनिमित्तं प्रतिसम्ब-

न्ध्यन्वितत्वमित्यकार्यत्ववाच्यवत्त्वयोर्व्यधिकरणत्वादित्यत आह **वर्णानामिति** । ज्योतिरुपक्रमादित्यत्र वर्णानामपि भगवति समन्वयस्य समर्थितत्वादित्यर्थः । यद्यप्यकृतकक्रमविशिष्टेशबुद्धिविषयवर्णात्मकवेदवाचोऽप्यकार्यत्वान्न नित्यत्ववाच्यत्वयोर्व्यधिकरणत्वमिति शक्यते वक्तुं तथाऽप्यनित्यत्वशङ्काऽनास्पदानां वर्णानामप्याकाङ्क्षानिमित्तप्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वसम्भवे किं तच्छङ्काविषये तदुपपादनेनेत्यभिप्रायेण वर्णग्रहणं कृतमिति ध्येयम् ।

स०व्र०— नन्वाकाङ्क्षादिनिमित्तं प्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वमकार्यत्वेन न हीयते इत्येतावन्मात्रेणापि न वागुदाहरणं सम्भवति । यस्या आकाङ्क्षानिमित्तं प्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वं वेदवाच उपपादितम् । तस्याः कृतकक्रमविशिष्टत्वेनाकार्यत्वाभावात् । यस्याश्चाकार्यत्वं वर्णादिरूपायाः न तस्या आकाङ्क्षानिमित्तं प्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वमिति अकार्यत्ववाच्यवत्त्वयोर्व्यधिकरणत्वमित्याशङ्कां परिहरति **वर्णानामिति** । प्रथमाध्याये चतुर्थचरणे ज्योतिरधिकरणे वर्णानामप्यर्थवत्त्वस्य प्रतिपादितत्वात् न तयोर्व्यधिकरणत्वमित्यर्थः । यद्यप्यत्रैव बुद्धिघटितक्रमविशिष्टवर्णरूपवेदवाचोऽपि नित्यत्वात् न वाच्यवत्त्वनित्यत्वयोर्व्यधिकरणत्वमिति शक्यते वक्तुं तथापि सर्वथा नित्यत्वशङ्कानास्पदानामपि आकाङ्क्षानिमित्तप्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वसम्भवे किं शङ्काविषये तदुपपादनेनेत्यभिप्रायेण वर्णग्रहणं कृतमिति ध्येयम् । नित्यत्वेत्यकार्यत्वस्योपलक्षणम् ।

* * *

१८४ सु०— ज्ञस्यापि नित्यत्वेन ज्ञेयादिरहितत्वशङ्का एवमेव परिहार्येत्याह न हीति ।

अनु०— न हि नित्योऽपि वक्ताऽस्ति वाक्यवाच्यविवर्जितः ।
ज्ञानज्ञेयविहीनश्च ज्ञोऽप्येवं नैव विद्यते ॥

नित्योऽपि वक्ता परमेश्वरो **वाक्यवाच्यविवर्जितो नास्ति** । **यस्मात्तस्मादेवं नित्योऽपि ज्ञो ज्ञानज्ञेयविहीनो नैव विद्यते** । **शक्तिः कारकमिति पक्षस्य स्थितत्वान्नित्यो वक्तेति युज्यते । अनेनोभयत्र व्याप्त्यभावेन व्यापकविरुद्धोपलब्धिरसिद्धेत्युक्तं भवति ।**

परि०— ननु वचनक्रियायाः अनित्यत्वात् कथं 'नित्यो वक्ते'ति उक्तिरित्यत आह **शक्तिरिति** । तथा च वचनस्यानित्यत्वेऽपि तच्छक्तेरपि कारकत्वान्नित्यत्वाच्च वचनक्रियाशक्तिमानीश्वरो नित्यवक्तेति नित्यवचनं प्रति कर्तृकारकतयोक्तिर्युज्यत इति भावः ॥ **उभयत्रेति** । ज्ञानं नित्यं चेन्न कारकापेक्षं ज्ञो नित्यश्चेन्न क्रियाज्ञेयापेक्षः किन्तु कार्यमेव कारकापेक्षमिति प्रसङ्गद्वये वेदवाचि ईश्वरे च व्यभिचारात् कारकापेक्षत्वे प्रयोजकत्वेन शङ्कितस्य कार्यत्वस्य व्याप्त्यभावेन

तत्प्रतिव्यापकत्वाभावात् । ब्रह्मरूपज्ञाने कार्यत्वाभावोपलम्भेऽपि व्यापकविरुद्धोपलब्धिः असिद्धेति 'नित्यवागपी'त्यादिग्रन्थेनोक्तं भवतीत्यर्थः ॥ *मिथ्यावस्तुसापेक्षत्वे ब्रह्मणश्चेतनत्वाभावोक्तिः ॥*

यादु०— ननु वचनक्रियाया अनित्यत्वात् तद्विशिष्टरूपो वक्ताऽप्यनित्य एव । अतः कथं नित्यत्वोक्तिर्युज्यत इत्यत आह **शक्तिः कारकमिति** । पक्षस्येत्यनन्तरं व्याकरणशास्त्र इति शेषः । तथा हि । यदि द्रव्यमेव कर्तृकर्मकरणादिकारकरूपं स्यात् तदा क्वचित् तस्यैव नानाक्रियासम्बन्धनिबन्धनः कर्तृकर्मकरणादिरूपभेदव्यपदेशोऽनुपपन्नः स्यात् । वर्तते चासावतो द्रव्यगता नानाशक्तय एव कर्त्रादिकारकरूपा न द्रव्यम् । तस्य प्रत्यभिज्ञाबलेनाभिन्नत्वात् । न चैवं विभक्तिवाच्याया एकत्वादिसङ्ख्यायाः कारकान्वयानुपपत्तिः । तस्या द्रव्यधर्मत्वेन शक्त्यन्वयासम्भवादिति वाच्यम् । सङ्ख्यायाः शक्तिद्वारैव द्रव्यान्वयाभ्युपगमात् । कर्त्रादिकारकभूता या शक्तिः तदाधारभूतं यद्द्रव्यं तस्यैकत्वादिषु विभक्तय इति । एवं च वक्तेत्यत्रापि कर्त्रर्थकेन प्रत्ययेन साक्षाच्छक्तेरेवाभिधानम् । द्रव्यस्य तु तद्द्वारैव । ततश्च या वचनक्रियां प्रति कर्तृकारकरूपा शक्तिः तदाधारभूतो यः स नित्य इत्युक्ते न कोऽपि विरोधः । वचनक्रियाविशिष्टरूपद्रव्यस्य कर्त्रर्थकप्रत्ययवाच्यत्वानभ्युपगमात् । शक्तेश्च तद्वाच्याया यावद्धर्मिभावित्वादिति ॥ **व्याप्त्यभावेनेति** । व्याप्त्यभावेन व्यापकत्वासिद्धौ तद्विरुद्धोपलब्धिरसिद्धेत्यर्थः ।

वं०प०— **उभयत्र व्याप्त्यभावेनेति** । ज्ञानस्य कर्त्राद्यन्वितातायाः कार्यत्वं व्यापकं ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य चाकार्यत्वात् कर्त्राद्यन्वितत्वं नास्तीत्ययुक्तम् । वेदवाचि व्यभिचारात् । तथा ज्ञातृत्वापरपर्यायज्ञस्यापि ज्ञानज्ञेयसापेक्षत्वस्यानित्यत्वं व्यापकम्, अस्य च नित्यत्वान्न ज्ञेयादिसापेक्षत्वमित्यप्ययुक्तम् । नित्यवक्तरीश्वरे व्यभिचारादित्येवं व्याप्त्यभावेन कार्यत्वस्य कर्त्राद्यन्वितताव्यापकत्वस्य तथाऽनित्यत्वस्य ज्ञानज्ञेयादिसापेक्षत्वव्यापकत्वस्य चाप्यभावेन तद्विरुद्धोपलब्धिरसिद्धेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु नित्यो वक्तेति वचनक्रियाकर्तुर्नित्यत्वमुच्यते तदयुक्तम् । कर्ता हि कारकविशेषः कारकं च क्रियाविशिष्टमेव वा कार्यानुकूलव्यापारविशिष्टं वा । न च विशेषणीभूतक्रियाया एव तदनुकूलपरिस्पन्दादिव्यापारस्य वा नित्यत्वं सम्भवति । ततश्च तद्विशिष्टस्याप्यनित्यत्वमेवेति कथं तन्नित्यत्वं स्यादित्यतो भवेदेतदेवं यदि क्रियाविशिष्टं वा तदनुकूलव्यापारविशिष्टं वा कारकमिति स्यान्न चैवं किन्नाम शक्तिरेव कारका तस्याश्च नित्यत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **शक्तिः कारकमितीति** । ननु च द्रव्यव्यतिरेकेण शक्तिरेव नास्ति । तत्र मानाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तशक्तिस्वरूपपरिच्छेदि समुपजायते । द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिस्वरूपानुपलम्भात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि नास्ति शक्तिसद्भावे प्रवृत्तिः । कार्यं च द्रव्यरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भावावगमः । तत्कथं शक्तेः कारकत्वाभिधानमिति चेत् । उच्यते । न तावद्द्रव्यं कारकमिति पक्षो युक्तः । तथा सति द्वयोः क्रिययोः कारकमधिकरणं यत्रैकं तत्र विभक्त्यभावप्रसङ्गाद्विभक्तिविधावनभिहिताधिकारादनभिहित एव तत्र सप्तमी वाच्या । अनभिहित इति चाभिहिते

न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधो न भवति किन्त्वभिहितान्यस्मिन्निति पर्युदास एवेत्यन्यदेतत् । न च द्रव्यकारकतायां प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासयोरस्ति सम्भवः । तथाहि । यदि तावदनभिहित इति प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात् ततो द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः । प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यं तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाऽभिहिते प्रसीदन्त्यस्मिन्निति प्रासाद इति तत्राभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यभिहितादन्यस्मिन्नभिहितसदृशे भवतीति पर्युदासः । आसिप्रत्ययेनानभिधानादभिहितान्यत्वस्य सदिप्रत्ययेन च अभिधानात् अभिहितसदृशत्वस्य च प्रासादे सम्भवेन तत्र विभक्त्युपपत्तेरिति चेन्न । एकस्य प्रासादद्रव्यस्याधिकरणकारकत्वात् तस्य च सदिप्रत्ययेनाभिहिततया तदन्यत्वानुपपत्तेः । न ह्येकमेव वस्त्वभिहितमनभिहितं चेति सम्भवति । तत्कस्य हेतोः अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमात् । ततश्च न सप्तमी स्यात् । तदेवं द्रव्यस्य कारकतायां प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासयोरनुपपत्तेः न तत्कारकत्वपक्षो न्याय्यः । किन्तु शक्तिकारकत्वपक्ष एव । शक्तेर्नानात्वेनाभिहितत्वानभिहितत्वसम्भवात् प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाशक्तेरप्यभिधानेऽप्यासिक्रियाशक्तेरनभिहितत्वात् तदाश्रयणेन सप्तम्युपपत्तेः ।

अथ सत्यभिधानेऽनभिधाने च अनभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इत्येतत् कुत इति चेच्छृणु । अनभिहिते सप्तमीविधानेऽप्यभिहिते तदप्रतिषेधात् । न च मानाभावेन शक्तेरेव असिद्धौ न तन्नानात्वकल्पनया पर्युदाससमर्थनमुपपन्नमिति वाच्यम् । अन्यथाऽनुपपत्त्यैव तत्सिद्धेः । तथाहि । एवं हि कश्चित्कञ्चित्पृच्छति क्व देवदत्त इति । स तस्मा आचष्टे असौ वृक्ष इति । अन्यस्त्वाह कतरस्मिन्बहवो वृक्षाः। अपर आह यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसम्बध्यमानः कर्ता सम्पद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्यात् । यत्करणं करणमेव स्यात् । यदधिकरणमधिकरणमेव स्यात् । पदार्थस्य नियतरूपत्वात् । अयमर्थः । यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकत्वात् तत्त्वनिबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वात् । नानार्थक्रियाकारकसम्बन्धनिबन्धनो नानाव्यपदेशभेदो न स्यात् । दृश्यते चासाविति तदन्यथाऽनुपपत्त्या नानाशक्तिसद्भावशक्तिः । न चैवं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि या शक्तिरभिहिता तत्र मा भूद्विभक्तिर्या त्वनभिहिता तत्र भविष्यत्येव विभक्तिरिति पर्युदासाश्रयणमनर्थकमिति वाच्यम् । अनभिहिते कर्मणीत्येकत्वादीनामाधारनिर्देशः । सङ्ख्या च द्रव्यधर्मः । अतोऽनभिहिते कर्मणीत्यादिभिरपि शक्तिद्वारेण द्रव्यमेवोच्यते । अनभिहितायाः कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूतं यद् द्रव्यं तस्यैकत्वादिषु विभक्तय इति । एवं च प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात् । ततोऽभिहितशक्तिद्वारेण द्रव्यस्याभिहितत्वात् प्रतिषेधः स्यात् । पर्युदासे त्वनभिहितशक्तिद्वारेण विधिरिति स्पष्ट एव फलभेदः ।

भवेदेतद्यत्र शक्तिभेदः स्याद्यत्र तु शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथमासने आस्ते शयने शेत इति । मैवम्। अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिहितमिति । ततश्च शक्त्याऽऽविर्भावप्रतिपादनाय विभक्तिर्भविष्यतीति को दोषः । यदि तर्हि पर्युदासौ निर्णीयते इह पक्त्वा भुज्यते ओदनम् इति भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहिते ओदने क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीया प्राप्नोति । भावे हि क्त्वाप्रत्ययः । प्रसज्य-

प्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य प्रतिषेधो भविष्यति । उच्यते । नात्रौदनस्य युगपदुभाभ्यां शाब्द एवान्वयः । सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभयसम्बन्धस्याव्युत्पन्नत्वात् किन्त्वेकेनैव शब्दान्वयो वाच्यः । स च प्रधान-न्यायात् प्रधानेन भुजिनैव वाच्यः । पचिना तु सन्निधानादार्थः । केवलं शब्दव्यापारनिरूपणे किमिष्टकाः पक्त्वौ-दनो भुज्यते उतौदनमेवेति न ज्ञायते । अतः शब्दव्यापारापेक्षयाऽनभिधानमेवेति न द्वितीयाप्रसङ्गः । तदेत-त्सर्वमभिसन्धायोक्तम् **इति पक्षस्य स्थितत्वादिति** । अनभिहितसूत्रभाष्यादाविति शेषः ।

उभयत्रेति । ज्ञात्रादिमत्त्वे ज्ञानादिमत्त्वे चेत्यर्थः ॥ **व्यापकेति** । ज्ञेयादिमत्त्वरूपसाध्यव्यापककार्यत्व-रूपोपाधिविरुद्धस्याकार्यत्वस्योपलब्धिरसिद्धेत्यर्थः । कथमसिद्धत्वमित्यतः तत्र हेतुमाह **व्याप्त्यभावेनेति** । साध्यद्वये उपाधिव्याप्त्यभावेनेत्यर्थः । आकाङ्क्षानिमित्तप्रतिसम्बन्ध्य(न)न्वितत्वस्याकार्येऽप्युपपादितत्वेन तत्र ज्ञेयादिमत्त्वेऽपि कार्यत्वाभावेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वान्न तद्व्यावृत्त्या ज्ञात्रादिमत्त्वरूपसाध्यविपर्ययसिद्धिरिति समुदायार्थः ।

वा०२०— यदि क्रियाविशिष्टं वेति पाठः । **किन्नाम शक्तिरेवेति** । शक्तेरेव कारकत्वेऽपि शक्तिद्वारा द्रव्याभिधानात् द्रव्यगतैकत्वादिषु विभक्त्युत्पत्तिरित्यादिकं ग्रन्थकृदेव विभावयिष्यति । कथं शक्तिः कारकमिति पक्षस्य स्थितत्वमित्यतः तत्पक्षस्थितिमनभिहिते इत्येतदधिकारसूत्रीयभाष्याद्युक्तरीत्या वक्तुं तत्पक्षोपक्षेपरूपे 'ननु च प्रासादस्य द्रव्यस्य कारकत्वादभिहितादन्यत्वं नास्ती'ति मञ्जर्युक्तरीत्या द्रव्यातिरिक्तशक्तिसद्भाव-माक्षिप्य नैष दोषः शक्तिः कारकमित्यादि मञ्जर्याद्यनुसारेण तत्समर्थनार्थं **ननु चेत्यारभ्येतिपक्षस्य स्थित-त्वात् इत्यन्तो** ग्रन्थः । तथाहि । तत्र तावन्नु च प्रासादस्येत्यादि मञ्जरीव्याख्यानरूपा अयमाशयः । द्रव्यमेव कारकमभ्युपगन्तव्यम् । न शक्तिरूपं वैयाकरणकुलकुहरप्रसिद्धमित्यादि *कुसुमविकासं* मनसि कृत्वा द्रव्यव्यति-रिक्तशक्तिसद्भावमाक्षिपति **ननु च द्रव्यव्यतिरेकेणेति** । कथं मानाभाव इत्यत उपमानादेरत्रासम्भावितत्वात् द्रव्यत्वं सम्भावितम् । प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपं प्रमाणत्रयं निराकर्तुं तत्तदसम्भवे हेतूनाह **न तावत्प्रत्यक्ष-मित्यादिना** ॥ **अनुपलम्भादिति** । ततश्च प्रत्यक्षप्रमाणं न सम्भवतीति शेषः । **प्रवृत्तिरिति** । ततश्चानु-मानं प्रमाणं न सम्भवतीति शेषः । **कार्यव्यतिरेकादपीति** । कार्यानुपपत्त्यापीत्यर्थः । कार्यादन्यथानुपपत्त्येति यावत् । **अवगम इति** । ततश्चार्थापत्तिरपि शक्तौ मानं न सम्भवतीति शेषः । **तत्कथमिति** । शक्तिस्वरूप-स्यैवासिद्धौ तत्कारकत्वस्य दूरापास्तत्वादिति भावः । 'द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहित' इत्यादि भाष्यम् 'अनभिहित इति यदि प्रसज्यप्रतिषेधः स्यादि'त्यादि मञ्जरी च मनसि कृत्वा द्रव्यकारकतापक्षं तावदपाकरोति **न तावदिति** । शक्तिकारकतापक्षस्योत्तरत्रोपपादनापेक्षया तावच्छब्दः ।

यत्रैकमिति । प्रासादरूपमिति शेषः । भाष्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थकमनभिहित इत्येतदित्यादिपक्षे दूषणाभिधानात् तत्पक्षप्रसक्तये तावदधिकारसद्भावमाह **विभक्तिविधाविति** । द्वितीयादिविभक्तिविधावित्यर्थः । अनभिहितसूत्रस्याधिकारसूत्रत्वादिति भावः । **सप्तमी वाच्येति** । सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेणेति शेषः ।

नन्वनभिहितपदे पर्युदासपक्षस्यैवाकरसम्मतत्वात् तत्पक्ष एव द्रव्यकारकताया निराकर्तव्यत्वे प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽपि तन्निराकरणं वक्ष्यमाणमसङ्गतमित्यतः शक्तिकारकतापक्षेऽनुपपत्त्यन्तरपरिहाराय पर्युदासपक्षपरिशेषस्यावश्यकत्वेऽपि द्रव्यकारकतापक्षदूषणं पर्युदासपक्ष इव प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यवशिष्टमेवेति तत्पक्षद्वयेऽपि तद्दूषणं क्रियत इति नात्रासङ्गतिरित्याशयेनाह **अनभिहित इति चेति** । **अन्यदेतत्** इत्येतदन्यदिति सम्बन्धः । विचारान्तरमित्यर्थः । प्रकृते तदनुपयोगादुभयमप्यस्त्विति शेषः । अस्त्वनभिहिताधिकारस्तस्य च प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासरूपोभयार्थत्वं च ततः किं प्रकृत इत्यतोऽर्थद्वयपक्षेऽपि द्रव्यकारकतापक्षे सप्तम्यनुपपत्तिरित्याशयेन तत्पक्षद्वयस्य द्रव्यकारकतापक्षेऽसम्भवं प्रतिजानीते **न च द्रव्येति** । उदाहृतभाष्याद्यनुसारेणोपपादयति **तथाहि यदीति** । मुख्यार्थानुग्रहायेति शेषः । **द्वयोः क्रिययोरिति** । क्रियाद्रव्यस्येत्यर्थः । *कुसुमविकासे तु* द्वयोः कारक इति मञ्जरीपाठमुपादाय द्वयोरितीति प्रतीकोपादानानन्तरं क्रिययोरित्यर्थ इति व्याख्यातम् । भाष्ये मञ्जर्यां च द्वयोः क्रिययोरित्येव पाठोऽस्ति । तदनुसारेण टीकायां पाठः । द्वयोरित्येव पाठपक्षेऽपि तदनुवादेन क्रिययोरिति व्याख्यानमित्यप्याहुः । **कारके** अधिकरणादावित्यर्थः । **अन्यतरेणेति** । क्रियाद्वयवाचिप्रकृतिभ्यामुत्तरयोः प्रत्यययोरन्यतरेणेत्यर्थः । एतदेव विशदयन्कारकमधिकरणं यत्रैकमिति प्रागुक्तमधिकरणं चोदाहरणत्वेनाविष्करोति **प्रासाद इति** ॥ **सदिप्रत्ययेनेति** । सदेरुत्तरः प्रत्ययः सदिप्रत्यय इति मध्यमपदलोपीसमासः । घञा प्रासीदत्यस्मिन्निति प्रासाद इत्यभिहितमिति सम्बन्धः । घञोऽकर्तरि च कारक इति सूत्रेण कर्तृव्यतिरिक्तेऽधिकरणेऽपि विधानादिति भावः । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्य इत्येतत्सूत्रीयोदाहरणाद्य भुक्त्वा द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्तेति तदुपपादनावसरे शक्तिः कारकमिति पक्षावलम्बे कारकमध्यस्थत्वोपपादनं शेष्यादौ । **तत्रेति** । उक्तविधिप्रासादरूपाधिकरण इत्यर्थः । ननु सद्युत्तारविहिता सप्तमी सम्भवत्येवेति चेन्न । अभिधानानभिधानयोस्तुल्यसमर्थकत्वेनानभिधानमाश्रित्य तदुपपादनेऽभिधानमाश्रित्य तदभावस्याप्यापत्तेः । विनिगमकाभावेनान्यतरमात्राश्रयणायोगादित्युक्तदोषात् । किञ्चास्त इत्यत्र सप्तम्यनुपपत्तिप्रसञ्जनं चेत्तदधिकरणस्य सदिप्रत्ययेनाभिधानेऽपि आसिप्रत्ययेनानभिधानमस्तीति प्रतिपादनमुपयोज्या । न चैवम् । तत्र सप्तमीरूपकार्यस्यैवाभावात् । ततश्चाप्रत्ययेन तत्राधिकरणानभिधानमनर्थमेव । किन्तु प्रासाद इत्यत्रैव सप्तमीरूपकार्यस्य सद्भावेन तत्रैवाधिकरणस्य प्रत्ययेनाभिधाननिमित्तकार्ययोगप्रसञ्जनम् । तत्र च आसिप्रत्ययेनानभिधानेऽपि सदिप्रत्ययेनाभिधानात्कार्ययोग इत्यस्य परिहारोपायाभावः । प्रसज्यं यत् तत्र प्रतिषेधार्थमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तेर्विध्यर्थं तदप्रवृत्त्याऽनभिहिते भवतीति न प्रतिपाद्योऽर्थः । अपि तु अभिहिते न भवतीति । तथा च विद्यमानमप्यनभिधानमनादृत्य सदिप्रत्ययाश्रितमभिधानमाश्रित्य प्रतिषेध एव प्राप्नोतीति भावः ।

अतः पर्युदासपक्षासम्भवं दर्शयितुं शक्तिः कारकमिति पक्षे पर्युदासाश्रयणेन परिहारोऽस्ति । तन्न्याये द्रव्यकारकतापक्षेऽपि पर्युदासाश्रयणेन सप्तम्युपपत्तिमाशङ्कते **अस्तु तर्हीति** ॥ **अभिहितादन्यस्मिन्नित्यादि** । पर्युदासपक्षे नञिवयुक्तन्यायेन तावतोऽर्थस्य लाभादिति भावः । नञिवयुक्तमन्यसदृशेऽधिकरणे तथाह्यर्थगतिरिति नञ्सूत्रीयभाष्ये परिभाषोदाहरणादिति ज्ञेयम् । अभिहितादन्यत्वादिकमुपपादयति **आसिप्रत्ययेनेति** । अस्त्वु-

त्तरतिङ्रूपप्रत्ययेनेत्यर्थः । अन्यत्वस्य सम्भवेनेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **विभक्त्युपपत्तेरिति** । विभक्तिविध्युपपत्तेरित्यर्थः । सदिप्रत्ययेनाभिधानस्याभिहितसदृशत्वांशोपपादकतयाऽभिहिते न भवतीति निषेधाभावेन च सदिप्रत्ययेनाभिहितेऽप्यासिप्रत्ययेनानभिहितत्वप्रयुक्तविभक्तेरनिवारणादिति भावः । **तदन्यत्वानुपपत्तेरिति** । एतेन तत्सदृशत्वोपपादकमभिहितत्वमित्यपि निरस्तम् । न हि तदेवान्येनाभिहितमभिहितसदृशं भवति । किन्तु अन्यदभिहितं तेन च रूपान्तरेण सदृशमेवाभिहितं सदृशं भवतीत्युच्यते । ततो न सदिप्रत्ययेनाभिधानमनुकूलमिति सूचनादिति ज्ञेयम् । अत्रोपपादिकां युक्तिं स्वयमाह **अन्योन्याभावस्येति** । स्वविरोधिभूताभिहितत्वलक्षणप्रतियोगितावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणत्वाभावनियमादित्यर्थः । **ततश्चेति** । यतोऽभिहितान्यस्मिन्नधिकरणे सप्तमीति सूत्रार्थः । प्रासादाख्यमधिकरणं तु नाभिहितान्यत् तत इत्यर्थः । एवं मञ्जर्याद्युक्तरीत्या प्रसज्यप्रतिषेधपक्षपर्युदासपक्षयोर्द्रव्यकारकतापक्षे दूषणमुपपाद्योपसंहरति **तदेवमिति** । यदि द्रव्यकारकतापक्षो न युक्तस्तर्हि किं कारकतापक्ष उपादेय इत्याशङ्कते **किन्त्विति** । उत्तरमाह **शक्तीति** । उक्तं हि भाष्ये । किं पुनः द्रव्यं साधनमाहोस्वित् गुण इति । किं चातः । यदि द्रव्यं नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ गुणः भवत्येतदन्यदभिहितादित्यादीति भावः ।

ननु द्रव्यकारकतापक्ष इव शक्तिकारकतापक्षेऽप्यभिहिततयाऽभिहितादन्योऽन्यमनुपपन्नमेवेति कथं तदाश्रयणमित्यतो भवत्येतत् अन्यदभिहितादिति भाष्योक्तमाविष्कुर्वन्नाह **शक्तेर्नानात्वेनेति** । नानात्वमेवोपपादयति **प्रासादे आस्त इत्यत्रेति** ॥ **सप्तम्युपपत्तेरिति** । विभक्तिश्चानभिहितशक्तिद्वारा द्रव्य एवेत्यनुपदमेव व्यक्तीभविष्यति ।

यश्च द्रव्यकारकतापक्षेऽनभिधानवदभिधानस्यापि सत्वात्तदाश्रयणे सप्तम्यनुपपत्तिर्भाष्योक्तरीत्या दोषः । सोऽत्र नास्तीति वक्तुं तमाशङ्कते **अथ सत्यभिधान इति** । अभिधानानभिधानयोः साम्ये विनिगमकाभावे चेत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधपक्ष एव तत्र तदभिधानाश्रयणात् पर्युदासस्यैव वाश्रयणान्न तत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याशयात् बोधयति **अनभिहित इति** । अभिहितान्यस्मिन्सप्तमीविध्यङ्गीकारात् अभिहिते न भवतीति निषेधशास्त्रत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ।

भवेदेवं शक्तिनानात्वमभ्युपेत्याभिहिततदन्यत्वसमर्थनेन सप्तम्युपपादनम् । यदि शक्तिरेव सिद्धा स्यात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावेन तस्या एवाभावे तन्नानात्वस्य दूरनिरस्तत्वादित्युक्तत्वादित्याशयेन शङ्कते **न च मानाभावेनेति** । प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणयोरभावेऽप्यर्थापत्तेरेव सत्वान्न प्रमाणाभाव इत्याह **अन्यथानुपपत्त्यैवेति** । व्यपदेशभेदान्यथानुपपत्त्यैवेत्यर्थः । कथं व्यपदेशभेदः इत्यतः 'किं पुनः साधनं वाच्यं न्याय्यम् । गुण इति आहेत्याह । एवं हि 'कश्चिदि'त्यादि भाष्यं मनसि निधाय व्यपदेशे भेदाभेदमुपपादयति **तथाह्येवं हीति** ॥ **असौ वृक्ष इतीति** । असौ देवदत्तो वृक्षेऽस्तीत्यर्थः । कतरस्मिन् वृक्षेऽस्तीति प्रश्नवाक्यार्थः । प्रश्नबीजमाह

बहवो हीति । तेषु कतरस्मिन्निति प्रश्नाशय इत्युक्तं भवति । एवं व्यपदेशभेदं प्रदर्श्य तल्लब्धमर्थमाह **स वृक्ष इति** ॥ **अन्येन शब्देनेति** । तिष्ठतीति शब्देनेत्यर्थः । सोऽयं व्यपदेशभेदशक्तिसाधनत्वशक्तिर्वाच्यत्वपक्षे युक्तः । तस्याः अनेकत्वेन प्रागधिकरणभूतायाः पश्चात्कर्तृत्वसम्पत्त्युपपत्तेरिति मनसि निधाय द्रव्यपक्षे तु न युक्तः । तस्यैकत्वेन नियतैकप्रकारतयाऽधिकरणकर्तृत्वयोरयोगादित्याह **द्रव्ये पुनः साधन इति** । उक्तमेव विशदयन्नाह **अयमर्थ इति** ॥ **तत्त्वनिबन्धेनेति** । एकत्वेन निबन्धेनेत्यर्थः । अनेकक्रियाकारकसम्बन्धनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्यादिति पाठः । नानाव्यपदेशेति पाठे व्यपदेशद्वयं व्यपदेशभेदेनोच्यते । तस्य नानात्वे उक्ते अधिकरण-कर्तृत्ववत्कर्मत्वकरणत्वादिरूपेणापि व्यपदेशोऽस्तीत्येवमनेके व्यपदेशा न स्युरित्यर्थः फलितः । अत एवोक्त-मनेकक्रियाकारकसम्बन्धनिबन्धन इति । तदेवं व्यपदेशभेदस्य द्रव्येऽनुपपत्त्या तदुपपत्त्यर्थमवश्यं स्वीकर्तव्या शक्तिर्धर्मिग्राहकप्रमाणेन नानात्वेनैव सिद्ध्यतीति युक्तं नानाशक्तिसमाश्रयणेनाभिहितादन्यत्वमभिहितत्वं चेत्या-शयेनोपसंहरति **तदन्यथानुपपत्त्येति** । व्यपदेशभेदान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । सिद्धिरित्यनन्तरमितिशब्दः पूरणीयः । इत्ययमर्थ इति सम्बन्धः । इतिशब्दयुक्तपाठस्तु स्वरस एव । यद्वा दृश्यते चासावितीत्यत्रत्येतिशब्दस्यावृत्तेरभि-प्रेतत्वात्पूर्वस्येत्ययमर्थ इति सम्बन्धः । द्वितीयस्य हेत्वर्थस्योपसंहाराङ्गत्वमिति ज्ञेयम् । ननु यदि शक्तिः कारकमिति पक्षस्तर्हि किमनभिहितपदे पर्युदासपक्षग्रहेण । प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि युक्त आश्रयितुम् । द्रव्य-कारकतापक्षे हि प्रसज्यप्रतिषेधो न सम्भवति । सद्यासिक्रिययोरधिकरणं प्रासादाख्यं यदेकं द्रव्यं तस्य सदि-प्रत्ययेन घञाभिहिततयाऽभिहिते न भवतीति निषेधशास्त्रप्रवृत्त्या सप्तम्यनुपपत्तिप्रसरात् । शक्तिकारकतापक्षे तु प्रतिक्रियां शक्तिभेदेन सदिप्रत्ययेनाभिहितशक्त्याश्रये प्रतिषेधे अनभिहितशक्त्याश्रयविभक्तेः सुलभतया सप्तम्य-नुपपत्तेरभावेन प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तेरिति शङ्कते **न चैवं प्रसज्येति** ।

उच्यते । अनभिहिते कर्मणीत्यादिमञ्जर्यनुसारेण पर्युदास एवाश्रयणीयो न तु प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह **अनभिहिते कर्मणीत्यादि** । अत्र कर्मणीत्युपलक्षणं कर्तृकरणयोरित्यादीनाम् । ततश्च कर्मणीत्यादिभिरित्यर्थः । अत एवोत्तरवाक्ये इत्यादिभिरिति वक्ष्यतीति ज्ञेयम् । **आधारनिर्देश इति** । न पुनरभिधेयनिर्देश इत्यर्थः । तावता किमित्यत आह **सङ्ख्या चेति** । ततोऽपि किमित्यत आह **अत इति** । सङ्ख्याद्रव्यधर्मत्वादेवेत्यर्थः । कर्मणीत्यादिभिरपि द्रव्यमेवाभिधीयते । कर्मादिपदानां शक्तिपरत्वस्य व्यपदेशभेदादिरूपोक्तन्यायेन सिद्धत्वात् कथं द्रव्याभिधानमित्यत उक्तं **शक्तिद्वारेणेति** । शक्तिद्वारकद्रव्याभिधानं दर्शयन् कर्मणीत्यादिविषयसङ्ख्या-श्रयेण विभक्तिविधानं च दर्शयति **अनभिहिताया इति** । एवं च यदि प्रसज्यप्रतिषेधः स्यादिति पाठः । यदि-पदाभावो लेखकागतः । तथैव मञ्जरीपाठश्च । **एवं चेति** । अनभिहितकर्मादिशक्त्याश्रयभूतं द्रव्यं यत्र शक्ति-द्वारेणानभिहितं तद्गतैकत्वादिषु विभक्त्यर्थसिद्धावित्यर्थः । **प्रतिषेधः स्यादिति** । अभिहिते न भवतीति निषेध-स्यैव शास्त्रतयाऽभिधानप्रयुक्तनिषेधस्यैव प्राप्तेरिति भावः । **अनभिहितशक्तिद्वारेणेति** । द्रव्यस्यानभिहित-त्वादिति शेषः । **विधिरिति** । अभिहितान्यस्मिन्विभक्तिर्भवतीत्युक्तेऽस्य निषेधशास्त्रत्वं नायाति । किन्तु

विधिशास्त्रत्वमेवेति भावः । तथा च यदि शक्तिकारकतापक्षमुपेत्यापि प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणम् । तर्हि द्रव्य-कारकतापक्ष इव शक्तिकारकतापक्षेऽपि शक्तिद्वारेण द्रव्यस्याभिहिततयाऽभिहिते न भवतीति निषेधो दुर्वार इति सप्तम्यनुपपत्तिरेव । ततो नानात्वेऽपि शक्तेस्तदाश्रयतयाऽभिहितद्रव्ये सप्तम्युपपत्त्यर्थं पर्युदासाश्रयणमेव श्रेय इति फलितोऽर्थः । पर्युदासपक्षेऽपि दोषमाशङ्कते **भवेद्वा तदिति** । यत्र शक्तिभेदो भवेत् तत्रानभिहितशक्तिद्वारक-मनभिधानमाश्रित्य सप्तम्युपपादनं भवेदित्यर्थः । यत्र शक्तिभेदो स नास्तीत्युक्तं यत्रेति स्थलं दर्शयति **आसने आस्त इत्यादि** । आसने आस्त इत्यत्र ह्यासनक्रियाधिकरणपीठाद्युत्तरल्युटाऽभिहितमित्यभिहितान्यत्वाभावात् तत्र सप्तम्यनुपपत्तिः । प्रासाद आस्त इत्यत्रेव क्रियाभेदाभावेन तन्निमित्तकशक्तिभेदस्याभावेनाभिहितशक्तिद्वारक-मपि द्रव्यस्यानभिहितत्वं न सम्भवतीति भावः । एवमासने आस्ते इत्युक्तक्रिययोरेकतयाऽभिधानानभिधानयो-स्तत्क्रियाशक्तिभेदमाश्रित्यायोग इति प्राप्तशङ्काया भाष्ये परिहार उक्तः । तद्यथा । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः। साधनभेदात्कालभेदाच्च । एकस्यात्रासेरासिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य त्वसाधनम् । **वर्तमानाच्च प्रत्यय इति** । तस्यायमर्थः । आसने आस्त इत्यत्राभिन्नपदप्रत्याप्ये भिन्ने एव स च क्रियासाधनसम्बन्धे-ऽनभिहित इति सूत्रेण विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्तेन रूपे क्रिये विवक्षिते । एकपदोपात्ते क्रिया-साधनसम्बन्धे । एवं चासनमित्यत्र प्रतीता याऽसिक्रिया तस्याः आस्ते इत्यत्र प्रतीताया आसिक्रियासाधनं भवति ।

नन्वासिक्रियाया एकत्वात् कथं पदभेदेन भेद इति । उच्यते । आस्यतेऽस्मिन्निति ह्यासनमुच्यते । यद्यासनक्रियापाठादावास्ते सन्निधीयते ततः आसिक्रियापेक्षं तत्पाठाद्यासनमुच्यते, एवं सामर्थ्यादासेरासिः भर्ता भवति ल्युटः कालविशेषानुपादानेन विधानात्सर्वकालश्चासनक्रियाप्रत्ययः । तदेवमासने आस्त इत्यत्र पदद्वयो-पात्तयोरासनरूपयोः क्रिययोर्भेदानभिहिताधिकारविहितसप्तम्युपपत्तिरिति । अयं च असङ्गतः परिहारः । आसन-मित्यत्र या आसनक्रिया तस्याः साधनमास्त इत्यासिक्रियेति तदा वाच्यम् । यद्यास्त इत्यासिक्रियाया आसन-मित्यासनक्रियासाधनत्वं स्यात् । न चैवम् । किन्तु आसनमित्यासिक्रियाया एवास्त इत्यासिक्रियां प्रति साधन-त्वस्य प्रतीत्या वैपरीत्यायोगात् । अतो भाष्यतात्पर्यमाह **अत्रापीति** । अयमत्र निष्कर्षः । आसनशयनकरणा-पादानसम्प्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूताधिकरणादिशक्तिकर्माभिधीयते । तत्र शक्त्युद्भवप्रति-पादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या । ततश्चासिः साधनमिति साधनान्तरनिरासः क्रियते । शब्दव्युत्पत्तये केवल-मत्रासिक्रियोपादीयते । यथा तैलपाधिकादाविति भावः । पर्युदासे बाधकमाशङ्कते **यदि तर्हीति** । उपलक्षणं चैतत् । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते देवदत्त इत्यत्र णमुला कर्तुरनभिहितत्वात् कर्तरि तृतीया कस्मान्न भवति । स्वादुङ्कारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेत्यत कर्मणि द्वितीया कस्मान्न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । उक्तस्थले देवदत्त इत्यनेन भुज्यत इत्यनेन च कर्तृकर्मणोरभिधानेऽपि स्वादुङ्कारशब्दयवागूशब्दाभ्यां तयोरनभिधानेनानभिहितत्वाश्रयणेन पर्युदासपक्षे तृतीयाद्वितीययोः प्रसङ्ग इति भावः । णमुलादीनां प्रत्ययानां कर्तरि कर्मणि वा विधानमङ्गीकार्यम् । तत्र पक्त्वा

इत्यादौ कर्तरि विधानपक्षे पक्त्वा ओदनो भुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरभिधानाद्देवदत्तेनेति तृतीया न स्यात् । यदि च क्त्वाप्रत्ययेनाभिधानेऽपि भुज्युत्तरप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य देवदत्तेनेति तृतीयेत्युच्यते तर्हि भुजिप्रत्ययेनाभिधानेऽपि क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानादोदनरूपे कर्मणि द्वितीया स्यात् । कर्मणि विधानपक्षे च पक्त्वोदनं भुङ्क्ते देवदत्त इत्यत्र पक्त्वेत्यनेन कर्तुरभिहिततया देवदत्तशब्दात् तृतीया स्यात् । तेन कर्मणश्चाभिहिततयोदनशब्दात् प्रथमा च स्यात् । ततश्च पक्त्वोदनो भुङ्क्ते देवदत्तेनेति न प्रयोगापातः । एवमन्यत्राप्येवंजातीयकेऽतिप्रसङ्गो बोध्य इत्येवं शङ्कनीयत्वात् कथं भुजिप्रत्ययेनाभिधानेऽपि क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानाश्रयणेनातिप्रसङ्गचोदनमित्यतो भवेदेवं यदि पक्त्वेत्यादौ कर्तरि कर्मणि वा क्त्वादयः स्युर्न चैवमित्याह **भावे हीति** । सयादिसूत्रे तुमर्थग्रहणात्तुमुन्भावे भवतीति ज्ञापितम् । तदेव चतुर्थग्रहणं शङ्कधृषेति यावदनुवर्तते । ततो भावे साध्यमानस्वरूपे धातुवाच्ये क्त्वादय इति सिद्धेरिति भावः । ननु तुमर्थग्रहणेन भावलाभायोगः । कर्तरि कृदिति स्मरणेन तुमर्थस्य भावादिति चेन्न । उक्तसूत्रे तुमर्थवचनसामर्थ्यात्कर्तुः सकाशादस्यापनयोपपत्तेः । किञ्चान्यस्मिन्नर्थेऽनिर्दिष्टानां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वस्य 'अनिर्दिष्टाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे' इति परिभाषासिद्धतया धातोश्च भावादतिरिक्तस्वार्थाभावेन भावरूपत्वं तुमर्थस्य युज्यत इत्याशयात् । पर्युदासपक्षीयोदाहृतप्रयोगानुपपत्तिः प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे नास्तीत्याह **प्रसज्येति** । सकृच्छ्रुतस्येत्यादि कुसुमविकासानुसारेणाह **सकृदित्यादि** ॥ **केवलं शब्दव्यापारेति** ॥ **अनभिधानमेवेतीति** । वस्तुतस्त्वभिधानमेवेत्यर्थः । अभिधानमेवेति पाठस्तु स्वरस इति विचार्यम् । कृतस्य चर्चरस्योद्ग्रन्थत्वपरिहाराय स्थितत्वोक्तिलभ्यत्वमाह **तदेतदितीति** । सकलमकलङ्कम् । उभयव्याप्त्यभावेनेत्यस्य न यथाश्रुतसम्बन्धः । किन्तूभयत्रेत्यस्योपलब्धिरित्यत्रेति सूचयन्नाकाङ्क्षाक्रमेण आचष्टे **ज्ञात्रादीति** ।

स०व्र०— ननु वक्तृत्वं वचनक्रियायाः कर्तृत्वम् । तथा च यदा वचनक्रियां करोति तदा वक्तृत्वसद्भावेऽपि यदा न तां करोति वक्तृत्वस्याभावेन कथं वक्तृत्वस्य नित्यत्ववचनमित्यत आह **शक्तिः कारकमिति पक्षस्येति** । तथा च वक्तृत्वशक्तेः सदा सत्त्वान्न दोष इति भावः । कथमेतावतोक्तोपाधिनिरास इत्यत आह **अनेनोभयत्रेति** । ज्ञानं ज्ञातृज्ञेयस्यापेक्षं ज्ञानत्वात् । ज्ञाता ज्ञानज्ञेयसापेक्षः ज्ञत्वात् इत्युभयत्रेत्यर्थः ॥ **व्यापकेति** । ज्ञेयादिमत्त्वरूपसाध्यव्यापककार्यत्वरूपोपाधिविरुद्धस्याकार्यत्वस्योपलब्धेरसिद्धेरित्यर्थः । कथमसिद्धत्वमित्यतः तत्र हेतुमाह **व्याप्त्यभावेनेति** । साध्योपाध्योर्व्याप्त्यभावेनेत्यर्थः । आकाङ्क्षानिमित्तप्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वस्याकार्येऽप्युपपादितत्वेन तत्र ज्ञानादिमत्त्वेऽपि कार्यत्वाभावेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वान्न तद्व्यावृत्त्या ज्ञात्रादिमत्त्वसाध्यविपर्यय इति समुदायार्थः ।

॥ इति उक्तार्थस्योपसंहारः ॥

॥ इति उपजीव्यस्य प्राबल्यकथनम् ॥

* * *

॥ अथ जगन्मिथ्यात्वनिराकरणम् ॥

॥ अथ जगन्मिथ्यात्वमप्रामाणिकम् ॥

१८५ सु०— मिथ्याभूतपरसापेक्षस्य सार्वज्ञस्यापि मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वाणस्य चेतनत्वाद्यभावप्रसङ्गोऽभिहितः । इदानीं प्रपञ्चमिथ्यात्वं चाप्रामाणिकमित्याह **किञ्चेति** ।

अनु०— किञ्च सर्वविलोपश्च केन मानेन गम्यते ।

सर्वविलोपः सर्वस्य मिथ्यात्वम् । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य सत्यताग्राहित्वात् । नाप्यनुमानेन, प्रत्यक्षबाधितस्य तस्य प्रामाण्याभावात् । न च आगमेन । प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रतिपादयतः तस्य अभावादित्याक्षेपार्थः ।

श्रे०चं०— प्रपञ्चमिथ्यात्वस्याप्रामाणिकत्ववर्णनपरोत्तरग्रन्थस्यासङ्गतिमाशङ्क्य परिहरति **मिथ्याभूतेति** ॥ **चेतनत्वाद्यभावेति** । ज्ञत्वज्ञानत्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

॥ इति जगन्मिथ्यात्वमप्रामाणिकम् ॥

* * *

॥ अथ 'नेह नाने'ति श्रुत्या प्रपञ्चनिषेधः असम्भावितः ॥

१८६ सु०— ननु 'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'त्यागमस्य सद्भावात् कथं विश्वमिथ्यात्वे मानाभाव इति चेदत्र पृच्छामः । अत्र सर्वस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयति वाक्ये सर्वान्तर्गतत्वेन इदं वाक्यमेतद्वाक्यार्थश्च गृह्यते न वेति । आद्यमनूद्य दूषयति **सर्वेणेति** ।

अनु०— सर्वेण सह तद्वाक्यमर्थश्च यदि गृह्यते ।
तदभावेन सर्वस्य नापलापो भवेत्तदा ॥

तदभावेन वाक्यवाक्यार्थयोः मिथ्यात्वेन कारणेन । वाक्याभावे प्रतिपादकाभावात् वाक्यार्थस्य सर्वमिथ्यात्वस्याभावे च व्याघातात् । द्वितीयमनूद्य दूषयति **न गृह्यते चेदिति** ।

न गृह्यते चेत्तन्न्यायादपलापो न हि क्वचित् ।

क्वचित् वियदादिविषयेऽपि **अपलापो निषेधो न युज्यते । तन्न्यायात्** वाक्यादिन्यायात् । अयमर्थः वाक्यवाक्यार्थौ कुतः सर्वस्माद्बहिष्क्रियेते इति वाच्यम् । अनुपपत्तेरिति चेत् । किमनुपपन्नं न प्रतिपादनीयम् । अद्धेति चेत् । एवं वियदादिमिथ्यात्वमप्यनुपपन्नत्वान्न प्रतिपादनीयमिति ।

परि०— तदभावेनेत्यनुवादः । **वाक्ये**त्यादि व्याख्या ॥ **व्याघातादिति** । सर्वं मिथ्येति वक्तुं प्रवृत्तमिदं वाक्यं मिथ्येत्युक्त्वा पुनर्मिथ्यात्वं नेति वक्ति चेत् व्याघात इत्यर्थः । अस्फुटत्वादाह **अयमर्थ इति** ।

गु०दी०— सर्वमिथ्यात्वस्याभावे व्याघातादित्यत्र अर्थाभावे वाक्यत्वमपि न स्यादिति व्याघातः । किञ्चिदर्थप्रतिपादनाय वक्तुं योग्यं हि वाक्यमिति भावः ।

वं०प०— व्याघातादिति । सत्यत्वप्राप्त्या श्रुतेः स्वव्याघातप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अनुपपत्तेरिति** । वाक्याभावे प्रतिपादकाभावाद्वाक्यार्थाभावे च व्याघातरूपानुपपत्त्या वाक्यवाक्यार्थौ 'नेह नानेति' श्रुतिप्रतिपादितमिथ्यात्वोपेततया नाङ्गीक्रियेत इत्यर्थः ।

शे०चं०— तन्न्यायादित्युक्तन्यायमेव प्रपञ्चयति **अयमर्थ इति** ।

॥ इति 'नेह नाने'ति श्रुत्या प्रपञ्चनिषेधः असम्भावितः ॥

* * *

॥ अथ 'नेह नाने'ति श्रुतेः उक्तार्थकत्वे उपपत्तिविरोधनिरूपणम् ॥

१८७ **सु०— ननु वाक्योदाहरणे कृते नैवंविधं वाक्यमस्तीति वा (ए)नैषां पदानामत्र शक्तिर(र्ना)स्त्तीति वा नास्य वाक्यस्यात्र तात्पर्यमस्तीति वा वक्तव्यम् । अनेन विकल्पनिराकरणेन तु किं कृतं स्यादित्यत आह उपपत्तीति ।**

अनु०— उपपत्तिविहीनस्य वाक्यस्यार्थो न गम्यते ।

विहीनस्य विरुद्धस्य । अर्थः तात्पर्यम् । एतदुक्तं भवति । न ब्रूमो वयं नास्तीदं वाक्यमिति । नाप्येषां पदानामत्र शक्तिर्नास्त्तीति । किन्त्वस्य वाक्यस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे

तात्पर्यं नास्तीति । उपपत्तिविरोधाभावो हि प्रतीतार्थे तात्पर्यस्य ज्ञापकः । अत्र चास्त्युपपत्तिविरोध इति ज्ञापनाय विकल्प्य दूषणाभिधानं कृतमिति ।

परि०— विहीनस्य इति अनुवादः । **विरुद्धस्य** इति व्याख्या । यद्वा **विहीनस्येत्युप**-लक्षणमुपेत्योक्तं **(उपपत्ति)विरुद्धस्येति** ।

शे०चं०— इति वा वक्तव्यमिति । तच्चाशक्यं वाक्यस्य तेषां पदानां तत्रार्थे शक्तेश्च प्रमितत्वात् तात्पर्यस्य च उपक्रमादिलिङ्गैर्निश्चितत्वादिति भावः ॥ **किं कृतमिति** । वाक्यदूषणतया क्लृप्तोक्तप्रकार-त्रितयान्यतमत्वाभावान्न विकल्पनिराकरणस्य वाक्यदूषणत्वमिति भावः । ननु विकल्पनिराकरणादर्थाभावकथन-स्याप्युक्तप्रकारत्रयान्यतमत्वाभावात् कथं दूषणत्वमित्यतोऽत्र अर्थशब्दस्य तात्पर्यपरत्वेन तृतीयान्यतमत्व-लाभान्न वाक्यार्थनिराकरणत्वानुपपत्तिरित्याह **अर्थस्तात्पर्यमिति** । ननूपपत्तिविहीनत्वेऽप्यतात्पर्यं कुतः । अस्तु वा तत् । तथाऽप्यतात्पर्योपपादकतयोपपत्तिविरोधस्यैव वाच्यतया विकल्पनिराकरणानुपपत्तिरेव इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

॥ अथ 'नेह नाने'ति श्रुतेः उक्तार्थकत्वे उपपत्तिविरोधनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ तात्पर्यलिङ्गेषु उपपत्तेः सर्वतः प्राबल्यप्रतिपादनम् ॥

१८८ सु०— स्यादेतत् । उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तयः श्रुतिलिङ्ग-वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याश्च तात्पर्यलिङ्गानि । तत्रोपपत्तिविरोधेऽप्यन्यैर्लिङ्गैरस्य वाक्यस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे तात्पर्यमवगम्यतामित्यत आह **उपक्रमादीति ।**

अनु०— उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ।
श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च

उपक्रमादिलिङ्गानां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तद्बलीय इत्युपपत्तिरेव बलीयसी । **श्रुत्यादौ** लिङ्गसमूहे च यद्यत्पूर्वं तत्तद्बलीय इति । तत्रापि लिङ्गशब्दोदितोपपत्तिरेव बलवती । ततो

बलवद्विरोधे सतामन्येषां लिङ्गानां न तात्पर्यनिश्चायकत्वं युक्तम् । कुत तदित्यत आह **ब्रह्मतर्केति** ।

ब्रह्मतर्कविनिर्णयात् ।

ब्रह्मतर्काख्ये तर्कशास्त्रे तथा निर्णीतत्वात् । एतेन उपक्रमस्य उपसंहारात् प्राबल्यं वदन्तो निरस्ताः । यथा चैतत् तथोक्तं न्यायविवरणे ।

परि०— 'श्रुत्यादावि'त्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां पूर्वत्र लिङ्गस्य प्रकृतत्वादाह **लिङ्गसमूह इति** । तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गसमूह इत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । श्रुत्यादिषट्केऽपि लिङ्गपदेनोदितः असाधारणधर्म एवोपपत्तिरित्यर्थः । यदा तु उपपत्तिर्लिङ्गपदेनाभिप्रेयते तदा श्रुतितोऽपि लिङ्गं बलवदिति ज्ञेयमित्यर्थः । **एतेनेति** । ब्रह्मतर्कोक्तत्वकथनेन पूर्वमीमांसाप्रभृतयोऽपि निरस्ता इत्यर्थः ॥ **न्यायविवरण इति** । तृतीयाद्यपादे 'प्रथमेऽश्रवणादि'ति नये उक्तमित्यर्थः । विस्तृतमेतत् तर्कताण्डवचन्द्रिकयोः ।

यादु०— **न्यायविवरण इति** । 'प्रथमेऽश्रवणादिति चेदि'त्येतस्मिन्नधिकरणे न्यायविवरणे उपसंहारस्य व्याख्यानरूपत्वेन प्राबल्यमुपपादितमित्यर्थः ।

शे०चं०— **श्रुतिलिङ्गेति** । यद्यपि श्रुत्यादीनामागमार्थनिर्णायकत्वमेवेति सिद्धान्तः । न तु तात्पर्यनिर्णायकत्वम् । 'आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः' इत्युक्तत्वात् । तथाऽपि साक्षाद्विप्रतिपन्नार्थनिष्ठानामेतेषामागमार्थनिर्णायकत्वेऽपि प्रकरणादौ श्रुतानामुपक्रमादिनिर्णायकत्वेन तद्द्वारा तात्पर्यनिर्णायकत्वाभिप्रायेणेयमुक्तिरिति ध्येयम् ॥ **लिङ्गशब्दोदितोपपत्तिरेवेति** । यद्यपि न श्रुत्यपेक्षया तस्या बलवत्त्वं तथाऽपि श्रुत्यतिरिक्तवाक्याद्यपेक्षया लिङ्गशब्दोदितोपपत्तेः प्राबल्यापेक्षयेयमुक्तिः । वस्तुतस्त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा श्रुत्यतिरिक्तलिङ्गसमूहस्यैवेह 'श्रुत्यादौ लिङ्गसमूह' इत्यनेन ग्रहणं न तु श्रुतेः । तस्याः स्वनिर्णये श्रुतित्वेनैव निर्णायकतया वाक्यादिवदनुमानत्वाभावात् । अत एव 'वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधा' इत्यनुव्याख्याने 'समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि च उपपत्तिविशेषाः' इति प्रमाणलक्षणे च वाक्यादीनामेव लिङ्गतोक्ता न तु श्रुतेः । लिङ्गस्य त्वनुमानतयाऽविप्रतिपन्नत्वान्न तत्र तदुक्तिः । तथा च विवक्षितलिङ्गसमूहे लिङ्गपदोदितोपपत्तेरेवेतरापेक्षया प्राबल्याद्युक्तैवेयमुक्तिरिति ध्येयम् । अत्र 'लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रह' इति युक्तिपादीयग्रन्थव्याख्यानरूपया 'श्रुत्यादीनां, वेदादीनां श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चेत्युक्तानां लिङ्गग्रहणेनैव गृहीतत्वादि'ति टीकया विरोध इत्याभाति । तदनुरोधेन श्रुतेर्लिङ्गताप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

एतेनेति । उपक्रमादिषूत्तरोत्तरप्राबल्यकथनेनेत्यर्थः । ननूपक्रमादुपसंहारस्य कुतः प्राबल्यमित्यत आह **यथा चैतदिति** ॥ **न्यायविवरण इति** । तृतीयाऽऽद्यचरणे 'प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न पश्चात्तनत्वनियमादि'ति ग्रन्थेनोपक्रमादुपसंहारस्य प्राबल्यमुपपादितमित्यर्थः । अयं भावः । एकप्रकरणे प्रथमेनार्थे धीस्थे चरमस्य तद्विषयस्य प्रथमस्वारस्यविरोधिनोऽप्यवैयर्थ्याय प्रथमव्याख्यानरूपताया, लोके गामानय बलीवर्दमानयेत्यादौ, वेदे च वासः परिधत्ते यत्क्षौममित्यादौ, दर्शनान्निश्चितप्रामाण्यव्याख्यानानुसारेण च व्याख्येयस्य 'अशनापिपासे ह वा उग्रं वाच' इत्यादिब्राह्मणानुसारेणोग्रं वाचोऽपावृधीमित्यादिमन्त्रस्येव, सदिति प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्य इत्याद्यनुसारेण च सत्यमित्यादेरिव च नेयत्वात् तथा पूर्वाबाधे उत्तरानुत्थानाच्चोपक्रमादुपसंहारस्य प्राबल्यम् । यथा प्रथमेऽश्रवणादित्यत्र 'श्रद्धां जुह्वती'त्युपक्रमात् 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप' इत्युपसंहारस्य तत्राप्यशब्दानुसारेण श्रद्धाशब्दस्य लक्षणाश्रयणात् । न चैवं वेदोपक्रमाधिकरणविरोधः । न हि तत्रोच्चैर्ऋचा क्रियत इत्युपसंहारस्थऋगादिशब्दस्त्रयो वेदा इत्युपक्रमस्थवेदशब्दमात्राद्वेदे लाक्षणिकः । किन्त्वग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेद इति वेदशब्दाभ्यासात् । नाप्यश्वप्रतिग्रहेष्टिनयविरोधः । तन्त्रसारे मैत्रायणीयशाखायां 'दात्रुपक्रमतोऽप्यृते । कर्माङ्गत्ववशादेव दातुरिष्टिः प्रतीयते' इत्युक्तत्वात् । शास्त्रदीपिकायामपि 'सा लिङ्गादार्त्विजे स्यादि'ति सूत्रानुसाराद्भाष्यकारान्तरैस्तत्राप्युपसंहारानुरोधात् प्रतिग्रहीतुरेवेष्टिरित्युक्तत्वात् । याज्ञिकैरपि तथैव स्वीकृतत्वात् । प्राभाकरैरपि पौण्डरीके श्रूयत इति कृत्वा चिन्तेयमन्यथा दातुरिति सिद्धान्तासिद्धेरिति वदद्भिर्वस्तुतः प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति स्वीकृतत्वाच्चेति ।

वा०र०— दर्शनाधिकरणचन्द्रिकानुसारेणाह **यद्यपि श्रुत्यादीनामित्यादि** । अस्य ग्रन्थस्य युक्तिपादीयग्रन्थेनानुद्धार्यं विरोधमुद्भावयति **अत्र लिङ्गेति** । मूले वदन्तो निरस्ता इत्यत्र मीमांसका इति शेषः । समन्वयाधिकरणीयचन्द्रिकानुसारेणोपसंहारस्य प्राबल्यमुपपादयति **अयं भाव इति** । स्वीकृतत्वाच्चेतीत्यत्र इतिशब्दस्येत्ययं भाव इति पूर्वेणान्वयः । एतद्व्याख्यानं चन्द्रिकाटीकोक्तरीत्या ज्ञेयम् । प्रयोजनमितीत्यत्रत्येतिशब्दस्येत्ययं भाव इति पूर्वेणान्वयः ।

स०व्र०— **श्रुतिलिङ्गेति** । ननु श्रुत्यादीनां न तात्पर्यनिर्णायकत्वं किन्तु आगमार्थनिर्णायकत्वमेव अन्यथा अपसिद्धान्त इति चेत् । न साक्षाद्विप्रतिपन्नार्थनिष्ठानां श्रुत्यादीनां आगमार्थनिर्णायकत्वेऽपि प्रकरणादौ श्रुतानामुपक्रमादिनिर्णायकत्वेन तद्द्वारा तात्पर्यनिर्णायकत्वमित्यत्र तात्पर्यादविरोधः । **लिङ्गशब्दोदितोपपत्तिरेवेति** । श्रुत्यतिरिक्तापेक्षया बलवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु 'श्रुत्यादौ लिङ्गसमूह' इति अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः द्रष्टव्यः । श्रुतेर्लिङ्गत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् ॥ **न्यायविवरण इति** । 'प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेरि'त्यधिकरण इति शेषः ।

॥ इति तात्पर्यलिङ्गेषु उपपत्तेः सर्वतः प्राबल्यप्रतिपादनम् ॥

* * *

॥ अथ बहुप्रमाणविरोधेन 'नेह नाने'ति श्रुतेः जगन्मिथ्यात्वे न तात्पर्यम् ॥

१८९ **सु०—** इतश्च नाप्यस्य वाक्यस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे तात्पर्यमित्याह **प्रत्यक्षमिति** ।

अनु०— प्रत्यक्षमुपपत्तिश्च बहवश्चागमा यदा ।
विरुध्यन्ते, न चार्थोऽस्ति यत्र, लिङ्गविरोधिता ।
स एवार्थः कथं ग्राह्यः

सद्गगनमित्यादि प्रत्यक्षम् । तच्च साक्षिरूपत्वाद्बलवत् । उपपत्तिश्चार्थक्रियाकारित्वादिका । सा च व्याप्त्यादिमत्त्वाद्बलवती । आगमाश्च विश्वं सत्यमित्याद्याः । तेषां प्राबल्यव्युत्पादनाय बहव इत्युक्तम् । निरवकाशत्वाद्युपलक्षणमेतत् । **यदा** यस्मिन्नर्थेऽङ्गीकृते । **यत्र** यदर्थप्रतिपादनेऽर्थः प्रयोजनं च नास्ति । ब्रह्मणोऽद्वितीयतासिद्धिः प्रयोजनमिति चेन्न । तस्या एवाप्रामाणिकत्वात् । आत्मनो मुक्तिसिद्धिरिति चेन्न । विनाशेनापि तत्सिद्धेः । बहुजीववादिनामिवादर्शनेनाप्युपपत्तेः । वैराग्यार्थमिति चेन्न । दुःखसाधनताज्ञापनेन तत्सिद्धेः । अर्थग्रहणमुपलक्षणम् । उपक्रमादीनामप्यानुकूल्यं नास्तीति च द्रष्टव्यम् । न केवलं लिङ्गानुकूल्याभावः । किन्नाम यत्र लिङ्गविरोधिता च । एतद्द्वयं ग्रन्थान्तरे तत्र तत्रोक्तं ज्ञातव्यम् ।

परि०— **प्रयोजनमिति** । 'नेह नाने'ति वाक्येन प्रपञ्चाभावोक्तेरिति योज्यम् ॥ **मुक्तिसिद्धिरिति** प्रपञ्चहीनतयाऽवस्थानस्यैव मुक्तित्वादिति भावः ॥ **विनाशेनेति** । प्रपञ्चस्येति योज्यम्। तथा च सत्यत्वेऽपि विनाशसम्भवेन मिथ्यात्वं न वाच्यमित्यर्थः । 'अनादेः सत्यस्य न विनाश इति तु' निरस्तं जिज्ञासासूत्र इति भावः ॥ **बहुजीवेति** । तन्मते बद्धमुक्तव्यवस्थोपगमेन सत्यपि व्यावहारिकप्रपञ्चे तस्यादृष्टिमात्रेण शुकादिमुक्तत्वस्येवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **वैराग्यार्थमिति** । विश्वमिथ्यात्वोक्तिरिति योज्यम् ॥ **ग्रन्थान्तरे** तत्त्वनिर्णयोपनिषद्भाष्यादावित्यर्थः ।

गु०दी०— **विनाशेन** जगन्नाशेनेत्यर्थः । **बहुजीववादिनामिवेति** । बहुजीवमतेऽमुक्तजीवान्तरदृश्यजगतः सद्भावेऽपि तददर्शनादेव हि मुक्तस्य मुक्तत्वमिति भावः । **अदर्शनेनाप्युपपत्तेरित्यत्र** पूर्वं नाशेन मोक्षोपपत्तिरित्युक्तम् ।

यादु०— मुक्तिसिद्धिरिति । आत्मनोऽद्वितीयताया एव मुक्तित्वादिति भावः । **विनाशेनापीति** । सत्यस्यैवाद्वितीयस्येति शेषः । बहुजीववादिनामिवेत्यदर्शनमात्रे दृष्टान्तः । तथा च यथा बहुजीववादिमते यस्य ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं समुत्पन्नं स स्वोपाधिमन्योपाधिं च न पश्यतीत्यङ्गीकृतत्वेन व्यावहारिकस्य अद्वितीयस्य सत्त्वेऽपि तददर्शनमात्रेण मुक्तस्याद्वितीयता तथा तत्त्वसाक्षात्कारेण यस्य शरीरेन्द्रियाद्यपगमः स तार्किकरीत्या परमार्थसत्ये द्वितीये सत्येव तन्न पश्यतीत्यदर्शनमात्रेण मुक्तस्याद्वितीयतोपपद्यत इत्यर्थः ।

शे०चं०— अर्थो हि भवन् ब्रह्मणोऽद्वितीयतासिद्धिर्वा आत्मनो मुक्तिसिद्धिर्वा वैराग्यं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमुत्थाप्य दूषयति **ब्रह्मण इति** । द्वितीयमाशङ्कते **आत्मनो मुक्तिसिद्धिरिति** । जीवस्याद्वितीयताया एव मुक्तित्वात् तस्याश्च बन्धमिथ्यात्वं विनाऽनुपपन्नत्वात् सैव मिथ्यात्वाङ्गीकारे प्रयोजनमिति भावः । अद्वितीयतालक्षणमुक्तेर्बन्धमिथ्यात्वाक्षेपकत्वं तदा स्याद्यदि तस्याः प्रमितत्वमनुपपद्यमानत्वं च स्यात् । न चैतदस्तीति भावेन ब्रह्मणोऽद्वितीयताया अप्रामाणिकत्ववर्णनेन समानन्यायतया जीवस्याद्वितीयतालक्षणमुक्तेरप्यप्रमितत्वस्योक्तत्वात् पृथगप्रमितत्वमनुक्त्वा अन्यथाऽप्युपपन्नतामेवाह **विनाशेनापीति** । सत्यस्यैव द्वितीयस्येति शेषः । तथा च बन्धमिथ्यात्वेनेव बन्धविनाशेनाप्यद्वितीयतालक्षणमुक्तेरुपपन्नत्वान्न तस्या बन्धमिथ्यात्वाक्षेपकत्वमिति भावः ॥ **बहुजीववादिनामिवेति** । अयं भावः । यथा हि लोकेऽनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन् पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण माया गच्छति स एव तान्न पश्यति । अन्ये तु पश्यन्त्येव तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तन्न पश्यति । अन्येषां कालादिप्रपञ्चदर्शनमनुवर्तत एवेत्यङ्गीकारेण बहुजीववादिनां मते सतोऽपि कालदिरूपप्रपञ्चस्य तददर्शनमात्रेण मुक्तस्याद्वितीयता । तथा तत्त्वसाक्षात्कारे सतोऽपि द्वितीयस्यादर्शनमात्रेण मुक्तस्याद्वितीयतोपपत्तेर्नाभावप्रतिपादनस्य मुक्तिसिद्धिः प्रयोजनमिति । तृतीयमाशङ्कते **वैराग्यार्थमिति** । ननु वाक्यस्य तत्रातात्पर्योपपादकतया लिङ्गमात्रानुकूल्यराहित्यमेव वक्तव्यम् । लिङ्गमात्रविरोधिताप्रतिपादकोत्तरग्रन्थानुसारात् । तत्कथमत्र फलमात्रानुकूल्याभावकथनमित्यतोऽत्रार्थपदस्य लक्षणयोपक्रमादितात्पर्यलिङ्गमात्रपरत्वेन फलमात्रपरत्वाभावात् तेन लिङ्गमात्रानुकूल्यलाभान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अर्थग्रहणमिति** । कथं नेह नानेतिश्रुतीनां परोक्तार्थे लिङ्गमात्रानुकूल्याभावो लिङ्गविरोधित्वं चेत्यत आह **एतद्वयमिति** ॥ **ग्रन्थान्तरेति** । तत्त्वनिर्णयादिग्रन्थान्तरेत्यर्थः ।

वा०र०— तत्त्वनिर्णयादीति । तत्र हि स्थले तदुभयप्रतिपादनादिति भावः ।

स०व्र०— विनाशेनापीति । बन्धस्य सत्यत्वेऽपीति शेषः । **बहुजीववादिनामिवादर्शनेनाप्युपपत्तेरिति** । अयं भावः । यथा हि लोकेऽनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन् पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण मायाऽपगच्छति स एव तान्न पश्यति । अन्ये तु पश्यन्त्येव । तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तन्न पश्यति । अन्येषां तु कालादिप्रपञ्चदर्शनमनुवर्तत इति तत्सिद्धान्त इति ।

॥ इति बहुप्रमाणविरोधेन 'नेह नाने'ति श्रुतेः जगन्मिथ्यात्वे न तात्पर्यम् ॥

॥ अथ 'नेह नाने'ति श्रुतेरपव्याख्याननिरासपूर्वकं अनुव्याख्यानवाक्ययोः सङ्गतिप्रदर्शनम् ॥

१९० **सु०—** तर्हि निरवकाशं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्यत आह **उपपन्न इति** ।

अनु०— उपपन्नेऽविरोधिनि ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणोपक्रमादिलिङ्गविरोधिनि तदनुकूल्योपपन्ने च भगवति स्वगतभेदाभावेऽर्थे वाक्यस्य सति स एवार्थः कथं ग्राह्यः । नेह नानेति वाक्यस्यापव्याख्याने निराकृते लब्धमाह मुख्यार्थ इति ।

मुख्यार्थे (ऽ)विद्यमाने तु क्व सार्वज्ञं निषिध्यते ।

प्रतिषेधस्य सङ्कोचे कारणाभावेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं मुख्योऽर्थः । तस्मिन्नविद्यमाने तु सार्वज्ञं न प्रतिषेद्धुं शक्यते । मिथ्यार्थसापेक्षतया हि तन्निषेध्यम् । यद्वोपपन्न इत्यादिकमेकं वाक्यम् । उपपन्नेऽविरोधिनि च । अत एव मुख्यार्थे वाक्यस्य विद्यमाने सति । अनेन प्रपञ्चमिथ्यात्वासिद्धेः क्व सार्वज्ञं निषिध्यत इति योजना । सङ्गतिस्तूक्तसङ्गतिसमाहारेण द्रष्टव्या ।

परि०— निरवकाशमिति । 'नेह नाने'तिवाक्यं मिथ्यात्वरूपादर्थादर्थान्तरशून्यमित्यर्थः । एकवाक्यत्वे योजनामाह **उपपन्न इत्यादिना** । अवतारिका तु कथमेकवाक्यत्वपक्ष इत्यत आह **सङ्गतिस्त्विति** । निरवकाशं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इति शङ्कां निरस्यन् 'नेह नाने'त्यस्यापव्याख्यानिरासेन लब्धमर्थमाहेत्येवं ध्येयेत्यर्थः ।

गु०दी०— अस्तु जगत् । तथापि तददर्शनेन मोक्षोपपत्तिरित्याह **सङ्गतिस्तूक्तसङ्गतिसमाहारेण द्रष्टव्येत्यत्र उक्तसङ्गत्या** तर्हि निरवकाशवाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्युक्तसङ्गत्येत्यर्थः । अन्यथा अर्थान्तरकथनस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । यः पुरुषः स स्थाणुरित्यारोप्यस्य व्यावर्तकत्वे यन्निदर्शनमुक्तं तदनानुभाविकं यद्रजतं सा शुक्तिरित्यादिव्यवहारस्य क्वाप्यदर्शनात् । यद्रजतत्वेन प्रतीतं सा शुक्तिरिति रजतत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वमेव व्यावर्तकतयोच्यते । तर्हीहापि यः सर्वज्ञतया प्रतीतः स त्वमसीति प्रतीतिविशेष्यतैवोपजीव्याऽस्त्विति चेन्न । प्रतीतशब्दस्य क्वापि वाक्येऽनुपलम्भात् । अतः श्रौतसार्वज्ञ्येनैव व्यावृत्तिर्वक्तव्या । व्यावर्तकस्य घटत्वादेस्सत्त्वमप्यावश्यकमिति विरोधापरिहार एव ।

यादु०— नन्वेकवाक्यतापक्षे कथं सङ्गतिरित्यत आह **सङ्गतिस्त्विति** । उभयोः सङ्गत्योर्मेलनेने-त्यर्थः । तथा च, तर्हि निरवकाशं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्याशङ्कामपाकुर्वन् नेह नानेति वाक्यस्यापव्याख्याने निराकृते लब्धमर्थमाहेति सङ्गतिरुक्ता भवतीति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— **निरवकाशमिति** । अर्थान्तरेऽवकाशाभावेन निरर्थकतयाऽप्रमाणं प्रसज्यत इत्यर्थः । **सङ्कोच इति** । सिद्धान्तरीत्या 'नेह नानेति' वाक्योक्तप्रतिषेधस्येश्वरगुणकर्मादिभेदपरतया सङ्कोचेन व्याख्याने कारणाभावेनेत्यर्थः । **मुख्योऽर्थः** परमत इति शेषः । मुख्यार्थे विद्यमाने इत्यत्राकारप्रश्लेषेण व्याख्यायेदानीं तं विनैव व्याचष्टे **यद्वेति** ।

शे०चं०— नन्वेकवाक्यतापक्षे कथं सङ्गतिः । न तावत् तर्हि निरवकाशं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्यत आहेति । तथा सति मुख्यार्थ इत्यादेराधिक्यप्रसङ्गात् । नापि नेह नानेति वाक्यस्यापव्याख्याने निराकृते लब्धमाहेति अनुपपन्न इत्यादिग्रन्थस्याधिक्यप्रसङ्गादित्यत आह **सङ्गतिस्त्विति** । तर्हि निरवकाशवाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्याशङ्कां परिहरन्नेव तस्य वाक्यस्यापव्याख्याननिरासेन लब्धमर्थमाहेत्येवमुक्तसङ्गतिद्वयसम्मेलनेन सङ्गतिर्द्रष्टव्येत्यर्थः ।

वा०र०— आहेतिपदस्य सङ्गतिरित्यनेन सम्बन्धः । **उक्तेति** । वाक्यभेदयोजनायां उभयावतार-त्वेनोक्तेत्यर्थः ।

स०व्र०— **प्रतिषेधस्येति** । ब्रह्मेतरसर्वविषयत्वेन सङ्कोचाभाव इत्यर्थः ॥ **उक्तसङ्गतिसमाहारेणेति** । तर्हि निरवकाशवाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्याशङ्कां परिहरन्नेव तस्य वाक्यस्यापव्याख्याननिरासेन लब्धमर्थमाहेत्येवं सङ्गतिरित्यर्थः ।

॥ इति 'नेह नाने'ति श्रुतेरपव्याख्याननिरासपूर्वकं अनुव्याख्यानवाक्ययोः सङ्गतिप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्योपसंहारः ॥

१९१ **सु०**— सर्वं तदुपजीव्यैवेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति **अत इति** ।

अनु०— अतः सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माऽङ्गीकार्यमेव हि ।

अङ्गीकार्यं धर्मितयेति शेषः । तथा च उपजीव्यविरोधः तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य दुर्वार इति हेरर्थः ।

शे०चं०— नन्वत्र सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमित्येतावदेवोच्यते न तु सर्वगुणैर्युक्तस्य धर्मितया अङ्गी-कर्तव्यत्वं तत्कथमस्य ग्रन्थस्य सर्वं तदुपजीव्यैवेत्याद्युक्तोपसंहारत्वमित्यतोऽपेक्षितपूरणेन तदुपपादयति **धर्मि-तयेति** शेष इति ।

* * *

१९२ **सु०— स्यादेतत् । सार्वज्ञादिगुणोपेतमेव ब्रह्म धर्मीकुर्मः । किन्तु तेषां मिथ्या-त्वान्नोपजीव्यविरोधोऽद्वैतागमस्य । यथा यः पुरुषः स स्थाणुरित्यत्रारोपितेन पुरुषत्वेन व्यावृत्तं वस्तु धर्मीकृत्य प्रवृत्तावपि नोपजीव्यविरोध इत्यत आह अपलापोऽपीति ।**

अनु०— अपलापोऽपि सर्वस्य न कथञ्चन युज्यते ।

मिथ्यात्वाभिधानम् । अपिशब्दः पूर्ववाक्यार्थसमुच्चये । सर्वशब्देन प्रकृतं गुणजात-मुच्यते । कथञ्चनेति प्रमाणाभावात् श्रुत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वाच्च । अप्रामत्वेनानुवादत्वा-भावस्य चोक्तत्वादित्यर्थः ।

परि०— यः पुरुष इति । यः पुरुषत्वेन इत्यर्थः । अपलापशब्दार्थो **मिथ्यात्वाभि-धानमिति** ॥ **पूर्ववाक्यार्थसमुच्चय इति** । 'न केवलं किञ्चे'त्यादिनोक्तः प्रपञ्चापलापो मानाभाव-तद्विरोधाभ्यामयुक्तः । किन्त्वीशगुणजातापलापोऽपि न युक्त इति समुच्चय इत्यर्थः ॥ **उक्तत्वा-दिति** । पृथगुपदेशाधिकरणादौ ।

यादु०— यः पुरुष इति । यः पुरुषत्वेन ज्ञात इत्यर्थः ।

वं०प०— यः पुरुष इति । यः पुरुषत्वेन प्रतीतः स विचार्यमाणे स्थाणुरितिवत् यदारोपितसार्व-ज्ञादिमत्त्वेन प्रतीतं तद्विचार्यमाणे त्वदभिन्नमिति व्याख्यानादित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वपलापोऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च सर्वज्ञत्वादिधर्मकलापस्य मिथ्यात्वाभाव-प्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणो धर्मि-तायामपि सर्वज्ञत्वादीनां मिथ्यात्वान्नोपजीव्यश्रुतिविरोधोऽद्वैतप्रमाणस्येतिशङ्कापरिहारार्थत्वात् तस्य नानर्थक्य-मिति वाच्यम् । विशिष्टस्य धर्मितायामङ्गीकृतायां धर्माणां सत्यत्व इव मिथ्यात्वेऽप्युपजीव्यविरोधतादवस्थ्येन तच्छङ्काया एवानुदयादित्यतो धर्माणां सत्यत्व एव विशिष्टस्य धर्मितायामुपजीव्यविरोधो न तु मिथ्यात्व इती-

ममर्थं दृष्टान्तोपदर्शनेनोपपादयन्नुक्तशङ्कानिवर्तकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **स्यादेतदिति** । तथा च बोध्यस्य ब्रह्मा-ऽहमस्मीत्यवगतिरुपपन्नैवेति भावः । एवमप्युपजीव्यविरोधः स्यादिति शङ्कते **किन्विति** । उत्तरमाह **तेषामिति**। सत्यत्व इव मिथ्यात्वेऽपि सार्वज्ञादीनां तद्विशिष्टस्य धर्मितायामुपजीव्यविरोधः किन्न स्यादित्यत आह **यथेति**। अन्यथा तत्राप्युपजीव्यविरोधः स्यादिति भावः । सार्वज्ञादिमिथ्यात्वशङ्काया मूलारूढतायै अपलापशब्दं मिथ्या-त्वपरतया व्याचष्टे **मिथ्यात्वेति** । विशिष्टशङ्काया मूलारूढतालाभायापिशब्दार्थमाह **अपिशब्द इति** ॥ **पूर्व-वाक्यार्थ इति** । सार्वज्ञादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मणो धर्मित्वाङ्गीकार इत्यर्थः । ततश्च न केवलं सार्वज्ञादिगुणयुक्तं ब्रह्म धर्मितयाऽङ्गीक्रियत इत्येव किन्तु सर्वस्य गुणजातस्यापलापोऽङ्गीक्रियत इति योजना सूचिता भवति । सर्वज्ञ-त्वादिगुणमिथ्यात्वस्यैवैक्यप्रमाणस्योपजीव्यविरोधाभावोपपादकतया शङ्कितत्वात् सार्वज्ञादीनामेव मिथ्यात्वा-भावोपपादनं सङ्गतं तत्कथं सर्वमिथ्यात्वाभावोपपादनं तस्य तदनुपपादकतया परेणानाशङ्कितत्वादित्यतोऽत्र सर्वपदस्य सार्वज्ञादिधर्मकलापमात्रपरत्वेन सर्वपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति भावेनाह **सर्वशब्देनेति** । ननु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतीनां धर्मनिषेधाय तदनुवादकत्वेन स्वयं धर्मविधायकत्वाभावान्न श्रुत्यादिविरोध इत्यत आह **अप्राप्त-त्वेनेति** ॥ **उक्तत्वादिति** । 'न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गताः' इत्यादिना स्वप्राधिकरण इति शेषः।

वा०र०— अनाशङ्कितत्वे हेतुस्तदनुपपादकतयेति । ऐक्यप्रमाणस्योपजीव्यविरोधाभावोपपादक-त्वाभावेनेत्यर्थः ।

स०व्र०— अपिशब्द इति । न केवलं ब्रह्म सर्वगुणयुक्तमङ्गीकर्तव्यमित्येतावन्मात्रं किं नामाप-लापोऽपि नेत्येवमपिशब्दोऽनेन व्याख्यातो भवति । ननु श्रुत्यादेरनुवादकत्वेन सर्वज्ञत्वादावतात्पर्यान्न बाधकत्व-मित्यत आह **अप्राप्तत्वेनेति** ।

॥ इति उक्तार्थस्योपसंहारः ॥

* * *

॥ अथ जीवानां अनादियोग्यतायाः प्रमाणसिद्धत्वात् न तेषां ब्रह्माभेदसिद्धिः ॥

१९३ **सु०— ननु च तत्त्वमस्यादिवाक्यमेव जीवब्रह्मणोरेकतां प्रतिपादयत्सार्वज्ञादिगुण-जातस्य मिथ्यात्वं गमयति । न हि तस्य सत्यत्वे जीवब्रह्मैकत्वमुपपद्यते । तत्कथं गुणानां मिथ्यात्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न । सिद्धे तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य जीवब्रह्मैकत्वनिष्ठत्वे गुणानां मिथ्यात्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति परस्पराश्रयतादोषात् । दोषान्तरं चाह अनादीति ।**

अनु०— अनादियोग्यता चोक्ता तेन ग्राह्यैव सर्वथा ।

यस्माज्जीवानां **अनादियोग्यता** उक्ता प्रमाणैरुपपादिता । **तेन** कारणेन सा **ग्राह्यैव** सर्वथा ।

एतदुक्तं भवति । यदा देवमानवदानवरूपा तदवान्तरभेदरूपा च जीवानां योग्यता-ऽनादिनित्या प्रमिता तदा का वार्ता जीवब्रह्मणोरेकत्वस्य । तथा च कथं तत्सिद्धये गुणानां मिथ्यात्वकल्पनमिति ।

परि०— उपपादितेति । 'अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिमि'त्यादिग्रन्थसन्दर्भेणोपपादितेत्यर्थः । ऐक्यनिरासप्रस्तावे योग्यतास्वीकारोक्तिरसङ्गतेत्यत आह **एतदुक्तमिति** ॥

वं०प०— तत्सिद्धाविति । विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वसिद्धावित्यर्थः ॥ **तदवान्तरेति** । 'गन्धर्वाद्यास्तदवान्तरा' इति वचनादित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वनादीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च देवदानवमानवादिरूपानादियोग्यतायाः सर्वथा स्वीकर्तव्यत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यानर्थक्यात् । न च जीवब्रह्मैक्यस्य तत्त्वमस्यादिश्रुत्यसिद्धत्वज्ञापनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तज्ज्ञापनस्यापि प्रयोजनाभावात् । न च गुणमिथ्यात्वस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धत्वशङ्कानिवृत्तिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्चोक्तशङ्काया एवानुदयात् । कथञ्चिदुदयेऽपि वा तदनिवृत्तावपि बाधकाभावेन तादर्थ्यायोगादित्यतो गुणमिथ्यात्वस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धत्वशङ्कानिवर्तकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तस्य श्रुतिसिद्धत्वं तदनिवृत्तौ च अनिष्टं च उपदर्शयन् उक्तशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । ननूक्तशङ्कापरिहारस्य प्रकारान्तरेणैव सिद्धेः किमनेनेत्यतो दोषान्तरार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य प्रकारान्तरेण तत्परिहारमुपदर्शयन्नेव दोषान्तरसमर्पकतयोत्तरग्रन्थं योजयति **नेत्यादिना** । उक्ततामात्रस्य सर्वथाग्राह्यतायां हेतुत्वासम्भवादाह **प्रमाणैरुपपादितेति** ।

॥ इति जीवानां अनादियोग्यतायाः प्रमाणसिद्धत्वात् न तेषां ब्रह्माभेदसिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ मुक्ततारतम्यस्यापि प्रमितत्वात् जीवब्रह्मैक्यप्रत्याशा अयुक्ता ॥

१९४ **सु०—** अत्रैव हेत्वन्तरमाह **मुक्तानामिति** ।

अनु०— मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ।

मानैरुक्तैरिति । मानानामुक्तत्वादित्यर्थः । **न चाल्यते** नान्यथयितुं शक्यते । यदा मुक्तावपि तारतम्यं प्रमितम् । तदा का जीवब्रह्मैक्यप्रत्याशा । कथं च तत्त्वमस्यादि-वाक्यस्य तत्परत्वम् । यतो गुणानां मिथ्यात्वकल्पनं युक्तं स्यादिति ।

परि०— उक्तत्वादिति । पूर्वपादेऽत्रापीति भावः ।

शे०चं०— नन्वस्त्वनादियोग्यतायाः प्रामाणिकत्वात् सर्वथा ग्राह्यत्वं तावताऽपि कथमनेन गुण-मिथ्यात्वस्याकल्प्यत्वसिद्धिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

मुक्तानां तारतम्यस्यान्यथयितुमशक्यत्ववर्णनपरोत्तरग्रन्थस्यासङ्गतिमाशङ्क्य परिहरति **अत्रैवेति** । गुण-मिथ्यात्वस्य तत्त्वमस्यादिश्रुत्यज्ञाप्यत्व एवेत्यर्थः । कथमस्य तत्र हेतुत्वमित्यतो हेतुहेतुमद्भावं व्युत्पादयति **यदेति** ।

॥ इति मुक्ततारतम्यस्यापि प्रमितत्वात् जीवब्रह्मैक्यप्रत्याशा अयुक्ता ॥
॥ इति जगन्मिथ्यात्वनिराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ मुक्तेषु तारतम्यसमर्थनम् ॥
॥ अथ अपरोक्षज्ञानिनां शुभाशुभकरणपरित्यागे तारतम्यसद्भावात् मोक्षेऽपि तारतम्यसिद्धिः ॥

१९५ **सु०— मुक्तानां तारतम्ये प्रमाणान्तरमाह ज्ञानिनोऽपीति** ।

अनु०— ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि ।
तारतम्यं तु मुक्तौ च तेनैवाध्यवसीयते ॥

एवशब्देन पापं परिहरन्ति चेति सूचयति । तुशब्देन शुभाशुभकरणपरित्यागयोः तारतम्यं द्योतयति । हिशब्देन तत्र प्रमाणप्रसिद्धिम् । प्रमाणानि तु 'दशकल्पमि'त्यादीनि प्रागुदाहृतान्येव । तेनैव इत्यस्य प्रमाणस्य निरवकाशतामाह । प्राङ्मोक्षसाधनानां तार-तम्यान्मोक्षतारतम्यमुक्तम् । इदानीं तु ज्ञानेन निश्चितमोक्षाणामपि शुभाशुभकरणपरित्याग-तारतम्यादुच्यत इति भेदः । विपक्षे बाधकमाह तारतम्यमिति ।

तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः ।

पुनरिति ज्ञानोत्तरम् । यदि ब्रह्माद्या मुक्तौ तारतम्यवन्तो न स्युस्तदा ज्ञानमात्रेण मोक्षस्य प्राप्तप्रायत्वाज्ज्ञानोत्तरकालं शुभं न कुर्युः । अशुभं च न परित्यजेयुरित्यर्थः ।

शे०चं०— 'बिभ्यति स्माशुभान्नित्यमि'ति विपर्ययपर्यवसानपरोत्तरग्रन्थानुसारेणैवकाराभिप्रायमाह **एवशब्देनेति** । शुभाशुभकरणपरित्यागमात्रं न मुक्तितारतम्यसाधकम् । किन्तु तत्तारतम्यमेवेति भावेन तत्परतया तुशब्दं व्याचष्टे **तुशब्देनेति** । अनेन, तु, शुभं कुर्वन्ति, तारतम्येन शुभं कुर्वन्ति । तु अशुभं परिहरन्ति, तारतम्येनाशुभं परिहरन्तीति योजनोक्ता भवति । साधनतारतम्यान्मोक्षतारतम्यकथनपरस्यास्य ग्रन्थस्य साधनाधिक्यात् साध्याधिक्यमित्यादितत्पूर्वग्रन्थेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति **प्रागिति** ।

'ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यमि'ति वाक्येनैव मुक्तानां तारतम्ये, मुक्तास्तारतम्यवन्तो ज्ञानोत्तरकालं शुभाशुभकरणपरित्यागतारतम्यवत्त्वादित्यनुमानरूपमानान्तराभिधानसिद्धेः, किं 'तारतम्यं न चेदि'त्युत्तरवाक्येनेत्यतः तत्र प्राप्ताप्रयोजकत्वशङ्कापरिहाराय विपक्षे बाधकतर्ककथनार्थत्वात् तस्या नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्परतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति **विपक्षे बाधकमाहेति** । नन्वत्र कुतः शुभं पुनः कुर्युरित्येवोच्यते न तु ज्ञानोत्तरकालं शुभस्याकर्तव्यता तत्कथमेतद्विपक्षे बाधककथनमित्यतः पुनरित्येतज्ज्ञानोत्तरपरतया व्याचष्टे **पुनरितीति** ।

वा०र०— कुत इत्याक्षेपलभ्यार्थकथनं **अकर्तव्यतेति** ।

॥ इति अपरोक्षज्ञानिनां शुभाशुभकरणपरित्यागे तारतम्यसद्भावात् मोक्षेऽपि तारतम्यसिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ 'तारतम्यं न चेत्' इत्यनुव्याख्यानप्रतिपाद्यतर्कस्य विपर्ययपर्यवसानपुरस्सरं 'कृच्छ्रेणापि' इत्यनुव्याख्यानसार्थक्यनिरूपणम् ॥

१९६ **सु०—** विपर्ययपर्यवसानमाह **कृच्छ्रेणेति** ।

अनु०— कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माप्येते चरन्ति हि ।
बिभ्यति स्माशुभान्नित्यं सकामाश्च शुभे सदा ॥

तपो ज्ञानं कर्मापीत्यनेन शुभमित्युक्तं भवति । **ज्ञानमिति** श्रवणादिकमुच्यते । **कर्मेति** यज्ञादि । **एते** ज्ञानिनः । **कृच्छ्रेणापी**त्यादिविशेषणानां फलमनुपदमेव ज्ञास्यते । **सकामाश्च शुभे सदे**त्येकस्य तप आदेश्चरणकाले **तप**आद्यन्तरं कामयन्त इत्यर्थः । तस्माज्ज्ञानोत्तरकालानुष्ठितेन विचित्रेण शुभेन विचित्रामानन्दवृद्धिं प्राप्नुवन्तीति शेषः ।

परि०— अनुपदमेवेति । न च स्वभाव इत्यादिग्रन्थ इत्यर्थः ।

शे०चं०— विपक्षे बाधकतर्काभिधानस्याप्यनेनैव सिद्धेः न कृच्छ्रेणेत्युत्तरेण किञ्चित्प्रयोजनमित्यतो विपर्ययपर्यवसानहीनस्य तर्काभासत्वात् स्वप्रयुक्तस्य तर्कस्य विपर्ययपर्यवसानकथनार्थत्वान्न तस्यापि वैयर्थ्यमित्याशयेन तत्परतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति **विपर्यय इति** । नन्वत्र ज्ञानोत्तरकालं शुभस्याकर्तव्यत्वापादनानुरोधेन कृच्छ्रेण शुभमाचरन्तीत्येव विपर्ययपर्यवसानं वाच्यम् । तत्कथं 'कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माप्येते चरन्तीति' विपर्ययपर्यवसानमुच्यत इत्यतोऽत्र तपो ज्ञानं कर्मापीत्यस्य शुभमात्रतात्पर्यकत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्परतया तद्व्याचष्टे **तपो ज्ञानं कर्मापीत्यनेनेति** । ज्ञानपदस्य ज्ञानमात्रार्थकत्वे ज्ञानमात्रस्यापरोक्षज्ञानोत्तरकालीनस्य मौक्ततारतम्यप्रयोजकत्वानुपपत्तेस्तद्विशेषश्रवणादिपरतया तद्व्याचष्टे **ज्ञानं श्रवणादीति** ॥ **यज्ञादीति** । कर्मशब्दस्य कर्मसामान्यपरतायां तस्य मौक्ततारतम्यप्रयोजकताया बाधितत्वात् तद्विशेषयज्ञादिपरत्वमेव । तस्य च ज्ञानोत्तरकालस्य मौक्ततारतम्यप्रयोजकत्वमक्षुण्णमिति भावः ॥ एत इति ज्ञानिनोऽपीति पूर्ववाक्यप्रकृतज्ञानपरामर्श इत्याह **एते ज्ञानिन इति** ॥ **अनुपदमेवेति** । न च स्वभाव एवायमित्यव्यवहितोत्तरवाक्य एवेत्यर्थः। सिद्धे इच्छाविरहात् सकामाश्च शुभे सदेत्येतदपसिद्धतपआद्यन्तरपरतया व्याचष्टे **सकामाश्चेत्यादि** । आपाद्यविपर्ययेणापादकविपर्ययपर्यवसानानुक्त्या प्रसक्तां न्यूनतां शेषपूरणेन परिहरति **तस्मादिति** ।

वा०र०— स्वप्रयुक्तस्येति । स्वेनाभिहितस्येत्यर्थः । तत्कथं कृच्छ्रेणेति पाठः । ज्ञानमिति श्रवणादिकमितीति प्रतीकोपादानपाठः । **अक्षुण्णमिति** । क्षुदिर् सञ्चूर्णने । न क्षुण्णं न सम्पेषितमक्षुण्णमिति व्युत्पत्त्याऽव्याहतमित्यर्थः । रदखरनखरक्षुण्णेति यथा ।

स०व्र०— अनुपदमेवेति । 'न च स्वभाव एवायमि'त्युत्तरवाक्य एवेत्यर्थः ।

॥ अथ 'तारतम्यं न चेत्' इत्यनुव्याख्यानप्रतिपाद्यतर्कस्य विपर्ययपर्यवसानपुरस्सरं 'कृच्छ्रेणापि' इत्यनुव्याख्यानसार्थक्यनिरूपणम् ॥

* * *

१९७ **सु०—** भवेदेतद्यदि ज्ञानोत्तरकालकृतानां शुभानां फलवत्त्वं स्यात् । **न चैवम्** । तेषां कर्मस्वनधिकारात् । अनधिकारिणा च कृतं विफलमिति प्रसिद्धमेव । अनुष्ठानं त्वन्यथाऽप्युपपद्यते । ते हि प्राग्ज्ञानोदयादादरनैरन्तर्याभ्यां शुभान्यनुष्ठितवन्तस्तत्स्वाभाव्यमापन्ना ज्ञानोदयानन्तरमप्यनुतिष्ठन्तीत्याशङ्क्य परिहरति **न चेति** ।

अनु०— न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तितः ।

अयं ज्ञानिनां शुभाचरणरूपः । अकरणे प्रत्यवायो भविष्यतीति **एवं भयपूर्वप्रवृत्तितः** कृच्छ्रेणैवाचरणाच्च, शुभस्यैवेति प्रेक्षापूर्वमशुभपरित्यागेनेत्यर्थः ।

कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यैव पुनः पुनः ।

एतेन कृच्छ्रेणापीत्यादिविशेषणफलमुक्तं भवति । न हि स्वभावकृता प्रवृत्तिरेवं भवितुमर्हति ।

परि०— अन्यथाऽप्युपपद्यत इत्युक्तमाह **ते हि प्रागिति** ।

वं०प०— तदेवोपपादयति **ते हीति** ॥ **एवं भवितुमर्हतीति** । कृच्छ्रवती भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु प्रकृतासङ्गततया निर्बीजतया च ज्ञानिकृतकर्मणां निष्फलत्वशङ्काया एवानुदयेन तन्मूलकतदनुष्ठानानुपपत्तिशङ्कायाः सुतरामयोगात् तदन्यथोपपत्तिवर्णनपरतत्स्वभावप्रयुक्तत्वशङ्काया निर्निमित्ततया सर्वथैवानुदयात् तन्निरासपरस्य 'न च स्वभाव एवायमि'त्युत्तरवाक्यस्य वैयर्थ्यमित्यतोऽस्याः शङ्काया ज्ञानोत्तरशुभतारतम्यप्रयुक्तप्रागुक्तमौक्ततारतम्याक्षेपरूपतया प्रकृतसङ्गतत्वात् सबीजत्वाच्चोपपत्तेः न तन्निरासकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रकृतसङ्गतिं दर्शयन्नेव तत्कर्मणां निष्फलत्वमाह **भवेदिति** । नन्वज्ञानिकर्मवज्ज्ञानिकर्मणामपि फलवत्त्वं भवत्वित्यतोऽधिकारप्रापकविधिबलेन कर्मस्वधिकारसिद्ध्याऽज्ञानिकर्मणामधिकारिकृततया फलवत्त्वोपपत्तावपि ज्ञानिनामधिकारप्रापकविध्यभावेनानधिकारनिश्चयात् तत्कर्मणामनधिकारिकृततया शूद्रकृतयज्ञादिवन्निष्फलत्वमेवेत्यभिप्रेत्य वैषम्यमुपपादयति **तेषामित्यादि** । यदि ज्ञानिकर्मणां फलं नास्ति कथं तर्हि तदनुष्ठानं, तस्य फलप्रयुक्तस्य तदभावेऽयोगादित्यतस्तस्यान्यथोपपत्तिमाह **अनुष्ठानं त्विति** । निमित्तोपदर्शनेन स्वाभाव्यापत्तेर्निर्निमित्तताशङ्कां परिहरन्नेवान्यथोपपन्नतामनुष्ठानस्योपपादयति **ते हीति** । उक्तशङ्काया मूलारूढतां

दर्शयितुं व्याख्याति **अयमिति** । कृच्छ्रेणाचरणाच्चैवेत्यत्र चशब्दैवकारयोरितरेतरसमुच्चयतद्व्यावृत्त्यर्थकतया विरुद्धार्थकयोरेकत्रान्वयानुपपत्तिर्भयपूर्वप्रवृत्तित इत्युक्तशुभाचारस्यैव कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्येत्यनेनोक्तौ पुनरुक्तिश्च भवतीत्यतोऽत्र चशब्दस्य यथाश्रुत एव सम्बन्धः । एवशब्दस्य तु कृच्छ्रेणैवेति भिन्नक्रमतया सम्बन्धान्नान्यतरवैयर्थ्यं कृच्छ्रेणाचरणाच्च शुभस्येत्यस्य लक्षणया अशुभपरित्यागपरत्वेन शुभाचारपरत्वाभावान्न पौनरुक्त्यमपीत्यभिप्रेत्यान्वयप्रदर्शनपूर्वकं तत्तात्पर्यमाह **कृच्छ्रेणैवेत्यादि** ।। **विशेषफलमिति** । शुभाचारस्य स्वभावप्रयुक्तत्वशङ्कानिवृत्तिलक्षणमित्यर्थः ।

वा०र०— शूद्रकृतेति । शूद्रविशेषव्यतिरिक्तपरमेतदिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । मूले फलमेव विशदयति **न हीति** ।

।। इति स्वभाववशात् ज्ञानिनां न एतादृशी प्रवृत्तिः ।।

* * *

।। अथ स्वभावेन प्रवृत्त्यङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः ।।

१९८ **सु०—** नन्वेते प्रागनुष्ठानकाले भयपूर्वं कृच्छ्रेणाशुभपरित्यागेनैवानुष्ठितवन्तः । अतः तत्स्वभावा एव संवृत्ता इदानीमपि तत्स्वाभाव्येन तथैव कुर्वन्तीत्यङ्गीकारे को दोष इत्याशङ्क्याह **तादृशोऽपीति** ।

अनु०— तादृशोऽपि स्वभावश्चेदज्ञस्यापि भवेत्तथा ।

भयपूर्वप्रवृत्त्यादिरूपोऽपि ।

वं०प०— संवृत्ताः सञ्जाताः ।

शे०चं०— नन्वित्यादिशङ्कासमाधानग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

* * *

१९९ **सु०—** ज्ञानिनस्तावदनुष्ठानेऽज्ञेभ्यो न विशिष्यन्ते । तत्र ज्ञानिनां शुभप्रवृत्तिः पूर्वतरपूर्वतमस्वभावबलायातैव न तु फलवतीत्यङ्गीकुर्वाणं प्रति यदि कश्चिद् ब्रूयात्

अज्ञानिनामपि शुभा प्रवृत्तिः पूर्वतरपूर्वतमस्वभावागतैव न तु फलवती विशेषाभावादिति, तदा किं वाच्यमिति । प्रतिबन्दीं मोचयितुमाशङ्कते **फलवत्त्व इति** ।

अनु०— फलवत्त्वे प्रमाणं चेत्तत्र ज्ञस्य समं हि तत् ।

अज्ञानिनां कर्मणोऽस्तीति शेषः । साम्ये हि प्रतिबन्दीग्रहः । न च तदत्रास्ति । यतोऽज्ञानिकृतकर्मणां सफलत्वे 'कर्मजं बुद्धियुक्ता ही'त्यादिकं प्रमाणमस्ति । उपलक्षणं चैतत् । अधिकारिणश्चैते विधिगोचराश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न ह्येवं सति स्वभावकल्पना-ऽवकाशोऽस्तीति । एवं तर्हि ज्ञानिष्वपि न स्वभावकल्पना युक्तेत्याशयवानाह तत्रेति ।

तत्र कर्मणः फलवत्त्वे । तत् प्रमाणम् । अत्राप्यधिकारादिकमुपलक्षणीयम् ।

परि०— शङ्कावाक्यं व्याचष्टे **साम्ये हीति** ॥ **कर्मजमिति** । 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्' इति द्वितीयाध्यायगीतावाक्यं प्रमाणमस्तीत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु ज्ञानिनो भयपूर्वप्रवृत्त्यादिरूपव्यापारस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेऽज्ञस्यापीति तथाविधव्यापारः स्वभावप्रयुक्तः स्यादित्युक्ततर्कमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन प्रशिथिलमूलत्वं तस्येत्यतो विशेषव्याप्त्यभावे-ऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावान्न तदाश्रयेण तर्कप्रवृत्तौ बाधकं किञ्चिदित्यभिप्रेत्य तर्कमुपपादयति **ज्ञानिनस्तावदिति** । ननु ज्ञानिनामिवाज्ञानिनामपि कर्मस्वनधिकारादनधिकारिकृतकर्मणां च विफलत्वावश्य-म्भावान्न प्रमाणमात्रेण फलवत्त्वसिद्धिरिति न वैषम्यसिद्धिरित्यतोऽस्य वाक्यस्य लक्षणयाऽधिकारादिसद्भाव-परत्वस्याप्यङ्गीकारेण मुख्यवृत्त्या तत्कर्मणां फलवत्त्वमात्रपरत्वाभावाद्युक्तं वैषम्योपपादकत्वमित्याह **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ **एवं सतीति** । प्रमाणेनाधिकारिकृतत्वयुक्त्या च अज्ञानिकृतकर्मणां फलवत्त्वे सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ **स्वभावेति** । तस्या निष्फलत्वमात्रमूलकत्वेन तदभावेऽनवकाशादिति भावः । तथाऽप्यनधिकारिकृतत्वाज्ज्ञानि-कर्मणां निष्फलत्वसिद्ध्या स्वभावप्रयुक्तत्वकल्पनाऽस्त्वित्यतोऽस्यापि वाक्यस्य लक्षणयाऽधिकारादिसद्भाव-प्रतिपादकत्वान्नोक्तयुक्त्याऽपि तत्कर्मणां निष्फलत्वमिति न तत्रापि स्वभावकल्पनेत्याशयवानाह **अत्रापीति** । आदिपदेन विधिगोचरत्वपरिग्रहः ।

॥ इति स्वभावेन प्रवृत्त्यङ्गीकारे अतिप्रसङ्गः ॥

* * *

२०० **सु०**— किं तत्प्रमाणमित्यतस्तद्दर्शयति **निष्काममिति** ।

अनु०— निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते ।
निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥

इह प्रवृत्तनिवृत्तयोर्मध्ये । **अभ्येति** अतिशयेनैति । आनन्दोद्रेकसाहित्येन मुक्तो भवतीत्यर्थः । एतत्स्मृतिवाक्यार्थविवरणाय वाक्यान्तरं पठति **शुभेनेति** ।

शुभेनानन्दवृद्धिः स्याद् ह्रासश्चैवाशुभेन हि ।
ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः ॥

ह्रासश्च आनन्दस्य । **शुभमेव** कर्तव्यमशुभं त्याज्यं च । अनेन विधिसद्भावोऽपि सिद्धः । ततोऽधिकारश्च ।

अत्र श्रुतिमप्याह **उपास्त इति** ।

उपास्ते स य आत्मानं क्षीयते नास्य कर्म हि ।
अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयेत् सृजते च तत् ॥

अनेन 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत' इति श्रुतिमुपादत्ते । **आत्मानं** परमात्मानम् । **लोकं** सर्वाश्रयम् । **उपास्ते** कारणेन कार्योपलक्षणं पश्यतीत्यर्थः । स विद्वान्मुक्तो भूत्वा यद्यत्कामयते तत्तत्कर्मास्माद्ध्येव आत्मनोऽस्यात्मनः प्रसादेन सृजते ।

अविद्वान् बहुकर्मापि ह्यन्तवत्फलमाप्नुयात् ।

अविद्वान् इत्यनेन 'यद्यप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव' इति श्रुतिमुपादत्ते । अनया च अर्थाज्ज्ञानिकर्मणः साफल्यं सिद्ध्यति । उपरि च उपयोगो भविष्यति ।

यदेव विद्यया कुर्यात् तदेव ह्यतिवीर्यवत् ।
इत्यादिवाक्यसामर्थ्यात् तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥

यदेव इत्यनेन 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति श्रुतिमुपादत्ते । **विद्यया** ब्रह्मसाक्षात्कारपूर्वकमुपनिषदा स्वयोग्य(म्)या वीर्यवत्तरमधिकफलमित्यादिवाक्यसामर्थ्याज्ज्ञानिकृतकर्मणां फलवत्त्वं तावत्प्रतीयते । ततस्तेषां वैचित्र्याद्विमुक्तिगं तारतम्यं च सिद्धमित्यर्थः ।

परि०— शुभकरणोक्तिमुपलक्षणं मत्वा आह **अशुभं त्याज्यं चेति** । प्रकृतोपयोगाय 'उपास्त' इत्यस्य अर्थमाह **पश्यन्तीत्यर्थ इति** । तदर्थलाभप्रकारोक्तिः **कारणेनेति** । उपास्तिरूपकारणेन तत्कार्यस्यापरोक्षस्य लक्षणया लाभ इत्यर्थः । कुत एवंरूपवाक्योक्तिरित्यत आह **उपरि च उपयोग इति** । 'न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेदि'ति वक्ष्यमाणार्थोपपादकत्वेनोपयोगो भविष्यतीत्यर्थः । उपनिषदेत्येतद्विद्याविशेषणं मत्वा आह **उपनिषदा योग्ययेति** । योग्यसाक्षात्कारपूर्वकं करोतीत्यर्थ उक्तो भवति ।

गु०दी०— **अस्य च उपर्युपयोग** इत्यत्र 'तारतम्यं विमुक्तिगमि'ति वक्ष्यमाणतारतम्योपयोग इत्यर्थः।

यादु०— **उपरि च उपयोग इति** । 'न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेत्' इति वक्ष्यमाणवाक्यार्थोपपादने च उपयोग इत्यर्थः ।

शे०चं०— **प्रवृत्तनिवृत्तयोर्मध्य इति** । एतत्पूर्ववाक्ये प्रवृत्तत्वात् तयोरेव परामर्शोऽयमिति भावः । ननु ज्ञानिकृतकर्मणोऽत्र ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षं प्रति साधनत्वमेव ब्रह्माभ्येतीत्यनेनोच्यते न तु तस्य मोक्षगततारतम्यरूपफलं प्रति; तत्कथमस्य मोक्षतारतम्यप्रमाणतयोपन्यास इत्यतो ब्रह्माभ्येतीत्येतन्मोक्षगततारतम्यप्रतिपादकतया व्याचष्टे **अभ्येतीत्यतिशयेनैतीति** । तस्यैव विवरणम् **आनन्दोद्रेकेति** ॥ **विवरणायेति** । विवरणत्वं च अस्य आनन्दोद्रेकमाप्नुयादिति पूर्ववाक्यस्थब्रह्माभ्येतीत्येतद्व्याख्यानादिति द्रष्टव्यम् । नन्वत्रोपासककर्मणोऽतिशयसाधनत्वमुच्यते न तु ज्ञानिकर्मणः तत्कथमनेन ज्ञानिकर्मणो मोक्षगतातिशयसाधनत्वसिद्धिरित्यतोऽत्रोपास्त इत्यस्य लक्षणया पश्यतीत्यर्थकत्वेनोपासनमात्रपरत्वाभावात् भवेदेवानेन ज्ञानिकर्मणो मोक्षगतातिशयसाधनत्वसिद्धिरित्यभिप्रायेण लक्षणाबीजभूतं शक्यसम्बन्धं दर्शयन्नेव तल्लक्ष्यमर्थं दर्शयति **कारणेनेति** ॥ **उपरि च उपयोग इति** । 'न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवे'दित्युत्तरवाक्यार्थोपपादने च उपयोग इत्यर्थः ॥ **उपनिषदा स्वयोग्यमिति** । 'स्वयोग्यं तु परिज्ञानं यत्तस्योपनिषत्स्मृतम्' । इति छान्दोग्यभाष्योदाहृतप्रमाणादिति भावः ।

स०व्र०— उपरि च उपयोग इति । 'न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयमुच्यते' इत्युपरीत्यर्थः ।

॥ इति ज्ञानिकर्मणामपि फलवत्त्वं प्रमाणसिद्धम् ॥

* * *

॥ अथ 'स य आत्मानमेव' इति वाक्यस्य न उपासककर्मपरत्वम् ॥

२०१ **सु०—** स्यादेतत् । नैतानि वाक्यानि ज्ञानिकर्मणां साफल्यं प्रतिपादयन्ति । स य आत्मानमित्यत्र तावत् उपासककर्मणाम् अक्षयफलत्वश्रवणात् । इतरत्र च ज्ञानविद्या-शब्दयोः परोक्षज्ञानार्थत्वस्याप्युपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरति **न चेति** ।

अनु०— न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयमुच्यते ।

अत्र वाक्येषु । **फलं** कर्मणाम् । तथा ज्ञानादिपदं परोक्षज्ञानार्थतया न व्याख्येय-मित्यपि ग्राह्यम् । कुतो नेत्यत आह **न हीति** ।

न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेत् ।

ज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारम् । **क्वापि** मोक्षेऽन्यत्र च । **फलस्य** कर्मणाम् ।

इदमुक्तं भवति । ब्रह्मसाक्षात्काररहितेनोपासकेन कृतानि कर्माण्यक्षयफलानि केन प्रकारेणेति चिन्त्यम् । किमक्षयं मोक्षं कुर्वन्तीति उत स्वर्गादिकम् । नाद्यः 'नान्यः पन्था' इति श्रुतिविरोधात् । न द्वितीयः 'पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इति स्वर्गादिफलानां क्षयि-त्वश्रवणात् । 'अनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति', 'तदेव वीर्यवत्तरं भवती'त्युदाहृतश्रुति-विरोधश्च पक्षद्वयेऽपि । तदेवमज्ञपक्षे वाक्यार्थानुपपत्तेरुपासकपदस्य ज्ञान्युपलक्षकत्वमेव युक्तम् । तथा 'ब्रह्माभ्येती'ति श्रवणात् ज्ञानपदस्य साक्षात्कारवाचित्वमेव युक्तमिति । अत एव वाक्यसामर्थ्यादित्युक्तम् । यद्यपि 'पश्यन्नपीममात्मानमि'त्याद्याः स्पष्टार्थाः श्रुतयोऽत्र सन्ति । तथाऽपि मीमांसार्थमेतासामुदाहरणम् ।

परि०— पक्षद्वयेऽपीति । मोक्षं कुर्वन्ति इति पक्षे, स्वर्गं कुर्वन्तीति पक्षे चेत्यर्थः । आद्ये 'अनेवंविदि'ति श्रुतिविरोधो वक्तव्यः । 'तद्धास्यान्ततः क्षीयत' इति वाक्यशेषात् अपरोक्षज्ञानिकृत-

कर्मणामक्षयफलकत्वान्मोक्षस्य अक्षयत्वादिति भावः । द्वितीये 'यदेव विद्यया करोति तदेवे'तिश्रुतौ विद्यापूर्वकृतकर्मणैवोत्पन्नफलस्य वीर्यवत्तरशब्देनाक्षयत्वोक्तेस्तद्विरोध इति भावः ॥ **वाक्यार्थेति** ॥ अक्षयकर्मफलवत्त्वरूपवाक्यार्थानुपपत्तेरित्यर्थः । **इत्याद्या इति** । अत्रैव पादे 'विहितत्वाच्चाश्रम-कर्मापी'त्यादिसूत्रे भाष्योक्ता इत्यर्थः ।

वं०प०— इतरत्र च ज्ञानविद्याशब्दयोरिति ।'निष्कामं ज्ञानपूर्वं त्वि'ति वाक्ये, 'यदेव विद्यते'ति च वाक्ये इत्यर्थः ॥ **उदाहृतश्रुतिविरोधश्च पक्षद्वयेऽपीति** । अक्षयं मोक्षं कुर्वन्तीति पक्षे 'यदि ह वा अनेवं विदि'ति तत्कृतकर्मणो वैयर्थ्योक्तेस्तद्विरोधः । स्वर्गादिकं कुर्वन्तीति पक्षे 'यदेव विद्यये'ति मोक्षफलकत्वोक्ते-स्तद्विरोध इत्यर्थः ।

शे०चं०— एतानि वाक्यानीति । निष्काममित्याद्युदाहृतस्मृतिश्रुतिरूपाणीत्यर्थः ॥ **इतरत्र चेति** । उक्तवाक्यातिरिक्तस्मृत्यादिवाक्येष्वित्यर्थः । **ब्रह्माभ्येतीति** श्रवणादित्युपलक्षणम् । वीर्यवत्तरं भवतीति श्रवणा-दित्यपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानपदस्येत्युपलक्षणम् । विद्यापदस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **अत एवेति** । उदाहृतवाक्याना-मागमतया विवक्षितार्थगमकत्वाभावादेवेत्यर्थः ।

* * *

२०२ सु०— नन्वज्ञपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । उपासकेन कृतानि खल्वसङ्कल्पितफलानि कर्माणि ज्ञानमुपजनयन्ति । 'कर्मणा ज्ञानमातनोती'ति श्रुतेः । 'ज्ञानेन मोक्षो भवती'त्यज्ञकृत कर्मणामपि ज्ञानद्वारेणाक्षयफलत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह ज्ञानेति ।

अनु०— ज्ञानद्वारेण चेत् तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपता ।

कर्मफलस्याक्षयतेति वर्तते । तस्य परकृतव्याख्यानस्य । अस्मत्पक्षप्रतीपता मुक्त-तारतम्यविरोधिता । प्रत्युत तदनुकूलतैव । मुक्तौ तारतम्यमसहमानेन खल्वेवमन्यथा व्याख्यानं क्रियते तन्मुक्ततारतम्यमेव साधयति । कर्माणि हि जिज्ञासवो विचित्राणि कुर्वन्ति । तैश्च जायमानेन ज्ञानेन विचित्रेणैव भाव्यम् । अन्यथा कृतविप्रणाशाकृता-भ्यागमापत्तेः । विचित्रेण ज्ञानेन विचित्र एव मोक्षो भावनीयः । पूर्वोक्तादेव हेतोरिति । तदेवं स्वमतविरोधिपरानुकूलमन्यथाव्याख्यानं न कार्यमेव । तथा चास्मद्व्याख्याने स्थिते प्रकृतं युक्तमिति ।

परि०— पूर्वोक्तादिति । कृतप्रणाशादिरूपाद्धेतोरित्यर्थः ।

वं०प०— प्रकृतमिति । मुक्तानां तारतम्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— भावनीयो जननीयः ॥ **पूर्वोक्तादेव हेतोरिति** । अन्यथा कृतविप्रणाशाकृताभ्यागम-रूपादित्यर्थः ।

स०व्र०— पूर्वोक्तादेवेति । कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गरूपादित्यर्थः ।

॥ इति 'स य आत्मानमेव' इति वाक्यस्य न उपासककर्मपरत्वम् ॥

* * *

॥ अथ अपरोक्षज्ञानोत्तरकर्मणां अक्षयफलवत्त्वप्रतिपादनम् ॥

२०३ **सु०**— अस्तु वाऽन्यथाव्याख्यानं युक्तम् । ततश्चैतेषां वाक्यानां प्रकृतासाधक-त्वम् । एवमपि ज्ञानोत्तरकर्मणो मोक्षान्तर्गतफलहेतुतायाः प्रमाणान्तरेण सिद्धेर्मुक्ततारतम्यं न हातुं शक्यमित्यभ्युपगमवादेनाह **ज्ञानोत्तरस्येति** ।

अनु०— ज्ञानोत्तरस्यैवमपि ह्यक्षयत्वं

कर्मणः **अक्षयत्वं** अक्षयमोक्षानुप्रवेशिफलत्वं सिद्ध्यति । कथमित्यत आह **न चेति** ।

न चान्यथा ।

प्रकारान्तराभावात् । परिशेषप्रमाणादिति यावत् । एतेन ज्ञानोत्तरस्य कर्मणः साफल्येऽपि तस्य फलस्य मोक्षानुप्रवेशितायां प्रमाणाभावान्न मोक्षतारतम्यसिद्धिरित्यपि प्रत्युक्तम् ।

वं०प०— एतेनेति । मोक्षानुप्रवेशस्य प्रमाणसिद्धत्वेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु ज्ञानोत्तरस्येत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च ज्ञानोत्तरकर्मणोऽक्षयफलत्वस्य प्रमाणेन समर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तस्य प्रागेव समर्थितत्वात् । न च परिशेषप्रमाणान्तरकथनार्थमेतदिति

वाच्यम् । ज्ञानोत्तरस्य ह्यक्षयत्वमित्येतावतैव तत्सूचनेनैवमपीत्यंशवैयर्थ्यापातात् । न च पूर्वोपन्यस्तप्रमाणानां प्रकृतसाधनत्वसूचनार्थत्वान्न तदंशस्यापि वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तेषामन्यथाव्याख्याननिरासेन प्रकृतार्थसाधकतायाः पूर्वं समर्थितत्वेन प्रकृतासाधकत्वकथनस्य तद्विरुद्धत्वेन तत्सूचकत्वायोगादित्यतोऽभ्युपगमवादेनैतत्प्रवृत्तेः न वस्तुस्थितिमनुरुध्य प्रवृत्तपूर्वग्रन्थविरोध इत्यभिप्रेत्य प्रमाणान्तरोपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **अस्तु वेति** ॥ कर्मणोऽक्षयत्ववचनस्य बाधितार्थत्वात् प्रकृतानुपयोगित्वाच्च तदनुपपत्तिमाशङ्क्य गौणतया तद्व्याचष्टे **अक्षयत्वमिति** ॥ नन्वत्र मूले सिद्ध्युपायस्यानुपन्यस्तत्वान्नानेन, कथं सिद्ध्यतीति शङ्कापरिहार इत्यतः तत्तात्पर्यमाह **परिशेषेति** ॥ **एतेनेति** । ज्ञानोत्तरस्य कर्मणो मोक्षानुप्रवेशिफलतायां परिशेषप्रमाणोपन्यासेनेत्यर्थः ।

वा०र०— न तदितीति । नानार्थकमित्यर्थः । नानेन कथं सिद्ध्यतीति शङ्कापहारोऽनेन सम्भवतीत्यर्थः ।

॥ इति अपरोक्षज्ञानोत्तरकर्मणां अक्षयफलवत्त्वप्रतिपादनम् ॥

* * *

॥ अथ परिशेषप्रमाणप्रतिपादनम् ॥

२०४ **सु०—** परिशेषमेव दर्शयति **पूर्वेति** ।

अनु०— पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ।
प्रारब्धानां तु भोगेन तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् ।
मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि ॥

ज्ञानिकृतेषु कर्मस्वेता विधास्तावत्सम्भवन्ति । ज्ञानार्थत्वं वा भोगार्थत्वं वा व्यर्थत्वं वेति । तत्र ज्ञानिकर्मणां ज्ञानार्थत्वं तावन्नोपपद्यते । पूर्वभाविशुभैरेव ज्ञानस्य कृतत्वात् । तत्र हेतुः **पूर्वभावीति** । ज्ञानात्पूर्वभाविनां शुभानां यस्माद् **ज्ञानेनैव कार्येण कृतार्थता नान्येन** । तेषां कार्यान्तराभावात् । ज्ञानार्थत्वाभावे वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । पूर्वजातं प्रति पश्चाद्भाविनः कारणत्वायोगाच्च । नापि भोगार्थत्वम् । प्राचीनप्रारब्धकर्मभिरेव भोगस्य जायमानत्वात् । तत्र हेतुः प्रारब्धानां च कर्मणां भोगेनैव कृतार्थतेति । पूर्ववत् तात्पर्यम् । वैयर्थ्यनिरासहेतुरन्यथेति । ज्ञानिकर्मणां व्यर्थत्वे तदनुष्ठानं न स्यात् । न हि प्रेक्षावन्तो व्यर्थं (कर्म) कुर्वन्ति । करणस्वाभाव्यादिति चेत् । अबुद्धिपूर्वताप्रसङ्गात् । लोकसङ्ग्रहार्थ-

मिति चेन्न । तत्प्रयोजनस्यापि वाच्यत्वात् । ईश्वरवदिति चेन्न । मुक्तावपि प्रसङ्गात् । परिशेषफलकथनं तत्तस्माज्ज्ञानोत्तरकर्मणां मुक्तावनुप्रवेशो मुक्तिगतानन्दवृद्ध्यर्थत्वं स्यादिति ।

परि०— पूर्ववत् तात्पर्यमिति । तेषां फलान्तराभावात् भोगार्थत्वाभावे वैयर्थ्यं स्यादित्येवं ध्येयमित्यर्थः । मोक्षाननुप्रवेशो हेतुरिति भ्रमनिरासायाह **वैयर्थ्यनिरासहेतुरिति** । एवं सति तस्य हेतुतोपपद्यते इति भावः । मोक्षाननुप्रवेशो हेतुत्वे त्वन्यफलकत्वेनाप्युपपत्तेरप्रयोजकत्वं स्यादिति भावः । 'लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसी'ति गीतोक्तेराह **लोकसङ्ग्रहार्थमिति** । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन' इति न्यायादिति भावः ॥ **ईश्वरवदिति** । 'फलाभावेऽपि ईश्वरो यथा सृष्ट्यादि करोति लीलात्वेन तथा लीलात्वेन कुर्वन्तीत्यर्थः ।

यादु०— पूर्ववत् तात्पर्यमिति । तेषां भोगार्थत्वाभावे कार्यान्तराभावाद्वैयर्थ्यं स्यादित्यत्र तात्पर्यमित्यर्थः ॥ **तत्प्रयोजनस्यापीति** । ईश्वरप्रसादद्वारा मौक्तानन्दाभिवृद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति भावः ॥ **मुक्तावपि प्रसङ्गादिति** । ईश्वरस्येव, लोकसङ्ग्रहेण प्रयोजनाभावेऽपि, ज्ञानिनां यदि तदर्थमेव कर्मकरणं तर्हि तेषां मुक्तावपि जीवन्मुक्तिदशायामिव लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मकरणादिप्रसङ्गादित्यर्थः । मुक्तानां लोकदृष्ट्यगोचरत्वान्नात्रेष्टापत्तिरित्यवधेयम् ॥

वं०प०— वैयर्थ्येति । व्यर्थत्वं वेति तृतीयपक्षेत्यर्थः । व्यर्थं कर्म ॥ **करणेति** । कर्मकरणं तेषां स्वभावः एव । तथा च न प्रयोजनापेक्षेति भावः ।

शे०चं०— पूर्ववदिति । कार्यान्तराभावात् तेषां भोगार्थत्वाभावे वैयर्थ्यं स्यादिति पूर्ववत् तात्पर्यमित्यर्थः । ननु व्यर्थत्वेऽपि ज्ञानिकर्मणां तदनुष्ठानमस्त्वित्यतस्तथा सति तेषामप्रेक्षावत्त्वं स्यादित्यभिप्रेत्य मूलस्थहिशब्दार्थमाह **न हीति** ॥ **करणस्वाभाव्यादिति** । प्राक् ज्ञानोदयादादरनैरन्तर्याभ्यां कर्मानुष्ठानेन लब्धात् कर्मकरणस्वाभाव्याज्ज्ञानोदयानन्तरमपि कर्मानुष्ठानं तेषां युक्तमित्यर्थः ॥ **अबुद्धिपूर्वतेति** । न चेष्टापत्तिः । 'कृच्छ्रेणापि तप' इत्यादिना पूर्वत्र ज्ञानिनां कर्माचरणस्य प्रेक्षापूर्वकत्वस्य समर्थितत्वेन तदनवकाशादिति भावः ॥ **तत्प्रयोजनस्यापीति** । लोकसङ्ग्रहस्य सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतःप्रयोजनत्वानुपपत्तेरिति भावः । ईश्वरस्येव ज्ञानिनां लोकसङ्ग्रहसाध्यप्रयोजनाभावेऽपि लोकसङ्ग्रहार्थमेव कर्मकरणं भवत्वन्यथेश्वरस्यापि तत्साध्यप्रयोजनवत्त्वापत्त्या कृतकृत्यत्वभङ्गापत्तेरिति शङ्कते **ईश्वरवदितीति** । हन्त तर्हि जीवन्मुक्तदशायामिव मुक्तिदशायामपि तदर्थमेव कर्मकरणापातादिति समाधत्ते **मुक्तावपीति** । न चेष्टापत्तिः । 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'त्यादिश्रुत्या मुक्तानाममुक्तदृष्ट्यगोचरत्वेन तत्कर्मकरणस्य लोकसङ्ग्रहार्थताया बाधितत्वादिति भावः ॥ **ज्ञानोत्तरकर्मणामिति** । तदुत्तरशुभकर्मणामित्यर्थः ।

वा०र०— **ज्ञानिनां कर्माचरणस्येति** । ज्ञानिनां यत्कर्माचरणं तस्य यत् प्रेक्षापूर्वकं तस्येति व्यधिकरणषष्ठ्यौ । स्वत एव प्रयोजनत्वसम्भवात् किं प्रयोजनान्तरान्वेषणेनेत्यतः तदसम्भवमभिप्रेत्यैवास्य प्रवृत्तेः नानुपपत्तिरित्याशयेन मूलाभिप्रेतं स्वतः प्रयोजकत्वासम्भवं स्वयं दर्शयति **लोकसङ्ग्रहस्येति** ।

स०व्र०— **पूर्ववदिति** । तेषां भोगार्थत्वाभावे वैयर्थ्यं स्यादिति पूर्ववत् तात्पर्यमित्यर्थः ।

॥ इति परिशेषप्रमाणप्रतिपादनम् ॥

* * *

॥ अथ ज्ञानपूर्वकालीनशुभकर्मणः ज्ञानमेव फलम् ॥

२०५ सु०— पूर्वभाविशुभानि ज्ञानार्थानीत्युक्तम् । तत्र सर्वेषां ज्ञानार्थतायां प्रसक्तायां विशेषमाह ज्ञानादिति ।

अनु०— ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये ।
अकाम्यानि

ज्ञानात्पूर्वाण्यकाम्यान्येव शुभानि कर्माणि पुण्यकर्माणि ज्ञानसिद्धये भवन्ति न तु काम्यानि । शुभानीति विशेषणस्य कृत्यमाह निषिद्धानीति ।

निषिद्धानि ज्ञानरोधाय भुक्तये ।

ज्ञानानुत्पाद, उत्पन्नस्याप्यभिभवो वा ज्ञानरोधः । भुक्तये दुःखस्य । एवं काम्यस्यापि विनियोगो ज्ञातव्यः । एतच्च(च)तुर्थे व्युत्पादनीयम् ।

परि०— **एवं काम्यस्यापीति** । ज्ञानात्पूर्वं काम्यं ज्ञानरोधाय सुखभुक्तये ज्ञानोत्तरकाम्यमपि ज्ञानाभिभवाय सुखभोगाय चेत्येवं विनियोगो ध्येय इत्यर्थः । एतेन मूले 'काम्यानी'त्युक्तेः कृत्यं व्यक्तीकृतं ध्येयम् । सर्वं भुक्त्यर्थमेव किमित्यत आह **एतच्चेति** । कर्मक्षयपादे तदधिगमेतिनये 'यथोपास्याञ्जसा दृष्टमि'त्यादिना कर्मनाशनमपि व्युत्पादनीयमित्यर्थः ।

यादु०— उत्पन्नस्याप्यभिभव इति । अनेन ज्ञानोत्तरकर्मणामित्यत्रापि शुभानामिति विशेषणीयमिति सूचयति । अकाम्यानीति विशेषणस्य कृत्यं स्वयमाह **एवं काम्यस्यापीति** । ज्ञानात्पूर्वाणि काम्यानि ज्ञानानुत्पादाय स्वफलभुक्तये च भवन्ति तदितराणि तु ज्ञानाभिभवायेति विनियोगो ज्ञातव्य इत्यर्थः । ननु यदि काम्यनिषिद्धयोः सुखदुःखभोगार्थता तदा तेषामनन्तत्वान्न ज्ञानेन मुक्त्युपपत्तिरित्यत आह **एतच्च चतुर्थ इति** । 'तथोपास्याञ्जसा दृष्टं ब्रह्म पापं च भस्मसात् । करोति निखिलं पूर्वमि'त्यत्रेति शेषः ।

शे०चं०— सर्वेषामिति । काम्याकाम्यसाधारण्येन सर्वेषामित्यर्थः ॥ **विशेषमाहेति** । अपवाद-माहेत्यर्थः । नन्वकाम्यानामत्र ज्ञानसिद्ध्यर्थत्वमात्रमुच्यते न तु काम्यानां तदसाधनत्वं तत्कथमयं तस्यापवादः स्यादित्यतः परिसङ्ख्यान्यायमाश्रित्य सावधारणतया व्याचष्टे **अकाम्यान्येवेति** । एवकारार्थकथनं **न तु काम्यानीति । कृत्यमाहेति** । अन्यत्र विनियोगप्रदर्शनमुखेन निषिद्धव्यावृत्तिरूपप्रयोजनं सूचयतीत्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वं निषिद्धकर्मणां केषाञ्चिज्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं केषाञ्चित्कथञ्चिदुत्पन्नज्ञानाभिभावकत्वमिति भावेन निरोधपदमुभयपरतया व्याचष्टे **ज्ञानानुत्पाद इति** ॥ **भुक्तये दुःखस्येति** । एतच्च पूर्वनिषिद्धप्रारब्धकर्माभि-प्रायेणोक्तम् । अप्रारब्धनिषिद्धकर्मणो विनाशकथनेन स्वफलजनकत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । भाष्येऽकाम्यपदस्य काम्यानामन्यत्र विनियोगकथनमुखेन कृत्यस्यानुक्तत्वान्न्यूनतामाशङ्क्य स्पष्टत्वात् तदनुक्तिरिति भावेन स्वयं तदाह **एवं काम्यस्यापीति** । निषिद्धानीव काम्यान्यप्युक्तरूपज्ञानरोधाय स्वफलभुक्तये च भवन्तीत्येवं विनि-योगो ज्ञातव्य इत्यर्थः । ननु प्रारब्धयोर्निषिद्धकाम्यकर्मणोः स्वफलभुक्त्यर्थत्वे, न ज्ञानिनो मोक्षः सिद्ध्येत् तेषा-मनन्तत्वेन भोगेन क्षेप्तुमशक्यत्वादित्यतो ब्रह्मणां शतस्य यः कालः तत्समाप्तेः पूर्वमेव सर्वेषामपि ज्ञानिना-मारब्धसङ्क्षयान्मुक्त्युपपत्तिरिति 'ब्रह्मणां शतकालात्त्वि'त्यादिना चतुर्थे व्युत्पादनीयं तत एव प्रतिपत्तव्यमित्याह **एतच्चेति** ।

वा०र०— रोधपदमुभयेति पाठः । नीत्यधिकम् । **विनाशकथनेनेति** । तदधिगम उत्तरपूर्वाघयो-रनारब्धकार्य एवेत्यनेन विनाशस्य कथयिष्यमाणत्वेनेत्यर्थः । विनियोगकथनमुखेनेति पाठः । मोक्षः सिद्ध्येदिति पाठः । न सिद्ध्येदिति सम्बन्धः । ज्ञानिन इति नैमित्तिकम् ।

स०व्र०— एतच्चतुर्थे व्युत्पादनीयमिति ।

॥ इति ज्ञानपूर्वकालीनशुभकर्मणः ज्ञानमेव फलम् ॥

* * *

॥ अथ नित्यनैमित्तिककर्मणामपि ज्ञानफलकत्वम् ॥

२०६ सु०— ननु यथाऽकाम्यानि शुभानीति च विशेषणमुपादीयते तथा नित्यनैमित्तिकव्यतिरिक्तानीत्यपि विशेषणमुपादेयम् । नित्यादेरपि प्रत्यवायपरिहारार्थत्वेन ज्ञानकारणत्वाभावादित्यत आह **योग्यताया इति** ।

अनु०— योग्यताया बलाद्यच्च शुभबाहुल्यमादितः ।
ज्ञानबाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य कारणम् ॥

योग्यता ब्राह्मणत्वादिरूपा पितृमरणादिरूपा च । **आदितो** ज्ञानात्पूर्वं कृतम् । **अन्यस्य** प्रत्यवायमात्रपरिहारस्य । 'आध्यानाय प्रयोजनाभावादि'त्यत्र अस्यार्थस्य समर्थितत्वान्नेह हेतुरुक्तः । अत्र योग्यताया बलाच्छुभमादितः कृतमेतच्च ज्ञानमेव कुर्यादिति च वक्तव्ये यदुभयत्र बाहुल्यग्रहणं कृतं तत्तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपतेत्युक्तप्रपञ्चनार्थमिति ।

परि०— आध्यानायेति । उपासनापादे सूत्रकृता कर्मविद्ययोर्ज्ञानार्थत्वस्य समर्थितत्वादित्यर्थः । **इत्युक्तप्रपञ्चनार्थमिति** । मुक्तौ तारतम्यमस्तीत्युक्तप्रपञ्चनार्थमित्यर्थः । शुभबाहुल्येन ज्ञानाधिक्योक्त्या तेन फलबाहुल्यस्यापि लाभात् कर्मणः विचित्राक्षयफलवत्त्वं प्रपञ्चितं भवतीति भावः ।

यादु०— प्रत्यवायमात्रपरिहारस्येति । प्रत्यवायपरिहारमात्रस्येत्यर्थः ॥ **समर्थितत्वादिति** । भाष्य इति शेषः । तत्र ब्रह्मकर्मविद्यानां ज्ञानमेव प्रयोजनमन्यस्याभावादिति सूत्रकृतोक्तेऽसिद्धोऽयं हेतुर्दुःखहेतुप्रत्यवायपरिहारादिफलकस्य कर्मकरणस्य जनलोकादिफलकस्य श्रवणादेर्वा प्रयोजनस्य सम्भवादित्याशङ्क्य कर्मकरणादेरपि महाफलं ज्ञानमेव प्रयोजनं 'कर्मणा ज्ञानमातनोती'त्यादौ तदर्थतया तस्य विहितत्वात् । महाफलज्ञानसाधनत्वेन विहितस्यान्यन्न प्रयोजनमल्पत्वादिति समर्थितत्वादित्यर्थः । यद्यपीदं समर्थनं भाष्ये न स्पष्टमभिहितम् । तथाऽपि कर्मकृतेरपि श्रवणाच्चाथ पाठाद्वेति कर्मकरणस्य श्रवणादिसमानतयोक्तत्वेन 'नान्यत्प्रयोजनं मुख्यमि'ति चोक्तत्वेन तत्राभिप्रेतम् । अत एव तत्त्वप्रकाशिकायां यद्यपि श्रवणादेर्जनलोकादिफलस्य प्रयोजनत्वसम्भवः तथाऽपि महाफलज्ञानसाधनत्वेन विहितस्य न तत्फलमित्युक्तम् । तत्राद्येनादिपदेन कर्मकरणस्य, द्वितीयेन प्रत्यवायपरिहारादेर्गृहीतत्वान्न तत्त्वप्रकाशिकायामपीदमभिहितमिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **प्रपञ्चनार्थमिति** । प्रपञ्चनप्रकारश्च 'मुक्तौ तारतम्यमसहमानेन खल्वेवमन्यथा व्याख्यानं क्रियत' इत्यादिना तत्रैवोक्त इति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— अस्मत्पक्षेति । मुक्ततारतम्यसमर्थनरूपास्मत्पक्षेत्यर्थः ।

शे०चं०— **ब्राह्मणत्वादिरूपेति** । एतच्च नित्याभिप्रायेणोक्तम् । सत्यकरणे प्रत्यवाये ब्राह्मण्यादिनिमित्तमुपादाय विहितस्य सन्ध्यावन्दनादेर्नित्यत्वादिति ज्ञेयम् ।। **पितृमरणादिरूपा चेति** । इदं तु नैमित्तिकाभिप्रायेणोक्तम् । सत्यकरणे प्रत्यवाये पितृमरणाद्यागन्तुकं निमित्तमुपादाय विहितस्य पितृश्राद्धादेर्नैमित्तिकत्वादिति भावः । नित्यादेर्ज्ञानसाधनताया मूलारूढत्वसिद्ध्यर्थमादित इत्येतदपेक्षितपूरणेन योजयति **ज्ञानात्पूर्वं कृतमिति** ।। **प्रत्यवायमात्रपरिहारस्येति** । प्रत्यवायपरिहारमात्रस्येत्यर्थः । अत्र ज्ञानात्पूर्वस्य शुभस्य ज्ञानमात्रार्थत्वप्रतिज्ञायां हेत्वनुक्त्या प्रसक्तां न्यूनतां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरति **आध्यानायेति** ।। **समर्थितत्वादिति** । 'ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा । ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणाः सर्वेऽप्यतो हरेः । नान्यत्प्रयोजनं ज्ञानाद्ध्यानात्कर्मकृतेरपि । श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः किञ्चिदिष्यते । गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्यास्तु न संशयः । नान्यत् प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् । ज्ञानध्यानसमायोगाद्गुणानां सर्वशः फलम् । मुख्यं भवेन्न चान्येन फलं मुख्यं क्वचिद्भवेत्' इति कर्मब्रह्मविद्यासाधारण्येन विद्यामात्रस्य महाफलकज्ञानमात्रप्रयोजनकत्वप्रतिपादकपरमसंहितादिवाक्यानुरोधेन यथा ज्ञानार्थत्वेन विहितश्रवणादेर्जनोलोकादिफलकत्वेऽपि न तदेव मुख्यं फलं किन्तु महाफलं ज्ञानमेव जनोलोकादिकं त्वमुख्यम् । तथा कर्मणा ज्ञानमातनोतीति ज्ञानार्थत्वेन विहितस्य कर्मणः प्रत्यवायपरिहारफलकत्वेऽपि न स एव मुख्यं फलं किन्तु महाफलं ज्ञानमेव । प्रत्यवायपरिहारस्त्वमुख्यं फलमित्यस्यार्थस्य भाष्ये समर्थितत्वादित्यर्थः ।। **इति वक्तव्य इति** । तावतैव ज्ञानात्पूर्वस्य शुभस्य ज्ञानार्थत्वलाभादिति भावः ।। **प्रपञ्चनार्थमिति** । तत्प्रकारश्च 'मुक्तौ तारतम्यमसहमानेन खलूपासकेन कृतान्यसङ्कल्पितफलानि कर्माणि ज्ञानमुपजनयन्ति । कर्मणा ज्ञानमातनोतीति श्रुतेः । ज्ञानेन च मोक्षो भवतीत्यज्ञकृतकर्मणामपि ज्ञानद्वारेणाक्षयफलकत्वमिति व्याख्यानं क्रियते । तच्च मुक्ततारतम्यमेव साधयति । कर्माणि हि जिज्ञासवो विचित्राणि कुर्वन्ति । तैश्च जायमानेन ज्ञानेन विचित्रेणैव भाव्यम् । अन्यथा कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमापत्तेः । विचित्रेण च ज्ञानेन विचित्र एव मोक्षो भावनीयः । पूर्वोक्तादेव हेतोः । तदेवं स्वमतविरोधिपरानुकूलमन्यथाव्याख्यानं न कर्तव्यमेवे'ति तद्व्याख्यानावसर एवोक्तोऽवधेयः ।

वा०र०— कर्मेति विद्यैवेति सूत्रीयभट्टाभिमतमोक्षसाधनस्वरूपानुवादपरानुभाष्यव्याख्यानरूपमूलानुसारेणाह **एतच्च नित्येत्यादि** । अकरणे प्रत्यवाये सतीति सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि भाष्ये समर्थितत्वादित्यर्थः इत्यत्र भाष्यपदेन सूत्रभाष्यपरिग्रहो विवक्षितः । विद्यामात्रस्य महाफलज्ञानेति पाठः । अनुपयोगात्ककारोऽधिकः । महाफलं ज्ञानमेवेत्युत्तरवाक्यानुसाराच्च । **तत्प्रकारश्चेति** । अस्य व्याख्यानावसर एव उक्त इत्युत्तरानुसारेणान्वयः ।

।। इति नित्यनैमित्तिककर्मणामपि ज्ञानफलकत्वम् ।।

।। इति मुक्तेषु तारतम्यसमर्थनम् ।।

* * *

॥ अथ भक्तिज्ञानशब्दार्थपरिशीलनम् ॥

॥ ज्ञानस्य भक्तेरेकदेशत्वात् लक्षणया मोक्षसाधनज्ञानस्य भक्तिरित्येवार्थः ॥

२०७ **सु०—** अत्र 'पुरुषार्थोऽतःशब्दादि'त्यादिना ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तम् । अत्र च कर्मतारतम्याज्ज्ञानतारतम्यं ज्ञानतारतम्यान्मोक्षतारतम्यमिति वदता च सूचितम् । ज्ञानपदं च अवबोधमात्रस्य प्रतिपादकमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह **ज्ञानस्येति** ।

अनु०— ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद्भक्तिर्ज्ञानमितीर्यते ।

अस्मिञ्छास्त्रे यत्र यत्र ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुच्यते तत्र तत्र ज्ञानमिति पदेन भक्तिरीर्यते लक्ष्यते । कुतः । सम्बन्धात् । ज्ञानस्य भक्तिभागत्वात् । माहात्म्यज्ञानस्नेह-समुदायो हि भक्तिरित्युक्तम् । ततो ज्ञानं भक्तेर्भाग एकदेशः । तथा चैकदेशैकदेशित्व-लक्षणात्सम्बन्धादित्युक्तं भवति । एकदेशेनैकदेशिलक्षणा च द(शमा)शामात्रं दत्तमित्यादौ प्रसिद्धैव ।

परि०— इत्युक्तमिति । जिज्ञासासूत्रे 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' इत्यादिसार्धश्लोकतात्प-र्योक्तिप्रस्तावसुधायां 'परमेश्वरे भक्तिर्नामे'त्यादिग्रन्थेन तथोपासनापादादिभागानुव्याख्याने चोक्त-मित्यर्थः ॥ **दशामात्रमिति** । वैद्यके हि मात्रशब्द औषधैकदेशवाची प्रसिद्धः । दशमात्रमित्यत्रैक-देशवाचिपदेन तत्समुदायं औषधं गृह्यते तथेत्यर्थ इत्येके । अन्ये तु दशामात्रपदमिति पाठमुपेत्य दशाशब्दितवस्त्रान्तभागविशिष्टाल्पपटखण्डे दत्ते दशामात्रं दत्तमित्यादिलौकिकव्यवहारे दशाशब्दो दशोपेताल्पपटखण्डपरः तथेत्यर्थ इत्याहुः । अपरे तु तैलार्द्रवर्तिदानेऽपि दशामात्रं दत्तमित्यत दशा-शब्दो वर्तितैलसम्मेलनरूपैकदेशिपर इत्याहुः । **आदिपदेन** 'वैश्वदेवेन यजेते'त्यत्र वैश्वदेवशब्दश्चातु-र्मास्याख्यकर्मगतवैश्वदेवपर्वशब्दितवैश्वदेवावैश्वदेवाष्टकयागसमुदाये लाक्षणिकः तथैवाद्याध्यायान्त्य-पादीयैकादशाधिकरणेऽभिधानादिति वैश्वदेवादिशब्दग्रहः ।

गु०दी०— पुरुषार्थोऽतःशब्दादित्यादिना ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तमित्यत्र पुरुषार्थपदस्य सकलपुरुषार्थवाचकत्वात् स्वर्गसाधनत्वं मोक्षसाधनत्वमुभयमप्युक्तमिति भावः । **दशामात्रं दत्तमिति यथे**त्यत्र दशापदेन तन्तुरुच्यते । गभीरः पुरुषः पछोटिकां दत्वाऽपि दशामात्रं दत्तमित्येकदेशिनं यथोपलक्षयति तद्व-दित्यर्थः ।

यादु०— वक्ष्यमाणे प्रकारान्तरे मूले दृष्टान्तस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र स्वयं तं दर्शयति **एकदेशेनेति** ॥ **दशामात्रमिति** । दशाशब्दः संयोगविशेषशून्यतन्त्वात्मकपटान्तिमभागवाचीत्याहुः । एकदेशान्तरस्येत्येतस्य समानाधिकरणान्तरेण समानाधिकरणान्तरस्येत्यर्थः । एको देशोऽधिकरणं यस्येति विग्रहात् । ज्ञानस्नेहौ चैकदेशित्वलक्षणसम्बन्धेन भक्तिरूपैकाधिकरणगतौ । परोक्षत्वापरोक्षत्वे च यद्यपि नैकज्ञानगते, तथाऽपि ज्ञानत्वेनैकीकृते ज्ञाने वर्तेते इति समानाधिकरणे एव विवक्षिते । अत एव ज्ञानस्य द्वौ धर्माविति वक्ष्यति । एवं च परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्ज्ञानैकदेशत्वाभावात् । ज्ञानस्नेहयोर्वा भक्तिधर्मत्वाभावात् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ।

वं०प०— दशामात्रमिति । तन्तुमात्रमित्यर्थः । दशां छिनत्तीति वैदिकप्रयोगात् । तथा चात्र यथा प्राघुणिकानां दशामात्रदानस्य बाधिततया दशापदेन दशमात्रं विहाय समग्रैकदेशी पटो लक्ष्यते । एवमिहापि ज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनताया बाधिततया ज्ञानपदेन ज्ञानं विहाय समग्रा भक्तिर्लक्ष्यत इतीयं जहत्स्वार्थलक्षणेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु ज्ञानस्येत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च ज्ञानपदस्य भक्तिपरत्वप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च अवबोधमात्रवाचकत्वप्रतीतिनिरास एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तत्परत्वेऽपि बाधकाभावेन तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च अवबोधमात्रस्य मोक्षसाधनत्वप्रसङ्ग एव तत्र बाधकमिति वाच्यम् । अत्राधिकरणे ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुक्त्या प्रसञ्जकाभावेनावबोधमात्रस्य तत्साधनत्वस्याप्रसङ्गेन तस्य बाधकत्वायोगादित्यतोऽत्राधिकरणे तदनुक्तावप्यधिकरणान्तरे तदुक्त्यादेरेव प्रसञ्जकत्वसम्भवाद्युक्तस्तत्प्रसङ्ग इति भावेन प्रसञ्जककथनेन तत्प्रसक्तिं सूचयन्नेवोक्तशङ्कानिवर्तकतया तद्योजयति **अत्रेत्यादि** ॥ **सूचितमिति** । ज्ञानस्य मोक्षासाधनत्वेऽकारणतारतम्येनाकार्ये तारतम्यस्याप्रयोजकताशङ्काकवलितत्वात् तत्तारतम्येन मोक्षतारतम्यसाधनानुपपत्त्या तद्बलेन तत्साधनत्वलाभादिति भावः । अवबोधमात्रस्य प्रतिपादकं तत्रैव प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः । नन्वेवं कथमवबोधमात्रे ज्ञानपदस्य प्रयोगप्रत्ययावित्यतोऽत्र नाविशेषेण ज्ञानपदस्य भक्तिपरत्वमभिमतं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् किं नाम विशेषेणैवेति युक्तावेवावबोधमात्रेऽपि तत्प्रयोगप्रत्ययाविति भावेन विशेषमुपदर्शयन्नेव वाक्ययोजनामाह **अस्मिन् शास्त्र इति** । ननु ज्ञानशब्दस्य भक्तिप्रतिपादकत्वोपदर्शकभक्तिर्ज्ञानमितीर्यत इति भाष्यखण्डेनैवोक्तशङ्कानिरासससिद्धेः ज्ञानस्य भक्तिभागत्वादिति तत्खण्डवैयर्थ्यमित्यतो नास्य भाष्यखण्डस्य ज्ञानपदे भक्तिवाचकत्वोपदर्शकत्वं किन्तु तल्लक्षकत्वोपदर्शकत्वमेव । ततश्च ज्ञानस्येत्यादिभाष्यखण्डस्य लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धोपदर्शकत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तत्परतया भाष्यखण्डं योजयितुं तदाकाङ्क्षोत्थापनाय ज्ञानपदस्य भक्तिलक्षकत्वोपदर्शकतया तद्व्याचष्टे **ईर्यते लक्ष्यत इति** । ननु च केयं भक्तिः यद्भागत्वं ज्ञानस्य उच्यते कथं च तदवयवस्य ज्ञानस्य तद्भागत्वमित्यत आह **माहात्म्येति** । 'ज्ञानस्यैव विशेषो यदि'ति वक्ष्यमाणप्रकारान्तरस्यासम्भावितत्वशङ्कापरिहाराय 'परोक्षत्वापरोक्षत्व' इति मूले दृष्टान्तोक्तिवद्भक्तिभागत्वादित्युक्तलक्षणाप्रकारस्याप्यसम्भावितत्वशङ्कापरिहारायावश्यवक्तव्यस्य दृष्टा-

न्तस्य मूलेऽनुक्त्या प्रसक्तां न्यूनतां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरति **एकदेशेनेति** । एकदेशवाचकेनेत्यर्थः । लक्षणाया वृत्तित्वेन शक्तिवत्पदमात्रवृत्तितयाऽर्थनिष्ठत्वाभावात् । एवमेवैकदेशान्तरेणेति परोक्षत्वेनेत्युत्तरत्रापि तद्वाचकत्वेनेत्यर्थो बोद्धव्यः । अर्थगतैव लक्षणा शब्दे त्वारोप इति मताश्रयणेन वाऽयं गन्थः । **यथोक्तम्** । लक्षणारोपिता क्रियेति । व्याख्यातं च तट्टीकाकृता आरोपितः शब्दव्यापार इतीति द्रष्टव्यम् ।

वा०१०— तदिति वाच्यमिति । तद्वाक्यं प्रवृत्तमिति वाच्यमित्यर्थः । ततश्च अनर्थकमिति शेषः । **न चावबोधेति** । ज्ञानपदस्येत्यनुवर्तते । **शङ्काकवलितत्वादिति** । शङ्कायुक्तत्वादित्यर्थः । अवबोधमात्रस्य प्रतिपादकमित्यनूद्य तत्र हेतुं दर्शयति **अवबोधमात्रस्येति** ॥ **प्रयोगप्रत्ययाविति** । घटावबोधमात्रेऽपि ज्ञानपदप्रयोगप्रत्यययोः सत्त्वादित्यर्थः । **अविशेषेणेति** । घटादिज्ञानसाधारण्येनेत्यर्थः । किन्नाम विशेषेणैवेति पाठः । नैकारो लेखकागतः । मूलकोशेऽभावात् । पूर्वोत्तरवाक्यानुसारेणानुपयोगाच्च । कुतो वाचकत्वपर्यन्तं व्याख्यानमित्यतः तत्र निमित्तमाह **लक्षणाया इति** ॥ **शक्तिवदिति** । शक्त्या प्रतिपादकत्वरूपाभिधा-शरीरान्तर्गता शक्तिरपि पदगतैवेत्याशयेन शक्तिग्रहणम् । न तु लक्षणासमकक्ष्यवृत्त्यन्तराभिप्रायेण । उक्तरूपा-भिधाया एव वृत्तित्वादिति ज्ञेयम् । उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति **एवमेवेति** । मूलटीकयोः प्रयुक्तैकदेशित्वैक-देशिशब्दे कर्मधारयमत्त्वर्थीयादिविचारस्तु ईशतज्ज्ञानवेदाक्षेत्यनुभाष्यमूलटीकाप्रपञ्चावसरेऽस्माभिः कृतो द्रष्टव्यः । **यथोक्तमिति** । द्वितीयोल्लासे काव्यप्रकाशकृतेति शेषः । आनुमानिकपादीयपूर्वायोगे परिग्रह इत्येतदनु-व्याख्यानावसरे 'मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्यार्थो लभ्यते यत्से'ति पूर्वपादत्रयमुदाहृतम् । तद्विचारः काव्यप्रकाशटीकानुसारेण तन्मूलव्याख्यानावसरे टीकायामस्मदीयतद्व्याख्याने च द्रष्टव्यम् । यद्य-प्यन्यार्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणापदसम्बन्धः । पूर्वत्रेति स्वीकृत्य गङ्गायां घोष इत्यत्र स्वार्थे स्रोतसि प्रत्यायिते शब्दो निवृत्तव्यापारो भवति । ततः प्रत्यायितं स्रोतस्तीरं लक्षयतीत्यर्थधर्मोऽयं लक्षणा नाम न शब्दधर्मः । तत्कथं शब्दो लाक्षणिक इत्युक्तिरित्याशङ्कापरिहारायारोपिता क्रिया इत्येवावतारितमिहापि शब्दे आरोप इत्यर्थ-साधकतया तावदेवोदाहर्तुमुचितम्, तथापि काव्यप्रकाशे लक्षणाया एव विशेषणतया प्रतिपादितमारोपिता क्रिया इत्येतद्भवतीति लक्षणारोपिता क्रियेति सम्बन्धो दुर्वारः । आकाङ्क्षाक्रमेण तत्र लक्षणेति पूर्वमुपस्थितिमनुरुध्य· विशेषणमात्रप्रयोजनेऽपि च लक्षणारोपिता क्रियेति विशिष्टवाक्यार्थसम्पत्तये विशिष्टान्वयस्यावश्यकत्वमित्यभि-प्रेत्य लक्षणाऽरोपिता क्रियेतीति विशिष्टानुवादः कृत इति ज्ञेयम् । **तट्टीकाकृतेति** । काव्यसूत्रस्य वृत्तिं कुर्वतेत्यर्थः । आनुमानिकपादे वृत्तिकृताऽप्युक्तम् । आरोपिता क्रिया आरोपितः शब्दव्यापार इति टीकोक्तेः । वाच्यधर्म एव शब्दे आरोप्यत इति लाक्षणिकशब्द इत्युच्यते । तत्प्रतिपादितस्यैवार्थस्य लाक्षणिकत्वादित्यर्थः। तथैव प्राक् टीकायामुक्तेरिति ज्ञेयम् । **दशमात्रमिति** मूलम् । पटारम्भकसंयोगविशेषशून्यः किञ्चित्सम्बन्धः पटान्तिमभागो दशेत्युच्यते । यत्त्वेतदद्व्याख्याने आहुरित्यस्वरससूचनाभिप्रायेणान्यथाख्यातावुक्तम् । तत्त्वेत-दर्थातिरिक्तार्थप्रतीतेः स्वयमर्थान्तरकथनाभावादुक्तार्थाङ्गीकारे बाधकाभावाच्चायुक्तमिति स्पष्टमिति द्रष्टव्यम् ।

* * *

२०८ **सु०— प्रकारान्तरमाह ज्ञानस्यैवेति ।**

अनु०— ज्ञानस्यैव विशेषो यद्भक्तिरित्यभिधीयते ।

यद्यदा ज्ञानस्यैव विशेषः स्नेहादिसाहित्यलक्षणो धर्मो भवति तदा स पिण्डो भक्तिरित्यभिधीयते । एतदुक्तं भवति । ज्ञानं स्नेहश्च भक्तेरंशौ । तत्रैकेनांशेनांशान्तरस्योपलक्षणम् । तथा च अजहल्लक्षणया भक्तिरेव सिद्ध्यतीति ।

वं०प०— प्रकारान्तरमिति । अजहत्स्वार्थलक्षणरूपप्रकारान्तरमित्यर्थः ।

वा०र०— भक्त्यंशत्वरूपविशेषस्येति स्वरसः पाठः । भक्त्यंशत्वस्येति पाठेऽपि तद्रूपविशेषस्येत्येवार्थः । पिण्डसम्बन्धस्य सत्त्वेनेति सम्बन्धः । तत्र युक्त्यभिधानम् **अंशतयेति** ।

* * *

२०९ **सु०— एकदेशान्तरेणैकदेशान्तरस्योपलक्षणे दृष्टान्तमाह परोक्षत्वेति ।**

अनु०— परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा ।

यथा ज्ञानस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वलक्षणौ द्वौ धर्मौ । तत्र तमेव विद्वानिति परोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वेऽभिहिते परोक्षत्वेनापरोक्षत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं दर्शयति स्नेहयोगोऽपीति ।

स्नेहयोगोऽपि तद्वत्स्याद्विशेषो ज्ञानगोऽपरः ।

स्नेहश्चासौ योग उपायश्चेति स्नेहयोगः । स्नेहेन योगः सम्बन्ध इति वा । तत ए(केनै)कदेशेनैकदेशान्तरलक्षणा च स्यादिति शेषः ।

परि०— एकदेशान्तरेणेति । ज्ञानत्वेनैकीकृते ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकदेशत्वादेवमुक्तम् ॥ **परोक्षज्ञानस्येति** । ज्ञानसामान्यप्रत्यायकस्यापि एवमिति सहस्रशीर्षत्वादिप्रकारश्रवणात् परोक्षपरत्वमुपेत्यैवमुक्तम् ।

यादु०— परोक्षज्ञानस्येति । यद्यपि विद्वानिति ज्ञानसामान्यमेव प्रतीयते न तस्य परोक्षत्वम्, तथाऽपि तमेवमिति पदयोरुक्तपरामर्शकत्वात् तं पूर्वोक्तपुरुषमेवमुक्तप्रकारेण विद्वानिति व्याख्याने पूर्वोक्तिरेव ज्ञाने करणतया प्रतीयते । अयं मदुक्तं जानातीत्यादौ तथैव प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् । उक्तिकरणकं च ज्ञानं परोक्षमेवेत्याशयः । परोक्षत्वेनेत्युक्तिर्लक्षणा अर्थगतेति मतमाश्रित्य । वस्तुतस्तु परोक्षत्वप्रापकपदेनेत्येवार्थः । एवं पूर्वमेकदेशान्तरेणेत्येतदपि व्याख्येयम् । यद्यपि दृष्टान्तेऽजहत्स्वार्थलक्षणा, तथाऽपि सामानाधिकरण्यरूपशक्यसम्बन्धवत्त्वमात्रे दृष्टान्तोऽयमिति ध्येयम् ॥ **स्नेहश्चासाविति** । अत्र तद्वत्स्यादित्यन्तमेव मूलं योजनीयम् । अपरोक्षत्ववत् शक्यार्थसम्बन्धवान् स्यादिति तदर्थः । अत्रापेक्षितं पूरयति **तत एकदेशेनेति** । लक्षणयाऽपि लब्धमर्थं दर्शयितुं तद्वदित्येतद्विहाय समग्रं मूलमित्याशयेनाह **स्नेहेन योग इति** । तथा च अत्र स्नेहेन योगः साहित्यरूपो ज्ञानगो विशेषोऽवस्थाविशेषोऽपरो भक्तिशब्दार्थः स्यादिति व्याख्येयमिति भावः । एवं च अजहल्लक्षणया भक्तिरेव सिद्ध्यतीति यत्पूर्वं स्वयमुक्तं तदेव अत्र प्रदर्शितं भवतीति ज्ञातव्यम् ।

शे०चं०— एकदेशान्तरेणेति । यद्यपि ज्ञानस्नेहयोर्भक्त्यंशत्ववत्परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः न ज्ञानांशत्वं किन्तु तद्धर्मत्वमेव । नापि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्ज्ञानधर्मत्ववज्ज्ञानस्नेहयोर्भक्तिधर्मत्वं किन्नाम तदंशत्वमेवेति न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः सम्भवति । तथाऽपि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः सतोऽपि ज्ञानधर्मत्वरूपविशेषस्य ज्ञानस्नेहयोश्च सतोऽपि भक्त्यंशत्वस्य विशेषस्याविवक्षया परोक्षत्वादेर्ज्ञानरूपैकपिण्डसम्बन्धस्येव ज्ञानस्नेहयोरपि भक्तिरूपैकपिण्डसम्बन्धस्यांशतया सत्त्वेन यौ द्वावेकपिण्डसम्बन्धिनौ तयोरेकस्यापरोपलक्षकत्वमित्येतावन्मात्रानुगमविवक्षयैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽभिमतः । यद्यपि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्नैकपिण्डसम्बन्धित्वमपि ज्ञानभेदेन वृत्तेस्तथाऽपि ज्ञानत्वेनैकीकृतपिण्डसम्बन्धित्वविवक्षयेयमुक्तिरिति ध्येयम् । स्नेहयोगः साहित्यलक्षणेन सम्बन्धेन ज्ञानगो विशेषः स्यादित्युक्त्या ज्ञानस्नेहयोगयोर्भक्त्यंशत्वप्राप्तावपि स्नेहस्य तदंशत्वाप्राप्तेस्तल्लाभाय स्नेहयोगपदं स्नेहमात्रपरतया व्याचष्टे **स्नेहश्चासाविति** । अस्मिन्पक्षे श्रुतस्य योगशब्दस्य वैयर्थ्यं साहित्येनेत्यश्रुतकल्पना च भवतीत्यतः प्रकारान्तरमाह **स्नेहेति** । **सम्बन्धः** साहित्यरूपः । मूले स्नेहस्य भक्त्यंशत्वोक्ते प्रयोजनानुक्तेः शेषपूरणेन तदाह **तत इति** ॥ **एकेनेति** । ज्ञानरूपांशेनेत्यर्थः । क्वचिदेकदेशेनेत्यपि पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः ।

वा०र०— तमेवं विद्वानितीति मूलम् । यत्त्वन्यथाख्यातौ परोक्षापरोक्षसाधारण्येन ज्ञानमात्रस्यैवोक्त्या परोक्षज्ञानस्यैवोक्तिरसिद्धेति लक्षणाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य अयमेतदुक्तं जानातीत्यादौ उक्तिनिमित्तज्ञानपरताया दर्शनात्प्रकृतेऽपि 'तमेवं विद्वान्' इत्यनेनोक्तिनिमित्तकज्ञानस्यैव प्रतिपादनात्परोक्षज्ञानानिश्चयाद्युक्तं लक्षणाश्रयणमिति प्रतिपादितम् । तत्र प्रतिभाति । अयमेतदुक्तं जानातीति प्रयोजकवाक्योक्तप्रमेयज्ञानं प्रयोज्यस्याभिधीयते। तत्र प्रयोज्यज्ञानस्य तदुक्तिनिमित्तकताप्रतीतावपि ब्रह्मादिरूपपदार्थस्य व्यवहितपुरुषं प्रति परोक्षस्यापि व्यवधानशून्यपुरुषं प्रति अपरोक्षतया व्यवहितेन पुंसादिधूमादिलिङ्गेन ज्ञात्वा वह्निरस्तीत्युक्ते व्यवधानशून्यवह्निद्रष्टृपुरुषविवक्षयाऽयमेतदुक्तं जानातीत्युक्ततज्ज्ञानस्योक्तिनिमित्तकत्वाभावेन तत एव च परोक्षत्वाभावेन तद्वदेव प्रकृतेऽपि एवं विद्वानित्युक्तज्ञानस्याप्युक्तिनिमित्तकत्वस्यालाभेन तेन परोक्षत्वलाभवर्णनानुपपत्तेः । तस्मात् प्रकारान्तरेण

संशोध्यमस्ति । विद्यैवेत्यत्र तत्त्वप्रकाशिकायां तमेवमित्युक्तं परोक्षज्ञानम् । 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणे'ति अपरोक्षज्ञान अधिकं सङ्गृह्य लेख्यमत्र । स्नेहस्य योगस्य उपायः स्नेह इत्यर्थे तस्य योगस्य ज्ञानगतत्वायोग इत्यतः शेषः पूरितः साहित्यलक्षणेन सम्बन्धेनेति । आधारत्वादिसम्बन्धानुपपत्तेराह **सम्बन्धः साहित्येति** ।

॥ इति ज्ञानस्य भक्तेरेकदेशत्वात् लक्षणया मोक्षसाधनज्ञानस्य भक्तिरित्येवार्थः ॥

* * *

॥ अथ रूढलक्षणाश्रयणेन न प्रयोजनानुसन्धानम् ॥

२१० **सु०—** लाक्षणिकप्रयोगे सूत्रकारस्य किं प्रयोजनमित्यत आह **इत्यभिप्रायत इति** ।

अनु०— इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये ।
वदन्ति श्रुतयः

द्विविधलक्षणाभिप्रायेण श्रुतयः 'तरति शोकमात्मवित्' इत्याद्याः । इदमुक्तं भवति । द्विविधा लक्षणा भवति रूढारूढभेदात् । तत्र द्वितीयायां प्रयोक्तुः प्रयोजनानुसन्धानेन भाव्यम् । न त्वाद्यायामभिधातुल्यायाम् । इयं च रूढलक्षणा । श्रुतिषु प्रायिकव्यवहार-दर्शनात् । अतः किं प्रयोजनान्वेषणेनेति ।

परि०— सूत्रकारस्येति । 'विद्यैव तु निर्धारणात्', 'दर्शनाच्च', 'पुरुषार्थोऽत' इत्यादिसूत्र-कारस्येत्यर्थः ॥ **द्विविधलक्षणेति** । एकदेशेनैकदेशिलक्षणा तथा एकदेशान्तरेण एकदेशान्तरस्य लक्षणेत्येवं द्विधेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु लाक्षणिकप्रयोगे सूत्रकारस्य प्रयोजनानुक्तेः कथमनेनोक्तशङ्कायाः परिहार इत्यत-स्तदनुक्तावपि तदनपेक्षत्वसूचनात् तत्परिहार इत्याह **इदमुक्तं भवतीति** ।

वा०र०— श्रुतिषु प्रायिकेति मूलम् । 'यस्य प्रसादात्' इत्यादिश्रुतिषु प्रसादस्यापि मोक्षसाधनताया उक्तत्वात् प्रायिकेत्युक्तम् ।

॥ इति रूढलक्षणाश्रयणेन न प्रयोजनानुसन्धानम् ॥

* * *

॥ अथ ज्ञानभक्तिशब्दयोः सहप्रयोगसन्दर्भे पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ज्ञानपदस्य मुख्यार्थत्वमेव ॥

२११ **सु०—** भक्तिशब्दो माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्य स्नेहस्य वाचक इत्युक्तं तथा ज्ञानशब्दो भक्त्यर्थ इति । तदुभयमप्यनुपपन्नम् । भक्तिज्ञानाभ्यां मोक्षो भवतीत्यपि दर्शनात् । तत्र भक्तिशब्दस्योक्तार्थत्वे ज्ञानग्रहणवैयर्थ्यात् । (तस्य तत्रान्तर्भूतत्वात्) । ज्ञानपदस्य च उभयार्थत्वे भक्तिग्रहणवैयर्थ्यादित्यत आह **सोऽयमिति** ।

अनु०— सोऽयं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ।
भक्तिर्ज्ञानमिति क्वापि

क्वापि **भक्तिः ज्ञानं** इति पदाभ्यां सोऽयं स्नेहलक्षणो बोधलक्षणश्च **विशेषोऽप्युदीर्यते** । न तूक्त एवार्थ इति नियमस्तस्मान्नानुपपत्तिः । यत्र **भक्तिज्ञाने**(ज्ञानं) सहोच्येते तदा पुनरुक्तिप्रसङ्गाद्भक्तिपदं स्वार्थैकदेशत्यागेन स्नेहांशस्य लक्षकम् । न तु मुख्यार्थनिष्ठम् । ज्ञानपदं च अनुपपत्त्यभावान्मुख्यार्थमेव न तु लक्षकमिति भावः ।

वं०प०— भक्त्यर्थ इति । लक्षणयेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु सोऽयमित्याद्युत्तरवाक्ये भक्तिशब्दस्य स्नेहमात्रप्रतिपादकत्वं ज्ञानशब्दस्यावबोधमात्रवाचकत्वं क्वचिदस्तीत्युच्यते तदनर्थकम् । न च भक्तिशब्दे माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहवाचकत्वनियमस्य ज्ञानशब्दे च भक्त्यर्थनियमस्य निराकरणार्थमेतदिति वाच्यम् । असति बाधके नियमनिराकरणायोगादित्यतः तन्नियमे अनुपपत्तिं दर्शयन्नियमनिराकरणपरतया उत्तरवाक्यं योजयति **भक्तिशब्द इति** ॥ **अनुपपत्तिरिति** । ज्ञानग्रहणवैयर्थ्यादिलक्षणेत्यर्थः । कथं विशिष्टार्थकस्य भक्त्यादिशब्दस्य स्नेहादिमात्रपरत्वमित्यतोऽभिप्रायमाह **यत्रेति** । **(दशामात्रमिति)** । तन्तुमात्रमित्यर्थः । दशां छिनत्तीति वैदिकप्रयोगात् । तथा च यथा प्राघुणिकानां दशामात्रदानस्य बाधिततया दशामात्रपदेनैकदेशीयपटो लक्ष्यते । तथेहापि ज्ञानस्य मोक्षसाधनताया बाधितत्वात् ज्ञानपदेन समग्रा भक्तिर्लक्ष्यते ।

॥ इति ज्ञानभक्तिशब्दयोः सहप्रयोगसन्दर्भे पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ज्ञानपदस्य मुख्यार्थत्वमेव ॥

* * *

२१२ सु०— ननु विना स्नेहाज्ज्ञानमात्रेण यदि मुक्तिरनुपपन्ना स्यात् । तदा ज्ञान-पदस्य लक्षकत्वमाश्रयणीयम् । न चैवम् । पुरुषार्थस्य भक्त्येकसाध्यत्वे प्रमाणाभावात् । द्वेषिणामपि शिशुपालादीनां मोक्षदर्शनाच्च । द्वेषिणः स्निग्धा इत्यस्य च विप्रतिषिद्धत्वात् । अतोऽनुपपन्नं लक्षणाश्रयणमित्यतो द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वं तावन्निराकरोति **न हीति** ।

अनु०— न हि द्वेषयुता दृशिः ।
पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥

अत्र द्वेषस्य पुरुषार्थसाधनत्वं निषिध्यते । दृशिरिति तु प्रसङ्गादुक्तम् । ज्ञानस्यावश्यकतामुपादाय स्नेहनिरासाय हि परः प्रत्यवस्थितः । कैमुत्यार्थं वा । माहात्म्यज्ञानमपि न द्वेषयुक्तं मोक्षहेतुः । किमुत केवलो द्वेष इति । यथोक्तम् । 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनमि'ति ।

परि०— दृशेरपि मुक्तिहेतुत्वनिरासे पूर्वोक्तविरोध इत्यत आह **अत्र द्वेषस्येति** ॥ **यथोक्तमिति** । द्वादशस्कन्धेऽनुक्रमणिकायां नैष्कर्म्यपदेन कर्मसाध्यत्वान्मोक्ष उच्यते कार्यकारणयोरभेदोपचारान्मोक्षसाधनमपि । **निरञ्जनं** कामादिदोषरहितम्, ज्ञानम्, **अच्युतभाववर्जितं** हरिभक्तिहीनं चेत् द्वेषयुक्तं चेदित्यर्थः । **न शोभते** मोक्षहेतुर्नेत्यर्थः ।

यादु०— **नैष्कर्म्यमपीति** । विधिनिषेधरहिततया निष्कर्मशब्दवाच्यमोक्षसाधनयोग्यत्वान्नैष्कर्म्यं वैराग्योपेतत्वान्निरञ्जनं **अलं** समीचीनं यद्धरिमाहात्म्यज्ञानं तत् अच्युते भक्तिवर्जितं द्वेषेणोपेक्षया वा युतं चेन्न शोभते मोक्षसाधनं न भवतीत्यर्थः ।

वं०प०— **परः प्रत्यवस्थित इति** । अतो दृशिग्रहणं कृतमित्यर्थः । आवश्यकी दृशिरपि न द्वेषयुता मोक्षसाधनमिति भावः ॥ दृशिशब्दार्थो **माहात्म्यज्ञानमिति** ।

शे०चं०— ननु द्वेषिणामपि शिशुपालादीनां भक्त्यैव मोक्षः किन्न स्यादित्यत आह **द्वेषिण इति** । 'द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणमि'त्युत्तरग्रन्थानुरोधेन द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वनिवारणाय प्रवृत्तेऽत्र वाक्ये द्वेषस्य मोक्षसाधनतानिराकरणस्यैव सङ्गतत्वाद् द्वेषयुतदृशेस्तन्निराकरणमसङ्गतमित्यत आह **अत्रेति** । तर्हि द्वेषो न पुरुषार्थ-

साधनमित्येव वक्तव्यम् । किं दृशिग्रहणेनेत्यतो नात्र दृशिग्रहणं तन्मोक्षसाधनताया निरस्यत्वाभिप्रायेण किन्तु प्रासङ्गिकमेवेत्याह **दृशिरिति** । प्रासङ्गिकतामेवोपपादयति **ज्ञानस्येति** । अत्र पक्षे दृशिग्रहणस्य प्रासङ्गिकत्वं समाश्रयणीयं भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाह **कैमुत्यार्थं वेतीति** । तदर्थतामेव स्पष्टयति **माहात्म्येति** ॥ **नैष्कर्म्य-मपीति** । विधिनिषेधरहिततया निष्कर्मशब्दवाच्यमोक्षसाधनत्वयोग्यत्वान्नैष्कर्म्यं वैराग्योपेतत्वान्निरञ्जनमलं समीचीनं यद्धरिमाहात्म्यज्ञानं तदच्युते भक्तिवर्जितं द्वेषेणोपेक्षया वा युक्तं चेन्न शोभते मोक्षसाधनं न भवतीत्यर्थः।

वा०र०— प्रथमस्कन्धीयपञ्चमाध्यायगतभागवतवाक्य*विजयध्वज्य*नुसारेण व्याचष्टे **विधिनिषेधेति** ।

स०व्र०— प्रासङ्गिकत्वे निमित्तमाह **ज्ञानस्येति** ।

॥ इति द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

* * *

॥ अथ द्वेषस्य नित्यदुःखरूपमोक्षकारणत्वम् ॥

२१३ **सु०— द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाङ्गीकारे कथं सर्वश्रुतिविरोध इत्यतस्तावदेकां श्रुतिं पठति चेतनस्येति ।**

अनु०— चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च ।
संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो मध्यमधस्तथा ॥
मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथाऽपरम् ।
नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं संसृतावपि ॥
काम्यं कर्म निषिद्धं च साज्ञानमिति निश्चयः ।
द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ तु मुक्तिद्वयविधायकम् ।
इति पैङ्गिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम् ॥

जीवजातस्य । **द्वयमेव** । **तत्र** मुक्तिसंसारयोर्मध्ये । **मध्यं** मानुषत्वम् । **अधो** नरकादि । **नित्यं सुखं** एकं मुक्तित्वेन ज्ञेयम् । तथा नित्यदुःखमपरमिति ज्ञेयम् । **संसृतौ**

संसृतिविषये, **साधनमपि द्वेषो भक्तिश्चेति योग्यतया सम्बन्धः । विधायकं** कारकम् । नित्यसुखरूपा **सन्मुक्तिः । इति** ज्ञायत इति शेषः ।

परि०— कस्यचिज्जीवस्येति भ्रमनिरासाय वा देवदेव्योर्व्यावृत्तये वा आह **जीवजातस्येति** । 'द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ त्वि'त्यत्र अन्वयाऽप्रतीतेराह **साधनमपि द्वेषो भक्तिश्चेतीति** ॥ **योग्यतयेति** । द्विविधमुक्तौ यथायोग्यं सम्बन्ध इत्यर्थः । शब्दरूपत्वाभावात् कथं विधायकत्वमित्यत आह **विधायकं कारकमिति** । प्रागुक्तसन्मुक्तेरन्यत्वधीनिरासायाह **नित्यसुखरूपा सन्मुक्तिरिति** । सन्मुक्तिकारणमित्यनन्तरं शेषमाह **इति ज्ञायत इति शेष इति** ।

गु०दी०— **मुक्तिश्च द्विविधे**त्यत्र यद्यपि मध्यमजीवानां लिङ्गशरीरभङ्गोऽस्ति तथापि तदनन्तरं संसार इव स्वरूपभूतयोर्नित्यसुखदुःखयोः पुनरप्यनुभवात् दृढसंसारितैवेति न सा मुक्तित्वेन शङ्किता । संसारान्मोक्षो हि मोक्ष इति ज्ञेयम् ।

यादु०— लक्ष्मीनारायणव्यावृत्त्यर्थमाह **जीवजातस्येति** । विधायकत्वस्य शब्दधर्मत्वादाह **कारकमिति** ।

वं०प०— चेतनशब्देनेश्वरस्य रमायाश्च प्राप्तेस्तद्द्वयावृत्त्यर्थमाह **जीवजातस्येति** ॥ **योग्यतयेति** । **मुक्तौ भक्तिः** नित्यसुखरूपमुक्तौ, **मुक्तौ द्वेषो** नित्यदुःखरूपमुक्ताविति मुक्तिद्वयविधायकमिति यथायोग्यं सम्बन्धो न तु यथाक्रममित्यर्थः ।

शे०चं०— चेतनशब्दस्य भगवद्रमादिसाधारण्येन चेतनमात्रपरताया बाधितत्वादाह **जीवजातस्येति** । मुक्तिरेव चेत्यत्र चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थयोरेकत्रान्वयानुपपत्तेरेवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति **द्वयमेवेति** । अधिकरणत्वस्य बाधितत्वात् तत्रेति निर्धारणसप्तमीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **तत्रेति** । संसृतावपीत्यपिशब्दो भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्याह **साधनमपीति** । द्वेषभक्त्योरुभयोरपि द्विविधमुक्तिकारणत्वभ्रमस्य द्वेषस्य सन्मुक्तिकारणत्वं भक्तेश्च नित्यदुःखकारणत्वमिति यथाक्रमसम्बन्धभ्रमस्य द्वेषो भक्तिश्चैतद्द्वयं सन्मुक्तेः केवलो द्वेषस्त्वसन्मुक्तेः कारणमिति टीकाकृतैव वक्ष्यमाणान्यथाप्रतीतेश्च निवारणायाह **द्वेषो भक्तिश्चेति यथायोग्यतया सम्बन्ध इति** । विधायकत्वस्य शब्दधर्मत्वाद् द्वेषादेः कथं तद्विधायकत्ववचनमित्यत आह **कारकमिति** । प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे **नित्यसुखेति** ।

वा०र०— **द्वेषभक्त्योरुभयोरपीति** । द्वेषस्यासन्मुक्ते प्रतीतसन्मुक्तिं प्रत्यपि कारणत्वम् । भक्तेः सन्मुक्तिं प्रतीवासन्मुक्तिं प्रत्यपि कारणत्वमित्येवमुभयोरपि द्विविधमुक्तिकारणत्वमिति भ्रमस्येत्यर्थः । एतेन

उभयोरपि मिलित्वा द्विविधमुक्तिकारणत्वप्राप्तावपि प्रत्येकं तत्तन्मुक्तिकारणत्वमात्रलाभेन भ्रमत्वायोग इति शङ्का गर्भस्रावेणैव गता । द्वेषो भक्तिश्चेति भाष्यानुसारेण द्वेषादेरेकैकस्य मुक्तिद्वयविधायकताप्राप्तेरिति ज्ञेयम् । भ्रमस्येत्यस्य वारणायेत्युत्तरेण बुद्ध्या विवेकेन सम्बन्धः । द्वितीयस्य भ्रमस्येत्यस्यापि तथैव सम्बन्धः । **टीकाकृतैवेति** । 'तमो द्वेषेण संयान्ती'त्युदाहरिष्यमाणषाड्गुण्यवचनस्य विनियोगान्तरप्रतिपादनं मूले तथा द्वेषो भक्तिश्चेत्येतद्वयं सन्मुक्तेरित्यादिना वक्ष्यमाणस्य यथाश्रुतानुवादोऽयम् । एतेन पूर्वभ्रमद्वयापेक्षया एतत्पक्षे मूलकृदुक्तत्वं विशेषः । अत एवास्यान्तिमत्वमिति सूचितं भवति । भ्रमस्येति द्वितीयानन्तरं च वारणायेति मूलकोशानुसारी वा पाठः । अन्यथाप्रतीतेश्च निवारणायाहेति पाठः ।

* * *

२१४ सु०— सन्मुक्तिकारणत्वस्याप्रतिषेधात् कथमेवमुच्यत इत्यत आह असदिति ।

अनु०— असन्मुक्तेः कारणं च

नित्यदुःखस्वरूपाया मुक्तेः कारणत्वेन तावद् द्वेष उक्तः । तेन सन्मुक्तिकारणं न भवतीति ज्ञायते विरोधादिति । नन्वस्यां श्रुतौ मुक्तिविषयौ भक्तिद्वेषौ सदसन्मुक्तिकारण-त्वेनोच्येते । विष्णुविषयौ तु प्रकृतौ । अतः किं केन सङ्गतमित्यत आह मुक्ताविति ।

मुक्तावित्यत्र केशवः ।

मुक्तिशब्दोदितो

मुक्तावित्यत्र सप्तम्यन्ते पदे मुक्तीति प्रातिपदिकेनोदितः । केवलं मुक्तिशब्दोदित इत्युक्ते मुक्तिद्वयेत्यत्रापि प्राप्तिः । अतो मुक्तावित्यत्रेत्युक्तम् । केन निमित्तेनेत्यत आह मोक्षमिति ।

मोक्षं स्वभक्तानां करोति यत् ।

मुच्लृ मोक्षण इत्यस्मात् स्त्रियां क्तिनिति क्तिन्प्रत्ययः । स च बहुलग्रहणात् कर्तर्यपि भवति । यद्वा करोतीति करणे कर्तृत्वोपचारः । मुच्यतेऽनेनेति मुक्तिरिति करणे क्तिन्प्रत्ययः ।

परि०— ननु तृतीयाध्यायतृतीयपादे 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'त्यधिकारे 'स्त्रियां क्तिन्नि'त्युक्तेः कथं कर्तरि क्तिन्नित्यत आह **स बहुलेति** । 'उणादयो बहुलमि'ति उपक्रमात् तद्बहुलग्रहणमत्राप्यनुवर्त्यमिति भावः ॥ **करण इति** । भगवांश्च मुक्तेः कारणमिति जिज्ञासासूत्रे प्रत्यपादि । तथा च 'मुच् क्तिन्नि'ति स्थिते 'लशक्वतद्धिते', 'हलन्त्यमि'ति योगाभ्यां अनुबन्धद्वयलोपे कित्वात् 'क्ङिति चे'ति सूत्रेण 'पुगन्ते'तिप्राप्तगुणनिषेधे 'चोःकुरि'ति चकारस्य कुत्वे मुक्तिरिति रूपं ज्ञेयम् ।

यादु०— **क्तिन् प्रत्यय इति** । तथा क्तिनः कित्त्वाद्गुणाभावे चकारस्य ककारे मुक्तीति रूपमिति भावः । ननु स्त्रियां क्तिन्नित्यत्र भावेऽकर्तरि च कारक इत्यनुवर्तते इत्युक्तत्वात् कथं कर्तर्ययं प्रत्यय इत्यत आह **स च बहुलेति** । कृत्यल्युटो बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणादित्यर्थः । एतत्सूत्रव्याख्यानसमये बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतः प्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्तीति काशिकायामुक्तत्वात् ।

वं०प०— **अप्रतिषेधादिति** । **अस्यां** श्रुतावित्यर्थः ॥ **विरोधादिति** । सन्मुक्तिकारणत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ।

शे०चं०— **विरोधादिति** । नित्यदुःखरूपासन्मुक्तिकारणस्य द्वेषस्य नित्यसुखरूपासन्मुक्तिकारणताया विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **क्तिन्प्रत्यय इति** । ततश्च क्तिनः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावे चोःकुरिति कुत्वे च मुक्तिशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु स्त्रियां क्तिनित्यत्र भावेऽकर्तरि चेत्यनुवृत्त्या तस्य स्त्रीलिङ्गे भावादावेव धातोः क्तिन्प्रत्ययविधायकत्वात् कथमत्र कर्तरि क्तिन् व्याख्यात इत्यतः सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव यत्र कृत्यल्युटो विहिताः ततोऽन्यत्रापि तेषां कृत्यल्युट इत्येतत्सूत्रखण्डेनैव सिद्धया कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणानर्थक्यमित्याशङ्क्य कृत्यप्रत्ययमात्रस्य स्वार्थव्यभिचारबोधनार्थत्वात् तस्यार्थवत्त्वमिति स्थित्या तद्बलेन क्तिन्प्रत्ययस्यापि स्वाभिधेयव्यभिचारसिद्धेर्युक्तं कर्तर्यप्यस्य क्तिन्प्रत्ययविधायकत्वमित्याशयेनाह **स चेति** । अत्र पक्षे बाहुलकाश्रयणं भवतीत्यपरितोषादाह **यद्वेति** । यद्वा मुच्यतेऽनेनेति मुक्तिरिति करणे क्तिनिति सम्बन्धः । नन्वेवं करणसाधनत्वे मुक्तिशब्दस्य कर्तृसाधनत्वोपदर्शनपरेण स्वभक्तानां मोक्षं करोतीति भाष्येण विरोधः स्यादित्यतोऽवान्तरव्यापारवतः कारकस्यैव करणत्वाद्व्यापारकर्तृत्वविवक्षया भाष्यकारीयकर्तृत्वोक्त्युपपत्तेः न तद्विरोध इति भावेनाह **करोतीति** । ननु स्त्रियां क्तिनित्येतत्सूत्रीयश्रुयुजीषिस्तुभ्यः करण इति वार्तिकबलेन धातुविशेषेभ्य एवास्य करणे क्तिन्विधायकत्वस्थित्या न मुचः करणे क्तिन्विधायकत्वमिति चेन्न । धातुविशेषेभ्यः करणे क्तिन्विधानमूलभूताभियुक्तप्रयोगसत्त्वेनास्य तत्रोपसङ्ख्येयत्वे तात्पर्यात् ।

वा०र०— **सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवेति** । अनेन बहुलग्रहणात्कर्मादौ ल्युडित्युपपादनं तत्र तत्र कुर्वतां वृथा प्रकारान्तराश्रयणमिति सूचयति । यथा चैतत्तथा व्युत्पादितं प्रागेव प्रकृत्यधिकरणादौ । बहुलग्रहणा-

त्कर्तरीति वदन्तो मूलकारस्यापीदमेव सम्मतमिति भावः । अर्थवत्त्वमिति स्थित्येति पाठः । **श्रुयुजीषिस्तुभ्यः करण इतीति** । उदाहरणानि तु श्रूयत इति श्रुतिः । इष्टिः स्तुतिरिति काशिकायामुक्तानि ज्ञेयानि । महातात्पर्ययुक्तिः प्राक्जन्माधिकरण-योजनाधिकरण-नस्थानत-इत्यधिकरणैरुक्ता । गीताभाष्ये तत्त्वनिर्णये च ।

स०व्र०— बहुलग्रहणात् कर्तर्यपीति । स्त्रियां क्तिनिति सूत्रे वृत्तौ 'भावेऽकर्तरि च कारके' इति वर्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति इति व्याख्यानात् कर्तरि सूत्रस्वारस्येनैव क्तिन्प्रत्ययानुपपत्तेः बहुलग्रहणात् भवतीत्युक्तमिति भावः ॥ **यद्वेति** । मुच्यतेऽनयेति मुक्तिरिति करणे क्तिनिति सम्बन्धः । नन्वेवं 'करणव्युत्पत्तौ मोक्षं स्वभक्तानां करोति यदि'ति भाष्यविरोध इत्यतो भाष्योक्तं कर्तृत्वमौपचारिकमित्याह **करोतीति** । ननु स्त्रियां क्तिनिति सूत्र एव श्रुजीविस्तुभ्यः करण इति वार्तिकेन श्रूयतेऽनयेति श्रुतिरिति धातुविशेषेभ्य एव क्तिनो विधानात् मुच् इत्यस्मात् करणे क्तिनोऽविधानात् कथमयं पक्ष इति चेत् । न । तत्राप्यस्योपसङ्ख्येयत्वे तात्पर्यात् ।

॥ इति द्वेषस्य नित्यदुःखरूपमोक्षकारणत्वम् ॥

* * *

॥ अथ द्वेषस्यापि मोक्षसाधनत्वे विष्णोः गुणोत्कर्षे विद्यमानस्य श्रुतिमहातात्पर्यस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गः ॥

२१५ **सु०**— द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे युक्तिविरोधं चाह **द्वेषतोऽपीति** ।

अनु०— द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्यरोधनम् ।

न केवलं भक्त्या किन्तु **द्वेषतोऽपि** विशिष्टा **मुक्तिश्चे**दङ्गीक्रियते तदा यत्सर्वश्रुत्यादीनां भगवद्गुणोत्कर्ष एव महातात्पर्यं तद्विरुद्धमापद्येत । कथमित्यत आह **भक्त्येति** ।

भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तद्गुणान् ।
वदन्ति श्रुतयस्सर्वाः पुराणान्यागमा अपि ॥

अन्येऽप्यागमाः । श्रुत्यादयो मुक्तिप्रयोजनाः परमेश्वरगुणविषयाश्चेति तावत्प्रसिद्धम् । तत्र सम्बन्धोऽयमेव यद्भगवत एव जीवानां मुक्तिः । सा च प्रसन्नादेव । प्रसादश्च भक्त्यैव । भक्तिश्च गुणज्ञा(नादेवे)न एवेत्येवं श्रुत्याद्यास्तद्गुणान्वदन्तीति । तथा च कथं द्वेषतो मुक्त्यङ्गीकारे न महातात्पर्यविरोधः ।

परि०— 'आगमा अपी'त्यस्यार्थः **अन्येऽप्यागमा इति** । श्रुतिपुराणेभ्योऽन्ये पञ्चरात्रादय इत्यर्थः ॥ **प्रसिद्धमिति** । 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत' इत्यादिश्रुत्यादौ सिद्धमित्यर्थः ॥ **तत्र सम्बन्धोऽयमेवेति** । गुणोक्तेर्मोक्षस्य च अयं वक्ष्यमाण इत्यर्थः ।

यादु०— **तत्र सम्बन्ध इति** ॥ उक्तविषयप्रयोजनयोः परस्परं ताभ्यां शास्त्रस्य चायं वक्ष्यमाण-सम्बन्ध इत्यर्थः ।

वं०प०— **विशिष्टेति** ॥ आनन्दाविर्भावरूपेत्यर्थः ॥ **विषयाः** प्रतिपादकाः ।

शे०चं०— श्रुतिपुराणयोरप्यागमत्वात् आगमशब्दस्य आगममात्रपरत्वानुपपत्तेरप्यागमा इत्यन्वय-मभिप्रेत्य अपेक्षिताध्याहारेण योजयति **अन्येऽप्यागमा इति** ॥ **प्रसिद्धमिति** । 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत' इत्यादिवचनादिति भावः ॥ **तत्र सम्बन्ध इति** । श्रुत्यादेर्मुक्तिप्रयोजनतायां विषयप्रयोजनयोः परस्परं श्रुत्यादिना च सह सम्बन्धोऽयं वक्ष्यमाण इत्यर्थः । तमेव दर्शयति **यदित्यादि** । वदन्तीतीत्यत्रत्यस्य इति-शब्दस्येत्ययं सबन्ध इति पूर्वेणान्वयः ।

वा०र०— तत्रत्यटीकानुसारेणाह **तेषां दुःखप्रहाणायेत्यादीति** । एवमेव भागवत एव जीवानां मुक्तिरित्यादावपि बन्धको भवेत्यादिप्रमाणान्युदाहर्तव्यानि ।

॥ इति द्वेषस्यापि मोक्षसाधनत्वे विष्णोः गुणोत्कर्षे विद्यमानस्य श्रुतिमहातात्पर्यस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गः ॥

* * *

॥ अथ द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे द्वेषोत्पादनार्थं श्रुतिभिः दोषाः वक्तव्याः ॥

२१६ **सु०—** भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमनेन गम्यते । न च तदस्माभिरपाक्रियते । किन्तु भक्तिवद् द्वेषस्यापीत्यत आह **यदीति** ।

अनु०— यदि द्वेषेण मुक्तिः स्याद्वक्तव्यो दोषसञ्चयः ।

तदा द्वेषोत्पादनार्थमिति शेषः । न चैवम् । गुणमात्रप्रतिपादनस्य प्रतिपादितत्वात् । ततो मोक्षार्थं प्रवृत्तो वेदादिर्गुणानेव प्रतिपादयन्मोक्षस्य भक्तिमात्रसाध्यत्वमभिप्रैतीति गम्यत इति भावः ।

परि०— प्रतिपादितत्वादिति । 'प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषण' इति । जिज्ञासासूत्रे आनुमानिकपादादौ तत्र तत्रेति भावः ।

यादु०— प्रतिपादितत्वादिति । युक्तिपादीयान्तिमाधिकरण इति शेषः ।

शे०चं०— गुणमात्रप्रतिपादनस्येति । अनेन मुक्तिरित्येवेत्येवकारस्य गुणानित्यनेनापि सम्बन्ध उक्तो भवति ।

वा०र०— दोषसञ्चयो वक्तव्यः स्यादित्युक्ते उच्यतां दोषसञ्चयोऽपीति शङ्कापरिहारायाह **न चैवमिति** मूलम् । कुतो नैवं वाच्यम् । भाष्ये तद्वचने बाधकानुपन्यासादित्यतो यत्प्राक् महातात्पर्यरोधापवादनाय भक्त्या प्रसन्नत इत्यादिना श्रुत्यादयो भगवद्गुणानेव वदन्तीति श्रुत्यादिभिर्मोक्षप्रयोजनार्थं भगवद्गुणमात्रप्रतिपादनस्य क्रियमाणतया अनुभाष्यकृतैव भक्त्या प्रसन्नत इत्यादिना भगवद्गुणमात्रप्रतिपादनालाभ इत्याशङ्कापरिहाराय प्राक्कथायोजनायां अकृतत्वेऽपीदानीं तथा योजनामभिप्रेत्य मूलप्रवृत्तिः सिद्धैव । अत एवोत्तरमूलवाक्ये वेदादिनिर्गुणानेव प्रतिपादयन्निति योजनान्तरसूचनमित्याशयेन मूलकाराभिप्रेतयोजनाघटकमात्रं स्वयं दर्शयति **अनेन मुक्तिरित्येवेति** । यत्त्वन्यथाख्यातौ प्रतिपादितत्वादिति प्रतीकमुपादाय युक्तिपादीयान्तिमाधिकरण इति शेष इति निरूपितम् । तत्र प्रतिभाति । सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यन्तिमाधिकरणे हि भाष्ये तट्टीकारीत्या चेतनान्तरे सर्वगुणपूर्णताया अदृष्ट्या भगवत्यपि तदयोग इति पूर्वपक्षे स्वातन्त्र्यादिनाऽन्यत्रादृष्टमपि गुणपूर्णत्वं सम्भवतीति प्रतिपादनम् । अनुभाष्यतन्मूलानुसारेण तु गुणपूर्णत्वनिर्दोषत्वयोरप्यन्यत्रादृष्टतया भगवति तदुभयाङ्गीकारायोग इत्याक्षेपप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं भाष्योक्तश्रुत्यनुग्राहक 'यदधीना' इत्यादिनोक्तयुक्तिव्युत्पादनेन गुणपूर्णत्वनिर्दोषत्वे सम्भवत इति प्रतिपादनम् । तथा च गुणमात्रप्रतिपादनशब्दितं गुणानेव वेदपुराणागमा वदन्तीति यत्प्रमेयं तत्प्रतिपादनस्य तत्र बुद्धिमता कथमपि विज्ञातुं शक्यतया तत्र प्रतिपादितव्याख्यानस्य शिष्यबन्धनमात्रत्वात् । तदधिकरणीयगुणसद्भावदोषाभावप्रतिपादनानुसारेण गुणमात्रस्य प्रतिपादितत्वादित्येव वक्तव्यत्वापत्त्या प्रतिपादनस्येत्यस्यासङ्गतत्वापाताच्च । मोक्षप्रयोजनार्थं गुणा एव वक्तव्या न तु तदर्थं दोषा इति प्रकृतानुसारेण मोक्षप्रयोजनाय गुणप्रतिपादनस्य प्रकृततया तत्प्रतिपादनम् । प्रतिपादकभक्त्या प्रसन्नत इत्यस्यैव ग्राह्यतयाऽन्तिमत्यागेनाधिकरणान्तरग्रहणस्य पूर्वापरामर्शमूलकत्वाच्च । ततो मोक्षार्थं प्रवृत्तो वेदादिर्गुणानेव प्रतिपादयन्नित्युत्तरमूलवाक्यस्यैवेतद्वाक्यार्थरूपतया तदननुसन्धानमूलकत्वाच्चेत्यलं विस्तरेण ।

॥ इति द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे द्वेषोत्पादनार्थं श्रुतिभिः दोषाः वक्तव्याः ॥

* * *

॥ अथ 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः' इत्यादिवाक्यानां विष्णोः निरन्तरस्मरण एव तात्पर्यम् ॥

२१७ **सु०—** ननु 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा' इत्यादीनि द्वेषस्यापि मोक्षसाधनतां प्रतिपादयन्ति वाक्यानि सन्ति । तत्कथं द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाभाव इत्यत आह **स्मर्तव्य इति** ।

अनु०— स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् ।
द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् ॥

पुराणे क्वचित्प्रदेशे । **भगवान् नित्यं स्मर्तव्य** इत्यभिप्रायेणैव द्वेषान्मुक्तिमाहेव पुराणकृदिति सम्बन्धः । तस्मान्नोक्तविरोध इति हेरर्थः ।

इदमुक्तं भवति । पुराणवाक्यं द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वं प्रतिपादयदिवापाततो यद्यपि प्रतीयते । तथाऽपि तन्न तदभिप्रायम् । किन्तु मुमुक्षुणा भगवान् सर्वदा स्मर्तव्य इति तस्याभिप्रायः । यथा 'वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदि'त्यत्र नाकार्यकरणे तात्पर्यं किन्तु सर्वथा भर्तव्यत्वे, तथेहापीति । **गुणानाहेति** तात्पर्यान्तरम् । चैद्यादीनां द्वेषतो मुक्तिं प्रतिपादयद्वाक्यं भगवतः कृपालुत्वादीन् **गुणानाहेति** । शापादिना द्वेषिणोऽपि चैद्याद्यास्तात्कालिकद्वेषमनिरूप्य पूर्वतनीं भक्तिमेवापेक्ष्य भगवता मोचिताः । अहो कृपालुत्वं निर्विकारत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं च तस्येत्यत्र तात्पर्यं तेषां वाक्यानामित्यर्थः । द्विविधानि वाक्यानि, वैरेण यन्नृपतय इत्यादीनि स्मरणप्रधानानि तेषां प्रथमा गतिः । द्वेषाच्चैद्यादय इत्यादीनि तेषां द्वितीयेति हृदयम् ।

प्रथमव्याख्याने लौकिकदृष्टान्तमाह **क्रुद्धवाक्यवदिति** । क्रुद्धवाक्यस्य यथा न प्रतीत एवार्थे प्रामाण्यम् । किन्त्वन्यत्र; तथैवेत्यर्थः ।

परि०— कृपालुशब्दनिर्वाहो जिज्ञासानये 'अतो यथार्थबन्धस्ये'त्येतद्व्याख्यानसुधापरिमळे दर्शितः । गतिद्वयोक्तेर्व्यवस्थितविषयत्वेन कृत्यमाह **द्विविधानि वाक्यानीत्यादिना** । 'वैरेण यन्नृपतयश्शिशुपालपौण्ड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियः पुनः किमि'त्यादिषु ध्यायन्त इति श्रवणात् स्मरणप्रधानानीत्युक्तम् ॥ **द्वेषप्रधानानि** द्वेषसाधकानीत्यर्थः ।

यादु०— स्मरणप्रधानानीति । 'वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियः पुनः किमि'त्यत्र ध्यायन्त इत्युक्त्या स्मरणप्रधानत्वमवगन्तव्यम् । ध्यानस्य स्मृतिरूपत्वात् ।

वं०प०— द्वेषस्यापीति । मुक्तिसाधनत्वमुच्यत इत्यर्थः । **प्रथमा गतिः** । स्मर्तव्य इत्युक्ता गतिः ॥ **द्वितीयेति** । गुणानाहेत्युक्ता गतिरित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वेवं योजनायां गुणानाहेत्येतद्भाष्यखण्डवैयर्थ्यम् । तदतिरिक्तेनैव तेनोक्तशङ्कापरिहारादित्यत आह **गुणानाहेति तात्पर्यमिति** । द्वेषाच्चैद्यादय इत्यादेरिति शेषः । किं तदित्यत आह **चैद्यादीनामिति** । द्वेधा तात्पर्यवर्णने निमित्तमाह **द्विविधानीति** ॥ **स्मरणप्रधानानीति** । वैरेणेत्यादीनां स्मरणप्राधान्यं च ध्यायन्त इति विशेषणोपादानाद्गम्यते । अखण्डस्मृतेरेव ध्यानत्वादित्यवधेयम् ।

वा०र०— वैरेणेत्यादीनामिति । अत्र 'वैरेणे'त्येकदेशोपपादनेन 'वैरेण यन्नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतिधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियः पुनः किम्' इति सम्पूर्णवाक्यं गृह्यते । एतच्चैकादशस्कन्धीयपञ्चमाध्यायीयभागवतगतं वाक्यम् । आदिपदेन च मूलगतादिपदविवक्षितवाक्यान्तरस्योपपादनमिति विवेकः ।

* * *

२१८ **सु०— एतद्विवृणोति यथेति** ।

अनु०— यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकम् ।
प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् ।
वाक्यं

मरेति प्रकृत्यन्तरस्यैतद्रूपम् । 'जीव वा मर वा साधो व्याध मा जीव मा मरे'ति प्रयोगदर्शनात् । आक्षेपो निन्दा । स्वेन प्रोक्तस्यान्यस्य कार्यस्य । पिता किञ्चित्पुत्रं प्रति विधत्ते इदं कुर्विति । स तु श्रमादिभीरुरकुर्वाण एवावतिष्ठते । तदा क्रुद्धः पिता ब्रवीति । अरे जाल्म वैधवेय म्रियस्वेति । तस्य वाक्यस्य यथा न पुत्रमरणविधाने तात्पर्यं किन्तु स्वविहितकरणे । तथा च द्वेषेण स्मरणे मुक्तिर्भवतीति पुराणवाक्यस्यापि न द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे तात्पर्यम् । किन्तु स्मरणस्य कर्तव्यतायामिति ।

परि०— 'म्रियस्वे'ति वक्तव्ये कथं मरेत्युक्तिरित्यत आह **प्रकृत्यन्तरस्येति** । शब्विकरणं मृधात्वन्तरं परस्मैपदं च तथा च मरेति साध्वित्यर्थः ।। **जीव वा मर वेति** । (राजपुत्र चिरञ्जीव मा जीव ऋषिपुत्रकेति पूर्ववाक्यं) साधोरिह परत्र च सुखमेवेति तथोक्तम् । व्याधस्य जीवने मरणे च उभयत्र न सुखमतो 'मा जीव मा मरे'त्युक्तम् ।। **जाल्मेति** । निन्दितेत्यर्थः । **वैधवेय** विधवापुत्र ।

यादु०— ननु मृङ् प्राणत्याग इत्यस्य ङित्त्वेनात्मनेपदित्वात् तस्माल्लोण्मध्यमपुरुषे थासि तुदादिभ्यः श इति शप्रत्यये कृते मृ इति ऋकारस्य रिङ्शयग्लिङ्क्ष्विति रिङादेशे इकारस्याचि श्नुधात्वित्यनेनेयङादेशे थासः से इति थास् इत्यस्य सेभावे सवाभ्यां वामाविति से इत्यत्रत्येकारस्य वकारे म्रियस्वेति रूपेण भाव्यम्, मरेति तु कथमित्यत आह **मरेति प्रकृत्यन्तरस्येति** । धात्वन्तरस्येत्यर्थः । तथा च तस्य परस्मैपदित्वात् सिपि कर्तरि शबिति शपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे सेर्ह्यपिच्चेति हिभावे अतो हेरिति हेर्लोपे मरेति रूपमिति भावः । साधोरिहलोके परलोके च सुखमेवास्तीत्यभिप्रेत्य जीव वा मर वेत्युक्तम् । व्याधस्य तूभयत्र कष्टमेवेत्यभिप्रेत्य मा जीवेत्याद्युक्तमित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— **प्रकृत्यन्तरस्येति** । मर प्राणवियोग इति धात्वन्तरस्येत्यर्थः । जीव वेत्यतःपूर्वं वाक्यं 'राजपुत्र चिरञ्जीव मा जीव ऋषिपुत्रके'ति । **जाल्म** खट्वारूढो जाल्म इति वचनात् । **वैधवेय** विधवा रण्डा, तत्पुत्र ।

शे०चं०— ननु मृङ् प्राणत्याग इत्यस्य म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति शिद्विषये आत्मनेपदनियमाल्लोडात्मनेपदमध्यमपुरुषैकवचने थासि तुदादिभ्यः श इति विकरणप्रत्यये रिङ्शयग्लिङ्क्ष्विति ऋकारस्य रिङि अचि श्नुधात्वितीयङादेशे निष्पन्नान्म्रियतेत्यस्मात्परस्य थासः से भावे कृते सवाभ्यां वामाविति सकारात्परस्यैकारस्य वकारे च सति म्रियस्वेति भवितव्यम् । मरेति तु कथमित्यतो न मृङ् प्राणत्याग इत्यस्येदं रूपं किन्तु तत्समानार्थकस्य भौवादिकस्य मृ प्राणत्याग इत्यस्यैव । तथा च तस्यात्मनेपदित्वाप्राप्ते । तस्माल्लोण्मध्यमपुरुषैकवचने सिपि कर्तरि शबिति शपि सार्वधातुकेति गुणे रपरे च सति निष्पन्नान्मरेत्यस्मात्परस्य सेः सेर्ह्यपिच्चेति ह्यादेशेऽतो हेरिति तल्लोपे च सति युक्तैव मरेति रूपनिष्पत्तिरित्याह **प्रकृत्यन्तरस्येति** । किं धात्वन्तराश्रयणे कल्पकमित्यतोऽभियुक्तप्रयोग एव तथेति भावेन तं दर्शयति **जीव वेति** । 'राजपुत्र चिरञ्जीव मा जीव ऋषिपुत्रके'ति पूर्ववाक्यम् । अत्र राजपुत्रस्यैहिकसुखसद्भावेऽप्यामुष्मिकतदभावाज्जीवनमेव प्रार्थितम् । ऋषिपुत्रस्यामुष्मिकसुखसद्भावेऽप्यैहिकतदभावादजीवनमेव प्रार्थितम् । साधोश्चेहलोके परलोके च सुखसद्भावाज्जीवनमरणोभयप्रार्थनम् । व्याधस्य तूभयथा दुःखमेवेत्युभयाभावप्रार्थनमिति ध्येयम् ।

वा०र०— **म्रियतेरिति** । अनुदात्तङित इति सूत्रेण ङित्वादात्मनेपदसिद्धावपि नियमार्थमेतत्सूत्रमिति काशिकायामुक्तम् । तेनान्यत्रात्मनेपदं न भवति । उदाहृतं च मरिष्यति अमरिष्यदित्यादि । ममारेत्यादि स्पष्टम् ।

ततश्च प्रकृते शिदन्ततयाऽत्मनेपदमित्यर्थः । नियमादित्युक्तिनात्र ङित्वप्रयुक्तमात्मनेपदान्तेन तथा वदन्तोऽन्यथाख्यातिकर्तारो निरस्ता इत्याशयेनेति न तस्या व्यर्थत्वम् । चिता म्रियते लुङ्लिङोश्चात्मनेपदमिति सूत्रार्थः । **रिङ्येति** । शेषक्रियादावसार्वधातुके लिङि च परतः मृते रिङादेशो भवतीति सूत्रार्थः । **सवाभ्यामिति** । लोडिकारस्य सकारवकाराभ्यां परस्य क्रमेण आम् इत्येतावादेशौ स्त इति सूत्रार्थः । **आत्मनेपदित्वाप्राप्तिरिति** । ङित्वाभावेनात्मनेपदप्रसक्तेरेवाभावेन म्रियतेत्यनेन नियतात्मनेपदस्याप्राप्तेरित्यर्थः ।

स०व्र०— प्रकृत्यन्तरस्येति । मृङ् प्राणत्याग इत्यस्य रूपत्वे म्रियस्वेति स्यादिति भावः । सम्मतिग्रन्थे साधो व्याधेति पदच्छेदः ।

* * *

२१९ सु०— इयं च व्यञ्जनावृत्तिरिति केचित् । तात्पर्यवृत्तिरित्यपरे । वाक्यलक्षणा-(अ)नुमा(नमित्या)नं चेत्याचार्याः ।

परि०— इयं चेति । 'वैरेणे'त्यादिषूक्तार्थधीहेतुरित्यर्थः ॥ **वाक्यलक्षण अनुमानं चेति** । वाक्यमेव स्वान्तर्गतपदैर्लक्षणयोक्तमर्थं बोधयति स्वयं लिङ्गविधयाऽनुमापयति चेत्यर्थः । व्यक्तमेतत् कर्मनिर्णयटीकयोः । एवं व्याप्त्यनुमानप्रकारः । 'वैरेणे'त्यादिवाक्यं न प्रमाणविरुद्धप्रतीतार्थकं प्रमाणवाक्यत्वात्, तद्वाक्यकर्ता वा प्रमाणविरुद्धप्रतीतार्थतात्पर्यको न प्रमाणवाक्यकर्तृत्वात्, प्रमाणान्तरानुगुणार्थान्तरतात्पर्यकं तादृशार्थान्तरतात्पर्यको वा उक्तादेव हेतोः सम्मतवदित्यादिरूपेण ज्ञेयः ।

यादु०— इयं चेति । उक्तोदाहरणेषु विवक्षितार्थप्रतीतिजनिकेत्यर्थः ॥ **व्यञ्जनावृत्तिरिति** । तेषामयमाशयः । पदैरभिहितेष्वप्याकाङ्क्षादिवशादन्योन्यान्विततया प्राकरणिकार्थपर्यवसितेष्वपि व्यङ्ग्यरहितस्य वाक्यस्य काव्यस्य वाऽनात्मकशरीरवदचारुत्वाद्वाक्यार्थशोभायै पुनर्वाच्यलक्ष्यातिरिक्तार्थप्रतिपादको यः शब्दार्थव्यापारः सा व्यञ्जनावृत्तिः । इयं त्रिविधा । शब्दशक्तिमूला अर्थशक्तिमूला उभयशक्तिमूला चेति । तत्राद्या यथा— वाहिन्यो राघवेन्द्रस्य सर्वतोमुखसम्भ्रमाः । कुर्वन्त्युद्युक्तबन्धाढ्यं प्रतिपक्षबलार्णवम् ॥ अत्र वाहिनीसर्वतोमुखकबन्धशब्दानामर्थप्रकरणादिना सैन्यसर्वतोमुखलूनमस्तकदेहपराणामप्राकरणिकनदीजलवाचकत्वे निवारितेऽपि वाहिन्यादिशब्दशक्तिमूलया व्यञ्जनया वृत्त्या जलेन सम्यग्भ्रमणवत्यो नद्योऽर्णवमुद्यज्जलाढ्यं कुर्वन्तीति व्यज्यते । वाहिनीशब्दस्य नदीवाचकत्वात् । 'कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखमि'त्यभिधानेन सर्वतोमुखकबन्धशब्दयोर्जलवाचकत्वात् । द्वितीया यथा— श्रुत्वा राघवभूभर्तुः क्षोणीपाणिग्रहोत्सवम् । अङ्गुष्ठेनालिखन् भूपाः पादपीठनताननाः ॥ अत्र भूपा विषण्णा इत्यर्थशक्तिमूलयोक्तवृत्त्या व्यज्यते । तृतीया यथा— विजितारिपुरो मूर्तौ विलसत्सर्वमङ्गलः । राजमौलिरसौ भाति रुद्रदेवो जगत्पतिः ॥ रुद्रराजस्तुतिपरेऽप्यस्मिन्

श्लोके शङ्करस्तुतिर्व्यज्यते । तत्र विजितारिपुर इत्येतदर्थशक्तिमूलयोक्तवृत्त्या शङ्करो व्यज्यते । विलसत्सर्वमङ्गलाराजमौलिपदे तु शब्दशक्तिमूलयैव तया शङ्करव्यञ्जके । शर्वाणी सर्वमङ्गलेत्यभिधानाद्विलसन्ती सर्वमङ्गला पार्वती यस्येति राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृप इत्यभिधानात् राजा मौलौ यस्येति च व्याख्यानसम्भवात् । एवं च प्रकृतोदाहरणेष्वप्यर्थशक्तिमूलया व्यञ्जनावृत्त्यैवोक्तार्थप्रतीतिर्वक्तव्येति । अत्र केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् ॥ तद्बीजं त्वाद्यायास्तावन्न वृत्त्यन्तरत्वम् । तत्र शब्दशक्त्यैवाप्राकरणिकोक्तार्थस्यापि प्रतीतिसम्भवेन तदर्थं तन्मूलकवृत्त्यन्तरकल्पकाभावात् । द्वितीयोदाहरणे तु स्पष्टमनुमानत्वम् । यद्यपि व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरविनाभावाभावान्नानुमानं सम्भवति । तथाऽपि नम्राननत्वादिकार्यं तावत् सकारणकं कार्यत्वात् सम्मतवदिति सामान्यतः कारणसिद्धौ तच्च प्रकरणादन्यन्न सम्भवतीति परिशेषाद्विषाद एव परिकल्प्यते । ततश्चायं प्रयोगः । विवादास्पदं कार्यं विषादकारणकं तदन्याजन्यत्वे सति जन्यत्वात् । यद्यदन्याजन्यत्वे सति जन्यं तत्तत्कारणकम् । यथा घटादि मृदादिकारणकमिति । तृतीयोदाहरणे विजितारिपुर इत्यत्राप्युत्तरपदद्वयवच्छब्दशक्त्यैव शङ्करप्रतीतिसम्भवे तदर्थमर्थशक्तिमूलकवृत्त्यन्तरकल्पनं निर्मूलम् । प्रकृतोदाहरणेषु तु वक्ष्याम इति । तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारे स्वरसबीजं त्वनुपदं वक्ष्यमाणाचार्यपक्षोपपादनेनैव स्पष्टं भविष्यति ।

वाक्यलक्षणेति । वाक्यान्तर्गते कस्मिंश्चित्पदे लक्षणेत्यर्थः । न तु समग्रवाक्ये लक्षणेत्यर्थः । लक्षणायाः पदवृत्तित्वात् । गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्रापि गम्भीरनद्योरन्वयबोधानन्तरं गम्भीरान्वितनदीबोधके नदीपद एव लक्षणया तत्राभिमतार्थप्रतीतिसम्भवे वाक्ये लक्षणाकल्पनस्य निर्मूलत्वात् । वाक्यस्यान्वयलक्षकता तु न सम्मता । अन्विताभिधानाङ्गीकारात् । लक्षणेत्यमुख्यवृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥ **अनुमानं चेति** । तात्पर्यविषयार्थप्रतीतिजनका न सर्वत्र लक्षणैव । अपि त्वनुमानं च क्वचित् तथा भवतीति समुच्चये चशब्दः । ततश्च अयमाशयः । यत्र गङ्गायां घोषोऽग्निर्माणवको यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ वाक्ये तात्पर्यविषयार्थप्रतीतेः शाब्दत्वमनुभवसिद्धम् । तत्र कस्मिंश्चित्पदे लक्षणाद्यमुख्यवृत्तिरेव प्रदर्शनीया न तदतिरिक्ता तात्पर्यवृत्तिः कल्पनीया मानाभावात् । यत्र च प्रकृतोदाहरणादिरूपे वाक्ये शब्दवृत्तिरमुख्या काऽप्युपपादयितुं च न शक्या तत्र तात्पर्यविषयार्थप्रमितिरनुमानजैव । अतस्तदर्थमपि न तत्कल्पनम् । तथा हि 'वैरेण यन्नृपतय' इत्यादिवाक्यवक्ता भगवान् व्यासः । नापातप्रतीतप्रमाणविरुद्धस्ववाक्यार्थतात्पर्यवानाप्तत्वात् । 'अप्यकार्यशतं कृत्वे'त्यादिवाक्यवक्तृवत् 'अरे जाल्मे'त्यादिवाक्यवक्तृवच्चेति प्रतीतार्थे तात्पर्याभावं तावदनुमाय परिशेषात् 'स्मर्तव्यं सततं विष्णौ' इत्यादिस्वोक्तस्यान्यस्यार्थस्य कर्तव्यतायामेव तात्पर्यवान् अवसीयते । यथा मात्रादयः सर्वथा भर्तव्या इति स्वविहितस्यान्यस्यार्थस्य कर्तव्यतायां मनुर्यथा वा इदं कुर्विति स्वविहितस्यान्यस्य कर्तव्यतायां पितेति परिशेषादवगम्यते तथैवेति । 'द्वेषाच्चैद्यादय' इत्यादिवाक्ये तु द्वेषपदस्य तत्पूर्वभाविन्यां भक्तौ लक्षणा । ततश्च भगवतः कृपालुत्वादिप्रतीतिरनुमानजैव । भगवान् कृपालुर्निर्विकारः सत्यसङ्कल्पश्च । तात्कालिकद्वेषवद्भ्योऽपि स्वभावतः स्वभक्तेभ्यो बन्धमुक्तिदानात् सत्प्रभुवत् । यदि कृपालुत्वादिमान्न स्यात् तर्हि तात्कालिकद्वेषेण तेभ्यो मुक्तिदो न स्यात् भवति च । तथा, तस्मादुक्तगुणवानित्यनुमानसम्भवात् । एवमन्यत्राप्यनुमानप्रकारो

द्रष्टव्य इति । उक्तं च भगवत्पादैः । वचनलिङ्गानुमा हि सा विरोधादमुख्या वृत्तिर्वेति । तदेवं यत्र शाब्दी प्रतीतिः तत्र अस्मदभिमतवृत्तिष्वन्यतमां व्युत्पादयामो यत्र तदव्युत्पादनं तत्र शाब्दत्वमेव निराकुर्म इति न तात्पर्यवृत्तिरन्या सिद्ध्यतीति।

वं०प०— व्यञ्जनावृत्तिरितीति । 'गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवानि'ति वाक्येन भार्याया मरणं व्यज्यते । एवं 'वैरेणे'त्यादिवाक्येन स्मरणस्य कर्तव्यत्वं व्यज्यते । एवं 'द्वेषाच्चैद्यादय' इति वाक्येन भगवतः कृपालुत्वादिगुणा व्यज्यन्त इत्यर्थः ॥ **तात्पर्यवृत्तिरिति**। वैरेण द्वेषादित्यादिवाक्यानां व्यासेन स्मरणकर्तव्यत्वकृपालुत्वादिगुणप्रतीतीच्छयैव, उच्चरितत्वादियं तात्पर्य-वृत्तिरित्यर्थः ॥ **वाक्यलक्षणेति** । वाक्यरूपेत्यर्थः । वाक्यलिङ्गकेति यावत् । 'वैरेण यन्नृपतयो', 'द्वेषाच्चैद्यादय' इत्यादिवक्ता भगवान् व्यासः, स्मरणकर्तव्यत्वकृपालुत्वादिगुणाभिप्रायवान्, आप्तत्वे सति प्रमाणाविरुद्धवक्तृत्वात्, वृद्धवाक्यवदिति वाक्यलिङ्गकानुमानमित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु 'वैरेण यन्नृपतय' इत्यादीनां स्मरणप्रधानानां 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा' इत्यादीनां द्वेष-प्रधानानां च वाक्यानां क्रुद्धपित्रादिवाक्यदृष्टान्तेन वाचनिकार्थव्यतिरिक्तार्थान्तरगमकत्वमाचार्यैरुक्तं तत्किं शब्द-प्रमाणतया तेषामभिमतं किंवाऽनुमानप्रमाणतया । नाद्यः । शाब्दत्वहेतूनां शक्तिलक्षणागौणीनामसम्भवेन वाच-निकार्थव्यतिरिक्तार्थस्य शाब्दत्वायोगात् । नान्त्यः । तत्प्रकाराप्रतिभासादित्यतोऽत्र वादिविप्रतिपत्तिं दर्शय-न्नाचार्यपक्षमाह **इयं चेत्यादि** । शक्त्यादेरिव व्यञ्जनतात्पर्ययोरपि शाब्दत्वानुकूलशब्दवृत्तित्वात् दार्ष्टान्तिक-वाक्यानां दृष्टान्तवाक्यानां च शक्तिलक्षणागौणीभिर्वाचनिकार्थव्यतिरिक्तार्थान्तरगमकत्वासम्भवेऽपि आलङ्कारिक-सम्मतव्यञ्जनावृत्त्या मीमांसकसम्मततात्पर्यवृत्त्या वाऽर्थान्तरप्रतिपादकत्वसम्भवान्न तस्य शाब्दत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत्र केचिदित्यपर इति चास्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु व्यञ्जनस्य शब्दवृत्तिताया आनुमानिकपादे निरस्तत्वात् । तात्पर्यस्य 'वाचकत्वं हि तात्पर्यमि'त्यादिना उत्तरत्र तस्या निरसिष्यमाणत्वादिति द्रष्टव्यम् । **वाक्यलक्षणानुमानं चेत्याचार्या इति** । विशिष्टवचनरूपं लिङ्गमेव वाचनिकार्थव्यतिरिक्तार्थान्तरगमकमित्यर्थः । वचनलिङ्गानुमा हि सेत्यन्यत्र तदुक्तेः । तथा हि । वैरेण यन्नृपतय इत्यादिपुराणकर्ता व्यासो नापातप्रतीतार्था-भिप्रायवानाप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धार्थवादित्वात् सम्मतवत् । ततोऽप्ययं मुमुक्षुणा विष्णुस्मरणकर्तव्यत्वाभि-प्रायवानबाधिताभिप्रायान्तरशून्यत्वात् । ततो विष्णुः सर्वदा स्मर्तव्य आप्तेन तथाऽभिमतत्वादित्यनया प्रनाड्या विष्णुस्मरणकर्तव्यताप्रतीतिर्वचनलिङ्गानुमितानुमितिरेव । तथा द्वेषाच्चैद्यादय इत्यादिपुराणकर्ता नापातप्रतीतार्था-भिप्रायवानाप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धवादित्वात् सम्मतवदिति । ततोऽप्ययं विष्णो कृपालुत्वाद्यभिप्रायवानबाधि-ताभिप्रायान्तरशून्यत्वात् सम्मतवत् । ततश्च विष्णुः कृपालुत्वादिगुणविशिष्ट आप्तेन तथाऽभिप्रेतत्वादिति वचन-लिङ्गानुमितिरेव । 'अप्यकार्यशतं कृत्वे'त्यादिवाक्यस्य कर्ता नाकार्यकरणतातात्पर्यवान् आप्तत्वे सति प्रमाण-विरुद्धार्थवादित्वात् । ततश्चायं सर्वथा भर्तव्यत्वाभिप्रायवानबाधिताभिप्रायान्तरशून्यत्वात् । ततः पित्रादयः सर्वथा

भर्तव्या आप्तेन तथाऽभिप्रेतत्वादित्यनया प्रनाड्या भर्तव्यत्वप्रतीतिर्वचनलिङ्गानुमिताऽनुमितिरेव । अरे जाल्म वैधवेयेत्यादिवाक्यवक्ता इदानीं मह्यं क्रुद्धो वर्तते । आप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धकर्तव्यतावादित्वात् । क्रोधश्चास्य विहिताकरणादेव । दृष्टपरित्यागेनादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । ततोऽयमेतत्कर्तव्यत्वाभिप्रायवांस्तदकृति-जनितक्रोधवत्त्वादिति वक्त्रभिप्रायमनुमायेदं मया कर्तव्यं मत्कार्यत्वेनाप्ताभिप्रेतत्वादित्यनया प्रनाड्या स्वविहित-कर्तव्यताप्रतीतिर्वचनलिङ्गानुमितिरिति दिक् । अत्रानुमानं चेति पाठेऽपि चशब्दोऽवधारणार्थ एव द्रष्टव्यः । क्वचिद्वाक्यलक्षणार्थान्तरगमिका क्वचिच्चानुमानमित्येतद्वाक्यव्याख्यानं तु व्यञ्जनावृत्तिविषये वाक्यलक्षणायाः क्वापि आचार्यैरनुक्तत्वात् वचनलिङ्गानुमा हि सेति तद्विषयस्य वाक्यलिङ्गकानुमानवेद्यताया एव तैरुक्तत्वात् । शक्तिव-ल्लक्षणाया अपि वृत्तित्वेन पदमात्रधर्मत्वेन वाक्यलक्षणाया अनुक्तत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

वा०र०— खट्वारूढो जाल्म इत्यत्र जाल्मोऽयुक्तकारीति व्याख्यानादयुक्तकारी जाल्मपदार्थो मूले शब्द-प्रमाणतयाऽर्थान्तरगमकत्वमित्यनेन वाचनिकव्यतिरिक्तार्थान्तरस्य शाब्दत्वमुक्तं स्यात्तदनुपपन्नमित्याह **शाब्दत्व-हेतूनामिति** । द्वितीये तु न पर्यवसानमावश्यकमिति ज्ञेयम् । ताभिर्वृत्तिभिः प्रतिपादितार्थस्यैव शाब्दत्वादिति भावः । **तत्प्रकारेति** । दूषणं तु सामान्येन पर्यवसानतदभावयोरिति ज्ञेयम् । **आनुमानिकपाद इति** । प्रयोग-युक्तसादृश्यं सम्बन्धो वाऽपीत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरेऽनुमानताया अर्थप्रतिपादकत्वं हि तात्पर्यमित्येत-द्व्याख्यानावसरे तथोपपादयिष्यमाणत्वादिति भावः । **अन्यत्र तदुक्तेरिति** । कर्मनिर्णये आचार्योक्तेरित्यर्थः । स निषिद्धं क्रुद्धो वर्तत इत्यादि कर्मनिर्णयटीकानुसारेण प्रयोगानाह **तथाहीति** ॥ **वचनेति** । वचनरूपेण लिङ्गेनानुमितो योऽर्थस्तस्यानुमितिरेवेयं प्रतीतिरित्यर्थः । कर्मनिर्णयटीकायां वचनलिङ्गेन वक्तुराशयोऽनुमीयत इत्युक्तेः । रोट्टी अप्यवलोकनीया । अत्र विशेषस्तु कर्मनिर्णयतट्टीकयोर्ज्ञेय इत्याशयेनाह **दिगिति** । एतद्ग्रन्थ-समानार्थो ग्रन्थ उपासनापादीय इत्येतदनुभाष्यव्याख्यानमूलटीकाग्रन्थोऽस्माभिः प्राग्व्याख्यातस्तदनुसारेणात्रापि व्याख्यानं कर्तव्यम् । **व्याख्यानं त्विति** । अन्यथाख्यातिकाराणामित्यर्थः । एतेन तत्र वाक्यपदस्य तद्गपदे लक्षणयेत्यादि उक्तम् । तदपि लक्षणाया एव दोषत्वात् अबाधितार्थान्तरोपपत्तेर्वचनलिङ्गानुमा हि सेति कर्म-निर्णयाद्यदर्शनमूलकत्वाच्चायुक्तमिति सूचितमिति न पृथग्दूषितम् ।

स०व्र०— **वाक्यलक्षणेत्यादि** । अत्र वाक्यस्थानां केषाञ्चित्पदानां लक्षणा वाक्यलक्षणेत्यभि-मतम् । शक्तिवल्लक्षणाया अपि वृत्तित्वेन पदधर्मत्वेन वाक्यधर्मत्वानुपपत्तेरिति बोध्यम् । इदं चाखण्डार्थताभङ्गे न्यायामृते स्पष्टम् ॥ **अनुमानं वेति** । अयमिदानीं मह्यं क्रुद्धः आप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धाभिधायित्वात् । क्रोध-श्चास्य सन्निहितात् तदुक्ताननुष्ठानादेव दृष्टहेतुत्यागेनादृष्टकल्पनायोगात् । अतो मयेदं कार्यमित्येवमनुमेत्यर्थः ।

॥ इति 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः' इत्यादिवाक्यानां विष्णोः निरन्तरस्मरण एव तात्पर्यम् ॥

* * *

॥ अथ पुराणवाक्यस्य प्रतीतार्थकत्वस्वीकारे स्वविरोधः बहुश्रुतिविरोधश्च ॥

२२० **सु०—** प्रतीत एवार्थः किन्न स्यादित्यत आह **श्रुतीति** ।

अनु०— **श्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा ।**
बह्वागमविरोधाच्च न द्वेषान्मुक्तिवाचकम् ॥

पुराणगं वाक्यमिति वर्तते । श्रुतयोऽतीतपादेऽत्र चोदाहृताः । **यत्र द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वमुच्यते तत्रैव तद्विरुद्धमुच्यत इति स्वविरोधः । सोऽपि हिरण्यकशिपुश्चेत्यादिभागवतवाक्यानां पठितत्वात् प्रदर्शित एव । अञ्जसा मुख्यया वृत्त्या । द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयन्न भवति ।**

परि०— **अतीतपाद इति** । 'रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिण' इत्यादिनेति भावः ॥ **अत्र चेति** । पाद इति वर्तते । 'चेतनस्य द्रव्यं भोग्यमि'ति ग्रन्थेनेति ज्ञेयम् ।

गु०दी०— **स्वविरोधेन चाञ्जसेति** वदता इदं सूचितम् । 'गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । सम्बन्धाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभोरि'ति भागवतवाक्ये गोपीनां कामात् चैद्यादीनां द्वेषान्मोक्ष उच्यते । न च ताः केवलं कामान्धाः । 'न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् । विखनसार्चितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सात्वतां कुले' इति तासु ज्ञानस्य सखे इति सखिपदोक्तभक्तस्नेहस्य च तत्रैवोपलम्भात् । शिशुपालदन्तवक्त्रयोर्जयविजयापरनाम्नोर्भगवद्द्वारपालकत्वेन भागवत एवोक्तयोर्बहुकालं हरिसेवादिरूपभक्तिज्ञानादिगुणानामपि सूचितत्वात् । अत ईषत्कामसहितज्ञानभक्त्यादिगुणादसुरावेशनिमित्तेषद्द्वेषसहितज्ञानभक्त्यादेरेव मुक्तिरित्यर्थो वाच्यः । अन्यथा 'कतमोऽपि न वेनस्य पञ्चानां पुरुषं प्रती'त्युत्तरवाक्ये केवलभक्त्यभावस्य स्वतस्सिद्धत्वात् पञ्चानां साधनानां कतमोऽपि नेति निषेधः क्रियते । द्वेषपदस्य केवलद्वेषवाचकत्वे 'भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातित' इति पूर्ववाक्ये द्वेषोद्रेकनिमित्तनिन्दया तमःप्राप्तिश्रवणात् । द्वेषोऽपि परिपूर्ण इति गम्यते । अतः पूर्वोत्तरवाक्ययोः परस्परविरोधः स्यात् । ईषद्द्वेषसहितभक्त्यादिगुणादित्यर्थकथने 'कतमोऽपि न वेदस्ये'त्युत्तरवाक्यनिषेधोऽपि घटते । 'भगवन्निन्दये'ति केवलद्वेषाभिधायकपूर्ववाक्यं च घटते । अतः आपातार्थग्रहणे पुराणवाक्ययोः पूर्वोत्तरविरोधः । किञ्च स्वसम्बन्धिनो राज्याधिपतेरलङ्कृतमन्दिरस्यापि दुर्योधनस्य गृहे पानीयमात्रमप्यस्वीकृत्य शूद्रीपुत्रस्यापि भक्तिमतो विदुरस्य गेहेऽल्पमपि बह्वीकृत्य स्वीकृतवतः कृष्णस्य द्वेषान्नैव प्रसादः किन्तु भक्त्यैव प्रसीदतीति सर्वानुभवसिद्धं वाक्यशतेनापि नान्यथयितुं शक्यते । न हि गङ्गापदप्रयोगेऽपि तीरमतीरं कर्तुं शक्यम् । किन्तु गङ्गापदमेव मुख्यवृत्त्यसम्भवेऽमुख्यवृत्त्या योज्यते । तथाऽत्रापि किमपूर्वमिति । एतेनालौकिकत्वाद्विद्विषोऽपि भगवान् प्रसीदतीति च निरस्तम् ।

शे०चं०— वर्तत इति । अनुवर्तत इत्यर्थः । ननु पुराणवाक्यस्य प्रतिज्ञाते द्वेषान्मुक्तिप्रतिपादकत्वाभावे हेतुतयोपन्यस्तानां श्रुतिविरोधस्वविरोधबह्वागमविरोधानां त्रयाणामप्यत्र कथम्भावशङ्कायामुपदर्शनीयत्वात् श्रुतिविरोधस्वविरोधावनुपदर्श्य बह्वागमविरोधमात्रस्योपदर्शनमनुचितमित्यतः तदुपपादनाय तयोरनुपदर्शनीयतायां निमित्तमुपदर्शयन् श्रुतिविरोधस्य तावदाह **श्रुतय इति** । 'रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिण' इत्यादिना पूर्वपादे 'चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव चे'त्यादिना अस्मिन्पादे च विरोधिश्रुतय उपदर्शिता एवेत्यतो न तद्विरोधोपपादनमपेक्षितमिति भावः । स्वविरोधशब्दार्थं वदन्नेव तस्याप्युपदर्शनीयतामाह **यत्रेति** ॥ **सोऽपीति** । स्वविरोधोऽपीत्यर्थः । **पठितत्वादिति** । पूर्वपाद इति शेषः ।

* * *

२२१ **सु०— आगमविरोधं दर्शयति तम इति** ।

अनु०— तमो द्वेषेण संयान्ति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ।
विष्णौ विष्णुप्रसादेन विलोमत्वेन चाञ्जसा ।
इति षाड्गुण्यवचनमप्युक्तार्थनियामकम् ॥

विष्णौ भक्त्या जातेन विष्णुप्रसादेन एव मुक्तिं संयान्ति । तथा विष्णौ द्वेषेण जातेन विलोमत्वेन विष्णुकोपेन अञ्जसा तमः संयान्तीति योजना । चशब्दौ समुच्चयार्थौ । उक्तार्थनियामकं विष्णुभक्तिरेव मुक्तिसाधनं न द्वेष इत्यस्यार्थस्य नियामकम् । एतद्वाक्यसमाख्यया 'चेतनस्ये'ति श्रुतौ मुक्तावितिशब्दो विष्णोर्वाचक इति सिद्ध्यति । तथा च द्वेषो भक्तिश्चेत्येतद्द्वयं सन्मुक्तेः केवलो द्वेषस्त्वसन्मुक्तेः कारणमित्यन्यथाप्रतीतिरपास्ता भवति ।

वं०प०— अपास्ता भवतीति । षाड्गुण्यवाक्यादिति शेषः ।

शे०चं०— नन्वत्र तमो द्वेषेण विष्णौ भक्त्या विष्णुप्रसादेन विलोमत्वेनाञ्जसा मुक्तिं संयान्तीति योजनायां विष्णुद्वेषस्य तमःसाधनत्वानुक्तिर्भक्तिप्रसादयोश्च समकक्षतया सन्मुक्तिसाधनत्वप्राप्तिस्तत्तुल्यतयैव विलोमत्वस्यापि सन्मुक्तिकारणत्वप्राप्तिश्च भवतीत्यतो यथावद्वाक्यं योजयति **विष्णावित्यादि** । उक्तरीत्या वाक्ययोजनायां न चशब्दद्वयस्य कृत्यमित्यतो भक्त्या मुक्तिं संयान्ति तमो द्वेषेण संयान्तीत्युक्तयोर्मिथः समुच्चयार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावेन तदर्थतया चशब्दौ व्याचष्टे **चशब्दाविति** । तमो द्वेषेणेत्यादिषाड्गुण्यवचन-

स्याव्यवहितप्रकृतं यद् द्वेषवाक्यस्य प्रतीतार्थेऽतात्पर्यं तदुपपादकतयाऽव्यवहितेनैव पूर्वग्रन्थेन सङ्गतिरित्येव न किन्तु व्यवहितपूर्वोक्तार्थोपपादकतया व्यवहितसङ्गतिरप्यवधेयेत्याशयेनाह **एतद्वाक्येति** ॥ **इति सिद्ध्यतीति** । इति च सिद्ध्यतीत्यर्थः । अनेन प्रागुक्तस्य मुक्तावित्यत्र केशव इति व्याख्यानस्योपपादकतया तद्ग्रन्थसङ्गतिरुक्ता भवति । प्रकारान्तरेण व्यवहितसङ्गतिं सूचयति **तथेति** ॥ **केवलो द्वेष इति** । अनेन द्वेषपदमावर्तते । तच्च केवलद्वेषपरमित्युक्तं भवति ॥ **अन्यथाप्रतीतिरिति** । चेतनस्येति पूर्वोदाहृतश्रुताविति वर्तते ।

॥ इति पुराणवाक्यस्य प्रतीतार्थकत्वस्वीकारे स्वविरोधः बहुश्रुतिविरोधश्च ॥

* * *

॥ अथ एतादृशवाक्यस्य यथाश्रुतार्थस्वीकारे सर्वागममहातात्पर्यविरोधः ॥

२२२ **सु०— इतश्च नैतद्वाक्यं प्रतीतार्थपरमित्याह महातात्पर्येति ।**

अनु०— महातात्पर्यरोधेन कथं वाक्यं प्रमाणताम् ।
याति

मोक्षप्रयोजनानां सर्वागमानां भगवद्गुणेष्वेव यन्महातात्पर्यं तदन्यथाऽनुपपत्त्या भक्तिरेव मुक्तिसाधनं न द्वेष इत्यवगम्यते । अतो महातात्पर्यविरोधेन च द्वेषवाक्यं प्रतीतार्थे कथं प्रमाणतां याति ।

ननु श्रुत्यादीनां कथं प्राबल्यम् । येन तद्विरोधादिदं वचनं स्वार्थात्प्रच्याव्यते । उच्यते । श्रुतेः श्रुतित्वादेव प्राबल्यम् । स्ववाक्यस्य निरवकाशत्वात् । अत एव तत्रोक्तमञ्जसेति । इतरागमानां च बहुत्वेन । अत एव बह्वागमेत्यभिहितम् ।

परि०— द्वेषवाक्यमिति । 'द्वेषाच्चैद्यादय' इति वाक्यम् । **प्रतीतार्थे** द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे इत्यर्थः । **स्ववाक्यस्येति** । हिरण्यकशिपुश्चापीत्यादेरित्यर्थः ।

शे०चं०— द्वेषवाक्यस्य श्रुत्यादिविरोधेन प्रतीतार्थेऽतात्पर्यस्य प्रतिपादितत्वात्किमुत्तरेणेत्यतो युक्त्यन्तरेण द्वेषवाक्यस्य प्रतीतार्थेऽतात्पर्योपपादकत्वान्न तदानर्थक्यमिति भावेन तथोत्तरवाक्यं योजयति **इतश्चेति** । ननु तथाऽपि सर्वार्थरूपं हीत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च महातात्पर्ययुक्तेर्वाक्यतः प्राबल्योपपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च द्वेषवाक्यविरोधेन महातात्पर्ययुक्तेर्विषयान्तरपरत्वस्यापि

वक्तुं शक्यत्वान्न महातात्पर्ययुक्तिविरोधेन द्वेषवाक्यस्य प्रतीतार्थेऽतात्पर्यमित्यविशेषशङ्काया विशेषोपदर्शनेन परिहारार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । तथा सति तादृगविशेषशङ्काया महातात्पर्ययुक्ताविव श्रुत्यादावपि सम्भवेन तत्रापि विशेषोपदर्शनस्यावश्यकत्वात् श्रुत्यादीनां प्राबल्यमनुपपाद्य महातात्पर्ययुक्तिमात्रस्यैव प्राबल्योपपादनस्याश्लिष्टत्वादित्यतः तत्प्राबल्यव्युत्पादनस्य पूर्वग्रन्थेनैव सिद्धेर्युक्तमेव श्रुत्यादीनां पृथक् प्राबल्यमनुपपाद्यापि महातात्पर्ययुक्तिमात्रस्यैव तद्व्युत्पादनमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं श्रुत्यादिसाधारण्येनाविशेषशङ्कामुत्थाप्य तत्प्राबल्यस्य पूर्वग्रन्थेनैव सिद्धतामुपपादयति **ननु श्रुत्यादीनामिति** ॥ **स्ववाक्यस्येति** । पुराणवाक्यस्येत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । निरवकाशत्वादेवेत्यर्थः ।

वा०र०— विषयान्तरपरत्वस्यापीति । युक्तेरपीत्यपिशब्दसम्बन्धः । तादृगविशेषेति पाठः । तत्प्राबल्यव्युत्पादनेत्यनन्तरं सङ्गमयितुमित्यतः प्राक्तनस्य पूर्वग्रन्थेनैव सिद्धेर्युक्तमेव श्रुत्यादीनां पृथग्प्राबल्यमनुपपद्यापि महातात्पर्ययुक्तिमात्रस्यैव तद्व्युत्पादनमभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयता ग्रन्थः पङ्क्तिभ्रमेण परित्यक्तः मूलकोशानुसारेण निक्षेप्यः व्युत्पादयितुम् । यथास्थितपाठस्त्वसम्भव इति स्पष्टमेव ।

स०व्र०— इतश्चेति । द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे महातात्पर्यविरोधः प्रागुक्तः इदानीं तु द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वप्रतिपादकवाक्यस्य तदर्थपरत्वे महातात्पर्यविरोध इति न पौनरुक्त्यमित्याहुः ।

॥ इति एतादृशवाक्यस्य यथाश्रुतार्थस्वीकारे सर्वागममहातात्पर्यविरोधः ॥

* * *

॥ अथ 'महातात्पर्य'शब्दार्थविवेचनम् ॥

२२३ **सु०—** महातात्पर्ययुक्तेर्वाक्यतः प्राबल्यमुपपादयितुमाह **सर्वेति** ।

अनु०— सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्यमिष्यते ।

सर्वेषां शास्त्राणामनन्यार्थतया यदेकार्थप्रतिपादकत्वं तद्रूपमित्यर्थः ।

* * *

२२४ **सु०—** कथमिदं लभ्यते ? अर्थशब्दो मुख्यं प्रतिपाद्यमाह । 'सत एव पदार्थस्ये'ति यथा । स चैकवचनान्तः । तेन च तत्प्रतिपादकत्वं लक्ष्यत इति । कथमयं महातात्पर्यशब्दार्थ इत्यत आह **वाचकत्वं हीति** ।

अनु०— वाचकत्वं हि तात्पर्यं

तत् परं प्रतिपाद्यं यस्य तत्तत्परम् । तस्य भावस्तात्पर्यमित्ये(वमर्थवा)वं वाचकत्वं प्रतिपादकत्वं हि तात्पर्यमुच्यते । तस्य च महच्छब्देन विशेषणे योग्यतयैषोऽर्थो महातात्पर्यशब्दस्य भवतीति भावः । ततः किमित्यत आह **यदर्था इति** ।

यदर्था अखिला रवाः ।
सोऽर्थः कथं परित्याज्य एकशब्दस्य संशये ॥

योऽर्थो येषां ते **यदर्थाः** । **रवा** आगमाः । **एकशब्दस्य संशये** एकवाक्यसम्बन्धिनि संशये सत्येकं सन्दिग्धं विरुद्धार्थं वाक्यमादायेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । सर्वाणि वाक्यानि सम्भूयानन्यार्थतया यमेकमर्थं प्रतिपादयन्ति तद्विरुद्धार्थं प्रतिपादयत् तदवान्तरवाक्यं यदुपलभ्यते सावकाशं च तन्महावाक्यार्थविरोधादन्यथा क्रियते न तु तद्विरुद्धो महावाक्यार्थस्त्यज्यत इति तावत्प्रसिद्धम् । महावाक्यस्य प्रधानत्वादुपक्रमादिभिर्निश्चितार्थत्वाच्च । अवान्तरवाक्यस्याप्रधानत्वात् सन्दिग्धार्थत्वाच्च । प्रकृते तु भक्तिरेव मुक्तिसाधनं न द्वेष इति सर्वैर्वाक्यैः सम्भूय प्रतिपादितोऽर्थः । अर्थाक्षि(आक्षि)प्तस्यापि प्रतिपाद्यस्येव तदर्थत्वात् । द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयदेकं तदवान्तरवाक्यं सावकाशं चोक्तप्रकारेण । तस्मादिदमेव बाध्यत इति ।

परि०— कथमिदं लभ्यत इति । अर्थपदप्रयोगमात्रेणोक्तरूपं तात्पर्यं कथं लभ्यत इत्यर्थः ॥ **सत एव पदार्थस्येति यथेति** । 'सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् । कैवल्यं परममहान्निर्विशेषो निरन्तर' इति तृतीयस्कन्धद्वादशाध्यायस्थवाक्ये अर्थशब्दो यथामुख्यप्रतिपाद्यपरः तथेति । उक्तं हि तत्र तात्पर्ये 'मुख्याभिधेयस्त्वर्थः स्यादि'त्यादिना ॥ **एषोऽर्थ इति** । अनन्यार्थतयेत्यादिनोक्तोऽर्थ इत्यर्थः ॥ **इति तावत्प्रसिद्धमिति** । उपपादितमेतत् 'प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे' इत्येतद्व्याख्यावसर इति भावः । विष्णुमहिमोक्तिपरवाक्यानां कथं भक्त्यर्थकत्वमित्यत आह **अर्थाक्षिप्तस्यापीति** ॥ **उक्तप्रकारेणेति** । 'स्मर्तव्यो भगवानि'त्यादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

गु०दी०— सत एव पदार्थस्येति यथेत्यत्र सत एव मुख्यस्यैव पदार्थस्यैवेत्यर्थः । तेन घटशब्दस्य घट एव मुख्यार्थः । लाक्षणिकादिस्त्वमुख्यार्थ इति भावः ।

यादु०— सत एव पदार्थस्येति । 'सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् । कैवल्यं परम-महान्निर्विशेषो निरन्तर' इति भागवतेऽर्थशब्दस्य मुख्याभिधेयो यस्तस्येति 'मुख्याभिधेयस्त्वर्थः स्याद्वाच्यमन्यत्र भण्यते । अमुख्येष्वर्थशब्दस्तु नीचोपरिहितो भवेदि'ति ब्रह्मतर्कसम्मत्या भगवत्पादैर्व्याख्यातत्वादिति भावः ।

वं०प०— एकवचनान्त इति । सर्वशास्त्राणां य एकोऽर्थ इत्येवमर्थशब्द एकवचनान्त इत्यर्थः ॥ **महच्छब्देनेति** । मुख्यत्वापरपर्यायानन्यत्वार्थकमहच्छब्देन तात्पर्यस्य विशेषणे सतीत्यर्थः । तर्हि गुणोत्कर्षे कथं तात्पर्यमित्यत आह **अर्थाक्षिप्तस्यापीति** । भक्तेः मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनेऽर्थाद्गुणोत्कर्षप्रतिपादनमेव प्राप्तमित्यर्थः । यथोक्तं 'भक्त्यर्थं हि भगवन्महिमोक्तिरि'ति । **तदर्थत्वात्** वाक्यार्थत्वात् । अत एवाहुः । द्विविधो हि सूत्रार्थः श्रौत आर्थश्चेति ।

शे०चं०— कथमिदमिति । सर्वार्थरूपं हीत्यत्र मुख्यत्वप्रत्यायकांशस्य तदेकत्वप्रत्यायकांशस्य तत्प्रतिपादकत्वप्रत्यायकांशस्य चाभावान्न तल्लाभ इत्याशयः । अर्थशब्दस्यैव मुख्यत्वप्रत्यायकत्वमेकवचनस्य तदेकत्वप्रत्यायकत्वं लक्षणया च तत्प्रतिपादकप्रत्यायकत्वमिति युक्तोऽनेन सर्वशास्त्राणामनन्यार्थतया यदेकार्थ-प्रत्यायकत्वं तद्रूपमहातात्पर्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्यार्थशब्दस्य मुख्याभिधेयार्थतां तावदाह **अर्थशब्दो हीति** । तत्कुत इत्यत आह **सत एव पदार्थस्येति यथेति** 'सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् । कैवल्यं परम-महान्निर्विशेषो निरन्तरः' इति भागवतवाक्यस्यार्थशब्दस्य 'मुख्याभिधेयस्त्वर्थः स्याद्वाच्यमन्यच्च भण्यते । अमुख्येष्वर्थशब्दस्तु नीचोपरिहितो भवेदि'ति तत्तात्पर्योदाहृतब्रह्मतर्कवाक्यसम्मत्या सत्पदस्य यो मुख्याभिधेय इत्यनेन प्रकारेण मुख्याभिधेयार्थत्वसिद्धेः तद्दृष्टान्तेनात्रापि तस्य तदर्थत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **अयमिति** । सर्वेषामपि शास्त्राणामनन्यार्थतयैकार्थप्रतिपादकत्वरूप इत्यर्थः ॥ **अर्थप्रतिपादकत्वं हि तात्पर्यमिति** । अनेन शक्त्या शक्यसम्बन्धेन वाक्यस्य गुणयोगेन वाऽर्थप्रतिपादकत्वमेव तात्पर्यमित्युक्त्या मुख्यामुख्यवृत्त्यतिरिक्त-तात्पर्याभावसूचनात् तात्पर्यवृत्तिस्तु नातिरिच्यत इत्याचार्यः स्वयमेव वक्ष्यतीत्यानुमानिकपादोक्तं विवृतं भवति।

ननु यदि मुख्यामुख्यवृत्तिविषयत्वातिरिक्ततात्पर्यं नास्ति कथं तर्हि विषं भुङ्क्ष्वेत्यादेर्लौकिकवाक्यस्य निषिद्धभोजनवर्जनादौ तात्पर्यम् । न हि तत्रोक्तवृत्तिसम्भवः । न च तस्यार्थस्यानुमानिकत्वेनाशाब्दत्वा-च्छाब्दार्थ एव च वाक्यतात्पर्याङ्गीकारात् तत्र वाक्यतात्पर्याभावो न दोषायेति वाच्यम् । 'स्मर्तव्यो भगवान् नित्यमि'त्यर्थेनैव हि क्वचित् । द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् । यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेप-पूर्वकम् । प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् । वाक्यमि'त्यनुव्याख्याने 'वैरेण यन्नृपतय' इत्यादेः 'द्वेषा-च्चैद्यादयो नृपाः' इत्यादेश्च पुराणवाक्यस्य लौकिकवाक्यदृष्टान्तेन वाक्यलिङ्गकानुमानवेद्येऽपि विष्णुस्मरणकर्त-

व्यत्वे विष्णोः कृपालुत्वादौ च तात्पर्यस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् । न च तत्र वक्तुरभिप्रायस्तत्रेत्येवोच्यते न तु वाक्यस्य तत्र तात्पर्यमुक्तमिति वाच्यम् । क्रुद्धवाक्यवत् पुराणवाक्यमिति वाक्यस्य ग्रहणात् । न च तत्र अन्यार्थत्वमेवोक्तं वाक्यस्य न तात्पर्यमिति वाच्यम् । अर्थशब्दस्य वृत्तिलभ्यार्थपरत्वे बाधे तात्पर्यार्थपरत्व एव पर्यवसानात् । न चार्थशब्दो वृत्तिलभ्यार्थपरः । न वा तात्पर्यविषयपरः । किन्तु प्रयोजनपर इति वाच्यम् । तस्य वाक्यस्य यथा न पुत्रमरणविधाने तात्पर्यं किन्तु स्वविहितकरणे तथा द्वेषेण स्मरणे मुक्तिर्भवतीति पुराणवाक्यस्यापि न द्वेषस्य मुक्तिसाधनतायां तात्पर्यं किन्तु स्मरणस्य कर्तव्यतायामिति । इयं च व्यञ्जनावृत्तिरिति केचित् । तात्पर्यवृत्तिरित्यपरे वाक्यलक्षणानुमानं चेत्याचार्या इति पूर्वटीकाग्रन्थविरोधापातादिति चेन्न । भावानवबोधात् । न हि भगवत्पादानां टीकाकृतश्च वृत्तिव्यतिरिक्तं तात्पर्यं नास्तीत्याशयः । किन्तु योगादिरूपाया मुख्यवृत्तेर्गौण्यादिरूपाया अमुख्यवृत्तेश्चातिरिक्ततात्पर्याख्या वृत्तिर्नास्तीति । ततश्च वचनलिङ्गानुमानवेद्येऽर्थेऽशाब्दतयोक्ततात्पर्याख्यवृत्त्यभावेऽपि लोकवेदयोः साधारणस्य तदर्थप्रतिपत्त्यभिप्रायेण प्रयुक्तत्वरूपस्य पदवाक्यतात्पर्यस्य विद्यमानत्वान्न पूर्वग्रन्थविरोधः । अत एव कर्मनिर्णयटीकाकृता वाचनिकार्थातिरिक्तोक्तविधतात्पर्यसद्भावाभिप्रायेण, न च वाचनिकार्थस्तात्पर्यार्थ इति विशेषः, इत्याचार्यवाक्यमेतद्व्यतिरिक्तायां तात्पर्यवृत्तौ तद्विषये च मानाभावादित्यादिना तात्पर्याख्यवृत्त्यन्तरनिषेधपरत्वेनैव व्याख्यातम् । अत एव तात्पर्यवृत्तिस्त्वित्यादौ वृत्तिपर्यन्तधावनम् । अन्यथा तात्पर्यं तु नातिरिच्यत इत्येवावक्ष्यत् । न चैवं तत्परं मुख्यं शक्तिगोचरो यस्येत्यादि तन्निरुक्तिविरोधः । उक्ततात्पर्यविषये तदभावादिति वाच्यम् । तस्य वाक्यसाधारणतात्पर्यातिरिक्तपदमात्रवृत्तिनिष्ठतात्पर्यविशेषनिरुक्तिपरत्वात् । तथा च मुख्यामुख्यवृत्त्यतिरिक्तनिषेधस्यास्य ग्रन्थस्य वृत्तिव्यतिरिक्तसाधारणतदर्थप्रतीत्यभिप्रायेण प्रयुक्तत्वरूपतात्पर्याङ्गीकारपरेण पूर्वग्रन्थादिना विरोधशङ्कैव नास्तीति किमनुपपन्नमिति सङ्क्षेपः ।

(**महच्छब्देनेति** । मुख्यत्वापरपर्यायानन्यत्वार्थकमहच्छब्देन तात्पर्यस्य विशेषणे सतीत्यर्थः) ॥ **एषोऽर्थ इति** । सर्वेषामपि शास्त्राणामनन्यार्थतयैकार्थप्रतिपादकत्वरूप इत्यर्थः । अखिलागमानामर्थत्वाभावेन ये च तेऽर्थाश्चेति कर्मधारयस्य, यस्यार्था इति षष्ठीतत्पुरुषस्य च असम्भवाद्बहुव्रीहिरेवायमित्याशयेन तं दर्शयति **योऽर्थ इति** । एकत्वसन्दिग्धत्वमात्रेणैव न द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयतोऽस्य वाक्यस्य महातात्पर्ययुक्त्या बाध्यत्वं तत्प्रयोजकस्यानभिधानादित्याशङ्क्यैकत्वाद्युक्तेस्तदुपलक्षणत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यैकवाक्यस्य संशय इत्येतत्तात्पर्यमाह **एकमिति** । मूले एकत्वसन्दिग्धत्वाद्यभिधानस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयता पुराणवाक्येनैव महातात्पर्ययुक्तेर्बाधोऽस्त्विति विपरीतबाध्यबाधकभावशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तत्सूचितं प्रकारं दर्शयन्नुक्तशङ्कां परिहरति **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **प्रसिद्धमिति** । अग्निहोत्रादेः स्वर्गसाधनत्वविधायकवाक्यविरोधिनि यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति न वेत्यादि तदवान्तरवाक्य इति शेषः । ननु भक्तिरेव मुक्तिसाधनमित्यस्यार्थस्य मोक्षप्रयोजनानां सर्वागमानां यद्भगवद्गुणेष्वेव यन्महातात्पर्यं तदन्यथाऽनुपपत्त्या गम्यमानत्वान्न वाक्यप्रतिपाद्यत्वमिति कथं तदुक्तिरित्यत आह **अर्थाक्षिप्तस्यापीति** ।

वा०र०— कथमिदमितीति प्रतीकोपादानम् । **निरन्तरेति भागवतवाक्येति** । तृतीयस्कन्धद्वादशाध्यायगतं चेदम् । **आनुमानिकेति** । 'प्रयोगयुक्तसादृश्यसम्बन्धो वाऽप्यमुख्यतः । वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसर इत्यर्थः । वृत्तिविचारस्थलीयकर्मनिर्णयाद्यनुसारेण वचनतः क्वचिदर्थतश्च प्रमेयमाह **ननु यदि मुख्येत्यादि सङ्क्षेपेत्यन्तेन** । आनुमानिकपादीयविरोधपरिहारस्तु स्वयं कृतः । अत्र वृत्त्यतिरिक्तं तात्पर्यं नास्तीति पाठः सुगमः । अत एव परिवृत्तिव्यतिरिक्तं तात्पर्यं नास्तीत्याशय इत्यादिकमुक्तम् । विषयत्वपर्यन्तधावनं तु वस्तुतस्तत्रार्थे तात्पर्यं मुख्यामुख्यवृत्तिविषयत्वमर्थस्येति नार्थान्तरमित्याशयेनेति ध्येयम् । तात्पर्यवृत्तिविचारस्थलं चित्तारूढं कृत्वा शोध्यमस्ति । पदान्तं च शोध्यमस्ति । वृत्तिलक्ष्यार्थपरत्वबाध इति पाठः । एकत्वसन्दिग्धत्वमात्रेणैव नेत्यस्य बाध्यत्वमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । तदुपलक्षणत्वात्प्रयोजको लक्षणत्वादित्यर्थः ।

स०व्र०— सत एव पदार्थस्येति । अयमर्थः । सत्पदस्य यो मुख्याभिधेयस्तस्येति । यथोक्तं 'मुख्याभिधेयस्त्वर्थः स्यात् वाच्यमन्यच्च भण्यते । अमुख्येष्वर्थशब्दस्तु नीचोपरिहितो भवेदि'त्यादिना तृतीयस्कन्धतात्पर्ये द्वादशाध्याये ।

॥ इति 'महातात्पर्य'शब्दार्थविवेचनम् ॥

* * *

॥ अथ द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वनिराकरणोपसंहारः ॥

२२५ **सु०— द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वनिराकरणमुपसंहरति अत इति ।**

अनु०— अतो विज्ञानभक्तिभ्यां पुरुषार्थः परो भवेत् ।

माहात्म्यज्ञानस्नेहाभ्यामेव न तु द्वेषेणेत्यर्थः । मोक्ष इति वक्तव्ये परः पुरुषार्थ इति वदता ज्ञानादिकमपि द्वेषिणां न भवतीति सूचितम् । ज्ञानादेरपि धर्माद्यपेक्षया परपुरुषार्थत्वात् ।

परि०— अपौनरुक्त्याय भक्तिशब्दस्तदेकदेशपर इति भावेन 'वि'शब्दार्थं विवृण्वन्नाह **माहात्म्यज्ञानेति** ।

शे०चं०— विज्ञानभक्तिभ्यामिति मूले विज्ञानपदेन माहात्म्यज्ञानसमर्पणाद्भक्तिशब्दस्य विशिष्टार्थत्वानुपपत्त्याऽत्र लक्षणया स्नेहरूपविशेष्यार्थक एव भक्तिशब्द इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **माहात्म्यज्ञानस्नेहाभ्यामिति** ।

द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वनिराकरणमुपसंहारारूढं कर्तुं विज्ञानभक्तिभ्यामित्यस्य सावधारणत्वमाश्रित्य तद्व्यावर्त्यं दर्शयति **एव न त्विति** । ननु द्वेषस्य मुक्तिसाधनताया एव निरस्तत्वान्न तदनुसारेण मोक्ष इत्येव वक्तव्यम् । किमधिकोक्त्येत्यतः तत्प्रयोजनकथनेन तां समर्थयते **मोक्ष इतीति** । ननु परमपुरुषार्थत्वाभावात् ज्ञानादेः कथमनेन सङ्ग्रह इत्यत आह **ज्ञानादेरपीति** । स्वर्गादिरूपाल्पफलकधर्माद्यपेक्षया महाफलभूतमोक्षफलकज्ञानस्य परमपुरुषार्थत्वमिति भावः ।

॥ इति द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वनिराकरणोपसंहारः ॥

* * *

॥ अथ भक्तेः परमपुरुषार्थसाधकत्वे प्रमाणोक्तिः ॥

२२६ सु०— एवं द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वं निराकृत्येदानीं भक्तेः परमपुरुषार्थसाधकत्वे प्रमाणं नास्तीति यदुक्तं तन्निरासाय प्रमाणान्याह यस्येति ।

अनु०— यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
भक्त्या ज्ञानं ततो भक्तिस्ततो दृष्टिस्ततश्च सा ।
ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैव स्यात्सुखरूपिणी ॥
भक्त्या प्रसन्नो भगवान् दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ।
तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥
इत्यादिवाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ॥

यथा देवे तथा गुराविति । यथा देवे देवयोग्या तथा गुरौ गुरुयोग्येत्यर्थः । अनेन ज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वमुच्यते। **भक्त्या ज्ञानमित्यनेन** ज्ञानादेः। ज्ञानं परोक्षनिश्चयो जायते। **ततो** ज्ञानात्पक्वा भक्तिर्भवति । **ततो दृष्टिस्ततश्च सा** परिपक्वा भक्तिः । **ततो** मोक्षानन्तरं भक्तिरवतिष्ठते । **सा** सुखरूपिण्येव स्यान्न फलवती । 'भक्त्या प्रसन्न' इत्यनेनापीदमेवोच्यते । ज्ञानाभावे भक्त्यभावादनाकुलमित्युक्तम् । **तयैव पक्वया एतया** परिपक्वया । **वेदैः** इति भक्तिरहितश्रवणादिभिरित्यर्थः । न विद्यतेऽन्यो विषयो यस्याः सा **अनन्या** । 'यादृशी तत्र भक्तिः स्यात् तादृश्यन्यत्र नैव चेत् । अनन्यभक्तिः सा ज्ञेया विष्णावेव च सा भवेत्' इति च स्मृतिः । विवक्षितस्तु सन्धिर्भवतीति वचनाच्छक्य अहमिति युज्यते । **तत्त्वेन** याथार्थ्येन ज्ञातुम् । **इत्यादिवाक्यतश्चेति** चशब्देन चेतनस्य द्वयमित्यादीनि पूर्वोदाहृतवाक्यानि समुच्चिनोति । वाक्यत एव न त्वर्थात् ।

परि०— यदुक्तमिति । 'न हि द्वेषयुता दृशिरि'त्येतदवतारिकायामुक्तमित्यर्थः । देवसमभक्तिः कार्येति भ्रमनिरासाय **यथा**पदस्य योग्यतार्थत्वं गुरावित्यत्राप्यन्वयं चोपेत्यार्थमाह **यथा देवे देवयोग्येति** । व्याख्येयव्याख्यानभावः तथेति समुच्चय इति ज्ञेयम् । प्रकाशन्त इति श्रवणादाह **अनेनेति** ॥ **ज्ञानादेरिति** । साक्षात्कारो मुक्तिश्च **आदि**पदार्थः । व्याहतिनिरासायाह **वेदैरित्यादि** । ननु शक्यशब्दात् सुप्रत्यये तस्य रुत्वे उत्वे गुणे पूर्वरूपे च शक्योऽहमिति भाव्यमित्यत आह **विवक्षितस्त्विति** । सन्धिस्तु विवक्षितश्चेत् तदा स्यान्न चेन्न भवतीत्यर्थः । अत एव 'इकोऽचि विभक्तावि'ति सूत्रवृत्तौ नुमा अपीत्यादिप्रयोग इति भावः ॥ *वचनैर्भक्तेरेव पुमर्थहेतुत्वोक्तिः ॥*

गु०दी०— मातुरन्नं दीयते तथा शिशोरपीत्युक्ते मातुस्तथैव दातव्यं शिशोस्तु मृद्वीकृत्य दातव्यमिति तत्तद्योग्यतानुसारेणेति यथा लभ्यते तथेति भागेनाह **यथा देवे देवयोग्येति** । राज्ञि धनकनकादिना यत्सन्माननं क्रियते ततोऽपि किञ्चिदूनं राज्ञोऽतिप्रियायां राज्ञ्याम् । ततोऽपि किञ्चिदूनं तदनन्तरप्रिये राजकुमारे । ततोऽपि किञ्चिदूनं राजमन्त्र्यादिष्वित्यादेरर्थस्य लोके बहुलमुपलम्भात् ।

यादु०— यथा देवे देवयोग्येति । अनेन यथातथाशब्दौ सादृश्यार्थौ योग्यतानुसारित्वेन च सादृश्यं विवक्षितमित्युक्तं भवति । ननु शक्य अहमिति कथं, विसर्गस्य सत्त्वे तस्य चोत्वे गुणे पूर्वरूपे च सति शक्योऽहमिति भवेदित्यत आह **विवक्षितस्त्विति** ।

वं०प०— देवे देवयोग्येति । इन्द्रादिदेवसमूहे तद्योग्येत्यर्थः ॥ **ज्ञानाभावे भक्त्यभावादिति** । तथा च ज्ञानजनितया भक्त्या प्रसन्नो भगवान् अनाकुलं परिपक्वं ज्ञानं दद्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः ।

शे०चं०— यथा देवे देवयोग्येति । अनेन यथातथाशब्दौ सादृश्यार्थौ । योग्यतानुसारित्वे च सादृश्यं विवक्षितमित्युक्तं भवति । ततश्च यस्य देवे विष्णौ **परा** सर्वाधिका भक्तिः तादृशभक्तेरेव तद्योग्यत्वात् । यथा च देवे विष्णौ तद्योग्यैव भक्तिः तथा देवे तदितरदेवेष्वपि तत्तद्देवयोग्यैव भक्तिः । **तथा गुरौ** साक्षात्स्वोत्तमेषु च तत्तद्योग्यैव भक्तिः न तु साम्येनाक्रमेण वेति योजना । 'भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रममि'त्युपासनापादीयानुव्याख्यानानुसारिभाष्यटीकानुसारादिति द्रष्टव्यम् । ज्ञानादेर्भक्तिसाध्यत्वमुच्यत इति पूर्वानुवृत्त्या योजनीयम् ॥ **ज्ञानं परोक्षनिश्चय इति** । ततो दृष्टिरिति परोक्षज्ञानसाध्यभक्तिसाध्यतया दृष्टेरुत्तरत्रोच्यमानतया ज्ञानशब्दस्य तदर्थत्वायोगादिति भावः । भक्तिमात्रस्य परोक्षज्ञानसाधनतया ततःपूर्वभाविन्याः परोक्षनिश्चयसाध्यत्वायोगादाह **पक्वा भक्तिरिति** । पक्वभक्तेर्दृष्टिसाधनतया तत्पूर्वभाविन्या दृष्टिसाध्यत्वायोगात् तद्विलक्षणभक्तिपरत्वेन सेत्येतद्व्याख्याति **परिपक्वा भक्तिरिति** । सैवेत्येवकारस्य यथाश्रुतान्वये वैयर्थ्यादिप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतया तद्योजनाप्रदर्शनपूर्वकं तद्व्यावर्त्यमाह **सुस्वरूपिण्येवेत्यादि** ॥ **इदमेवेति** । ज्ञानादेर्भक्तिसाध्यत्वमेवेत्यर्थः । भक्त्या ज्ञानमित्येतावतैव पूर्तेः किमनाकुलमिति ज्ञानविशेषणेत्यत आह **ज्ञानाभाव इति** । माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्यैव भक्तित्वेन तदभावे भक्त्यसम्भवादित्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । तथा च ज्ञानमात्रस्य पूर्वं सतो भक्तिसाध्यत्वानुपपत्तावपि विशिष्टज्ञानस्य भक्तेः पूर्वमसतो भक्तिसाध्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः । अनाकुलज्ञानसाधनत्वेनोक्तभक्तेरेव तद्दर्शनसाधनत्वानुपपत्तेस्तयैवेत्येतज्ज्ञानसाध्यभक्तिविशेषपरत्वेन व्याख्याति **तयैव पक्वयेति** । दर्शनसाधनत्वेनोक्तभक्तेरेव मोक्षसाधनत्वाभावात् कथं तस्या मुक्तिसाधनत्वेनोक्तिरित्यतो नैतयेति तद्दर्शनसाधनभक्तिपरामर्शः किन्तु दर्शनसाध्यभक्तेरेवेति नानुपपत्तिरिति भावेन तत्परतयैतच्छब्दं व्याचष्टे **परिपक्वयेति** । 'न चैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चने'त्यादिप्रमाणेन श्रवणादीनां ज्ञानोत्पत्तौ प्रधानसाधनत्वस्थितेर्नाहं वेदैरिति कथं तन्निषेध इत्यतो भक्तिपूर्वकस्य श्रवणादेरेव तथात्वम्, अत एव 'श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव चे'ति पूर्ववाक्ये भक्तिसङ्कीर्तनम् । अत्र तन्निरपेक्षश्रवणादेस्तत्साधनत्वनिराकरणान्नानुपपत्तिरित्याशयेन भक्तिरहितश्रवणादिपरतया वेदशब्दं व्याचष्टे **वेदैरितीति** । भक्तेरप्यन्यत्वोक्तिरित्यतः सप्रमाणकमन्यशब्दं बहुव्रीहिमाश्रित्य व्याचष्टे **न विद्यत इति** । ननु शिवस् अर्च्य इत्यादाविव 'स्वौजसमौडि'ति सुप्रत्यये शक्यस् अहमिति स्थिते 'ससजुषो रुरि'ति सस्य रुत्वे तस्य च परत्वात् 'भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशी'ति प्राप्तयत्वस्यापवादेन 'अतो रोरप्लुतादप्लुत' इत्युत्वे आद्गुण इति गुणे 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वरूपे शिवोऽर्च्य इत्यादिवच्छक्योऽहमिति सन्धिना भवितव्यम् । शक्य अहमिति तु कथमित्यत आह **विवक्षितस्त्विति** । तथा चात्र विवक्षाया अभावादुक्तरीत्या प्राप्तसन्ध्यभावे सति व्यत्ययो बहुलमिति वचनादुत्वापवादेन यत्वे 'लोपः शाकल्यस्ये'ति पाक्षिकयलोपे सति युक्त एव शक्य अहमिति निर्देश इति भावः । वाक्यतश्चैवेत्यत्र विरुद्धार्थयोश्चैवशब्दयोः कथं सम्बन्ध इत्यतोऽविरोधेनोभयोरर्थभेदं दर्शयन्नेवकारव्यावर्त्यमाह **चशब्देनेति** ।

वा०र०— देवगुरुरूपकोटिद्वयस्यैव प्रतीतिनिरासाय यथातथाशब्दावृत्त्याऽऽद्याश्रयणेन कोट्यन्तरप्रदर्शकतया व्याचष्टे **तथा देवे तदितरेति** । **उपासनापादीयानुव्याख्यानेति** । परेण च शब्दस्येति सूत्रीये-

त्यर्थः । **भाष्यटीकेति** । सा च भक्तिर्विष्णौ सर्वाधिका । अन्येष्वपि यथायोग्यमिति टीकेत्यर्थः । पूर्वभाविन्या इत्यनन्तरं भक्तेरिति भक्तीत्यतः बुद्ध्या विविक्तमनुवर्तते । भक्तिमात्रस्येत्यस्य हि परिपक्वादिविशेषशून्याया भक्तेरित्यर्थः । तथा च अनुवृत्तिः सुलभेति परमार्थः । **विशिष्टज्ञानस्येति** । अनेनानाकुलत्वं विशिष्टत्वमिति व्याख्यातं भवति । शिवस् अर्च्य इत्यादाविवेति पाठः ।

॥ इति भक्तेः परमपुरुषार्थसाधकत्वे प्रमाणोक्तिः ॥

* * *

॥ अथ अनुमानेनापि भक्तेः मुक्तिसाधनत्वसिद्धिः ॥

२२७ **सु०— अनुमानेनाप्युक्तमर्थं साधयति न चेति ।**

अनु०— न च प्रसादमाप्नोति द्वेषाद्भक्त्या तमाप्नुयात् ।
इति दृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ ईयते ॥

भगवद्द्वेषात् भगवत्प्रसादं नैवाप्नोति । भगवद्भक्त्या तं भगवत्प्रसादं प्राप्नुयादित्यस्मिन्नर्थे **दृष्टानुसारित्वं** प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकानुमानानुसारित्वमपि **ईयते** ज्ञायते ।

एतदुक्तं भवति । भगवत्प्रसादादेव मोक्ष इति तावन्निष्टङ्कितम् । भगवत्प्रसादो भगवद्द्वेषसाध्यो न भवति । भगवत्प्रसादत्वात् । यो यत्प्रसादो नासौ तद्द्वेषसाध्यो यथा गुरुप्रसादः । यद्वा भगवद्द्वेषो भगवत्प्रसादसाधनं न भवति । भगवद्द्वेषत्वात् । यो यद्द्वेषः स तत्प्रसादसाधनं न भवति । यथा गुरुद्वेषः । अथवा भगवान् स्वद्वेषिणि न प्रसीदति प्रेक्षावत्पुरुषत्वात् देवदत्तवत् । यद्वा भगवद्द्वेषी भगवत्प्रीतिविषयो न भवति भगवद्द्वेषित्वात् । यो यद्द्वेषी नासौ तत्प्रीतिविषयः । यथा सम्प्रतिपन्न इति द्वेषस्य प्रसादसाधनत्वेऽपास्ते मुक्तिसाधनत्वमेवापास्तं भवति । तथा भगवत्प्रसादो भगवद्भक्तिसाध्यो भगवत्प्रसादत्वात् । यो यत्प्रसादः स तद्भक्तिसाध्यो यथा गुरुप्रसादः । यद्वा गुरुभक्तिः भगवत्प्रसादसाधनं भगवद्भक्तिसाध्यो यथा गुरुप्रसादः । यद्वा भगवद्भक्तिः भगवत्प्रसादसाधनं भगवद्भक्तित्वात् । या यद्भक्तिः सा तत्प्रसादसाधनं यथा गुरुभक्तिः । अथवा भगवान् स्वभक्ते प्रसीदति प्रेक्षावत्पुरुषत्वात् सम्मतवत् । यद्वा भगवद्भक्तो भगवत्प्रीतिविषयो भगवद्भक्त-

त्वात् । यो यद्भक्तोऽसौ तत्प्रीतिविषयः । यथा गुरुभक्त इति । भक्तेः प्रसादसाधनत्वे सिद्धे मुक्तिसाधनत्वमेव सिद्धं भवतीति ।

परि०—— निष्टङ्कितमिति । निर्णीतं 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' इत्यादिना जिज्ञासासूत्रानुव्याख्यानादावित्यर्थः ।

।। इति अनुमानेनापि भक्तेः मुक्तिसाधनत्वसिद्धिः ।।

* * *

।। अथ लोकविलक्षणे भगवति लौकिकदृष्टान्तेन अनुमानायोगशङ्का, तत्परिहारश्च ।।

२२८ **सु०——** नन्वलौकिके भगवति लोकदृष्टान्तेनैवमनुमानं न युज्यते । अन्यथाऽणुत्वादिनियमस्याप्यनुमानापत्तेः । अतो लोकविलक्षणो द्विष्टोऽपि प्रसीदतीत्यङ्गीकारे न बाधकमिति शङ्कामागमवाक्येन परिहरति **य इति** ।

अनु०—— ये पृथग्विहिता विष्णोर्गुणा वेदेन सादरम् ।
त एव दृष्टवैलोम्यादङ्गीकार्या न चापरम् ।
अन्यदृष्टानुसारेण वासुदेवेऽपि गृह्यते ।।

पृथग् लोकवैलक्षण्येन, **सादरं** तात्पर्येण, **दृष्टवैलोम्याद्** दृष्टवैलोम्यमनादृत्य । **अपरं** वेदानुक्तं लोकविलक्षणं गुणजातं नैवाङ्गीकार्यम् । किन्तु वेदोक्तादणुत्वमहत्त्वयौगपद्यादेरन्यद्गुणजातम् । **गुणा** इत्यस्य प्रयोजनमुच्यते । **दोषाभावा इति** ।

दोषाभावाश्च ये वेदैरुदिता अविहाय तान् ।
अनुक्ता अपि च ग्राह्या महातात्पर्यशक्तितः ।
एवं बृहत्संहितावाक् सिद्धान्तो हि तदीरितः ।।

चस्त्वर्थः । लोकविलक्षणा अविलक्षणाश्चेति शेषः । **महातात्पर्यशक्तित इति** ।

सर्वथाऽपि दोषो भगवति नास्तीत्यत्र सामान्यतः सर्वशास्त्राणां तात्पर्यस्य निर्णीतत्वादित्यर्थः । वेदानुक्तस्याप्रामाणिकार्थस्य ग्रहणमयुक्तमित्याशङ्कामनेन निराचष्टे । विशेषतोऽनुक्तावपि सामान्यतः सिद्धेरिति भावः । तत् तस्मादीरितोऽर्थः सिद्धान्तः प्रामाणिकः । यद्वा बृहत्संहितेरितोऽर्थो हि सिद्धान्त इति तत्र बहुमानमुत्पादयति ।

परि०— अणुत्वादिनियमस्यापीति । अणुत्वे अणुरेवायं न महान् महत्त्वे महानेवायं नाणुरित्यादिनियमस्यानुमानापत्तेरित्यर्थः । 'दृष्टवैलोम्यादि'ति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्युपेत्याह **दृष्टवैलोम्यमनादृत्येति** ॥ **अणुत्वमहत्त्वयौगपद्यादेरिति** । अणुत्वमहत्त्वयोर्यौगपद्यमिति विग्रहः । गुरुत्वलघुत्वयौगपद्यादिरादिपदार्थः । **सिद्धान्त** इत्यनुवादः । **प्रामाणिक** इति व्याख्या ॥ *भक्तेरेव पुमर्थहेतुत्वे युक्त्युक्तिः ॥*

यादु०— अणुत्वादिनियमस्यापीति । अणुरेव न महानित्येवंरूपस्यापीत्यर्थः । ततश्च लोकदृष्टान्तेनेश्वरेऽणुत्वेन महत्त्वाभावस्य वा महत्त्वेनाणुत्वाभावस्य वाऽनुमानं स्यादिति भावः ।

वं०प०— ईरितोऽर्थ इति । अस्माभिः प्रतिपादितोऽर्थ इत्यर्थः ।

शे०चं०— अणुत्वादिनियमस्यापीति । लोकेऽणोर्महत्त्वाभावस्य महतोऽणुत्वाभावस्य च दर्शनेनेश्वरस्याप्यणुत्वेन महत्त्वाभावस्य महत्त्वेनाणुत्वाभावस्य साधनप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु वेदेन तात्पर्यतः पार्थक्येन विहितगुणेषु दृष्टवैलोम्यप्रसक्तेरेवाभावात् तदनङ्गीकारेणाङ्गीकार्यत्वोक्तिरयुक्तेत्यतोऽत्र पृथक्पदस्य लोकवैलक्षण्यार्थत्वात् पार्थक्यपरत्वाभावेन लोकवैलक्षण्येन विहितेषु गुणेषु दृष्टवैषम्यप्रसक्तेः सत्त्वाद्युक्तैव तदनादरेण तेषामङ्गीकर्तव्यत्वोक्तिरिति भावेन तत्परतया पृथक्पदं व्याचष्टे **पृथक् लोकवैलक्षण्येनेति** । दृष्टवैलोम्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वे हेतुत्वाभावात् पञ्चम्यनुपपत्तिमाशङ्क्य ल्यब्लोपनिमित्तेयं पञ्चमीत्याशयेनाह **दृष्टवैलोम्यमनादृत्येति** । वेदोक्तानां धर्माणामङ्गीकर्तव्यत्वोक्त्याऽपरशब्दस्य तत्परत्वानुपपत्तेरपरपदं वेदानुक्तपरतया व्याचष्टे **अपरं वेदानुक्तमिति** । वेदानुक्तस्यापि गुणजातस्य दृष्टानुसारिणोऽङ्गीकर्तव्यताया अन्यदृष्टानुसारेणेत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वेनानङ्गीकर्तव्यत्वानुपपत्तेरनुक्तलोकविलक्षणधर्मपरतया तद्योजयति **लोकविलक्षणमिति** । तत्किं वेदानुक्तगुणजातं भगवति सर्वथाऽनङ्गीकर्तव्यमिति पृच्छति **किन्त्विति** । तदुत्तरतयाऽन्यदृष्टानुसारेणेत्युत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं किं तद्वेदोक्तं यदन्यदृष्टानुसारेणाङ्गीकार्यमित्युच्यत इत्यतः तदुभयं दर्शयति **वेदोक्तादिति** । ननु ये पृथग्विहिता इत्यनेनैवोक्ताक्षेपसमाधानान्न दोषाभाव इत्युत्तरेण कृतकृत्यमित्यतः पूर्ववाक्यस्थगुणपदवैयर्थ्यशङ्कापरिहाराय तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयति **गुणा इत्यस्येति** । लोकविलक्षणतदविलक्षणभेदभिन्नवेदोक्ततदनुक्तदोषाभावमात्रस्य विष्णौ ग्राह्यत्वेन गुणेष्विव लोकविलक्षणदोषाभावानां वेदानुक्तानां ग्राह्यत्वं दृष्टानुसारिणां च वेदानुक्तानामपि ग्राह्यत्वमिति विभागाभावेनासति पूर्वत्र ग्रहणे गुणेष्विव दोषाभावेऽप्युक्त-

विभागप्रसङ्गात् । तन्निरासाय पूर्ववाक्ये गुणग्रहणं सार्थकमिति भावेन दोषाभावेषूक्तविभागाभावलाभाय तदनुरूपं शेषं पूरयति **लोकविलक्षणा अविलक्षणाश्चेति शेष इति** । भाष्ये महातात्पर्ययुक्त्युपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति **वेदानुक्तस्येति** । कथमनेन वेदानुक्तानामप्रामाणिकत्वशङ्कानिरास इत्यत आह **विशेषतोऽनुक्ता-वपीति** । शङ्किततदप्रामाणिकत्वपरिहारोपसंहारतया पदभेदमाश्रित्य सिद्धान्तो हीति वाक्यं व्याचष्टे **तत्तस्मा-दिति** । अनेन मूले तदित्यव्ययं तच्च पञ्चम्यर्थ इत्युक्तं भवति । अत्र पक्षेऽव्ययत्वं कल्पनीयं भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ।

वा०र०— व्यावर्त्यप्रदर्शनार्थत्वादिति । अनेन प्रयोजनपदं व्यावर्त्यपरमित्युक्तं भवति ।

॥ इति लोकविलक्षणे भगवति लौकिकदृष्टान्तेन अनुमानायोगशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ तारतम्यानुसारेण भगवद्भक्तेष्वपि अवश्यं भक्तिः कार्या ॥

२२९ सु०— एवं भक्तेरेव मोक्षसाधनत्वमुपपादितम् । भक्तिश्च केवलं भगवद्विषयैवेति प्रतीतिमपाकर्तुमाह तारतम्येनेति ।

अनु०— तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात् । कर्तव्या

न केवलं विष्णौ किन्तु तद्भक्तेषु रमादिष्वपि, विनिश्चयात् सर्वथा, सा च क्रिय-माणा तारतम्येनैव । कुत इत्यत आह एषाऽपीति ।

एषाऽपि तद्भक्तिः

यतस्तद्भक्तेषु क्रियमाणैषाऽपि भगवद्भक्तिरेवातस्तद्विषयेऽपि भक्तिः कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । विष्णुभक्तिस्तावत्कर्तव्येत्युपपादितम् । सा च तद्भक्तभक्त्यैव साङ्गा नान्यथेति । एतदपि कुत इत्यत आह लोकेति ।

लोकवेदानुसारतः ।

लोकशब्देन लोकसिद्धव्याप्तिमदनुमानमुच्यते । वेदशब्देनागममात्रम् ।

परि०— उपपादितमिति । पूर्वग्रन्थे अतीतपादे च 'विषयेषु च संसर्गादि'त्यादिना 'अतो विष्णौ परा भक्तिरि'त्यन्तेन चोपपादितमित्यर्थः । अग्रे पौरुषेयस्योदाहरणादाह **वेदशब्देनेति** ।

यादु०— वेदशब्देनेति । उत्तरत्र वेदं विहाय षाड्गुण्यवचनमात्रोदाहरणादेवं व्याख्यानमिति ध्येयम् ।

शे०चं०— ननु भक्तेस्तद्भक्तेषु कर्तव्यत्वसिद्धिं विना न तस्यास्तारतम्येन कर्तव्यताविचारावसर इति कथं भाष्ये तत्कर्तव्यतामनुक्त्वा तारतम्येन तस्याः कर्तव्यत्वाभिधानमित्याशङ्क्येदमेव कर्तव्यत्वविधानं तारतम्येन तद्विधानं चेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य वाक्यभेदेन योजयति **न केवलमित्यादिना** । भगवद्भक्तित्वेऽपि कुतस्तस्या रमादिविषयेऽपि कर्तव्यत्वं कथं चास्या भगवद्भक्तित्वमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । लक्ष्मीविरिञ्चेत्यादिनोत्तरत्र षाड्गुण्यादिवचनमात्रोदाहरणात् तत्परतया वेदशब्दं व्याचष्टे **तत्तस्मादिति** ॥ **वेदशब्देनेति** । अत एव तत्र टीका 'वेदानुसारत इति यदुक्तं तदप्यनेन दर्शितं भवती'ति ध्येयम् ।

वा०र०— भवतीति ॥ **ध्येयमिति** । अत्रेतिशब्दोऽध्याहार्यः । एक इति टीकेति सम्बद्ध्यते । अपरस्त्विति ध्येयमितीति अथवेति शब्दा आवर्तन्ते । ततोऽप्युक्तार्थलाभ इति द्रष्टव्यम् ।

* * *

२३० **सु०—** लोकानुसारितां दर्शयति **यो हीति** ।

अनु०— यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् ।
दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥

प्रधाने राजादौ । **विपर्यये** तदीयभक्तिराहित्ये । **विपरीतः** प्रधानभक्तिरहितः । नियमेन दृश्यते । अनेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ । तथा चायं प्रयोगः । विमतो भगवद्भक्तभक्तिमान् भवेत् भगवद्भक्त्या पुरुषार्थभाक्त्वात् । यो यद्भक्त्या पुरुषार्थभागसौ तद्भक्तभक्तो दृष्टो यथा सम्मतः । यश्च यद्भक्तभक्तो न भवति नासौ तद्भक्त्या पुरुषार्थभाग् यथा सम्मत इति ।

॥ इति तारतम्यानुसारेण भगवद्भक्तेष्वपि अवश्यं भक्तिः कार्या ॥

* * *

।। अथ भक्तेषु भक्तिर्भवत्येवेत्यत्र व्यभिचारशङ्कानिरासः ।।

२३१ **सु०—** ननु दैत्यादयो ब्रह्मादिषु भक्तिमन्तोऽपि तद्भक्तेष्विन्द्रादिषु भक्तिरहिता दृश्यन्ते । ततो व्यभिचार इत्यत आह **व्यभिचार इति** ।

अनु०— व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते ।

यदि क्वापि परेण **व्यभिचारश्चोद्यते** तदाऽस्माभिरत्र पुरुषे **भक्तिह्रासः कल्प्यते** विफलभक्तित्वमुच्यते । तथा च विपक्षे विशिष्टस्य हेतोरभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः । कुत एवं कल्प्यत इत्यत आह **भक्तीति** ।

भक्तिदोषो ह्यसौ यन्न तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् ।

तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् नेति यदसौ प्रधानभक्तेरेव **दोषो हि** । तेन प्रधानभक्तिरेव दुष्टा न फलायालमिति प्रसिद्धम् । हिरण्यगर्भादिभिर्दैत्यादिभ्योऽमरत्वादिकं सच्छलमेव दीयते मृषा न भवतीति पुराणेषु सुप्रसिद्धमेवेति । वेदानुसारित्वं तूत्तरत्र प्रदर्शयिष्यते ।

परि०— **ब्रह्मादिषु** विरिञ्चरुद्रादिष्वित्यर्थः ।। **विशिष्टस्य हेतोरिति** । प्रधानभक्त्या पुरुषार्थभाक्त्वरूपविशिष्टहेतोरित्यर्थः । अवध्यत्वादिपुरीषार्थभाक्त्वं तेषामप्यस्तीत्यत आह **हिरण्यगर्भादिभिरिति** ।। **उत्तरत्रेति** । लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशेत्यत्रेत्यर्थः ।। *हरिभक्तेषु भक्तिकरणे युक्त्युक्तिः ।।*

यादु०— **उत्तरत्रेति** । लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशेत्यादिनेति शेषः ।

वं०प०— **विशिष्टस्य हेतोरिति** । सफलभक्त्या पुरुषार्थभाक्त्वादिहेतोरित्यर्थः ।। **अमरत्वादिकमिति** । अवध्यत्वादिकमित्यर्थः । **सच्छलं** सकपटम् । 'यावदेव रमया रमेश्वरमि'त्यादिवत् ।

शे०चं०— अत्र प्रधानभक्तत्वमात्रेण तद्भक्तभक्तत्वानुमानभ्रान्तिनिवारणाय प्रयोगप्रकारमाह **तथा चेति** । अनेन यो हीति मूलं प्रधाने भक्तः स्यादित्येतत्प्रधानभक्त्या फलभाक् स्यादिति व्याख्यातं भवति **विशिष्टस्य हेतोरिति** । प्रधानभक्त्या फलभाक्त्वरूपविशिष्टहेतोरित्यर्थः ।। **उत्तरत्रेति** । लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशेत्यादिनेति शेषः ।

स०व्र०— **वेदानुसारित्वं तूत्तरत्रेति** । 'सर्वेऽपि गुरवश्चैते पुरुषस्ये'त्यत्रेत्यर्थः ।

।। इति भक्तेषु भक्तिर्भवत्येवेत्यत्र व्यभिचारशङ्कानिरासः ।।

॥ अथ भगवद्भक्तेषु तारतम्यानुसारेण भक्तेः कर्तव्यत्वे अनुमानप्रयोगः ॥

२३२ **सु०**— तद्भक्तभक्तिः कर्तव्येत्येतदनुमानेनोपपाद्य सा च तारतम्येन कार्येत्येतदनुमानेन साधयति **तारतम्येनेति** ।

अनु०— तारतम्येन तेष्वद्धा भक्तिर्दृष्टानुसारतः ।
विष्णुप्रसादानुसारात्कार्या दोषस्तदन्यथा ।

तेषु तद्भक्तेषु क्रियमाणा भक्तिः **अद्धा** सर्वथा तारतम्येन कार्या । कुतः **दृष्टानुसारतः** । तारतम्येनेत्यस्यैव विवरणं **विष्णुप्रसादानुसारादिति** । यस्मिन्नधिको विष्णुप्रसादस्तस्मिन्नधिकेत्यादि । **तदन्यथा** साम्येन वैपरीत्येन च करणेऽनर्थो भवति ।

दृष्टानुसारत इत्युक्तं दर्शयति **स्वेति** ।

स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽप्यद्धैव दृश्यते ।

अत्र **स्व**शब्देन राजादिः कथ्यते । तत्प्रीत्यनुसारेण तस्य यस्मिन्यथा **प्रीति**स्तदनुसारेण भक्तिकरणे सति तस्मिन् भक्ते तस्य राजादेः । प्रीतिः **अद्धा** **नियमेनैव** दृश्यते । अयमत्र प्रयोगः । ईश्वरः स्वप्रीत्यनुसारेण स्वभक्तेषु भक्तेः प्रसीदति । प्रेक्षावत्पुरुषत्वाद्राजवदिति । अनेन प्रमेयान्तरमपि सिद्धमित्याह **तारतम्येति** ।

तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव साधनम् ।

एतेनैव भगवद्भक्तेषु रमाब्रह्मादिषु तारतम्येनैव भक्तिः करणीयेति समर्थितेनैव देवतातारतम्यपरिज्ञानं यत्प्रागुक्तं तदपि मोक्षस्य साधनमिति सिद्धम् । न ह्यविदिते तारतम्ये तारतम्यानुरोधेन भक्तिकरणं सम्भवति । अनेनैव प्रकारेणानुमानसम्भवादिति वाऽतिदेशार्थः ।

परि०— **एतनैवेति** मूलानुवादः । **भगवद्भक्तेष्वित्यादि** व्याख्या ॥ **यत्प्रागुक्तमिति** । पूर्वपादान्त्यभागे उक्तमित्यर्थः । एतेनैवेत्यस्यार्थान्तरमाह **अनेनैव प्रकारेणेति** । देवतातारतम्यज्ञानं

मुत्त्यर्थमावश्यकं मुक्तिहेतुदेवताभक्तितारतम्यहेतुत्वात् यत् यद्धेतुकारणं तत् तत्रावश्यकं यथा सम्मतमिति वा, देवताभक्तितारतम्यं तत्तारतम्यज्ञानपूर्वकं तेन विना तदसम्भवात्। यद्येन विना न सम्भवति तत्तत्पूर्वकं यथा सम्मतमित्यादिरूपेणेति भावः । भक्तितारतम्यस्य मुक्तिहेतुत्वात् तद्धेतुज्ञानस्यापि तत्सिद्धिरिति भावः ॥ *देवताभक्तितारतम्ये युत्तयुक्तिः ॥*

गु०दी०— भगवद्भक्तेष्वपि भगवद्भत्त्यनुसारेणैव भक्तिः कार्येत्याह **विष्णुप्रसादानुसारादिति** ।

यादु०— अनेनैव प्रकारेणेति । ईश्वरः स्वप्रीत्यनुसारेण स्वभक्तज्ञानिनि भक्ते प्रसीदतीत्यनुमानसम्भवादित्यर्थः ।

शे०चं०— विवरणमिति । ततश्च न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । विष्णुप्रसादादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति **यस्मिन्निति** । लोक इत्येतद्विशेषणसामर्थ्यादाह **अत्र स्वशब्देनेति** । तत्प्रीत्यनुसरणमित्यस्य विवरणं **तस्य यस्मिन्निति** ॥ **अनेनैव प्रकारेणेति** । ईश्वरस्तारतम्येन स्वभक्तज्ञानिनि भक्ते प्रसीदति । प्रेक्षावत्पुरुषत्वात् । राजवदित्यनुमानसम्भवादित्यर्थः ।

वा०र०— तत्प्रीत्यनुसरण इत्यस्येति पाठः । विशेषणादेतद्विशेषणस्यापीति पाठः ।

स०व्र०— अनेनैव प्रकारेणानुमानसम्भवादिति । भगवान् स्वभक्तेषु तारतम्येन प्रसीदति प्रेक्षावत्पुरुषत्वात् राजादिवदित्यनुमानसम्भवादित्यर्थः ।

॥ इति भगवद्भक्तेषु तारतम्यानुसारेण भक्तेः कर्तव्यत्वे अनुमानप्रयोगः ॥

* * *

॥ अथ प्रतिपादितार्थे प्रमाणोक्तिः ॥

२३३ **सु०— भगवत्प्रसादतारतम्यानुसारेण तदीयेषु भक्तिः कार्या इत्यत्र आगममप्याह लक्ष्मीति ।**

अनु०— लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिरां पतिः ।
सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः ।
तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ॥

तेन भगवत्प्रीतिक्रमेणैव । तिष्ठतु क्रमस्तेषु भक्तिकरणमेव कुतः । भगवत्प्रीति-गोचरत्वादेव । कारणान्तरं चोच्यते **सर्वेऽपीति** ।

सर्वेऽपि गुरवश्चैते पुरुषस्य सदैव हि ।
तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिम् ॥
इति षाड्गुण्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते ।
हरिभक्तिः क्रमेणैव तदीयेषु हरिस्मृतिः ॥
हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च तत्स्तुतिर्हरिपूजनम् ।
तत्पूजा विहितात्याग इति मुक्तेः क्रमेण हि ॥
नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि चाखिलैः ।
इति प्रवृत्तवचनं साधनस्य विनिर्णये ॥

गुरुत्वं विद्याप्रवर्तकत्वेन प्रसिद्धमेव । **पूज्याश्च** इत्यादिना भक्तेरेव प्रपञ्चनम्, हरिं परितो न तु पृथक् । **वेदानुसारत** इति यदुक्तं तदप्यनेन दर्शितं भवति । **क्रमेणैव तदीयेषु** भक्तिस्तत्स्मृतिरित्यादौ तच्छब्देन तदीया उच्यन्ते । **क्रमेणैवेति** सर्वत्र सम्बध्यते । **क्रमेणेति** हरिविषयाणि भक्त्यादीनि मुख्यसाधनानि तदीयविषयाणि तु अमुख्यसाधनानि इत्यर्थः । मुक्तिसाधनत्वात् **अखिलैः** मुमुक्षुभिर्नित्यसाध्यानि । 'साधनस्य विनिर्णये' इति साधनविनिर्णयाख्ये अवान्तरप्रकरणे अस्तीत्यर्थः ।

एतदेव विवृणोति **प्रवृत्त** इति ।

प्रवृत्ते पञ्चरात्रे हि साधनस्य विनिर्णयः ॥

पञ्चरात्रे प्रवृत्तं नाम अवान्तरो ग्रन्थः । तत्रापि **साधनस्य विनिर्णयः** नाम प्रकरणम् अस्ति इत्यर्थः ।

परि०— 'भगवत्प्रीतिगोचरा' इति हेतुगर्भमिति भावेनाह **भगवत्प्रीतिगोचरत्वादेवेति** । एवं गुरवश्चेत्यपि ज्ञेयम् । अन्यप्रस्तावे अन्यधर्मविधिरसङ्गत इत्यत आह **पूज्याश्चेत्यादिनेति** । पूजनमननध्यानानां 'अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमि'ति, श्रुतिस्मृत्यादेश्च 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्' इति सप्तमस्कन्धे भक्तित्वेन परिगणनादिति भावः ॥ **अनेन दर्शितमिति** । तत्र वेदशब्दस्य आगममात्रोपलक्षणत्वेन व्याख्यानादिति भावः ।

यादु०— **भक्तेरेव प्रपञ्चनमिति** ॥ 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमि'त्यत्र पूजादेरपि नवविधभक्तिमध्ये परिगणितत्वादिति भावः ।

वं०प०— **तेन भगवत्प्रीतिक्रमेणैवेति** । लक्ष्मीविरिञ्चेत्युक्तेन ब्राह्मेणेत्यर्थः ॥ **तदप्यनेन दर्शितं भवतीति** । वेदशब्देनागममात्रस्य गृहीतत्वादिति भावः । **तत्रापि** प्रवृत्तेऽपि ॥ ३-४-५ । ६ ॥

शे०चं०— **भक्तेरेव प्रपञ्चनमिति** । 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमि'त्यत्र पूजादेरपि नवविधभक्तिमध्ये परिगणितत्वादिति भावः । भक्तिशब्दस्य हरिशब्देन समस्तस्यापि बुद्ध्या विवेकेन तदीयेष्वित्यत्रापि सम्बन्ध इति भावेनाह **तदीयेषु भक्तिरिति** । **तदीयेति** । हरिस्तुतिस्मृतिपूजानां हरिस्मृतिस्तत्स्तुतिपूजनमिति पृथग्विधानेन तत्स्मृतिरित्यादौ तच्छब्दस्य हरिपरत्वे पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । तदीयमात्रपरामर्शोऽयमिति भावः । तत्स्मृतिरित्यादिपदेन तत्स्तुत्यादेः परिग्रहः । **सर्वत्र सम्बध्यत इति** । न केवलं क्रमेणेत्यस्य तदीयेषु क्रमेणैव भक्तिरिति यथाश्रुत एव सम्बन्धः । किन्तु तत्स्मृतितत्स्तुतितत्पूजेत्यादौ सर्वत्रापि सम्बन्ध इत्यर्थः । हरिभक्त्यादित्रयवत्तदीयभक्त्यादेरपि मुक्तिसाधनत्वोक्तिमात्रेणैव कर्तव्यत्वसिद्धेः किं क्रमेण तत्साधनत्वप्रतिपादनेनेत्यतोऽविशेषेण सर्वेषां मुक्तिसाधनत्वशङ्कावारणाय विशेषसूचनार्थत्वात् तस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्सूचितं विशेषमुपपादयति **क्रमेणेतीति** । नित्यसाध्यत्वे मूले हेत्वनुक्तेस्तं पूरयति **मुक्तिसाधनत्वादिति** । तस्याखिलैः कर्तव्यतायां हेतुत्वानुपपत्तेरखिलपदं सङ्कुचितार्थपरतया व्याचष्टे **मुमुक्षुभिरिति** ।

स०व्र०— क्रमेणैवेत्यस्य व्याख्यानं **तेन भगवत्प्रीतिक्रमेणैवेति** ।

॥ इति प्रतिपादितार्थे प्रमाणोक्तिः ॥

* * *

॥ अथ अनुमानान्तरैः उक्तार्थसमर्थनम् ॥

२३४ **सु०**— उक्तार्थेष्वनुमानान्तराण्याह हरीति ।

अनु०— हरिद्वेषो न शुभदः सद्द्वेषत्वाद्यथा गुरोः ।
क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीतिकारणं तत्प्रियोपगा ।
भक्तिर्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र च ॥

सद्वेषत्वात् उत्तमपुरुषद्वेषत्वात् । वैष्णवैर्दैत्यादिषु क्रियमाणे द्वेषे व्यभिचारं वारयितुं **सद्** इत्युक्तम् । **गुरोः** द्वेषः । प्राग्द्वेषस्य भगवत्प्रसादसाधनत्वाभावे सामान्यव्याप्तिमाश्रित्य भगवद्द्वेषत्वं हेतुरुक्तः, अत्र तु शुभमात्रसाधनत्वाभावे विशेषव्याप्तिमेवाश्रित्य सद्द्वेषत्वमिति महान् भेदः । **क्रमाद्भक्तिरिति** । क्रममनुसृत्य रमादिषु भक्तिर्धर्मिणीत्यर्थः । **तत्प्रियोपगा भक्तिर्यत इति** । हरिप्रियविषयभक्तित्वादित्यर्थः । तत्प्रियानुपगच्छति विषयीकरोतीति तत्प्रियोपगा । या यत्प्रियविषया भक्तिः सा तत्प्रीतिकारणम् । यथा स्वस्मिन् भक्तिः । अत्र स्वशब्देन देवदत्त उच्यते । यथा राजप्रिये देवदत्ते भक्ती राजप्रीतिकारणमित्यर्थः । इह क्रमादिति प्रतिज्ञायां विशेषणप्रक्षेपेण भगवद्भक्तभक्तेः कर्तव्यत्वं तत् तारतम्यस्य चावश्यकत्वं सिद्ध्यति । यद्वा अनेन प्रयोगद्वयं सूचयति । भागवतभक्तिर्भगवत्प्रीतिकारणं भगवत्प्रियभक्तित्वादिति । भगवान् रमादिषु तारतम्योपेतभक्त्यैव प्रसीदति । तारतम्येनैव तद्विषयप्रीतिमत्त्वादिति च । युक्तिश्चेति सम्बन्धः । **अत्र** प्रागुक्तेऽर्थे ।

किं सामान्यव्याप्त्या, विशेषव्याप्तिरप्यस्तीत्याशयेन प्रयोगान्तरमुच्यते **प्राधान्येति** ।

प्राधान्यतारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ।
प्रीतिदैव हरेर्यस्माद्भक्तिः सा स्वोपगा यथा ।
इति वा .... ॥

उत्तमत्वतारम्यानुसारिणी रमादिषु भक्तिः हरेः प्रीतिदैव । यस्मात् सोत्तमा भक्तिः । शास्त्रविहितभक्तित्वादित्यर्थः । स्वोपगा सा विष्णुविषया भक्तिर्यथेत्यर्थः । इति वा अनु-

मातव्यमिति शेषः । अत्रापि पूर्ववद्विशिष्टसाधनात् पृथक्प्रयोगद्वयेन वा साध्यद्वयसिद्धिः ॥ ३-४-५,६ ॥

परि०— ल्यब्लोपे पञ्चमीत्युपेत्याह **क्रममनुसृत्येति** ॥ **धर्मिणीति** । तत्तत्प्रीतिकारणत्वरूपसाध्यं प्रति धर्मिभूतेत्यर्थः ॥ **भगवद्भक्तभक्तेः कर्तव्यत्वमिति** । **क्रमात्** इत्यस्य क्रममनुसृत्य रमादिष्विति व्याख्यानादिति भावः ॥ **इति चेति** । प्रयोगद्वयमिति पूर्वेणान्वयः ॥ **विशिष्टसाधनादिति** । उत्तमत्वानुसारिणी रमादिषु क्रियमाणेत्येवमुत्तमत्वानुसारित्वविशेषणयुक्तभक्तिं धर्मीकृत्य साधनादित्यर्थः ॥ **पृथक्प्रयोगद्वयेनेति** । भगवद्भक्तेषु रमादिषु भक्तिः भगवत्प्रीतिदा शास्त्रविहितभक्तित्वात्, रमादिषु तारतम्येन क्रियमाणैव भक्तिर्भगवत्प्रीतिदा उक्ताद्धेतोरित्येवंरूपेणेत्यर्थः । *देवतादिभक्तेः कर्तव्यत्वे तारतम्येन कार्यत्वे चागमयुक्त्योरुक्तिः ॥* ३-४-५,६ ॥

यादु०— **विशिष्टसाधनादिति** । उत्तमत्वतारतम्यानुसारिणीति विशेषणविशिष्टे रमादिविषयभक्तिरूपे धर्मिणि हरिप्रीतिदत्वरूपसाध्यस्य साधनादित्यर्थः । उत्तमत्वतारतम्यानुसारिणीति विशेषणविशिष्टस्य हरिप्रीतिदत्वस्य साधनादिति वाऽर्थः । सर्वोत्तमतया कृताया एव विष्णुभक्तेर्हरिप्रीतिदत्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् ॥ **प्रयोगद्वयेन वेति** । रमादिषु भक्तिः हरिप्रीतिदा शास्त्रविहितभक्तित्वाद्विष्णुभक्तिवत् । रमादिषु भक्तिरुत्तमत्वतारतम्यानुसारेण कर्तव्या तारतम्योपेतशास्त्रविहितभक्तित्वात् तद्वदेवेति प्रयोगद्वयेन वेत्यर्थः ॥ ३-४-५ । ६ ॥

शे०चं०— 'न हि प्रसादमाप्नोति द्वेषादि'त्यादिपूर्वग्रन्थेनास्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य प्रमेयभेदोपदर्शनेन तत्परिहरति **प्रागित्यादिना** । ननु रमादिषु प्रीतिर्भगवत्प्रीतिकारणमित्येतावतैव भगवद्भक्तभक्तेः कर्तव्यत्वसिद्धेः किं प्रतिज्ञायां क्रमादिति विशेषणेनेत्यतस्तन्मात्रेण तद्भक्तभक्तेः कर्तव्यत्वसिद्धावपि प्राक्प्रतिज्ञातस्य तारतम्येन कर्तव्यत्वस्यासिद्धेस्तस्यापि सिद्ध्यर्थं तदुपादानमित्याह **इहेति** । ननु च रमादिषु प्रीतिर्हरेः प्रीतिदैवेत्येतावतैव तत्कर्तव्यत्वसिद्धेः किमुत्तमत्वतारतम्यानुसारिणीति प्रतिज्ञायां विशेषणेनेत्यतस्तावता तत्कर्तव्यतासिद्धावपि तारतम्येन कर्तव्यतायाः प्राक् प्रतिज्ञातायास्तावताऽसिद्धेः प्राचीनानुमाने क्रमादिति विशेषणवदेतद्विशेषणस्यापि तत्तारतम्येन कर्तव्यत्वसिद्ध्यर्थत्वादवैयर्थ्यमिति भावेनाह **अत्रापीति** । इह टीकायां पूर्ववद्विशिष्टसाधनादित्येव मूलपाठः । तस्य चोत्तमत्वतारतम्यानुसारिणीति विशेषणविशिष्टे रमादिविषयभक्तिरूपे धर्मिणि हरिप्रीतिदत्वसाध्यस्य साधनाद् भक्तेः कर्तव्यत्वस्य तत्तारतम्यस्य चावश्यकत्वसिद्धेः न प्रतिज्ञायां विशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ **पृथक् प्रयोगद्वयेनेति** । रमादिषु भक्तिर्हरिप्रीतिदा शास्त्रविहितभक्तित्वाद्विष्णुभक्तिवत् तारतम्योपेता च तत एव तद्वदेवेति प्रयोगद्वयेन साध्यसिद्धेस्तत्सूचकत्वान्न विशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३-४-५ । ६ ॥

स०व्र०— अत्रापि पूर्ववत् विशिष्टसाधनादित्येव पाठः । मूलकोशेषु दर्शनात् । पूर्वोक्ताविशिष्टसाधनादिति क्वचित्क इति ज्ञेयम् । यद्वाऽनेन प्रयोगद्वयं सूचयतीति पूर्ववदित्यर्थः ।

॥ इति अनुमानान्तरैः उक्तार्थसमर्थनम् ॥

॥ इति भक्तिज्ञानशब्दार्थपरिशीलनम् ॥

॥ इति उभयलिङ्ग-आधिकारिकाधिकरणे ॥

★ ★ ★

॥ अथ फलश्रुत्यधिकरणम् ॥

॥ अथ कर्मकर्तृप्रेरकानां फलभाजनत्वविचारः ॥

॥ अथ स्वातन्त्र्यतारतम्यानुसारेण देवानां ज्ञानकर्मादिफलयोगिता ॥

ब्र०सू०—॥ ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥

२३५ **सु०**— ज्ञानं महाफलकारणमिति पुरुषार्थाधिकरणे प्रतिपादितम् । ज्ञानोत्तरमनुष्ठितं वर्णाश्रमकर्म शमदमादिकं चानन्दातिशयकारणमिति स्तुत्यधिकरणे । तदेतज्ज्ञानकर्मादिफलं किं प्रेरकत्वादीनां भवति उत कर्तृत्वाद्देवदत्तस्येति संशये प्रथमसूत्रेण देवानामेवेति पूर्वपक्षयित्वा । 'आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियत' इत्येकदेशिमतेन सिद्धान्तमभिधाय 'सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवदि'ति परमसिद्धान्तोऽभिहितः । तत्र देवानां ज्ञानादिफलमिति पूर्वपक्षांशो ग्राह्य एव । अवधारणमात्रमेव त्याज्यम् । अतः पूर्वपक्षसूत्रार्थं विवृणोति **ज्ञानेति** ।

अनु०— ज्ञानकर्मादिफलं चैषु क्रमोपगम् ।

फलं च देवानां भवतीति शेषः । भवच्चैषु देवेषु **क्रमोपगं** क्रमेणैवोपगच्छति ।

परि०— आत्रेयपदश्रवणादाह **पूर्वपक्षयित्वेति** । सूत्राक्षरार्थः *तन्त्रदीपिकायां* व्यक्तः । विशेषोक्तेः सामान्योक्तिपूर्वकत्वादाह **इति शेष इति** ।

शे०चं०— ननु 'ज्ञानकर्मादिफलं चैषु क्रमोपगमि'त्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चैतत्पूर्वपक्षसूत्रार्थविवरणरूपत्वान्नानर्थकमिति वाच्यम् । ज्ञानकमदिः फलवत्त्वासिद्ध्या ज्ञानकर्मादिफलरूपस्य धर्मिण एवासिद्ध्या तद्धर्मिकस्य किं देवानामित्यादिसन्देहस्यानुदयेन तत्पूर्वकपूर्वपक्षसिद्धान्तयोः सुतरामनुत्थानात् कथञ्चित्तदुत्थानेऽपि पूर्वपक्षसूत्रार्थविवरणे निमित्ताभावेन तदर्थत्वायोगादित्यतः सूत्रार्थविवरणरूपतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं सन्देहधर्मिभूतस्य ज्ञानकर्मादिफलस्य सिद्धिं तावद्दर्शयति **ज्ञानमित्यादिना** । एवं धर्मिसिद्धिमुक्त्वा तत्तत्कोटिप्रापकोक्त्या सन्देहमुपपादयन्नेव पूर्वपक्षसिद्धान्तोपदर्शकतया सूत्रत्रयमपि व्यापारयति **तदेतदिति** । एवमधिकरणशरीरं प्रदर्श्य पूर्वपक्षसूत्रार्थविवरणे निमित्तमुपदर्शयति **तत्रेति** । तावन्मात्रांशस्य प्रमितत्वादिति भावः ॥ **त्याज्यमिति** । कर्तुः फलवत्त्वस्यापि प्रामाणिकत्वेन देवानामेवेत्यवधारणांशस्य प्रमाणबाधितत्वादिति भावः । ज्ञानकर्मादिफलस्य देवगतत्वसिद्धिं विना तेषु तस्य क्रमोपगतत्वविचारानुत्थानादपेक्षितं पूरयन्नेव वाक्यभेदेन भाष्यं योजयति **फलं चेत्यादि** ।

* * *

२३६ सु०— देवदत्तेनानुष्ठितस्य ज्ञानादेः फलं देवानां भवतीत्येका प्रतिज्ञा । भवच्च तत्क्रमेणैव न तु साम्येन वैपरीत्येन वेति द्वितीया । तत्राद्यायां हेतुं सूचयन् द्वितीयमुपपादयति स्वातन्त्र्येति ।

अनु०— स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेत् ।

फलिनां फलभाजां, स्वातन्त्र्यतारतम्येन स्वाम्यतारतम्यानुसारेणैव हि फलेन भाव्यम् । न तु साम्येन वैपरीत्येन वेत्यर्थः । ब्रह्मादयस्तारतम्येनैव फलवन्तस्तत्र तारतम्येनैव स्वातन्त्र्यादित्युक्तं भवति । अनेन प्रथमप्रतिज्ञायां स्वातन्त्र्यहेतुः सूचितो भवति यः सूत्रे स्वामित्वपदेनोक्तः । यद्यपि फलप्राप्तौ तारतम्यं न सूत्रितम् । तथाऽपि फलप्राप्तावुक्तस्य स्वामित्वहेतोः सामर्थ्येन प्राप्तमिति तदप्युपपादितम् ।

परि०— उत्सूत्रितत्वनिरासायाह **यः सूत्रे स्वामिपदेनोक्त इति** ॥ **फलप्राप्तौ तारतम्यं न सूत्रितमिति** । देवदत्तानुष्ठितज्ञानकर्मादिफलं देवास्तारतम्यानुसारेण प्राप्नुवन्ति हीत्येतत्प्रमेयं न सूत्रितमित्यर्थः ।

वं०प०— स्वातन्त्र्यतारतम्येनेति । प्रेरकत्वतारतम्येनेत्यर्थः । तथाऽपीत्यनन्तरं देवानामिति शेषः ॥ **सामर्थ्येनेति** । प्रेरकत्वापरपर्यायस्वातन्त्र्यस्वामित्वस्य तारतम्येन सद्भावादिति भावः ।

शे०चं०— ननु देवसम्बन्धिनो ज्ञानकर्मादिफलस्य देवगामितानिश्चयान्नास्य विचारविषयत्वं सम्भवतीत्यतस्तद्विवरणपूर्वकं वाक्यभेदमेव स्पष्टयति **देवदत्तेनेत्यादिना** ॥ **न त्विति** । अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गादिति भावः । ननु देवानां फलप्राप्तेः सूत्रितत्वात् ज्ञानादिफलं देवानां भवतीति तत्प्रतिज्ञापूर्वकं तदुपपादनमेव भाष्ये सङ्गतम् । न तु फलप्राप्तौ तारतम्यस्य प्रतिज्ञापूर्वकमुपपादनमपि तस्यासूत्रिततया तदुपपादकत्वेऽभाष्यत्वप्रसङ्गादित्याशङ्कते **यद्यपीति** । श्रुत्या सूत्रलब्धस्येवार्थात् तल्लब्धस्यापि सूत्रार्थत्वात् फलप्राप्तौ हेतुतयोपन्यस्तस्य स्वातन्त्र्यस्य वस्तुतः तारतम्यवत् फलतारतम्यं विनाऽनुपपत्त्या तत्सामर्थ्येन लब्धस्य फलप्राप्तौ तारतम्यस्यापि सूत्रार्थत्वात् तदुपपादकस्य भाष्यस्य नाभाष्यत्वमित्याशयेन परिहरति **तथाऽपीति** ।

॥ इति स्वातन्त्र्यतारतम्यानुसारेण देवानां ज्ञानकर्मादिफलयोगिता ॥

* * *

॥ अथ कर्मप्रेरकदेवानां भोगाय नान्येषामशुभफलम् ॥

२३७ **सु०— यदि स्वातन्त्र्याद्देवदत्तानुष्ठितज्ञानादिफलं देवानां स्यात् तर्हि तदनुष्ठितमिथ्याज्ञानादिफलमपि प्रसज्येताविशेषादित्यत आह अशुभं त्विति ।**

अनु०— अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेः ।
आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् ॥

अन्यगमशुभं त्वेषां देवानां क्वचिदपि भोगाय न भवति । कुतः । **हरेः प्रीतितोऽशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्याद्**भगवत्प्रसादेन मैतदस्मान् प्रापदिति निवारणे तेषां सामर्थ्यसद्भावात् । मैतदेतान् प्रापदिति हरेरे**वाज्ञया च** । **अन्यग**मिति वदता स्वगतं तु भवतीति सूचितम् । अनेन असति निवारणकारण इति स्वामित्वहेतुर्विशेषितो भवति ।

वं०प०— **प्रसज्येतेति** । स्वामित्वाविशेषादित्यर्थः ।

शे०चं०— यत्र देवदत्तानुष्ठितसम्यग्ज्ञानादिफलं तत्र तन्मिथ्याज्ञानादिफलमपीति तर्कमूलविशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन मूलशैथिल्यान्नैतदापादनं युक्तमित्यतो विशेषव्याप्तिवदविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेरपि तन्मूलत्वाद्विशेषव्याप्त्यभावेऽपि सामान्यव्याप्त्याश्रयणेन युक्तः प्रसङ्ग इत्याह **अविशेषादिति** । नन्वेवमशुभफले सत्यपि स्वामित्वे तत्फलभाक्त्वाभावेन न स्वामित्वहेतोः तत्र व्यभिचारपरिहार इत्यत आह **अनेनेति** । 'अशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात् प्रीतितो हरेः । आज्ञया चे'त्यशुभफलनिवारणसामर्थ्यप्रतिपादकभाष्येणेत्यर्थः ।

वा०र०— अविशेषलक्षणेति । सामान्यव्याप्तिरपि द्विविधा । यदिन्द्रियं रूपादिष्वपि रूपाऽविशेषलक्षणा च । तत विशेषेणेति योज्यम् ।

॥ इति कर्मप्रेरकदेवानां भोगाय नान्येषामशुभफलम् ॥

* * *

॥ अथ नियामकत्वात् उत्तमदेवानां स्वापकृष्टदेवकर्मादीनां फलम् ॥

२३८ सु०— यदुक्तं अमविशेषादिति, तदसिद्धम् । व्यवस्थापकश्रुतिसद्भावात् इत्याह **पुण्यमेवेति** ।

अनु०— पुण्यमेवामुमाप्नोति न देवान् पापमाप्नुयात् ।
इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे

अनेन 'पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतिमुपादत्ते । **अमुं** सप्तान्नविद्योपासनेन प्रेरकतया परपुरप्रवेशिनं परकृतं पुण्यमेवाप्नोति न पापम् । कुतः । देवो ह्यसौ जातो न हि देवान् प्राप्नोतीत्यर्थः । **उक्तेऽर्थे** शुभमेव भवति नाशुभमित्यर्थे ।

परि०— इति श्रुतिमिति । वाजसनेये तृतीयेऽध्याये सप्तान्नविद्यागतां श्रुतिमित्यर्थः ।

वा०र०— सप्तान्नविद्योपासनेनेति मूलम् । 'पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवा न्यायमि'त्येतद्बृहदारण्यकव्याख्यानावसरे समस्तमनुष्याणामन्यं प्रसिद्धमेकम् । देवेभ्यो दीयमाने वैश्वदेवबलिहरणे द्वेऽन्ये । पशुभ्यो दीयमानं पयोलक्षणमेकम् । 'मनोवाक्कायकर्माणि प्रीण्यन्नानि परात्मन' इत्येवं 'सप्तान्नानां परमात्मा जनक' इति प्रतिपादनेनोक्तसप्तान्नविद्योपासनेनेत्यर्थः ।

* * *

२३९ सु०— व्यवस्थापकान्तरमाह **युक्तय इति** ।

अनु०— युक्तयोऽपराः ।

अपराः पूर्वोक्ताभ्याम् । **उक्तेऽर्थे** मानमिति सम्बन्धः ।

कास्ता युक्तय इत्यतस्ता दर्शयितुमागमवाक्यं पठति **उपासनेति** ।

उपासनाधर्मफलं यतो देहान्तरे स्थितिः ।
वासुदेवाज्ञया चैव पूर्वकर्मानुसारतः ॥
प्रेरयन्ति हि ते जीवान् पुण्यपापेषु नित्यशः ।
अरागद्वेषतश्चैव कथं दोषानवाप्नुयुः ॥
हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ।
हरिपूजेति चोद्देशात् कथं न शुभमाप्नुयुः ॥

यतः कारणात् **देहान्तरे स्थितिः**, परपुरं प्रविश्य तत्र पुण्यपापप्रेरणं, देवानां भगवदुपासनाजनितधर्मफलम् । अतः कथं पापादिकं प्रेरयन्तोऽपि दोषानवाप्नुयुः । न हि सात्त्विको धर्मो दुःखपर्यवसायी । तत्त्वव्याघातादित्यर्थः । परपुरे देवानां पापादिप्रेरणं न दुःखहेतुः । सात्त्विकधर्मफलत्वात् तत्त्वज्ञानवदित्युक्तं भवति । किञ्च ते देवा वासुदेवाज्ञयैव न तु स्वेच्छया तत्तत्कृतपूर्वकर्मानुसारत एव । अत एव **अरागद्वेषतः** रागद्वेषौ विनैव **नित्यशः** जीवान् **पुण्यपापेषु** प्रेरयन्ति **हि** यस्मात् तस्मात् **कथं दोषानवाप्नुयुः** । प्रभोराज्ञयाऽपराधानुसारेण चोरशासकराजपुरुषवदिति भावः । पापादिप्रेरणेन देवानामशुभं न भवतीत्येव केवलं न, किन्तु हर्याज्ञाऽनुष्ठानाज्ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठातृभिरिवैभिर्देवैः पुण्यमेवाप्यते । किञ्च स्वविहितपरप्रेरणे हरिपूजेयमिति चोद्देशात् कथं देवा न शुभमाप्नुयुः ।

अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा ।
सर्वप्राणिगतं देवाः प्राप्नुवन्त्याविरिञ्चतः ॥

अत इत्युपसंहारः । धर्मज्ञानयोरेवेति योज्यम् । प्राप्नुवन्तोऽपि **आविरिञ्चतः** यथाक्रमं प्राप्नुवन्तीत्यपूर्वोक्तिर्नोपसंहारः ।

परि०— पूर्वोक्ताभ्यामिति । तरतमभावापन्नस्वामित्वहर्याज्ञारूपाभ्यामित्यर्थः । स्थितपदात् कर्मापि ग्राह्यमिति भावेनोक्तं तत्र **पुण्यपापप्रेरणमिति** ॥ **तत्त्वव्याघातादिति** । सात्त्विक-

धर्मत्वव्याघातादित्यर्थः । सुखपर्यवसायित्वस्वभावत्वात् तस्येति भावः । **परपुरे** परदेहे । आगमशेषं योजयति **किञ्चेत्यादिना** । प्रागनुक्तेराह **नोपसंहार इति** ।

यादु०— तत्त्वव्याघातादिति । सुखमात्रपर्यवसायिन एव धर्मस्य सात्त्विकधर्मस्वरूपतया शास्त्रे निर्णीतत्वादिति भावः ।

वं०प०— अपूर्वोक्तिः यथाक्रममित्यंशः ।

शे०चं०— तत्त्वव्याघातादिति । शुभमात्रपर्यवसायिन एव धर्मस्य सात्त्विकधर्मस्वरूपतया शास्त्र-निर्णीतत्वादित्याशयः । ज्ञानकर्मफलं चैष्वित्युक्तस्यैव पुनः प्रतिपादनात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह **अत इत्युपसंहार इति** । ननु शुभफलमेव प्राप्नुवन्ति नाशुभफलमित्युक्तस्य कथमुपसंहार इत्यतः सावधारणत्वमाश्रित्य तदुप-पादयति **धर्मज्ञानयोरेवेति योज्यमिति** । तर्हि प्राप्नुवन्त्याविरिञ्चत इत्युपसंहारः किमित्यत आह **प्राप्नुवन्तो-ऽपीति** ॥ **अपूर्वोक्तिरिति** । प्रतिज्ञोक्तिरित्यर्थः । अस्यार्थस्याग्रे उपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

स०व्र०—अपूर्वोक्तिरिति । प्रतिज्ञोक्तिरित्यर्थः । धर्माद्युत्पादं प्रति निमित्ते ।

* * *

२४० सु०— अन्यगतं ज्ञानादिफलं देवाः प्राप्नुवन्ति । देवगतं तु कथमित्यपेक्षायामुक्तं देवा इति ।

अनु०— देवा एव हि देवानां विशिष्टा विनियामकाः ।

देवानां अपकृष्टानाम् । अतस्तदीयज्ञानादिफलं तेषां भवतीति शेषः । ब्रह्मा त्विति आविरिञ्चत इत्युक्तस्य विवरणम् ।

ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ।
अतः सर्वगुणानेष प्राप्नोत्यधिकमन्यतः ॥

देवादिग्रहणमुपलक्षणम् । अधिकमिति क्रियाविशेषणम् ।

परि०— देवादिग्रहणमिति । देवानां नराणां चेत्युक्तिर्देवर्षिगन्धर्वाद्यशेषप्राण्युपलक्षणमित्यर्थः ।

यादु०— देवादिग्रहणमिति । देवानां चेत्येतदृषिगन्धर्वपितृपादीनामप्युपलक्षणमित्यर्थः । आदिपदेन नराणां चेत्येतदपि दैत्यरक्षःपिशाचादेरुपलक्षणमित्यर्थः ।

शे०चं०— देवादिग्रहणमुपलक्षणमिति । देवानां चेत्येतदृषिगन्धर्वपितृपादीनामप्युपलक्षणम् । न देवमात्रपरम् । आदिपदेन नराणां चेत्येतदपि दैत्यरक्षःपिशाचादेरप्युपलक्षणम् । न तु नरमात्रपरमित्यर्थः । अधिकमित्यस्य गुणविशेषणतायां गुणानिति बहुवचनानुरोधेनाधिकानिति बहुवचनेन भवितव्यम् । अधिकमित्येकवचनं तु कथमित्यतोऽस्य साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात् तेषां च क्रियाद्वारा स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते तद्बाधेन क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वैकवचनान्तत्वयोरनुशासनान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अधिकमितीति** ।

वा०र०— क्रियाव्ययविशेषणानामित्यादिनेति । इदं चेत्यादि क्रियाविशेषणमित्याद्यानन्दमयाधिकरणादिमूलटीकाप्रपञ्चे निरूपितमवधेयम् ।

॥ इति नियामकत्वात् उत्तमदेवानां स्वापकृष्टदेवकर्मादीनां फलम् ॥

* * *

॥ अथ तारतम्यानुसारेण देवानां फलप्राप्तौ प्रमाणोक्तिः ॥

२४१ **सु०—** भवत्वन्यगतज्ञानादिफलप्राप्तिर्देवानाम् । तत्रापि तारतम्ये को हेतुरित्यत **उक्तं द्रव्येति** ।

अनु०— द्रव्यस्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैरधिकं फलम् ।
देवानामन्यगं चापि तेषु हि ब्रह्मणोऽधिकम् ।
बृहत्तन्त्रोदितं वाक्यं हरिणा फलनिर्णये ॥

द्रव्याणि इन्द्रियादीनि तेषु स्वातन्त्र्यं **द्रव्यस्वातन्त्र्यं विज्ञानप्रयत्नौ** धर्माद्युत्पादनिमित्ते । अधिकैरिति शेषः । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । मध्यमैर्द्रव्यस्वातन्त्र्यादिभि-

र्मध्यमम् । अल्पैरल्पमिति । तेष्वपि देवेषु निरवधिकद्रव्यस्वातन्त्र्यमत्त्वादिति **हिशब्दार्थः** । **फलनिर्णय** इति तत्रापि प्रकरणविशेषोक्तिः ।

द्रव्यस्वातन्त्र्याद्यतिशयात्फलातिशय इत्युक्तस्य व्याप्तिं दर्शयति **लोकेऽपीति** ।

लोकेऽप्येतादृशगुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते ।

एतादृशगुणैरित्यधिकैर्द्रव्यस्वातन्त्र्यादिभिः समुदितायां कृषौ, यस्याधिकं क्षेत्रादि-द्रव्यस्वातन्त्र्यं, यस्य चाऽऽवापादौ ज्ञानप्रयत्नाधिक्यं तस्य फलाधिक्यं दृश्यत इत्यर्थः । एवं मध्यमाल्पयोरप्युदाहर्तव्यम् । अनेन स्वातन्त्र्यतारतम्येनेत्युक्तमुपपादितं भवति ।

परि०— तत्रापीति । बृहत्तन्त्रेऽपीत्यर्थः ।

यादु०— निरवधिकद्रव्येति । लक्ष्मीनारायणयोरवधिभूतयोः सत्त्वादिदमसिद्धमिति न वाच्यम् । देवेष्विति निर्धारणसप्तम्या हेतावपि विवक्षितत्वात् । लक्ष्मीनारायणौ च न देवौ । विद्याकर्मभ्यां प्राप्तपदानामेवात्र देवशब्देन विवक्षितत्वादिति भावः ।

शे०चं०— तत्रापि तारतम्य इति । फलप्राप्तावपि तारतम्य इत्यर्थः । यद्यपि 'स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेदि'ति तारतम्येन फलप्राप्तौ स्वातन्त्र्यतारतम्यस्य हेतुत्वेनोक्तत्वान्न पुनर्हेत्वाकाङ्क्षा युज्यते । तथाऽपि हेतुत्वेनोपन्यस्तं स्वातन्त्र्यतारतम्यमेवोपपादयितुमियमाशङ्का । अत एवानेन स्वातन्त्र्यतारतम्येनेत्युक्त-मुपपादितं भवतीत्युत्तरत्र वक्ष्यतीति ध्येयम् । द्रव्यस्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नानां फलप्राप्तिहेतुत्वेऽपि तत्तारतम्य-हेतुत्वासम्भवान्न तथोक्तिर्युक्तेत्यतोऽपेक्षितपूरणेन तदुक्तिमुपपादयति **अधिकैरिति शेष इति** । मूले चशब्दा-नर्थक्यमित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह **चशब्द इति** । अनुक्तसमुच्चयमेव दर्शयति **मध्यमैरित्यादि** । तथाऽप्यपि-पदस्य वैयर्थ्यमित्यतो भिन्नक्रमतया तद्योजयति **तेष्वपीति** ॥ **निरवधिकेति** । यद्यपि भगवतो रमायाश्च तदवधिकत्वान्न निरवधिकद्रव्यस्वातन्त्र्यादिमत्त्वं तस्यास्ति तथाऽपि देवेषु निरवधिकद्रव्यस्वातन्त्र्यादिमत्त्व-मप्रत्यूहमेव विद्याकर्मभ्यां प्राप्तदेवपदानामेव देवशब्देन विवक्षिततया अतादृशयोर्लक्ष्मीनारायणयोरदेवत्वादित्या-शयात् ।

॥ इति तारतम्यानुसारेण देवानां फलप्राप्तौ प्रमाणोक्तिः ॥

* * *

॥ अथ अशुभप्रेरककल्यादीनामपि तारतम्यानुसारेण पापफलभागित्वम् ॥

२४२ **सु०— प्रसङ्गात् पापादिफलं प्रेरकाणामसुराणां तारतम्येन भवतीत्याह एवञ्चेति ।**

अनु०— एवञ्च कलिपूर्वाणामसुराणां महत्फलम् ।
अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ॥

महाप्रेरकाणां महदित्यादीत्यर्थः । अशुभेषु अशुभनिमित्तम् । हिशब्देन स्वातन्त्र्यं हेतुमाह । एवमिति देवदृष्टान्तम् । असुराणां चेति सम्बन्धः ।

परि०— प्रसङ्गादिति । शुभफले तारतम्योक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

शे०चं०— ज्ञानकर्मादिफलस्य देवेषु तारतम्यव्युत्पादनावसरे मिथ्याज्ञानपापादिफलस्य तत्प्रेरकेष्वसुरेषु तारतम्यव्युत्पादनस्यासङ्गतिमाशङ्क्य परिहरति **प्रसङ्गादिति** । नन्वत्र कलिपूर्वाणामसुराणां पापप्रेरकतया महत्पापफलस्योक्तावपि तत्तारतम्यस्यानुक्तेर्नास्य पापफलतारतम्यप्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्य भवेदेतदेवं यदि सर्वेषां महत्फलमुच्येत । न चैवं किन्तु महाप्रेरकाणां कलिपूर्वाणामेव महत्फलं मध्यमप्रेरकाणां च तेषां मध्यमं फलं अधमप्रेरकाणां चाल्पं फलमुच्यते । तथा च युक्तं तत्तारतम्यप्रतिपादकत्वमित्यभिप्रेत्य अपेक्षितं पूरयन्नेव कलिपूर्वाणां महत्फलमित्येतद्व्याचष्टे **महाप्रेरकाणामिति** । अशुभानां महाफलाधिकरणत्वासम्भवादशुभेष्विति सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह **अशुभेष्विति** । मूले हिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य फलभाक्त्वहेतुभूतस्वातन्त्र्यसूचकत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेन तत्समर्पकतया तं योजयति **हिशब्देनेति** । एवञ्चेत्यस्योपसंहारपरत्वानुपपत्तेरानर्थक्यमित्याशङ्क्य असुराणां स्वातन्त्र्यतारतम्येनोक्तस्य फलतारतम्यस्य दृष्टान्तोपदर्शनेनोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपदर्शकतया तद्योजयति **एवमितीति** । एवमिति पदं देवदृष्टान्तमाहेत्यर्थः । तर्हि चशब्दोऽनर्थकः स्यादित्यतो भिन्नक्रमतया तं योजयति **असुराणां चेति** । न केवलं देवानामिति चार्थः ।

* * *

२४३ **सु०— प्रागुक्तेऽर्थेऽत्र च प्रमाणान्तरमाह शुभेति ।**

अनु०— शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः ।
क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः ॥

प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः ।
इति प्रकाशिकायां हि प्रोवाच हरिरञ्जसा ॥

यथासङ्ख्येन शुभाशुभफलम् । **यथाशक्ती**ति **क्रमेणैवे**त्यत्र युक्तिः । तस्य विवरणं **ये ये यथा प्रयोजकाः** तथा तथेति । **प्रेरका** इत्यस्य पूर्ववच्छङ्कापरिहारश्च ।

परि०— पूर्ववच्छङ्कापरिहार इति । यदि स्वामित्वात् प्रजानुष्ठितशुभफलं देवानां तर्हि तदनुष्ठिताशुभफलमपि तेषां स्यादिति शङ्कायां 'प्रेरका अपी'ति वाक्यं प्राप्तमिति द्रष्टव्यम् । भगवत्प्रीतिहेतुत्वात् स्वातन्त्र्याच्च अशुभफलं न तेषामिति परिहाराभिप्रायश्च 'अशुभं त्वशुभेऽप्ये(ष्वे)षामि'त्यत्रेव द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

यादु०— पूर्ववच्छङ्कापरिहारश्चेति । 'अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात् प्रीतितो हरेरि'त्यत्र यथा शङ्कापरिहारौ तथैवेहापीत्यर्थः ।

वं०प०— पूर्ववच्छङ्कापरिहारश्चेति । 'अशुभत्वं शुभेऽप्येषामि'त्यत्रेवेत्यर्थः । तत्प्रकारश्च यदि स्वातन्त्र्यात् देवतानुष्ठितशुभफलं देवानां स्यात् तर्हि तदनुष्ठितपापफलमपि प्रसज्येत, स्वामित्वाविशेषादिति शङ्का । अन्यगतं पापं देवानां क्वचिदपि भोगाय न भवति कुतः पापेष्वप्येषां स्वातन्त्र्यात्, भगवत्प्रसादेन मैतदस्मान् प्रापदिति निवारणे तेषां सामर्थ्यसद्भावात् मैतदेतान् प्रापदिति हरेराज्ञया चेति परिहारश्च द्रष्टव्यः । (**तत्रापीति** । बृहत्तन्त्रेऽपीत्यर्थः) ।

शे०चं०— प्रत्येकं देवा असुराश्च शुभाशुभं फलं समाप्नुयुरित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय अन्वयमाह **यथासङ्ख्येनेति** ॥ **क्रमेणैवेत्यत्रेति** । क्रमेणैवेत्युक्तशुभाशुभफलतारतम्य इत्यर्थः । तर्हि यथाशक्तीत्यनेनैव फलतारतम्ये हेतुकथनाद्यथेत्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यत आह **तस्य विवरणमिति** ॥ **पूर्ववदिति** । 'अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात् प्रीतितो हरेरि'त्यस्येवेत्यर्थः ॥ **शङ्कापरिहारश्चेति** । यदि स्वातन्त्र्याद्देवदत्तानुष्ठितज्ञानादिफलं देवानां स्यात् तर्हि तदनुष्ठितमिथ्याज्ञानादिफलमपि तेषां प्रसज्येत अविशेषात् इति शङ्का, परमेश्वरप्रीतिबलेनाशुभनिवारणे तेषां सामर्थ्यसद्भावादियुक्तिभिः न तत्प्रसङ्ग इति परिहारश्चेत्यर्थः ।

स०व्र०— पूर्ववच्छङ्कापरिहारश्चेति । शुभफलभोगे प्रेरकत्वाविशेषादशुभफलभोगेऽपि स्यादिति शङ्का, तद्वारणे सामर्थ्यान्न तत्प्राप्तिरिति परिहारश्चेत्यर्थः ।

ब्र०सू— ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥

२४४ **सु०**— एवं प्रपञ्चेन पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमागमवाक्येनाह **यद्यपीति** ।

अनु०— यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् ।
शुभाशुभेभ्य एवं च कर्तुश्च स्याद्यथोदितम् ॥

एवं उक्तप्रकारेण **यद्यपि शुभाशुभेभ्यो** ज्ञानादिभ्यो भवत्फलं **सुराणां च दैत्यानां च** भवतीत्युपपादितम् । एवञ्च तथाऽपि **कर्तुः** देवदत्तादेरपि फलं स्यादेव । आगमेऽप्यस्यार्थस्य प्रकृतत्वात् **यद्यपि** इत्यादि युज्यते । एतदुक्तं भवति देवासुराणां शुभाशुभफलमित्येतावदभ्युपगम्यते । प्रमितत्वात् । तेषामेवेति तु न क्षम्यते । किन्तु कर्तुरपि भवतीति । कर्तुः फलाङ्गीकारे 'यदु किञ्चेमाः प्रजा' इति सावधारणश्रुतिविरोध आत्रेयवचनविरोधश्च स्यादित्यत उक्तं **महदिति** । देवादीनां महत्फलं कर्तुस्त्वल्पम् । अल्पस्य चासत्त्वविवक्षा बहुलमुपलब्धेति भावः ।

कुतः कर्तुः फलाङ्गीकार इत्यत आह **यथोदितमिति** । श्रुतिस्मृतिसद्भावादित्यर्थः । ताश्च भाष्यादावुदाहृता द्रष्टव्याः ।

परि०— **एवं चे**त्यनुवादः । **तथापीति** व्याख्या ॥ **अस्यार्थस्येति** । शुभाशुभफलं क्रमाद्देवासुराणां महदित्यस्यार्थस्येत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । 'स्वामिन' इत्यत्र भाष्योक्तश्रुतिविरोध इति भावः ॥ **अल्पस्येति** । लोके अल्प(स्वोनिः)स्वे निःस्व इति अल्पसु(खीन)खिनि न सुखीति अल्प(ज्ञोनवि)ज्ञानेऽविद्वानित्यादेः वेदे च नाल्पे सुखमस्तीति 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादेर्दर्शनादिति भावः ॥ **भाष्यादाविति** । न्यायविवरणम् **आदि**पदार्थः ।

यादु०— **बहुलमुपलब्धेति** । अल्पस्वादौ निःस्वादिप्रयोगदर्शनादिति भावः ।

शे०चं०— **बहुलमुपलब्धेरिति** । अनुदरा कन्या, अलोमिकैडिकेत्यादाविति शेषः ॥ **भाष्यादाविति** । 'ज्ञानादिदानं देवानां विष्णुना साधु चोदितम् । वेदेषु तेषां विहितं तत्राचार्यो महत्तरः । विहितः सहकारित्वे सहकार्यन्तरं प्रजाः । पातृत्वेन यथा राज्ञो यथा शिष्या गुरोरपि । तस्माच्छ्रुतं फलं तासामाचार्याणां महत्तरम् । ततो महत्तरं प्रोक्तमि'ति वाराहवचनं भाष्योदाहृतम् । 'त्वरयैव मनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु । देवानां तत्प्रसादेन मुक्तिरेव सतां नृणामि'त्यादिपदोपात्तन्यायविवरणोदाहृतश्रुत्यादिवाक्यमित्येवमाद्याः श्रुतिस्मृतयो भाष्यन्यायविवरणोदाहृता द्रष्टव्या इत्यर्थः ।

॥ इति कर्मकर्तॄणां फलयोग्यत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ युक्त्याऽपि उक्तप्रमेयसिद्धिः ॥

२४५ **सु०**— युक्तिमप्याह **तस्मादिति** ।

**अनु०— तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्त्युपभोगिनः ।
मानुषोत्तममारभ्य**

कर्तुः शुभाशुभफलसद्भावादेव मानुषोत्तममारभ्य देवपर्यन्ता दैत्यपर्यन्ताश्च निरयाद्युपभोगिन इति युज्यते नान्यथेत्यर्थः । उक्तस्यापवादमाह **देवास्त्विति** ।

**देवास्तु निरयं विना ।
असुरास्तु विना मुक्तिं तमोऽन्धमपि चाप्नुयुः ।
इति तत्त्वविवेकोक्तं स्वयं भगवतो वचः ॥**

अन्यफलोपभोगिनः । न केवलमसुराणां मुक्त्यभावः किन्त्वन्धन्तमोऽपि चाप्नुयुः ।

एतदुक्तं भवति । मनुष्योत्तमास्तावन्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्तीः प्राप्नुवन्ति । देवाश्च मानुष्यस्वर्गमुक्तीः । असुराश्च स्वर्गमानुष्यनिरयान्धतमसानि । न च निरयादीनि निर्निमित्तानि । न च स्वकृतपापादीनि विना निमित्तमस्ति । तस्मात्कर्तुरप्यस्ति शुभाशुभफल-

प्राप्तिरिति ज्ञायते । अन्यथा निरयाद्यभावप्रसङ्गात् । न च वाच्यं सुरासुराणां कर्तृत्वप्रयुक्त-फलाभावेऽपि प्रेरणनिमित्तफलसद्भावान्मुक्त्याद्युपपत्तिरिति । देवानां मानुष्यप्राप्तेरयोगात् । दैत्यानां स्वर्गादिप्राप्तेरनुपपत्तेः । सर्वथा मनुष्याणां निरयादिप्राप्तेरसम्भवादिति । तदिदमुक्तं मानुषोत्तममारभ्येति, मनुष्योत्तमानामादित्वोक्त्या, निरयाद्यनेकफलोक्त्या च । वचोऽस्तीति शेषः ॥ ३-४-७ ॥

परि०— मूले विवेकस्यास्फुटत्वादाह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **मानुष्यप्राप्तेरयोगादिति** । मानुषयोनिप्राप्तेर्विष्णुपूजादिरूपप्रेरणाफलत्वायोगादिति भावः ॥ **दैत्यानां स्वर्गादीति** । तत्प्राप्तेः शुभफलत्वेन दैत्यानां शुभप्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ **सर्वथेति** । अस्य पदस्यासम्भवादित्यनेन अन्वयः । तेषां परपुरुषाप्रवेशनात् तत्प्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ **फलोक्त्या चेति** । उक्तमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३-४-७ ॥

गु०दी०— न च देवासुराणां कर्तृत्वनिमित्तफलाभावेऽपीत्यत्र स्वैः क्रियमाणं कर्म सुकृतं दुष्कृतं वा तत्तत्कर्तृत्वनिमित्तफलाभावेऽपीत्यर्थः । तर्हि देवानां मानुष्यं पापफलं मानुषाणां तिर्यक्त्वमिव नीचपदवीत्वात् पापफलम् । असुराणां वीरस्वर्गादिकं च धर्मयुद्धादिपुण्यफलम् । एवं च स्वकृतपापफलाभावे पुण्यप्रेरकाणां पापप्रेरणेऽपि विष्णवाज्ञाकरणेन पुण्यरूपत्वान्मनुष्यादिकृतपापलेपरहितानां मानुष्यं कथं स्यात् असुराणां च पापमात्रप्रेरकाणां स्वर्गोपभोगोऽपि केन स्यात् । मनुष्याणां च कर्तृत्वाविशेषात् देववत् असुरवच्च स्वकृत-पुण्यपापालेपोऽपि स्यात् । नापि प्रेरणनिमित्तपुण्यपापलेप इति सर्वथा मानुषाणां निरयादिप्राप्तेरसम्भवादिति समुदायार्थमभिप्रेत्योक्तं **देवानामित्यादि** ॥ ३ । ४ । ७, ९ ॥

इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां गुर्वर्थदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

यादु०— सर्वथा मनुष्याणामिति । तेषामन्यप्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ ३-४-७ ॥

वं०प०— सर्वथा मनुष्याणामिति । तेषां सर्वथा प्रेरकत्वाभावेन तत्प्रयुक्तफलाभावात् कर्तृत्व-प्रयुक्तमेव फलमङ्गीकार्यमिति भावः ॥ ३-४-७ ॥

शे०चं०— ननु च मनुष्योत्तमादीनां निरयादिमत्त्वस्यैवासिद्धेः सिद्धौ वा निर्निमित्तकस्यैवोपपत्तेः सनिमित्तकत्वेऽपि वा स्वकृतपापादिव्यतिरिक्तयत्किञ्चिन्निमित्तप्रयुक्तत्वोपपत्तेः कर्तृत्वप्रयुक्तफलाभावेऽपि प्रेरणादि-निमित्तफलसद्भावादन्यथोपपत्तेश्च नानया युक्त्या कर्तुः फलसिद्धिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । मानुष्यस्वर्ग-

मुक्तीरित्यादौ प्राप्नुवन्तीत्यनुवर्तते । सकलप्रमाणप्रमितत्वादस्यार्थस्य नापह्नवः सम्भवतीति भावः ॥ **न चेति** । तथा सति कादाचित्कत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **न चेति** । दृष्टादृष्टपरित्यागकल्पनाप्रसङ्गादिति भावः । अन्यथा-सिद्धिमाशङ्क्य निषेधति **न चेति** ॥ **देवानामिति** । मनुष्यप्राप्तेरशुभफलत्वात् देवानां च अशुभफलाभावस्य 'अशुभत्वं शुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात् प्रीतितो हरेः । आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचिदि'त्यादिनोक्तत्वान्न देवानां मानुष्यप्राप्तिर्युक्तेत्यर्थः । **दैत्यानामिति** । तेषां शुभकर्मप्रेरकत्वाभावेन तत्फलीभूतस्वर्गादिप्राप्तेरयोगा-दित्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । तेषामन्यप्रेरकत्वस्यैवाभावादित्यर्थः । (कर्तृत्वेनैव फलमङ्गीकार्यमिति भावः) । मनुष्याणां निरयादिप्राप्तेः सर्वथाऽसम्भवस्य मूलाभिप्रेततां ज्ञापकोक्त्या परिहरति **मनुष्योत्तमानामिति** । तत्रैव ज्ञापका-न्तरमाह **निरयाद्यनेकेति** । निरयादिचतुर्विधेत्यर्थः ॥ ३-४-७ ॥

स०व्र०— देवानामिति । मानुष्यप्राप्तेरशुभफलत्वात् देवानां च अन्यगताशुभफलभाक्त्वस्य 'अशुभत्वं शुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात् प्रीतितो हरेः । आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति' इत्यादिना उक्तत्वादित्यर्थः ॥ **दैत्यानामिति** । तेषां शुभप्रेरकत्वाभावेन तत्फलीभूतस्वर्गादिप्राप्तेरयोगादित्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । तेषां प्रेरक-त्वस्यैवाभावादित्यर्थः । मानुषाणां निरयादिप्राप्तिः सर्वथा न सम्भवतीत्येतत् कथं मूलादवगम्यत इत्यत आह **मनुष्योत्तमानामिति** । तेषामेव निरयादिचतुर्विधफलभाक्त्वादित्यर्थः ॥ *इति तृतीये चतुर्थः ॥*

॥ इति युक्त्याऽपि उक्तप्रमेयसिद्धिः ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ अनाविष्काराधिकरणम् ॥

॥ अथ उपदेशकगुरूणामपि ज्ञानदानफलम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥

२४६ सु०— ज्ञानदानं किमाविष्कारेण कार्यमुतानाविष्कारेणेति संशये पूर्ववदत्रापि पूर्वपक्षमत्यन्तहेयत्वाभावात् प्रपञ्चेनाह ज्ञानदा अपीति ।

अनु०— ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात् फलमाप्नुयुः ।

न केवलं शिष्याः किन्तु **ज्ञानदा आचार्या अपि ज्ञानफलमाप्नुयुः** । तच्च **विशेषात्** शिष्यादप्यतिशयेन । आचार्या इत्यनेनैव सिद्धे ज्ञानदा इति वचनं ज्ञानदानेति ज्ञापनार्थम् । **च**शब्दः परमाचार्यादिसङ्ग्रहः । कुत एतदित्यत आह **मुक्ताविति** ।

मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति शोभनम् ।
तद्गुरुर्द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे ॥
देवाः सहस्रगुणितं क्रमात् तस्माद्यथोत्तरम् ।
ब्रह्मा महौघगुणितमेवं फलविनिर्णयः ।
इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ॥

शिष्यात्, शिष्यस्य यच्छ्रवणफलं ततोऽष्टगुणं गुरुर्ज्ञानदानेनाप्नोति । **तद्गुरुः** गुरोर्गुरुः **तस्मात्** गुरुफलाद् **द्विगुणं** फलमाप्नोति । सन्तानकारणत्वात् । ततः परमगुरोरपरे गुरवः स्वशिष्यफलापेक्षया **सार्धं तावत्** अध्यर्धं फलमाप्नुवन्ति । **यथोत्तरं** तस्मात्क्रमादित्यध्यर्धप्राप्तिक्रमात् देवाज्ञानप्रवर्तकत्वात् सहस्रगुणितम् । यथोत्तरं **तस्मात् क्रमात्** इति ब्रह्मा महौघगुणितमित्यनेनापि सम्बध्यते । सहस्रमहौघशब्दावुपलक्षणार्थौ । परम्पराया अनियतत्वात् ।

परि०— आदिपदस्वारस्याय वाक्यद्वयतया योजनामाह **ज्ञानफलमाप्नुयुः । तच्च विशेषाच्छिष्यादपीति** । गुरुपरम्परोक्त्या सूचितं हेतुं स्वयमाह **सन्तानकारणत्वादिति** । उक्तमिति पूर्वेणान्वयः । **सन्तानः** शिष्यसन्ततिः । **सार्धं तावदित्यनुवादः अध्यर्धमिति** व्याख्या । अर्धेनाधिकं तावत्फलमित्यर्थः । प्रागुक्तो हेतुरत्रापि ज्ञेयः । यथोत्तरं तस्मात्क्रमादित्यन्वयप्रदर्शनेन मूलानुवादः । अध्यर्धक्रमादित्यर्थः ॥ **इत्यनेनापि सम्बध्यत इति** । ब्रह्मा तस्मात्क्रमाद्वाणी-फलादध्यर्धं तावत्फलं प्राप्नोतीत्येवं ध्येयमित्यर्थः । नन्वेवं चेत् तर्हि 'सहस्रगुणितं महौघगुणितमि'ति कथं निर्धारणोक्तिः 'अध्यर्धक्रमादि'त्युक्तक्रमे स्वावरप्राप्यफलापेक्षया अध्यर्धफलप्राप्तिपक्षे अधिक-गुणितफलप्राप्तेरपि सम्भवादित्यत आह **सहस्रमहौघशब्दाविति** । तथा च स्वावरस्य याव-त्प्राप्यमध्यर्धं तावत्फलं ततोऽधिकस्येत्येवं ब्रह्मपर्यन्तं ज्ञेयमित्यर्थः । ननु 'सहस्रमहौघ'शब्दौ

यथाश्रुतावेव ग्राह्यौ नोपलक्षकतया व्याख्येयौ सहस्रमहौघावधिभूतं यत्किञ्चिदेव प्राप्यं फलमुपादाय व्याख्याने महौघत्वादेरुपपत्तेरित्यत आह **परम्पराया अनियतत्वादिति** । सम्प्रदायप्रवर्तने परम्पराया अनियतत्वात् । तस्मा(त् शिष्यप्राप्यफला)दुपदिशति तत्फलादध्यर्धफलमुपदेष्टा प्राप्नोतीत्येवं व्याख्यानं युक्तं न त्वेतावदिति निर्धारणमित्यर्थः ।

यादु०— ज्ञानप्रवर्तकत्वादिति । ज्ञानसम्प्रदायप्रवर्तकत्वादित्यर्थः । ततश्चायमर्थः । मनुष्योत्तमादिरूपस्य शिष्यस्य यच्छ्रवणफलं तत्सहस्रगुणितं फलं तत्सम्प्रदायप्रवर्तकः कश्चिन्नीचो देवः प्राप्नोति । क्रमेण तदुत्तमास्तु देवाः स्वस्वावरसम्प्रदायप्रवर्तकदेवफलापेक्षयाऽध्यर्धफलं प्राप्नुवन्ति । ब्रह्माऽप्यनेन क्रमेण प्राप्तं यत्सरस्वत्यादिफलं तदध्यर्धमेव फलमाप्नोतीति । नन्वेवं मध्यस्थदेवफलेषु न सहस्रगुणितत्वं ब्रह्मफले वा न सरस्वत्यादिफलापेक्षया महौघगुणितत्वम् । उक्तक्रमेण गणनायामाधिक्यस्यैवोभयत्र प्राप्तेरित्यत आह **सहस्रमहौघशब्दाविति** । तथा च नीचदेवफलमारभ्य ब्रह्मफलपर्यन्तं यस्मिन्यस्मिन्देवफले या या सङ्ख्योक्तक्रमेण प्राप्ता भविष्यति तत्तत्पराविर्त्यर्थः । ननु यथा नीचः सम्प्रदायप्रवर्तको देवो मनुष्योत्तमादिरूपशिष्यश्रवणफलापेक्षया सहस्रगुणितं फलमाप्नोति तथा ब्रह्माऽपि तत्फलापेक्षया साक्षादेव महौघगुणितं फलमाप्नोतीत्येव कस्मान्न व्याख्यायते । किं यथोत्तरं तस्मात्क्रमादित्यस्य ब्रह्मा महौघगुणितमित्यनेनापि सम्बन्धमभिधाय महौघशब्दस्योपलक्षणार्थत्वकल्पनयेत्यत आह **परम्पराया इति** । देवानां सम्प्रदायप्रवर्तन इति शेषः । ततश्च यथोत्तरं तस्मात्क्रमादित्यस्य ब्रह्मा महौघगुणितमित्यनेनाप्यन्वयमभिधायैव ब्रह्मणः फलं व्याख्येयम् । नोक्तरीत्या साक्षात् येन महौघशब्द उपलक्षणार्थो न स्यादिति भावः ।

वं०प०— कुत एतदिति । एतत्प्रमेयं कुतः प्रमाणात् प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । उपलक्षणकरणनिमित्तमाह **परम्पराया अनियतत्वादिति** । गुरुशिष्यपरम्पराया इत्यर्थः । यं शिष्यमारभ्य देवानां सहस्रगुणितफलवत्त्वं तदपेक्षया ब्रह्मणो महौघफलवत्त्वं तस्यैव शिष्यस्य पुनः स्वशिष्यं प्रति गुरुत्वे तस्यापि पुनर्गुरुत्वे उक्तसङ्ख्यायां परिनिष्ठाया अयोगेन तत्क्रमेण गणनायां या सङ्ख्या प्राप्नोति तत्परावेव सहस्रमहौघशब्दावित्याशयः ।

शे०चं०— अत्यन्तहेयत्वाभावादिति । अवधारणांशमात्रस्य प्रमाणविरुद्धतयाऽसङ्ग्राह्यत्वेऽपि आविष्करणांशमात्रस्य प्रमितत्वेन सङ्ग्राह्यतया अत्यन्तहेयत्वाभावादित्यर्थः । गुरुफलस्य शिष्यापेक्षयाऽष्टगुणतया बाधितत्वाच्छिष्यपदं लक्षणया तत्फलपरत्वेन व्याख्याति **शिष्यादिति** । द्विगुणत्वेन तत्फलस्य किं कारणमित्यत आह **सन्तानेति** । मूलकारणत्वादित्यर्थः । सार्धं तावदित्येतदनूद्य व्याख्याति **सार्धं तावदिति** । देवाः सहस्रगुणितमित्युक्तं यद्देवफलस्य श्रवणादिसाध्यशिष्यमौक्तफलापेक्षया सहस्रगुणितत्वं तत्प्रकारस्यानुपदर्शनात् तदनुपपत्तिमाशङ्क्य क्रमात् तस्माद्यथोत्तरमित्यस्यैव तत्प्रकारोपदर्शकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन अन्वयोपदर्शनपूर्वकं तद्व्याकुर्वन्नेव सहस्रगुणितत्वोपपादकतया तद्योजयति **यथोत्तरमित्यादिना** ॥ **ज्ञानेति** । तत्सम्प्रदाये-

त्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मफलस्य ब्रह्मा महौघगुणितमिति यच्छ्रवणादिसाध्यशिष्यमौक्तफलापेक्षया महौघगुणितत्वमुक्तं तदनुपपन्नं प्रसज्यते । तत्प्रकारोपदर्शकस्यान्यस्याभावादित्यतो न केवलं क्रमात् तस्माद्यथोत्तरमित्यस्य देवफलसहस्रगुणितत्वप्रकारोपदर्शकतया तदन्वितत्वमेव । किन्तु ब्रह्मा महौघगुणितमित्युक्ततत्फलमहौघगुणितत्वप्रकारोपदर्शकतया तदन्वितत्वमपीति न तदनुपपत्तिप्रसङ्गोऽपीत्याशयेन तदन्विततयाऽपि तद्योजयति **यथोत्तरमिति** । देवाः सहस्रगुणितं ब्रह्मा महौघगुणितमिति विशेषोक्त्या श्रवणादिसाध्यसकलशिष्यमौक्तफलापेक्षया प्राप्तं देवानां मौक्तफलस्य सहस्रगुणितत्वनियमं ब्रह्मफलस्य महौघत्वनियमं चापाकरोति **सहस्रमहौघशब्दाविति** । अयमर्थः । देवफलस्य ब्रह्मफलस्य च श्रवणादिसाध्यशिष्यमौक्तफलापेक्षया सहस्रगुणितत्वमहौघगुणितत्वसद्भावमात्राभिप्रायेण तत्फलयोः सहस्रगुणितत्वाभिधानं न तु देवफलस्य सहस्रगुणितत्वमेव । ब्रह्मफलस्य च महौघगुणितत्वमेवेति तन्नियमाभिप्रायं क्वचिद्देवफलस्य सहस्रापेक्षया न्यूनसङ्ख्यागुणितत्वस्य क्वचित्तदधिकसङ्ख्यागुणितत्वस्यापि सत्त्वेन ब्रह्मफलस्य क्वचिन्महौघसङ्ख्यापेक्षया न्यूनसङ्ख्यागुणितत्वस्य क्वचित्तदधिकसङ्ख्यागुणितत्वस्य सत्त्वेन तन्नियमासम्भवादिति । तदेव कुत इत्यतो भवेदयं नियमो यदि श्रवणादिसाध्यशिष्यविशेषसम्बन्धिमौक्तफलापेक्षया देवफलस्य सहस्रगुणितत्वकल्पिका ब्रह्मफलस्य च महौघगुणितत्वसम्पादिका प्रवर्तकपरम्परैव सकलशिष्यापेक्षया देवानां ब्रह्मणश्च नियता स्यात् । न च सा नियता किन्तु किञ्चिदपेक्षयैव सहस्रगुणितत्वमहौघगुणितत्वसम्पादिका प्रवर्तकपरम्परा अस्ति । क्वचिन्न्यूना क्वचिच्चाधिका । तत्र यच्छिष्यव्यक्त्यपेक्षया सहस्रगुणितत्वमहौघगुणितत्वसम्पादिकैव प्रवर्तकपरम्पराऽस्ति तत्र देवफलब्रह्मफलयोः सहस्रगुणितत्वमहौघगुणितत्वनिर्वहेऽपि यच्छिष्यव्यक्त्यपेक्षया न्यूनाधिका वा सा स्यात् तत्र तत्फलयोर्न्यूनाधिकसङ्ख्यागुणितत्वध्रौव्येण तन्नियमानुपपत्तेरित्याशयेनाह **परम्पराया इति** । प्रवर्तकपरम्पराया इत्यर्थः ।

वा०र०— सहस्रगुणितत्वमहौघगुणितत्वमवधिविशेषमादाय कथमायातीति संशोध्यम् । गुरुफलस्य शिष्यापेक्षयेति पाठो मूलकोशे । फलपदं लेखकप्रमादात् । मूले **अध्यर्थमिति** । अधिकमर्थं यस्य तदध्यर्धम् । तत्पूर्वस्य वा द्विगुणं तदुत्तरेषां चार्धाधिकमेव न सम्पूर्णमधिकं येन द्विगुणत्वं स्यादित्यर्थः । नियमं चापाकरोतीति पाठः ।

॥ इति उपदेशकगुरूणामपि ज्ञानदानफलम् ॥

* * *

॥ अथ शिष्यापेक्षया गुरोः अधिकफलवत्त्वे प्रमाणोक्तिः ॥

२४७ **सु०**— आगमसिद्धेऽत्रार्थे युक्तिरप्यस्तीत्याह **युक्तं च तदिति** ।

अनु०— युक्तं च तत्

प्रतिग्रहीतुः शिष्यस्य ज्ञानफलादप्याचार्यस्य ज्ञानदानफलमधिकमित्येतद्युक्तिसिद्धं च । तां युक्तिं सूचयति **नेति** ।

न गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् ।

प्रतिग्रहीतुर्हि गोमात्रफलम् । **गोदाता न गोमात्रफलवान्** भवति । किन्तु महाफलं स्वर्गादिकं च प्राप्नोति । यथैतत्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अयमत्र प्रयोगः । ज्ञानदाता दत्त-वस्तुफलादप्यधिकदानफलवान् पुरुषार्थहेतुवस्तुदातृत्वात् गोदातृवदिति ।

यादु०— ज्ञानफलादपीति । मुक्तिगतानन्दरूपादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ **गोमात्रमिति** । गोरस-मात्रमित्यर्थः ।

वं०प०— गोमात्रमिति । क्षीरदध्यादिरूपगोरसमात्रमैहिकमेव फलं नामुष्मिकं स्वर्गादिकमस्ति । प्रत्युत यावद्गोरोमसङ्ख्याकनरकस्यैव सद्भावादिति भावः ॥ **गोमात्रफलवान्न भवतीति** । इह जन्मनि गोदानकरणेनोत्तरजन्मनि यथेष्टगोसम्पत्त्या गोरसप्राप्तिमात्रफलवान्न भवतीत्यर्थः ॥ **दत्तवस्तुफलादपीति** । इह जन्मनि दत्तं यद्गवादिरूपं वस्तूत्तरजन्मनि तज्जातीयगवादिप्राप्तिरूपं यत्फलं तस्मादप्यधिकं यद्दानफलं स्वर्गादि तद्वानित्यर्थः ।

शे०चं०— ज्ञानफलादिति । मुक्तिगतानन्दरूपादित्यर्थः ॥ **गोमात्रमिति** । दुग्धरूपतद्रसमात्रमित्यर्थः ।

॥ इति शिष्यापेक्षया गुरोः अधिकफलवत्त्वे प्रमाणोक्तिः ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थे गीतासंवादः ॥

२४८ **सु०—** ज्ञानफलादपि आचार्यस्य ज्ञानदानफलमधिकमित्यत्र भगवद्गीतासंवादमाह **य इममिति** ।

अनु०— य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि ॥
इत्याह भगवान्

॥ इति उक्तार्थे गीतासंवादः ॥

* * *

॥ अथ योग्यानामेव ज्ञानोपदेशः कर्तव्यः ॥

२४९ **सु०— अध्येष्यत इत्युत्तरवाक्यमत्र पठनीयम् ।**

परि०— ज्ञानदानफलमेवात्र मूले प्रतीयते न ज्ञानफलमित्यत आह **इत्युत्तरवाक्यमिति** । अष्टादशोऽध्याये गीतायां 'प्रियतरो भुवी'त्यनन्तरं 'अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिरि'ति श्लोकोऽप्यत्र मूले पठनीयः । तथा च 'मुक्तौ शिष्य-प्राप्यसुखादधिकं सुखमाचार्यस्य सुज्ञानम् । न च तस्मादि'त्यादिवाक्यशेषादिति भावः ।

यादु०— नन्वत्राचार्यस्य ज्ञानदानफलं मुक्तिरित्येव प्रतीयते न तस्य शिष्यज्ञानफलापेक्षयाऽऽधिक्यम्, अत आह **अध्येष्यत इति** । 'अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिरि'ति वाक्यमित्यर्थः । तेन तस्य मुक्तावानन्ददः स्यामिति वाक्यशेषोऽत्राभिप्रेतः । मुक्तौ सुखं तत्पठत इति वचनात् । ततश्चैतच्छ्लोकोक्तशिष्यज्ञानफलापेक्षया पूर्वश्लोकोक्ताचार्यज्ञानफलस्याधिक्यं ज्ञातुं शक्यमेव । न च तस्मान्मनुष्येष्वित्यादिवचनादिति भावः ॥ ३-४-९ ॥

विरक्तिभक्तिध्यानोत्थज्ञानाद्यः श्रीनिकेतनः ।
प्रसीदति निजे भक्ते स नः प्रीतोऽस्तु साधनैः ॥

इति श्रीवेदेशपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३-४ ॥

वं०प०— ज्ञानफलादपीति । शिष्यस्य श्रवणफलादपीत्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वत्राचार्यस्य ज्ञानदानफलतया मुक्तिमात्रं श्रूयते । न तु तस्य शिष्यज्ञानफलापेक्षया आधिक्यमिति कथमस्य वाक्यस्य तत्साधकतयोपन्यास इत्यतो नास्य केवलस्य विवक्षितार्थसाधकत्वाभि-

प्रायेणात्रोपन्यासः किन्तु 'अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिरि'त्युत्तरवाक्यसहितस्यैवेत्यतो युक्त एव तत्साधकतयोपन्यास इत्याशयेनाह **अध्येष्यते चेति** । यद्यप्यत्र ज्ञानिनो भगवदिष्टत्वोक्त्या मोक्षमात्रं सिद्ध्यति न तु तन्मोक्षादाचार्यमोक्षस्यातिशय इति नोत्तरवाक्यसहितस्यापि विवक्षितार्थसाधकत्वं सम्भवति । तथाऽपि 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित् । ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यव्याख्याकृतो यत' इति 'य इममि'त्यादिवाक्यद्वयार्थविवरणरूपगीतातात्पर्योदाहृतप्रमाणाच्छिष्यश्रवण-मोक्षापेक्षया आचार्यीयज्ञानदानफलमोक्षस्यातिशयसिद्ध्यभिप्रायेण गीतावाक्यस्य संवादतयोपन्यासो युक्त इति ध्येयम् ॥ ३-४-९ ॥

२५० सु०— यत एवं ज्ञानदानं तत्सम्प्रदायप्रवर्तनं च महाफलम् । अतो बहूनां ग्रहणायाविष्कारेण ज्ञानदानं कार्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह एवमपीति ।

अनु०— एवमपि

सत्यं ज्ञानदानमुक्तप्रकारेण महाफलम् । तथाऽपि नाविष्कारेण कार्यं कुत इत्यत आह पात्रमिति ।

पात्रमपेक्ष्यते ॥

दानफलेनेति शेषः । पात्रे क्रियमाणं खलु दानं फलायालम् । नापात्रे । प्रत्युत प्रत्यवायस्यैव हेतुः । आविष्कारेण ज्ञानदाने चायोग्यानामपि तत्प्राप्तिर्भवति । सा च प्रतिषिद्धेति भावः ॥ ३-४-९ ॥

परि०— एवंशब्दार्थः **सत्यमित्यादि** ॥ **पात्रे क्रियमाणं खलु दानं फलायेति** । 'अथो(प)शमेनोपरता मनुष्या' इत्यादिवचनादिति भावः ॥ **प्रत्युतेति** । 'मानस्तेनेभ्य' इत्यादिश्रुतौ अयोग्योपदेशस्य निषेधादिति भावः ॥

वं०प०— प्रतिषिद्धेति । मानस्तेभ्य इति भाष्योदाहृतश्रुतिप्रतिषिद्धेत्यर्थः ॥ ३-४-९ ॥

॥ इति योग्यानामेव ज्ञानोपदेशः कर्तव्यः ॥

॥ इति अनाविष्काराधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ ऐहिकाधिकरण-मुक्तिफलाधिकरणे ॥

॥ अथ ऐहिक-मुक्तिफलाधिकरणयोः तात्पर्यसङ्ग्रहः ॥

ब्र०सू०— ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥
ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-
स्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥

२५१ सु०— अधिकरणद्वयस्य तात्पर्यं सङ्क्षेपेणाह **एवमेवेति** ।

अनु०— एवमेवाविरोधेन प्रारब्धस्यैव कर्मणः ।
ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह लभ्यते ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्रारब्धस्य कर्मणोऽविरोधेनैव **ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तमिति** प्रथमाधिकरणतात्पर्यम् । दृष्टं च तत्फलं चेति दृष्टफलम् । श्रवणादिसम्पूर्त्यनन्तरमेव ज्ञानमुत्पद्यते । यदि प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धकं नास्ति । तस्मिंस्तु सति तदवसान इति । एवमेव **मुक्तिश्चैवेह लभ्यत** इति द्वितीयस्य । यस्मिन् देहे ज्ञानमुत्पन्नं तत्पातानन्तरमेव मुक्तिर्लभ्यते प्रारब्धकर्मप्रतिब(न्धाभावे)न्धकाभावे । तद्भावे तु तदवसान इति ॥ ३-४-१०, ११ ॥

परि०— **ज्ञानं दृष्टफलमिति** । ज्ञानरूपं दृष्टं फलमित्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे राघवेन्द्रयतिकृते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

वं०प०— दृष्टफलमित्येतद्विवृणोति **श्रवणादीति** ॥ **सम्पूर्त्यन्तरमेवेति** । तस्मिन्नेव जन्मनीत्यर्थः ॥ **ज्ञानम्** अपरोक्षम् । **प्रतिबन्धकम्** अपरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यर्थः ॥ **तद्भाव इति** । मुक्तिप्रतिबन्धकस्य देहान्तरापादकस्य प्रारब्धस्य कर्मणः सद्भावे त्वित्यर्थः ॥ **तदवसान इति** । भोगेन प्रारब्धकर्मावसाने मुक्तिर्लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३-४-१०, ११ ॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते
अगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३-४ ॥

शे०चं०— उत्तरटीकार्थस्तु स्पष्टः ॥ ३-४-१०, ११ ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां
श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां
श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३-४ ॥

वा०र०— एवमैहिकमप्रस्तुतेत्येतदधिकरणद्वयव्याख्यानप्रयुक्तां चातुरीं परिहरति **उत्तरटीकार्थस्त्विति** । एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । **तत्पातानन्तरमेवेति** । नन्वेतत्कथम् । ज्ञानिनः प्रारब्धकर्मनियमस्योपासनापादे प्रतिपादितत्वेन तदवसाने मुक्तिरित्येकस्यैव पक्षस्य सत्त्वेन श्रवणादिसमपूर्तिज्ञानयोरिवात्र व्यवस्थाया अयोग इति चेत् । (अत्र ग्रन्थपातोऽस्ति) ।

आनन्दाब्धिप्रजातत्रिदशतरुगुरुश्रीनिवासानुजश्री
विद्याधीशाख्यरत्नाद्भुतविदमृतगोः केशवाचार्यवर्यात् ।
श्रीरुक्मिण्यायां प्रजातस्य विबुधनरसिंहस्य गुर्वीयसौध
व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतिकृतावन्त्यगो ज्ञानपादः ॥ १ ॥

श्रीमन्न्यायसुधागूढाशेषवाक्यार्थचन्द्रिका ।
गुरुराजकृताध्याये तृतीये सेविता मया ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणि श्रीगुरुराजवर्यविरचितश्रीमन्न्यायसुधाव्याख्यानरूपशेषवाक्यार्थचन्द्रिकायाः
व्याख्यापाठादिशोधरूपविवृतौ वाक्यार्थरत्नमालायां पाण्डुरङ्गीकेशवाचार्यवर्यनामक-
श्रीगुरुराजपुत्रनरसिंहसूरिविरचितायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

श्रीमद्गुरुराजवरदविद्याधीशगुर्वन्तर्गतरामव्यासमध्वपत्यात्मकश्रीवेङ्कटेशात्मक-
श्रीलक्ष्मीनृसिंहात्मकश्रीहयवदनार्पणमस्तु ॥

॥ इति ऐहिक-मुक्तिफलाधिकरणयोः तात्पर्यसङ्ग्रहः ॥

॥ इति कर्मकर्तृप्रेरकानां फलभाजनत्वविचारः ॥

२५२ **सु०—**

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
तृतीयाध्यायेऽस्मिँश्चरमचरणः पर्यवसितः ॥ ३-४ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति तृतीयाध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

★ ★ ★

परिशिष्टानि

पुटसंख्या

१) श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्
ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानम् १०४२२ - १०४५३

२) श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य प्रप्रथमटीका
श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता
सन्न्यायरत्नावली १०४५४ - १०४७२

३) श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका
श्रीत्रैविक्रमार्यकृता
नयचन्द्रिका १०४७३ - १०४८५

४) श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका
श्रीशङ्करपण्डिताचार्यविरचिता
अनुव्याख्यानसम्बन्धदीपिका १०४८६ - १०४९६

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानम्

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

।। पुरुषार्थाधिकरणम् ।।

ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ।। ३-४-१ ।।

ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॐ ।। ३-४-२ ।।

ॐ आचारदर्शनात् ॐ ।। ३-४-३ ।।

ॐ तच्छ्रुतेः ॐ ।। ३-४-४ ।।

ॐ समन्वारम्भणात् ॐ ।। ३-४-५ ।।

ॐ तद्वतो विधानात् ॐ ।। ३-४-६ ।।

ॐ नियमाच्च ॐ ।। ३-४-७ ।।

ॐ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॐ ।। ३-४-८ ।।

ॐ तुल्यं तु दर्शनम् ॐ ।। ३-४-९ ।।

भगवद्दर्शनेन देवादीनां मोक्षेतरापेक्षितपुरुषार्थस्यापि प्राप्तिरिति निरूपणम्

एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात् सदा ।
अपेक्षितफलप्राप्तिरारब्धस्यानतिक्रमात् ।। १४०६ ।।

देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्ज्ञात्यनुसारतः ।

जैमिनिबादरायणमतयोः विशेषसामान्यविषयत्वेन विरोधपरिहारः

जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन ॥ १४०७ ॥

सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां विशेषतः ।
बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते ॥ १४०८ ॥

॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

* * *

॥ असार्वत्रिकाधिकरणम् ॥

ॐ असार्वत्रिकी ॐ ॥ ३-४-१० ॥

ॐ विभागः शतवत् ॐ ॥ ३-४-११ ॥

ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ ॥ ३-४-१२ ॥

॥ इति असार्वत्रिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

* * *

॥ अविशेषाधिकरणम् ॥

ॐ नाविशेषात् ॐ ॥ ३-४-१३ ॥

॥ इति अविशेषाधिकरणम् ॥ ३ ॥

* * *

॥ स्तुत्यधिकरणम् ॥

ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ ३-४-१४ ॥

विकर्मलेपो नैवास्ति सम्यग्दृष्टिमतां क्वचित् ।
गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्त्वविकर्मतः ॥ १४०९ ॥

देवानामपि न प्रायः क्लृप्तस्य तु कथञ्चन ।
प्राप्तह्रासो भवेत् क्वापि महता तु विकर्मणा ॥ १४१० ॥

तथापि तत्क्लृप्तमेव तस्मान्न नियमोज्झितिः ।
चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात् ॥ १४११ ॥

प्राप्तहानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन ।
ह्रासोऽपि मानुषादीनामानन्दस्य विकर्मणा ॥ १४१२ ॥

भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोच्चानामपराधतः ।

ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ ३-४-१५ ॥

अस्य सूत्रस्य चतुर्थाध्यायगतेन 'तदधिगमे'त्यादिसूत्रेण पुनरुक्तित्वशङ्कापरिहारः

ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते ॥ १४१३ ॥

अशुचित्वादिकं चास्य न भवेदिति तत्फलम् ।
अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियततोच्यते ॥ १४१४ ॥

ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ ३-४-१६ ॥

ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॐ ॥ ३-४-१७ ॥

ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॐ ॥ ३-४-१८ ॥

ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ ॥ ३-४-१९ ॥

ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ ॥ ३-४-२० ॥

ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॐ ॥ ३-४-२१ ॥

ॐ भावशब्दाच्च ॐ ॥ ३-४-२२ ॥

ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ ॥ ३-४-२३ ॥

ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॐ ॥ ३-४-२४ ॥

ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ ॥ ३-४-२५ ॥

ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ ॥ ३-४-२६ ॥

ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॐ ॥ ३-४-२७ ॥

ॐ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३-४-२८ ॥

ॐ अबाधाच्च ॐ ॥ ३-४-२९ ॥

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३-४-३० ॥

ॐ शब्दश्चातोऽकामचारे ॐ ॥ ३-४-३१ ॥

ॐ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॐ ॥ ३-४-३२ ॥

ॐ सहकारित्वेन च ॐ ॥ ३-४-३३ ॥

'उपमर्दं चे'ति सूत्रस्यापि 'तदधिगम' इत्यादिसूत्रेण न पुनरुक्तिः

प्रारब्धकर्मजस्यैव विषभक्षान्मृतेरिव ।
प्राप्तस्याप्यनिवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा ॥ १४१५ ॥

उपमर्द इह प्रोक्तः

देवादीनां प्रारब्धकर्मफलोपमर्दः न एकविधः, किन्तु ज्ञानसामर्थ्यानुगुणः

देवादीनां यथाक्रमम् ।

प्रारब्धकर्मणः ज्ञानेन सर्वथा नाशः इति पक्षस्य, ज्ञानिनापि प्रारब्धकर्मजं फलं सर्वमनुभोक्तव्यमिति पक्षस्य च निरासः

सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ॥ १४१६ ॥

न ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यात्फलह्रासस्तु विद्यते ।
सर्वात्मना फलह्रासो यदि नारब्धकर्मणः ॥ १४१७ ॥

स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यमित्युक्तनियमो भवेत् ।

प्रथमाधिकरणोक्ते एतदधिकरणोक्ते च स्मृतिः प्रमाणम्

एवमाद्यपि सम्प्रोक्तं तन्त्रभागवते स्फुटम् ॥ १४१८ ॥

यावदधिकारमित्यधिकरणार्थस्य प्रपञ्चनम्, मोक्षे आनन्दतारतम्यनिरूपणम्,
'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति श्रुत्यर्थविचारः

तारतम्यं फले नो चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः ।
अवृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्य च ॥ १४१९ ॥

आनन्दतारतम्यं च तेषां ब्रूयात् पृथक्पृथक् ।
संसार एव चेदेतत्तारतम्यं न मुख्यतः ॥ १४२० ॥

अकामहतशब्दार्थोऽवृजिनत्वं च नो भवेत् ।
"कामस्य यत्राप्ताः कामस्तत्र माममृतं कृधि" ॥ १४२१ ॥

इति यल्लक्षणं मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसी ।
कामाहतिः कुतोऽन्यत्र प्राप्तकामस्य सा भवेत् ॥ १४२२ ॥

अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत् ।
तदैवाकामहतता कुत एवान्यथा भवेत् ॥ १४२३ ॥

चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता ।
अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोः ॥ १४२४ ॥

यत्कामः स्वापमाप्नोति तदेवोत्थापितः पुनः ।
अवशोऽपि व्याहरति कुतः सुप्तावकामता ॥ १४२५ ॥

सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः ।
पर्येति तत्र जक्षंश्च क्रीडन् रतिमवाप्नुयात् ॥ १४२६ ॥

कामान्नी कामरूपी सन्निमान् लोकांश्च सञ्चरन् ।
आस्ते गायन् साम मुक्त इत्यादिश्रुतिसद्बलात् ॥१४२७॥

अकामः स्यात्कथं मुक्तः कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
इत्यन्तःकरणस्थानां कामानां मोक्षमेव हि ॥ १४२८ ॥

आह श्रुतिर्हृदीत्येव न चेद्व्यर्थं विशेषणम् ।
हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते ॥ १४२९ ॥

मुक्तानां कामितामाह पृथक् शाखासु यच्छ्रुतिः ।
अतोऽकामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः ॥ १४३० ॥

मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो मायिनामेव भूषणम् ।
अपापत्वमदुःखत्वं चावृजिनत्वमिहोदितम् ॥ १४३१ ॥

अप्रियं वृजिनं दुःखमकं तोद इतीर्यते ।
तत्कारणत्वात् पापं वा वृजिनं नाम कथ्यते ॥ १४३२ ॥

इत्युक्तः स्वयमीशेन नामार्थः शब्दनिर्णये ।
अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ॥ १४३३ ॥

आरब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि ।
तस्मात् तस्मादकामत्वमिति चाश्रुतकल्पना ॥ १४३४ ॥

अकामहत इत्युक्तेः श्रुतहानिरपि स्फुटा ।
कुत्रचित्कामिनः पुंसः कामाभावात् क्वचित्क्वचित् ॥ १४३५ ॥

इन्द्रादिसुखभोगोऽस्तीत्यनुभूतिर्हि कुप्यति ।
तस्मादमुक्तसुखगं तारतम्यं पृथक् पृथक् ॥ १४३६ ॥

उक्त्वा यश्चेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः ।
आहेति पेशलं तच्च चशब्दादेव गम्यते ॥ १४३७ ॥

राद्धः संसिद्ध इत्येव मुक्त एवावगम्यते ।
साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः साधुयुवा मतः ॥ १४३८ ॥

यौवनं नित्यमेतस्य मुक्तस्येति युवा स च ।
फलमध्ययनस्याप्तं तेनाध्यायक ईरितः ॥ १४३९ ॥

निर्ह्रासानन्दसम्प्राप्त्या चाशिष्ठ इति गीयते ।
स्थितस्यानन्यथाप्राप्तेर्द्रढिष्ठ इति चोदितः ॥ १४४० ॥

बलिष्ठश्च स्वभावेन मुक्तो भवति केवलम् ।
तस्येयं पृथिवीत्यादि पूर्वभावव्यपेक्षया ॥ १४४१ ॥

स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः ।
श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् ॥ १४४२ ॥

संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम् ।
मुक्तान्मुक्तस्य युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिवीक्षतः ॥ १४४३ ॥

युक्त्या मुक्तौ आनन्दतारतम्यसाधनम्

युक्तं च साधनाधिक्यात् साध्याधिक्यं सुरादिषु ।
नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात् प्रयत्नः साधने कुतः ॥ १४४४ ॥

यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मनाम् ।
यत्र साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च ॥ १४४५ ॥

दृष्टं नियमतो नो चेन्न यत्नं कुर्युरञ्जसा ।
कृच्छ्रेण साधनादेव न मुक्तवदुदीर्यते ॥ १४४६ ॥

"दशकल्पं तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ।
त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन लवणाम्भसा ॥ १४४७ ॥

शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ।
वर्षायुतं च सूर्येण तपोऽवाक्शिरसा कृतम् ॥ १४४८ ॥

सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाशशायिना ।
पीता मरीचयो वर्षसाहस्रमतिसादरम् ॥ १४४९ ॥

अतिकृच्छ्रेण कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च ।"
इत्येतदखिलं मोक्षविशेषाभावतः कथम् ॥ १४५० ॥

मोक्षे तारतम्यप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिवचनानि

"दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।"
इति मोक्षविशेषश्च स्वयं भगवतोदितः ॥ १४५१ ॥

"तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचः कायगुणैः स्वकर्मभिः ।
अमायिनः कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धये" ॥ १४५२ ॥

"अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे" ॥ १४५३ ॥

इत्यादीनि च वाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिगम् ।
व्यक्तं वदन्ति तत् केन साम्यं मुक्तेषु गम्यते ॥ १४५४ ॥

परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिः दुःखाद्यभावसाम्यमाह

दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयते ।

साधनतारतम्येन मोक्षे फलतारतम्यं भारते निरूपितम्

भक्त्यादिगुणसद्भावे ह्यतुल्यत्वं च भारते ॥ १४५५ ॥
उक्तम्

साधनतारतम्ये प्रमाणानि

साधनवैचित्र्यमपि सर्वत्र कथ्यते ।
"दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य त्रैलोक्यध्वंसिनः प्रभोः ॥ १४५६ ॥

दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ।
नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमोहक्लेशसाध्वसैः ॥ १४५७ ॥

महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वस्थैर्व्यवसायिभिः ।
अतीतानागतज्ञानप्रभवाप्ययवेदिभिः ॥ १४५८ ॥

शौचस्वाध्यायसन्तोषतपःसत्त्वदयान्वितैः ।
किमु मर्त्यैर्भयभ्रान्तिध्वंसमोहरुजान्वितैः ॥ १४५९ ॥

अल्पायुर्वीर्यधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रतैः ।''
''कस्त्वं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति'' ॥ १४६० ॥

''ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चन ।''
''मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ॥ १४६१ ॥

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते ।''
''इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न ॥ १४६२ ॥

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ।''

''यः स्वात्ममायाविभवं स्वयं गतो नाहं नभस्वांस्तमथापरे कुतः ।
ब्रह्मापि यं वेत्ति न चेह सम्यक् अन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्त्याः'' ॥ १४६३ ॥

''नमस्तेऽमिततत्त्वाय ब्रह्मादीनां च सूतये ।
निर्गुणाय च सत्काष्ठां नाहं वेदापरे कुतः'' ॥ १४६४ ॥

''नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्याः जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसङ्गाः ।
यन्मायया मुषितचेतस ईशदैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः'' ॥ १४६५ ॥

''अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः ।
आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ १४६६ ॥

अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ।
यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये'' ॥ १४६७ ॥

''सर्वस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः ।
जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप'' ॥ १४६८ ॥

''न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन ।
मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि'' ॥ १४६९ ॥

''यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।
तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने'' ॥ १४७० ॥

"सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः ।
तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति तारतम्यं हि साधने" ॥ १४७१ ॥

"मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः" ॥ १४७२ ॥

"य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ १४७३ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ १४७४ ॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ १४७५ ॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभान्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्" ॥ १४७६ ॥

"ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ १४७७ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः" ॥ १४७८ ॥

"सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति ।
स्वात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥ १४७९ ॥

सर्वत्र चान्यदप्येवं तेनादृष्टं न हि क्वचित् ।
सर्वत्र सर्वदैवेशं पश्यत्येव रमापि तु ॥ १४८० ॥

न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् ।
स्वात्मानमन्यच्चाशेषं पश्यत्येव हि सर्वदा ॥ १४८१ ॥

ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् ।
न तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः ॥ १४८२ ॥

मुक्तस्तु सर्वदा पश्येत् सर्वगत्वेन चापि तु ।
न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्क्वचित् ॥ १४८३ ॥

स्वात्मानमन्यच्च सदा विशेषैरखिलैरपि ।
पश्यत्यञ्जस्तथा वाणी विशेषांस्तावतो न तु ॥ १४८४ ॥

त्रैगुण्यात् परतः पश्येद्व्यासं शतगुणं हरिम् ।
गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ॥ १४८५ ॥

पश्येद्विशेषानपि हि वाणीदृष्टात् न पश्यति ।
उमा सुपर्णी च महत्तत्त्वं यावत्प्रपश्यति ॥ १४८६ ॥

रुद्रदृष्टान् विशेषांश्च नैव पश्येत् कदाचन ।
स्वरूपमन्यरूपं च मुक्ता देवाः समस्तशः ॥ १४८७ ॥

जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहंकृतिः ।
पश्यन्तो मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ॥ १४८८ ॥

पश्यन्ति सोमसूर्यौ तु मनःस्थं परमेश्वरम् ।
अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ॥ १४८९ ॥

बहुसाहस्रवर्षेण महत्तत्त्वे क्वचित् क्वचित् ।
अन्ये चैव यथायोगमण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ॥ १४९० ॥

श्वेतद्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचन ।
कदाचिदेव तत्रापि केचित् पश्यन्ति केशवम् ॥ १४९१ ॥

उमा यावदनन्तांशान् पूर्वदृष्टेभ्य एव तु ।
विशेषान् वासुदेवस्य पश्चादुक्तान्विचक्षते ॥ १४९२ ॥

शक्रकामादयश्चैव विशेषान् ब्रह्मणि स्थितान् ।
उमादिभिः प्रबुद्धेभ्यः शतांशानेव चक्षते" ॥ १४९३ ॥

इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथार्थतः ।
तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते ॥ १४९४ ॥

साधनवैचित्र्यमङ्गीकृत्य साध्यवैचित्र्यानङ्गीकारोऽनुपपन्नः

साध्यसाधनवैरूप्यमदृष्टं केन कल्प्यते ।

विचित्रफलदातुरीश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गं परिहरता सूत्रकारेण साधनवैचित्र्यं निरूपितम्

वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन स्यातां परस्य च ॥ १४९५ ॥

सापेक्षत्वादिति च तौ विद्याधीशेन वारितौ ।
तारतम्यात् साधनानां साध्यतादृक्त्वमीशतः ॥ १४९६ ॥

अवैषम्यादिहेतुः स्यात् सदैव परमेश्वरे ।
स्वातन्त्र्ये विद्यमानेऽपि साधनादौ परेशितुः ॥ १४९७ ॥

अपेक्ष्यानादिवैचित्र्यं न दोष इति तद्वचः ।
नानादित्वादिति ह्युक्तमुपपद्यत इत्यपि ॥ १४९८ ॥

सेवाकर्तरि अनुरूपफलदानं, वैपरीत्यकर्तरि वैषम्यादिकं च राजादावपि दृश्यते

अपेक्ष्योपायवैषम्यमुपेयस्य तथा स्थितिः ।
मया कया विरुद्धा स्याद्राजादावपि दृश्यते ॥ १४९९ ॥

साध्यसाधनवैरूप्याङ्गीकारे दृष्टत्यागादिदोषचतुष्टयम्

त्यागो दृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ ।
मायिभ्योऽन्येन केनापि तत्किमन्यैश्च वादिभिः ॥ १५०० ॥

मायिनोऽत्रानुगम्यन्ते श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ।
अप्यत्र मायिनां लिङ्गे तत्के दोषास्ततोऽधिकाः ॥ १५०१ ॥

मुक्तेषु तारतम्याङ्गीकारे परस्परं द्वेषप्रसङ्ग इति न युक्तं, द्वेषं प्रति दोषित्वस्यैव प्रयोजकत्वात्

निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः ।
स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुतः ॥ १५०२ ॥

भवेयुर्यदि चेर्ष्याद्याः समेष्वपि कुतो न ते ।
तप्यमानाः समान् दृष्ट्वा द्वेषेर्ष्यादियुता अपि ॥ १५०३ ॥

दृश्यन्ते बहवो लोके दोषा एवात्र कारणम् ।
यदि निर्दोषता तत्र किमाधिक्येन दूष्यते ॥ १५०४ ॥

मोक्षे अन्यदर्शनाभावान्न द्वेष इत्यपि न युक्तं, तथा सति अरतिप्रसङ्गात्

यद्यन्यदर्शनाभावादीर्ष्यादिर्विनिवार्यते ।
अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्यते ॥ १५०५ ॥

ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्वमेकाकिनः श्रुतौ ।
नैव रेमे स चैकाकी तस्मान्न रमते क्वचित् ॥ १५०६ ॥

द्वितीयमैच्छत्तेनासाविति श्रुतय ऊदिरे ।
यदीच्छा नैव तत्रास्तीत्येव तत्कल्प्यते मृषा ॥ १५०७ ॥

श्रुत्युक्तनिर्दोषतैवं किं नाङ्गीक्रियते स्वयम् ।

मुक्तानां साम्याङ्गीकारे अप्रामाणिकानेककल्पनम्, प्रमाणाभावश्च

तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु ॥ १५०८ ॥

अश्रुता समता केन कल्प्यते युक्तिमानिना ।
किं तन्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते ॥ १५०९ ॥

वृथायमाग्रहः केन श्रुतहान्यश्रुतग्रहे ।

चेतनत्वहेतुना मुक्तेषु तारतम्यसाधनम्

मोक्षेऽपि तारतम्येतश्चेतनत्वाद्यथा पुरा ॥ १५१० ॥

इत्युक्त उत्तरं किं ते कल्पनामात्रवादिनः ।
न च दुःखादिकं कल्प्यं निर्दुःखत्वश्रुतेर्बलात् ॥ १५११ ॥

मुक्तस्य निर्दुःखत्वादिप्रतिपादकश्रुतयः

शोकं तरत्यात्मवेत्ता तीर्णः सर्वानदुःखभाक् ।
'येनानन्धेव भवति न शोचति कदाचन' ॥ १५१२ ॥

'किल्बिषस्पृत्पितुषणिररं हित इहेश्वरः ।'
'यं यमन्तमभिप्रेप्सुः स सङ्कल्पाद्भवेदिह' ॥ १५१३ ॥

इत्यादिश्रुतयो मानं निर्दुःखत्वादिसम्पदि ।
अतो दुःखाद्यनुमया नावकाशोऽत्र लभ्यते ॥ १५१४ ॥

तारतम्यानुमा तस्माद्भवेन्नातिप्रसङ्गिनी ।

मुक्ततारतम्यसाधनोपसंहारः

श्रुतियुक्तिबलादेव तारतम्यं विभाव्यते ॥ १५१५ ॥

मुक्तावपि ततः केऽत्र विरोधं कर्तुमीशते ।

॥ इति स्तुत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

* * *

॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥

ॐ सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥ ३-४-३४ ॥

ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॐ ॥ ३-४-३५ ॥

ॐ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॐ ॥ ३-४-३६ ॥

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३-४-३७ ॥

ॐ विशेषानुग्रहं च ॐ ॥ ३-४-३८ ॥

ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॐ ॥ ३-४-३९ ॥

ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॐ ॥ ३-४-४० ॥

इति उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

* * *

।। आधिकारिकाधिकरणम् ।।

ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ
।। ३-४-४१ ।।

ॐ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम् ॐ ।। ३-४-४२ ।।

ॐ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॐ ।। ३-४-४३ ।।

।। इति आधिकारिकाधिकरणम् ।। ६ ।।

* * *

जीवाः उत्कर्षापकर्षहेतुभूतानादिनित्यनानाविधयोग्यतावन्तः ।
हरेः महालक्ष्म्याश्च न ब्रह्मण आधिक्यं, ऋजवः समाः, एतदतिरिक्तेभ्यः सर्वेभ्यः ब्रह्मा अधिक इति स योग्यतोत्कर्षपरम्परायाः अवधिः, कलिः योग्यतापकर्षपरम्परायाः अवधिः

अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिम् ।। १५१६ ।।

को निवारयितुं शक्तो युक्त्यागमबलोद्धताम् ।
ब्रह्मणोऽन्यत आधिक्ययुक्तः कालो विवादवान् ।। १५१७ ।।

कालो ह्ययं यथेत्यादि मानुमामानिनो भवेत् ।
अन्यशब्दो हरिश्रीस्वसमेभ्योऽन्यविवक्षया ।। १५१८ ।।

प्रयुक्तो नैव दोषाय रुद्रादिषु च युक्तितः ।
उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो भवेत् ।। १५१९ ।।

व्यक्तिः सुखस्य तु भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य च ।
बलज्ञानाधिकत्वं तु तेभ्यो हि ब्रह्मणः सदा ।। १५२० ।।

आधिक्यस्य त्वनित्यत्वे न किञ्चिन्मानमीयते ।। १५२१ ।।

ब्रह्मादिजीवेषु अनादिनित्यनानाविधयोग्यतासत्त्वे श्रुतयः

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन् अन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।
एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ।। १५२२ ।।

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १५२३ ॥

दिवे दिवे सदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदप सद्मनोजाः ।
अहं दासा वृषभो वस्नयन्तो दव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ १५२४ ॥

तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो
भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः ॥ १५२५ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रमुपादाया-
न्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं
शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं
कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा
दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां भूतानाम् ॥ १५२६ ॥

तत्रैव स्मृतयः

"प्रयान्ति परमां सिद्धिमैहिकामुष्मिकीं द्रुतम् ।
या न प्राप्यासुरैः सर्वैरक्षय्या क्लेशवर्जिता ॥१५२७ ॥

न तां गतिं प्रपद्यन्ते विना भागवतान्नरान् ।"
"अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ १५२८ ॥

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ।
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ १५२९ ॥

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ १५३० ॥

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।
अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ १५३१ ॥

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥ १५३२ ॥

दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ।
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ १५३३ ॥

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ।
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ १५३४ ॥

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ।"
"मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १५३५ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १५३६ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्" ॥ १५३७ ॥

"द्वौ भूतसर्गौ भूपात्र दैव आसुर एव च ।
विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः" ॥ १५३८ ॥

"देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥ १५३९ ॥

दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्यं युद्धसत्क्रिया ।
नीतिशास्त्रप्रवेदित्वं शिवपूजारतिः स्मृतिः ॥ १५४० ॥

वर्णाश्रमाचारवत्त्वं स्वाध्यायो भक्तिरच्युते ।
शिवे सूर्ये तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः ॥ १५४१ ॥

अनादिवैष्णवा एव देवतास्तु स्वभावतः ।
विपरीताः स्मृता दैत्याः सदैवानादिकालतः ॥ १५४२ ॥

मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च ।"
इत्यादिवाक्यसन्दर्भैर्ज्ञायतेऽनादियोग्यता ॥ १५४३ ॥

अनादियोग्यतासाधकानुमानागमानामनुग्राहकतर्कः

यद्यनादिविशेषो न साम्प्रतं कथमेव सः ।
अदृष्टादेव चादृष्टं स्वीकृतं सर्ववादिभिः ॥ १५४४ ॥

आकस्मिको विशेषश्चेददृष्टे क्वचिदिष्यते ।
सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यान्नादृष्टापेक्षता भवेत् ॥ १५४५ ॥
अदृष्टाच्चेद्विशेषोऽयमनादित्वं कुतो न तत् ।

'रामकृष्णादिभगवद्रूपाणां परस्परं भेदः प्रत्यक्षदृष्टः, ततश्च भेदानुषङ्गिणो दोषास्तत्र स्युः' इत्याक्षेपनिरासः ।

भगवतो निर्दोषत्वसमर्थनम्

"न चान्यभेदवद्विष्णौ भेदस्तद्दर्शिनामपि ॥ १५४६ ॥
दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यते ।
बहुत्वं च विशेषेण न भेदेन कथञ्चन ॥ १५४७ ॥
प्रत्यभिज्ञा च येषां न तेऽपि तन्मुष्टदृष्टयः ।
भेदं नैव प्रपश्यन्ति भेदमन्येभ्य एव च ॥ १५४८ ॥
पश्यन्त्येवं हरिस्तेषां सन्दर्शयति नान्यथा ।"
एवं बृहत्संहितायां वचनं न पुराणगम् ॥ १५४९ ॥
लोकदर्शनवाद्येव वेदरोधाय शक्नुयात् ।
अपरीक्षितदृष्टिश्च परीक्षापूर्वदर्शनम् ॥ १५५० ॥
निषेद्धुं शक्नुयात्क्वापि देवदत्तादिदृष्टिवत् ।
न च निश्चितभेदस्य दर्शनेऽस्ति पुराणगम् ॥ १५५१ ॥
वाक्यं क्वचिद्धि संमुग्धं दर्शनं तत्र गम्यते ।
अपरीक्षितमेवात्र वेधादिकमधीशितुः ॥ १५५२ ॥
परीक्षादर्शने नैव दृश्यते केनचित्क्वचित् ।
निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणम् ॥ १५५३ ॥
निर्दोषमेव रुद्रोऽद्राङ्निर्दोषं तं पुरन्दरः ।
निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येवं सुरोत्तमैः ॥ १५५४ ॥
अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः ।"
इति बर्कश्रुतेश्चैव सदोषं नास्य दर्शनम् ॥ १५५५ ॥
"अविद्धो विद्धवद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा ।
अबद्धो बद्धवच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः" ॥ १५५६ ॥

इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव प्राह निर्दोषतां हरेः ।
''अपरीक्षितदृष्ट्यैव सदोषो दृश्यते हरिः ॥ १५५७ ॥

परीक्षादर्शने नैव दोषो दृश्यो हरेः क्वचित् ।''
इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह

परीक्षितस्यैव प्रामाण्यम्

प्रमाणं हि परीक्षितम् ॥ १५५८ ॥

प्रामाण्यग्रहस्य परीक्षाधीनत्वे अनवस्थेति न वाच्यं, सम्भावितदोषे अन्तःकरणपरिणामरूपे वृत्तिज्ञाने एव परीक्षापेक्षा न तु बाधरहिते साक्षिज्ञाने

न परीक्षानवस्था स्यात्साक्षिसिद्धे त्वसंशयात् ।
मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने ॥ १५५९ ॥

सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम् ।
इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः ॥ १५६० ॥

साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान् क्वचित् ।
यत्क्वचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तत् ॥ १५६१ ॥

मनश्चक्षुर्दर्शनादेरपि यत्रैव साक्षिणा ।
प्रामाण्यं सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनम् ॥ १५६२ ॥

न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते ।
नियमेन सुखाद्येषु प्रामाण्यं साक्षिगोचरम् ॥ १५६३ ॥

स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी पश्यत्येव सुनिश्चयात् ।
ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेः ॥ १५६४ ॥

दोषाभावे प्रमाणत्वं दोषाभावस्य साक्षिणा ।
निश्चितत्वं क्वचिच्चैव स्वतःप्रामाण्यमिष्यते ॥ १५६५ ॥

अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ।
साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणम् ॥ १५६६ ॥

न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं कुरुते जनः ।
न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलो जनः ॥ १५६७ ॥

तस्मादनुभवारूढं किमर्थमपलप्यते ।
दोषाभावादिकं चैव साक्षी सम्यक्प्रपश्यति ॥ १५६८ ॥

अनवस्थापरिहारोपसंहारः

तत्परीक्षितमानेन न दोषो विष्णवि क्वचित् ।

अपरीक्षितस्य साधकत्वे अतिप्रसङ्गः

अपरीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यते ॥ १५६९ ॥

प्रत्यक्षागमयोरुपजीव्यत्वविवेकः

तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमस्यापि मानता ।
उपजीव्यमक्षजं यत्र तदन्यत्र विपर्ययः ॥ १५७० ॥

लौकिकव्यवहारेऽत्र प्रत्यक्षस्योपजीव्यता ।
अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता ॥ १५७१ ॥

आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यते ।
न चेत्स्याद्दोषवानन्यः शास्त्रसिद्धं हि लक्षणम् ॥ १५७२ ॥

कस्यचिद्दोषवत्त्वं स्यादिति मात्रेऽक्षजं भवेत् ।
न विष्णोर्दोषवत्त्वे हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः ॥ १५७३ ॥

केचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न चाक्षजम् ।

उपजीव्यवेदविरोधे पुराणवाक्यस्य न प्रामाण्यम्

पौराणं वाक्यमेवात्र तच्छ्रुत्यैव विरुद्ध्यते ॥ १५७४ ॥

पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव न चापरः ।
तद्विरोधे कथं मानं तत्तत्र च भविष्यति ॥ १५७५ ॥

अपरीक्षितस्य न प्रमाणत्वम्

अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं भवेत् ।
यद्येवं देवदत्तादिभ्रमः किं नाक्षजं भवेत् ॥ १५७६ ॥

परीक्षया शोधितमुपजीव्यमुपजीवकं बाधते, न तु यथाश्रुतम्

यावच्छक्ति परीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने ।
दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलम् ॥ १५७७ ॥

भ्रमस्य धर्मिसमर्पकत्वेन उपजीव्यत्वं, धर्म्यंशे च न बाधः

भ्रमेऽप्यभ्रमभागोऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्य हि ।
बाधकज्ञानवृत्तिः स्यात्

उपजीव्यायाः 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतेः उपजीवक'तत्त्वमस्या'दि श्रुत्या न बाधः

न चैवं सुपरीक्षिते ॥ १५७८ ॥

सर्वं तदुपजीव्यैव प्रमाणं वर्तते यतः ।
कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादिलक्षणम् ॥ १५७९ ॥

विहाय यस्मात् कस्माच्चित्स्वरूपस्यैव चेद्यदि ।
उपजीव्यत्वमेतस्माद्व्यावृत्तं यावता भवेत् ॥ १५८० ॥

तावतैवोपजीव्यत्वं स्वरूपस्यैव न क्वचित् ।
सर्वलक्षणयुक्तं च स्वरूपं यदि भण्यते ॥ १५८१ ॥

अस्तु नो नैव हानिः स्यात् स्वपक्षश्चायमञ्जसा ।
यस्मादन्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः ॥ १५८२ ॥

विशेषसामान्यतया स्वरूपमखिलं भवेत् ।
पुरोवर्तित्वपूर्वाणि देवदत्तादिकभ्रमे ॥ १५८३ ॥

व्यावर्तयन्ति तद्रूपं चैत्रमात्राद्धिनैव तु ।
ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाद्व्यावर्तयति किं पुनः ॥ १५८४ ॥

यस्मात् कस्माच्चिदप्यर्थात्तावच्चेत् सिद्धसाधनम् ।

चिन्मात्रत्वादिना ब्रह्मणः उपजीव्यत्वमिति न युक्तम्

चिन्मात्रत्वं च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः ॥ १५८५ ॥

तावन्मात्रं यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ।
चिन्मात्राभेदसाध्येऽपि सिद्धं तत्प्रतिवादिनः ॥ १५८६ ॥

स्वाभेदाङ्गीकृतेरेव चित्त्वं स्वस्यापि यन्मतम् ।
सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव तन्न हि ॥ १५८७ ॥

इति चेच्चेतनत्वं च ज्ञत्वं न ज्ञेयवर्जितम् ।
स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते सविशेषतः ॥ १५८८ ॥

स्वरूपमात्रमुपजीव्यमिति न युक्तम्

स्वशब्दोऽपि परापेक्षस्तस्माद्व्यावृत्तिरेव हि ।
स्वशब्दार्थ इति प्रोक्तः स्वरूपं नाम किं न चेत् ॥ १५८९ ॥

रूपशब्देन पूर्णत्वात्तच्च सामान्यतावचः ।
न स्वरूपाभिधायि स्याद्वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत् ॥ १५९० ॥

ज्ञातृज्ञेयादिसापेक्षज्ञानात्मकं चैतन्यं न ब्रह्मस्वरूपं,
तव मते ब्रह्मणः निर्विशेषत्वाङ्गीकारात्

चेतनस्य स्वभावो हि चैतन्यमिति गीयते ।
तस्माद्विशेषबाहुल्यं चैतन्यस्य विशेषतः ॥ १५९१ ॥

ज्ञातृज्ञेयविहीनं ज्ञानं नैव सम्भवति

न ज्ञेयज्ञातृहीनं हि ज्ञानं नाम क्वचिद्भवेत् ।
ज्ञेयज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्यत्र न च प्रमा ॥ १५९२ ॥

ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानं चेद्भोक्तृभोग्यतः ।
हीनं भोजनमेव स्यात् ताडनं कर्तृताड्यतः ॥ १५९३ ॥

नित्यत्वात् तादृशं च स्यादिति चेन्नित्यवागपि ।
वाच्यवक्तृविहीना स्यान्न हि सा चैव तादृशी ॥ १५९४ ॥

द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा ।
नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम् ॥ १५९५ ॥

न हि वक्तृविहीना च वाच्यहीनापि वाक् क्वचित् ।
ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानमेव न तद्भवेत् ॥ १५९६ ॥

न हि नित्योऽपि वक्ताऽस्ति वाक्यवाच्यविवर्जितः ।
ज्ञानज्ञेयविहीनश्च ज्ञोऽप्येवं नैव विद्यते ॥ १५९७ ॥

प्रपञ्चमिथ्यात्वमप्रामाणिकम्, 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुतेः न सर्वमिथ्यात्वे तात्पर्यम्

किञ्च सर्वविलोपश्च केन मानेन गम्यते ।
सर्वेण सह तद्वाक्यमर्थश्च यदि गृह्यते ॥ १५९८ ॥

तदभावे न सर्वस्य नापलापो भवेत्तदा ।
न गृह्यते चेत्तन्न्यायादपलापो न हि क्वचित् ॥ १५९९ ॥

उपपत्तिविहीनस्य वाक्यस्यार्थो न गम्यते ।

उपक्रमादिलिङ्गेषु उपपत्तेः प्राबल्यम्

उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ॥ १६०० ॥

श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात् ।
प्रत्यक्षमुपपत्तिश्च बहवश्चागमा यदा ॥ १६०१ ॥

विरुध्यन्ते न चार्थोऽस्ति यत्र लिङ्गविरोधिता ।
स एवार्थः कथं ग्राह्य उपपन्नेऽविरोधिनि ॥ १६०२ ॥

'सर्वं तदुपजीव्यैवे'त्यादिना उक्तस्यार्थस्योपसंहारः

मुख्यार्थे विद्यमाने तु क्व सार्वज्ञं निषिध्यते ।
अतः सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमेव हि ॥ १६०३ ॥

जीवानामनादियोग्यतायाः मुक्तानां तारतम्यस्य च प्रामाणिकत्वेन जीवब्रह्मणोरैक्यासम्भवेन तत्सिद्धये सर्वमिथ्यात्वकल्पनं न युक्तम्

अपलापोऽपि सर्वस्य न कथञ्चन युज्यते ।
अनादियोग्यता चोक्ता तेन ग्राह्यैव सर्वथा ॥ १६०४ ॥

मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ।

मुक्तानां तारतम्यसमर्थनम्

ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि ॥ १६०५ ॥

तारतम्यं तु मुक्तौ च तेनैवाध्यवसीयते ।
तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः ॥ १६०६ ॥

कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माप्येते चरन्ति हि ।
बिभ्यति स्माशुभान्नित्यं सकामाश्च शुभे सदा ॥ १६०७ ॥

न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तितः ।
कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यैव पुनः पुनः ॥ १६०८ ॥

तादृशोऽपि स्वभावश्चेदज्ञस्यापि भवेत् तथा ।
फलवत्त्वे प्रमाणं चेत्तत्र ज्ञस्य समं हि तत् ॥ १६०९ ॥

'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते ।
निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' ॥ १६१० ॥

'शुभेनानन्दवृद्धिः स्यात् ह्रासश्चैवाशुभेन हि ।
ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः' ॥ १६११ ॥

'उपास्ते स य आत्मानं क्षीयते नास्य कर्म हि ।
अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयेत् सृजते च तत् ॥ १६१२ ॥

अविद्वान् बहुकर्मापि ह्यन्तवत् फलमाप्नुयात् ।
यदेव विद्यया कुर्यात् तदेव ह्यतिवीर्यवत्' ॥ १६१३ ॥

इत्यादिवाक्यसामर्थ्यात् तारतम्यं विमुक्तिगम् ।
न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयमुच्यते ॥ १६१४ ॥

न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेत् ।
ज्ञानद्वारेण चेत्तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपता ॥ १६१५ ॥

ज्ञानोत्तरस्यैवमपि ह्यक्षयत्वं न चान्यथा ।
पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ॥ १६१६ ॥

प्रारब्धानां तु भोगेन तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् ।
मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि ॥ १६१७ ॥

ज्ञानात् पूर्वाणि कर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये ।
अकाम्यानि निषिद्धानि ज्ञानरोधाय भुक्तये ॥ १६१८ ॥

योग्यताया बलाद्यच्च शुभबाहुल्यमादितः ।
ज्ञानबाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य कारणम् ॥ १६१९ ॥

मोक्षसाधनज्ञानस्य भक्तिभागत्वनिरूपणम्

ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद्भक्तिर्ज्ञानमितीर्यते ।
ज्ञानस्यैव विशेषो यद्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ १६२० ॥

परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा ।
स्नेहयोगोऽपि तद्वत्स्याद्विशेषो ज्ञानगोचरः ॥ १६२१ ॥

इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये ।
वदन्ति श्रुतयः सोऽयं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ॥ १६२२ ॥

भक्तिर्ज्ञानमिति क्वापि

द्वेषस्य सन्मुक्तिसाधनत्वनिरासः

न हि द्वेषयुता दृशिः ।
पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥ १६२३ ॥

'चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च ।
संसारास्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो मध्यमधस्तथा ॥ १६२४ ॥

मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथाऽपरम् ।
नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं संसृतावपि ॥ १६२५ ॥

काम्यं कर्म निषिद्धं च साज्ञानमिति निश्चयः ।
द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ तु मुक्तिद्वयविधायकम्' ॥ १६२६ ॥

इति पैङ्गिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम् ।
असन्मुक्तेः कारणं च मुक्तावित्यत्र केशवः ॥ १६२७ ॥

मुक्तिशब्दोदितो मोक्षं स्वभक्तानां करोति यत् ।
द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्यरोधनम् ॥ १६२८ ॥

भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तद्गुणान् ।
वदन्ति श्रुतयः सर्वाः पुराणान्यागमा अपि ॥ १६२९ ॥

यदि द्वेषेण मुक्तिः स्याद्वक्तव्यो दोषसञ्चयः ।
स्मर्तव्यो भगवान् नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् ॥ १६३० ॥

द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् ।
यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकम् ॥ १६३१ ॥

प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् ।
वाक्यं श्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा ॥ १६३२ ॥

बह्वागमविरोधाच्च न द्वेषान्मुक्तिवाचकम् ।
'तमो द्वेषेण संयान्ति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ॥ १६३३ ॥

विष्णौ विष्णुप्रसादेन विलोमत्वेन चाञ्जसा ।'
इति षाड्गुण्यवचनमप्युक्तार्थनियामकम् ॥ १६३४ ॥

महातात्पर्यरोधेन कथं वाक्यं प्रमाणताम् ।
याति सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्यमिष्यते ॥ १६३५ ॥

वाचकत्वं हि तात्पर्यं यदर्था अखिला रवाः ।
सोऽर्थः कथं परित्याज्य एकशब्दस्य संशये ॥ १६३६ ॥

अतो विज्ञानभक्तिभ्यां पुरुषार्थः परो भवेत् ।

भक्तेः परमपुरुषार्थसाधकत्वे प्रमाणानि

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ १६३७ ॥

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।'
'भक्त्या ज्ञानं ततो भक्तिस्ततो दृष्टिस्ततश्च सा ॥ १६३८ ॥

ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैव स्यात्सुखरूपिणी ।'
'भक्त्या प्रसन्नो भगवान् दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ॥ १६३९ ॥

तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ।'
'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ १६४० ॥

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ।
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥ १६४१ ॥

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ।'
इत्यादिवाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ॥ १६४२ ॥

द्वेषस्य न भगवत्प्रसादसाधनत्वम्

न च प्रसादमाप्नोति द्वेषाद्भक्त्या तमाप्नुयात् ।
इति दृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ ईयते ॥ १६४३ ॥

'ये पृथग्विहिता विष्णोर्गुणा वेदेन सादरम् ।
त एव दृष्टवैलोम्यादङ्गीकार्या न चापरम् ॥ १६४४ ॥

अन्यदृष्टानुसारेण वासुदेवेऽपि गृह्यते ।
दोषाभावाश्च ये वेदैरुदिता अविहाय तान् ॥ १६४५ ॥

अनुक्ता अपि च ग्राह्या महातात्पर्यशक्तितः ।'
एवं बृहत्संहितावाक् सिद्धान्तो हि तदीरितः ॥ १६४६ ॥

न केवलं विष्णौ किन्तु तद्भक्तेषु रमादिषु तारतम्येन क्रियमाणा भक्तिरपि भगवद्भक्तिरेव

तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात् ।
कर्तव्यैषाऽपि तद्भक्तिर्लोकवेदानुसारतः ॥ १६४७ ॥

यो हि भक्तः प्रधाने स्यात् तदीयेष्वपि भक्तिमान् ।
दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥ १६४८ ॥

व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते ।
भक्तिदोषो ह्यसौ यन्न तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् ॥ १६४९ ॥

तारतम्येन तेष्वद्धा भक्तिर्दृष्टानुसारतः ।
विष्णुप्रसादानुसारात् कार्या दोषस्तदन्यथा ॥ १६५० ॥
स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽप्यद्धैव दृश्यते ।
तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव साधनम् ॥ १६५१ ॥

उक्तार्थे आगमः

'लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिरां पतिः ।
सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः ॥ १६५२ ॥
तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ।
सर्वेऽपि गुरवश्चैते पुरुषस्य सदैव हि ॥ १६५३ ॥
तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिम् ।'
इति षाड्गुण्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते ॥ १६५४ ॥
'हरिभक्तिः क्रमेणैव तदीयेषु हरिस्मृतिः ।
हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च तत्स्तुतिर्हरिपूजनम् ॥ १६५५ ॥
तत्पूजा विहितात्याग इति मुक्तेः क्रमेण हि ।
नियमात् साधनान्येव नित्यसाध्यानि चाखिलैः ॥ १६५६ ॥
इति प्रवृत्तवचनं साधनस्य विनिर्णये ।
प्रवृत्ते पञ्चरात्रे हि साधनस्य विनिर्णयः ॥ १६५७ ॥

हरिद्वेषो न कार्यः, हरौ तद्भक्तेषु च तारतम्यानुसारेण भक्तिः कार्या इत्यत्र युक्त्यन्तराणि

हरिद्वेषो न शुभदः सद्द्वेषत्वाद्यथा गुरोः ।
क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीतिकारणं तत्प्रियोपगा ॥ १६५८ ॥
भक्तिर्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र च ।
प्राधान्यतारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ॥ १६५९ ॥
प्रीतिदैव हरेर्यस्माद्भक्तिः सा स्वोपगा यथा ।
इति वा

* * *

॥ फलश्रुत्यधिकरणम् ॥

ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥ ३-४-४४ ॥

जीवेन अनुष्ठितस्य शुभकर्मणः फलं स्वामित्वात् देवानां तारतम्येन भवति,
अशुभकर्मणः फलं तु न भवति

ज्ञानकर्मादिफलं चैषु क्रमोपगम् ॥ १६६० ॥

स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेत् ।
अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात् प्रीतितो हरेः ॥ १६६१ ॥

आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् ।
'पुण्यमेवामुमाप्नोति न देवान् पापमाप्नुयात्' ॥ १६६२ ॥

इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे युक्तयोऽपराः ।
'उपासनाधर्मफलं यतो देहान्तरे स्थितिः ॥ १६६३ ॥

वासुदेवाज्ञया चैव पूर्वकर्मानुसारतः ।
प्रेरयन्ति हि ते जीवान्पुण्यपापेषु नित्यशः ॥ १६६४ ॥

अरागद्वेषतश्चैव कथं दोषानवाप्नुयुः ।
हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ॥ १६६५ ॥

हरिपूजेति चोद्देशात्कथं न शुभमाप्नुयुः ।
अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा ॥ १६६६ ॥

सर्वप्राणिगतं देवाः प्राप्नुवन्त्या विरिञ्चतः ।
देवा एव हि देवानां विशिष्टा विनियामकाः ॥ १६६७ ॥

ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ।
अतः सर्वगुणानेष प्राप्नोत्यधिकमन्यतः ॥ १६६८ ॥

द्रव्यस्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैरधिकं फलम् ।
देवानामन्यगं चापि तेषु हि ब्रह्मणोऽधिकम् ॥ १६६९ ॥

बृहत्तन्त्रोदितं वाक्यं हरिणा फलनिर्णये ।
लोकेऽप्येतादृशगुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते ॥ १६७० ॥

जीवानुष्ठितस्य अशुभस्य कर्मणः फलं असुराणां तारतम्येन भवति

एवं च कलिपूर्वाणामसुराणां महत्फलम् ।
अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ॥ १६७१ ॥

'शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः ।
क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः ॥ १६७२ ॥

प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः ।'
इति प्रकाशिकायां हि प्रोवाच हरिरञ्जसा ॥ १६७३ ॥

ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ
॥ ३-४-४५ ॥

ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ
॥ ३-४-४६ ॥

कर्तुः जीवस्यापि शुभाशुभफलं स्यादेव

'यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् ।
शुभाशुभेभ्य एवं च कर्तुश्च स्याद्यथोदितम् ॥ १६७४ ॥

तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्त्युपभोगिनः ।
मानुषोत्तममारभ्य देवास्तु निरयं विना ॥ १६७५ ॥

असुरास्तु विना मुक्तिं तमोऽन्धमपि चाप्नुयुः ।'
इति तत्त्वविवेकोक्तं स्वयं भगवतो वचः ॥ १६७६ ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

* * *

॥ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥

ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ ॥ ३-४-४७ ॥

ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ ॥ ३-४-४८ ॥

॥ इति कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

* * *

॥ अन्वयाधिकरणम् ॥

ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ ३-४-४९ ॥

शिष्याः, ज्ञानदा आचार्याश्च तारतम्यानुसारेण ज्ञानदानफलं लभन्ते

ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात् फलमाप्नुयुः ।
'मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति शोभनम् ॥ १६७७ ॥

तद्गुरुर्द्विगुणं तस्मात् सार्धं तावत्ततोऽपरे ।
देवाः सहस्रगुणितं क्रमात् तस्माद्यथोत्तरम् ॥ १६७८ ॥

ब्रह्मा महौघगुणितमेवं फलविनिर्णयः ।'
इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ॥ १६७९ ॥

युक्तं च तन्न गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् ।
'य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ १६८० ॥

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ।
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ १६८१ ॥

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि ।'
इत्याह भगवानेवमपि पात्रमपेक्ष्यते ॥ १६८२ ॥

॥ इति अन्वयाधिकरणम् ॥ ९ ॥

* * *

॥ ऐहिकाधिकरणम् ॥

ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३-४-५० ॥

॥ इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥

ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ
॥ ३-४-५१ ॥

॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥

* * *

प्रारब्धस्य कर्मणः अविरोधेनैव ज्ञानं दृष्टफलं च, प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धाभावे यस्मिन् देहे ज्ञानमुत्पन्नं तत्पातानन्तरमेव मुक्तिः

एवमेवाविरोधेन प्रारब्धस्यैव कर्मणः ।
ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह लभ्यते ॥ १६८३ ॥

इति श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीब्रह्मसूत्रभाष्यानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तोऽयं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

* * *

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित-श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य प्रप्रथमटीका

श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता

सन्न्यायरत्नावली

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

।। पुरुषार्थाधिकरणम् ।।

१४०६ यदेतद्भगवतो दर्शनमुद्दिश्य प्राक् भक्तिपूर्वकोपासना विहिता। तद्दर्शनादसति प्रारब्धप्रतिबन्धे ज्ञानफलं सर्वं सिद्ध्यतीत्येतदन्यच्च प्रसक्तमस्मिन्पादे निरूप्यते। विशेषतो मोक्षाख्यं फलमधिकृत्य उत्तराध्यायविचारः प्रवर्तिष्यते। अपेक्षितफलं च तारतम्याद्देवर्ष्यादीनां स्वस्वयोग्यतानुसारेणैव सिद्ध्यति नान्यथा। तथा च श्रुतिः। 'यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम' इति। परमात्मज्ञानेनैवापेक्षितार्थस्य सिद्धावपि कर्मणा तदाधिक्योपपत्तेः न ज्ञानिनः कर्मकरणं व्यर्थम्। एतदधि बादरायणमतम्। जैमिनिस्तु मोक्षव्यतिरिक्तफलं कर्मणैव सिद्ध्यदपि ज्ञानेनाधिकं सिद्ध्यतीति मन्यते। 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति श्रुतिबलात्। भगवन्मतजैमिनिमतयोः सामान्यविशेषभावेन अविरोधो ज्ञातव्यः। ज्ञानिसामान्यविषयमपि भगवन्मतं जैमिनिमतानुरोधेन देवादिषु व्यवस्थाप्यते। जैमिनिमतं तु ज्ञानवन्मनुष्यविषयम्। देवादिष्वपि प्रबलप्रारब्धप्रतिबन्धवज्ज्ञानिविषयं वा। न हि प्रतिबन्धकेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धं मोक्षेतरफलमपेक्षितमपि ज्ञानं साधयितुं न शक्नोति। न च ज्ञानिनो मोक्षव्यतिरिक्तफलापेक्षा सर्वथा नास्तीति वाच्यम्। सौभयदिर्दर्शनात्। तदेतदाह **एवमिति**। अनेन 'पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः', 'शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽनन्येष्विति जैमिनिः' इत्यादिसूत्रं विवृतं भवति ।। १ ।।

१४०९ ननु यथा कारीर्यादिकर्मनिरपेक्षज्ञानं वृष्ट्यादिफलं जनयदेव क्वचित्प्रतिबद्धं न जनयति। तथा विकर्मप्रतिबद्धं मोक्षमपि न जनयत्विति। अत आह **विकर्मेति**। न ह्यज्ञवज्ज्ञानी विकर्मभिर्लिप्यते। 'अथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः। स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवे'ति श्रुत्या ध्यानादिकं निष्पाद्य ब्रह्मपरोक्षतया जानतो विधिमतिक्रम्य यथेष्टचरणेनालिप्तत्वप्रतिपादनात्। ज्ञानोत्तरविकर्मभिरपवित्रत्वाभावेऽपि ज्ञानिनो गुणह्रासो भवत्येव। हिरण्यगर्भस्य गुणहानिर्नास्त्येव। विकर्माभावात्। तथा हि भागवते हिरण्यगर्भवाक्यम्। 'न भारती मेऽङ्ग मृषोप-

* प्रतिपरिच्छेदं प्रारम्भे सूचिताः सङ्ख्याः अनुव्याख्यानश्लोकसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम्।

लक्ष्यते न कर्हिचिन्मे मनसो मृषा गतिः । न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदोत्कण्ठवता धृतो हरिरि'ति । हिरण्यगर्भेतरदेवानां स्वस्वक्लृप्तानन्दादिगुणादधिकं यत्प्रयत्नातिशयेनार्ज्यते तदेव कुत्रचिन्महता विकर्मणा ह्रसति । न तु क्लृप्तमानन्दादिकम् । प्रायशः क्लृप्तादधिकस्यार्जनं ह्रासश्च क्लृप्त एवेति न क्लृप्तहानिनियमभङ्गः । तथाहि । क्लृप्तादधिकं यदार्जितं चन्द्रस्य राजसूयेन तस्य हानिरभवत् स्वोत्तमबृहस्पतिभार्यापरिग्रहदोषेण । स्वोत्तमदेवेन्द्रांश-वालिभार्योपभोगदोषेण सुग्रीवस्यापि सूर्यांशस्य रामसेवातिशयेन क्लृप्तादधिकं यदार्जितं तस्य हानिरभवत् । क्लृप्तिश्च देवानन्दादेः 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसे'त्यादि श्रुतिसिद्धा । मनुष्यादीनां तु क्लृप्तसुखस्यापि विकर्मणा ह्रासो भवेत् । विशेषतस्तु स्वोत्तमापराधाच्च । अनेन 'स्तुतयेऽनुमतिर्वे'ति सूत्रतात्पर्यमुक्तं भवति ।

१४१३ न च वाच्यं ज्ञानिनि कर्मलेपो नास्तीति यदुक्तं तदुत्तराध्यायगतेन 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादि'ति सूत्रेण पुनरुक्तमिति । तत्र ज्ञानोत्तराघेन ज्ञानिनोऽश्लेषोऽशुचित्वमव्यवहार्यत्वमघत्वं निषेद्धुं प्रति-पादितः । अत्र तु ज्ञानान्मुक्तिर्नियतैव ज्ञानिनो न केनापि कर्मणा निहन्यत इत्येतदर्थं तेनालेप उक्त इति तात्पर्य-भेदादित्याह **ज्ञानेति** ।

१४१५ अत्र यत् 'उपमर्दं चे'ति सूत्रं तत् किञ्चिदुपभुक्तयोरेवारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्ब्रह्मज्ञानेनोपमर्दमभि-दधाति । यथाऽज्ञानी प्रारब्धकर्मफलं सर्वं भुक्त्वैव क्षपयति तथा न ज्ञानीति हि भगवान् वक्ष्यति 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वे'त्यत्र तुशब्देन । तथा चोक्तं भागवते । 'न वै जनो जातु कथं च नाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिमि'ति । न च विषभक्षणं मरणस्येव निवर्तयितुमशक्यतया प्राप्तस्य प्रारब्धकर्मफलस्य नेषदपि ह्रासः केनचिदिति वाच्यम् । तथा सति क्षयरोगादेर्निवृत्तिकामं प्रति तन्निवृत्त्युपायविधायकशास्त्रवैय्यर्थ्यापत्तेः । 'ब्रह्महा क्षयरोगी स्यादि'त्यादिना क्षयरोगादेः प्रारब्धकर्मविपाकत्वात् । अतो 'नाविशेषादि'त्यनेन सूत्रेण निर्दिष्टाधिकारतारतम्यवतां देवादीनां ज्ञान-तारतम्यात्प्रारब्धकर्मोपमर्दतारतम्यं युक्तं मुक्तावानन्दतारतम्यं च । तदेतदाह **प्रारब्धेति** ।

१४१८ यदेतत्पादमारभ्योक्तं तत्तन्त्रभागवते विस्तृत्योक्तमित्याह **एवमिति** ।

१४१९ यदेतन्मुक्तावानन्दतारतम्यं ब्रह्मादीनामुक्तं तत्कथमङ्गीक्रियते बहुवादिविप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्य श्रुत्या सम-र्थयति **तारतम्यमिति** । 'स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः । सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परमानन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एवैकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्द' इत्यारभ्यानन्तरं पितृभ्यः शतानन्दादधिकानन्दत्वेन किञ्चिद्विशिष्टगन्धर्वलोकं तच्छताधिकानन्दत्वेन कर्मदेवान् शताधिकानन्दत्वेन आजानदेवांश्चाम्नायोक्तं 'यश्च श्रोत्रियो वृजिनोऽकामहत' इत्यादि वाजसनेयके । तत्र यथा ब्रह्मोपासकं मनुष्याधिप-मारभ्य ब्रह्मान्तानां पूर्वपूर्वेभ्य उत्तरोत्तरेषां शताधिकानन्दत्वमुच्यते । एवं तेषामेव मनुष्याधिपादीनां मुक्तिगतानाम् अकामहतावृजिनादिशब्दवाच्यानां पूर्वपूर्वेभ्य उत्तरेषां शताधिकानन्दत्वम् उच्यते । एतच्च मुक्तानामानन्दतारतम्या-नङ्गीकारे न घटत इत्यर्थः ।

१४२० ननु केषुचिदमुक्तेषु आनन्दतारतम्यं 'यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इत्यनेनोच्यत इति किं न स्यादि-त्याशङ्क्य परिहरति **संसार इति** ।

१४२१ अकामहतावृजिनशब्दयोरमुक्तिविषयत्वे मुख्यार्थपरित्यागः स्यात् इत्यर्थः । तत्र तावत् अकामहतत्वं मुख्यं मुक्तस्यैव इत्यत्र प्रमाणमाह **कामस्येति** । कृधि कुर्वित्यर्थः ।

१४२२ नन्वत्र सर्वकामविषयावाप्तिर्मुक्तस्य प्रतीयते न त्वकामहतत्वमित्यत आह **कामाहतिरिति** । यस्तु कामितं नियमेन प्राप्नोति सोऽकामहत इत्युच्यते । स च मुक्त एव भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

१४२४ ननु मुक्तोऽकाम एव न त्वकामहत इत्यत आह **चेतनस्येति** । अत्र प्रयोगः । मुक्त्यवस्थो जीवः सकामश्चेतनत्वात् सांसारिकवत् । सुप्त्यवस्थेऽप्यव्यक्तकामाङ्गीकारान्न तत्र हेतोर्व्यभिचारः ।

१४२६ 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता', 'परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा', 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य', 'इमान् लोकान्कामान्नीकामरूप्यमनुसञ्चरन् एतत्साम गायन्नास्ते' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च सकामत्वं मुक्तस्य सिद्ध्यतीत्याह **सर्वेति** ।

१४२८ अत एव 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवती'त्यनया श्रुत्या अन्तःकरणपरिणामानामेव कामानां मुक्तौ निवृत्तिरुच्यते न तु जीवस्वरूपभूतानाम् । अन्यथा हृदिस्थिता इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । न च अन्तःकरणादन्यत्र कामानामभावः । मुक्तानामपि श्रुतिषु कामित्वश्रवणात् । अतो मुक्तानामेवाकामहतशब्दार्थत्वं मुख्यं युक्तम् । निर्निमित्तं मुख्यार्थपरित्यागस्तु मायिव्यतिरिक्तवादिभिरनुचित एव कर्तुम् । तदेतदाह **कामा इति** ।

१४३१ तथा वृजिनरहितत्वेनावृजिनशब्दार्थो मुक्त एव भवितुमर्हति । वृजिनशब्दश्च दुःखपापयोर्वाचित्वेन पठितः 'अप्रियं वृजिनमि'त्यादिना शब्दनिर्णये । संसारिणश्चामुक्तेः पापं दुःखं चास्त्येवेति नावृजिनशब्दवाच्यत्वं युज्यते । तदेतदाह **अपापत्वमिति** ।

१४३४ मनुष्याधिपपदे यः कामरहितः पित्रादिपदे कामवान् सोऽपि मनुष्याधिपतुल्यानन्दः । तस्माच्छतोत्तरानन्दा ये पितृपदे कामरहिता विशिष्टगन्धर्वादिपदे कामवन्त इत्येवं ब्रह्मपर्यन्तं कामनिवृत्तितारतम्यादानन्दतारतम्यममुक्तेष्वेव निष्कामेषु 'यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इत्यनेनोच्यते इति कल्पनेऽश्रुतकल्पनम् । अस्मिन्पदे कामरहितस्तस्मिन्पदे सकाम इति विशेषश्रवणाभावाद्धतशब्दश्च व्यर्थः स्यात् । अकामहत इत्येतावता पूर्णत्वात् । अनुभवविरोधश्च स्यादेवमानन्दतारतम्यकल्पने । तथा हि । कर्मदेवपदे कामरहितादाजानदेवशब्दवाच्येन्द्रादिपदे कामसहितस्य शतोत्तरानन्दो नामेन्द्राद्यानन्दसदृशो न मनुष्यस्य युज्यते । अत्यन्तासम्भावितत्वात् । कामनिवृत्त्यैवेन्द्रादिपदसुखसिद्धौ शतक्रत्वादिगुरुतरसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तदाह **तस्मादिति** ।

१४३६ उपसंहरति **तस्मादिति** । अतोऽमुक्तानामानन्दतारतम्यं मुक्तानामानन्दतारतम्येन समुच्चिनोति 'यश्च श्रोत्रिय' इत्यादि श्रुतिरित्येतदेव युक्तम् । चशब्दसामर्थ्यात् । तथा हि । प्रथमं तावदमुख्यतया राद्धादिशब्दवाच्यस्य अमुक्तचक्रवर्तिन आनन्दो निर्दिश्यते । स मनुष्याणां परमानन्द इति वाक्येन । अनन्तरं संसिद्धत्वान्मुख्यराद्धादि-

शब्दवाच्यस्यान्येषां मुक्तमनुष्याणामधिपतेः मुक्तसार्वभौमस्य यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति निर्दिष्टस्यानन्दोऽपि तेनैव वाक्येन निर्दिश्यते । तत्रामुक्तचक्रवर्त्यानन्दशतगुणितानन्दममुक्तपितॄणां निर्दिश्य मुक्तचक्रवर्त्यानन्दशतगुणितानन्दोऽपि पितृशब्दवाच्यस्य 'यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इति निर्दिष्टस्य 'स एकः पितॄणामानन्द' इत्यनेनैव वाक्येन निर्दिश्यते । इत्येवमेव ब्रह्मपर्यन्तमानन्दतारतम्यं द्रष्टव्यम् । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इत्येतदाजानदेवादिष्वेव श्रुतमप्युपलक्षणत्वात् मनुष्याधिपत्यादिषु श्रुत्यन्तरानुरोधेनार्थसिद्धं द्रष्टव्यमविशेषात् । अत्र ते ये शतमिति शतशब्दो न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थो न त्वधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थः । सार्वभौममनुष्यगन्धर्वदेवगन्धर्वपित्रादीनामुत्तरोत्तरशतानन्दत्वश्रवणात् तैत्तिरीयके 'युवा स्यात् साधु युवाऽध्यायकः आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठस्तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात्स एको मानुष आनन्द' इत्यादिना । अत्रापि युवादिशब्दानां मुक्तामुक्तसार्वभौमविषयत्वं मुख्यामुख्यप्रवृत्तिभेदात् द्रष्टव्यम् ।

१४३८ अत्र तेषां मुक्तसार्वभौमे प्रवृत्तिं दर्शयति **साधुनेति** । 'तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादि'ति वित्तेन पूर्णपृथिवीपतित्वव्यपदेशो मुक्तसार्वभौमस्य भूतपूर्वगत्या युज्यते । 'स एको मानुष आनन्द' इति मुक्तामुक्तसार्वभौमानन्दो निर्दिश्यते । तत्र 'ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्द' इत्यमुक्तसार्वभौमानन्दशतगुणितानन्दममुक्तमनुष्यगन्धर्वाणां निर्दिश्य 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्याह । यः श्रुतिफलं प्राप्तत्वेन श्रोत्रियशब्दवाच्योऽकामहतो मुक्तमनुष्यगन्धर्वस्तस्यापि मुक्तसार्वभौमानन्दशतगुणितानन्द इत्यर्थः । 'ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्यादि 'स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्येतदन्तं वचनमुक्तप्रकारेणैवामुक्तेष्विव मुक्तेष्वपि गन्धर्वादिष्वानन्दतारतम्यं प्रतिपादयतीति सिद्धम् ।

१४४४ युक्तियुक्तं चैतदित्याह **युक्तं चेति** । ज्ञानिष्वेव सुरादिष्वेकेनानुष्ठितत्वात्साधनादतिशयितसाधने परस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते । एतच्च प्रवर्तनं साध्ये मोक्षे साधनानुरूपविशेषाभावे न स्यात् । न ह्यमन्दमतिः प्रयोजनरहिते प्रवर्तते । मुक्तास्तु पूर्णकामत्वाद्भगवद्ध्यानार्चनप्रणामादौ लीलया प्रवर्तन्त इति युज्यते । ज्ञानिनस्तु वैदिकानुष्ठानेऽधिकाधिकं क्लेशतः प्रवर्तमानाः फलविशेषाभावेऽपि प्रवर्तन्त इति न युज्यत एवेत्यर्थः ।

१४४७ अतिक्लेशतोऽपि विचित्रतपआद्यनुष्ठानं ब्रह्मज्ञानिनां दर्शयति **दशेत्यादिना** ।

१४५१ साधनतारतम्यायत्तमोक्षतारतम्ये भगवद्वाक्यं दर्शयति **दैवीति** । या अतिशयितज्ञानभक्त्यादिलक्षणा दैवीसम्पद् सा न मनुष्यादिसम्पद्विमोक्षाय मता किन्तु विशिष्टमोक्षायैव मतेत्यर्थः । 'तमेवे'त्यादिवाक्येन पुराणगतेन अधिकारतारतम्यावसितपरमपुरुषार्थे मोक्षे तारतम्यं सिद्ध्यति । 'अक्षण्वन्त' इत्यादिश्रुतिवाक्येन च मुक्तानां तारतम्यं सिद्ध्यति । तत्र 'मनोजवेष्वसमा बभूवुरि'ति श्रवणात् ह्रदा इव स्नात्वेत्यमृतह्रदेषु स्नानाद् ह्रदा इव गम्भीरास्तापरहिताश्चेत्यर्थः ।

१४५३ उ त्वे ददृश्रे इति । केचिद्ददृशिर इत्यर्थः । एषैव हि श्रुतिर्मुक्तिविषयतयोपवर्णिता ब्रह्मसारे । 'श्रुत्वा विष्णुं कर्मफलं प्राप्तत्वात्कर्णसंयुताः । अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्तास्तु ये गणाः । तारतम्यं च तेषां तु श्रुतावुदित-

मञ्जसा। क्षीरसागरदध्नास्तु केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः। उपस्थिता ब्रह्मवनं केचिदश्वत्थमण्डलम्। ऐरे ह्रदे केचिदपि देवा एव सदा हरिम्। नागभोगशयं मुक्ता ददृशेऽधिकमोदिनः। सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव ही'ति। तदाह **तमेवेति**।

१४५५ यच्च क्वचित्साम्यवचनं मुक्तानां तद्दुःखादिदोषराहित्येनैव साम्याभिप्रायं न तु सर्वगुणसाम्याभिप्रायम्। यतो भक्त्यादिगुणतारतम्यकृतमतुल्यत्वमुक्तं मुक्तानां शान्तिपर्वणि। 'सति हि गुणे प्रवदत्यतुल्यतामि'ति। तदेतदाह **दुःखेति**।

१४५६ मुक्तानामतुल्यत्वापादकं यज्ज्ञानभक्त्यादितारतम्यं तत् श्रुतिस्मृतिवचनैः साधयन्नाह **साधनेति**। तत्र तावद्दुर्ज्ञेयमित्यादिवाक्येन वैहायससंहितागतेन भगवतो नृसिंहस्य रूपं देवतादिभिरपि साकल्येन दुर्ज्ञेयमित्युक्तम्। किमु मुक्तैरित्युच्यमानत्वात् मनुष्येभ्योऽतिशयितज्ञानं देवादीनां सिद्ध्यति। तथा कठवल्लीषु यमवाक्यं 'कस्तम्' इति। तत्र देवासुराणां मदामदौ हर्षविषादौ यस्माद्भगवतस्तं मदामदं विष्णुमन्यः को ज्ञातुमर्हतीत्युक्तत्वाद्यम-स्यान्येभ्योऽतिशयितं ज्ञानं सिद्ध्यति। तच्च न सर्वेभ्योऽतिशयितं शङ्कनीयम्। 'ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चने'त्यादिवचनविरोधात्। अतः को ब्रह्मा ज्ञातुमर्हतीति च ज्ञातव्यम्।

१४६१ **मुक्ताना**मित्यस्य भागवतश्लोकस्यायमर्थः— मुक्तानां मध्ये य उद्योगातिशयेन समग्रविभूतयः स्वयोग्यानन्दाः सिद्धाः तेषां कोटिष्वपि नारायणैकायनत्वेन नारायणपरायणो यः स दुर्लभः। स च ब्रह्मादिरेव भवितुर्महति। अन्ये तु नारायणायना एवेति। एष श्लोको जीवन्मुक्तानामपि ज्ञानिनां तारतम्यप्रतिपादकत्वेन योजयितव्यः।

१४६२ **इयं विसृष्टिरि**ति मन्त्रस्यायमर्थः— यत इयं विसृष्टिराबभूव। जगद्धारणे तु मुख्यवायोरपि भगवन्नियोगात् यदि वा दधे यदि वा नेत्युक्तम्। यश्चास्य जगतोऽध्यक्षो हिरण्यगर्भः सोऽपि परमे व्योम्नि वर्तमानं भगवन्तमद्धा वेद यदि वा न वेद। अन्ये त्वद्धा न विदुरेव। अङ्गेति कस्यचित्सम्बोधनम्। अनेन हिरण्यगर्भस्यान्येभ्योऽतिशयितज्ञानं प्रदर्शितं भवति।

१४६३ **यः स्वात्मे**ति हिरण्यगर्भवाक्यस्यायमर्थः— यो विष्णुः स्वशक्तिविस्तारं स्वयमेव ज्ञातवान्नाहं वेद-गर्भोऽपि जानात्यद्धा नापि नभस्वान्मुख्यवायुर्जानाति। अन्ये तु तद्भगवच्छक्तिविस्तारं न जानन्तीति किमु वर्णनीयमिति।

१४६४ 'नमस्ते' इति हिरण्यगर्भवाक्यम्।

१४६५ 'नाहं परायुरि'ति रुद्रवाक्यम्। 'ईशे'ति विष्णोः सम्बोधनम्।

१४६६ 'अहं महेन्द्र' इति यमवचनम्। 'यः स्वात्मे'त्यादिश्लोका भागवतस्थाः। एषु कैमुत्येन कथनान्यथाऽनुप-पत्त्या हिरण्गर्भादीनां तारतम्यं सिद्ध्यति।

१४६८ 'सर्वस्यादावि'ति मोक्षधर्मवचनम् ।

१४६९ 'न त्वामि'ति भगवद्वाक्यं ब्रह्माणं प्रति ।

१४७२ **मनुष्याणामि**त्यादिभगवद्वाक्यानामयमर्थः— मनुष्याणामपरिमितसहस्रेषु कश्चिदेव मुमुक्षुवर्गो मुक्त्याख्यसिद्ध्यै यतति । यततां मध्येऽविघ्नेन केचिदेव सिद्धिं गच्छन्ति । सिद्धिं गतानां भगवन्तं जानतां मध्येऽपि विशेषेण कश्चिदेव ब्रह्मरुद्रादिर्वेत्तीति परमगुह्यस्य गीताशास्त्रस्य प्रवक्त्रध्येतृश्रोतृषु इममित्यादिना भगवत्प्रीतितारतम्यश्रवणात् तेषां मुक्तौ तारतम्यं सिद्ध्यति । साधनवैचित्र्यात् भगवद्दर्शनवैचित्र्यमपि देवादीनाम् । तस्मादेव मोक्षवैचित्र्यं ध्यानेनेत्यादिना सिद्ध्यति । साङ्ख्यशब्देनात्र परोक्षज्ञानमुच्यते । ध्यानयोगादीनां मिलितानामेव दर्शनं प्रति साधनत्वेनैकैकस्य साधनत्वकथनं प्राचुर्याभिप्रायेणोपपन्नम् ।

१४७९ दर्शनवैचित्र्यमेव विस्पष्टयति **सुसूक्ष्मैरित्यादिना** ।

१४९४ तत्र ब्रह्मादीनां दर्शनतारतम्यमेव साधनायत्तं न तु विष्णुलक्ष्म्योर्दर्शनतारतम्यम् । तत्र ब्रह्मा जगदन्तर्बहिःस्थितमव्यवच्छेदेन प्रपश्यति । सरस्वती तु पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णब्रह्माण्डपरिमितदेशमारभ्य महदाद्यावरणरूपात्त्रैगुण्यात्परतः तच्छतोत्तरपरिमितदेशपर्यन्तं स्थितं विष्णुं पश्यति । गिरिशगरुडौ तु महत्तत्त्वस्यावरणेन तद्दशोत्तरेण तमोगुणेन परिमितदेशपर्यन्तं स्थितमेव विष्णुं पश्यतः । उमासुपर्ण्यौ तु तमोगुणात्परिमाणतो दशहीनेन महत्तत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तं स्थितं विष्णुं पश्यतः । इन्द्रकामौ तु महत्तत्त्वात्परिमाणतो दशहीनेनाहङ्कारेण परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं पश्यतः । मनुदक्षबृहस्पत्यादयोऽहङ्कारात्परिमाणतो हीनेन बुद्धितत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं पश्यन्ति । सोमसूर्यौ तु बुद्धितत्त्वात् परिमाणतो हीनेन मनस्तत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तं स्थितं विष्णुं पश्यतः । वरुणादयस्त्वाकाशवाय्वादिभूतैः क्रमेण परिमाणतो दशहीनैः परिमितदेशपर्यन्तमवस्थितं विष्णुं योग्यतानुसारेण पश्यन्ति । भगवतो व्याप्त्यादिवद्धर्मान्तराण्यपि तारतम्येनैव पश्यन्ति लक्ष्म्यादयः । तत्र लक्ष्मीः यावतो वासुदेवस्य गुणान् पश्यति तावतामनन्तधा विभक्तानां एकमेव भागं ब्रह्मा पश्यति । तस्यापि भागस्य अनन्तधा विभक्तस्यैकमेव भागं सरस्वती पश्यतीत्येतत् रुद्रगरुडयोर्भगवद्गुणदर्शने तारतम्यमवगन्तव्यम् । उमाऽपि यावतो नारायणस्य गुणान् पश्यति तावतां शतधा विभक्तानामेकमेव भागं शक्रः पश्यति । तस्यापि भागस्य अनन्तधा विभक्तस्यैकमेव भागमनिरुद्धः पश्यतीत्येवमेव प्रवहादीनां भगवद्गुणदर्शने ह्रासक्रमोऽवगन्तव्यः ।

१४९५ इतोऽपि साधनतारतम्यानुसारेण मुक्तेषु तारतम्यमङ्गीकर्तव्यम् । न त्वेकरूपत्वमित्याह **साध्येति** । यदि विषयमसाधनानुरूपेण विषममेव मोक्षं मुमुक्षुभ्यो न दद्यादीश्वरस्तर्हि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । अधिकसाधनवते यावन्तं मोक्षं ददाति तावन्तमेवानधिकसाधनवतेऽपि ददाति चेदीश्वरो विषमः स्यात् । अल्पसाधनवते यावन्तं मोक्षं ददाति तावन्तमेवाधिकसाधनवतेऽपि ददाति चेत् नैर्घृण्यं स्यात् । न चेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषावङ्गीकर्तुं शक्येते । 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादि'ति पूर्वमेव निराकृतत्वात् । अतो ज्ञानादिसाधनतारतम्यमनुसृत्य मोक्षतारतम्यकर्तृत्व एव ईशस्य वैषम्यादिदोषराहित्यं सिद्ध्यति नान्यथा । मुक्तेः साधनान्यनेकविधानि कारयितुं समर्थस्यापीशस्य

पुरुषाणामनादिजन्मकृतादृष्टवैचित्र्यमपेक्ष्य बहुविधानि कारयतो न वैषम्यादिकं शङ्क्यम् । अनाद्यदृष्टवैचित्र्यं स्वेच्छयैवानुसरतो विष्णोर्निरङ्कुशैश्वर्यमप्युपपन्नमेव । तच्च पूर्वमेवोक्तं भगवता । 'न कर्मविभागादिति चेन्नानादित्वात्', 'उपपद्यते चाप्युपलभ्यते चे'ति ।

लोके तावदधिकसेवयाऽधिकफलमल्पसेवयाऽल्पफलं च राजादिदत्तं दृष्टम् । बहुकर्मणा बहुस्वर्गः अल्पकर्मणा अल्पस्वर्गश्च वेदात्सिद्धः अन्यथा कर्मबाहुल्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । एवं दृष्टन्यायसिद्धं मोक्षतारतम्यं परित्यज्य विपरीताङ्गीकारे दृष्टहानिरदृष्टकल्पनादोषौ प्रसज्येयातां सर्ववादिनाम् । तत्र अतिदूषणदुष्टेष्वन्येषु प्रपञ्चमिथ्यात्वादिषु मायावादिना सह विवदमानैरन्यैर्वादिभिरत्र मुक्तानां तारतम्ये श्रुतहान्यश्रुतकल्पनादिदोषदुष्टे संवादोऽनुचित एव कथं क्रियते । मायावादिनस्तु श्रुतहान्यश्रुतग्रहदोषावपि न लज्जाकराववाच्यब्रह्मवादिनः ।

१५०२ ननूच्चनीचताभावे लोकवन्मुक्तेष्वप्युच्चान् दृष्ट्वा नीचानामीर्ष्यादिकं किं न स्यादित्यत आह **निःशेषेति** । पूर्वमेव बहुजन्मानुष्ठिततपोज्ञानादिभिरशेषदोषान्निरस्य अनन्तरं विष्णुमपरोक्षीकृत्य मुक्तिं गतेषु नेर्ष्यादिदोषशङ्का । यद्येवमुच्चनीचभावो मुक्तानामीर्ष्यादिकमापादयेत् तर्हि समत्वमप्यापादयेदेव । लोके विद्यैश्वर्यादिना समान् दृष्ट्वाऽपीर्ष्यादिकं कुर्वतामेव अविवेकिनां दर्शनात् । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामविवेकादिदोष एवेर्ष्याद्युत्पत्तौ कारणमित्यवगन्तव्यम् । न तु परेषामुन्नतिः समत्वं वा कारणम् । न हि विवेकादिगुणवत्सु परोन्नत्यादिनोपतापादिकमुत्पद्यते प्रत्युत हृष्यन्ति सन्तः परोन्नत्या । अतो निरस्ताशेषदोषाणां मुक्तानामुच्चनीचभावो नेर्ष्यादिदोषापादकः । एवं निरस्तदोषत्वेनैवेर्ष्यादिनिवारणं समीचीनं मुक्तस्य न त्वन्यादर्शनेन । तथा सत्यरत्यादिप्रसङ्गात् । एकाकित्वेनान्यमपश्यतो लोके भीत्यादिदर्शनात् । श्रूयते हि जगदादौ तथाविधस्य हिरण्यगर्भस्याप्यरतिः । 'स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छदि'ति ।

१५०७ नन्वन्यमपश्यतोऽपि मुक्तस्य नारत्यादिकमापादयितुं शक्यते । इच्छारहितत्वात् । न हीच्छारहितस्य घटस्यान्यमपश्यतोऽप्यरतिर्वा भीतिर्वा दृश्यत इत्याशङ्क्याह **यदीति** । साधनभेदादुच्चनीचभावस्तावदस्य स्वकाममुक्तेषु (?)। तत्रान्यदर्शनेच्छाराहित्यकल्पनेन निष्प्रमाणकेनेर्ष्यादिनिवारणाद्वरं श्रुत्युक्तनिर्दोषत्वेनैव निवारणम् । अतः श्रुत्योक्तं कामं परित्यज्येच्छाराहित्यकल्पनवच्छ्रुत्युक्तं तारतम्यं परित्यज्य मुक्तानां साम्यकल्पनमपि प्रमाणरहितेनाग्रहमात्रेणैव विजृम्भितमित्यर्थः ।

१५१० तत्र तारतम्यमनुमानेनापि साधयति **मोक्ष इत्यादिना** । मुक्तब्रह्मादयस्तारतम्योपेताश्चेतनत्वात् संसारिब्रह्मादिवत् । न च तारतम्यवन्मुक्तेषु दुःखादिकमप्येतदनुमानं साधयतीति वाच्यम् ।

१५११ बहुश्रुतिभिर्बाधितत्वेन मुक्तेषु दुःखादेरनुमातुमशक्यत्वात् ।

१५१२ न चात्र साधनतारतम्यं केनचिन्मानेन विरुद्धं दृश्यमानत्वाल्लोकवेदयोः । श्रूयते तेषु निर्दुःखत्वमाप्तकामत्वं च । 'तरति शोकमात्मवित्', 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति । तद्वदेवं मनो येनानन्त्येव भवति । अथो वै न शोचति । यं यमन्तमभिकामो भवति । यं यं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'ति ।

१५१३ एतदेव प्रतिपाद्यते सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन सभासाहेन सख्या सखायः । किल्बिषत् पितुषणि ह्येषामलं हितो भवति वाजिनायेति मन्त्रेण । अस्यार्थः— सभां सहत इति सभासाहस्तेन स्वसभानन्दनेन यशसा जगद्विख्यातेन सख्या विष्णुनाऽऽगतेन प्राप्तेन मुक्ताः सखायः सर्वे नन्दन्ति । यत एषामसौ हि सदा किल्बिषः स्पर्धाऽनिष्टापत्तिप्रतिबन्धकः पितुषणिर्दिव्यान्नदाता वाजिनाय सर्वेन्द्रियविषयोपभोगाय वाऽलमत्यर्थं हितो भवतीति । अत एव श्रुतिविरुद्धं दुःखादिकं परित्यज्य मुक्तानां तारतम्यं साधयदनुमानं नातिप्रसङ्गीति तेषां तारतम्यमुक्तप्रकारेण श्रुतियुक्तिसिद्धमित्यर्थः ॥

॥ इति स्तुत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

* * *

॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥

१५१६ न केवलं मुक्तानामेव तारतम्यं श्रुतियुक्तिसिद्धत्वेन निराकर्तुमशक्यं किन्तु ब्रह्माणमारभ्य कलिपर्यन्तमपकर्षतारतम्यं कलिनामानमसुरमारभ्य हिरण्यगर्भपर्यन्तमुत्कर्षतारतम्यं च सर्वजीवानामपि निवारयितुमशक्यमेव श्रुतियुक्तिबलोद्धतत्वादित्याह **अनादीति** ।

१५१७ तत्र तावद्वेदगर्भजीवस्यानादितः सर्वजीवादधिकत्वे युक्तिमाह **ब्रह्मण इति** । इतः पूर्वतनकालो हिरण्यगर्भजीवस्य हरिश्रीर्जुगणव्यतिरिक्तेभ्यो यदाधिक्यं तद्युक्तः कालत्वाद्यथाऽयं कालः । एवमनेनानुमानेन रुद्रजीवस्यापि हरिश्रीब्रह्मपदयोग्यव्यतिरिक्तेभ्यो आधिक्यं साध्यम् । तथेन्द्रादिजीवेष्वनादित आधिक्यक्रमोऽनुमातव्यः । तथा मुक्त्युत्तरकालोऽपि मुक्तहिरण्यगर्भस्य हरिश्रीहिरण्यगर्भान्तरव्यतिरिक्तेभ्यो यदाधिक्यं तद्युक्तः कालत्वाद्यथाऽयं कालः । एवं मुक्तरुद्रादीनामप्याधिक्यतारतम्यमनुमातव्यम् ।

१५१९ नन्वयं दृष्टान्तः साध्यविकलः । अमुक्तब्रह्मणोऽस्मिन्काले मुक्तमनुष्याद्युत्तमत्वाभावादित्यत आह **उत्तमत्वमिति** । न हि बलज्ञानादिगुणाज्ज्येष्ठादमुक्तब्रह्मणो मुक्तमनुष्यादेराधिक्यं युज्यते । न ह्यनिर्णिक्तसौवर्णपत्रिकाया निर्णिक्तरजतपत्रिका श्रेष्ठा भवति । अतो नागन्तुकब्रह्मादीनामाधिक्यतारतम्यम् । अनेन न्यायेन कल्याद्यसुराणामपकर्षतारतम्यमप्यनागन्तुकमेवावगन्तव्यम् ।

१५२२ श्रुतिस्मृतिभिरप्येतदेव विविच्य दर्शयति **शृण्व इत्यादिना** । यो य उग्रोऽसुरप्रकृतिस्तं तं दमायन्नधोऽधो नयन्योऽयमासुरप्रकृतेरन्यो दैवप्रकृतिस्तं तमधिकं पदं स्वकीयमतिशयेन नयन्नैश्वर्यादिन्द्रनामको वीरोऽध्यवसायान्तगामी विष्णुः शृण्वे श्रूयते स्म । स एवेधमानस्य स्वायोग्यपदं कामयतो द्वेष्युभयस्य दैवासुरवर्गद्वयस्य च राजा। मध्यममनुष्यांस्तु विशः प्रजाः केवलराजसस्वभावान्नान्धन्तमो नापि मोक्षं नयति किन्तु संसारमण्डल एव चोष्कूयते परिभ्रामयति । स एव पूर्वेषां पूर्वादिष्टानामुग्रशब्दोक्तानां सख्यानि परावृणक्ति विनाशयति । न कदाचिदप्यसुरैः शठमतिभिः कृतानि सख्यानि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपरेभिरनन्तरनिर्दिष्टैरुग्रेतरैर्देवप्रकृतिभिः सह वितर्तुराणो विशेषेण

त्वरन् सख्यान्येति । अनानुभूतीः सम्यगनुभवयोग्यताशून्यानध एव धुन्वानः पूर्वाः शरदोऽनादित आरभ्यातीत-संवत्सरांस्तर्तरीति तीर्णवान् उत्तरकालेऽप्येवमेव वर्तिष्यते भगवान् । नन्वनादितो वर्तमानां व्यवस्थामतिक्रम्य सुर-प्रकृतीनामनुग्रहं दैवप्रकृतीनां निग्रहं करिष्यतीत्यर्थः ।

१५२४ **दिवे दिवे** इत्यनयार्चाऽपि देवासुरवर्गयोर्दैवभागादन्यमासुरमेवार्धं भगवानधो नयतीत्युच्यते । तथा हि । जायन्त इति जा असुरप्रजाः करचरणादिमत्त्वेन दैवभागसादृश्येऽपि याः कृष्णाः केवलतामस्याः ता एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं सदा सद्मनः स्वर्गलोकाश्च स्वतो द्विषतोऽपि विष्णुपासेधन्निवारितवान् । न कदाचिदप्यासुरप्रजाः स्वीकरोतीत्यर्थः । तथा यौ दासौ लोकं क्षपयन्तौ **स्वयंभावा**च्छादयन्तौ वर्चिनशम्बरनामानावसुरौ तावप्युदव्रजे समुद्रतीरेऽहन् जघानेत्यर्थः । अत्र हननं नामासुराणां नित्यनरकपातनमेव विवक्षितं तद्योग्यत्वात् । देहवियोगस्तु देवानामपि सर्वकारणेन भगवतैव क्रियते न त्वसुराणामेवेति विशेषोऽस्ति ।

१५२५ **तं भूति**रिति श्रुतेरर्थस्त्वैतरेयसंहितयोक्तः । 'स एव भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः । अज्ञानादिप्रदातृ-त्वात् स एवाभूतिनामकः । सुखज्ञानादिगुणदः पूर्णः सर्वगुणैः प्रभुः । उपासते तं वाय्वादिदेवास्तस्माच्च तेऽखिलाः । बभूवुः सुखसज्ज्ञानपूर्वैः सर्वैर्गुणैर्युताः । देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽद्यापि मारुतः । स्थित्वा सुप्तेषु विष्णुं तं भूर्भूरित्येव शंसति । भूशब्दार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन चासुराः । अभूतिकारणोऽस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्झितः । इत्येवोपासनं तस्मात्पराभूताश्च तेऽखिलाः । ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्धे तमस्यथे'ति ।

१५२६ **तद्यथेति** श्रुतेरर्थोऽप्यन्यत्रोक्तः । 'इदं शरीरं भूतेषु विलापयति केशवः । अविद्यां चैव जीवस्य शमये-ज्ज्ञानसर्जनात् । स्वर्णकारो यथा स्वर्णमलमग्नौ निहत्य च । शुद्धेन तेन चात्मेष्टं कुरुते रूपमञ्जसा । एवं स भगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्य यन्मलम् । अविद्याकामकर्माद्यमात्माग्नौ नाश्य सर्वकृत् । स्वेच्छया कुरुते रूपं यद्योग्यं यस्य मुक्तिगम् । पितृजीवस्य पित्र्यं स गान्धर्वं तस्य चैव हि । दैवं तु देवजीवस्य प्राजापत्यं प्रजापतेः । ब्रह्मणो ब्राह्ममेवेति नित्यानन्दस्वरूपकम् । न योग्यतां विना क्वापि पूर्वप्रज्ञाश्रुतेः सदा । यदा मुक्तो भवेद्ब्रह्मा तदा ब्रह्मा स मुख्यतः । एवं प्रजापतिश्चापि तथैवान्येऽपि सर्वशः । यथा हि स्वर्णरूप्याद्यं मलहानौ हि तद्भवेत् । पूर्वे तु योग्यतामात्रं द्विजत्वं बालके यथे'त्यादि ।

१५२७ 'पुरा सत्ययुगे देवि विशुद्धमतयोऽखिलाः । यजन्ति विष्णुमेवैकं ज्ञात्वा सर्वेश्वरेश्वरम् । **प्रयान्ती**'त्यादि पद्मपुराणवचनम् ।

१५२८ 'अवजानन्ती'त्यादि भगवद्वाक्यम् ।

१५३८ 'द्वौ भूतसर्ग' इति विष्णुधर्मवचनम् ।

१५३९ 'देवानामि'त्यादि वामनपुराणवचनम् ।

१५४४ य एते विष्णुभक्त्यादयो धर्मा अनादितस्तारतम्येन स्थिताः ब्रह्मादीनां स्वाभाविकलक्षणेनोक्ताः श्रुति-स्मृतिसामर्थ्यात् ये तु विष्णुप्रातिकूल्यादयो दोषा अनादितस्तारतम्येन स्थिताः कल्यादीनामसुराणां स्वाभाविक-लक्षणत्वेनोक्ताः तेषामनादित्वानङ्गीकारे बाधकमाह **यदीति** ।

१५४४ न च प्रशस्तपूर्ववासनादिकमन्तरेणाकस्मादेव कदाचित्कस्यचिद्देवप्रकृतिरासुरप्रकृतिश्च कस्यचिदप्रशस्त-पूर्ववासनादिकमन्तरेणेति वाच्यम् । स्वर्गनरकादेरप्याकस्मिकत्वप्रसङ्गेन अदृष्टसाध्यत्वाभावापत्तेः । जयादेस्तु देव-स्वभावस्य हिरण्यकशिप्वादिजन्मस्वासुरभावः स्फटिके जपाकुसुमप्रयुक्तलौहित्यवदसुरावेशप्रयुक्त एव । तथा हि । जयविजययोः शापो दत्तः सनकादिभिः । यथोक्तं भागवते— 'लोकादितो व्रजतमन्तरभाव दृष्ट्वा पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्रे'ति । यत्र येषु लोकशब्दवाच्येषु देहेष्वस्य भगवतस्त्रयो रिपवोऽसुरजीवाः प्रविशेयुस्तान्पापीयसो लोकतो वैकुण्ठाद्युवां व्रजतमिति । अतो येषामेवानादिदेवस्वभावः तारतम्येनानुवृत्तः तेष्वेव तस्य तारतम्येनैव केवलमुद्रेको घटते नात्यन्तमविद्यमानस्योत्पत्तिः । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेत । पूर्वमाज्ञा च 'जन्म.... अजन्मजन्म यदभ्यस्तं ज्ञानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तथैवाभ्यासते पुनः । हिंसाहिंसे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते', 'सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति', 'जन्मान्तरसहस्रेषु या बुद्धिर्भविता पुरा । तामेव भजते जन्तुरि'त्यादिवचनसामर्थ्यात् 'सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गादि'त्यादिसूत्रसन्दर्भाच्चेत्यर्थः ।

१५४६ ननु भगवतो बहुरूपस्य निर्भेदतया निर्दोषतयैव दर्शनादपेक्षितफलप्राप्तिरिति यदस्मिन्पादे प्रतिपादयितु-मारब्धं तन्न युज्यते । भगवतो रूपेषु रामादिषु जीवेष्विव भेदादिदर्शनादित्याशङ्क्य बृहत्संहितावचनेन परिहरति **न चेति** ।

१५४९ विष्णुं पश्यतोऽपि तत्स्वरूपेषु यदा भेदं न पश्यन्ति । तदा स्वयं विष्णुर्न पश्यतीति किमु वर्णनीयम् । प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन निर्भेदत्वात् तद्रूपाणाम् । यथा हि स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन एक एवासौ बहूच्चरितत्वेन बहुधा प्रतीयते । न च भगवतोऽवतारेषु मत्स्यकूर्मादिष्ववयवविन्यासवैचित्र्यं प्रत्यभिज्ञाविरोधीति वाच्यम् । अनेकधा स्वावयवविन्यासं रचयतीव नटवदतो न प्रत्यभिज्ञाविरोधः । अतः स्वगतभेदशून्यस्यैव विष्णो-र्मत्स्यादिरूपेण बहुभावो विशेषनिबन्धन एव । मुष्टदृष्टीनां तु भगवद्रूपेषु प्रतीयमानेष्वपि परस्पराभेदाग्रहणं हरी-च्छाकृतमित्यर्थः । न च भार्गवरामस्य दाशरथिरामेण स्पर्धाद्यभिधायकं पुराणवाक्यं तद्भेदे प्रमाणमिति वाच्यम् । 'अयं वै हरय' इत्यादिवेदवाक्यविरोधापत्तेः । अतो यथा लोके कश्चित् केनचित् स्पर्धादिकं करोति तदनुकरण-प्रतिपादनपरं पुराणवाक्यं न भगवद्रूपेषु निर्भेदप्रतिपादकेन वेदवाक्येन विरोद्धुं शक्नोति । तथा तेषु यद्भेदग्राहकत्वेन मनुष्यादिप्रत्यक्षमाशङ्क्यते पुराणवाक्यात् तदप्यपरीक्षितमेव तेषु भेदं गृह्णन्न निषेद्धुं शक्नोति । परीक्षितमेवाभेदं गृह्णन् ज्ञानिप्रत्यक्षम् । अपरीक्षापूर्वदर्शनात् परीक्षापूर्वकदर्शनस्याबलवत्त्वात् । यथा दूरस्थितं विष्णुमित्रमपरीक्षितमेव देव-दत्तत्वेन गृह्णन् प्रत्यक्षं दुर्बलम् । परीक्षितं तु विष्णुमित्रत्वेन गृह्णन् प्रत्यक्षं प्रबलम् । न च भगवदवतारेषु परीक्षापूर्वदर्शनं भेदं गृह्णाति । प्रत्यक्षे क्वचिदपि पुराणवाक्यमुपलभ्यते किन्तु तत्सम्मुग्धमेव । तथा तेषु सच्चिदानन्दात्मकेष्वपरीक्षितुं वेधादिकं गृह्णत् प्रत्यक्षमपरीक्षितेन न निर्दोषत्वग्राहकेण ज्ञानिप्रत्यक्षेण बाध्यते । ज्ञानिनस्तु विष्णुं सर्वावतारेषु निर्दोषमेव पश्यन्ति वेधादिदोषरहित एव । विष्णववतारेषु केचिदपरीक्षितदृष्ट्यैव स दोषो दृश्यत इत्यत्र निर्दोष-मेवेत्यादिश्रुतयः प्रमाणम् । तदेतदाह **न पुराणगमित्यादिना** । 'निषेद्धुं शक्नुयादि'त्यत्र पूर्वश्लोकगतेनात्रानुषङ्गः कर्तव्यः । रुद्रोऽद्रागद्राक्षीदित्यर्थः ।

१५५९ नन्वैन्द्रजालिकेनेव भगवता क्वचिदवतारविग्रहेऽविद्यमानमेव छेदादिकं प्रदर्श्यमानं गृह्णत् प्रत्यक्षमपरीक्षितत्वेनाप्रमाणम्। अच्छेद्यत्वानिदर्शनं तु परीक्षितत्वेन प्रमाणं चेत् परीक्षाधीनं प्रामाण्यं जातम्। तथा च ज्ञानिनामपि परीक्षयैव प्रामाण्यनिश्चयः स्यात्। परीक्षाया अपि परीक्षान्तरेणैव यथार्थत्वनिश्चयः स्यात्। तस्याप्येवमित्यनवस्था स्यादित्यत आह **न परीक्षेत्यादिना**।

१५६५ यत्रान्यथात्वाशङ्का तत्रैव परीक्षापेक्षा साक्षिसिद्धे तु नान्यथात्वाशङ्का। साक्षिदर्शनस्य निर्दोषत्वनियमात् दोषशङ्का तु मानस एव दर्शने स्यात्। यद्यन्निरस्तान्यथात्वाशङ्कं ज्ञानं तत्तत् साक्षिदर्शनं यथेच्छादिदर्शनम्। न हि कश्चिदियं सतीच्छोपलभ्यते उतासतीत्यादि संशयन् दृश्यते। यन्मनोवृत्तिज्ञानं तदेव क्वचित्क्वचिद्व्यभिचारि यथा स्मरणम्। क्वचिदयथार्थम्। यन्मानसज्ञानं यथार्थत्वेन साक्षिणाऽवधृतं तदेव प्रमाणम्। तथा चाक्षुषादिज्ञानानामपि यज्ज्ञानं यथार्थत्वेन साक्षिणाऽवधार्यते तदेव प्रमाणं नान्यदिति। न हि चक्षुरादिभिर्दृष्टं सर्वमपि प्रामाणिकमेवेति नियमः। शुक्तिरजतादौ व्यभिचारात्। यत्केवलसाक्षिवेद्यसुखदुःखादिकं तत्प्रामाणिकमेवेति नियमोऽस्त्येव। अजातेऽपि दुःखे जातं दुःखमित्यादिभ्रमाभावात् कस्यापि। न हि मानसादिज्ञानप्रामाण्यवत् साक्षिप्रामाण्यमन्यनिश्चेयं किन्तु स्वनिश्चेयमेव साक्षिणः स्वयं प्रकाशत्वात्। मामहं जानामीति हि सर्वोऽनुभवति। अतः स्वानुभवस्य मानत्वं स्वेनैव ग्राहकेण मितं भवितुमर्हति। मानसज्ञानानि तु दोषरहितानि चेत्। प्रमाणानीति साक्षी निश्चिनोति। तत्र मानसादिषु परीक्ष्य दोषाभावं निश्चिनोति। साक्षी परीक्षान्तरमन्तरेणैव परीक्षानिर्दोषत्वं स्वानिर्दोषत्वं च स्वयमेव निश्चिनोतीति नानवस्था। अतोऽक्षजलिङ्गजादिज्ञानानां सर्वेषामपि प्रामाण्यमिति। साक्षिनिश्चितत्वाभावात् तत्र कस्यचिदप्रामाण्येऽपि न साक्ष्यध्यवसायस्यान्यथाभावः। अतो यत्साक्षिणा प्रमाणत्वेनावधृतं तत्प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणम्। साक्ष्यनुभवस्य हि सुखादिविषयस्य प्रामाण्यनियमः। अक्षजादिज्ञानेषु निर्दोषं प्रमाणम्। यतश्च दोषाभावत्वेन साक्षिणा परीक्षितमेव प्रमाणं नान्यत्, अतो भगवदवतारेषु वेधभेदादिदोषदर्शनमप्रमाणमेव निर्दोषत्वेनापरीक्षितत्वात्। न ह्यपरीक्षितदृष्टिः काऽप्यर्थसाधिकेत्याह **दोषाभाव इत्यादिना**।

१५७० यथाऽत्रागमविरोधे न प्रत्यक्षप्रमाणम्। एवं प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमोऽपि प्रमाणम्। यत्रासौ प्रत्यक्षमुपजीव्य प्रवर्तते तत्रागमविरुद्धार्थे प्रत्यक्षं प्रमाणम्। यत्रागममुपजीव्य तत्प्रवर्तते तत्र प्रत्यक्षविरुद्धार्थे आगमं प्रमाणम् इत्याह **प्रत्यक्षेति**।

१५७१ कस्मिन्विषये प्रत्यक्षमुपजीव्यं कस्मिंश्चागम इत्यपेक्षित आह **लौकिक इति**।

१५७२ ननु भगवदवतारदोषग्राहिप्रत्यक्षस्यागमोपजीवनं कथम्। येनोपजीव्यविरोधेनाप्रामाण्यं तस्य स्यादित्यत आह **आगमेनेति**।

१५७३ जगदीश्वरो देवकार्यार्थमवतीर्ण इत्यागमैकवेद्यो यो विष्णुः स एव नागपाशैर्बद्धः शस्त्रविद्धश्चेति तत्कालीनानां केषाञ्चित्प्रत्यक्षं गृह्णातीति वक्तव्यं प्रत्यक्षेण विष्णौ दोषमापादयता। तथा सति उपजीव्यागमविरुद्धत्वेन तत्प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्। सर्वदर्शी सर्वेश्वरः सर्वशक्तिः समृद्धिमानेवावृद्धिरनून आप्तो वशी स्वाधीनोऽनादिरनन्तो व्यपगतनिद्राभयक्रोधतन्द्री व्यपगतेच्छाभयकामव्याधिर्निर्दोषो निरनिष्टो निरवद्यो ये भगवन्तं वासुदेवं विदुस्त एव विदुर्नैवं

विदुर्न ते विदुः । 'अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमि'त्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्विष्णोर्वेधादिदोषरहितत्वेनैव सिद्धत्वात् । अथोपजीव्यविरोधपरिहारायात्र सर्वथाऽऽगममुपजीव्य प्रत्यक्षं प्रवर्तत इत्युच्यते तर्हि तत्प्रत्यक्षमन्यस्य कस्यचिद्दोषविधायकं स्यान्न विष्णोः । शास्त्रमनुपजीव्य विष्णोरधिकर्तुमशक्यत्वात् । यदि श्रीवत्सादिलक्षणलक्षितः कृष्णराघवादिः कथमविष्णुरित्युच्यते । तर्ह्यत्र शास्त्रमुपजीव्यं स्यात् । न हि तद्विहाय श्रीवत्सादिलक्षणवतो विष्णुत्वं ज्ञातुं शक्यते । अतः श्रीवत्सादिलक्षणवन्तं विष्णुमधिकृत्य तत्र दोषं विदधतः प्रत्यक्षस्योपजीव्यागमविरोधेन अप्रामाण्यं दुर्वारमेव । आगमेन विष्णोर्निर्दोषत्वेनैवोक्तत्वादित्यर्थः ।

१५७३ उक्तमेव स्पष्टयति **कस्यचिदिति** ।

१५७४ शास्त्रमनुपजीव्यैव केषाञ्चित्प्रत्यक्षं विष्णुर्दोषवानिति गृह्णातीत्यत्र न प्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति नापि पुराणवाक्यम् । तस्य श्रुत्युपजीवकत्वेन श्रुतिविरुद्धार्थे प्रामाण्याभावादित्याह **केचिदिति** ।

१५७६ अतः सच्चिदानन्दादिविग्रहस्य विष्णोः प्राकृतदेहदर्शनं छेदभेदादिदर्शनमपरीक्षितमुत्पद्यमानमप्रमाणमेव । यदि प्रमाणं तर्हि यज्ञदत्ते देवदत्तभ्रमोऽपि प्रमाणं स्यात् । अपरीक्षितत्वाविशेषादित्याह **अपरीक्षितेति** ।

१५७७ ननु भगवदवतारेऽयं दोषवानित्येवमुत्पद्यमानं दर्शनमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नायं दोषवानिति बाधकप्रमाणस्याप्युपजीव्यविरोधः स्यादित्यत आह **यावदिति** ।

१५७७ यावच्छक्तिपरीक्षितमेवोपजीव्यं बाधितुं न शक्यते । अपरीक्षितं तूपजीव्यमपि बाध्यत एव । शुक्तिकाशकले रजतमिदमित्यपरीक्षितज्ञानगृहीतमिदमंशमुपजीव्य नेदं रजतमिति बाधदर्शनादित्यर्थः ।

१५७८ अत्र यन्मायिभिरुच्यते यथा 'यदिदं रजतं सा शुक्तिरि'त्येतेन प्रमाणेनेदमंशमात्रमुपजीव्य तस्य शुक्तित्वं विदधता रजतांशो बाध्यते । एवं यत्सर्वज्ञत्वादिलक्षणलक्षितं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यनेन प्रमाणेन ब्रह्मस्वरूपमात्रमुपजीव्य तेन जीवस्याभेदं बोधयता सर्वज्ञत्वाद्यंशो बाध्यताम् । ततश्च जीवदोषैर्ब्रह्मणोऽपि दोषित्वमिति तत्प्रतिषेधति **न चैवमिति** ।

१५७९ सार्वज्ञादिलक्षणविशिष्टत्वेन ब्रह्मणः परीक्षितत्वान्न तत्र किञ्चिद्बाधितुं शक्यते तत्त्वमसीति वाक्येन । यतश्चैतद्वाक्यं सर्वज्ञत्वादिलक्षणविशिष्टमेव ब्रह्मस्वरूपमुपजीव्य तेन जीवस्याभेदं बोधयति । अतो धर्मिग्राहकप्रमाणविरुद्धमेव । न च ब्रह्मस्वरूपमात्रमुपजीव्य तेन जीवस्याभेदो बोध्यत इति वाच्यम् ।

१५८३ सर्वज्ञत्वादिलक्षणं विहाय येनकेनचित्पदार्थत्वादिना घटादिसाधारणेन ब्रह्मस्वरूपस्य निर्धारयितुमशक्यत्वात् । अनिर्धारिते च कथं जीवस्याभेदो बोध्येत । अतो ब्रह्मस्वरूपमुपजीव्यं चेत्, यावता सर्वज्ञत्वादिलक्षणेन तत् सर्वतो व्यावृत्तं भवेत् । तावल्लक्षणयुक्तमेवोपजीव्यमङ्गीकर्तव्यम् । न तु लक्षणं विहाय स्वरूपमात्रमुपजीव्यमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् । सर्वज्ञत्वादिलक्षणात्मकं ब्रह्मस्वरूपमङ्गीक्रियते चेत्सिद्धो नः पक्षः । शब्दानामन्विताभिधायकत्वात् । ब्रह्मशब्देन सामान्यतो विज्ञानादिभिरन्वितमेव हि ब्रह्मोच्यते । विज्ञानादिशब्दसहितेन ब्रह्मशब्देन तु विशेषतो विज्ञानादिभिरन्वितमुच्यते । विज्ञानादिधर्मनाशे ब्रह्मस्वरूपत्वं विज्ञानं ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्येन

सिद्ध्यति । न तु व्यावृत्तत्वात् । व्यावृत्ताकारेण प्रतीतमेवोपजीव्यं चेदयं चैत्र इति देवदत्ते चैत्रभ्रमो न स्यात् । तत्रेदमंशस्योपजीव्यस्य सर्वतो व्यावृत्तिप्रतीतेः । न हि चैत्रादिभ्यो व्यावृत्तत्वेन प्रतीते वस्तुनि चैत्रभ्रमो युज्यत इत्यत आह **पुरोवर्तित्वेति** । केनचित् सादृश्यादिदोषेण चैत्रमात्रादेव व्यावृत्ततया इदमंशो न प्रतीयते न त्वन्यस्मात्पुरोवर्तित्वादिव्यावर्तकधर्मैः पुरोवर्त्यादिसर्ववस्तुव्यावृत्ततया प्रतीयमानत्वात् । अन्यथा तत्र चैत्रभ्रमवदिदमित्यादिभ्रमोऽपि स्यात् । न चैवं येनकेनचिद्व्यावर्तकधर्मेण यतः कुतश्चिदर्थाद्व्यावृत्ततया प्रतीतमेव ब्रह्मोपजीव्यमिति वक्तुं शक्यं मायिना । निर्विशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । येनकेनचिद्व्यावृत्तं यतः कुतश्चिद्व्यावृत्तं तत्त्वमिति बोधने सिद्धसाधनदोषोऽपि स्यात् । प्रत्यक्षेणैवात्मनो यतः कुतश्चिद्व्यावृत्तत्वेनानुभूयमानत्वात् । न च चिन्मात्रं ब्रह्म तत्त्वमिति बोध्यत इति वाच्यम् । निर्विशेषत्वेनाङ्गीकृते ब्रह्मणि चिन्मात्रत्वविशेषस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् । अङ्गीकारे वा तद्वत्सर्वज्ञत्वादिविशेषस्याङ्गीकारः स्यादविशेषात्सिद्धसाधनदोषश्च स्यात् । जीवस्य चिन्मात्रवस्त्वभेदसाधने चिदात्मकेन स्वेन स्वस्याभेदेनानुभूयमानत्वाच्छास्त्रमन्तरेणेत्यर्थः ।

१५८७ ननु सर्वसापेक्षत्वेनावस्तुभूतत्वात् सर्वज्ञत्वस्य न तच्चेतनत्ववदङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशङ्क्य परिहरति **सर्वेति** । यद्यन्यसापेक्षत्वेन सर्वज्ञत्वमवस्तुभूतं स्यात् तर्हि चेतनत्वं नाम ज्ञत्वं ज्ञेयसापेक्षत्वेनान्यसापेक्षमित्यवस्तुभूतं स्यात् । न च स्वस्यैव ज्ञातृज्ञेयभावेन परापेक्षत्वं नास्तीति वाच्यम् । सविशेषत्वापत्तेः । तथा अणुमहतोरिव स्वपरयोरपि परस्परप्रतियोगिकत्वेन व्यवहारात् स्वशब्दार्थस्य परापेक्षत्वेनावस्तुभूतं स्यात् । परव्यावृत्तरूपं हि स्वशब्देनोच्यते । अन्यथा स्वरूपशब्दः सार्थको न स्यात् । रूपशब्दस्य स्वपररूपयोः साधारणत्वात् पररूपव्यावृत्त्यर्थं हि स्वशब्दः प्रयुज्यते । रूपशब्देनैव स्वशब्दार्थस्योक्तौ स्वशब्दो व्यर्थः स्यात् । तथा चेतनस्य भावश्चैतन्यमिति ज्ञानमुच्यते । तच्च ज्ञातृज्ञेयसापेक्षत्वेन परापेक्षमित्यवस्तुभूतं स्यात् । ज्ञेयज्ञातृनिरपेक्षं ज्ञानं तु ज्ञेयज्ञानहीनज्ञवन्निष्प्रमाणकमेव । यदिदं किञ्चिज्ज्ञानं ज्ञातृज्ञेयहीनं भवेत् तर्हि भोगहीनं भोजनमपि किञ्चिद्भवेत् । ताडनमपि ताडयितृताविहीनं स्यादविशेषादित्यर्थः ।

१५९४ ननु भोजनादीनामनित्यत्वात् कर्तृकर्मापेक्षा । नित्यस्य ज्ञानस्य किं तयोरित्याशङ्क्य परिहरति **नित्यत्वादिति** । यदि नित्यं ज्ञानं ज्ञेयज्ञातृहीनं स्यात् तर्हि नित्या वेदवागपि वाच्यवक्तृविहीना स्यादविशेषादित्यर्थः ।

१५९६ न च सा कदाचिदपि वाच्यादिरहिता भवतीत्याह **न हीति** । यथा नित्याऽपि वेदवाक् वाच्यवक्तृविहीना न भवति । एवं नित्यमपि ज्ञानं ज्ञातृज्ञेयविहीनं न भवेदेव । यथा च वाग्वाच्यहीनः कश्चिन्नित्यो वक्ता नास्ति ।

१५९७ एवमेव नित्योऽपि ज्ञो ज्ञेयज्ञानहीनो न स्यादित्याह **न हीति** ।

१५९८ ननु यदन्योन्यसापेक्षनिरूपणं ज्ञातृज्ञेयादि तत्सर्वमवस्तुभूतं भवतीत्यत आह **किञ्चेति** ।

१५९९ न तावत्सर्वस्य लोपे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । व्याहतं च सर्वाभाववचनम् । तथा हि । किं सर्वाभावशब्देन सर्वाभाववचनतदर्थौ गृहीत्वा अनयोर्मिथ्यात्वमङ्गीक्रियते न वा । अङ्गीक्रियते चेत् सर्वाभावस्याभावत्वं स्यात् । नाङ्गीक्रियते चेत् सर्वस्यापि मिथ्यात्वं नाङ्गीक्रियतामविशेषात् । अनयैव रीत्या नेह नानास्ति किञ्चनेति वाक्यस्यापि सर्वनिषेधपरत्वे व्याहतिः स्यात् । न ह्यनुपपन्नार्थे श्रुतिरपि प्रमाणम् । श्रुत्युपपत्त्योः श्रुतिरुत्सर्गतो बलीयसी ।

सावकाशश्रुतेरनन्यगतिकोपपत्तिरपि बलीयसी । उत्सर्गत एव ह्युपक्रमोपसंहारादीनामुत्तरोत्तरप्राबल्यम् । श्रुतिलिङ्ग-वाक्यादीनां पूर्वपूर्वप्राबल्यं च । एवं हि ब्रह्मतर्के निर्णीतम् । अतः प्रमाणान्तराविरुद्धार्थे भगवतः स्वगतनानात्वा-भावलक्षणे सम्भवति नेह नानेति वाक्यस्य न सर्वाभावार्थत्वेन युज्यते । प्रत्यक्षेणोपपत्त्या बहुभिरागमान्तरैश्च सर्वस्य सत्यत्वग्राहकैर्विरोधादसत्यत्वप्रतिपादनस्य प्रयोजनाभावात् 'यस्मिन्पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित' इत्युप-क्रमादितात्पर्यलिङ्गैश्च विरोधाच्च । न हि सर्ववाक्येष्वापाततः प्रतीत एवार्थः स्वीकर्तुं शक्यते । यस्त्वेवं व्यवस्थापितेषु नेह नानेति वाक्येषु स्वापेक्षितार्थस्याभावादमुख्यार्थत्वं शङ्कते स तु ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिगुणप्रतिपादकवाक्यानां निर्निमित्तमेव मुख्यार्थत्वं निवारयन्निर्लज्ज उपेक्षणीय एव ।

१६०३ अतः सर्वज्ञत्वादिगुणपूर्णं निर्दोषमेव ब्रह्माङ्गीकार्यमित्याह **अत इति** । न च सर्वस्याप्यभावात् कथं सर्व-ज्ञत्वं ब्रह्मण इति वाच्यम् । उक्तरीत्या सर्वस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । यच्चतुर्मुखादिकल्पितजीवानामनादितो विचित्र-स्वभावत्वं साधितं प्राक् तदप्यङ्गीकार्यमेव ।

१६०५ मुक्तानां तारतम्यं प्रमाणैः प्राक् साधितमप्यतिशयेन दृढीकर्तुं पुनः साधयति **ज्ञानिन इति** । येषां ब्रह्मज्ञानमुत्पन्नं तेषां मोक्षस्तावदस्त्येव । तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः ज्ञानिनामपि शुभानुमानेष्वधिकाधिकप्रवृ-त्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या मोक्षतारतम्यं निश्चीयते । न ह्यफलेषु बुद्धिमतः प्रवृत्तिर्घटत इत्यर्थः ।

१६०७ ननु ज्ञानिनां शुभे प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यैव लीलया ईशप्रवृत्तिवद्युज्यतामित्यत आह **कृच्छ्रेणेति** ।

१६०८ **न चेति** । विहितातिक्रमदोषभीत्या शुभस्यैव पुनःपुनराचरणं ज्ञानिनः फलाभिसन्धिरहितत्वेन निष्फलं चेदज्ञस्यापि तथैव स्यादविशेषात् ।

१६०९ ननु ज्ञानिनां क्लेशतोऽपि शुभानुष्ठानादिकमुद्दिश्यैव प्रयोजनं पूर्ववासनावशाद्युज्यतामित्याशङ्क्य परिहरति **तादृशोऽपीति** ।

१६१० अब्रह्मज्ञस्य कृतस्य ज्योतिष्टोमादेः फलवत्त्वे स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यं प्रमाणमस्ति चेत् । ब्रह्मज्ञानि-कृतस्यापि फलवत्त्वे सन्त्येव वाक्यानि स्मृत्यादिगतानि । तान्युदाहरति **निष्काममित्यादिना** । 'यदि ह वाव अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'त्यादिश्रुतिवाक्यैः परमात्मविदनुष्ठितकर्मणः फलमक्षयमुच्यते । अक्षयफलं च मुक्त्यतिशय एव न स्वर्गाद्यतिशयः । एवमेव अमुत्र 'पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इत्यादिश्रुत्या तस्यानित्यत्वप्रतिपादनात् । अतो ज्ञानिभिः परमात्मानमपरोक्षीकर्तृभिरनुष्ठितकर्मतारतम्यान्मुक्तिफलतारतम्यमपि सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः । न च वाच्यं 'स य आत्मानमेवे'त्यनया श्रुत्या परमात्माश्रितत्वेन कृतं कर्म फलतोऽक्षयत्वेनोच्यत इति । परमात्मापरोक्षज्ञानरहित-साधनत्वे अक्षयफलत्वासम्भवात् 'अनेवंविन्महत्पुण्यं करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवे'ति श्रुतेः । परमात्मापरोक्षं वेदनं जनयत्तद्द्वारा कर्माक्षयफलत्वेनोच्यत इत्यङ्गीकारेऽपि मुक्तितारतम्यं सिद्ध्यत्येव । कर्म तारतम्यायत्तज्ञान-

तारतम्यबलादेव ब्रह्मवेदनोत्तरकालकृतकर्मतारतम्यान्मोक्षतारतम्यं तु सुतराम् अपरिहार्यमेव । न च विदुषः कर्माधिकारो नास्तीति वाच्यम् । 'अथातो विष्णो विदुषा चिदध्यस्तोमो यज्ञदश्च हविष्मते'ति विदुषोऽपि विष्णुयज्ञस्तुत्यादेरर्थसाध्यत्वश्रवणविरोधात् । न च विदुषो विहितं कर्म ज्ञानसिद्ध्यर्थम् । पूर्वार्जितसुकृतैरेव ज्ञानस्योत्पन्नत्वात् । नापि भोगार्थमप्राप्तकार्यत्वात् । अतः परिशेषान्मोक्षातिशयार्थमेव । अन्यथा ज्ञानिनो विहितकर्मणो व्यर्थं स्यात् । न च नित्यस्यापि कर्मणः सार्थकत्वे काम्यनित्ययोर्विभागो न स्यादिति वाच्यम् । फलसङ्कल्पासङ्कल्पभेदेन विभागोपपत्तेः । अतः फलमसङ्कल्प्य क्रियमाणं नित्यं न तु निष्फलम् । न हि फलमसङ्कल्प्य क्रियमाणं निष्फलमेवेति नियमो दृश्यते । न हि फलमयाचित्वा सेवाकारिणे कृतज्ञः स्वामी फलं प्रयच्छति किन्त्वर्थयाचकाय सेवकाय यावद्ददाति ततोऽधिकं ददात्येव ।

एवं स्वकर्मभिराराधयतां ज्ञानिनां ये मोक्षातिशयं प्रार्थयन्ते तेभ्यो यावत्प्रार्थितं विष्णुर्ददाति ततोऽधिकमेवासौ स्वानुग्रहं भक्त्यादिकं विना अन्यदयाचमानेभ्यो ददातीति युक्तमेवायाचकत्वम् । अत एव याचकादयाचकस्य फलविशेषं ज्ञात्वैव हि विष्णुमाराध्य न याचन्ते महान्तः । अतो ह्युत्तमानामनादितः कृतैः काम्येतरैः सुकृतैरतिबहुभिर्ब्रह्मापरोक्षवैफल्यं ततोऽनन्तरकृतैर्मोक्षसुखवैफल्यं च सिद्ध्यत्येव ।

१६११ अत एव हि श्रुतिरविद्वत्कर्मणः क्षयिष्णुफलमुक्त्वा विद्वत्कर्मणोऽक्षयफलत्वं श्रावयति न हास्य कर्म क्षीयत इति ।

१६१४ तदेतदाह **न चात्रेत्यादिना** ।

१६२० ननु 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते', 'भक्त्या त्वनन्यया शक्योऽहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'त्यादिवचनाद्भक्तेरेवानन्तजन्मार्जितसुकृतैः साध्यत्वं मुक्तिसाधनत्वं च प्रतीयते । तत्कथं तैर्ज्ञानस्य साध्यत्वं मुक्तेः साधनत्वं चोच्यत इत्यत आह **ज्ञानस्येति** । तथा च 'तमेवं विद्वानमृत इह भवती'त्यादौ यज्ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनोच्यते न तत्परोक्षम् । किन्तु 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर' इत्यादिश्रुतिबलादपरोक्षमेवाङ्गीक्रियते । तथा 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिबलादपरोक्षज्ञानमपि भक्त्यात्मकत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । उपास्तिशब्दस्य भक्तौ प्रसिद्धत्वाद्भक्तिश्च मुख्या प्रेमैव । 'भजनं भक्तिरित्याद्या द्वितीया स्मृतिरूपिणी । तृतीया स्मृतिरूपा च चतुर्था प्रेमलक्षणे'त्यादिवचनात् । अतः प्रेमात्मकं यद्विष्णुतत्त्वापरोक्षज्ञानं तदेवाभिप्रेत्य बाहुल्येन ज्ञानमेवापवर्गसाधनमिति वदन्ति श्रुतिस्मृतयः । क्वचिद्भक्त्यंशं ज्ञानांशात् विविच्यापवर्गसाधनतया वदन्ति । अतश्च पुत्रादिष्विव यद्विष्णोः प्रेम तन्न मुक्तिसाधनम् । यच्च तस्मिन्द्वेषात्मकं दर्शनं तदपि न मुक्तिसाधनम् । किन्तु निरतिशयप्रेमात्मकं यद्दिव्यदर्शनं तदेव मुक्तिसाधनमित्यर्थः ।

१६२३ यत्कृष्णादिविग्रहे विष्णौ द्वेषात्मकं दर्शनमासुरप्रकृतीनां तन्न मुक्तिसाधनं बहुश्रुत्यादिविरोधादित्याह **न हीति** ।

१६२४ तत्र तावत्पैङ्गिश्रुतिविरोधमाह **चेतनस्येति** ।

१६२६ दोषदुष्टतया ज्ञानं ह्यप्रियं भवति । न च कुत्रचिच्छ्रुतिपुराणादौ द्वेषोत्पत्त्यर्थं विष्णुद्वेषोक्तिर्दृश्यते तदाह **द्वेष इति** ।

१६२७ पैङ्गिश्रुतिगतस्य मुक्ताविति पदस्यार्थमाह **मुक्ताविति** । न च क्वचित्पुराणवाक्येन मुक्तिसाधनतयोक्तत्वात् द्वेषोऽपि विष्णौ भक्तिवन्मुक्तिसाधनं भवत्विति वाच्यम् । महातात्पर्यविरोधापत्तेः । तथा हि । भक्तिरेव विष्णोः प्रसादद्वारा मुक्तिसाधिकेति भक्त्यर्थं विष्णोर्गुणानेव श्रुतिपुराणादयो बोधयन्ति द्वेषस्तु विष्णोरप्रीतिद्वाराऽनर्थ-साधनत्वान्न केनचिद्विधातुं शक्यते । फलवदर्थे हि तात्पर्यं युक्तं न त्वनर्थसाधने वाक्यस्य । तथा सति तथा त्याज्यत्वप्रसङ्गात् । यदि विष्णावप्रीतिरपि मुक्तिसाधनतया पुराणेनाभिप्रेता स्यात् । तर्ह्यप्रीत्यर्थं विष्णोर्द्वेषोक्तिः स्यात् ।

१६३० ननु 'तस्मिन्वैरानुबन्धेन युञ्ज्यादि'ति भागवतपुराणवाक्यं द्वेषेणापि विष्णोः स्मरणं विदधाति । तत्कथं द्वेषोऽनर्थसाधनमित्यत आह **स्मर्तव्य इति** । यथा विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यं न हि विषभोजनकर्तव्यतापरं किन्तु विष-भोजनमपि वरं न त्वस्याप्रशस्तान्नस्य भोजनमित्यप्रशस्तान्नभोजननिवृत्तिपरमेव । तथा 'वैरानुबन्धेन युञ्ज्यादि'-त्येतदपि वाक्यं द्वेषेणापि विष्णोः स्मरणं वरं न तु विस्मरणमिति विस्मरणनिवृत्तिपरमेव न तु द्वेषेण स्मरणविधाय-कम् । 'यो विष्णुं सततं द्वेष्टि तं विन्द्यादन्त्यरेतसमि'त्यादि बहुवाक्यनिषिद्धत्वात् द्वेषस्य । अतो दुर्जनकृतद्वेषेण न किञ्चिदनिष्टमुत्पद्यते विष्णोरिति निरनिष्टत्वादिगुणानेव पुराणकृद्द्वेषकथनव्याजेन प्रतिपादितवान् भवेत् । यद्यस-ज्जनकृतद्वेषेणानिष्टं किञ्चिद्भवेद्विष्णोस्तर्ह्यसौ तद्द्वेषोत्पत्तिं निवारयदेव । न हि स्वतन्त्रस्यात्मानिष्टानिवारकत्वं सम्भ-वति । अतो यदेतत्पुराणवाक्यं 'कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः । आविश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गता' इति तत्पूर्वापरवाक्यैः श्रुतिभिश्च पञ्चरात्रागमैश्च द्वेषनिषेधकैर्विरोधान्न विष्णुद्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे प्रमाणम् । उक्तं हि । 'तमोद्वेषेण संयान्ती'त्यादिषाड्गुण्यवचनेन द्वेषस्य विष्णोरप्रसादद्वारा नित्यनिरयसाधनत्वम् । अतो द्वेषेण मुक्तिवचनं महातात्पर्यानुरोधेन व्याख्येयम् । अन्यथा भक्त्यैकलभ्यविष्णुप्रसादैकसाध्यमोक्षलाभाख्यमहावाक्यार्थ-विरोधेनाप्रामाण्यं स्यात् । यो महावाक्यार्थः सर्वैरपि वाक्यैः सम्भूय वक्तव्यः, न हि तस्य केनचित्सन्दिह्यमाना-र्थवचनेन पीडा युक्ता । 'कामाद्द्वेषादि'त्येतद्वचनं त्वेवं योजनीयम् । ये ये कामेन द्वेषेण भयेन वा तत्तद्गतिं गताः । ते ते यथा तद्भक्त्या सहितेनैव तेनेश्वरे मन आवेश्य द्वेषादिकृतमघं च यथावद्भक्त्यैव केवलया हित्वा तेनेश्वरेण यद्गम्यते शाश्वतं स्थानं तदेव गता इति । अनेन चैद्यादीनामसुरावेशकृतद्वेषादिदोषनाशो मोक्षप्राप्तिश्च स्वाभाविकभक्त्यैवेत्युक्तं भवति । 'अतोऽत्यद्भुतं ह्येतद्दुर्लभमैकान्तिनामपि । वासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विष' इत्यादिप्रश्नस्यात्र 'मातृ-ष्वस्रेयो वश्चैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव । पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतावि'त्यादिपरिहारकथनाच्चैद्यादेर्भक्त्यैव मोक्ष इति ज्ञायते । अन्यथा विष्णुद्वेषिणोश्चैद्यदन्तवक्त्रयोः कथं मोक्ष इत्येतच्चोद्यपरिहारत्वेन पूर्वपार्षदत्वकथनमयुक्तं स्यात् । इदं हि विष्णोर्भक्तवात्सल्यं यदन्यावेशाद्द्वेषवतोऽपि पूर्वभक्तिमपेक्ष्य मोक्षदानम् । अतो भक्त्यैव विशिष्टज्ञानं मुक्तिसाधनमित्यर्थः ।

१६३७ भक्त्या विना ज्ञानमपि न लभ्यते किमु मोक्ष इत्यत्र श्रुत्यादिप्रमाणमाह **यस्येत्यादिना** ।

१६४३ बृहत्संहितोक्तयुक्तितोऽपि भक्त्यैव मोक्षो न द्वेषेणेत्येतत्सिद्धमित्याह **न चेति** ।

१६४३ राजवत्सेवया प्रसन्नो विष्णुः पुरुषार्थं ददातीत्येतदेवाङ्गीकार्यम् । लोकानुकूलत्वात् । द्वेषेण ददातीत्येतल्लोकाननुकूलत्वान्नाङ्गीकार्यं चेत्सर्वात्तृत्वादिगुणानामशनायादिदोषाभावानामपि लोकाननुकूलत्वाविशेषाद्विष्णावनङ्गीकार्यं स्यादिति चेन्नैवम् । तेषां तस्मिन्नेव वेदविहितत्वेनाङ्गीकर्तव्यत्वात् । न च तद्वत्सर्वमपि दृष्टाननुसार्येव विष्णावङ्गीकर्तव्यमिति नियामकमस्ति । गुणा दोषाभावाश्च वेदानुक्ता अपि महातात्पर्यशक्त्याक्षिप्तत्वादङ्गीकर्तव्या एव किमु वेदोक्ताः । अशेषगुणपूर्णत्वेन निःशेषदोषवर्जितत्वेन च विष्णोर्ज्ञानं हि तदतिशयितप्रीतिद्वारा परमपुरुषार्थसाधनत्वेन वेदैरभिमतमित्यर्थः । विष्णुभक्तिवद्विष्णुभक्तभक्तिरपि कर्तव्या । 'ये नमस्यन्ति गोविन्दं तेषामपि नमो नम' इत्यादिवचनाद्विष्णुभक्तबुद्ध्या क्रियमाणत्वेनैषाऽपि विष्णुभक्तिरित्युच्यते । वेदादिवल्लोकतोऽप्येषा कर्तव्येति ज्ञायते । यो यद्भक्तः स तस्य भक्तेषु भक्तो विमुखेषु विमुख इति दृश्यमानत्वात् । तथा हि श्रुतिः 'यावन्तः खलु वै राजानमनुयान्ति तेभ्यः सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियत' इत्येवंजातीयका । यस्तु स्वामिभक्तो न तद्भक्तेषु प्रीतिमान्नापि तद्विमुखेषु विमुखो नासौ सम्यग्भक्तः किन्तु सदोषैव तस्य भक्तिः । विष्णुभक्तेषु विष्णुलक्ष्मीविरिञ्च्यादिषु विष्ण्वनुग्रहतारतम्यानुसारात् तारतम्येनैव भक्तिः कार्यादृष्ट्यानुगुण्यात् । तथाविधा हि सा विष्णुप्रसादसाधिका ।

१६५० दृश्यते हि देवदत्तस्य प्रीतितारतम्यमनुसृत्य पुत्रादिषु तरतमभावेन आदरकरणात् तत्प्रीतिविशेषः । अत एव लक्ष्म्यादीनां तारतम्यपरिज्ञानमपि विष्णुप्रीत्यतिशयजननद्वारा पुरुषार्थसाधनं भवति । तदेतदाह **तारतम्येनेति** ।

१६५२ अयमर्थः षाड्गुण्यवचनेनास्यापि सिद्ध इत्याह **लक्ष्मीत्यादिना** ।

१६५५ निरतिशयभक्तिर्हि हरौ हरिभक्तेषु मुख्यानुक्रमेण भक्तिर्हरिस्मृत्यादिकं च पूर्वपूर्वप्राधान्यानुक्रमेण मुक्तिसाधनमित्येतत्प्रवृत्तवचनेनापि साधयति **हरिभक्तिरित्यादिना** । सिंहावलोकनन्यायेन हरिद्वेषस्य अनर्थसाधनत्वमनुमाय लक्ष्म्यादिषु मुख्यानुक्रमेण भक्तेर्हरिप्रीतिकारणत्वं तदनुमानेन साधयति **हरिरित्यादिना** । हरिद्वेषो न श्रेयःसाधनं सत्पुरुषद्वेषत्वाद्गुरुद्वेषवत् । न हि गुरुद्वेषस्य श्रेयःसाधनत्वं केनचिच्छक्यते वक्तुम् । लक्ष्म्यादिषु मुख्यानुक्रमेणैव या भक्तिः सा हरिप्रीतिकारणं हरिप्रीतिविषयभक्तित्वात् । या यत्प्रियविषयभक्तिः सा तत्प्रीतिकारणं पितुरिव पुत्रादिभक्तिः । हरिभक्तिवच्छास्त्रविहितभक्तित्वाद्वा हरिप्रीतिकारणत्वं साधनीयं लक्ष्म्यादिषु मुख्यानुक्रमोपेतभक्तेरित्यर्थः ।

१६६० जीवेन अनुष्ठितस्य शुभकर्मणः फलं स्वामित्वात् देवानां तारतम्येन भवति, अशुभकर्मणः फलं तु न भवति एवं तावत् 'शमदमाद्युपेतः स्यादि'त्यादीनां 'न चाधिकारिकमपि पतनानुमानादि'त्यादीनां च सूत्राणां तात्पर्यं प्रपञ्च्य 'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेय' इत्यादिसूत्राणां तात्पर्यं प्रपञ्चयति **ज्ञानेत्यादिना** ।

१६६१ यदेतज्ज्ञानकर्मादिकं मोक्षतदतिशयमुख्यसाधनत्वेन विचारितं प्राक् तस्य मनुष्यादिस्थितस्य मुख्यफलं बुद्ध्याद्यधिष्ठातॄणां ब्रह्मादीनां तारतम्येन भवति शक्तितारतम्येनैव ज्ञानाद्युत्पत्तौ प्रयोजकत्वतारतम्यात् तेषामित्यर्थः ।

न च मनुष्यादिगतस्याशुभस्याप्युत्पत्तौ प्रयोजकत्वात् तदशुभफलमपि ब्रह्मादीनां स्यादिति वाच्यम् । अशुभ-प्रतिबन्धसमर्थत्वाच्छुभादिकं भवद्भिः प्रवर्त्यतामिति हरिणा ज्ञापितत्वात् । हर्याज्ञाकरणेन शुभमेव भवेद्ब्रह्मादीनां न त्वशुभम् । 'यदु किञ्चेमाः प्रजा' इत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः ।

१६६३ युक्त्यन्तराणि बृहत्तन्त्राद्युदाहृतान्यस्मिन्नर्थे दर्शयति **युक्तय इति** । यतो मनुष्यादीनां देहेषु प्रविश्य तच्चित्तादिप्रेरणासिद्धिर्भगवदुपासनस्य फलविशेषरूपतो न तथाऽऽशुभावाप्तिर्देवानाम् । न हि सद्धर्मफलोपभोगेन पापं जन्यते । न च वासुदेवाज्ञया रागद्वेषौ परित्यज्य पूर्वकर्मानुसारेण प्राणिनः प्रेरयतामशुभाप्तिः सम्भवति । किन्तु हर्याज्ञाविहितं हर्याराधनत्वेन कुर्वतां देवानां शुभमेव भवेत् । अतो देवा अवरदेवमारभ्य चतुर्मुखपर्यन्तमुत्तरोत्तरा-धिक्येन सर्वप्राणिगतयोर्धर्मज्ञानयोः फलं प्राप्नुवन्ति । अवरदेवानां धर्मज्ञानयोः प्रेरयतामुत्तमदेवानां तद्धर्मज्ञानफल-माधिक्येन भवति । सर्वदेवान्मनुष्यादींश्च धर्मज्ञानयोः प्रवृत्तयतो हिरण्यगर्भस्य सर्वेभ्योऽप्याधिक्येन धर्मादिशुभ-फललाभः । मनुष्यादिभिरनुष्ठितयोरपि धर्मज्ञानयोः मुख्यफलं देवानामेव द्रष्टव्यम् । स्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नाधिक्यात् । चित्तादि ज्ञानधर्मयोरुत्पत्तिसाधनम् । तत्स्वामित्वं धर्मब्रह्मविद्ययोः ज्ञानं प्रयत्नश्च ह्यधिकः । मनुष्याणां देवप्रयत्ना-यत्तश्च । हिरण्यगर्भस्य तु द्रव्यस्वातन्त्र्यादीनामत्यन्ताधिक्याद्देवैरनुष्ठितयोर्धर्मज्ञानयोः फलमत्यन्ताधिक्येन भवेत् । तथा हि । मनुष्यादीनां यस्य द्रव्यस्य स्वातन्त्र्यं ज्ञानं प्रयत्नश्च देवतायतनादिनिर्माणे आधिक्येन दृश्यते तस्य तस्य फलमधिकं भवतीति लोकसिद्धमित्यर्थः ।

१६७१ यथा मनुष्यादिभिः कृतशुभफलं ब्रह्मादीनां तारतम्येन भवति तथा मिथ्याज्ञानाद्यशुभफलमपि कलिपूर्वकाणां असुराणां भवतीत्याह **एवमिति** ।

१६७२ यथा शुभेषु स्वस्वशक्त्यनुसारेण प्राणिनः प्रेरयतां देवानां शुभफलं तारतम्येन भवति । एवमशुभेषु प्रेरयता-मसुराणां अशुभफलं तारतम्येन भवतीत्येतत् प्रकाशिकावचनेन दर्शयति **शुभेति** ।

१६७४ शुभाशुभयोः प्रयोजकत्वप्रयुक्तं महाफलं देवासुराणां कर्तृत्वप्रयुक्तं तु फलं मनुष्यादीनामप्यस्ति । अतः शुभाशुभयुक्तत्वाद्देवमनुष्योत्तमादयो निरयाद्युपभोगिनः । तत्र देवास्तु मनुष्याद्युपभोगिनो न निरयभोगिनः । असुराः तु स्वर्गादिरिवान्धन्तमसश्च भोक्तार इत्येतत् तत्त्वविवेकवचनेन दर्शयति **यद्यपीति** ॥ ७ ॥

॥ इति फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

* * *

॥ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥

१६८० गौरवज्ञानस्यापि प्रतिगृहीतुः सकाशाद्दातुरेव फलाधिक्यं युक्तम् । न ह्येकां गां दत्तवतः फलमप्येकैव गौः । एतदेव 'य इममि'त्यादिभगवद्वाक्येन अर्थात्साधितम् । तदेतदाह **युक्तमिति** । न च शिष्यसकाशादुपदेष्टृ-मोक्षसुखाधिक्येन बहुषूपदेशेन अतिबहुमोक्षसुखलाभात् सद्भ्योऽसद्भ्यश्च जनेभ्यो ब्रह्मोपदेष्टव्यमिति वाच्यम् ।

अपात्रोपदेशस्योपर्युप्तबीजवन्निष्फलत्वात् । तथा हि श्रुतिः 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम । गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि । अनार्यकायानृजवेऽष्टकाय न मां ब्रूयाः ऋजवे ब्रूहि नित्यमि'ति । यस्य सामर्थ्यमस्मिन्पादे वक्तुमारब्धं तज्ज्ञानं मुक्तिवदैहिकमेव । यथा मुक्तिरसति प्रारब्धकार्ये प्रतिबन्धकमपहाय इहैव लभ्यते सति तु जन्मान्तरे लभ्यते जातोऽपि ज्ञाने । एवं ज्ञानमप्यसति बन्ध इहैव लभ्यते न तु स्वर्गादिवत् मृत्वैव लभ्यम् । सति प्रतिबन्धके कर्मणि श्रवणादिसम्पत्तौ सत्यामपि ज्ञानं जन्मान्तरे लभ्यते । तथा हि श्रुतिः 'श्रुत्वाऽऽत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्येहैव दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यद्यारब्धं कर्म निर्बन्धकं स्यात्प्रेत्येव पश्येदि'ति ।

१६८३ अनेन 'अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्', 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्', 'एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरि'ति सूत्रत्रयं व्याख्यातं भवति ॥ ९,१०,११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सन्न्यायरत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३-४ ॥

समाप्तोऽयं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

* * *

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित-श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीत्रैविक्रमार्यकृता

नयचन्द्रिका

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

१४०६ 'पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायण' इत्यादिसूत्राणामभिप्रायमाह **एवमिति** ।

१४०७ **तत्तज्ज्ञात्यनुसारतः** । प्रारब्धस्यानतिक्रमनिमित्तस्य पूर्वकर्मणोऽनतिक्रमणीय इति शेषः । देवानां तु मानुषादिवदनतिक्रमनियमो नास्तीत्याकूतम् । **तद्विशेषा** आत्रेयादिमतविशेषाः ।

१४०८ कथं तर्हि चन्द्रादीनां क्षमादिनिमित्तस्य पूर्वकर्मणोऽनतिक्रमणीयत्वमित्यत आह **बलवदिति** । तत्र प्रायश्चित्तकर्मविशेषणत्वं ज्ञानस्येत्यादिजैमिन्याद्युक्तिः ।। १ ।।

१४०९ 'स्तुतयेऽनुमतिर्वे'त्यादेरर्थं सूचयति **विकर्मेति** । अकर्मतो विकर्मण एव भावात् । तथा च श्रीभागवते विशिष्टवाक्यम् । 'न भारती मेऽङ्ग मृषोपलभ्यते न कर्हिचिन्मे मनसो मृषा गतिः । न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतोऽहरिरि'ति ।

१४१० **क्लृप्तस्य तु कथञ्चन** चन्द्रादीनां देवानां श्रुतौ क्लृप्तस्य ज्ञानानन्दादेर्गुणस्य कथञ्चन नैव हानिरस्ति ।

१४११ **तथाऽपीत्यादे**रयमर्थः । तथाऽपि चन्द्रादिपदस्थानां श्रुत्युदितं गुणजातं निश्चितमेव । तस्माद्देवानां केनापि कारणेनात्र प्रतिपादिततारतम्यनियमोज्झितिर्नापद्यते ।

१४१३ **स्वोच्चौ** बृहस्पतिमहेन्द्रौ । ननु 'तदधिगम' इत्यादिना चतुर्थाध्याये उक्तो हि विकर्मालेपः । अत्रापि स एवोच्यते । अतः पुनरुक्तिः कथं न स्यादित्यत आह **ज्ञानेति** । निपाते त्रिरवाक्शिरा इति विहितप्रायश्चित्तानुष्ठानसमनन्तरमपि ब्रह्महत्यादिमतां तत्पापानुपभोग एव स्यात् । न त्वशुचित्वादिपरिहारः । ज्ञानिनस्त्वशुचित्वमसम्भाष्यत्वं च न भवेदिति ज्ञानस्य मुक्तिव्यतिरिक्तं फलं तत्रोच्यते । अत्र तु येन केनापि वर्तमानस्यापि ज्ञानिनो ज्ञानविशिष्टफलस्य मोक्षस्यावश्यभावित्वमुच्यते ।

---

* प्रतिपरिच्छेदं प्रारम्भे सूचिताः सङ्ख्याः अनुव्याख्यानश्लोकसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम् ।

१४१५ यथा विषभक्षात्प्राप्ताया मृतेः सर्वथाऽपि सर्वात्मनाऽप्यनिवर्त्याया मोहादिरूपेण किञ्चिद्भुक्ताया विषहरण-मन्त्रादिसंविदोपमर्दः । तथैव प्रारब्धकर्मजातस्य फलस्य प्राप्तस्य सर्वात्मना त्वनिवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य भगव-दपरोक्षसंविदोपमर्दश्चेह प्रोक्तः **उपमर्दं चेति** ।

१४१७ यदि ज्ञानिनामज्ञानिनां च प्रारब्धकर्मः सर्वात्मना भोग एव न तु फलह्रास इत्युच्यते, तर्हि ब्रह्महत्यादि-प्रारब्धकर्मफलस्य क्षयादिव्याधेर्निवृत्त्यर्थमायुर्दीर्घव्याधेरित्यादिकाम्यविधेर्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्माद्देवानां प्रारब्धस्यापि महानुपमर्दोऽन्येषां क्रमादून इत्युक्तनियमो भवेत् । तदाह **सर्वात्मना फलेति** ।

१४१८ पादमारभ्योक्तं प्रमेयं तत्र भागवते स्फुटमुक्तमित्याह **एवमिति** ।

१४१९ ननु देवानामन्येभ्यः प्रारब्धकर्मण उपमर्दे विशेषः । तदवभासेन मोक्षनियमेन मोक्षानुप्रवेशितत्वात् । न हि मोक्षे तेषामन्येभ्यो विशेषः । साम्यवाक्यविरोधादित्याशङ्कां परिहरति । सिंहावलोकनन्यायेन 'अविशेषादि'ति सूत्रं योजयन् मोक्षतारतम्याभावं बहुवाद्यभिप्रेतं च निराकरोति **तारतम्यमिति** । स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भव-त्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । 'ते ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितॄणामि'त्यादिका वाजसनेयकश्रुतिः । मनुष्यपितृगणर्षिकर्मदेवादीनां ब्रह्मपर्यन्तानामुत्तरोत्तरं शतगुण-तारतम्यं ब्रवीति हि । यश्च 'श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इति तत्र तत्र मुक्तिं निगद्य चानन्दतारतम्यमभिप्रैति । एषा च श्रुतिर्ब्रह्मादीनां फले तारतम्यं नो चेत् कथमेवं ब्रूयात् । असुप्तस्येति शब्देन मोहो गृह्यते । तस्यापि सर्वेन्द्रिय-प्रबोधरूपत्वात् । **कामाः** कामनीया विषयाः । **आप्ताः** पर्याप्ताः परिपूर्णा इत्यर्थः ।

१४२४ ननु मुक्तस्य काम एव नास्ति । तस्मात्कथमकामहतशब्दस्य पूर्णकाम इत्यर्थः सम्भवतीत्यत आह **चेतनस्येति** । **अकामता** कामव्यक्तिरहितता । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता', 'परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा', 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । इमान् लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्सामगायन्नास्त' इति श्रुतयः । यदा 'सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

१४२८ अथ 'मुक्तोऽमृतो भवती'ति श्रुतेः का गतिस्तर्हीत्यत आह **कामा इति** । मुक्तानां प्राकृतहृदादिभ्य इति शेषः ।

१४३१ अवृजिनशब्दार्थमाह **अपापत्वमिति** ।

१४३५ **अकामहत इत्युक्ते** सति तस्मादिन्द्रादिसुखादकामत्वमिति चाश्रुतकल्पना । तत्पक्षेऽहतशब्दस्य व्यर्थत्वा-च्छ्रुतहानिः । यद्यपि कस्यचिच्छ्रोत्रियस्य पुत्रवित्तादौ कामस्तथाऽपीन्द्रादिपक्षकामाभावात् तदर्थायासनिवृत्तेरानन्दः किं न स्यादित्यत आह **कुत्रचिदिति** । राज्यान्निवृत्तमतेश्चण्डालस्य राजसमास्तित्वादिवदनुभवविरुद्धमित्याशयः ।

१४३७ निगमयति **यश्च श्रोत्रिय इति** । चशब्देनेतच्चात्र मुक्त उच्यत इत्याह **राद्ध इति** ।

१४३८ राद्धो नाम संसिद्ध एव । राधसाधसंसिद्धाविति धातोः । तस्मादत्र मुक्त एवावगम्यते । बृहदारण्यक-भाष्येऽप्यवगतोऽयमर्थो भगवत्पादैरेव ।

१४३८ **राद्धो** मुक्तः । मनुष्याणां योग्यतया स्वसमेभ्यः प्रयत्नाधिक्यं मुक्तौ प्राप्तुं शक्यत इत्यतः समृद्ध इत्युक्तम्। यावत्साधयितुं शक्यते तावत्साधनैः सम्पूर्ण इत्यर्थः । स्वराष्ट्रज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिर्ज्ञानपूर्वकत्वेन मनुष्यत्वे दानादिकं कृत्वा तत्फलैरपि भोगैर्मुक्तौ सम्पन्नतमः । 'न हास्य कर्म क्षीयत' इति च श्रुतिः । अन्यथा राद्ध इति विशेषणं व्यर्थं भवति । स मनुष्याणां परम आनन्द इति स्वरूपानन्दश्चात्रोच्यते । न ह्यमुक्तानां स्वरूपानन्दा-नुभवोऽस्ति । 'भुज्यते स्वसुखं मुक्तैराभासोऽन्यैस्ततोऽपर' इति चेति । अन्येषामधिपरितित्यादौ मुक्तियोग्यो मानुषश्चक्रवर्ती च अमुख्यतयोच्यते । 'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधु युवाध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्यारभ्य देवगन्धर्वचिरपित्राजानादिदेवकर्म-देवतात्त्विकदेवेन्द्ररुद्रब्रह्मणां मुक्तानाममुक्तानां चानन्दतारतम्यं वदन्तीं तैत्तिरीयश्रुतिमत्र प्रमाणीकुर्वंस्तदर्थमभिधत्ते **साधुनेति** ।

१४४१ तस्येयमित्यादेरयमर्थः । तस्य मानुषचक्रवर्तिनः संसाराभावमपेक्ष्योच्यते । 'स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्द' इत्युक्त्वा पुनः 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति मानुषमुक्तान्मनुष्यगन्धर्वमुक्तस्य शतगुणात्मना वदति श्रुतिः । मानुषमुक्तानन्दस्तु युवेत्यादिना सर्वमुक्तानां सामान्य-लक्षणान्युक्त्वा तस्येति परामृश्य तत्रैवोच्यते । तादृशगुणविशिष्टस्यैव यो रत्नादिवित्तपूर्णपृथिव्याधिपत्यसञ्जात इति चानन्द इति चार्थसम्भवात् । पुनश्च संसारगान्मनुष्यगन्धर्वादेः संसारगतस्यैव देवगन्धर्वादेः शतगुणाधिकं सुखं वदति । मुक्तान्मनुष्यगन्धर्वादेश्च मुक्तस्य देवगन्धर्वादेरिति श्रुतिव्याख्यानं युक्तं स्यात् । यत्र साधनबाहुल्यं कृष्यादौ तत्र तत्र साध्यबाहुल्यमपि दृष्टम् ।

१४४६ मुक्तवत् स्वभावत एव प्रवर्तन्त इत्यत आह **कृच्छ्रेणेति** ।

१४५१ विमोक्षाय विविधमोक्षाय । 'दैवी सम्पद्विमोक्षाय ज्ञानभक्त्यादिलक्षणा । साधनसम्पद्विमोक्षाय तारतम्य-विशिष्टमोक्षायेत्यर्थः ।

१४५२ 'तमेवे'ति भागवते आत्मवृत्तिभिः परमात्मनि वर्तमानैस्तदर्पणबुद्ध्या कारणान्मन आदिभिः स्वविहित-कर्मभिः ।

१४५५ 'अक्षण्वन्त' इत्यादिश्रुतेरयमर्थः । सखाय एककालमुक्ता ब्रह्मादयोऽक्ष्यादिसर्वेन्द्रियवन्तो ज्ञानवेगेष्वस-दृशास्तारतम्यवन्तो बभूवुः । आदघ्नास ईषत्परिमाणाः सुधासमुद्रौ गुल्फजान्वादिदघ्ने विहर्तुं योग्यताविशेषवन्तः । केचित्कक्षदघ्नासुधाः केचित्सुधायां यथेष्टं स्नानशीला ह्रदसम्बन्धा ह्रदा इव ददृशिरे । 'श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलं प्राप्तत्वात् कर्णसंयुताः । अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्तास्तु ये गणाः । तारतम्यं च तेषां हि श्रुतावुदितमञ्जसा ।

क्षीरसागरदघ्नास्ते केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः । उपस्थिता ब्रह्मवनं केचिदश्वत्थमण्डलम् । ऐरोह्लदे केचिदपि देवा एव सदा हरिम् । नागभोगशयं मुक्ता ददृशेऽधिकमोदिताः । सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव हि' इति ब्रह्मसारे ।

१४५४ ननु 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इति ब्रह्मसाम्यमुच्यते हि सर्वमुक्तानाम् । अतः कथं तेषां तारतम्यमित्यत आह **दुःखादीति** । चशब्दोऽवधारणे । 'सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यतामि'ति शान्तिपर्वणि । 'दुर्ज्ञेयमि'ति वैहायससंहितायाम् ।

१४५८ **उत्साहः** प्रयत्नः । **व्यवसायो** निश्चयः । अतीतानागते जानन्तीत्यतीतानागतज्ञानाः ।

१४५९ **ध्वंसो** विषादः ।

१४६० कस्तमिति कठवल्यां यमवाक्यम् । मदामदं सुरासुराणां हर्षकाहर्षकम् । सुरमुनिमनुजानां योग्यानां ज्ञानित्वे सत्यपि मर्त्यादयो न जानन्तीति वचनं देवादिवन्न जानन्तीत्यभिप्रायेण हि । तस्मादेषु वाक्येषु ज्ञानादिसाधन-तारतम्यमवगम्यते ।

१४६१ मुक्तानामिति भागवतवाक्यस्यायमर्थः ।

१४६२ मुक्तानां मध्येऽपि ये व्याप्तिदर्शनादिमहासाधनैः सिद्धाः तेषां मध्येऽपि नारायणपरायणो निरुपाधिकभक्त्या नारायणैकशरणः सुदुर्लभो ब्रह्मादेरेव तादृशत्वात् । **इयमि**त्यादेर्मन्त्रवाक्यस्यायमर्थः । यत इयं विविधासुरादि-सृष्टिराबभूव स ब्रह्मैव । यदि वा जगद्दधे यदि वा न दधे योऽस्य जगतोऽधिपतिः स वैकुण्ठे वर्तमानं सतो बन्धुं मुख्यप्राणस्य पितरं विष्णुं यदि वेद यदि वा न वेद नान्यः । अत्र कोटिद्वयकथनं विषयविभागापेक्षया भगव-दनुग्रहापेक्षयैकदेशापेक्षया च विधिरन्यथा निषेधः ।

१४६३ यः स्वात्मेत्यादि भागवतवाक्यानि । तत्र प्रथमं ब्रह्मवाक्यम् ।

१४६४ नमस्त इति च । आत्ममायाविभवं स्वयं गतः समहिमसम्पदं स्वयमेव ज्ञातवान् । **अमितत्वाय** सम्पूर्ण-स्वरूपाय । **सूतवे** स्रष्ट्रे । **यत्काष्ठां** यत्पूर्णताम् । 'नाहं परायुरि'ति रुद्रवाक्यम् ।

१४६५ 'ईशे'ति विष्णोः सम्बुद्धिः ।

१४६६ 'अहं महेन्द्र' इति यमवाक्यम् ।

१४६८ ब्रह्मा सर्वस्य जगत आदौ स्मृतः कालतो गुणतश्च । तस्माद्देवाद्विष्णोरन्तरश्चातो जगतः ।

१४६९ 'न त्वामि'ति भागवते ब्रह्माणमुद्दिश्य भगवद्वाक्यम् ।

१४७२ 'मनुष्याणामि'त्यादीनि गीतावाक्यानि । **सिद्धानां** मुक्तानाम् ।

१४७७ **ध्यानेने**त्यादेरर्थः श्रीमन्मध्वदेवेनैव गीतातात्पर्ये सप्रमाण उक्तः । 'अनादियोग्यताभेदात् पुंसां दर्शन-साधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः । स्वयं विज्ञायते किञ्चिच्छ्रूयते किञ्चिदन्यतः । तथा ज्ञात्वा हरिं

ज्ञात्वा स्वान्तः पश्यन्ति केचन । ऋषयः केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपि । देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्प्रतिभा-बलात् । सर्वं क्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टता क्रमात् । पश्यन्ति बहिरन्तश्च विष्णुं ध्यानमृतेऽपि तु । येषां ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम् । स्यादेव साङ्ख्ययोगास्ते देवा ब्रह्माधिकोऽत्र च । केचित्तु क्षत्रियपरा अश्वमेधादि-कर्मभिः । यजन्तो भक्तिमन्तश्च यज्ञभागार्थमागतम् । श्रवणप्रतिभाभ्यां च स्मरन्तः पुरुषोत्तमम् । पश्यन्त्यन्ये तथाऽन्येभ्यः सर्वं श्रुत्वानुमत्य च । उपास्यैव तु पश्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन । ऋषीन्द्राज्ञस्तथारभ्य प्रतिभा ह्यधिका क्रमात् । यावद्ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम् । विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो नरैः । अन्येषां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो मानुषोत्तरम् । अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मानुषाः श्रुतवेदिनः । सर्वे ते दर्शनात्तस्मात्स्वयोग्या-न्मुक्तिगामिनः ।'

१४७८ अन्येषामपि किञ्चिच्छ्रवणे विद्यमानेऽपि मनुष्याणामल्पप्रतिभात्वाच्छ्रुत्वाऽन्येभ्य इति विशेषणम् । श्रुति-परायणा इतीति ।

१४७९ मोक्षतारतम्यनिमित्ते दर्शनतारतम्ये प्रमाणं **सुसूक्ष्मैरिति** । श्रुतिमप्याह ।

१४८१ न तु सर्वैः स्वरूपैस्तं पश्यन्तीत्यन्वयः ।

१४८४ वाणी तु पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णं ब्रह्माण्डप्रदेशमारभ्याप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्त्रैगुण्यप्रदेशेषु क्रमा-द्दशगुणेषु ब्रह्माण्डावरणरूपेषु व्याप्तं ततः परतश्च शतगुणं परतोऽपि व्याप्तं हरिं पश्येत् । मुक्तामुक्तविशेषस्तु सर्वत्राप्यनुगन्तव्यः ।

१४८५ **तमोमात्रगतं** ब्रह्माण्डप्रदेशमारभ्य तमःप्रदेशपर्यन्तं व्याप्तं नातो बहिर्महत्तत्त्वम् ।

१४९२ **यावदित्यादेरप्ययमेव** न्यायः । उमा इत्यादेरयमर्थः । लक्ष्म्यादिभिः पूर्वोक्तैर्दृष्टेभ्यो वासुदेवस्य गुणादि-विशेषेभ्य एकांशेनेव पश्चादुक्ता ब्रह्मादयः पश्यन्ति । यावदुमा तावत्पर्यन्तं साधनानां विमुक्तेरिति शेषः ।

१४९५ **तेन** साध्यसाधनवैरूप्येण । तथा हि । अनन्तगुणविशेषानुपासितवतां दशकल्पकालं लवणार्णवमज्ज-नादितपः कुर्वतां रुद्रादीनां चतुर्गुणोपास्तिमतामल्पव्रतानां मानुषाणां च समं सुखं ददतः परस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामेव । 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति', 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्', 'उपपद्यते चाप्युपलभ्यते चे'ति हि सूत्राणि । तत्तस्मान्मायिनां लिङ्गत्वात् ।

१५०२ ननु मुक्तानामुच्चावचत्वे द्वेषेर्ष्यादयः प्रसज्यन्ते । तस्मात् समत्वं कल्प्यत इत्यत आह **निःशेषेति** । अत्रेर्ष्यादिषु बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां विनाशादन्यदर्शनाभावात् । अनुमत्यादिरित्यादिशब्दाद्भयम् ।

१५०५ कथमन्यदर्शनादाविच्छारहितस्य तदभावादरतिरित्यत आह **यदीति** । मोक्ष ईर्ष्यादिनिवारणार्थं निष्प्रमा-णकाया दर्शनेच्छाद्यभावकल्पनायाः श्रुत्युदितनिर्दोषत्वाङ्गीकारो वरीयानित्यर्थः ।

१५०९ **युक्तिमानिना** युक्तिज्ञोऽहमस्मीत्यभिमानिना ।

१५१० कथमनुमानं विनाऽऽगममात्रेणैवार्थसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरति **मोक्ष इति** ।

१५११ ननु चेतनत्वहेतुरतिप्रसङ्गी । उक्तन्यायेन मोक्षेऽपि दुःखाधीन इत्यप्यनुमातुं शक्यत्वादित्यत आह **न चेति**।

१५१२ तरति शोकमात्मवित् । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति । तद्वै देवं मनो येनानन्धेव भवत्यथ न शोचति । सर्वे नन्दन्ति यशसा गतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।

१५१३ किल्बिषस्पृक् पितुषणिर्ह्येषामरंहितो भवति वाजिनायेति कीर्त्या व्याप्तेन प्रतिभादिगुणैः । सभाविजयिना चेतनस्य सख्येश्वरेण सर्वे मुक्ता नन्दन्ति । एषां दुःखनिमित्तककिल्बिषस्पृर्ध्यमृताद्यन्नदातेन्द्रियगणाय तद्धितभोग-दानेनातिशयेन हितो भवति हि । यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठतीति च श्रुतिः ।

१५१४ निर्दुःखत्वादीत्यादिशब्दाद्यथेष्टकामभोगः ॥ ४ ॥

१५१६ 'सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गादि'त्यधिकरणाभिप्रायमाह **अनादीति** । नित्यदुःखयोग्यतायाः कलिरवधिः । नित्यदुःखिनां भगवद्द्वेषिणामसुराणां मध्ये तस्यातिशयितत्वात् । नित्यसुखयोग्यतायास्तु ब्रह्माऽवधिः । नित्य-सुखयोग्यानां भगवद्भक्तानां देवानां मध्ये तस्याधिकत्वात् । विमतः कालो हरिश्रीब्रह्मपदयोग्यव्यतिरिक्ताज्जगतो विवक्षितब्रह्मण आधिक्यवान् कालत्वादेतत्कालवत् । ब्रह्माऽधिकसाध्योऽधिकसाधनत्वात्सम्मतवदित्यादिकमनुमानं प्रमाणं भवेद्धि ।

१५१७ अनुमानैकशरणस्य वादिनोऽपि तदाह **ब्रह्मण इति** ।

१५१९ नन्वेतत्कालत्वे ब्रह्मणो मुक्तरुद्रादेराधिक्यात् साध्यविकलोऽयं दृष्टान्त इत्यत आह **रुद्रादिष्वपीति** । मुक्तरुद्रादिष्वपि चान्यशब्दस्य योग्यत्वान्न दोषाय । तत्र हेतुमाह **उत्तमत्वमिति** । मुक्तानां रुद्रादीनामिति शेषः ।

१५२२ अयं वीर एवं श्रूयते । उग्रमुग्रमसुरवर्ग तमसि दमायन् । शान्तं शान्तं देववर्गं संसारमतितार्य सम्यङ्मोक्षयन् स्वयोग्यतातिरेकेण वर्धमानं ततः प्रच्यावयन् परमेश्वरो मनुष्यप्रजाः स्वर्गनरकादौ प्रेङ्खयतीति **पूर्वेषां** पूर्वदेवाना-मसुराणां सख्यानि तेषामात्मनि द्वेषमुत्पाद्य परां छिनत्ति । विशेषेण त्वरमाणो परैर्देवैः **सख्यान्येति** । सम्य-ग्ज्ञानरहिताः प्रजा असुराख्या अन्धन्तमसेऽवधून्वानः परमेश्वरोऽतीतवत्सरानेव क्रियासमभिव्याहारेण तरति । तस्मा-दुपर्यप्येवमेवेत्यर्थः । पृष्ठतः समर्थो भगवान् कृष्णाः जाः तामसीः प्रजा हेयं भागं स्वलोकादुपासेधत् । छिन्नं शम्बरं च लोकभेदकौ मायादिभिराच्छादयन्तौ जलसमूहरूपे पङ्किले तमस्यपीडयत् । 'स एव भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादि-भूतितः । अज्ञानादिप्रदातृत्वात् स एवाभूतिनामकः । सुखज्ञानादिगुणदं पूर्णं सर्वगुणैः प्रभुम् । उपासते तं वाय्वाद्या देवास्तस्माच्च तेऽखिलाः । बभूवुः सुखसज्ज्ञानपूर्वैः सर्वैर्गुणैर्युताः । देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽद्यापि मारुतः । स्थित्वा सुप्तेषु विष्णुं तं भूर्भूरित्येव शंसति । भूशब्दार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन चासुराः । अभूतिकारणोऽस्माकमैश्वर्यादि-गुणोज्झितः । इत्येवोपासते तस्मात्पराभूताश्च तेऽखिलाः । ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्धे तमस्यथे'त्यैतरेयसंहिता-

याम् । 'इदं शरीरे भूतेषु विलापयति केशवः । अविद्यां चैव जीवस्य गमयेज्ज्ञानसर्जनात् । स्वर्णकारो यथा स्वर्णमेवमग्नौ निहत्य च । शुद्धेन तेन च स्वेष्टं कुरुते रूपमञ्जसा । एवं स भगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्य यन्मलम् । अविद्याकामकर्माद्यमात्माग्नौ सर्वनाशकृत् । स्वेच्छया कुरुते रूपं यद्योग्यं तस्य मुक्तिगम् । पितृजीवस्य पित्र्यं सगान्धर्वं तस्य चैव हि । दैवं हि देवजीवस्य प्राजापत्यं प्रजापतेः । ब्रह्मणो ब्राह्ममेवेति नित्यानन्दस्वरूपकम् । न योग्यतां विना क्वापि पूर्वज्ञानश्रुतेः सदा । यदा मुक्तो भवेद्ब्रह्मा तदा ब्रह्मा स मुख्यतः । एवं प्रजापतिश्चैव तथैवान्येऽपि सर्वशः । यथा हि स्वर्णरूप्याद्यं मलहानौ च तद्भवेत् । पूर्वं तु योग्यतामात्रं द्विजत्वं बालके यथा' इत्यध्यात्मे ।

१५२७ 'प्रयान्ती'त्यादि पाद्मे ।

१५२८ 'अवजानन्ती'ति गीतासु ।

१५३८ 'द्वौ भूतसर्गौ लोके'ति विष्णुधर्मे ।

१५३९ 'देवानामि'ति वामनपुराणे ।

१५४३ **ज्ञायतेऽनादियोग्यता** । ब्रह्मादीनां सतां कल्यादीनामसतां च मध्यमानां मानुषाणां च मिथो विलक्षणत्वेन व्यभिचारिण्यनादियोग्यता ज्ञायते । एक इत्यादेरयमर्थः । यदि पूर्वं कदाचिदप्यदृष्टो विष्णुभक्तिज्ञानादिविशेष आकस्मिकत्वेन केषुचित्पुरुषेष्वित्यतस्तर्हि सर्वसुखदुःखादिविशेषाणामाकस्मिकत्वं स्यात् । अयं सार्वत्रिको विशेषो दृष्टो देव इत्यभ्युपगम्यते चेत् तस्यानादियोग्यताविशेषस्य बीजाङ्कुरपरस्परन्यायेन सजातीयादृष्टपरम्परानिमित्तस्य साधनविशेषक्रमेण वर्धमानस्य कथमनादित्वं स्यात् । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति हि श्रुतिः । 'जन्मजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यस्यते पुनः । हिंसाहिंसा मृदुक्रूरे धर्माधर्मा- वृतानृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते । कर्मणा मनसा वाचा यदभीष्टं निषेवते । तदेवापहरत्येनं तस्मात् कल्याणमाचरेत् । सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यती'त्यादि च ।

१५४६ ननु केषाञ्चित्स्वयोग्यस्य भगवदवताररूपस्य दर्शनात् मोक्षो विवक्षितो हि । तच्च मूलरूपाद्भिन्नत्वेन वेधभेदादिमत्त्वेनैव च दृश्यते । तथाच मोक्षे द्वेषान्मोक्षः किं न स्यात् । अमोक्षे तु तद्वदेव भगवद्दर्शनं सर्वमोक्षसाधनं स्यादित्याशङ्क्य प्रमाणवचनपूर्वकं परिहरति **न चेति** । यथा कृष्णादेः स विष्णुरेवाहमिति प्रत्यभिज्ञैव । तथा ब्रह्मदर्शिनामपि स विष्णुरेवायं कृष्ण इति प्रत्यभिज्ञैव दृश्यते न तु चैत्रमैत्रयोरिव कृष्णविष्णुरूपयोर्भेदो दृश्यते । विशेषस्तु दृश्यतां नाम । एषामब्रह्मदर्शिनां तेन भगवता मुष्टदृष्टित्वात् प्रत्यभिज्ञा च नास्ति । तेऽपि भेदं प्रकर्षेण नैव पश्यन्ति । धर्मिप्रतियोगिनोर्भगवद्रूपयोरेव सम्यग्दृष्टत्वात् । न हि केवलागमगम्ययोर्भगद्रूपयोः प्रत्यक्षमात्रे सम्यग्दर्शनम् । आगमानुगृहीतप्रत्यक्षेण दर्शनं चेदुपजीव्यप्रमाणविरुद्धं भेददर्शनं नैवोदेति ।

१५४९ ननु 'जीवात्मरूपगुणशीलवयोऽनुरूपसीताभिधां श्रियमुरस्यभिलभ्यमानाम् । मार्गे व्रजन्भृगुपतेरनयप्ररूढं दर्पं महीं कृतवतो हतराजबीजामि'त्यादिपुराणवचनाद्भगवद्रूपयोः परस्परस्पर्धादिदर्शनात् कथं भेदो न स्यादित्यत आह **पुराणगमिति** ।

१५५० 'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'ति हि वेदः । देवदत्तादिदृष्टवद्यथा विष्णुमित्रविषया देवदत्तोऽयमिति दृष्टेरपरीक्षिता पुनर्नायं देवदत्तो विष्णुमित्र एवेति परीक्षापूर्वदर्शनं निषेद्धुं नैव शक्नुयात् । तद्वदत्राप्यधीशितुः परीक्षापूर्वदर्शने सति वेदविषयत्वादिदूषणं नैव दृश्यते ।

१५५५ अत्र मानमाह **निर्दोषमिति** । **अद्राक्** अद्राक्षीत् ।

१५५९ परीक्षितस्यैव प्रामाण्यनियमे परीक्षीयाः प्रमाणान्तराधीनत्वात् तस्याप्येवं तस्याप्येवमित्यनवस्था स्यादित्यत आह **न परीक्षेति** ।

१५६३ **न ज्ञाने**त्यादेरयमर्थः । इदं रजतमिति ज्ञानमासीन्ममेत्यादिरूपेण ज्ञानस्य दर्शनं वर्तते न तावता तस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चेतुं शक्यते । क्वचित्क्वचिन्मानसस्य दर्शनस्यापि सम्भवात् । सुखाद्येषु ज्ञानस्येति शेषः ।

१५६४ कथं साक्षिणि विश्वासः । तस्यापि परीक्षार्थं परापेक्षत्वसम्भवादित्यत्र आह **स्वप्रामाण्यमिति** ।

१५६५ अहमिममर्थं सम्यगेव जानामीति ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा स्वप्रामाण्यानुभवात् कथं दोषाभावो निश्चीयत इत्यत आह **दोषाभाव इति** । क्वचिदेव साक्षिणा निश्चितत्वं न तु प्रमाणाभासेषु । एवं दोषाभावे सति प्रमाणानां प्रामाण्यनियमात् परतो दोषादप्रामाण्यमित्यायातम् । प्रामाण्यं तु स्वत एवेत्याह **स्वत इति** ।

१५६८ मानानां मानत्वे प्रतीतानां तत्तत्र परीक्षितमेव प्रमाणं नान्यदित्यनुभवारूढम् । **दोषाभावादिक**मित्यादि-शब्दात् प्रामाण्यम् ।

१५६९ फलितार्थमाह **तत्परीक्षितेति** । **विष्णवी**त्यत्र एरौङादेशाभावास्तु यत्सोममिन्द्रविष्णवीत्यादिवदुपपद्यते । कथं वेदद्रष्टॄणामुचितो वैदिकप्रयोगोऽत्र वर्तत इति च नाशङ्कनीयम् । करतलविलसितमहामाणिक्यवदनाद्यनन्तकाल-मनाद्यनन्तवेदानवलोकयतः सर्वलोकगुरोः श्रुतिपतिभगवत्तमशिष्यसत्तमसमितिचूडामणेर्महाव्याकरणसिद्धां वैदिकीं लौकिकीं च भङ्गीं प्रकाशयतो मध्वदेवस्यैवंविधाः प्रयोगा युज्यन्त एव । अपरीक्षिततद्दृष्ट्या दोषदर्शनमात्रेण दोषाशङ्कायामतिप्रसङ्गः स्यादित्यभिप्रायेणाह **अपरीक्षितेति** ।

१५७० स्यात्किम् । प्रत्यक्षादागमस्य प्राबल्ये कथमादित्यो यूप इत्यादेर्गौणार्थकल्पनेत्यत आह **तत्प्रत्यक्षेति** । तत्तत्र तदन्यत्र विपर्ययः । यत्रागम उपजीव्यस्तत्रागमविरुद्धार्थप्रत्यक्षस्यापि न मानता ।

१५७२ अत्रागमस्योपजीव्यत्वं दर्शयति **आगमेन हीति** । 'वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नरसिंहो वामनो रामो रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाऽहं सहस्रधाऽहममितोऽहमनन्तोऽहमि'त्याद्यागमेन ह्यस्य कृष्णादेर्विष्णुत्वं ज्ञात्वाऽत्र विरुद्धादिदोषः कल्प्यते । आगमेन विष्णुरिति न ज्ञायते चेद्विष्णोर्दोषवत्त्वं न ज्ञातं स्यात् । कश्चित्कृष्णादिनामा दोषवानित्येव ज्ञातं कथं श्रीवत्साङ्कचतुर्भुजत्वादिलक्षणवत्त्वाद्विष्णुत्वेन हि निश्चितस्य कृष्णादेर्दोषवत्त्वे ज्ञातेऽन्यस्यैव दोषवत्त्वं कथं ज्ञातं स्यादित्यत आह **शास्त्रसिद्धमिति** । शास्त्रसिद्धं हि विष्णोः श्रीवत्साङ्कत्वादिलक्षणम् । तस्मात्तेन दोषः कल्प्यते चेदुपजीव्यविरोधादेवाप्रामाण्यमित्याशयः ।

१५७३ तदेव स्पष्टयति **कस्यचिदिति** ।

१५७७ ननु स मया दृष्टो विष्णुः न मानव इत्यत उपजीव्यविरोधात् कथं तस्य प्रामाण्यमित्यत आह **यावदिति**। यथा शुक्तिपरीक्षायां कृतायां शुद्धत्वेन निश्चितस्योपजीव्यस्य बाधने एव उपजीव्यप्रमाणविरोधाख्यो दोषः । अशोधिते बाधिते सत्यपि स दोषो न स्यात् ।

१५७८ तस्मिन्प्रमाणेऽप्युपजीव्यांशमात्रं न बाध्यत इत्यत आह **भ्रम इति** ।

यथा शुक्तिशकले इदं रजतमिति प्रतीते परीक्षया तद्गतामिदमंशमात्रमुपजीव्य नेदं रजतमिति बाधकज्ञानवृत्तिरेवमत्रापि बाधकज्ञानवृत्तिः स्यात् । स्यात्किम् । योऽयं कृष्णो मानुषत्वेन निरूपितः स विष्णुरेवेत्यत्र यथाऽयं कृष्ण इत्येतावदुपजीव्यमानवत्त्वं विहाय विष्णोः कृष्णमात्रैक्यं लक्ष्यते । तथाऽस्माभिरपि 'यः सर्वज्ञः सर्वविदि'त्यत्रोक्तज्ञानमात्रमुपजीव्य सर्वविषयत्वादिकमपहाय तत्त्वमसीत्यादिना चैतन्यमात्रैक्यं लक्ष्यत इत्यत आह **न चैवमिति** ।

सुपरीक्षिते यः सर्वज्ञ इत्यादिप्रमाणे एवं भ्रमाभ्रमविभागो नास्त्येव । सर्वस्याभ्रमविषयत्वात् । तत्सर्वमुपजीव्य हि तत्त्वमस्यादिप्रमाणम् । तत्सर्वज्ञत्वादिलक्षणं त्वदन्तर्यामीत्यन्तर्याम्यैक्यमुपदिशद्वर्तते । यस्मात्कस्माच्चिल्लक्षणादिति शेषः । न हि वस्तुत्वादयः सामान्यधर्मा व्यावर्तका इत्याकूतम् । स्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वमङ्गीक्रियते तर्हि तत्रोच्यते । एतस्मादित्यादिवस्तु यावता लक्षणेनैतस्माज्जगतो व्यावृत्तत्वेन ज्ञानं भवेत् । तावता विशिष्टस्य स्वरूपस्य हि सर्वत्राप्युपजीव्यत्वं तस्मादत्रापि तथा स्यात् । तस्मात्स्वरूपशब्दस्यापि स्वरूपलक्षणान्विताभिधायित्वात् ।

१५८३ स्वरूपश्चायं सत्त्वादिसामान्यलक्षणानां कथं स्वरूपत्वमित्यत आह **विशेषेति** । पूर्णत्वसर्वज्ञत्वादीनां विशेषलक्षणतया सत्त्वादीनां सामान्यलक्षणतया च वस्तुनः स्वरूपत्वं विशेषादेव सम्भवेत् । वस्त्वन्तरसदृशलक्षणमेव हि सामान्यलक्षणं नाम । न पुनरनुवृत्तधर्मः ।

ननु व्यावृत्तमेवोपजीव्यत्वं चेत् क्वापि भ्रमो नाम न स्यात् । न हि देवदत्तादिषु चैत्रादिभ्यो व्यावृत्त्या प्रतीतेषु चैत्राद्यध्यासः स्यादित्यत आह **पुरोवर्तित्वेति** । पुरोवर्तित्वपूर्वाण्यपुरोवर्तिभ्यो घटादिभ्यश्च व्यावर्तयति । चैत्यादिसादृश्यवतश्चैत्रमात्राद्भिना मायिब्रह्मणः सर्वविशेषरहितत्वाद्यस्मात्कस्माच्चिद्घटाद्यर्थादपि तत्किं लक्षणं व्यावर्तयति । किमपि व्यावर्तकं लक्षणं नापेक्षते । ब्रह्ममात्रं त्वमसीत्युपदिश्यते चेत् । ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपीति वचनात् त्वत्पदार्थस्यापि । ब्रह्ममात्रत्वाविरोधाद्भेदवादिनोऽपि सिद्धत्वात् तत्सिद्धसाधनम् ।

१५८५ अस्ति हि चिन्मात्रत्वं जडाद्व्यावर्तकं ब्रह्मण इत्यत आह **चिन्मात्रत्वमिति** ।

१५८८ तत्तर्हि चिन्मात्रभेदासाध्ये सत्यपि चेतत इति चेतनश्चेतनत्वाख्यं ज्ञातृत्वं च ज्ञेयवर्जितत्वेन घटते । ज्ञेयाङ्गीकारे तस्याद्वैतहानिः । स्वाख्यज्ञेयाङ्गीकारे नाद्वैतहानिरित्यत आह **स्वज्ञेयत्वमिति** ।

१५८९ सविशेषतः स्वयमेव ज्ञाता ज्ञेयश्चेति सविशेषत्वप्रसङ्गतः । स्वशब्दविषयत्वमात्रेऽङ्गीकृतेऽपि सविशेषत्वं स्यादित्याह **स्वशब्द इति** ।

१५९० तच्चेत्यादेरयमर्थः । यदि स्वरूपमित्युक्ते स्वशब्दस्य वैय्यर्थ्यम् । तर्हि तत्स्वरूपस्वरूपयोः सामान्यतया वचनमित्यायातम् । न स्वरूपाभिधायि स्यात् ।

१५९१ ननु नास्माभिश्चेतन इत्यङ्गीक्रियते चैतन्यमात्रमेव ब्रह्मेत्यत आह **चेतनस्येति** । भोजनादीनामनित्यत्वा-द्भोक्तृभोज्यापेक्षा स्यात् । अस्य तु जन्यज्ञानव्यतिरिक्तस्य ज्ञप्तिशब्दापरपर्यायत्वस्य नित्यत्वादिदं ज्ञातृज्ञेय-निरपेक्षमपि स्यादित्याशङ्क्य परिहरति **नित्यत्वादिति** । नित्यत्वस्य च तादृशत्वेऽतिप्रसङ्गमाह **नित्यवागिति** ।

१५९५ द्रष्टार एव वक्तारो मुख्यवचनस्य दर्शनपूर्वकत्वात् । ननु प्रलये तेषामभावाद्वाच्यवक्तृविहीना नित्यवागित्यत आह **नित्य इति** ।

१५९८ ब्रह्मणोऽन्यस्य बाध्यत्वेनावस्तुत्वादसापेक्षस्य विज्ञानस्य चावस्तुत्वप्रसङ्गादन्यापेक्षत्वमिति ह्युच्यते । तच्च न युक्तमित्याह **किञ्चेति** ।

१६०० 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः' इति हि सर्वमिथ्यात्वे मानमित्यत आह **उपपत्तीति** । तस्मि-न्नर्थे उपपत्तिविहीनस्य वाक्यस्यार्थो न ज्ञायेत । विद्वद्भिः प्रत्यक्षमबाध्यं गगनादिविषयम् । उपपत्तिरोङ्कारं पादशो विद्यात् । 'ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जन' इति वेद्यवेदककर्मकर्तृव्यपदेशादिका 'विश्वं सत्यमि'त्याद्या बहव आगमाश्च विरुध्यन्त इति यत् । 'ओमित्येतदक्षरमुपासीते'त्युपास्योपासकभेदेनोपक्रमादिलिङ्गविरोधतश्च । यस्मि-न्वाक्ये सोऽर्थो न समस्त्येनेति यत् । तस्मात् स प्रपञ्चमिथ्यार्थ एव कथं ग्राह्यः ।

१६०३ प्रत्यक्षाद्यविरोधिनि प्रपञ्चस्यानादिनित्यत्वाख्येऽर्थे पूर्वोक्तन्यायेनोपपन्ने सति 'यः सर्वज्ञ' इत्यादेश्च सर्वज्ञत्वगुणप्रतिपादनरूपे मुख्यार्थे सति कुतो लक्षणावृत्त्याऽनन्यगतिकल्पनया सार्वज्ञ्यं निषिध्यते । विचारितान् बहूनर्थानपि निगमयति **अत इति** ।

१६०५ सिंहावलोकनन्यायेन पुनरपि मुक्तानां तारतम्यसाधनद्वारेण ज्ञानिशुभस्य मोक्षानुप्रवेशित्वेनाक्षयफलं साधयन् शमदमाद्युपेतः स्यादित्यादेरभिप्रायमाह **ज्ञानिन इति** ।

१६०७ ननु ज्ञानिनः प्रयोजनमनुद्दिश्य लीलात्वेनैव शुभं कुर्वन्तीत्यत आह **कृच्छ्रेणेति** ।

१६०८ स्यात्किम् । पूर्ववासनाबलात् कृच्छ्रेणापि शुभप्रवृत्तिः स्वभाव एव ज्ञानिनामित्यत आह **न चेति** । ज्ञानिनो भयपूर्वप्रवृत्तिः कृच्छ्रेणाचरणं च न फलार्थं किन्तु स्वभाव एव चेत्, अज्ञस्यापि तथा भवेत् । 'कर्मणा ज्ञानमात-नोती'ति 'ज्ञानेनामृतीभवती'त्यज्ञप्रवृत्तेः फलवत्त्वे प्रमाणमस्तीति चेत् । ज्ञानिप्रवृत्तेः फलवत्त्वेऽपि समं हि तत् ।

१६१० तत्प्रमाणमाह **निष्काममिति** ।

'ब्रह्माभ्येत्य'न्येऽधिकत्वेन ब्रह्म प्राप्नोति। 'यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति। तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव। आत्मानमेव लोकमुपासीत। स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते, न हास्य कर्म क्षीयते। अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते। यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा। तदेव वीर्यवत्तरं भवती'त्यादिवाक्यसामर्थ्याज्ज्ञानिनां शुभफलवत्त्वे मुक्तावानन्दोद्रेकस्योपलभ्यमानत्वात्। ज्ञानिनां शुभस्यापि सर्वस्यापि वैचित्र्यदर्शनात् तत्फलसुखस्यापि वैचित्र्यसम्भवात्। विमुक्तिगं तारतम्यमवगम्यते।

१६१४ **आदिशब्दात्** 'अथातो विष्णो विदुषा विदध्यात् स्तोमो य आश्वराज्ये हरिष्मतेति। स य आत्मानमेव लोकमुपास्त' इत्यज्ञानस्यैवोपासकस्य फलमुच्यत इत्यत आह **न चात्रेति। आदित** आदिकालादारभ्य प्रवृत्तम्।

१६२० ननु जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिर्नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत इत्यादौ सर्वशुभं भक्तिकारणमुच्यते हि। तस्मात् कथं शुभबाहुल्यं ज्ञानबाहुल्यं कारणमित्यत आह **ज्ञानस्येति**।

भक्तिस्तु ज्ञानवचनेनैव परिगृह्यते। ज्ञानस्य भक्त्याख्यांशवत्त्वात् तदेवोपपादयति **ज्ञानस्यैवेति**।

१६२२ **इत्यभिप्रायत** एवं भक्तेरपि ज्ञान एवान्तर्भाव इत्यभिप्रायतः। 'मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी'त्याद्युक्त्वा 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमि'त्युदीर्यते च। सोऽयं विशेषः।

१६२४ उक्तार्थे मानमाह **चेतनस्येति**।

१६२० भगवद्गुणेष्वेव तात्पर्यं न तु दोषेषु। दोषवेदनस्य द्वेषापरपर्यायस्य अप्रसादजनकत्वात् इत्यभिप्रायेणाह **भक्त्येति। आगमाः** पञ्चरात्राद्याः।

१६३० 'तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा। स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात् कथञ्चिन्नेक्षते पृथगि'ति वचनाद्यथाकथञ्चिद् द्वेषादिनाऽपि भगवति मनो योक्तव्यमेवेत्यत आह **स्मर्तव्य इति**। स्मर्तव्यः सम्यगिति पुराणे वर्तमानं वाक्यम्।

१६३१ द्वेषाद्गुणानाहेव। यथा पिता 'पुत्र ! औषधं पिबे'ति प्रोक्तेऽप्यकुर्वाणे सति क्रुद्धः स्वक्रोधप्रकटनेन स्वोक्तं कारयितुं म्रियस्वेति वदति। एवं भागवतादिपुराणगं वाक्यं वैरेणापि तत्र मनो युञ्ज्यादिति वदति। यदनिन्दत्पितेत्यादिना स्वविरोधविलोमत्वेन द्वेषनिमित्ताप्रसन्नत्वेन सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्यम्। सर्वश्रुतिस्मृत्यर्थस्वरूपेण हि महातात्पर्यविषयो नाम।

१६३६ **एकशब्दस्य संशये** वैरानुबन्धेनेत्येकशब्दस्यार्थसंशये सति।

१६४३ ननु तस्मादित्यादेरर्थान्तरमुक्तं भागवतटीकायां भगवतैव। यस्मादेवं कोऽप्युपद्रवो नास्ति भगवतस्तस्मादेवं द्वेषादिना मनो योक्तुं शक्यते तादृशानां तदेव चिन्तयति। अन्यथाऽऽत्मनो दुःखकारणं द्वेषादि कथं सर्वनियामको हरिरुत्पादयेत् इति। तस्मात्कथमत्र क्रुद्धवाक्यदृष्टान्तत्वेन योज्यत इति नैष दोषः। अत्र तु सर्वेषामप्येवंविधवाक्यानां सामान्यन्यायप्रकटनार्थत्वाद्बह्वर्थसम्भवाच्च सर्वलोको विद्वेषात् प्रसादं नाप्नोति किन्तु भक्त्यैवेत्याह **न चेति**।

१६४४ स्वद्वेषिणश्च सृजतः स्वभक्तांश्च संहरतो लोकविलक्षणस्य विष्णोर्लोकदृष्टान्तः कथमित्याशङ्कां बृहत्संहिता-वचनेन परिहरति **ये पृथगिति** । पृथग्विहिताः सर्वस्रष्टृत्वसंहर्तृत्वादयः ।

१६४५ 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजर' इत्यादिवेदैर्विहिता लोकविलक्षणा दोषाभावाः ।

१६४६ **सिद्धान्तो हि तदीरितः** । सदागमानां विशिष्टसिद्धान्तः समुद्धृत्योदितो हि । अत एव बृहत्संहिता-सिद्धान्तपञ्चरात्राख्या ।

१६५२ ननु 'अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । मन्त्रादिवद्वाऽविरोध' इत्यत्र ह्यङ्गदेवतोपास्तिरुच्यते । उपास्तिरपि भक्तियुक्तैव विवक्षिता । अतः किमर्थमत्र तद्भक्तभक्तिरुच्यते । नैष दोषः । अत्रापि भक्तियुक्तमेव दर्शनं नाम । न द्वेषयुक्तमिति भक्तौ प्रसक्तायां भक्तिरपि तद्भक्तभक्तियुक्तैव स्यादिति प्रसङ्गप्राप्तत्वात् । विपरीतो विपर्यते । प्रधानद्वेषित्वे तद्भक्तेष्वपि द्वेषी दृश्यते । लोके राजादीनामपि महिषीमन्त्रिभटादिषु तारतम्येन वर्तमानायाः स्वप्रीतेरनुसृतौ स्वसेवकेऽप्यद्धैव प्रीतिर्दृश्यते । साधनं मोक्षस्येति शेषः । तत्र मानमाह **लक्ष्मीति** ।

१६५८ अतितात्पर्यात्सिंहावलोकनन्यायेन हरिद्वेषस्याशुभदत्वे युक्तिमाह **हरिद्वेष इति** । ब्रह्मादिषु तारतम्य-क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीतिकारणं तत्प्रियोपयोगभक्तित्वात् । यथाऽस्मिन्हरौ । आदिशब्दाद्विहितभक्तित्वादिति द्रष्टव्यम् । सा भक्तिरिति यस्मादित्यन्वयः । प्राधान्यतारतम्यानुसारिभक्तित्वादित्यर्थः ॥ ५-६ ॥

१६६० 'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेय' इत्यादेरर्थमाह **ज्ञानेति** । एषु ब्रह्मादिष्वन्यगतज्ञानकर्मभक्तिफलं च तारतम्य-क्रमेणानुवर्तते ।

१६६१ स्यात्किम् । तत्तत्स्वातन्त्र्यानुकूल्येन तत्तत्फलाधिक्यं चेत् तेषामशुभेऽपि स्वातन्त्र्यात् अशुभफलमपि स्यादित्यत आह **अशुभमिति** ।

१६६३ 'यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्येवमेवासां तद्भतिपुण्यमेवामुं गच्छति । न ह वै देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतिः ।

१६६९ उक्तार्थे स्मृतिमानं चाह **द्रव्येति** । देवानामेव शरीरादिद्रव्यं तैरभिमन्यमानपृथिव्याद्यात्मकत्वाद्विज्ञानप्रयत्नौ तेषामेव । तैरभिमन्यमानेभ्य इन्द्रियेभ्य उत्पन्नत्वात् । द्रव्यादीनां सर्वेषां स्वातन्त्र्यमपि तेषामेव । तत्तत्काले नियामकत्वात् । तेषां लोकप्रतिमाप्रतिष्ठादावपि द्रव्यस्वामित्वादिगुणैरन्येभ्यः फलाधिक्यं दृश्यते हि । एवं ब्रह्मादिवत् प्रेरकत्वात् ।

१६७२ उभयत्रापि मानमाह **शुभाशुभेति** ।

१६७४ सुरासुराणामन्यगतशुभाशुभफलभाक्त्वे कर्तुः किमपि नास्ति किमित्याशङ्कां प्रमाणवाक्येन परिहरति **यदीति** । मानुषोत्तममारभ्य मनुष्यगन्धर्वा देवगन्धर्वा देवमनुष्याः पारिशेष्यान्मुक्तिमन्धन्तमसं च विनोक्तस्थानेषु सुखदुःखभोगिनो विशेषात् प्रजाभ्य इति शेषः ।

१६७७ तत्र मानमाह **मुक्ताविति** ।

१६७८ **क्रमात्तस्माद्यथोत्तरम्** । देवावममारभ्य यथा गुणोत्तमत्वं तथा क्रमाच्छुभाधिक्यम् ।

१६८० **युक्तमि**त्यादेरयमर्थः । ज्ञानप्रतिगृहीतुः शिष्या ज्ञानदातुराचार्यस्य शोभनाधिक्यं युक्तं च । न हि गोदाता गोप्रतिगृहीतृवदेकगोफलं क्षीराद्युपभोगमेवाप्नुयात् । किन्तु चिरतरकालं स्वर्गमाप्नुयाद्धि ।

१६८२ **तम** इत्यादौ व्याख्यातृमन्त्रश्रोतृणां महत्तारतम्यमवगम्यते ॥ ७ ॥

न हि बहुज्ञानफलार्थमविचारेण बहुभ्य उपदेष्टव्यमित्याशङ्कां परिहरन् 'अनाविष्कुर्वन्नन्वयादि'ति सूत्रं व्याख्याति **एवमपीति** ॥ ९ ॥

१६८३ 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादि'ति सूत्रं व्याख्याति **एवमेवेति** । यथा श्रवणमननचिरभक्त्युपास्तयः क्रमेणोत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वसाध्यादृष्टफलरूपा एवमेवोपास्तिसाध्यं ज्ञानमपि दृष्टफलं न तु स्वर्गादिवद्देहान्तरोपलभ्यमिति नियमः । प्रारब्धस्यैव कर्मणो विरोधाभावेन तद्विरोधे जन्मान्तरे जायते ॥ १० ॥

'एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरि'ति सूत्रं व्याचष्टे **मुक्तिश्चेति** । चशब्देन पूर्वोक्तमित्थंभावं प्रारब्धकर्मविरोधाभावाख्यमत्राप्यनुकर्षति ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीकायां त्रैविक्रमार्यकृतौ नयचन्द्रिकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३-४ ॥

समाप्तोऽयमध्यायः ॥ ३ ॥

* * *

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित-श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीशङ्करपण्डिताचार्यविरचिता

अनुव्याख्यानसम्बन्धदीपिका

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

१४०३ कथं ब्रह्मणो मुख्यगुरुत्वमित्यत आह **उपदेश इति** ।

१४०६ प्रोक्तोपासनाजनितभगवद्दर्शनसामर्थ्यमपेक्षितफलप्राप्तिलक्षणं प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे सति सम्भवत् 'पुरुषार्थोऽत' इत्यर्थं व्याख्यानेनाह **एवमिति** ।

१४०७ ज्ञानादेवापेक्षितफलमिति वचनं स्वर्गादौ कर्मशेषत्वेनेति जैमिनिमतं दोषः स्यादित्यादिः तत्राभिप्रेतं मनुष्यविषयतया भगवन्मतेनाविरुद्धमित्याह **जैमिनीति** ।

१४०८ वृत्रहत्यादिवद्बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिनिमतं वेदविषयमपि भवतीत्याह **बलवदिति** ।

१४०९ वृष्ट्यादिनियतसाधनकारीयदिः विकर्मप्रतिबन्धेन तज्जनकत्ववत् ज्ञानस्य विकर्मपरिपन्थान्न मुक्तिजन-कत्वमिति शङ्कापरिहाराय 'स्तुतय' इत्यादि सूत्रं व्याख्याति **विकर्मेति** ।

१४११ विकर्मगुणहानिकरमपि ज्ञानिनः शुद्धिमुक्त्योरबाधकमिति विकर्मलेपाभावः योग्यतायाः समग्रफलं क्लृप्तं योग्यतातिरिक्तं प्रयत्नातिशयं नातिशयेनापादितः प्राप्तमित्यभिप्रायः । देवानां विकर्मणा प्राप्तहानिरेवेत्येतत्स्पष्टयति **चन्द्रेति** ।

१४१२ मानुषादीनां विकर्मणा क्लृप्तहानिरपि भवतीत्याह **ह्रास इति** ।

१४१३ 'स्तुतय' इत्यादौ च 'तदधिगम' इत्यादौ चोभयत्र विकर्मालेपवचनं किमर्थमित्यत आह **ज्ञानेति** ।

१४१५ अशुचित्वमव्यहार्यत्वं च या प्रकर्मणा विना नेति दर्शयितुमुत्तरत्राश्लेषवचनम् । अत्र महता पापेनापि ज्ञानिनो मुक्त्यनुदयो नेति दर्शयितुं विकर्मालेपवचनमिति तात्पर्यभेदो न पुनरुक्तिरिति यावत् । न केवलमत्र ज्ञानफलमुक्तेः नियततोच्यते । किन्तु ज्ञाने प्रारब्धकर्मफलनाशोऽपि प्रोच्यत इत्याह उपमर्दं चेति सूत्रव्याख्यानेन **प्रारब्धेति** ।

---

* प्रतिपरिच्छेदं प्रारम्भे सूचिताः सङ्ख्याः अनुव्याख्यानश्लोकसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम् ।

१४१६ यथा प्रारब्धफलं किञ्चिन्न भुङ्क्ते तद्वत् सर्वमपि न भुङ्क्ते इत्यत आह **सर्वात्मनेति** ।

१४१७ प्रारब्धफलं भोगं विना किञ्चिदपि न हीयत इति पक्षेऽपि प्रसङ्गमाह **सर्वात्मनेति** ।

१४१८ अभिमतोऽर्थो मानसिद्ध इवाह **एवमिति** ।

१४१९ तत्तज्ज्ञात्यनुसारत इति ज्ञानान्मुक्तिफलतारतम्यमुक्तम् । तद्वादिविप्रतिपत्तेः कथं सम्प्रतिपादयितुं शक्य-मित्यत आह **तारतम्यमिति** ।

१४२० अस्य तारतम्यवचनस्य संसार एव सावकाशत्वं युक्तमित्याशङ्क्य नुदति **संसार इति** ।

१४२१ अवृजिनाकामहतशब्दार्थस्य संसारे मुख्यत्वं नास्ति । मुक्तावेवेत्यत्र हेतुमाह **कामस्येति** ।

१४२२ कामस्य यत्रेति मुक्तस्याप्तकामत्वमेवोच्यते । नाकामहतिरित्यत आह **कामाहतिरिति** ।

१४२३ संसारे प्रयत्नेन प्राप्तकामत्वादकामत्वादकामहतत्वमित्यत आह **अप्रयत्नेनेति** ।

१४२४ मुक्तो काम एव न त्वकामहत इत्यत आह **चेतनस्येति** ।

१४२५ मोहसुप्तयोः कामनाशो नास्तीति प्रतिपादयति **यदिति** ।

१४२६ केवलं मोहादावेव कामाभावो न किन्तु मोक्षेऽपीत्याह **सर्वेति** ।

१४२७ 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' इति ज्ञानः काममोक्षवचनान्न मुक्तस्य काम इत्याशङ्क्य नुदति **कामान्नीति** ।

१४३० प्रतिपादितार्थं निगमयति **अत इति** ।

१४३१ अमुख्यमेवाकामहतत्वं सांसारिकं सम्प्रतिपन्नमङ्गीकार्यमिति चेन्मायिवदितरवादिना च तद्युक्तमित्याह **मुख्येति** ।

१४३१ अपापदुःखवर्जितविषयत्वादवृजिनशब्दोऽपि मुक्त एवेत्याह **अपापत्वमिति** ।

१४३२ अवृजिनशब्दस्याभिमतार्थो मानमाह **अप्रियमिति** ।

१४३४ ज्ञानिनः कर्मक्षयवचनान्मुक्तेः पूर्वमप्यपापत्वं युक्तमित्यत आह **आरब्धेति** ।

१४३४ न केवलमकामहत इत्युक्ते कामरहित इत्येवाश्रुतकल्पना किन्तु तस्मादिन्द्रादिपदान्निवृत्तत्वादकामत्व-मिन्द्रादिसमसुखकारणमिति वा श्रुतकल्पनेत्याह **तस्मादिति** ।

१४३५ श्रुतिहान्यादिवदनुभवविरोधोऽपि तन्मते त्वाह **कुत्रचिदिति** ।

१४३६ श्रुत्या प्रतिपादिततारतम्यं निगमयति **तस्मादिति** ।

१४३८ अवृजिनात्पदाद्यथा मुक्तोऽवगम्यते तत्र तथा राद्धादिपदाभावो गम्यत इत्याह **राद्ध इति** ।

१४३८ एवं श्रुत्यन्तरे च युवा स्यादित्यादिवाक्यस्य मुख्यामुख्यार्थविभागेन मुक्तामुक्तसार्वभौमविषयत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र मुक्तविषयत्वं दर्शयति **साधुनेति** ।

१४३९ समो मनुष्याणां राद्ध इत्यादि वाक्यम् । अमुष्यमुख्यार्थविवक्षया संसारिमुक्तविषयं युक्तम् । तस्मात्स मनुष्याणां परम आनन्द इति प्रथमतः संसार्युच्यते । पुनर्मुख्यतयोऽमुक्त उच्यते । 'ते ये शतं पितृणां' चिरलोक-लोकानामानन्दाः, स एक आजानदेवानामानन्दः, यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति श्रुताववृजिनाकामहतशब्द-स्योपलक्षणत्वेन श्रुत्यन्तरबलान्मुक्तसार्वभौमादावङ्गीकारोपपत्तेरित्यर्थः ।

१४४१ 'तस्येयं पृथिवी'ति प्रोक्तपृथिवीपतित्वं मुक्तस्य कथं युक्तमिति चेत् भूतपूर्वगत्येत्याह **तस्येति** ।

१४४२ मुक्तामुक्तसार्वभौमप्रस्तावे कारणमाह **स एक इति** ।

१४४३ अतीत एवार्थमेव स्पष्टयति **संसारगादिति** ।

१४४४ युक्तितोऽपि मुक्तितारतम्यसिद्धिरित्याह **युक्तमिति** ।

१४४६ महाप्रयत्नेन फलाधिक्यं चेन्मुक्तिगतेनापि स्यादित्यत आह **कृच्छ्रेणेति** ।

१४४७ महाप्रयत्नः मोक्षातीतेरित्यत आह **दशेति** ।

१४५१ इतोऽपि तारतम्यावगतिरित्याह **दैवीति** ।

१४५५ 'परमं साम्यमुपैति, मम साधर्म्यमागता' इत्यादि वाक्यविरोधे मुक्तितारतम्य इत्यत आह **दुःखेति** ।

१४७९ श्रुतिर्हि गुणे प्रवदन्तीत्यादिदर्शनसाधनत्वेन पृथग्ध्यानादिकथनं ध्यानादि प्राचुर्याभिप्रायेणेति यावत् । अथ भगवद्दर्शनतारतम्ये मानमाह **सुसूक्ष्मैरिति** ।

१४९५ साध्यसाधनवैरूप्यप्राप्त्यभावाच्च तारतम्यमुक्तमित्याह **साध्येति** ।

१४९५ साध्यसाधनवैरूप्याङ्गीकारेति प्रसङ्गमाह **वैषम्यमिति** ।

१४९६ स्यातां तर्हीति चित्तौ शेषौ नाङ्गीकर्तव्यम् । शक्यावित्याह **सापेक्षत्वादिति** ।

१४९६ साध्यसाधनवैषम्यादिहेतुरित्युक्तम् । अथ तदनुरूप्यमीशस्य वैषम्याद्यभावस्येति कुत इत्यत आह **तार-तम्यादिति** ।

१४९७ तर्हि साधनतारतम्यनियामकत्वमेव वैषम्यादिहेतुरित्यत आह **स्वातन्त्र्य इति** ।

१४९८ तद्वचो दर्शयति **नानादित्वादिति** ।

१४९९ मानविरोधाभावान्न तारतम्यमुक्तमित्याह **अपेक्ष्येति** ।

१५०० सर्ववादिना तारतम्यानङ्गीकारे दृष्टादृष्टपरित्यागकल्पने स्यातामित्याह **त्याग इति** ।

१५०१ अतिदुष्टानामपि तामेव दृष्टत्यागादिकं सुकरमिति । तत्तस्मादितरवादिनामनुचितमेव मायिवत्तारतम्याद्यभाववचनमित्यर्थः । शतजन्मादिकमायिलक्षणत्वादधिकदूषणं चेत्याह **श्रुतेति** ।

१५०२ मुक्तौ तारतम्ये सति द्वेष्यादिकं स्यादित्याशङ्कां नुदति **निःशेषेति** ।

१५०३ तारतम्ये सति सर्वेऽर्थेऽर्ष्यादिकं स्याच्चेत्सत्त्वेऽपि तयेत्याह **भवेयुरिति** ।

१५०३ मानो दोषवतां समत्वमपीर्ष्यादिकारणमिति प्रतिपादयति **तप्यमाना इति** ।

१५०५ द्वेषादौ कारणभूतदोषपरिहार इति पक्ष आधिक्यादिना न परितापादिसम्भव इत्याह **यदीति** ।

१५०६ निर्दोषत्वमनङ्गीकृत्यान्यादर्शनेन विद्वेषादिनिवारणं सुकरमित्याशङ्कां परिहरति । अन्यादर्शनमविकारणमिति द्योतयति **ब्रह्मण इति** ।

१५०६ तां श्रुतिं लक्षयति **नैवेति** ।

१५०७ इच्छाभावान्न मुक्तावरतिरिति वेदश्रुतेच्छाभावकल्पनाया श्रुतनिर्दोषत्वस्वीकार एव वरिष्ठ इत्याह **यदीति** ।

१५०८ श्रुत्युक्ताकामं परित्यज्य इच्छाराहित्यकल्पनावत् श्रुत्युक्ततारतम्यं परित्यज्य मुक्तानां समताकल्पनमपि निष्प्रमाणकमित्याह **तारतम्यमिति** ।

१५०९ पुनरपि तात्पर्यात्समत्वे मानमाक्षिपति **किं तदीति** ।

१५१० तत्तारतम्यमनुमानेन समर्थयति **मोक्ष इति** ।

१५११ चेतनत्वात्पूर्ववद्दुःखमपि कल्प्यमित्यत आह **न चेति** ।

१५१२ श्रुतिबलं दर्शयति **शोकमिति** ।

१५१५ श्रुतिविरुद्धत्वाद्दुःखाद्यनुमानो वेत्तुमलमिति येन तेनैव हेतुना तारतम्यानुमानातिप्रसङ्गिनीत्यर्थः ।

१५१५ मुक्तौ तारतम्यं निगमयति **श्रुतीति** ।

१५१६ न केवलमुक्ततारतम्यं श्रुतियुक्तिसिद्धमनिवारणीयं किन्तु ब्रह्माणमारभ्य कलिपर्यन्तमपकर्षतारतम्यं कलिमारभ्य हिरण्यगर्भपर्यन्तमुत्कर्षतारतम्यं च श्रुतियुक्तिसिद्धम् । सर्वजीवानामनिवार्यमित्याह **अनादीति** ।

१५१७ तत्रोत्कर्षतारतम्यादयुक्तिमाह **ब्रह्मण इति** ।

१५१८ ब्रह्मणोऽन्यत आधिक्यं चेत् विष्वतोऽपि स्यादित्याह **अन्येति** ।

१५१९ इतःपूर्वतमकालो हिरण्यगर्भजीवस्य हिरण्यऋजुगणव्यतिरिक्तेभ्यो जीवेभ्यो यदाधिक्यं तद्युक्तः कालत्वाद्यथायं कालः । एवं रुद्रादिजीवस्यापि हरिः श्रीब्रह्मस्वपदयोर्व्यतिरिक्तेभ्यः आधिक्यं साध्यतया मुक्त्युत्तरकालोऽपि मुक्तहिरण्यगर्भस्य हरिश्रीहिरण्यगर्भान्तरव्यतिरिक्तेभ्यो यदाधिक्यं तद्युक्तः कालत्वाद्यथायं कालः । एवं मुक्तरुद्रादीनामप्याधिक्यतारतम्यमनुमातव्यमिति यावत् । अमुक्तं ब्रह्मणोऽमुक्तमनुष्याद्युत्तमत्वाभावात् साध्यविकले दृष्टान्त इत्याशङ्कां नुदति **उत्तमत्वमिति** ।

१५२१ अमुक्तविरिञ्चान्मुक्तमनुष्यादेः उत्तमत्वं न युक्तम् । अनिर्णिक्तिसौवर्णपुत्रिकाया निर्णिक्तरजतपुत्रिकावदित्यभिप्रायेणाह **आधिक्यस्येति** ।

१५२२ ब्रह्मणः सर्वजीवेभ्यः उत्तमत्वं काले नीचत्वमप्यनागन्तुकमप्युन्नेयम् । विवादास्पदीभूतः कालः कलेः सर्वजीवेभ्योऽयं नीचत्वं तद्युक्तः कालत्वात्सम्प्रतिपन्नकालवत् इत्यादि योग्यतातारतम्ये मानमाह **श्रुण्व इति** ।

१५४४ विपक्षमनूद्य दूषयति **यदीति** ।

१५४४ अदृष्टादित्यत आह **अदृष्टादिति** ।

१५४५ कस्यचिददृष्टस्य स्वयमेव प्राबल्यायोग्यताजनकत्वमित्यत आह **आकस्मिक इति** ।

१५४६ विष्णो रूपाणां परस्पराभेदेन निर्दोषतया च दर्शनं पुमर्थसाधनमभिप्रेतम् । तन्न युक्तम् । कृष्णरामादौ परस्पराभेददर्शनादित्यत आह **न चेति** ।

१५४८ प्रत्यभिज्ञानारहिता अपि तत्पृष्टदृष्टयस्तदज्ञेयदृष्टयस्तयेति किमु वर्णनीयमित्यर्थः । विष्णुज्ञानिनः तद्रूपभेदं न पश्यन्तीत्यत्र मानमाह **भेदमिति** ।

१५४९ न च भार्गवरामस्य दाशरथिरामेण स्पर्धाद्यभिधायकं पुराणवाक्यं तद्भेदे मानमयं चैहस्य इत्यादि श्रुतिविरोधात् तस्य लोकानुकरणविषयत्वोपपत्तेरित्याह **न पुराणगमिति** ।

१५५० भेददर्शनं ....ज्ञितत्वात् परीक्षितश्रौताभेददर्शनशक्तिमित्याह **अपरीक्षितेति** ।

१५५१ अत्र पूर्वपद्यान्न राध्यात्यर्यः । अथ भेददर्शनस्यापि अपरीक्षितत्वं निश्चितभेददर्शनप्रमाणाभावादित्याह **न चेति** ।

१५५२ भेदवद्भेधादिकमपरीक्षितमानमाह दृष्टमित्याह **अपरीक्षितमिति** ।

१५५३ विष्णोर्निर्दोषतया दर्शनपरीक्षितमित्यनुमानमाह **निर्दोषमिति** ।

१५५९ निर्दोषाण्यस्य रूपाणीति वचनादनिर्दोषत्वदर्शनं परीक्षितमिति यावत् । प्रमाणं परीक्षा चेदनवस्थेत्यत आह **नेति** ।

१५५९ साक्ष्यवधिकत्वात् संशयस्य तदर्वागेव परीक्षा सम्भवतीत्याह **मानस इति** ।

१५६० साक्षिदर्शनलक्षणमाह **सुदृढ इति** ।

१५६० सुदृढनिर्णयविषयमाह **इच्छेति** ।

१५६१ मानसदर्शने दोषाख्यावित्युक्तम् । तदेव द्योतयति **यत्कचिदिति** ।

१५६२ कचिन्मानसादेरप्रामाण्येऽपि विषयान्तरप्रमाणमस्ति कचिदिति विशेषणात् तत्कुत्रेत्यत आह **मन इति** ।

१५६३ साक्षिगृहीततत्प्रामाण्यस्य मानत्वं नेत्याह **नेति** ।

१५६३ ज्ञानदृष्टिमात्रेण ज्ञानरूपदर्शनमित्येतावन्मात्रेण न प्रामाण्यनिश्चय इत्यर्थः । न चाक्षुषादिज्ञानवत् सुखादिज्ञानमनियतप्रामाण्यम् । किन्तु केवलसाक्षिवेद्यरूपत्वानियतप्रामाण्यमेवेत्याह **नियमेनेति** ।

१५६४ मानसादिवत् साक्षिप्रामाण्यमितरगृहीतं न भवति । किन्तु स्वगृहीतमेवेत्याह **स्वप्रामाण्यमिति** ।

१५६४ साक्षिणः प्रामाण्यग्रहणप्रकारमाह **ज्ञानस्येति** ।

१५६६ दोषाभावे साक्षिणा मानतामिते ज्ञानस्य प्रमाणत्वमस्तीत्यन्वयः । अहमनेन निर्दोषप्रमाणं यत आदि ज्ञानं तु दोषरहितमूचे प्रमाणं भवतीति प्रामाण्यग्रहणप्रकारोऽभिहितः । मन आदि ज्ञानस्य परीक्षाया दोषाभावस्य परीक्षायाः परीक्षान्तरमन्तरेण दोषाभावस्य स्वदोषाभावस्य च स्वप्रकाशेन साक्षिणा निश्चितत्वान्नानवस्थेति यावत् । उक्तप्रकारेण कचिदेव स्वतः प्रामाण्यं साक्षिणैव स्वगृहीतप्रामाण्यमित्यर्थः ।

१५६७ अतः स्वप्रामाण्यस्य स्वेन .... ग्रहणाभावादित्यर्थः । कचिदेव स्वतःप्रामाण्यमित्युक्तम् । स्पष्टयति **न हीति** ।

१५६८ भगवद्दर्शनं निर्दोषमिति निगमयति **दोषेति** ।

१५६९ परीक्षितमानस्य दोषाभावादिकं साक्षी पश्यतीति यत्तस्मादज्ञानिप्रत्यक्षेण विष्णोः दोषो न दृश्यत इत्यर्थः । अपरीक्षितमानेन दोषदर्शनमनादरणीयमित्याह **अपरीक्षितेति** ।

१५७० उक्तप्रकारेणागमैकवेद्यवस्तुन्यागमविरुद्धं प्रत्यक्षप्रमाणमिति । यत्तस्मात्प्रत्यक्षोपजीव्यवस्तुनि प्रत्यक्ष-विरुद्धार्थम् आगमोऽप्यमानमित्याह **तदिति** ।

१५७१ कुरकि .... जीव्यमित्यत आह **लौकिक इति** ।

१५७२ उपजीव्यागमविरोधेन विष्णोर्दोषत्वदर्शनमममानमित्यभिप्रेतम् । तत्रागमस्य विष्णुदर्शनोपजीव्यत्वं कथ-मित्यत आह **आगमेनेति** ।

१५७३ आगमसिद्धजगदीश्वरत्वादिलक्षणं विना विष्णुर्न ज्ञायते । तदानीं तद्दोषदर्शनमुपजीव्य विरुद्धत्वादमानम् । विष्णुर्दोषवानिति न ज्ञायते चेदन्य एव दोषवान् स्यात् इत्यर्थः । उक्तमेव स्पष्टयति **कस्यचिदिति** ।

१५७३ शुक्लः पट इतिवद्विष्णुर्दोषवानिति स्वतः प्रत्यक्षं नास्ति । शास्त्रमुपजीव्यैव । केचिद्विष्णुं दोषवानिति पश्यन्तीत्यत्रापि प्रत्यक्षं नास्ति । पुराणवाक्यमपि श्रुतिविरुद्धत्वात् तत्र मानमित्याह **न विष्णोरिति** ।

१५७६ अपरीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यत इति प्रस्तुत्य प्रतिपादितं भ्रमस्य अनादरणीयत्वं निगमयति **अपरीक्षितेति** ।

१५७७ भगवदवतारे यं दोषवानिति दर्शनमुपजीव्य वर्तमानम् । नायं दोषवानिति बाधकज्ञानमुपजीव्य विरोधादमानं स्यादित्यत आह **यावच्छक्तीति** ।

१५७८ यावच्छक्ति परीक्षायां सत्यामुपजीव्य बाधने दोष आशोधितोपजीव्ये बाधने दोषो नास्तीत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति **भ्रम इति** ।

१५७८ यदि बाधविषयत्वेन भ्रमभागेषूपजीव्यः तथाप्यभ्रमभागमात्रं परीक्षितमुपजीव्य बाधकज्ञानवृत्तिरित्यर्थः ।

१५७८ तन्मात्रपरीक्षितमभ्रमभागमुपजीव्यमित्युक्तम् । यथा नेदं रजतमितीदमंशमंशमात्रमुपजीव्य बाधकज्ञानप्रमाणेन रजतांशो बाधते । तथा तत्त्वमसि वाक्येन ब्रह्मस्वरूपमात्रमुपजीव्य ब्रह्मणा जीवस्याभेदं बोधयता सर्वज्ञत्वाद्यंशो बाध्यताम् । ततश्च जीवदोषे ब्रह्मणोऽपि दोषित्वमित्यत आह **न चेति** ।

१५७९ सुपरीक्षिते सर्वज्ञत्वादिके रजतांशवद्बाध्यं नास्ति । तत्सार्वज्ञादिकं सकललक्षणं स्वाभाविकत्वेनोपजीव्य तत्त्वमसिवाक्यस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः । तत्त्वमसिवाक्येन ब्रह्मणः सार्वज्ञादिकं स्वाभाविकतया नोपजीव्यमिति पक्षे दोषमाह **कथमिति** ।

१५८० सर्वज्ञत्वादिकं विना यस्मात्कस्माचित्प्रमेयत्वादेर्घटादिसामान्यलक्षणात् तद्ब्रह्मेति ज्ञातुमशक्यस्वरूपमाह .... चेदित्यन्वयः ।

१५८३ शब्दानामन्विताभिधायित्वमुपपादयति **विशेषेति** ।

१५८३ ब्रह्मशब्देन सामान्यतो विज्ञानादिभिरन्वितमेव ब्रह्मोच्यते । विज्ञानादिशब्दसहितेन ब्रह्मशब्देन तु विशेषतो विज्ञानादिभिरन्वितमुच्यते । 'विज्ञानं ब्रह्मे'त्यादिवचनवदिति यावद्व्यावृत्ताकारेण प्रतीतमेवोपजीव्यं वेद्यत्वादव्यावृत्तं देवदत्तमुपजीव्य चैत्रभ्रमो न स्यादित्यत आह **पुरोवर्तित्वेति** । देवदत्तेऽपि पुरोवर्तित्वादिलक्षणैः अपुरोवर्तिभ्यां न स्यादित्यस्य व्यावृत्त एवायं चैत्र इति भ्रमोपजीव्योऽन्यथाऽयं वृक्ष इत्यादि भ्रमस्यापि सम्भवादिति यावत् ।

१५८४ मणिमते व्यावर्तकविशेषाभावात् ब्रह्म यतः कुतश्चिदर्थाद्विविच्य न ज्ञेयमिति तत्पदार्थानिर्णयः स्यात् । तत्पदार्थो यः कश्चिदिति चेत्सिद्धसाधनम् । यश्चित्रत्वमिति । चिन्मात्रमपि तत्पदार्थो न स्यात् विशेषानङ्गीकारात् । चित्त्वाङ्गीकारे सर्वज्ञत्वादिकमपि स्यात् । चिन्मात्राभेदसाधनसिद्धसाधनदोषोऽपि स्यादित्याह **ब्रह्मण इत्यादिना** ।

१५८७ चित्त्ववत्पारमार्थिकं न भवति । सार्वज्ञादिकं सवपिक्षत्वात् । सर्वस्य च मिथ्यात्वादिति मतमनूद्य नुदति **सर्वेति** ।

१५८८ अन्यापेक्षया सार्वज्ञमवस्तुभूतं चेच्चित्त्वमपि ज्ञत्वपर्यायतया ज्ञेयापेक्षत्वान्मिथ्या स्यात् । स्वयमेव परानपेक्ष्यं स्वेन ज्ञेयमिति चित्त्वं पारमार्थिकमिति न वाच्यम् । अविशेषत्वापातात् । स्वरूपमपि परव्यावृत्त्यापेक्षयेति मिथ्या स्यादित्यर्थः ।

१५८९ स्वरूपस्य परापेक्षत्वं प्रतिपादयति **तस्मादिति** ।

१५९० इतरथा स्वपदस्य वैयर्थ्यमिति । यस्माद्रूपशब्दः सामान्यभावे च इत्यर्थः ।

१५९१ चैतन्यमित्युक्तेऽपि सविशेषित्वं चेतनस्य स्वभावः । उच्यते च ज्ञानमेव । तच्च परापेक्षत्वान्मिथ्या स्यादित्याह **चेतनस्येति** ।

१५९२ ज्ञानमित्युक्तेऽपि तस्य परापेक्षत्वं प्रतिपादयति मिथ्यात्वप्रसङ्गाय **नेति** ।

१५९८ तादृशं कर्तृविषयाभ्यां हीनमित्यर्थः । यावदन्योन्यनिरूपणसापेक्षज्ञातृज्ञेयादि तत्सर्वमवस्तुभूतं भवत्वित्यत आह **किञ्चेति** ।

१५९८ संविदि लोपो मानं च नास्ति व्याहतं च सर्वविलोपं च तमित्येतत्प्रतिपादयति **सर्वेणेति** ।

१६०० सर्वविलोपवचनान्नेहनानेति तदभिप्रेतं तस्य वाक्यस्य तदभिमतसर्वविलोपार्थमुद्दिश्योपपत्तिविहीनत्वात् । सोऽर्थो न गम्यते । उपपत्तिसकाशात् श्रुतेर्बलीयस्त्वेऽपि सावकाशश्रुतेः निरवकाशोपपत्तेः बलिष्ठत्वादित्यभिप्रैति **उपपत्तीति** ।

१६०० वाक्यस्योपपत्तिविरुद्धोऽर्थो न भवतीति प्रसङ्ग उपक्रमादीनामप्युपसंहारादि विरुद्धार्थो न भवतीति ज्ञापयितुमुपक्रमादि तारतम्यमाह **उपक्रमेति** ।

१६०१ नेह नानेति वाक्यस्य न केवलमुपपत्तिविरोधादेव सर्वलोपोऽर्थो न ग्राह्यः । किन्तु 'यस्मिन् पञ्चपञ्चे'-त्युपक्रमादिलिङ्गैः प्रत्यक्षेण बह्वागमैर्विरोधाच्च न ग्राह्यः प्रमाणान्तराविरुद्धे भगवतः स्वगतः नानात्वाभावलक्षणेऽर्थे सम्भवति । सतीत्यभिप्रैति **प्रत्यक्षमिति** ।

१६०३ उक्तप्रकारेण सर्वविलोपाभावात् सार्वज्ञस्य मुख्यत्वात् तन्निषेधो न शक्येत । तस्मात्सर्वगुणयुक्तं ब्रह्मेत्याह **मुख्येति** ।

१६०४ ब्रह्मगुणापलापो न केवलमयुक्तः सर्वापलापोऽपि न युक्त इत्याह **अपलाप इति** ।

१६०५ सर्वापलापस्यायुक्तत्वेन प्रतिपादितं अतियोग्यं उक्ततारतम्यं च ग्राह्यमित्यर्थः । साधितमेव तारतम्ये दृढकर्तुः पुनः प्रतिपादयति **ज्ञानिन इति** ।

१६०७ ज्ञानिनां शुभे प्रवृत्तिः प्रयोजनमुद्दिश्यैवेशप्रवृत्तिवद्युज्यतामित्यत आह **कृच्छ्रेणेति** ।

१६०८ ज्ञानिनां क्लेशतोऽपि शुभानुमानादिकमुद्दिश्यैव प्रयोजनं पूर्ववासनावशाद्युज्यतामित्याशङ्क्य परिहरति **न चेति** ।

१६०९ प्रत्यवायभयेन नित्यकर्माचरणं क्लेशेनाग्निष्टोमाचरणे ज्ञानस्वभाव एव न फलमिति चेदज्ञानरहितस्यापि तथा चरणफलरहितत्वेन स्वभावः स्यात् । अज्ञानि कर्माणि स्वर्गकामो यजेतेति फलवत्त्वे प्रमाणं चेत् ज्ञानिनः कर्मण्यपि फलवत्त्वे वाक्यप्रमाणमस्तीत्याह **तादृश इत्यादिना** ।

१६१० ज्ञानिकर्मणः फलवत्त्वे वाक्यमाह **निष्काममिति** ।

१६१४ भगवन्तमपरोक्षीकर्तुम् उपासीनेन कृतं कर्मफलस्यैवाक्षयत्वमुच्यत इति न मन्तव्यम् । अनेनेवं विकृत-कर्मणो तत्फलवचनादित्याह **न चेति** ।

१६१६ इतोऽपि ज्ञानोत्तरकर्मणः एवाक्षयफलत्वमित्याह **पूर्वेति** ।

१६१८ अन्यथा तत्कृतिर्न हि वैयर्थ्यादित्यभिप्रायः । ज्ञानात्पूर्वशुभकर्मणा ज्ञानमेव फलमिति चेत् अज्ञानिनः स्वर्गादिफलासम्भव इत्याशङ्कां नुदति **ज्ञानादिति** ।

१६१९ अकाम्यशुभस्य ज्ञानकारणत्वे सत्यसुराणामपि केनचिदकाम्यशुभेन ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कापरिहाराय सर्वथेत्यादि सूत्राभिप्रायमाह **योग्यताया इति** ।

१६२० 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमादिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते । भक्त्यर्थान्यखिलान्येव भक्तिर्मोक्षाय केवले'त्यादिवचनात् भक्तेरनाद्यकामासुकृतसाध्यत्वं च ज्ञायते । तस्मात् ज्ञानस्य कथं तद्युक्तम्, अत आह **ज्ञानस्येति** ।

१६२१ 'भजनं भक्तिरित्याद्या द्वितीया श्रुतिरूपिणी । तृतीया स्मृतिरूपा च चतुर्थी प्रेमलक्षणा' इति वचनाच्चतुर्विधा भक्तिः तत्र ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षिता प्रेमलक्षणेति यावत् । ज्ञानस्य विशेषण एव भक्तिरित्यभिधीयते । यत्तस्मा-दज्ञानस्य भक्तिभागत्वाज्जानामि भक्तिरीर्यत इत्यन्वयः ।

१६२३ 'दृष्ट्वैनं मुच्यत' इति दर्शनमात्रेण मुक्तिवचनादसुरप्रकृतीनां भक्तिरहितद्वेषपूर्वकं कृष्णाद्यवतारदर्शनमात्रेण मुक्तिरङ्गीकार्येत्यत आह **न हीति** ।

१६२४ पुरुषार्थलक्षणपूर्वकदर्शनं न भवतीत्यत्र श्रुतिमाह **चेतनस्येति** ।

१६२८ द्वेषतोऽपि स मुक्तिरुच्यते इत्यङ्गीकारे महातात्पर्यविरोध इत्याह **द्वेषत इति** ।

१६२९ तमेव विरोधं द्योतयति **भक्त्येति** ।

१६३० भगवद्द्वेषस्याकर्तृत्वे सति तस्मिन्वैरानुबन्धेन वा क्रुद्धयति भागवतपुराणवचनं कथं द्वेषेण स्मरणं विदधातीत्यत आह **स्मर्तव्य इति**।

१६३१ क्रुद्धवाक्यवदित्युक्तं स्पष्टयति **यथेति**।

१६३३ यथा निषिद्धकर्तारं पुत्रं प्रति म्रियस्वेति पितृवाक्यं निषिद्धकर्मनिवृत्त्या विहितकर्मविधिपरं न मृतिविधिपरम्। तथा वैरानुबन्धेन वा युज्यादिति वाक्यमपि विष्णुविस्मर्तारं प्रति द्वेषेणापि विष्णोः स्मरणं वरं न विस्मरणमिति विस्मरणनिवृत्त्याऽनुस्मरणपरमेव तद्द्वेषेण स्मरणविधिपरमिति यावत्। 'द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ तु मुक्तद्वयविधायकमि'त्यस्य वाक्यस्य विवृतमर्थमेव षाड्गुण्यवचनेन संवादयति **तम इति**।

१६३५ तस्माद्द्वेषान्मुक्तिवाचकतया प्रतीयमानमपि वाक्यं प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या महातात्पर्यानुसारेण योजनीयमित्यभिप्रैति **महातात्पर्येति**।

१६३६ तस्य वाक्यस्य महातात्पर्यानुसारि योजनानङ्गीकारे तदन्यसर्ववाक्यार्थपरित्यागः प्रसज्यत इत्याह **सोऽर्थेति**।

१६३७ अथ वाक्यान्तरेणापि भक्तिपूर्वकश्रवणादेः परोक्षज्ञानसाधनत्वं सभक्तिकदर्शनस्य मोक्षस्य साधनं चाह **यस्येति**।

१६४३ बृहत्संहितावचनाच्चैवमित्याह **न चेति**।

१६४४ दृष्टानुसारित्वं गुणाश्चेदीशस्य तद्विरुद्धत्वात् सर्वात्तृत्वादिकं न गुण इत्यत आह **ये पृथगिति**।

१६४५ न केवलं वेदविहितगुणाः दोषाभावाश्च ग्राह्याः। किन्तु अनुक्ता गुणा दोषाभावाश्च ग्राह्या इत्याह **दोषाभाव इति**।

१६४७ विष्णुभक्तिर्नाम तद्भक्तभक्तिसहितैव मुक्तिसाधनमित्याह **तारतम्येनेति**।

१६४७ इति अतो भक्तिदोषपरिहारोऽन्यथानुपपत्त्या विष्णुप्रसादानुसारेण तद्भक्तेषु तारतम्यभक्तिः कार्येति निगमयति **तारतम्येनेति**।

१६४८ स्वामिभक्तभक्तिरपि तद्भक्तिरिति लोकतोऽपि सिद्धमित्याह **यो हीति**।

१६५१ स्वामिप्रसादानुसारेण परिचारकभक्तेरद्धा स्वामिप्रसादकारत्वलोकदृष्टानुसारीति दर्शयति **स्वप्रीतिरिति**।

१३५२ उक्तार्थे षाड्गुण्यवचनमप्यस्तीत्याह **लक्ष्मीति**।

१५५५ प्रवृत्तवचनमप्यस्तीत्याह **हरिभक्तिरिति**।

१३५५ सिंहावलोकनन्यायेन हरिद्वेषस्यानर्थकारणत्वमनुमाय तारतम्येन तद्भक्ते हरिप्रीतिकारणत्वमनुमानेन साधयति **हरीति** ।

१६६० क्रमाद्भक्तिरिति प्रयुक्तानुमानेन प्रार्थ्यं **द्वारमिति** । तयोर्भेदः स्वामिन इत्यादि सूत्रव्याख्यानेन प्रोक्तज्ञानादि-फलं विविच्य दर्शयति **ज्ञानेति** ।

१६६१ स्वातन्त्र्यं परकारणं चेद्देवानामशुभमपि स्यादित्यत आह **अशुभमिति** ।

१६६२ तत्र मानमाह **पुण्यमिति** ।

१६६३ ता युक्तीः बृहत्तन्त्रवचनेन दर्शयति **उपासनेति** ।

१६७० द्वयस्य स्वातन्त्र्यादिगुणैः लोकेऽपि फलाधिक्यं दृश्यत इत्याह **लोकेऽपीति** ।

१६७१ देवानामन्यगतशुभफलवदसुराणाम् अन्यगतशुभफलं भवेदित्याह **एवं चेति** ।

१६७२ अस्मिन्नर्थे प्रकाशिकावचनं दर्शयति **शुभेति** ।

१६७४ अन्यगतसुकृतदुष्कृतफलं देवासुराणां चेत्तर्हिमनुष्यादेः सुखभोगाभावः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति तत्त्व-विवेकवचनेन **यद्यपीति** ।

१६७७ ज्ञानादाचार्यं आरभ्य बहुगुर्वन्तं तत्फलतारतम्यं गुरुत्ववचनेन दर्शयति **ज्ञानदा इति** ।

१६८० ज्ञानस्वीकर्तुः सकाशात् तद्दातुरधिकफलं गोत्रेति गृहीतुः सकाशात् तद्दातुरधिकफलदृष्टान्तं न युक्त-मित्याह **युक्तं चेति** ।

१६८० भगवद्वाक्येनाप्येतत्साधयति **य इममिति** ।

१६८२ बहूनां ज्ञानदानेन फलाधिक्यात्सर्वेभ्योऽपि ज्ञानदानविरुद्धा इत्याशङ्कापरिहाराय अनाविष्कुर्वन्नन्वयादिति सूत्रार्थमाह **एवमपीति** ।

१६८३ ऐहिकमित्यादि सूत्रद्वयाभिप्रायमाह **एवमिति** ।

इति सम्बन्धदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३-४ ॥

समाप्तोऽयमध्यायः ॥ ३ ॥

* * *